Михайло Шумило

Правовідносини

у сфері пенсійного забезпечення в Україні

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В.М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Михайло **Ш**умило

Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні

Київ
Ніка-Центр
2016

УДК 349.3
ББК 67.405
Ш96

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України
(протокол № 2 від 9 лютого 2016 р.)

Рецензенти:

О.І. Процевський, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін, господарського та трудового права Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, член-кореспондент НАПрН України.

Г.І. Чанишева, доктор юридичних наук, професор, декан соціально-правового факультету Національного університету "Одеська юридична академія", член-кореспондент НАПрН України.

П.Д. Пилипенко, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри трудового, аграрного та екологічного права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Шумило М.М.

Ш96 Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні : монографія / М.М. Шумило. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 680 с.

ISBN 978-966-521-679-7

Монографія присвячена всебічному та комплексному дослідженню актуальних теоретичних і практичних проблем правовідносин у пенсійному забезпеченні України. Здійснено грунтовний аналіз теоретичних засад та розвитку вчення про правовідносини. Показано генезу становлення, розвитку та сучасного стану пенсійного забезпечення загалом та правовідносин у пенсійному забезпеченні зокрема. Визначено основні фактори, які сприяли виникненню соціального захисту. З'ясовано та проаналізовано ознаки поняття правовідносин у пенсійному забезпеченні. Вперше реалізовано дослідження пенсійних правовідносин та правовідносин у пенсійному забезпеченні через призму теорії системи.

У роботі розроблено й обґрунтовано концепцію комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні на противагу концепції комплексного пенсійного правовідношення. Складовими розробленої концепції є логічно побудований алгоритм здійснення особою права на пенсію, який охоплює такий комплекс правовідносин: пенсійно-страхові, процедурно-організаційні, пенсійно-забезпечувальні, у разі порушення права на пенсію – процесуально-захисні та виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини. Висвітлено питання застосування пенсійного законодавства. Зосереджено увагу на аналізі Рішень Конституційного Суду України та їх реалізації як одній із форм визначення державної політики в соціальній сфері. Досліджено рішення Європейського суду з прав людини щодо України та інших країн, запропоновано механізми їхньої імплементації у національне законодавство. Проаналізовано ключові проблеми вирішення пенсійних спорів у межах адміністративної юстиції.

Розрахована на науковців, викладачів, докторантів, аспірантів і студентів юридичних вузів та факультетів, посадових осіб органів, які застосовують пенсійне законодавство, суддів, спеціалізацією яких є розгляд пенсійних спорів, усіх, хто має бажання поглибити власні знання у сфері пенсійного забезпечення.

УДК 349.3
ББК 67.405

ISBN 978-966-521-679-7

© М.М. Шумило, 2016

ЗМІСТ

ВСТУП 5

I.
ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ПРАВОВІДНОСИН У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

1.1. Світоглядні підходи та методи наукового пізнання під час дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні 16
1.2. Теоретичні засади та діалектика вчення про правовідносини з позицій теорії права 39
1.3. Історико-правова ретроспектива пенсійного забезпечення: витоки, сучасність, тенденції 110
1.4. Поняття й ознаки пенсії та правовідносин у пенсійному забезпеченні в правовій доктрині 158

II.
ПРАВОВІДНОСИНИ У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ СИСТЕМ

2.1. Пенсійне правовідношення як система 188
2.2. Система пенсійних правовідносин 222
2.3. Система правовідносин у пенсійному забезпеченні 240

III.
СТРУКТУРА ПРАВОВІДНОСИН У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

3.1. Теоретичні проблеми пенсійно-страхових правовідносин 260
3.1.1. *Пенсійно-страхові правовідносини у солідарній пенсійній системі* 276
3.1.2. *Пенсійно-страхові правовідносини у накопичувальній пенсійній системі* 299
3.1.3. *Пенсійно-страхові правовідносини у недержавній пенсійній системі* 312
3.2. Процедурно-організаційні правовідносини у пенсійному забезпеченні 326
3.2.1. *Процедурно-організаційні правовідносини щодо пенсійного страхування* 343
3.2.2. *Процедурно-організаційні правовідносини щодо підтвердження пенсійної правоздатності* 345
3.2.3. *Процедурно-організаційні правовідносини після призначення пенсії* 357

3.2.4. *Процедурно-організаційні правовідносини щодо припинення пенсійних виплат* 361
3.2.5. *Процедурно-організаційні правовідносини щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади* 369
3.3. Пенсійно-забезпечувальні правовідносини у пенсійному забезпеченні 379
3.3.1. *Пенсія за віком* 386
3.3.2. *Пенсія по інвалідності* 401
3.3.3. *Пенсія у зв'язку із втратою годувальника* 407
3.3.4. *Пенсії в накопичувальній пенсійній системі* 431
3.3.5. *Пенсійно-забезпечувальні правовідносини у недержавному пенсійному забезпеченні (далі – НПЗ)* 441
3.4. Процесуально-захисні правовідносини у пенсійному забезпеченні 447
3.4.1. *Теоретичні проблеми у сфері захисту пенсійних прав у суді* 447
3.4.2. *Процесуально-захисні правовідносини в солідарній пенсійній системі України (І рівень)* 484
3.4.3. *Процесуально-захисні правовідносини в накопичувальній пенсійній системі України (ІІ рівень)* 493
3.4.4. *Процесуально-захисні правовідносини у недержавній пенсійній системі України (ІІІ рівень)* 497
3.5. Виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини у пенсійному забезпеченні 500

IV.
ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

4.1. Роль Конституційного Суду України у застосуванні пенсійного законодавства 514
4.2. Рішення Європейського суду з прав людини та їх значення під час реалізації права на пенсію 536
4.3. Адміністративна юстиція як індикатор ефективності пенсійного законодавства 557

ВИСНОВКИ 605
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 626

ВСТУП

Пенсійне забезпечення є фрагментом економічної системи України. Правовідносини у пенсійному забезпеченні – це правові зв'язки, які дозволяють не просто існувати, але й функціонувати, діяти. Пенсійні права – це одні із ключових, визначальних соціальних прав, які визначені Конституцією України, законами України, які не просто проголошені чи задекларовані, а такі права, що реалізуються та стосуються кожної особи, активного учасника суспільного життя.

Основний Закон проголошує Україну соціальною державою, а його ІІ розділ чітко закріплює, що громадяни мають право на соціальний захист, який включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

На підставі положень Конституції право на пенсію, пенсійна система – це невід'ємні атрибути соціальної держави. Проте наявність пенсійного забезпечення та його дієвість, ефективність – це все ж таки різні речі. Останні забезпечуються правовими відносинами, а отже, ці відносини потребують детального наукового пізнання, на що і спрямована ця наукова робота.

Актуальність теми монографічного дослідження викликана кризовим станом пенсійного законодавства, необхідністю формування сучасної доктрини теорії пенсійного забезпечення, зміною загальнотеоретичних акцентів у наукових дослідженнях. Суттєвих оновлень потребує пенсійне законодавство, особливо в частині запровадження накопичувальної пенсійної системи, закріплення міжнародних соціальних стандартів. Правовідносини в пенсійному забезпеченні ще не були предметом комплексного дослідження, хоча існує низка наукових праць, у яких вирішено окремі наукові проблеми.

Згідно з міжнародним рейтингом Global Age Watch Index (див. інфографік 1)[1] (рейтинг досліджує 96 країн, тобто 91% людей похилого віку, які досягли 60 років) у світі проживає 901 млн осіб, які досягли 60 років, що складає 12,3% від жителів планети; до 2030 року цей показник збільшиться до 16,5%, тобто 1, 402 млн, а 2050 році їх кількість становитиме 2, 092 млн, що складе 21,5% від жителів планети. Сьогодні пенсійне забезпечення не отримують близько 150 млн осіб. До 2050 року в таких країнах, як Китай, Індія та США кількість пенсіонерів зросте до більше ніж 100 млн осіб. Жінки, яким виповнилося 60 років, за підрахунками можуть досягнути 82 років, чоловіки – 79 років. Позитивною тенденцією є те, що з 1990 року по 2015 рік кількість країн, які запровадили систему пенсійного забезпечення, збільшилась на 50%.

У Європі кількість осіб, які досягли 60 років, складає 172,6 млн, тобто 23,2% від усіх жителів. За прогнозами до 2050 року цей показник збільшиться до 233,1 млн, що складе 33,6% жителів Європи. Кількість осіб, які досягли 60 років, в Азії складає 485,5 млн, тобто 11,2% від жителів Азії. Як прогнозують вчені, до 2050 року цей показник збільшиться до 1, 239.1 млрд, що складе 24,% жителів Азії. Кількість осіб, які досягли 60 років, в Африці складає 61,9 млн, тобто 5,4% від жителів Африки; за прогнозами до 2050 року цей показник збільшиться до 211,8 млн, що складе 8,9% жителів Африки. Кількість осіб, які досягли 60 років, у Латинській Америці складає 68,0 млн, тобто 10,9% від жителів Латин-

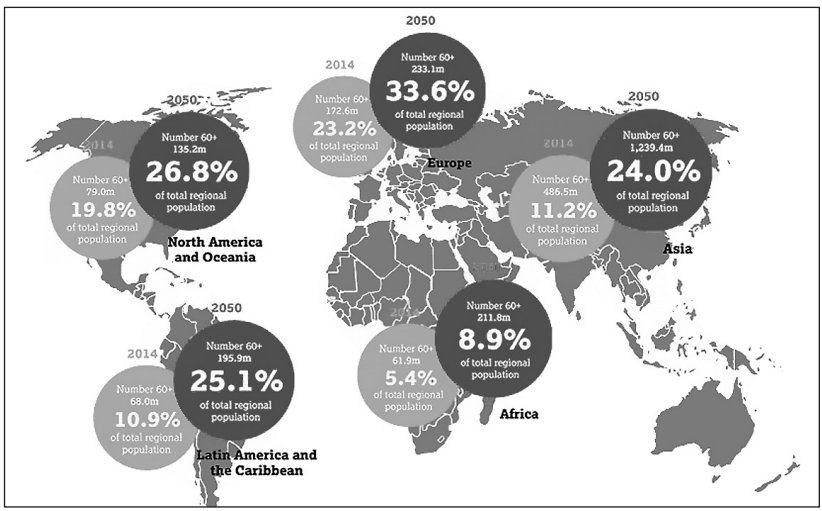

Інфографік 1

[1] Global Age Watch Index at a glance 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.helpage.org/global-agewatch/population-ageing-data/infographic/

ської Америки. За прогнозами до 2050 року цей показник збільшиться до 195,9 млн, що складе 25,1% жителів Латинської Америки. Кількість осіб, які досягли 60 років, у Північній Америці складає 79,0 млн, тобто 19,8% від жителів Північної Америки; за прогнозами до 2050 року цей показник збільшиться до 135,2 млн, що складе 26,8% жителів Північної Америки.

Україна в цьому рейтингу в 2015 році займає 73 позицію з 96 країн світу, що є одним із найгірших показників серед країн Східної Європи; гірша ситуація тільки в Молдові (77 позиція). Сусідні країни займають такі позиції: Польща – 32, Словаччина – 40, Угорщина – 39, Румунія – 45, Росія – 65, Білорусь – 64, Латвія – 35, Литва – 63, Естонія – 23, Грузія – 29. До першої п'ятірки увійшли: Швейцарія, Норвегія, Швеція, Німеччина, Канада, останні сходинки рейтингу, починаючи з 92 місця, займають Пакистан, Західний берег Йордану (Палестина) та Сектор Газу, Мозамбік, Малаві й Афганістан.

Станом на 1 жовтня 2015 року розподіл пенсіонерів за категоріями та розмірами призначених пенсій був таким: загалом пенсіонерів 12 275 138 осіб із середнім розміром пенсії 1 691 грн. З них пенсію за віком отримують 9 418 475 осіб із середнім розміром пенсії 1 687 грн, пенсію по інвалідності – 1362 508 осіб із середнім розміром пенсії 1 456 грн, пенсію у зв'язку із втратою годувальника – 599 493 особи із середнім розміром пенсії 1 505 грн, пенсію за вислугу років – 234 393 особи із середнім розміром пенсії 1 762 грн, пенсію військовослужбовців отримують 556 638 осіб із середнім розміром пенсії 2 593 грн, довічне грошове утримання суддів отримують 407 осіб із середнім розміром пенсії 16 633 грн (див. інфографік 2)[1].

Станом на 1 грудня 2015 року нижче мінімальної пенсії за віком отримують 706 685 осіб, у мінімальному розмірі – 106 465 осіб, вище одного мінімального до двох мінімальних розмірів включно – 7 467 832 особи, вище двох мінімальних до трьох мінімальних розмірів включно – 598 118 осіб, вище трьох мінімальних розмірів до чотирьох мінімальних розмірів включно – 221 757 особи, вище чотирьох мінімальних розмірів – 122 766 осіб.

Одержують пенсію на пільгових умовах 1 940 138 осіб, із них за списком № 1 (пункт а) ст. 13 Закону України "Про пенсійне забезпечення" – 599 595 осіб із середньомісячним розміром пенсії 2 597,20 грн., за списком № 2 (пункт б) ст. 13 Закону України "Про пенсійне забезпечення" – 689 175 осіб із середньомісячним розміром пенсії 1 649,90 грн.

Що стосується спеціального пенсійного забезпечення (VIP-пенсій),

[1] Розподіл пенсіонерів по категоріях та розмірах призначених пенсій (станом на 01.12.2015 року). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=234132

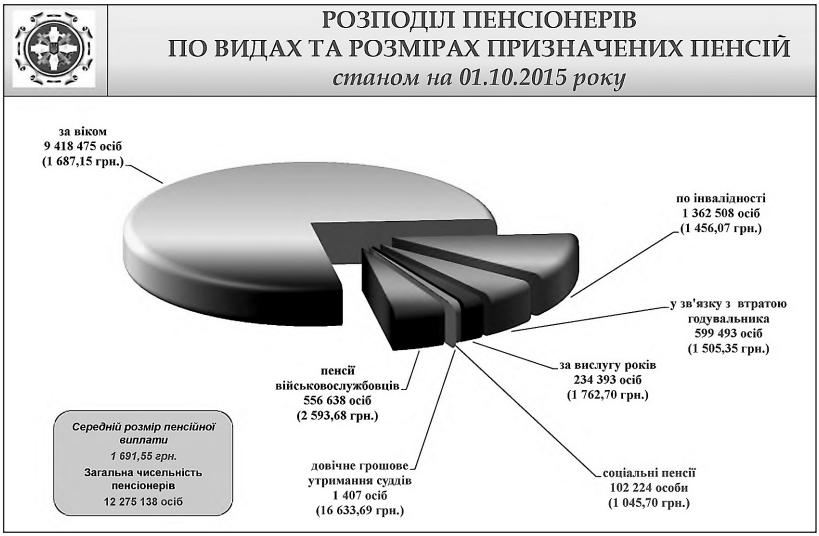

Інфографік 2

то відповідно до законів України: "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених із військової служби, та деяких інших осіб" пенсію отримують 78 094 особи з середньомісячним розміром пенсії 2 804,34 грн.; "Про державну службу" пенсію отримують 116 976 осіб із середньомісячним розміром пенсії 3 339,40 грн.; "Про статус народного депутата України" пенсію отримують 1 003 особи з середньомісячним розміром пенсії 15 032,12 грн.; "Про Національний банк України" пенсію отримують 1 401 особа з середньомісячним розміром пенсії 6 527,96 грн.; "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" пенсію отримують 3 835 осіб із середньомісячним розміром пенсії 3 392,12 грн.; "Про службу в органах місцевого самоврядування" пенсію отримують 24 858 осіб із середньомісячним розміром пенсії 3 030,15 грн.; "Про наукову та науково-технічну діяльність" пенсію отримують 64 919 осіб із середньомісячним розміром пенсії 3 714,40 грн.; "Про прокуратуру" пенсію отримують 5 864 особи з середньомісячним розміром пенсії 7 147,89 грн.; "Про статус суддів" (пенсія була призначена за тоді чинним законом) пенсію отримують 1 445 осіб із середньомісячним розміром пенсії 16 459,63 грн.; "Про Кабінет Міністрів України" пенсію отримують 70 осіб із середньомісячним розміром пенсії 15080,14 грн.; "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", (пенсії призначені у розмірі відшкодування збитків та в мінімальних розмірах відповідно до ст. 54) пенсію отримують 84 472 особи з середньомісячним розміром пенсії

3 379,11 грн. Із загального числа пенсіонерів-учасників ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС та потерпілих пенсію отримують 797 621 особа з середньомісячним розміром пенсії 1 838,52 грн. Відповідно до Митного кодексу України пенсію отримують 1 016 особи з середньомісячним розміром пенсії 4 653,96 грн. Відповідно до "Положення про помічника-консультанта народного депутата України" пенсію отримує 731 особа з середньомісячним розміром пенсії 3 869,06 грн.

Наведені емпіричні дані дають можливість говорити, що рівень пенсійного забезпечення в Україні є незадовільним. Існує нагальна потреба реформування цієї сфери та створення нових економіко-правових механізмів підвищення розміру пенсії, а також диференціації її джерел.

Відомо, що пенсійне законодавство тричі зазнало суттєвого реформування, але і до форми, і до змісту таких новозмін є низка застережень. Одним із головних недоліків попередніх пенсійних реформ була хибність вибору форми її проведення. На нашу думку, реформування пенсійного забезпечення має проходити із залученням широкого кола фахівців у сфері права, економіки, демографії тощо, зокрема юристів-науковців, економістів-практиків та представників громадянського суспільства. Потрібно напрацювати концепцію реформування пенсійного законодавства України, очевидною є необхідність його систематизації. Кінцевим результатом пенсійної реформи повинен стати Пенсійний кодекс України, що врахує положення чинного законодавства, а також закріпить новели, що вдосконалять пенсійне забезпечення громадян. Можна констатувати, що пенсійне законодавство сьогодні перетворилося в заплутану та незрозумілу пересічному громадянинові павутину правових норм. На жаль, відбулася інфляція пенсійного законодавства, яка шкодить пенсійній системі України. Зі збільшенням нормативно-правових актів дієвість правового регулювання не підвищується, а в окремих випадках знижується. Усі ці чинники призводять до неправильного застосування законодавчих норм, і, як наслідок, значну частину адміністративних справ складають саме спори про призначення, виплату та перерахунок пенсії. Єдиним виходом із ситуації, що склалася, може бути прийняття Пенсійного кодексу України – єдиного, консолідованого нормативно-правового акту, що об'єднає всі три рівні пенсійної системи України, спеціальне пенсійне забезпечення, а також питання сплати єдиного соціального внеску, призначення, виплату та перерахунок пенсій. Під час кодифікації необхідно завершити пенсійну реформу в Україні, оскільки так звані реформи 1991, 2003 та 2011 рр. не можна назвати завершеними. Вони тільки частково реформували окремі аспекти пенсійного забезпечення; це були етапи єдиної, багаторічної пенсійної реформи, що розтягнулася більше ніж на 20 років, вершиною якої має стати Пенсійний кодекс України.

Четвертий етап реформування пенсійного законодавства розпочато. Упродовж 2015 року пенсійне забезпечення зазнало суттєвих змін. Це стосується і припинення призначення спеціальних пенсій державним службовцям, суддям, прокурорам та іншим спеціальним категоріям службовців, підвищення пенсійного віку для осіб, які отримують пенсію за вислугу років, а в окремих випадках запровадження, хоч і нижчого, пенсійного віку. Були приклади і сумнівних новел, що стосуються оподаткування призначених пенсій тощо. Проте цей процес триває і на часі прийняття закону, яким передбачено, крім декоративних змін, запровадження другого рівня пенсійної системи (йдеться про обов'язкову накопичувальну пенсійну систему). Проект закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій" від 30.04.2015 р. № 2767[1] у разі прийняття може стати суттєвою віхою в розвитку пенсійної системи України. Звісно, що всіх проблем прийняття цього закону не вирішить, проте він матиме визначальний вплив на ідеологію змін у пенсійному забезпеченні та наближатиме українське законодавство у цій сфері до стандартів Європейського Союзу.

Наукові та практичні питання соціального забезпечення загалом та пенсійного забезпечення зокрема були предметом наукових пошуків іноземних вчених, а саме: російських, серед яких Н.А. Вігдорчик, В.М. Догадов, В.К. Райхер, З. Теттенборн, В.А. Ачаркан, В.С. Аракчеєв, К.С. Батигін, О.Д. Зайкін, Т.В. Іванкіна, Р.І. Іванова, Т.В. Красильникова, В.К. Субботенко, В.А. Тарасова, Я.М. Фогель, В.М. Толкунова, М.Л. Захаров, Е.Г. Тучкова, В.П. Галаганов, М.В. Лушнікова, А.М. Лушніков, О.Е. Мачульська, М.Ю. Фьодорова, Т.К. Миронова, К.М. Гусов, В.Д. Роїк, Ю.В. Васильєва, А.Л Благодір, О.Г. Азарова, М.Г. Сєдєльнікова, В.Ш. Шайхатдінов, І.Р. Маматказін, Г.В. Сулейманова та ін.; білоруських, таких як І.В. Гущін, Х.Т. Мєлєшко, О.В. Чесаліна, Т.О. Постовалова, І.О. Комоцька (Долгольова), М.П. Капильський та ін.; казахських, таких як І.В. Межибовська, Г.М. Жумагулов та ін.; болгарських, таких як Красіміра Средкова, Васил Мрочков, Еміль Мінгов, Атліана Мілєва та ін.; польських, серед яких Радослав Пацуд, Каміль Антонов, Антоні Ванасіньскі, Войцех Мушальскі, Валеріан Санетра, Герберт Шурґач, Марчін Зєленєцкі та ін.; естонських, таких як Гаабріель Тавітс, Марле

[1] Проект закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій" від 30.04.2015 р. № 2767. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10009&num_s=2&num=2767&date1=&date2=&name_zp=&out_type=&id=

Еріксон (Муда) та ін.; литовських, таких як Дайва Петрілайте, Віда Петрілайте та ін.

Значний внесок у дослідження пенсійного забезпечення зробила плеяда українських вчених, серед яких: Н.Б. Болотіна, Н.М. Хуторян, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко, В.М. Андріїв, М.І. Сирота, С.М. Синчук, О.В. Тищенко, О.В. Москаленко, Я.І. Безугла, М.І. Боднарук, В.Я. Бурак, С.О. Сільченко, О.І. Кульчицька, Б.І. Сташків, О.Я. Орловський, В.М. Рошканюк, Н.П. Коробенко, А.А. Ширант, Т.В. Кравчук, Ж.А. Дробот, В.А. Рудик, Н.М. Стаховська, Я.В. Сімутіна, Г.В. Татаренко, В.В. Андріїв, І.Ю. Михайлова, І.В. Оклей, А.В. Скоробагатько, Г.С. Гончарова, Д.М. Кравцов, А.М. Юшко та ін.

Метою роботи є визначення правової природи пенсійного забезпечення, перегляд домінуючої концепції комплексного пенсійного правовідношення і розроблення та обґрунтування концепції комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні, обґрунтування системи правовідносин у пенсійному забезпеченні як алгоритму здійснення особою права на пенсію, напрацювання рекомендацій та пропозицій щодо вдосконалення чинної пенсійної системи.

Завдання дослідження – послідовно простежити становлення наукових пошуків щодо теорії правовідносин загалом та правовідносин у пенсійному забезпеченні зокрема, з'ясувати вплив на них зовнішніх факторів (економічних, політичних, демографічних тощо), проаналізувати сучасний досвід реформування та його ефективність, визначити особливості нинішнього етапу пенсійної реформи з позиції її змісту, форми, основні характеристики, успіхи та невдачі. Важливе місце займає пенсійне забезпечення внутрішньо переміщених осіб.

Перш ніж розпочати реформи того чи того соціально-правового інституту, необхідно провести його ґрунтовне комплексне дослідження. Актуалізує такий науковий пошук амбівалентність Парламенту, який не готовий до рішучих змін у соціально-правовій сфері, оскільки є заручником популізму. Необхідно підвищувати розмір пенсії, однак для цього в України немає фінансових ресурсів, натомість необхідно провести ревізію соціальної сфери загалом та пенсійної сфери зокрема, що дозволить частково наповнити бюджет Пенсійного фонду України. На жаль, українське законодавство продовжує сповідувати ідеологію патерналістської держави, тоді як країни Європейського Союзу активно переорієнтовують свої соціальні сфери на рейки неопатерналізму. До першочергових кроків належить також реформа єдиного соціального внеску, податкового і трудового законодавства, дерегуляція економіки. У цьому сенсі на допомогу правнику-теоретику приходить *соціологічний підхід*, який озброює дослідника необхідним методологічним інструментарієм.

Наше дослідження вибудуване на основі дедуктивного методу, за яким висновки роблять на підставі дослідження загального. Осново-

положним, на нашу думку, є вивчення *загальнотеоретичних аспектів правовідношення*, а також вчення про нього. У XX ст. вони пройшли значний етап свого становлення, розвитку, деградації та повернення до правового механізму служіння людині. Детально проаналізовані ключові позиції щодо правовідносин у теорії права з моменту виникнення перших правових конструкцій та ідей, спрямованих на їх аналіз.

Значне місце в нашому монографічному дослідженні займає *генеза* та *історико-правова ретроспектива соціально-правового явища пенсії* та її *дефініція*. У контексті виникнення, зміни та розвитку пенсії можна спостерігати і за видозмінами пенсійних правовідносин окремо та правовідносин у пенсійному забезпеченні зокрема.

Вперше в українській науці права соціального забезпечення проведено комплексний аналіз пенсійного забезпечення, пенсійних правовідносин та правовідносин у пенсійному забезпеченні через призму теорії систем. Системний підхід у сучасних правових дослідженнях займає чільне місце, оскільки право є системою. Детально проаналізовано й досліджено пенсійне правовідношення як мікросистему та систему пенсійних правовідносин як макросистему. Окремо виділено систему правовідносин у пенсійному забезпеченні, яка перебуває у темпоральній залежності від етапу реалізації права на пенсію.

У широкому спектрі наукових пошуків домінуючою при вивченні пенсійного забезпечення залишається концепція комплексного пенсійного правовідношення, яку було сформульовано в часи соціалізму радянського зразка. Йдеться про сприйняття усіх правовідносин у сфері пенсійного забезпечення як одного комплексного правовідношення. Сьогодні ці ідеї вже не спроможні ні задовольнити розвиток теоретичного вчення, ні бути корисними при правозастосуванні, а отже, це зумовлює необхідність зміни наукового інструментарію для вивчення тих правових явищ, які є у пенсійному забезпеченні. Саме тому виникла потреба переосмислити підходи до вивчення правовідносин у цій сфері. У цьому монографічному дослідженні висувається та обґрунтовується альтернативна *концепція комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні*. Неодноразово наголошувалося, що право на пенсію, яке передбачене Конституцією України та відповідними законодавчими актами, не є абсолютним, більше того, воно не є аліментарним правом, як це було до запровадження пенсійного страхування. Право на пенсію – це можливість, яка надається правовими нормами захистити себе від втрати прибутку в майбутньому. Сучасність ставить нові завдання перед теорією пенсійного забезпечення, нині необхідно досліджувати правовідносини через призму застосування правових норм, яке можна назвати пенсійним процесом від моменту забезпечення права, яким є пенсійне страхування, оформлення конкретного виду пенсії і здійснення права (початок пенсійної виплати). Якщо ж на якомусь етапі виникають

труднощі, то можливі додаткові стадії у формі захисту права на пенсію в судовому порядку та відновлення порушеного права шляхом виконання рішення суду. Усі ці стадії незалежно від виду пенсійного забезпечення супроводжують окремі групи правовідносин, які мають власну мету, метод правового регулювання тощо. Ці правовідносини, а саме: пенсійно-страхові, процедурно-організаційні, пенсійно-забезпечувальні, процесуально-захисні та виконавчі (постпроцесуальні), – потрапили в коло наших наукових інтересів.

Пенсійний процес є об'єднуючою матрицею правовідносин у пенсійному забезпеченні. Правовідносини у ній розташовані не спорадично, а в чіткій темпоральній (часовій) послідовності. Процедурно-організаційні правовідносини можуть виникати на різних стадіях застосування пенсійного права, однак вони не порушують визначений законом алгоритм. Пенсійний процес як теоретична категорія є важливим і цінним, тому що дозволяє детально розглянути здійснення права на різних стадіях, а водночас швидше встановити проблеми правозастосування, усунення колізій та прогалин.

Важливою частиною будь-якого дослідження є його емпірична основа. Крім статистичних даних, на яких базується низка наукових висновків, під час дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні визначальну роль відіграють результати судової практики. Ключовим для пенсійного забезпечення є рішення Конституційного Суду України, адміністративних судів та узагальнення судової практики з пенсійних справ Вищого адміністративного суду України і, що особливо важливо, у контексті євроінтеграції України це рішення Європейського Суду з прав людини в частині порушення Україною права на пенсію своїх громадян.

Оскільки право на пенсію включене до індексу конституційних соціальних прав, то Конституційний Суд України неодноразово розглядав або пенсійні безпосередньо, або ж соціально-забезпечувальні справи загалом. Конституційний Суд своїми рішеннями не тільки тлумачить Конституцію чи встановлює конституційність тих чи тих правових норм, але своїми рішеннями вказує на траєкторію подальшого розвитку соціально-забезпечувального законодавства та його доктрини. Саме через призму рішень Конституційного Суду України пенсійні права неодноразово захищали, що давало однозначні сигнали як законотворцю, так і правозастосовцю.

Враховуючи те, що кількість соціально-забезпечувальних спорів, які перебувають на розгляді в адміністративних судах, на другій позиції після податкових та спорів у митній сфері, то очевидно, що цей факт є аргументом для детального аналізу предмету цих спорів та наслідків їх розгляду. Особливо актуальне це питання з позиції теорії пенсійного забезпечення, яке донедавна не визнавало процесуально-захисні право-

відносини. Фактично всі дослідження зводили до стадії пенсійного забезпечення і залишали поза увагою пенсійні спори, процесуально-захисні правовідносини тощо. У контексті пенсійного процесу як окрему стадію розглядаємо виконання судового рішення, що теж є однією із ключових проблеми сучасного правової системи України. Цю стадію забезпечують виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини, які вперше досліджуємо в межах науки права соціального забезпечення.

У монографії запропоновано низку висновків, які зроблені вперше, або таких, що доповнюють, розкривають наукові проблеми з іншого боку. Вивчення чинних нормативно-правових актів, судової практики дозволило запропонувати зміни до чинного пенсійного законодавства, які покращують систему пенсійного забезпечення.

Ми свідомі того, що порушена проблематика є надзвичайно складною та багатогранною і не може бути абсолютно дослідженою в межах однієї роботи. Проте результати цього наукового дослідження дозволяють отримати нові наукові знання як про пенсійну систему загалом, динаміку її виникнення, розвитку та зміни, так і про правовідносини у пенсійному забезпеченні безпосередньо. Викладені в роботі висновки можуть стати предметом нових наукових дискусій, сприяти якісним змінам у теорії соціального та пенсійного забезпечення та бути орієнтиром під час підготовки змін до законодавства у цій сфері.

***

Висловлюю щиру подяку за всебічну підтримку, цінні та важливі поради, які були дороговказами в написанні цього наукового дослідження, своєму науковому консультантові, завідувачеві відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, професору, доктору юридичних наук, Заслуженому діячеві науки і техніки України, члену-кореспонденту НАПрН України Наталії Миколаївні Хуторян.

Дякую моїм друзям та колегам, які підтримували мої творчі ідеї, вступали в гарячі наукові дискусії і просто були поряд.

Особлива подяка найдорожчій мені людині, моїй Мамі – *Надії Олексіївні Шумило* – за беззастережну віру в мене, щоденну підтримку, молитву і любов, за всі сили і старання, які Вона вкладала в мене. Дякую Вам, Мамо!

І.

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ПРАВОВІДНОСИН У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

1.1. СВІТОГЛЯДНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ ПІД ЧАС ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

Методологія юридичної науки є основою основ наукового дослідження усіх соціально-правових проблем. Жоден науковий пошук не може ні початися, ні завершитися без використання методів наукового дослідження. Професор університету ім. Фрідріха-Александра в містах Ерланген-Нюрнберг (Німеччина) Райнгольд Циппеліус (*Reinhold Zippelius*) зауважує, що метод – це шлях до певної мети. У науці – це шлях, що веде до раціонального, а відтак – зрозумілого і контрольованого, відповіді на питання чи то теоретичного пізнання, чи то практичного досвіду, чи то пошуку меж цього пізнання[1]. Як зазначає один із провідних сучасних теоретиків права А.Д. Машков, це пояснюється тим, що методологічні аспекти науки є багатоплановим утворенням, де переплітаються ідеологічні, гносеологічні й онтологічні моменти пізнавального процесу. Вчений наводить влучну цитату Ф. Бекона, який порівнював метод із ліхтарем, який освітлює дорогу вченому, вважаючи, що навіть кульгавий, що йде з ліхтарем по дорозі, випередить того, хто біжить потемки без ліхтаря[2].

Лаконічним, проте вичерпним є визначення наукового методу, що сформулював білоруський вчений, професор А.І. Зєлєнков, а саме, що це система регулятивних принципів і прийомів, за допомогою яких досягається об'єктивне пізнання дійсності та генерування нового знання[3].

Не втратили актуальності думки одного із провідних українських методологів права, професора О.В. Сурілова (1928–1999), який зазначав, що методологія в системі наукового юридичного знання належить до надскладних проблем, оскільки вона відображає організацію і способи реалізації виключно інтелектуального боку правової дійсності, як вона відображається на способах життєдіяльності людського розуму. Цільова

---

[1] *Циппеліус Р.* Юридична методологія / *Ціппеліус Р.* Пер. з нім. – К.: Реферат, 2004. – С. 10.

[2] *Машков А.* Проблеми теорії держави і права. Основи: курс лекцій / *А. Машков*. – К.: К.І.С., 2008. – С. 135–136.

[3] Философия и методология науки: учеб. пособ. / *А.И. Зеленков* [и др.]; под ред. *А.И. Зеленкова*. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2011. – С. 187.

установка цієї діяльності орієнтована на абсолютну достовірність. Методи юридичного пізнання динамічні. Вони безперервно вдосконалюються із розвитком науки. При цьому з'являються нові методи, які раніше не були відомі юридичній активності. Вчений також наголошував на тому, що на якість юридичного пізнання негативно впливає методологічна штампи, схильність до старих, таких, що віджили свій вік уявленням про методи юридичної активності. Саме тому жодне судження про методологію юридичного пізнання не може претендувати на істину в останній інстанції[1].

З оригінальною пропозицією свого часу виступив О.П. Коцюба, який зазначив, що для методологічного пізнання права і приватного права необхідна нова наука – правологія, або наука про право людини і громадянина на свободу, особисті права й адекватні їм обов'язки[2]. Така пропозиція є дискусійною і не отримала підтримки в науковій спільноті.

Суспільство перебуває в перманентній динаміці, право ж як невід'ємна частина суспільства – теж динамічне, що стимулює науковців продовжувати пошуки нових істин та переглядати вже усталені догми та принципи, а правові аксіоми можуть набути статусу припущення або бути визнаними хибними. Доречно буде згадати про висновок німецького філософа, одного із засновників екзистенціалізму, професора Базельського університету Карла Теодора Ясперса (*Karl Theodor Jaspers)* (1883–1969), що минуле не завершене: воно продовжує жити, його рішення не повністю, а тільки відносно остаточні, вони можуть бути переглянутими. Те, що було, може бути розтлумачене по-новому. Те, що здавалося вирішеним, знову стає питанням. Те, що було, ще відкриє, що воно є... У минулому міститься більше, ніж було здобуто із нього об'єктивно і раціонально[3]. Саме тому питання наукових підходів та методів дослідження не втрачають своєї актуальності.

Найбільш розгорнуту класифікацію методів наукового пізнання за ступенем спільності і сферою дії, розробив доцент Вітебського державного університету ім. П.М. Машерова О.Б. Дємідов, який виділив п'ять груп: (1) філософські методи, (2) загальнонаукові методи, (3) приватно-наукові методи, що застосовуються у тій чи тій галузі науки, (4) дисциплінарні методи, що застосовуються в будь-якій дисципліні, (5) міждисциплінарні

---

[1] *Сурилов А.В.* Теория государства и права: учеб. пособ. / *А.В. Сурилов*. – К.; Одесса: Выща школа, 1989. – С. 100–101.

[2] *Коцюба О.П.* До історії методології приватного права. В кн.: Методологія приватного права: зб. наук. праць за матер. наук.-практ. конфер. / Редкол.: *О.Д. Крупчан* (голова) [та ін.] – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 45–54.

[3] *Ясперс К.* Истоки истории и ее смысл / *К. Ясперк*. Пер. с нем. О. Кислюка, Р. Осадчука. 2-е изд – М.: Республика, 1994. – С. 266.

методи – синтетичні, інтегративні методи, що використовуються на стику наукових дисциплін[1].

Методологія науки загалом та правничої науки зокрема, починаючи з другої половини XX сторіччя, стає предметом численних досліджень, які не просто описували чи класифікували ті чи ті методи, а й прогнозували тенденції у подальших наукових пошуках. У нашому дослідженні осмислюватимуться методологічні підходи до аналізу правовідносин у пенсійному забезпеченні.

Професор П.М. Рабінович, даючи визначення методології юридичної науки в "Юридичній енциклопедії", стверджує, що вона є системою підходів, методів способів наукового дослідження, теоретичних засад їх використання при вивченні державно-правових явищ. Основу методології юридичної науки становлять, на його думку, філософсько-світоглядні підходи, загальнонаукові методи, спеціальні методи. Вчений наголошує, що при виборі методологічного інструментарію необхідно керуватися трьома постулатами: 1) об'єктивною обумовленістю обраних методів дослідження, 2) необхідністю встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певних об'єктивних критеріїв, 3) спроможністю дослідницького методу наближати до розкриття соціальної сутності явищ, що вивчаються, а не призводити до приховування, затушування її[2]. Таке розуміння методології юридичної науки є універсальним для усіх галузей права і може бути основою для дослідження конкретних соціально-правових ідей, однією з яких є концепція комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні.

Подією в науковому житті України став захист докторської дисертації С.В. Вишновецької, яка присвячена проблемі методології науки трудового права. Серед усього різноманіття наукових поглядів вчена вибудувала власну, стрункy концепцію методології науки конкретної галузі, яка включає два компоненти:

(1) теоретико-світоглядний компонент методології трудового права, що містить: (а) змістовно-теоретичний компонент; (б) світоглядний компонент;

(2) методичний компонент методології науки трудового права, що охоплює: (а) методи наукових досліджень; (б) методологічні підходи і принципи; (в) юридичну техніку та методику дослідницької роботи.

С.В. Вишновецька слушно зауважує, що ядром змістовно-теоретичного компонента методології науки є теорія як вища, найрозвиненіша

---

[1] *Демидов А.Б.* Философия и методология наук: курс лекций / *А.Б. Демидов*. –Витебск: Изд. УО "ВГУ им. П.М. Машерова", 2006. – С. 46–48.

[2] *Рабінович П.М.* Методологія юридичної науки / Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. *Ю.С. Шумшученко* (голова редкол.) [та ін.] – Т. 3: К–М. – К.: "Укр. енцикл.", 2001. – С. 618–619.

форма організації наукового знання про трудоправові явища, яка дає цілісне уявлення про закономірності та існуючі зв'язки відповідної сфери діяльності і є системою логічного узагальнення практики у сфері їхнього функціонування[1]. Теорія виникає лише тоді, коли вона містить знання про причину досліджуваних предметів, про ті закономірності, яким вона підпорядковується і які регулюють їх розвиток[2]. У світоглядний компонент вчена включає проблему праворозуміння, у якій вбачає ключовий аспект усієї проблематики теорії права, оскільки від того, якої концепції права дотримується дослідник, на яких методологічних позиціях він стоїть, залежать і його подальші теоретичні чи практичні напрацювання. Отже, світоглядно-методологічна основа відіграє вирішальну роль, оскільки на ній будується вся система знань про предмет дослідження. Водночас методологічна спрямованість досліджень органічно злита з теорією предмета пізнання. Від того, що включається у зміст права, залежить вирішення багатьох практичних завдань[3]. Наведена концепція раціональна і може використовуватися не тільки для дослідження трудового права та його інститутів, а й широко застосовуватися у процесі наукових пошуків у праві соціального забезпечення загалом та правовідносин у пенсійному забезпеченні зокрема.

Важливо, що методологія юридичної науки – це частина філософських знань, а право є філософською категорією. Свого часу автор систематичної теорії діалектики, німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Геґель (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel)* (1770–1831) нарікав, що наука природного права, подібно до інших наук, зокрема механіки, фізики, уже давно визнана як наука філософська за своєю суттю, проте оскільки філософія повинна складатися із частин, наука права розділила долю інших наук: філософські питання були перенесені в сферу метафізики, а науки, які завдяки своїм особливостям розглядалися поза будь-яким співвідношенням з ідеєю, майже втратили зв'язок з філософією. Ці науки проголосили своїм науковим принципом досвід, відмовившись тим самим від того, щоб бути справжньою наукою, і зосередились на тому, щоб бути зберігачами емпіричних знань і крадькома користуватися розсудливими поняттями, намагаючись стверджувати за їх допомоги щось об'єктивне[4]. На жаль, ідеї Гегеля зберігали свою актуальність для наукових досліджень

---

[1] *Вишновецька С.В.* Методологія науки трудового права: моногр. / *С.В. Вишновецька*. – К.: Ніка-Центр, 2014. – С. 31.

[2] Там само. – С. 45.

[3] Там само. – С. 60.

[4] *Гегель*. О научных способах исследования естественного права, его месте в практической философии и его отношении к науке о позитивном праве. В кн.: *Гегель.* Политические произведения / Ред. кол. *Д.А. Керимов, Л.С. Мамут, В.С. Нерсесянц*. – М.: Наука, 1978. – С. 185.

права в Україні упродовж усього XX ст. Йдеться про те, що правова наука стала заручницею політичного режиму, який визначав як основні принципи існування, так і напрямки подальшого розвитку права. Така ситуація неодноразово призводила до методологічних похибок та – як наслідок – до неправильних висновків, що часто-густо мали згубні для суспільства наслідки. Тільки після проголошення Незалежності України юридична наука почала звільнятися від нашарувань ідеологічних вказівок, з полону політичних директив. Процес такого вивільнення триває і сьогодні, і, на нашу думку, повинен бути перманентним, оскільки наука – це діалектичний процес, рух уперед.

На шкідливість для юридичної науки авторитарних режимів вказує і Р.О. Гаврилюк, зазначаючи, що в силу історичного розвитку, дії закономірних і випадкових факторів антропо- і соціогенези взаємовідносини та взаємодії між людиною та соціумом, між природнім правом та позитивним правом постійно змінювалися, еволюціонували у своїх звичних межах, а інколи і приймали неприродні форми. Так, позитивне право, пройшовши процес мутації, виходило за свої природні межі, спершу обмежувало, підміняло, а пізніше знищувало природні права людини. Ці явища завжди супроводжувала руйнація громадянського суспільства та одержавлення соціуму[1].

Очевидно, що у методології науки існує низка класифікацій методів, проте для нашого наукового пошуку необхідно визначитися із світоглядними підходами, як орієнтирами дослідження, а пізніше викласти, які саме методи були використані для аналізу правовідносин у пенсійному забезпеченні. Не вдаючись до детального аналізу цієї важливої частини методології науки, необхідно зробити кілька суттєвих зауваг. У попередні історичні етапи світоглядні підходи не залежали від науковця, оскільки це ті фактори, які або змушують його дотримуватися тих чи тих поглядів, щоб вижити (нацистська та сталінська ідеології), або виникають під впливом історичного розвитку та панівних ідей у суспільстві (психологічний підхід, екзистенціалізм, гуманізм тощо). Можна говорити, що це, до певної міри, об'єктивні обставини, які впливають на обрання науковцем підходу до праворозуміння. На нашу думку, сучасний стан державного та суспільного розвитку України є найсприятливішим для науковців за всю попередню історію наукових пошуків. Сучасні дослідники не обмежені жодними ідеологічними кордонами і в ситуації плюралізму наукових методів дослідження та підходів можуть здійснювати свої наукові пошуки на будь-якій методологічній базі.

Основними науковими підходами до вивчення правових явищ є:

[1] *Гаврилюк Р.А.* Методологическая традиция доктрины естественного права: моногр. / *Р.А. Гаврилюк*. – Черновцы: Черновиц. нац. ун-т, 2012. – С. 12.

- *нормативістський (позитивізм) підхід* (основні представники: Д. Остін, К. Берг, П. Лабанд, А. Есмен, Г.Ф. Шершеневич, Є.В. Васьковський, М.І. Палієнко, М.Г. Алєксандров). Головною ідеєю цього підходу є теза "закон є закон" або "право є закон". У часи радянського, нацистського (Німеччина), фашистського (Італія) чи авторитарного (Іспанія часів Ф. Франко, Чилі часів А. Піночета тощо) режимів цей підхід був підкорений панівним ідеологіям і використовувався не на користь людини, а навпаки – проти неї і на користь держави. Сьогодні цей підхід обмежує дослідників рамками чинних нормативно-правових актів, судової практики тощо. Одним із напрямків позитивізму є "Чисте правознавство" або "Чиста теорія права", який обстоював Г. Кельзен (1881–1973).

- *природно-правовий підхід* (мислителі Античності й епохи Просвітництва, зокрема Ж.-Ж. Руссо, Т. Гобс, серед сучасних вчених цей світоглядний підхід простежується у працях С.С. Алєксєєва, В.В. Лаарева, В.С. Нерсесянца, М.М. Марченка, П.М. Рабіновча та ін.). Суть цього підходу, який і продовжує залишатися актуальним, полягає в тому, що всі норми права мають ґрунтуватися на певних об'єктивних (природних, надпозитивних) засадах, що не залежать від волі людини й суспільства, установлень держави;

- *психологічний підхід* (одним із фундаторів є Л. Петражицький, послідовниками – М. Реснер, Я. Магазинер, Г. Тард, В. Вунд). Основою цього підходу є те, що психіка людини – це фактор, який визначає розвиток суспільства, зокрема його мораль, правову державу. Поняття і сутність права виводяться перш за все не через діяльність законодавця, а через психологічні закономірності;

- *історичний підхід* заснований на вивченні державно-правових явищ у їхньому виникненні і розвитку (Г. Гуно, К. Савіньї, Г. Пухта). Головною ідеологією цього підходу є така ідея: розуміння та розвиток соціально-правових явищ полягає у дослідженні й осмисленні їхнього історичного розвитку. Як зауважує провідний методолог правової науки сучасності Д.А. Керімов, без історичного відтворення правової дійсності виключається можливість логічного усвідомлення її закономірностей[1]. Таким чином, цінність цього підходу полягає у виявленні закономірностей розвитку, а отже, одним із наслідків застосування історичного підходу є можливість прогнозування тих чи тих процесів. Сьогодні вивчення права тільки з позицій історичного підходу майже відсутнє, проте у переважній більшості наукових пошуків є частина, присвячена історичному розвитку досліджуваного предмета. Про переваги історичного підходу говорить і О.М. Шевченко, зауважуючи, що до спеціальних прийомів історичного

[1] *Керимов Д.А.* Философские основания политико-правовых исследований / *Д.А. Керимов.* – М.: Мысль, 1986. – С. 52.

дослідження правової дійсності належать: (1) історико-порівняльний, який дозволяє порівняти правові системи різних народів; (2) історико-генетичний, що дозволяє простежити особливості правової дійсності на різних етапах розвитку; (3) історико-реконструктивний, який дозволяє відтворити послідовність змін правової дійсності від наслідку до його причини; (4) історико-типологічний, що реалізує системний підхід в історичному дослідженні права, сприяє вдосконаленню понятійного апарату юридичної науки; (5) реставраційний (реанімаційний), який дозволяє відновити пам'ятки правової дійсності[1]. Значний внесок у розвиток історичного підходу в українських історико-правових студіях здійснила професор Н.М. Крестовська, зокрема вчена, вивчаючи дискриптивний метод історико-правової науки, виділяє такі пізнавальні прийоми, як: (1) спостереження (сприйняття та реєстрація властивостей досліджуваного об'єкта); (2) вербалізація (знаходження або ж вироблення найбільш точних словесних виразів досліджуваного об'єкта); (3) узагальнення та класифікація (виявлення спільного в аналогічних або повторювальних історико-правових явищах і віднесення на цій підставі досліджуваних предметів, явищ або їх окремих аспектів до певних груп); (4) темпорально-спатіальна прив'язка (встановлення часових та просторових рамок дослідження, часового проміжку або точної дати та місця описуваного предмету або явища); (5) інтерпретація (виявлення змісту повідомленого історико-правового факту та його причини, є найскладнішим пізнавальним прийомом)[2]. Виключно історичний підхід зберігся в історичних чи історико-правових дослідженнях, які стають незамінними джерелами для науковців-правників. У сфері соціального забезпечення до таких робіт, безумовно, необхідно віднести праці А.І. Якиміва[3], В.Г. Шарпатого[4], О.А. Мельничука[5]. Серед дослідників трудового права, у наукових працях якого широко застосовується істо-

[1] *Шевченко О.М.* Історичний метод пізнання права (до методології питання). В кн.: Методологія приватного права: зб. наук. праць за матер. наук.-практ. конфер. / Редкол.: *О.Д. Крупчан* (голова) [та ін.] – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 370–372.

[2] *Крестовська Н.М.* Дискрипція та наратив в системі методології історико-правової науки / Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції: тези ІІ міжнар. наук.-практ. конфер. пам'яті проф. О.В. Сурілова / заг ред. *Ю.М. Оборотов*. – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 55–57.

[3] *Якимів А.І.* Формування і розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні / *А.І. Якимів* – Львів: Афіша, 2003. – 448 с.

[4] *Шарпатий В.Г.* Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.): моногр. / *В.Г. Шарпатий*. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.

[5] *Мельничук О.А.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) / *О.А. Мельничук*. – Вінниця: "Едельвейс і К", 2009. – 372 с.

ричний підхід, можна назвати В.М. Божка[1], елементи історичного підходу знайшли своє відображення у роботах професора Н.М. Хуторян[2]. Зверталися до цього підходу у своїх наукових пошуках і дослідники права соціального забезпечення, серед яких – корифей науки М.Л. Захаров[3], широко застосовується цей підхід у працях А.М. Лушнікова та М.В. Лушнікової[4]. Використання історичного підходу можна зустріти і в наукових пошуках О.В. Тищенко[5]. Історичний підхід був застосований і для підготовки значної частини цього монографічного дослідження. Для відтворення генези виникнення, формування та розвитку пенсійного забезпечення було досліджено чимало історичних джерел. Крім цього, пенсія як соціально-правове явище пройшла низку етапів свого розвитку, у процесі якого неодноразово змінювалося уявлення про неї. Головним результатом використання історичного підходу до вивчення пенсійного забезпечення загалом та правовідносин у пенсійному забезпеченні зокрема є виявлення їхньої правової природи, встановлення причин їхнього виникнення та змін, а також зображення впливу суспільного та державного розвитку в цілому на появу соціально-забезпечувального законодавства. Завдяки історичному підходові спростовано багаторічне твердження, що пенсійне забезпечення як спосіб забезпечення права на пенсію організовується і здійснюється державою. У науковій роботі переконливо наводяться конкретні приклади самоорганізації суспільства та, у разі необхідності, спроможності брати участь у соціальному страхуванні добровільно. Прийоми історичного підходу застосовувалися під час дослідження питання динаміки вчення про правовідносини, що дозволило нам запропонувати основні етапи розвитку вчення про правовідносини:

- *аксіологічний (ціннісний) підхід* (від грец. *Αξια* – цінність) – наука про цінності, вчення про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язок між собою, із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини. Цей підхід є надзвичайно цінним

---

[1] *Божко В.М.* Генеза правового регулювання оплати праці: моногр. / *В.М. Божко*. Полтав. нац. ун-т ім. Юрія Кондратюка. – Полтава, 2010. – 400 с.

[2] *Хуторян Н.М.* Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: моногр. / *Н.М. Хуторян*. – К.: Ін-т держ. і пр. ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 264 с.

[3] *Захаров М.Л.* Социальное страхование России: прошлое, настоящее и перспективы развития (трудовые пенсии, пособия, выплаты пострадавшим на производстве): моногр. / *М.Л. Захаров*. – М.: Проспект, 2013. – 312 с.

[4] Курс права социального обеспечения / *М.В. Лушникова, А.М. Лушников*. – 2-е изд., доп. – М.: Юстицинформ, 2009. – 656 с.

[5] *Тищенко О.В.* Право соціального забезпечення України: теоретичні та практичні проблеми формування та розвитку галузі: моногр. / *О.В. Тищенко.* – К.: ДП "Прінт Сервіс", 2014. – 394 с.

під час дослідження права. Проблема цінностей піднімається у кожній галузі права, до перших досліджень аксіологічних аспектів трудового права варто віднести роботу О.Т. Панасюка[1], згодом цій же тематиці присвятила свої наукові пошуки Т.А. Занфірова[2]. Проблемі аксіології трудового права присвячено окремі наукові розвідки білоруського вченого К.Т. Томашевського[3]. Елементом аксіологічного підходу є аксіоматичний метод дослідження[4], який застосовується під час дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні. Сутність цього методу полягає в обранні правових аксіом, які стають орієнтиром і червоною ниткою всього наукового пошуку. Під час дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні такими орієнтирами є: (1) пенсійне страхування (обов'язкове чи добровільне) як єдина форма забезпечення права на пенсію; (2) самовідповідальність як характеристика особи неопатерналістичної держави; (3) антидискримінаційність пенсійного законодавства; (4) пенсійний процес як правовий механізм пенсійного забезпечення та добробуту;

- *системний підхід* (засновник – Л. фон Берталанфі) полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи. Ефективність системного підходу залежить від характеру застосовуваних загальносистемних закономірностей. Системологія як методологія розглядає явища не автономно, а як один із елементів системи, крім цього, одиничне правовідношення необхідно розглядати, як систему нижчого рівня. Окремі елементи співпадають із сприйняттям права через синергетику – міждисциплінарну науку, що займається вивченням процесів самоорганізації і виникнення, підтримки стійкості і розпаду структур (систем) різної природи (у науці виділяють цей напрям пошуку як окремий синергетичний підхід). Системний підхід став визначальним у дисертаційному дослідженні А.Л. Благодір[5], яка саме через основи системології дослідила галузь права соціального забезпечення. Через призму системного підходу

---

[1] *Панасюк О.Т.* Аксіологічні аспекти трудового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *О.Т. Панасюк*. – К., 1994. – 24 с.

[2] *Занфірова Т.А.* Аксіологічно-нормативні засади філософії трудового права: моногр. / *Т.А. Занфірова*. – Запоріжжя: КПУ, 2010. – 300 с.

[3] *Томашевский К.Л.* Очерки трудового права. История, философия, проблемы систем и источников / *К.Л. Томашевский*; науч. ред. *О.С. Курылева*. – Минск.: Изд. Центр БГУ, 2009. – С. 79–84.

[4] *Шумило М.М.* Аксиоматический метод и правовые аксиомы при исследовании проблем социального обеспечения / *М.М. Шумило* // Трудовое право России и за рубежом. – 2011. – № 2. – С. 37–41.

[5] *Благодир А.Л.* Право социального обеспечения: система законодательства, отрасли и науки: моногр. / *А.Л. Благодир*. – Киров.: Изд. ВятГГУ, 2014. – 397 с.

свої наукові пошуки проводили О.Я. Лаврів[1], К.Л. Томашевський[2], до інструментарію системного підходу звертався професор О.М. Ярошенко[3]. У нашому монографічному дослідженні системний підхід застосовуємо не спорадично, а ґрунтовно та розгорнуто. Фактично вперше в українській науці права соціального забезпечення під час дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні системний підхід займає не додаткове, а основне місце. Правовідносини у пенсійному забезпеченні аналізуємо із трьох основних позицій: (1) Кожне пенсійне правовідношення є в пенсійному забезпеченні системою (системою нижчого рівня). Саме ці правовідносини, як правило, стають предметом наукових пошуків у галузі. Завдяки системному підходу більш аргументованою є позиція, що самі правовідносини – це правові зв'язки. (2) Сукупність безпосередньо пенсійних правовідносин утворюють систему (систему вищого рівня). Завдяки системному підходу з'ясовуємо, що пенсійне правовідношення є елементом системи вищого рівня. Варто зауважити, що між системами нижчого рівня і системою вищого рівня також існують правові зв'язки, порушення яких призводить до збоїв у роботі всієї системи, що, власне, і можна спостерігати на прикладі неефективності пенсійного забезпечення. Таким чином, правові зв'язки мають горизонтальну та вертикальну природу. Вивчивши та детально проаналізувавши пенсійне правовідношення як систему та систему пенсійних правовідносин, виділяємо систему правовідносин у пенсійному забезпеченні – надсистему. Йдеться про те, що пенсійне забезпечення є комплексним правовим утворенням, яке включає правовідносини різної правової природи, однак усі вони спрямовані на досягнення однієї мети, заради якої, власне, й існує система пенсійного забезпечення. Отже, викристалізувані правовідносини у пенсійному забезпеченні також є системою зі своїми внутрішніми та зовнішніми правовими зв'язками, які мають також міжгалузевий характер;

- *соціологічний підхід* (основним прихильниками були: Є. Ерліх, Ф. Жені, Р. Паунд, Ф. Франк, О. Ісісака, Т. Ізомура, Ж. Карбоньє[4], А. Койдер та З. Цівіньски[5], серед українських послідовників цього підходу

---

[1] *Лаврів О.Я.* Система принципів трудового права України: моногр. / *О.Я. Лаврів*. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. у-ту ім. Василя Стефаника, 2008. – 216 с.

[2] *Томашевський К.Л.* Система источников трудового права Беларуси (история, теория и практика): моногр. / *К.Л. Томашевский*. – Минск: Амалфея: Международ. ун-т МИТСО, 2013. – 460 с.

[3] *Ярошенко О.М.* Теоретичні та практичні проблеми джерел трудового права України: моногр. / *О.М. Ярошенко*. – Х.: СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 456 с.

[4] *Карбонье Ж.* Юридическая социология / *Ж. Карбонье*: Пер. с фр. и вступ. ст. *В.А. Туманова*. – М.: Прогресс, 1986. – 352 с.

[5] Socjologia prawa: główne problemy i postacie / red. *Andrzej Kojder, Zbigniew Cywiński*. Wyd. 2. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015. – 600 s.

є Н.Б. Болотіна[1], чия наукова спадщина пронизана міждисциплінарними дослідженнями) – це напрям праворозуміння, що розглядає як основу права реальні суспільні відносини, інтенсивний розвиток яких зумовлює необхідність безпосередньо пристосовувати право до життєвих потреб конкретних індивідів через процес правозастосування.

На нашу думку, саме соціологічний підхід найкраще підходить для вивчення правовідносин у пенсійному забезпеченні. Однак необхідно наголосити також на тому, що у процесі нашого наукового пошуку соціологічний підхід займає домінуюче, визначальне місце, але не є єдиним, оскільки для досягнення всебічності та всеохопності дослідження, високої якості наукових висновків та формулювання нового знання не можна обмежуватися одним підходом, тому міждисциплінарний аспект повинен пронизувати будь-яке наукове дослідження, зокрема і цю роботу.

Соціологічний підхід як система знань склався наприкінці XIX ст. –початку XX ст. і зосереджував свою увагу на результативності, ефективності права, його соціальній справедливості. Основу соціологічної школи права заклав австрійський вчений-юрист, уродженець Чернівців, професор та ректор Чернівецького університету Є. Ерліх (*Eugen Ehrlich*) (1862–1922). Вчений зазначав, що право існує зовсім для інших цілей, ніж розв'язання правових спорів, воно є в дійсності основою суспільної організації, воно – кістяк суспільного тіла[2]. А.Д. Машков, досліджуючи ерліхівське праворозуміння, зазначає, що у працях вченого розрізняють три типи права: (1) соціальне право – це певне організаційне право, яке складає значну частину права й охоплює норми різноманітних людських відносин, які існують у таких формах, як сім'я, підприємство, громада тощо; (2) право юристів – це сукупність норм-рішень, тобто правових положень, відповідно до яких суди вирішують правові спори; (3) державне право – це всі правові приписи, які створені лише державою і без якої вони не могли б існувати[3]. Інколи в соціологічному підході можна виявити елементи позитивізму, але, як слушно зазначає професор А.В. Поляков (засновник комунікативної теорії права – *М.Ш.*), на відміну від юридичного позитивізму, який досліджує в першу чергу формальну сторону права, у центрі уваги соціологічного правознавства знаходиться вивчення правової динаміки, тобто умов виникнення та розвитку правових відносин, що передують нормам державного права. Безпосередньо право при цьому трактувалося як широке соціальне явище, обумовлене

---

[1] *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: моногр. / *Н.Б. Болотіна*. – К.: Знання, 2005. – 381 с.

[2] *Ерліх Є.* Вільне право знаходження та вільне правознавство / *Є. Ерліх* // Проблеми філософії права. –2005. – № 1–2. – К.; Чернівці. – Т. ІІІ. – С. 172–174.

[3] *Машков А.Д.* Проблеми теорії держави і права: співвідношення та межі / *А.Д. Машков*. – К.: К.І.С., 2011. – С. 117–118.

низкою факторів: економічних, соціальних, політичних, національних, психологічних і т.д.[1]

А.М. Машков наголошує на тому, що ідеї соціологічної школи права були і є досить популярними у світі як у Європі, так і в США та Японії. Також вчений підкреслює, що, незважаючи на відмінності та модифікації у поглядах юристів-"соціологів" на право, загальним є те, що вони всі розуміють під ним "правові" відносини, які виникають та існують незалежно від норм; усталений у житті "правопорядок", а, зрештою, "фактичний образ діяльності уряду, суду та інших державних органів". Звідси і теза, що "право треба шукати не в нормах, а у самому житті". Право формує суспільство, не впливає на формування, а саме формує. Нема права – нема і суспільства, а цивілізованого суспільства – тим паче. Право є якісним станом суспільства, формалізованим проявом загального потоку життя[2].

Обстоював соціологічний підхід і професор Д.А. Керімов (1923-2015), який стверджував, що право конкретизовано відтворює в юридичній формі всю багатоманітність і різноманітність буття (не тільки соціального, але і природного), яке охоплене і теоретично узагальнене перш за все соціологією права як синтезованою наукою[3]. До предмету соціології права вчений відносив реальне буття права, взятого загалом, його співвідношення і взаємодію з природними і соціальними факторами, напрацювання на цій основі загальних і специфічних особливостей правових об'єктів, що конкретизуються галузевими юридичними науками[4].

Сучасний польський вчений, доктор габілітований, професор, завідувач кафедри соціології права Інституту наук про державу і право, факультету адміністрації та права Варшавського університету Анджей Койдер наводить кілька ключових тез щодо соціології права та соціологічного підходу, що соціологія права: (1) це всестороннє пізнання впливу права на соціальне життя, його структуру і функціонування, а також встановлення якого впливу зазнали різні позаправові чинники (економічні, політичні, релігійні, звичаєві, моральні тощо); (2) доводить засадниче спростування спрощених поглядів на право; (3) протистоїть аморалізму та етичному нігілізму у визначенні прав; (4) вказує на історично важливу роль права; (5) доводить примат права над звичаями; (6) розширює онтологічну сферу права; (7) обстоює ідею, що право є одним із найважливіших інститутів суспільного життя; (8) сприяє

---

[1] *Поляков А.В.* Общая теория права. Курс лекций. / *А.В. Поляков*. – СПб.: Изд. "Юридический центр Пресс", 2001. – С. 73–74.

[2] *Машков А.Д.* Проблеми теорії держави і права: співвідношення та межі / *А.Д. Машков*. – Цит. праця. – С. 119–120.

[3] *Керимов Д.А.* Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. – 5-е изд. / *Д.А. Керимов*. – М.: СГУ, 2009. – С. 30.

[4] Там само. – С. 40.

інтернаціоналізації національного права, популяризуючи закордонні дослідження щодо правових традицій та системи права в інших країнах окремо та Європейського Союзу загалом; (9) предметна і проблемна анатомія соціології права визнається через сучасну філософію права і теорію права та інші правничі дисципліни[1].

Вищенаведене додає аргументи на користь використання соціологічного підходу як одного із комплексних підходів, адже для ґрунтовного вивчення пенсійного забезпечення необхідно звертатися до знань інших суспільних наук. Окремий акцент хотілося б зробити на недостатньому, на нашу думку, використанні економічних досліджень під час вивчення проблем пенсійного забезпечення, що призводить до голослівних висновків науковців. Такої ж думки дотримується і М.Г. Сєдєльнікова, яка вказує на низький рівень застосування економічного методу[2]. На нашу думку, запропонований вченою термін для позначення цього методу має надто загальний характер, тому пропонуємо використовувати термін, запропонований американським юристом, вченим Р. Познером, – *економічний аналіз права*[3]. Економічний аналіз права як елемент соціологічного підходу став основою дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні, оскільки саме пенсійне забезпечення не існує за межами розвитку економіки, навіть більше – воно є залежним від неї, а в окремих випадках може впливати як позитивно, так і негативно на економіку. Економічні відносини диктують порядок денний пенсійного забезпечення, вони визначають орієнтири та вектори реформування пенсійного забезпечення. Норми права є формою економічної сутності пенсійного забезпечення, а, відповідно, правові відносини є нічим іншим, як формою економічних формул.

Окрім прийомів соціологічного підходу, до вивчення правовідносин у пенсійному забезпеченні застосовується ціла низка інших методів. Основні з них необхідно проаналізувати для кращого розуміння методологічної бази наукової роботи та зроблених висновків.

Формально-логічний метод як базовий метод наукових досліджень у сфері права. Сьогодні юридична наука використовує широкий спектр методологічних підходів та методів, що дозволяє вивчити явище всебічно та спрогнозувати його розвиток або ж окреслити тенденції такого

---

[1] Socjologia prawa: główne problemy i postacie / red. *Andrzej Kojder, Zbigniew Cywiński*. Wyd. 2. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015. – s. 13-19.

[2] *Седельникова М.Г.* Методологические аспекты совершенствования законодательства о социальном обеспечении / *М.Г. Седельникова* // Трудовое право России и за рубежом. – 2011. – № 2. – С. 35–37.

[3] *Познер Р.* Економічний аналіз права / *Р. Познер* / Перекл. з анг. С. Савченка. – Х.: 2003. – 862 с.; О применении экономической теории и злоупотреблении ею при анализе права // Истоки: экономика в контексте истории и культуры. – М.: ГУ-ВШЭ, 2004. – С. 312–348.

розвитку. Саме тому під час дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні важливо досліджувати закон тільки як елемент наукового пізнання. *Закон – це спроба об'єднати ідеальне і реальне.* Саме так, спроба, оскільки закон – це квінтесенція сучасності, зрілості суспільства. Не може з'явитися праведний закон у тоталітарному, авторитарному чи іншому, недемократичному, неліберальному суспільстві. Проте формально-логічний метод юридичної науки повинен використовуватися для опису правової сучасності, без розуміння якої, без знання механізмів її функціонування не можна її змінити.

Український правознавець в еміграції, професор, один із лідерів американського українознавства у післявоєнний час, науковий співробітник ВУАН та згодом декан факультету права і соціально-економічних наук Українського Вільного Університету в Мюнхені – Л. Окіншевич (1898–1980) у 1949 році називав формально-логічний метод догматичним вивченням права. Догматичний метод – це вивчення самих норм права, яке діє в цей момент у окремій країні. Норми ці вивчаються без їх критики, навпаки – юрист-догматик, як правило, ставиться до них, як до вічно діючого права, як до "догми". Своїм завданням такий правник ставить, насамперед, описати й охарактеризувати норми чинного права. Отже, догматична юриспуденція є наукою описовою. Саме це завдання стоїть перед юристом-догматиком, саме це завдання стояло перед правниками Стародавнього Риму, що провели величезну працю щодо опису, характеристики, тлумачення й систематизації римського права. З численних правил римського звичаєвого права, з колосального матеріалу римської судової практики, з величезної кількості преторських едиктів, тобто оформлених у формі писаного права роз'яснень, тлумачень і доповнень права, що їх складали римські претори як носії судової влади – правники Стародавнього Риму створили систему правових норм, яка дивувала народи тогочасного світу і яка пережила довгі віки, інколи слугуючи прямим джерелом права, інколи будучи зразком для численних наслідувань і запозичень, предметом вивчення і в наші дні у високих юридичних школах та дослідних установах[1]. На нашу думку, називати формально-логічний метод догматичним сьогодні не варто, оскільки догма розуміється значно ширше, ніж просто вивчення чинного законодавства і саме законодавство не сприймається як догма, що допускає його критику. Проте наведені сентенції наштовхують на думку, що методи юридичної науки теж зазнавали свого розвитку і зміни, суттєвий внесок у цей розвиток внесла філософія. Викладене чітко ілюструє, що саме догматичний (формально-логічний) метод є першим методом дослідження

[1] *Окіншевич Л.* Вступ до науки про право і державу: підруч. / *Л. Окіншевич*. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. – С. 76–77.

права, який використовувався і продовжує використовуватися, будучи головним методом юридичної науки.

Відлуння подібної термінології можна зустріти у працях сучасного українського вченого-теоретика права А.Д. Машкова, який виокремлює з-поміж приватно-наукових методів *формально-догматичний (юридично-технічний) метод*, який вивчає право у "чистому вигляді", поза зв'язком з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами. Його призначення полягає в аналізі чинного законодавства і практики застосування останнього державними органами, у виявленні зовнішніх, очевидних аспектів правових явищ без проникнення у внутрішні сутнісні сторони та зв'язки[1].

Формально-логічний метод дослідження права притаманний усім науковим дослідженням у сфері права, особливо цей метод застосовується під час вивчення джерел права. Професор Н.М. Пархоменко, наприклад, зазначає, що логічний підхід дозволяє за допомогою законів формальної логіки з'ясувати особливості структури та дії окремих джерел права, системи джерел права загалом, виявити зв'язки (неузгодженості) між джерелами й, відповідно, проблеми правового регулювання, дослідити як внутрішню будову системи джерел права, так і їх взаємодію з іншими системами, що існують у правовому полі[2].

Формально-логічний метод дослідження є також одним із основних під час дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні. Це зумовлено кількома факторами, але найголовніший полягає в тому, що правовідносини визначаються нормою права, тобто позитивним правом. Вивчення чинного пенсійного законодавства є початковим етапом будь-якого наукового пошуку правника у сфері пенсійного забезпечення. Як уже було сказано, формальне вивчення передбачає тільки простий аналіз правової норми, її місце у системі правового регулювання. Відносини, які визначаються правовою нормою вивчаються тільки з позиції їх наявності у конкретний час, а саме, час її (норми) чинності. Відбувається абстрагування від інших факторів, які сприяли прийняттю цієї норми чи сприятимуть її зміні. Однак це вивчення норм позитивного права відбувається не спорадично, не спонтанно чи безсистемно, а навпаки, право – це той суспільний регулятор, який підкоряється законам логіки, а отже, і вивчення останнього повинне вибудовуватися на законах формальної логіки. Йдеться про послідовність, системність та всеохопність дослідження джерел пенсійного права. У межах формально-логічного методу є можливість максимально приділити увагу проблемі юридичної

[1] *Машков А.Д.* Теорія держави і права: підруч. / *А.Д. Машков*. – К.: ВД "Дакор", 2015. – С. 34.

[2] *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми теорії та методології: моногр. / *Н.М. Пархоменко*. – К.: Юридична думка, 2008. – С. 18.

техніки, яка відповідає за форму джерела права, її структуру та систему. Цінність формально-логічного методу полягає також у вивченні не тільки джерел права у статиці, але і в дії, тобто під час їхнього застосування. Йдеться про те, що як правники Стародавнього Риму, так і сучасники звертаються до судової практики задля кращого розуміння духу права. Правовідносини в пенсійному забезпеченні є настільки різноманітними, що формально-логічний метод пронизує все наукове дослідження. Концепція пенсійного процесу, який включає низку стадій: (1) пенсійне страхування, (2) оформлення пенсії, (3) отримання пенсії, (4) захист права на пенсію в разі порушення права на пенсію, (5) відновлення права на пенсію, – передбачає необхідність вивчення нормативних хитросплетінь саме з формально-логічних позицій. Особливо цей метод затребуваний у ситуації перманентних та безсистемних змін, інфляції пенсійного законодавства. Результатом формально-логічного методу наукових пошуків є встановлення прогалин, колізій, необхідності вдосконалення чинних нормативно-правових актів та усунення правових міазмів у пенсійному забезпеченні.

Окремо варто зазначити, що формально-логічний метод вивчення правової дійсності сприяє розумінню рішень суду, які, вирішуючи справи по суті, виходять, як правило, саме з формально-логічних засад. Формально-логічний метод позбавляє сприйняття права через призму емоцій, які можуть шкодити застосуванню права. Недотримання цього методу при застосуванні закону судами може мати правові наслідки у формі апеляції чи касації.

Діалектичний метод наукового дослідження. Діалектика як метод є домінуючим напрямком філософії та науки, який вплинув на подальший розвиток гуманітарних знань. Право та правові дослідження не залишилися осторонь цих впливів і природно розвивалися до моменту встановлення в Україні радянської влади. Штучно об'єднавши діалектичний метод та марксистсько-ленінську ідеологію, отримали метод матеріалістичної діалектики. Після втрати державної підтримки, яка проголошувала цей метод основним і визначальним, у сучасних наукових дослідженнях права не використовується як такий, що має низку методологічних огріхів та не відповідає вимогам сучасності.

Діалектика (грец. *διαλεκτική* – мистецтво сперечатись, міркувати) метод філософії, що досліджує категорії розвитку. Ключовими аспектами діалектичного вчення є загальний зв'язок і загальний розвиток явищ у світі. Під час вивчення правових явищ загалом та пенсійного забезпечення зокрема оминути увагою цей метод пізнання не можливо. Пенсійні виплати є однією із найдинамічніших частин соціальної сфери. Починаючи з кінця XIX ст. правовідносини у пенсійному забезпеченні не просто змінювалися, набували нових форм, розширювали чи звужували

суб'єктний склад цих відносин тощо, усі ці процеси не були спорадичними. Вони витікали один з одного і перебували в тісному зв'язку як із тими процесами, що відбувалися у суспільстві, так і з тим, що відбувалося з державою. Діалектичний метод вивчення проблем пенсійного забезпечення є надвичайно важливим у наукових пошуках, оскільки вказує не лише на внутрішній нерозривний зв'язок між відносинами у пенсійній системі, але й на зовнішній зв'язок соціально-політичних змін і змін у пенсійному законодавстві.

Герменевтичний метод. Герменевтика (від грец. *Ερμηνεύειν* – тлумачити) у первісному значенні – це напрям наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, а також філософських, історичних і релігійних, і (що найголовніше для правника) юридичних текстів. Герменевтичний метод як дослідження права, так і застосування права є одним із найстаріших методів пізнання правових явищ. Право без можливості застосування є декларацією. Усі, хто застосовують право, до певної міри його тлумачать. Крім цього, однією із функцій Конституційного Суду України – тлумачити норми Конституції, а також закони, якщо в цьому є необхідність. У сфері пенсійного забезпечення Конституційний Суд прийняв кілька рішень, які покращили правозастосування і дали орієнтири розвитку пенсійного законодавства для Парламенту, а також для суддів, які безпосередньо застосовують норми пенсійного законодавства. Тлумачення норм права можна побачити і в постановах Пленумів вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України, у яких зазначається, що саме необхідно розуміти під тією чи тією нормою закону і як її застосовувати. Однак це все приклади використання герменевтичного методу з позиції правозастосування. Якщо ж говорити про герменевтику як метод наукового дослідження, то в цьому сенсі спектр застосування останнього є надзвичайно широким, і застосування цього методу під час дослідження проблем пенсійного забезпечення загалом та правовідносин у пенсійному забезпеченні зокрема використовують науковці. Це зумовлено низкою наукових та практичних проблем, які виникають у пенсійному забезпеченні та значною динамікою цього блоку законодавства. Заради справедливості, що пенсійне законодавство включає широку нормативно-правову базу, яка невпинно збільшується у геометричній прогресії, ці негативні явища називають інфляцією законодавства, інколи можна зустріти в західних джерелах термін "гепертрофія позитивного права", норми якого нерідко суперечать одна одній. Науковий пошук не обмежений рамками правозастосування і може не тільки вказати на проблему, але й запропонувати її філологічну форму вирішення – термінологічне окреслення та тлумачення поняття. Крім цього, тлумачення передбачає не тільки формальне порівняння того чи того терміна і його значення, а глибинне розуміння змісту, сутності

тієї чи тієї юридичної лексики, категорії права. У цьому контексті на допомогу юристам приходять філологи. Так, починаючи з 1976 р., існує такий напрям філологічних досліджень, як юридична лінгвістика (в науковий обіг цей термін увів німецький вчений А. Подлех (*Adalbert Podlech*)[1]. Проте найважливішим завданням герменевтики є співвідношення тексту та контексту, недопущення двозначних тлумачень або ж вкладання в терміни хибного змісту чи сенсу. Інколи можна зустріти поняття, які модифікувалися в юридичному пізнанні і вже є сталими, хоча можуть мати інше лексичне значення чи забарвлення у загальній філології. Тлумаченню підлягають не тільки терміни та дефініції чинного законодавства, а також й наукові, адже правнича наука є значно багатшою на терміни, поняття, категорії. У цьому сенсі варто згадати термінологічні напрацювання теорії пенсійного забезпечення. Існують виключно наукові конструкції, які не знаходять свого відображення в нормативно-правових актах, особливо це стосується правовідносин у пенсійному забезпеченні, які, власне, і досліджуються. Складові частини правовідносин так само нерідко стають предметом герменевтичного дослідження, особливо затребуваним є цей метод під час аналізу змісту правовідносин, тобто аналізу суб'єктивних прав та юридичних обов'язків сторін тих чи тих правовідносин. Так, неодноразово через призму герменевтичного методу досліджувалися такі терміни як: "достатній життєвий рівень", "мінімальні соціальні гарантії", "право на пенсію", "пенсійне право", "пенсійна справа", "забезпечення пенсійного права", "здійснення пенсійного права" та низка інших.

Герменевтичний метод застосовується також при тлумаченні термінів та понять, щодо яких нині складається виключно історичний інтерес, наприклад тлумачення поняття "емеритути" в минулому та "пенсії" сьогодні. Особливо активно герменевтичний метод використовується сьогодні, адже законодавство загалом та пенсійне зокрема наповнюється новими термінами, дефініціями, часто шляхом прямого запозичення з іноземних мов. Нові категорії потребують свого тлумачення у контексті українського права та української мови. Позитивним, з-поміж іншого, є вивчення практики Європейського Суду з прав людини, які під час винесення рішень застосовують Конвенцію про захист прав людини та основоположних прав. Це зумовлено тим, що Європейський Суд послуговується не тільки формальним застосуванням правових норм, а занурюється в глибини засадничих принципів прав людини. Це не примітивне застосування норми, а філософське сприйняття ваги права індивіда над усім державним механізмом, який це право порушив. Саме тому в нашій науковій роботі окремо звертаємо увагу на дослідження

[1] *Podlech A.* Rechtslinguistik / *A. Podlech* // Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften [Hrsg. D. Grimm]. – München, 1976. – Bd. 2. – S. 105–116.

рішень Європейського Суду, оскільки ці рішення з кожним роком все більше вплітаються в тексти постанов Пленумів вищих спеціалізованих судів, в рішення Конституційного Суду України та судів першої інстанції, що підтверджує на практиці визнання судовою владою рішень Європейського Суду джерелом права. Герменевтичний метод є основним в аналізі оціночних понять, які притаманні будь-якій галузі права, адже саме завдяки врахуванню духу закону, його філософії можна розтлумачити той чи той термін. Одним із інструментів герменевтичного методу є інтерпретація тексту, особливо затребуваним цей інструмент є під час вивчення й аналізу принципів пенсійного забезпечення та соціального захисту, а також у науковому тлумаченні норм Конституції України у частині соціальних прав. Герменевтичний метод дозволяє не просто розмежовувати, але дати вичерпну характеристику форми і змісту нормативно-правових актів через призму філологічних категорій "текст" та "контекст", тобто текстуального та контекстуального тлумачення.

Однією із перших, ґрунтовних наукових робіт з трудового права із використанням методу герменевтики була робота С.Ю. Головіної[1], згодом –М.О. Жильцова[2]. Найбільш широкого застосування цей метод знайшов у працях В.Г. Ротаня[3]. Серед загальнотеоретичних праць, необхідно виокремити дослідження Т.І. Дудаш[4], Л.І. Чулінди[5], Т.С. Подорожної[6], напрацювання яких знайшли своє відтворення в нашому монографічному дослідженні та ін.

Методи історичної науки. Загальновизнано, що методи історичної науки займають чільне місце під час вивчення права. Основні тези щодо історичного підходу викладені вище, отже, характеризуючи методи історичної науки, необхідно навести кілька їхніх основних ознак. Дослідження пенсійного забезпечення загалом та правовідносин, які складаються у пенсійному забезпеченні через призму історії цих правових явищ, дозволяє визначити етапи формування, розвитку та занепаду

---

[1] *Головина С. Ю.* Понятийный аппарат трудового права: моногр. / *С.Ю. Головина*. – Екатеринбург: Изд. УрГЮА, 1997. – 180 с.

[2] *Жильцов М.А.* Дефекты трудового права: моногр. / *М.А. Жильцов*. – Екатеринбург: Изд. УГТУ-УПИ, 2010. – 312 с.

[3] Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумач. правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / *В.Г. Ротань, І.Л. Самсін, А.Г. Ярема* [та ін.]; відп. ред., кер. авт. кол. *В.Г. Ротань.* – Х.: Право, 2013. – 752 с.

[4] *Дудаш Т.І.* Правороузміння крізь призму герменевтики / *Т.І. Дудаш*. – Львів.: Край, 2010. – 248 с.

[5] *Чулінда Л.І.* Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів: моногр. / *Л.І. Чулінда*. – К.: Атіка, 2006. – 152 с.

[6] *Подорожна Т.С.* Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: моногр. / *Т.С. Подорожна*. – Львів: ПАІС, 2009. – 196 с.

тих чи тих правовідносин у пенсійному забезпеченні. Крім цього, як відомо, історичний аспект дозволяє зіставити пенсійне забезпечення сучасності з його формами на тому чи тому історичному етапі розвитку. Під час дослідження пенсійного забезпечення цей метод є визначальним у питанні встановлення правової природи відносин у пенсійному забезпеченні. Саме дослідження таких відносин із використанням методів історичної науки дає чітку відповідь на питання, чи ці відносини є приватноправовими чи публічно-правовими. Важливість відповіді полягає в можливості спрогнозувати майбутній розвиток пенсійного забезпечення та напрацювання необхідних змін для повернення чи утвердження його природної форми.

Метод компаративістики або порівняльно-правовий метод. З моменту проголошення незалежності України наукові дослідження заполонили компаративістичні правові студії, пенсійне забезпечення не залишалося осторонь. У контексті цього методу наукового пошуку необхідно виділяти кілька аспектів:

- порівняльно-правовий метод національних законодавств, тобто чинного законодавства України і національного законодавства іншої держави. Цей метод пізнання широко застосовується під час дослідження пенсійного забезпечення. Можна говорити, що завдяки цьому методу в наукових дослідженнях сформувалася така система знань, як пенсійне забезпечення іноземних держав, що є об'єктивним процесом. Цікавою тенденцією в наукових пошуках є те, що з початку 90-х рр. XX ст. порівняльно-правові дослідження стосувалися здебільшого законодавства країн СНД, однак, починаючи з другої половини 2000-х, баланс наукових досліджень зміщується в напрямку вивчення національного законодавства країн Європейського Союзу. Сьогодні ж напрямок наукових пошуків з використанням порівняльно-правового методу остаточно схилився в бік законодавства європейських країн, особливо у контексті євроінтеграційних процесів. Досвід країн СНД для України сьогодні нецікавий, оскільки не є вектором розвитку національного законодавства, а в багатьох випадках є просто застарілим. Піонером використання порівняльно-правового методу у спеціальності 12.00.05 став І.Я. Кисельов. Серед іноземних авторів заслуговує уваги робота Е. Вайтхауза[1]. Цінним для дослідників пенсійного забезпечення є дослідження О.О. Істоміної[2], яка побудована саме на різновиді цього методу компаративістики. Ви-

[1] *Уайтхаус Э.* Пенсионная панорама. Пенсионные системы 53 стран. / *Э. Уайтхаус* / Перев. с англ. – М.: Весь мир, 2008. – 224 с.

[2] *Истомина Е.А.* Пенсионное обеспечение в России и во Франции (правовые вопросы): моногр. / *Е.А. Истомина*. – Екатеринбург, 2008. – 164 с.

значальним для наукових пошуків цей метод наукового дослідження став для В.І. Щербини[1], С.В. Венедиктова[2], Л.П. Гаращенко[3];

- порівняльно-правовий метод національного законодавства та міжнародних нормативно-правових актів, до останніх також відносимо й акти органів Європейського Союзу. Йдеться про те, що українське пенсійне законодавство розвивається і, як правило, вибудовується не тільки на принципах, які закріплені в Конституції України, але й на міжнародно-правових стандартах у соціальній сфері. Частину міжнародних стандартів уже імплементовано в національне законодавство України, однак значна частина залишається тільки напрямками для розвитку пенсійного забезпечення. Проте конвергенцію міжнародних стандартів та українського законодавства у сфері соціального захисту можна спостерігати як у наукових розвідках, так і законопроектній діяльності Парламенту. Найактивніше використовували цей метод наукових досліджень у сфері трудового права М.Л. Лютов[4], О.С. Гєрасімова[5], І.В. Шестєрякова[6]. Одним із перших монографічних досліджень в Україні

---

[1] Курс порівняльного трудового права: підруч. У 2-х томах / *Іншин М.І., Мацюк Р.А., Соцький А.М., Щербина В.І.* / за ред. *Р.А. Мацюка*. – 2-ге вид., змін. і доп. – Харків: Діса плюс, 2015. – Т. 1 – 1056 с. + Т. 2 – 744 с.

[2] *Венедіктов С.В.* Правове регулювання трудових відносин: вітчизняний та зарубіжний досвід. / *С.В. Венедіктов*. – К.: Алерта, 2012. – 368 с.; Особенности правового регулирования трудовых отношений в Соединенном королевстве Великобритания и Северная Ирландия / Парадигма трудового и социального права в эпоху построения постиндустриального общества: сб. науч. труд. по итогам III международ. науч.-практич. конф. – Минск, 2015 – С. 29–32.

[3] *Гаращенко Л.П.* Сравнительно-правовой метод исследования источников трудового права (сущность и значение) / *Л.П. Гаращенко* // Трудовое право в России и за рубежом. – 2011. – № 2. – С. 10–12; Умови трудового договору за законодавством України і Франції: порівняльний аналіз / Зближення національних правових систем та їхня взаємодія з міжнародним правом: матер. круглого столу. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 92–96; Строковий трудовий договір за законодавством Італії / Поняття та категорії юридичної науки: матер. V міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. *Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила*. – К.: Ніка-Центр, 2014. – С. 204–208; Дистанційна робота за законодавством Бельгії / Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи: матер. круглого столу до 17-річниці Конституції України. – К.: "НВП Інтерсервіс", 2013. – С. 46–52; Трудовий договір за законодавством Об'єднаних Арабських Еміратів / Юридична наука і практика: виклики часу матер. міжнарод. наук.-практ. конф. – К.: Нац. авіац. ун-т, 2015. – С. 189–193.

[4] *Лютов Н.Л.* Эффективность норм международного трудового права: моногр. / *Н.Л. Лютов*. – М.: Проспект, 2014. – 328 с.

[5] Международные трудовые стандарты и российское трудовое законодательство: моногр. / *Н.Л. Лютов, Е.С. Гарасимова*. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Центр социально-трудовых прав, 2015. – 190 с.

[6] *Шестерякова И.В.* Международные трудовые нормы и трудовое право России: их соотношение и колизии: моногр. / *И.В. Шестерякова*. – Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 2011. – 288 с.

із використанням порівняльно-правового методу стала робота під редакцією професора Н.М. Хуторян[1], а також робота Е.В. Краснова[2]. До наукових робіт у сфері соціального забезпечення із застосування методів компаративістики належать праці Т.О. Постовалової[3], М.О. Баймуратова та О.С. Савич[4], С.О. Верланова[5], П.М. Рабіновича та О.В. Соловйова[6], а також дослідження під редакцією Е.Г. Тучкової та Ю.В. Васильєвої[7];

- порівняльно-історичний метод важливий у контексті зіставлення чинного та нечинного правового регулювання пенсійних відносин як у межах однієї країни, так і для діахронного зіставлення з історичним досвідом іншої країни. Особливість та цінність цього методу наукового пошуку полягає в об'єднанні інструментарію історичної науки та компаративістики. Завдяки цьому методу можна визначити місце того чи того законодавства в загальнолюдському історичному розвитку. За найвищу шкалу беруться досягнення законотворчості країн Західної Європи та стан розвитку національного законодавства, яке фактично йде тим самим шляхом, хоча і з певними локальними особливостями.

Наведені вище основні підходи та методи наукових досліджень правовідносин у пенсійному забезпеченні дозволяють зробити науковий пошук всебічним та об'єктивним. Незважаючи на те, що в роботі обраний як основний соціологічний підхід, проте він не є єдиним. Переконані, що сучасне дослідження повинно бути комплексним і об'єднувати в собі цілу низку методів наукового дослідження. Під комплексністю наукового дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні вбачаємо два різновиди методологічного інструментарію:

(1) міжгалузевість, тобто під час дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні використовувалися і методи, і знання різних галу-

---

[1] Гармонізація трудового законодавства України із законодавством Європейського Союзу: моногр. *Н.М. Хуторян, О.В. Баранюк, Л.П. Гарщенко*; відп. ред. *Н.М. Хуторян*. – К.: Юридична думка, 2008. – 304 с.

[2] *Краснов Є.В.* Основні трудові права: міжнародні стандарти і законодавство України: моногр. / *Є.В. Краснов*. – Одеса: Фенікс, 2012. – 178 с.

[3] *Постовалова Т.А.* Социальное право Европейского Союза: теория и практика: моногр. / *Т.А. Постовалова*. – М.: Проспект, 2016. – 384 с.

[4] Міжнародно-правові зобов'язанання держав у сфері становлення альтернативних форм соціального страхування: моногр. / *М.О. Баймуратов, О.С. Савич*. – Одеса: Фенікс, 2009. – 280 с.

[5] *Верланов С.О.* Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) / *С.О. Верланов*. – Львів: Край, 2009. – 196 с.

[6] Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти): моногр. / *П. Рабінович, О. Соловйов*. – К., 2014. – 208 с.

[7] Международные и российские нормы пенсионного обеспечения: сравнительный анализ / ответ. ред. *Э.Г. Тучкова, Ю.В. Васильева*. – М.: Проспект, 2013. – 440 с.

зевих правових наук, серед яких чільне місце займає право соціального забезпечення, проте у процесі наукового пошуку, автор звертався до напрацювань з теорії права, цивільного, сімейного, трудового, податкового, адміністративного права, а під час дослідження проблем захисту особою права на пенсію, використовувалися напрацювання у сфері адміністративного судочинства, цивільного-процесуального права, а також виконавчого права тощо;

(2) міждисциплінарність, тобто, запозичення знань інших суспільних та гуманітарних наук. Будучи окремим науковими знаннями, ці науки до певної міри перетинаються з правом, що не дивно, оскільки право як культурний феномен є невід'ємною частиною суспільства. До таких дисциплін належать історія, філософія, логіка, філологія, соціологія, демографія, економіка, культурологія, релігієзнавство тощо.

Завдяки такому широкому спектру наукових підходів та методів дослідження для вивчення правовідносин у пенсійному забезпеченні вочевидь можна зробити висновок про всебічність та всеохопність такого дослідження.

1.2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ДІАЛЕКТИКА ВЧЕННЯ ПРО ПРАВОВІДНОСИНИ З ПОЗИЦІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА

Теорія (від грец. *Θεωρία* – розгляд, дослідження) – це саме теорія будь-якого явища, яка лежить в основі наукового пізнання, і правовідносини не є винятком.

Правовідносини є основою права, оскільки право, яке не має механізму реалізації, позбавлене сенсу свого існування. Цінність права полягає в тому, що воно є регулятором не просто суспільних відносин, а найважливіших відносин, від яких залежить життєдіяльність держави в цілому та людини зокрема. Вивчаючи теорію правовідносин, ми вивчаємо сутність права, його чесноти та вади, бачимо його силу та безсилля. Теорія права загалом та теорія правовідносин зокрема – це філософія. Як слушно зазначав Ґеорґ Вільгельм Фрідріх Гегель (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*) (1770–1831), наука про право є частиною філософії[1], а філософська наука про право має своїм предметом ідею права – поняття права і його здійснення[2], яке можливе лише через правовідносини.

Український правознавець, філософ права і соціолог неокантіанської орієнтації, один з організаторів Академії наук України, Б.О. Кістяківський (1868–1920) як послідовник соціологічної школи права зазначав, що право складається не з тих норм, значення яких можна було б розглядати безвідносно до їх впливу на життя. Сутність правових норм не в їх внутрішній цінності, що переважно можна стверджувати про норми етичні та естетичні. Право складається з норм, які постійно і регулярно втілюються, реалізуються в житті, саме тому здійснення, реалізація є основною ознакою права. Право є соціальним фактом. Відповідно, хто хоче вивчати право як соціальне явище, той повинен брати право в його реалізації чи у його втіленні в соціальний факт[3]. Думка вченого і сьогодні залишається актуальною, оскільки право в дії, в реалізації є не що інше, як правовідносини. Саме з цих позицій необхідно погодитися із вченим, що не можна пізнати право без його реалізації, оскільки право, яке не

---

[1] *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. Пер. с нем. Б.Г. Столпнера, М.И. Левиной.: Ред. и сост. *Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц*; Авт. вступ. ст. и примеч. *В.С. Нерсесянц*. – М.: Мысль, 1990. – С. 60.

[2] Там само. – С. 59.

[3] *Кистяковский Б.А.* Право как социальное явление / *Б.А. Кистяковский* // Вопросы права, 1911. – Кн.VIII (4). – С. 1–17.

можна реалізувати – мертве. Саме реалізація права через правовідносини дозволяє пізнати не тільки саме право, але і виявити його проблеми, недоліки, щоб у подальшому його вдосконалювати.

Вчення про правовідносини можна назвати вченням про саме право. Саме через призму правовідносин є можливість зрозуміти та зробити всебічний аналіз національного права.

Класик юридичної думки Г.Ф. Шершеневич (1863–1912), який народився в Україні (Херсонська губернія), зазначав, що на філософію права вплинула одна важлива обставина – це історичне роз'єднання між філософією права і юридичними науками. Тоді, коли юристи займаються виключно тлумаченням і систематизацією норм позитивного права, філософія права розробляли здебільшого особи, які досить мало причетні або ж зовсім не причетні до правознавства. Одні вивчали право, як воно дано в нормах, не замислюючись про те, яким воно повинно бути, і навіть чи може воно бути іншим, а філософи створювали ідеальне право, не знаючи, що таке право насправді і як застосовуються його норми. Роз'єднаність продовжується, на жаль, і нині. Філософи не бажають сходити з неба на землю, а юристи не хочуть відірвати свій погляд від землі і глянути вище. Такий стан речей надзвичайно шкідливий як для правознавства, адже ослаблює його теоретичну цінність, так і для філософії права, підриваючи її практичне значення[1]. Саме намагання об'єднати теоретичні та практичні знання у вивченні правовідносин ми ставимо в основу цього монографічного дослідження.

Говорячи про правове регулювання, зазвичай, вказується на правові норми, які визначають траєкторію дій осіб для реалізації ними своїх прав та обов'язків. Про розвиток та витоки правовідносин йтиметься нижче, тому хочеться наголосити саме на їх теоретичному аспекті.

Питання теорії правовідносин почали вивчатись відносно недавно. Окремі структурні елементи правовідносин (суб'єкт, об'єкт, зміст) неодноразово ставали предметом дослідження дореволюційних вчених, до когорти яких треба зарахувати: Й.О. Покровського, Г.Ф. Шершеневича, С.С. Дністрянського, В.М. Гордона, П.П. Цитовича, Є.В. Васьковського, Ф.В. Тарановського, Д.Д. Гримма, В.А. Ундінцева, О.М. Гуляєва, С.В. Пахмана, Ю.С. Гамбарова, Л.С. Таля, А.Я. Антоновича, Карла фон Савіньї (*Friedrich Carl von Savigny*), Рудольфа фон Ієринґа (*Rudolf von Jhering или Rudolf von Ihering*) та ін. Перші ж спроби описати чи дати характеристику природі правовідносин, за тогочасною термінологією "юридичних відносин", зробили М.М. Коркунов (1853–1904) у роботі "Лекції по

[1] *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права: Философия права. Часть теоретическая. Т. 1. – Вып. 1–4 / *Шершеневич Г.Ф.* – М.: Бр. Башмаковы, 1910. – С. 15–16.

загальній теорії права"[1], Л.Й. Петражицький (1867–1931) у дослідженні "Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності"[2], Ф.В. Тарановський (1875–1936) у роботі "Підручник енциклопедії права"[3], С.А. Муромцева (1850–1910) у праці "Визначення та основний поділ права"[4], Є.М. Трубєцкой у дослідженні "Лекції з енциклопедії права"[5]. Значний вплив на дискусію тогочасних вчених мали праці німецьких цивілістів Фердинандта Регельсберґера (*Ferdinand Regelsberger*) (1831–1896) "Загальне вчення про право" ("Pandekten")[6], та Генріха Дернбурґа (*Heinrich Dernburg)* (1829–1907) "Пандекти"[7].

Професор Київського університету Св. Володимира Л.Й. Петражицький, даючи загальну характеристику тогочасним вченням про правовідносини, обов'язки і права зазначає, що в пам'ятниках римського права, які зіграли вирішальну роль у сфері розвитку різноманітних вчень сучасної науки про право, налічуються кілька найменувань відносин. Для означення залежних двосторонніх зв'язків у пам'ятниках римського права є словосполучення *juris nexus, juris vindiculum* (двосторонній зв'язок між сторонами, за загальноприйнятим сьогодні перекладом – правовідносини). Натомість *jus, jura* трактувалися як право, правоздатність, правовимоги тощо[8]. Викладене наводинь на думку, що римські юристи в основу правовідносин ставили взаємозалежні правові зв'язки. Вчений також вказував, що право зводить (перетворює) життєві відносини в правові[9]. Згодом правові погляди Л.Й. Петржицького дали підставу стверджувати, що він заснував психологічну школу права, оскільки вбачав надзвичайний вплив людської свідомості, волі, психіки на створення правових норм. Загалом підтримуючи психологічне обґрунтування вчення про природне право, сучасник Л.Й. Петражицького, український вчений-юрист М.І. Палієнко

---

[1] *Коркунов Н.М.* Лекции по общей теории права / *Н.М. Коркунов*.– 2-е изд. – СПб.: Кн. магазин А.Ф. Цинзерлинга, 1890 (Тип.- литогр. В.А. Тиханова). – 319 с.

[2] *Петражицкий Л.И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. В 2-х томах / *Л. И. Петражицкий*. – С.-Петербург: Типография СПб акц. общ. "Слово", 1907. – 656 с.

[3] *Тарановський Ф. В.* Учебник энциклопедии права / *Ф.В. Тарановский*. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. – 534 с.

[4] *Муромцев С.* Определение и основное разделение права / *С. Муромцев*. – М.: Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1879. – 250 с.

[5] *Трубецкой Е.Н.* Лекции по энциклопедии права / *Е.Н. Трубецкой*. – М.: Типограф. И.А. Мамонтова, 1917. – 227 с.

[6] *Регельсбергер Ф.* Общее учение о праве / *Ф. Регельсбергер*; Под ред.: проф. *Ю.С. Гамбаров*; Пер.: *И.А. Базанов*. – М.: Т-во И. Д. Сытина, 1897. – 312 с.

[7] *Дернбург Г.* Пандекты. В 3 т. / Т. 1. Общая часть. Перев. *Г. фон Рехенберг*; Под ред. *П. Соколовскаго*. – М.: Университетская типография. – 1906. – 197 с.

[8] *Петражицький Л.Й.* Вибрані праці: У 2 кн. / *Л.Й. Петражицький*. – К.: Либідь, 2011. Кн. 2 / уклад. *І.С. Гриценко, В.А. Короткий*; за ред. *І.С. Гриценка*. – С. 242.

[9] Там само. – С. 243.

(1869–1937) зауважував, що право є психічним фактором суспільного життя і діє психічно. Його дія складається, по-перше, в збудженні чи пригнобленні мотивів до різноманітних дій чи утримання від них, по-друге, в закріпленні та розвитку одних схильностей та рис людського характеру, в послабленні та викоріненні інших[1].

Ця теорія і сьогодні має послідовників, а наукова спадщина Л.Й. Петражицького є предметом наукового аналізу, на сьогодні захищено вже 7 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Йдеться про такі роботи: А.В. Овчиннікової "Проблеми правогенезу і онтології права в психологічній теорії Л.І. Петражицького" (2006), М.О. Волкової "Політична і науково-педагогічна діяльність Л.І. Петражицького" (2005), Л.С. Золотарьової "Психологічне праворозуміння: історико-порівняльний аналіз вчень Л.І. Петражицького та М.М. Коркунова" (2008), Л.Ю. Головіної "Теорія розуміння права Л.І. Петражицького: історія та сучасність" (2007), К.В. Машковича "Право і моральність в емоційній теорії етичних явищ Л.І. Петражицького" (2007), І.В. Поснова "Філософія права у спадщині Л.І. Петражицького" (2005), С.А. Пяткіна "Емоціоналістська теорія Л.І. Петражицького: стан проблеми" (1994). Ідейним послідовником психологічного розуміння права Л.Й. Петражицького в ранньорадянський період став М.А. Райснер.

Такої ж позиції притримувався провідний вчений-юрист того часу професор Санкт-Петербурзького університету М.М. Коркунов, який зазначав, що юридичні відносини є також життєвими, побутовими відносинами, тільки регульовані юридичною нормою, але для необхідного аналізу вчений закликає розглянути поняття відносин взагалі. Будь-яке відношення передбачає зв'язок, залежність і сформований із цієї залежності вплив. Де нема залежності, нема і відносин. Так само усі людські відносини знаходяться у тій чи тій залежності між людьми, у можливості того чи того взаємовпливу. Вчений продовжує, що в римських юристів регульовані правом відносини визначалися виразом *juris vinculum*, про що зазначав також Л.Й. Петражицький. Характерною особливістю юридичних відносин були саме пов'язанність їх об'єктивним правом. Активна ж сторона юридичного відношення, правовимога так мало звертала на себе увагу, що в римському праві не було розробленим поняття суб'єктивного права в сенсі правоздатності. Навпаки, західноєвропейські юристи, починаючи вже з глосаріїв, надають особливого, головного значення активній стороні відносин правовимоги, таким чином не прововимогу вони виводять із правовідносин, а навпаки, і відносини розглядають як наслідки правовимоги. Це пояснюється, на думку М.М. Коркунова, притаманним германським народам суб'єктивізмом,

[1] *Палиенко Н.И.* Учение о существе права и правовой связанности государства / *Н.И. Палиенко*. – Харьков: Тип. и лит. М. Зильберберг и с-вья, 1908. – С. 141.

на противагу об'єктивізму Античності, і тим, що християнське вчення з особливою силою висунуло значущість волі. Саме тому західноєвропейське розуміння права бачить у суб'єктивній стороні права не обумовлену юридичними нормами пов'язаність *vinculum*, а визнану та таку, що охороняється правом волю індивіда[1].

Академік Всеукраїнської академії наук, а згодом і Сербської академії наук, історик і теоретик права Ф.В. Тараноський зазначав, що юридичне відношення є зв'язком, що виникає між двома особами, між якими встановлюється взаємний обов'язок та право вимоги (рос. притязание – *М.Ш.*): 1) суб'єкт (права – з одного боку і обов'язок – з іншого), 2) право, 3) обов'язок і 4) об'єкт, тобто те, що складає предмет, чи зміст права – з одного боку і обов'язку – з іншого[2]. Звісно, окремі положення не витримали випробування часом, але те, що теорія права вже визнала правовідносини і почала досліджувати їх комплексно, а не тільки їхні окремі елементи, є беззаперечним фактом. Варто погодитись із Л.М. Мудриєвською, яка вказує на соціологічно-позитивістську спрямованість наукових досліджень Ф.В. Тарановського, що виявилася у визначенні вченим системного розгляду факторів впливу на формування державного права при домінуванні економічного фактора[3].

Професор Московського університету С.А. Муромцев, даючи розгорнуту характеристику правовідносинам, акцентував на фактах, завдяки яким виникають відносини, вчений їх визначає як фактичні відносини. Будучи розглянутими з позицій своїх причин, фактичні відносини є проявом порядку, встановленого природою для можливості взаємодії осіб і предметів, або ж, іншими словами, відображенням природних законів матеріальної і духовної природи[4]. С.А. Муромцев наголошував на тому, що під час встановлення юридичної гарантії, тобто під час піднесення якого-небудь відношення в ступінь права, діяльність влади обмежується тим, що вона відкрито чи за мовчазною згодою встановлює, що віднині у випадку правопорушення за суб'єктом права будуть визнані відомі вимоги до правопорушника. Таким чином, на думку вченого, захисні чи юридичні відносини виникають перш за все у формі вимоги, яка спричиняється правопорушенням[5].

---

[1] *Коркунов Н.М.* Лекции по общей теории права. 2-е изд. / Предисловие д-ра юрид. наук, проф. *И.Ю. Козлихина*. – СПб.: Изд. "Юридический центр Пресс", 2004. – С. 140–142.

[2] *Тарановський Ф. В.* Учебник энциклопедии права. – Цит. праця. – С. 143.

[3] *Мудриєвська Л.М.* Державно-правові погляди Ф.В. Тарановського: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Л.М. Мудриєвська*. – К., 2010. – С. 3, 14.

[4] *Муромцев С.А.* Определение и основное разделение права / *С.А. Муромцев* / Вступит. статья, коммент. д.ю.н., проф. *Ю.И. Гревцова*. 2-е изд., доп. СПб.: Изд. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Изд. юрид. фак-та СПбГУ, 2004. – С. 63.

[5] Там само. – С. 83.

Досліджуючи наукову спадщину С.А. Муромцева, Н.В. Ющенко зазначає, що на противагу позитивістській концепції, що ототожнювала право і закон, вчений під правом вбачав сукупність юридичних відносин (правовий порядок), а норми розглядав як атрибут цього порядку. Це докорінно змінювало традиційне уявлення про право як результат виключно вольової діяльності законодавця і спрямовувало на пошуки джерел права в системі суспільних відносин. Основна відмінна властивість, на думку С.А. Муромцева, складає юридичний (організований) захист, який не зводиться до державного захисту і не вичерпується ним. Вчений також є засновником того напрямку юриспруденції в соціологічній теорії права, який центральною категорією розглядає правовідносини[1].

Як видно з вище викладеного, відносини, регульовані правом, не одразу почали позначатися терміном "правовідносини". Дослідники порізному перекладали латинські терміни римського права, так з'явилися "юридичні відносини", "фактичні відносини". Одним із перших вчених, хто запровадив та використовував поряд із терміном "юридичні відносини", сьогодні звичний для юридичної науки термін "правовідносини", був професор Київського університету Св. Володимира князь Є.М. Трубєцкой. Класик юридичної думки стверджував, що право в суб'єктивному сенсі – це та сфера зовнішньої свободи, яка надається людській особистості нормами об'єктивного права. Юридична свобода однієї особи неодмінно містить у собі вимогу, яка спрямована іншим особам, щоб вони поважали цю свободу – ці відносини вчений називає юридичними, або правовідносинами. Юридичні відносини можуть виникати щодо речей, але завжди суть відносин є між людьми. Під юридичними відносинами чи правовідносинами, таким чином, варто розуміти регульовані норми об'єктивного права відносини осіб між собою[2].

Проблема правовідносин перебувала у парадигмі наукових зацікавлень і іноземних вчених. Для юридичної науки в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. широкою популярністю користувалися праці німецьких цивілістів. Яскравим представником німецької юридичної науки став професор Фердинандт Регельсберґер (*Ferdinand Regelsberger*), який працював у різний час в університетах Ерлангена, Цюріха, Гіссена, Вюрцбурга, Брецлавля (Вроцлава) та Ґетінґена. Вчений вказував, що шляхом вільної діяльності або ж за посередництва подій, що не залежать від його волі, людина вступає у відносини з предметами зовнішнього світу – людьми і речами. Застосовуючи свої сили та здібності для задоволення своїх фізичних та духовних потреб, він підпорядковує собі речі, зобов'язує осіб і сам зобов'язується перед ними. Регулювання та захист,

[1] *Ющенко Н.В.* Государственно-правовые взгляды С.А. Муромцева: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Наталья Валерьевна Ющенко*. – СПб. – 2002. – С. 11–12.

[2] Трубецкой Е.Н. – Цит. праця. – С. 157–159.

відносини, які виникають між людьми, складають задачу правового порядку. Наслідком того, що такий порядок підпорядковує собі життєві обставини, вказує на умови визнання їх правом, визначає дію цього відношення в галузі права, відносини, які були фактичними, переходять у юридичні, життєві відносини – правовідносини. Правовідносини – це визнані об'єктивним правом життєві відносини[1].

Схожої позиції дотримується професор і в подальшому ректор університету Фрідріха Вільгельма в Берліні *(Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin)* (нині Гумбольдтський університет Берліна – *Humboldt-Universität zu Berlin*) Генріх Дернбург (*Heinrich Dernburg*). У своїй відомій трилогії "Пандекти" (лат. pandectae, від греч. πανδέκτης – "всеоб'ємний, всеохоплюючий" – твори давньоримських юристів, що побудовані у вигляді витягів з законів і праць попередників – *М.Ш.*) вчений зазначає, що під правовідносинами треба розуміти наділену правовою дією зв'язок однієї особи з іншою або з речовими благами. Інколи із правовідносин розвиваються права лише внаслідок, у міру впливу майбутніх фактів, так що не можна визначити кількість і об'єм цих прав[2]. У цитованій роботі знаходимо вказівку Г. Дернбурґа про те, що основи вчення про правовідносини були закладені такими видатними німецькими юристами, як Фрідріх Карл фон Савіньї (*Friedrich Carl von Savigny*), Ернст Рудольф Бірлінґ (*Ernst Rudolf Bierling*), Ернст Іммануїл Беккер (*Ernst Immanuel Bekker*), Валентин Пунтшарт (*Valentin Puntschart*)[3].

Ознайомившись із роботами класиків юридичної науки, можна дійти висновку, що перші спроби окреслити, визначити, проаналізувати теорію правовідносин, описати їх структуру були вимогою часу. До того ж, юристам було достатньо правових норм, які застосовувалися. Соціально-економічні зміни в другій половині XIX століття змушують законодавство бути більш динамічним, виникають нові відносини, які потребують правового регулювання по-новому, щоби бути ефективними. Отже, для вдосконалення правового регулювання поступово у середовищі вчених-юристів назріває ідея теоретизування такого правового явища, як правовідносини. Перші спроби зводяться до аналізу правових норм, виокремлення об'єкта, встановлення суб'єктного складу, детальний опис прав і обов'язків (змісту) правовідносин. Цікавим є фактом також і те, що тогочасні вчені намагаються знайти відповіді для пояснення існуючих проблем у римському праві, тоді цей тісний зв'язок ще існує, воно ще живе, його ще використовують. Великої поваги заслуговують теоретичні дискусії провідних юристів того часу не тільки в межах Російської імперії, але і з німецькими вченими. Важливо, що всі дослідники

[1] *Регельсбергер Ф.* – Цит. праця. – С. 24.

[2] *Дернбург Г.* – Цит. праця. – С. 104.

[3] Там само. – С. 107.

юридичних/правових відносин прийшли до висновку, що це передусім зв'язок між суб'єктами. Головним наріжним каменем цих диспутів було те, що Г. Дернбург та Ф. Регельсбергер вказують на можливість зв'язку не тільки між людьми, але і з річчю. Проти такої позиції обґрунтовано та категорично виступити М.М. Коркунов, Л.Й. Петражицький та ін. Предметом цього дослідження не є бажання розбиратися у наукових дискусіях столітньої давності, а тільки показати, що саме тоді бере початок вчення про правові відносини. Характерною особливістю розвитку вчення про правовідносини є те, що цю проблематику почали розробляти саме цивілісти. Відносини, що визначаються диспозитивним методом, потребували теоретичної основи для подальшого вдосконалення, регулювання нових суспільних відносин. Ця тенденція збережеться й у міжвоєнний період, і тільки згодом теорію правовідносин візьмуться розробляти "чисті" теоретики права.

Суттєвих змін законодавство та теорія права починають зазнавати після встановлення радянської влади. Право з надбудови суспільних відносин стає основою, правове регулювання економіки вибудовується не законами економіки, а законами ідеології, які освячуються правом. Право набуває не тільки ідеологічного забарвлення, але і перетворюється на інструмент репресій введених у ранг закону. Домінуючою теорією стає позитивізм і тоталітаризм. З цього приводу слушно міркує І.Б. Усенко: тоталітаризм, будучи за своєю природою явищем антиправовим, водночас внаслідок свого етатистського характеру змушений вдаватися до квазіправових форм і заходів. Це потребує відповідного спотвореного ставлення до права, яке ототожнюється із законом і волею панівної верхівки. Законність за таких умов розуміється лише як виконання цієї волі, втіленої у відповідних законах. Утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР і УРСР (УСРР) у зв'язку з цим супроводжувалося переглядом попередніх уявлень про право і законність, "гострими класовими битвами на юридичному фронті", які призвели до такого розуміння права та інших юридичних цінностей, що задовольняло інтереси можновладців[1]. Така політика держави змусила вчених розвивати вчення про правовідносини, але вже не на основі римського права та законів економіки, а на базі соціалістичної законності. Концепцію останньої напрацювали що на початку 20-х рр. XX ст., і під нею розуміли точне й неухильне виконання законів та інших правових актів соціалістичної держави, що на них базуються, усіма державними органами, громадськими організаціями та громадянами. Соціалістична законність є невід'ємним елементом соціалістичної демократії, однією із необхідних умов успішного вирішення

[1] Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) / За ред. *О.М. Мироненка, І.Б. Усенка*. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 196.

завдань соціалістичного та комуністичного будівництва[1]. Наслідки впровадження в життя соціалістичної законності загальновідомі.

В.С. Нерсесянц з цього приводу зазначав, що історія формування і розвитку соціалістичної теорії права і держави та юридичної науки у цілому – це історія боротьби проти державності і права у їх дійсному (некомуністичному) сенсі і значенні, проти "юридичного світогляду" як виключно буржуазного світогляду, історія заміни правової ідеології ідеологією пролетарською, комуністичною, марксистсько-ленінською, історія інтерпретації установ і встановлення тоталітарної диктатури як "принципово нової" держави і права, необхідних для руху до комунізму і разом з тим "відмираючих" по мірі такого просування до обіцяного майбутнього[2].

Питання правовідносин окремо та права загалом тісно пов'язане з праворозумінням, при чому не тільки теоретичним, але і тим, яке є у законотворця. Безумовно, ця проблема не є предметом цієї наукової роботи, але зробити окремі наголоси, аксенти, все ж таки, необхідно, оскільки із праворозуміння і прямо, і опосередковано формалізуються правовідносини. Саме з цих позицій є цікавим ранній період існування радянської влади.

Як слушно зазначає А.Г. Хочоян, великий інтерес викликає період 20-х – 30-х рр. XX ст., що відзначений бурхливими дискусіями з питання про те, що таке право. Сформовані у правознавстві окремі напрямки праворозуміння мали одну загальну світоглядну та методологічну основу – марксистське вчення, розвивалися в складних політичних умовах, у межах жорсткої пануючої ідеології, до того ж у боротьбі із міцно закріпленим у свідомості правовим нігілізмом. Тим не менше, для цього періоду розвитку радянського правознавства характерне значне різноманіття правових концепцій, "плюралізм ідей", що стосуються права. Період 20-х–30-х рр. XX ст. можна назвати періодом "боротьби за право", яка, в кінці кінців, завершилася успіхом[3].

Апологетами нової, радянської дійсності у праві і фактично засновниками нового вчення про правові відносини в комуністичній системі координат, розробниками нового радянського права були такі відомі вчені-юристи: П.І. Стучка (1965–1932, перший голова Верховного Суду РРФСР, народний комісар юстиції РРФСР), Є.Б. Пашуканіс (1891–1937, заступник наркома юстиції СРСР), М.В. Криленко (1885–1938, у різний

---

[1] Контрразведывательный словарь. – М.: Научно-издательский отдел ВШКГБ им. Ф.Э. Дзержинского. – 1972. – С. 314–316.

[2] *Нерсесянц В.С.* Философия права: учеб.– 2-е изд., перераб. и доп. / *В.С. Нерсесянц*. – М.: Норма, 2009. – С. 214

[3] *Хочоян А.Г.* Основные направления правопонимания в советской юридической науке 20-х – 30-х гг. 20 в.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / *А.Г. Хочоян*. – Саратов, 2009. – С. 3.

час займав посади верховного головнокомандувача Російської армії, голови Верховного Суду СРСР, прокурора РРФСР, народного комісара юстиції РРФСР та народного комісара юстиції СРСР), М.А. Рейснер (1868–1928, учасник розробки першої радянської конституції, засновник Соціалістичної академії суспільних з 1924 року – Комуністична академія), Д.І. Курський (1874–1932, перший генеральний прокурор РРФСР, народний комісар юстиції РРФСР, керівник Інституту радянського права) та ін. Як видно із вищевикладеного, юристи, що створювали нове право були не тільки їх ідейними натхненниками, але й людьми, які втілювали теорію в практику, що, безумовно, значно пришвидшило процеси більшовизації права.

Не вдаючись у детальний аналіз позицій наведених авторів, вважаємо за необхідне зупинитися на окремих наукових точках зору, які були не тільки висунуті, але й реалізовані. Основою нового права визнавалися не правовідносини і їх зміст, а норма права, це відповідало концепції відмиранню права як такого.

М.А. Рейснер – палкий прихильник класової теорії та автор термінів "соціалістичне право", "соціалістичний правопорядок" та ін., стверджував, що по мірі розвитку і перемоги того чи того методу ідеологічних надбудов, відповідно, створюється той чи той тип права. У докласовому суспільстві – це міжродове право, побудоване на принципах помсти і спрямоване на відмежування цілісності живого складу і недоторканості сфер володіння з боку багаточисленних родових груп. Розвиваючись, міжродове право трансформується у внутрішньородове, що регулює складні відносини родинності як природної, так і штучної, пов'язаної з ним участі у володінні родовим майном. Міжродове право змінюється міжкласовим правопорядком, де на перший план виходить право того чи того панівного класу[1]. Саме класове право і стало домінуючим, визначивши розвиток радянської держави на довгі десятиліття.

Є.Б. Пашуканіс як теоретик права зазначав, що юридичні відносини – це первинна клітина правової матерії, і тільки в ній право здійснює свій реальний рух. Право як сукупність норм поряд з цим є не більше, ніж безжиттєва абстракція. У матеріальній дійсності відношенню належить примат над нормою права[2]. Із критикою наукових поглядів Є.Б. Пашуканіса виступив Л. Резцов, який у притаманній для 30-х років риториці звинуватив дослідника в тому, що він відійшов від вчень марксизму-лунінізму і як один із прикладів наводить те, що Є.Б. Пашу-

[1] *Рейснер М.А.* Право, наше право, чужое право, общее право. / *М.А. Рейснер*. – Л. – М.: Тип. раб. изд. "Прибой". – 1925. – С. 245–246.

[2] *Пашуканис Е.Б.* Общая теория права и марксизм. 2-е изд. / *Е.Б. Пашуканис*. – М.: Соц. акад. – 1926. – С. 41–42.

каніс на перше місце серед елементів правовідношення ставить суб'єкт, тоді як К. Маркс ставить об'єкт, а суб'єкт є вторинним[1].

Дослідник наукової спадщини Є.Б. Пашуканіса Є.Ю. Протопопов зазначає, що вчений одним із перших виступав за інтегральне розуміння права. Надаючи особливого значення реальним правовідносинам, він водночас не відкидав ні юридичної норми, ні уявлення про те, якими повинні бути ці норми. Є.Б. Пашуканіс трактував право як складний, багатоаспектний соціальний інститут і відкидав односторонні формули ("незатейливые конструкции"), які є безсилими охопити поняття права в його дії. Вчений одним із перших дав розгорнуту критику нормативізму[2]. Юридизація людських відносин, продовжує автор, йде вслід за розвитком товарно-грошового, капіталістичного господарства. Право виникає як юридичне відображення ринкових відносин між незалежними і рівними один одному товаровласниками (суб'єктами)[3]. Саме ці ідеї лягли в основу розробленої Є.Б. Пашуканісом концепції мінового (менового) права[4].

П.І. Стучка виходив з того, що право – це система суспільних відносин, що склалися як наслідок революційних змін, а згодом набула регулятивного характеру. Вчений розглядав регулюючу роль правовідносин у їх взаємодії з іншими частинами правової надбудови. Він характеризував право як єдність трьох його видів (форм), до яких зараховував правовідносини, норми права і правову ідеологію. Однак примат за усіх обставин залишався за правовідносинами[5].

М.В. Криленко у своєму циклі лекцій із загальних проблем правознавства і державознавства, які були прочитані для секретарів укомів при ЦК РКП(б), також підтримував і докладав багато зусиль для обґрунтування нового радянського права і щодо правовідносин зазначав, що їх зміст покликаний регулювати відносини в інтересах пануючого у суспільстві економічного класу, хоча і робив застереження, що правовід-

---

[1] *Резцов Л.* Право-отношение и право-норма (Теория Е. Пашуканиса, как рецидив буржуазно-правового индивидуализма) / *Л. Резцов* // Советское государство и революция права. – 1930. – № 8–9. – С. 168–180.

[2] *Протопопов Е.Е.* Политико-правовые взгляды Е.Б. Пашуканиса: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / *Е.Е. Протопопов*. – М, 2007. – С. 7–8.

[3] Там само. – С. 13.

[4] *Протопопов Е.Е.* Меновая теория права / *Е.Е. Прототопов* // Актуальные проблемы российского права. Сборник статей. – М.: Изд. МГЮА, 2007. – № 1 (4). – С. 21–23.

[5] *Стучка П.И.* Революционная роль права и государства: Общее учение о праве. Общее учение о праве и о государстве. Ч. 1 / *Стучка П.И.* – М.: Госиздат, 1921. – С. 9–7.

носини не завжди і не за всіх умов цілком і повністю йдуть паралельно з розвитком економічних відносин[1].

Д.І. Курський, автор терміна "пролетарське комуністичне право", окремо не зупинявся на проблемі правовідносин, а взагалі на питанні призначення радянського права. Так, він зазначав, що диктатура пролетаріату може визнавати тільки інтереси свого класу в цілому, тобто робітників і найбідніших селяни, які організовані в комуністичну партію і ради. Відміна всіх норм буржуазного права – це єдина гарантія правосуддя для міського та сільського пролетаріату і найбіднішого селянства, які поставили і здійснюють у своїй диктатурі велику мету: цілковите придушення буржуазії, знищення експлуатації людини людиною і впровадження соціалізму[2].

Піонери радянського розуміння правовідносин як правової категорії до певної міри переймалися не правом як природнім регулятором суспільних відносин, а правом як учасником класової боротьби і, звісно ж, що право мало бути на боці "пануючого" класу – пролетаріату і селян, обслуговувати їх інтереси і захищати їх добробут від інших впливів. Були намагання надати правовідносинам домінуючого значення у праві. Під останніми розуміли законодавство, яке тоді активно приймалося без будь-якого теоретичного осмислення. В основу такого законодавства закладена державна ідеологія, тільки її принципам повинно було відповідати законодавство загалом і окремі правовідносини зокрема. Можна стверджувати, що це було спрощене розуміння права і правовідносин, яке пізніше назвали вульгарно-матеріалістичним підходом до права.

До певної міри наукові дослідження права і їх подальше впровадження в життя є нічим іншим, як проявом правового ідеалізму. Як слушно стверджує М.А. Бурдоносова, правовий ідеалізм – це форма прояву деформації правової свідомості, що виявляється у схильності до гіперболізації ролі права у регулюванні суспільних відносин, перебільшенні значення певних правових формувань, приписуванні їм здатності радикально змінювати ситуацію в країні без урахування готовності суспільства до таких змін. Правовий ідеалізм нівелює розмаїття аспектів суспільно-політичного життя, покладаючись на розв'язання проблем за допомогою нормативно-правових приписів, законів, правових норм без урахування можливостей їх реалізації та стану політичної і правової ситуації в суспільстві. Дослідниця виділяє такі прояви правового ідеалізму, як ідеалістичний правовий волюнтаризм, ідеалістичний правовий формалізм, перебільшення інструментальної цінності права,

[1] *Крыленко Н.В.* Беседы о праве и государстве: лекции, читанные на курсах секретарей укомов при ЦК РКП (б.) / *Н.В. Крыленко*. – М.: Красная новь, 1924. – С. 26.

[2] *Курский Д.И.* На путях развития советского права. Статьи и речи. 1919-1926 гг. / *Д.И. Курский*. – М.:Юридическое изд. НКЮ РСФСР, 1927. – С. 86–87.

фетишизація права, перебільшення прогресивної цінності права[1]. Досліджуючи взаємозв'язок правового нігілізму та правового ідеалізму як форм деформації правової свідомості М.А. Бурдоносова приходить до важливого висновку, що два цих явища мають такі спільні причини виникнення: 1) соціальна криза та політична, економічна нестабільність у суспільстві, коли загострюється критика існуючої влади і особливо відчутні "коливання настроїв" громадян; 2) недоліки у правовому вихованні населення, недостатній рівень системного розвитку правової культури; 3) викривлене розуміння взаємодії принципів законності та доцільності у праві; 4) зменшення у суспільстві чисельності суб'єктів з активною громадянською позицією – правова пасивність громадян; 5) деформація професійної та правової свідомості чиновників, представників правоохоронних органів, суддів; 6) нестача висококваліфікованих юристів; 7) високий рівень латентної злочинності та корупції[2]. Як бачимо, наведені причини існували в період становлення радянської влади і призвели, з одного боку, до правового ідеалізму, з іншого, – до правого нігілізму або і до першого та другого одночасно.

У кінці 30-х рр. минулого століття ситуація змінилася, напрацювання вчених-юристів хоча і були спрямовані на задоволення потреб держави та марксистсько-ленінської ідеології, але не були достатніми. Крім цього, у теоретичних роботах простежувався вплив дореволюційного права та його доктрини. Керівництву молодої радянської держави необхідно було абсолютне виправдання своєї діяльності та її обґрунтування. Очолив рух на "повернення" права до марксистсько-ленінських основ А.Я. Вишинський (1883–1954, голова юридичної комісії при Раді народних комісарів СРСР, прокурор РРФСР, прокурор СРСР).

Апофеозом такого руху стала проведена Інститутом права АН СРСР "Нарада з питань науки радянської держави і права" (16–19 липня 1938 р.), її організатором був тодішній директор Інституту А.Я. Вишинський, участь взяли близько 600 осіб. На цій нараді відбулося офіційне закріплення нормативного підходу до права – позитивізму. Мета і задачі наради, як зазначає В.С. Нерсесянц, полягали в тому, щоб у дусі потреб репресивної практики тоталітаризму затвердити загальнообов'язкову "єдино правильну" марксистсько-ленінську, сталінсько-більшовистську лінію ("генеральну лінію") у юридичній науці, з цих позицій переоцінити та відкинути всі напрямки, підходи і концепції радянських юристів попереднього періоду як "ворожі", "антирадянські", "антимарксистських",

---

[1] *Бурдоносова М.А.* Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *М.А.* Будроносова. – К., 2011. – С. 4, 10–11.

[2] *Бурдоносова М.А.* Взаємозв'язок правового нігілізму та правового ідеалізму як форм деформації правової свідомості / *М.А. Бурдоносова* // Держава і право. – 2013. – Вип. 62. – С. 16–24.

“антиленінських” і т.п., дати рішучі установки і офіційне праворозуміння на майбутнє[1]. Дуже детально цю нараду описав та проаналізував В.С. Нерсесянц, розкриваючи сутність “радянського легізму”[2], але на окремих, ключових аспектах необхідно зупинитися і в цьому дослідженні, адже саме тоді А.Я. Вишинський вибудовував нове, уже сталінське розуміння права.

Як влучно цитує В.С. Нерсесянц “штатного викривача (разоблачителя)” І.Ф. Юдіна, “право є форма вираження і застосування насильства”[3]. На зазначаній нараді вчення та напрацювання П.І. Стучки, Є.Б. Пашуканіса, М.В. Криленка було жорстко покритиковано, останні двоє були розстріляні. Тільки на основі цього прикладу можна собі уявити, яких змін починає зазнавати право загалом та правовідносини зокрема. Щоб хоч на мить уявити собі абсурдність тогочасних дискусій, В.С. Нерсесянц наводить цитати М.О. Аржанцева, який писав, що пашуканісівська банда до останнього часу, допоки її не викрили і не знешкодили органи НКВС і більшовицька преса, безперешкодно творили свої ворожі справи, нагло збочуючи марксистсько-ленінське вчення про державу і право та наговорюючи наклепи на нашу радянську державу і право[4]. Отже, виникає питання, чи можна говорити про справжню наукову дискусію щодо сутності, змісту правовідносин та про саме вчення. Очевидно, що ні. Можна констатувати тільки одне, що правова наука припинила визначати не то що вектори розвитку держави та права, але і сама припинила своє існування у широкому розумінні, оскільки без дискусії наука вже не наука, а правова схоластика.

А.Я. Вишинський вказував, що право – це воля класу, пануючого у суспільстві. Воля робітничого класу є волею соціалістичною, і право, яке виражає цю волю, є правом соціалістичним[5]. Він же і очолив, за слушним визначенням В.С. Нерсесянца, “сталінізацію доктрини”[6], яка зображалась як відновлення “справжнього” марксизму-ленінізму, що були навмисно спотворені попередніми дослідниками (серед юристів – “троцкістсько-бухаринської банди” на чолі з Є.Б. Пашуканісом) з метою ослабити диктатуру пролетаріату “особливо перед обличчям озброєних до зубів імперіалістичних хижаків і їх підлих агентів троцкістсько-бухаринських

---

[1] *Нерсесянц В.С.* Философия права. – Цит. праця. – С. 354.

[2] Там само. – С. 353–385.

[3] *Юдин И.Ф.* Против путаницы, пошлости и ревизионизма / *И.Ф. Юдин* // Правда, 1937. 20 января.

[4] *Аржанов М.А.* К двадцатилетию книги “Государство и революция” / *М.А. Аржанов* // Советское государство, 1937. – № 5. – С. 40.

[5] *Вышинский А.Я.* Положение на правовом фронте / *А.Я. Вышинский* // Советское государство. 1937. – № 3–4. – С. 134–136.

[6] *Нерсесянц В.С.* Философия права. – Цит. праця. – С. 361.

зрадників”[1]. Проголошені тези були не просто домінуючими, а єдино правильними понад п’ятнадцять років. У книзі “Питання теорії держави і права”, виданій 1949 року в розділі “Основні задачі науки радянського соціалістичного права”, наводиться стенограма виступу А.Я. Вишинського на згаданій нараді 1938 року. У промові було чітко сформульоване сталінське бачення права, а саме: право не є системою суспільних відносин, право не є формою похідних відносин, право є сукупністю правил поведінки чи норм, але не тільки норм, але і звичаїв і правил спільного життя, санкціонованих державною владою і захищених нею в примусовому порядку[2].

Слушним зауваженням В.С. Нерсесянца є також те, що декрети та інші акти диктатури пролетаріату – це і є нове “радянське соціалістичне право”, яке приходить на заміну буржуазному праву. При цьому звісно замовчується, що у відповідності до постійно цитованих положень Маркса і Леніна про буржуазне право, при соціалізмі ніякого після буржуазного (нового, пролетарського, соціалістичного та ін.) права не може бути[3]. Вчений фактично вказав на те, що з перших днів існування радянської влади, остання почала викривляти, спотворювати марксистське вчення.

Варто погодитися із висновком А.Г. Хочояна про те, що етатично-позитивіське визначення поняття права, запропоноване А.Я. Вишинським, по суті, йшло врозріз із марксистським вченням, у якому право трактується інакше, більш широко, ніж це робили представники юридичного позитивізму[4].

Варто також згадати, що не радянські вчені і тим більше не радянська влада були засновниками правового позитивізму як такого. Пальму першості у цьому сенсі тримає австрійський вчений-юрист і філософ, основоположник концепції конституційного суду та конституційного контролю, засновник і суддя першого такого суду – Конституційного суду Австрії – Ганс Кельзен (*Hans Kelsen*) (1881–1973), який 1934 року опублікував свою працю – “Чисте правознавство” (Reine Rechtslehre; інший переклад – “Чисте вчення про право”). Як переконаний позитивіст, Г. Кельзен зазначав, що в тісному взаємозв’язку з поняттями правового обов’язку наділеності правом перебуває і поняття правових відносин (Rechtsverhältnis). Вони визначаються як відносини між суб’єктами права, себто між суб’єктом одного котрогось правового обов’язку та суб’єктом відповідної наділеності правом або ще – і це не

---

[1] *Вышинский А.* Двадцать лет Советского государства / *А. Вышинский* // Советское государство. – 1937. – № 5. – С. 20–29.

[2] *Вышинский А.Я.* Вопросы теории государства и права / *А.Я. Вышинский*. – М.: Гос. издат. юрид. лит. – 1949. – С. 83.

[3] *Нерсесянц В.С.* Философия права. – Цит. праця. – С. 373.

[4] *Хочоян А.Г.* – Цит. праця. – С. 11.

одне і те саме – як відносини між котрим-небудь правовим обов'язком і відповідною наділеністю правом. Те, що обов'язок і наділеність правом відповідають одне одному, означає, що наділеність правом є рефлексом, відбитком обов'язку: відносини між двома індивідами полягають у тому, що один із них стосовно другого є зобов'язаним до певної визначаної поведінки[1]. Як бачимо, теоретичне обґрунтування позитивного права всебічно розкрив Ганс Кельзен, це, до певної міри, пояснює, чому його переклали в Радянському Союзі. Необхідно також наголосити на тому, що в розумінні позитивного права Ганса Кельзена людина залишається найвищою соціальною цінністю. Основний акцент вчений робить на упорядкованості, ефективності та чіткому виконанню правових норм, але самі норми є не державоцентричними, а антропоцентричними; не людина для держави, а держава для людини. Правові норми покликані регулювати відносини і захищати людину, а не репресувати та підкоряти громадян. У цьому і є ключова відмінність у розумінні та підході у позитивізмі цивілізованого зразка і позитивізму нацистського чи комуністичного зразка.

Вагомий внесок у новий погляд на право загалом та правовідносини особливо вніс епігон "офіційних реформаторів" права на чолі з А.Я. Вишинським, відомий вчений, теоретик права М.Г. Алєксандров (1908–1974, у 1943–1947 та 1959–1974 – завідувач кафедри трудового права та в 1948–1954 – завідувач кафедри теорії держави і права Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова). Саме М.Г. Алєксандров одним із перших почав досліджувати правовідносини за межами конкретної галузі права, хоча за прикладами звертався до конкретних положень чинного тоді законодавства. Згодом, 1947 року вчений захистив докторську дисертацію, але не по проблемі правовідносин взагалі, а правовідносин у трудовому праві. Цікавою для аналізу видається одна з перших друкованих праць М.Г. Алєксандрова з питань правовідносин, яка є скороченою стенограмою доповіді, що була прочитана на науковій сесії Московського юридичного інституту 6 травня 1946 року на тему "Юридична норма і правовідношення"[2]. Так, критикуючи своїх попередників та сучасників, які виступили з критикою нормативізму, вчений зазначав, що для шкідників у теорії права (і їх свідомих і несвідомих поплічників) голосні фрази проти "нормативізму" слугували засобом культивування нігілістичного ставлення до радянського закону і радянських правових норм загалом[3]. Давати оцінку цим та іншим думкам із позицій сьогодення,

[1] *Кельзен Г.* Чисте правознавство: з доп.: Проб. справедливості / *Г. Кельзен* / Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 186.

[2] *Александров Н.Г.* Юридическая норма и правоотношения: доклад / *Н.Г. Александров*. – М.: Моск. юрид. ин-т. 1947. – 27 с.

[3] Там само. – С. 4.

на нашу думку, недоречно, оскільки наукові та громадянські позиції в той час визначала не воля людини, а державна ідеологія. Натомість беззаперечним фактом є низка напрацювань М.Г. Алєксандрова в теорії права. Так, вчений вказував, що крім норм, що регулюють відносини щодо природи, тобто технічних норм, у свідомості людей неминуче виробляються норми, що регулюють відносини між людьми, тобто соціальні норми. Соціальні норми є передусім судженнями про те, який варіант поведінки людини щодо інших людей є належним варіантом чи на крайній випадок можливим варіантом[1].

М.Г. Александров розрізняв три основні види соціальних норм і три відповідних види суспільних ідеологічних відносин, що складаються в результаті регулюючого впливу норм на суспільні відносини. До першого виду нележать соціальні норми, що дотримуються людьми через силу звички, – це звичаї. До другого виду нележать соціальні норми, що виконуються через силу громадської думки – норми моралі. До третього виду соціальних норм автор відносить юридичні норми, специфічна особливість яких полягає в тому, що їх виконання підтримується силою держави. Вчений окремо наголошує, що юридичні норми є історичним видом соціальних норм, якому притаманний не будь-який, а тільки класовий, державно-організаційний характер[2]. Оскільки вчений був одним із апологетів нормативізму, саме тому він відводив домінуюче місце нормі. Так, було виділено три ознаки юридичних норм:

1) є відображенням волі політичного пануючого класу, що визначається в кінці кінців умовами матеріального існування цього класу;

2) охороняються примусовою силою держави, будучи встановленими чи санкціонованими ним;

3) регулюють суспільні відносини з метою встановлення, закріплення і розвитку порядків, що відповідають інтересам політичного пануючого класу. М.Г. Александров продовжує, що остання ознака логічно приводить до проблеми правового відношення, для вирішення якої необхідно попередньо розглянути питання про те, як здійснюється регулююча роль юридичних норм[3]. Юридична норма, що регулює суспільні відносини, водночас і надає їм форму правових відносин. Суспільні відносини, перш ніж скластися як правові (а не тільки фактичні) відносини, повинні пройти через свідомість і волю політично пануючого класу, що виражені в юридичній нормі. Чинна правова норма і правове відношення є не незалежними одне від одного явищами, а співвідносними[4]. Вчений також наголошував на тому, що правові відносини не можна ототожнювати з

[1] Там само. – С. 5.

[2] Там само. – С. 7-8.

[3] Там само. – С. 8.

[4] Там само. – С. 10.

вольовим опосередкуванням економічних відносин хоча б тільки тому, що вольове опосередкування економічних відносин притаманне будь-якому суспільству, а не тільки класовому, державно-організованому. Саме соціально-класова воля, що виражена в правових нормах, надає суспільним відносинам форму правових відносин[1]. М.Г. Алєксандров у стилі свого часу правовідносини визначав передусім як радянські, що регулюються волею робітничого класу і всього трудового народу, волею, зміст якої визначається умовами матеріального життя робітників, волею, що виражена у правилах поведінки, безпосередньо встановлених (або визнаних) радянською державою і охороняються примусовою силою останньої[2]. У своїх наступних працях М.Г. Алєксандров продовжував і розвивав наведені вище ідеї. Так, вчений стверджував, що положення про активний вплив на суспільні відносини через свідомість і волю учасників цих відносин в застосуванні до права означає, що право регулює вольову поведінку людей[3]. Відносини між людьми (чи організаціями людей), продовжує автор, у яких їх зв'язок складається з правоможностей і юридичних обов'язків, і є правовідношеннями. Юридичні норми, відповідно, передбачають, як правило, ті чи ті види правових відносин[4]. Правові відносини виникають відповідно до умов, які передбачені нормами права, що визначають правове становище громадян (об'єднань громадян та органів держави) і коло факторів, що повинні сприяти виникненню, зміні чи припиненню тих чи тих правовідносин[5]. М.Г. Алєксандров невтомно цитує В.І. Леніна, який вказував, що правові відносини – це особливий вид ідеологічних суспільних відносин. Для будь-якого ідеологічного відношення, на відміну від матеріального відношення, як відомо, характерно те, що воно, перш ніж скластися, проходить через свідомість і волю людей[6]. Такі цитати є правильними, але ж шановний професор не вказує на те, що ідеологічне відношення у СРСР проходило тільки через свідомість перших осіб держави і не мало жодного стосунку до свідомості і волі пересічних громадян цієї держави.

Важливою для дослідження праці М.Г. Александрова є рецензія на вказану роботу відомого вченого-цивіліста С.М. Братуся (1094–1997), який народився в Конотопі на Чернігівщині. Так, у цій рецензії вчений критикує положення про те, що деякі суспільні відносини тільки і виникають, як відносини правові, оскільки люди самі не можуть вступити

---

[1] Там само. – С. 13–14.

[2] Там само. – С. 23.

[3] *Александров Н.Г.* Законность и правоотношения в советском обществе / *Н.Г. Александров*. – М.: Госюриздат, 1955. – С. 86.

[4] Там само. – С. 89.

[5] Там само. – С. 92.

[6] Там само. – С. 93.

у такі відносини, якщо немає відповідної норми права. Як приклад М.Г. Александров наводить пенсійні правовідносини. (Ця ідея буде детально викладена нижче з позиції позитивної оцінки і її правильності – *М.Ш.*). С.М. Братусь посилається на те, що забезпечення непрацездатних у соціалістичному суспільстві є частиною економічного процесу розподілу сукупного суспільного продукту, якому дав характеристику Маркс як суспільній необхідності[1]. Потрібно наголосити на тому, що ідея, яку запропонував М.Г. Александров, витримала час і сьогодні є особливо актуальною для пенсійного законодавства.

Тогочасні наукові позиції зводилися до визначальної ролі держави у правовідносинах, за державою, звісно ж, стояв пануючий робітничо-селянський клас. Офіційно було проголошено тезу, що держава робить те, чого хоче пролетаріат. Право регулювало тільки ті відносини, які вигідні пануючому класу. У тогочасному розумінні правовідносин відсутня людина, її воля, бажання, потреби. Концепція, де правовідносини і норма права є тотожними, фактично витіснила людину як особистість, натомість її замінили ефемерним пануючим класом. Під завісою пропагандистських гасел право з надбудови перетворилося в основу основ, якій підкорюються закони економіки і суспільство. Державоцентризм у вченні М.Г. Алєксандрова є типовим для того часу, саме тому видається правильним окреслити його загальні риси й ознаки. Варто віддати належне професору М.Г. Алєксандрову, який одним із перших визначив структуру правовідносин, яка витримала випробування часом.

Це дає можливість зробити висновок, що в цей історичний період наука перестає бути місцем для дискусії. Вчені могли тільки описувати нормативно-правові акти, які приймав "пануючий клас". Вчення про правовідносини фактично не розвивалося до смерті Сталіна.

Для узагальнення викладеного вважаємо за необхідне навести етапизацію в розвитку праворозуміння в радянській юридичній науці 1917–1938 рр., що дає можливість краще зрозуміти розвиток вчення про правовідносини. Так, Ф.І. Тихоновський виділяє три етапи:

І. 1917–1921 рр. від процесу відміни буржуазних норм права після Великої Жовтневої соціалістичної революції і введення в науку категорій пролетарського права до переходу до мирного соціалістичного будівництва і напрацювання принципів нової економічної політики, прийнятої 21 березня 1921 р. X з'їздом ВКП (б).

ІІ. 1921–1931 рр. характеризувався жвавою філософською дискусією про долю права і держави після пролетарської революції і такий, що допускав певний плюралізм концепцій праворозуміння, що завершився

[1] *Братусь С.М.* Рецензия: Н.Г. Александров Законность и правоотношения в советском обществе. М.: Гоюриздат, 1955. – 175 с. / *С.М. Братусь* // Советское государство и право. – 1956. – № 10. – С. 130–134.

згуртуванням теоретиків права навколо створеного журналу "Под знаменем марксизма", що визначив серед найважливіших задач безжалісну критику всіх антимарксистських і, відповідно, антиленінських установок у юридичній науці.

ІІІ. 1931–1938 рр. характеризувався намаганням вчених-юристів критично переробити вже на той час таку, що склалася, систему поглядів про право і утвердити загальнообов'язкову марксистсько-ленінсько-сталінську "генеральну лінію" в юридичній науці, яка була затверджена на Нараді в Інституті права АН СРСР з питань науки радянської держави і права 16–19 липня 1938 р.[1]

Запропоновані І.Ф. Тихоновським етапи правоврозуміння є надзвичайно важливими, оскільки від розуміння права йде і розуміння правовідносин. Можна також зробити висновок, більше негативний, що праворозуміння того часу змінювалося не еволюційним, добровільним шляхом, який розвивався в ході наукової дискусії, а шляхом примусовим, наказом "згори". Ці негативні фактори фактично спотворили розуміння правовідносин і фактично до 50-х років зупинили ґрунтовне та всебічне їхнє вивчення. Правовідносини у юридичній доктрині або були просто проігноровані, або ж ототожнювалися із нормою права. Нормативізм як офіційний і безальтернативний підхід до розуміння права залишався до розпаду СРСР, деякі його залишки і сьогодні можна зустріти у працях сучасників, про що буде сказано згодом.

А.М. Євстратов, даючи характеристику першим десятиліттям радянської юридичної науки, зазначав, що в умовах становлення Радянської держави монопольне право на розробку і реалізацію будь-якої політики, зокрема правової, належало партії, яка замінила державні функції. Недоліки, які існували в той час, накладали негативний відбиток на зміст права, тим самим віддаляючи його від досягнень і тенденцій дореволюційної правової культури, – а ще більше – від основних ліній правового прогресу, ідеалів і цінностей гуманістичного права[2].

Такий стан речей не міг довго тривати, тому вже в середині 50-х років XX ст. юридична наука, хоча і підкорена позитивізму, починає розробляти нове бачення правовідносин. В основі цих вчень все одно залишається нормативізм, але відбувається зміщення парадигми у дослідженнях. Йдеться про те, що раніше правовідносини завжди досліджували в нерозривному зв'язку із суспільними відносинами, особливо цивіль-

[1] *Тихоновский Ф.И.* Понимание права в советской юридической науке (1917-1938 гг.): автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Ф.И. Тихоновский*. – М., 2009. – С. 8–9.

[2] *Евстратов А.М.* Правосознание и правовая культура в период формирования Советского государства в 1920-1930-е годы (Историко-теоретическое исследование): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / *Андрей Матвеевич Евстратов*. – СПб., 2001. – С. 4.

ними, де це вчення і зародилося. Оскільки основи цивільного права та цивільних правовідносин – права власності, у класичному розумінні не було, а була тільки спроба формального закріплення його в радянському законодавстві. Відповідно, і дослідження правовідносин змістилися з цивільного права в теорію права. Саме вчені-теоретики продовжують розробляти теорію правовідносин, інколи наводячи приклади з галузей права. Варто наголосити також на тому, що саме утиски юридичної науки з боку влади, намагання перетворити її на свою "служницю" і спричинило те, що тільки в СРСР виникає вчення/теорія про правовідносини або ж їх ще можна назвати теорією "чистих" правовідносин. Це реакція науки на зовнішній вплив, якщо не можна було на необхідному рівні досліджувати правовідносини в межах галузей права, то наука знаходить вихід у тому, що починає викристалізовувати вчення про правовідносини поза межами галузей права. Науковці починають описувати суб'єкт (правоздатність, дієздатність, правосуб'єктність, деліктоздатність), об'єкт (суспільні відносини), зміст (права та обов'язки сторін), юридичні факти (прості, складні), юридичні склади (прості, складні). Саме результати цих досліджень сьогодні є надзвичайно цінною скарбницею теоретичних знань, які кожен представник галузевої науки може використовувати як матриці, дороговкази для опису та всебічного дослідження галузевих правовідносин.

Повертаючись до теорії та діалектики вчення про правовідносини, не можна оминути увагою наукову спадщину професора Я.М. Магазинера (1882–1961), який народився в Харкові, але наукову та педагогічну кар'єру збудував у Санкт-Петербурзі (Петрограді, Ленінграді). Його дослідження 20-х років не були сприйняті тогочасними авангардистами в праві Є.Б. Пашуканісом, П.І. Стучкою та ін. і просто не публікувалися. Виняток складає стаття "Нотатки про право" ("Заметки о праве" у Віснику Юстиції Узбекистану за 1925 рік, № 4–5. С. 33–41) з позначкою "*В порядке обсуждения. Редакция помещает данную статью, будучи не согласна со взглядами видного буржуазного ученого*"[1]. Про друк його робіт у столичних юридичних часописах не йшлося взагалі, оскільки Я.М. Магазинер не підтримав виникнення нового права, а еволюційним шляхом розвивав теорію правовідносин на основі дореволюційних досліджень, яких у шаленому запалі клеймили творці "революційного", "пролетарського", "соціалістичного" права. Відмова друкувати наукові праці Я.М. Магазинера врятували йому життя, оскільки доля вчених, які не поділяли "генеральної лінії" була трагічною, хоча і його в 1937 році арештували за звинуваченням в терористичній діяльності і шпигунстві на

[1] *Магазинер Я.М.* Избранные труды по общей теории права / *Я.М. Магазинер* / Отв. ред. д.ю.н., проф. *А.К. Краснов*. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – С. 330.

користь Великобританії, звільнений 1938 р. (донька Я.М. Магазинера – Н.Я. Д'яконова літературознавець, фахівець з англійської літератури). Але в цьому дослідженні вважаємо за необхідне проаналізувати наукову працю, рукопис якої датований квітнем 1925 року. Як зазначає професор О.К. Кравцов, про цей рукопис дізналися під час роботи з архівними матеріалами для підготовки меморіальної статті "До 115 річчя Якова Мироновича Магазинера" 1987 році з двома назвами "Загальна теорія права на основі радянського законодавства" і "Елементи права на основі радянського законодавства". Вперше цю роботу було опубліковано на шпальтах журналу "Правоведение" (1997, № 3–4; 1998, № 1–4; 1999, № 1–4; 2000, № 1–6)[1] тобто через 72 роки після написання та 36 років після смерті видатного вченого.

У главі VII "Юридичне відношення" Я.М. Магазинер одним із перших розглядає їх окремо від конкретних матеріальних чи процесуальних норм права (М.Г. Алєксандров про це перший почав говорити публічно – *М.Ш*). Вчений зауважує, що право є суб'єктивним правом, але право є тільки половиною певного єдиного відношення, які називаються правовими відносинами. Інша половина цього відношення називається обов'язком. Таким чином, право і обов'язок складають дві частини одного і того ж правовідношення, а якщо точніше, то два його боки. Відносини між людьми означають також певний порядок між ними в просторовому, часовому, причинному чи цільовому ряді. Юридичне відношення між людьми є особливим порядком взаємної залежності їх один від одного. Цей зв'язок полягає в тому, що коли в однієї особи – обов'язок, то в іншої є право на те саме, до чого зобов'язана інша, і навпаки. Можливість діяти (право), що базується на об'єктивному праві – це юридична можливість діяти, тобто суб'єктивне право – активний бік правовідношення, його права сторона. Необхідність діяти (обов'язок), що випливає з об'єктивного права є юридичною необхідністю у відповідності з суб'єктивним правом, тобто є суб'єктивним обов'язком – це пасивна сторона правовідношення[2].

Аналізуючи роботу Я.М. Магазинера, передусім необхідно пам'ятати, що вона була виключена з тогочасної наукової дискусії. Цитована наукова праця дає можливість збагнути, що не всі вчені були прихильниками "нового" права, а також те, як могла би розвиватися теорія права в умовах сталого розвитку держави та суспільства. Робота вченого пронизана дискусією з дореволюційними вченими-юристами, про які вже йшлося, і найголовніше, що вчення про правовідносини розвивалося природнім еволюційним шляхом. Вже тоді Я.М. Магазинер визнає правовідносини

[1] Там само. – С. 12.

[2] *Магазинер Я.М.* Избранные труды по общей теории права. – Цит. праця. – С. 220–220.

як нерозривний зв'язок між суб'єктами, у його вченні відсутні ідеологічні нашарування, що робить його теорію права загалом і правовідносин зокрема більш об'єктивною та всебічною, не засміченою зовнішніми впливами. Необхідно також наголосити на тому, що сподвижником, учнем і послідовником у теорії правовідносин Я.М. Магазинера був відомий радянський вчений-юрист – О.С. Іоффе (1920–2005).

Новою хвилею зацікавлення до правовідносин стали друга половина 50-х та 60-ті роки XX ст. Серед основних дослідників правових відносин були М.Н. Алєксандров (про нього вже йшлося вище), С.Н. Братусь, О.С. Іоффе, С.Ф. Кечекьян, А.К. Стальгевич, М.С. Строгович, С.С. Алєксєєв, Ю.К. Толстой, М.Д. Шаргородський, Л.С. Явич, Ц.А. Ямпольска та ін. До послідовників-теоретиків, які розробляли вчення про правовідносини у 70-80-х роках потрібно віднести Р. Й. Халфіну, Ю.Г. Ткаченко, А.П. Дудіна, Б.Л. Назарова, В.Б. Ісакова, Є.В. Бурлая, Ю.І. Гревцова, В.М. Кудрявцева та ін.

Така підвищена увага до проблеми правовідносин зрозуміла, адже післявоєнний період потребував нового законодавства, не направленого на боротьбу і революцію, а на відбудову та розбудову держави в мирний час. Процес індустріалізації завершився, виникли ціла низка суспільних відносин, які потребували нового погляду, а також свого правового регулювання. Усі ці чинники стали каталізатором для нових пошуків у галузевих правовідносинах, але і вчення про чисті правовідносини не згасло, а навіть ще більше почало розроблятися, оскільки прийшло розуміння того, що це невід'ємна частина теорії права і фундаментальна правова категорія, яку неможливо ігнорувати.

Варто погодитися із запропонованою білоруським дослідником теорії правовідносин В.О. Кучинським, який виокремлює три підходи до правовідносин, відповідно, виділяючи три групи вчених: 1) правовідносини пронизує *воля держави* (М.Г. Алєксандров, Б.Л. Назаров, С.Ф. Кечекян, О.С. Іоффе, С.С. Алєксєєв); 2) вольовий характер правовідносинам дається тільки *індивідуальною волею їх учасників* (С.О. Голунський, М.С. Строгович); 3) вольовий зміст правовідносин складають у певному *поєднанні державна воля і воля його учасників* (В.П. Казимирчук, М.П. Карєва, А.М. Айзенберг, Ц.А. Ямпольска, В.К. Бабаєв)[1]. Наведений поділ є надзвичайно цікавим, оскільки критерій диференціації розуміння правовідносин залежно від ініціатора волі є надзвичайно актуальним для сучасних досліджень правовідносин. Особливої актуальності це набуває в умовах ринкової економіки і поступовим вивільненням окремих галузей права з-під впливу імперативного методу правового регулювання. Це питання постає також у зв'язку з тим, що відносини в соціальному

[1] *Кучинский В.А.* Современное учение о правовых отношениях / *В.А. Кучинский.* – Минск: "Интегралполиграф", 2008. – С. 24.

забезпеченні загалом та пенсійному забезпеченні зокрема сьогодні регулюються різними методами: і імперативним, і диспозитивним, а також поєднанням обох. Враховуючи досвід іноземних держав, а також природу пенсійного забезпечення, необхідно ставити питання про роздержавлення цієї сфери, що призведе до більшого використання саме диспозитивного методу правового регулювання.

Для зображення основних рис тогочасної дискусії вважаємо за необхідне проаналізувати окремі положення вчених, які тоді працювали. Чільне місце серед науковців-правників займає проф. С.Ф. Кечекьян (1890–1967). Низка робіт вченого присвячені дослідженням історії держави і права, але *magnum opus* стала його наукова розвідка, у якій висвітлено теорію правовідносин. Вчений зазначає, що вивчення соціалістичних правовідносин необхідно розпочати із дослідження двох питань: а) співвідношення правовідносин із базисом, із виробничими відносинами соціалістичного суспільства; б) співвідношення правовідносин з нормою права, тобто з'ясування складу правової надбудови, співвідношення між її частинами. Правовідносини вчений розуміє як особливі ідеологічні відносини, що виникають внаслідок впливу права на поведінку людей. Ці специфічні суспільні відносини, що виникають внаслідок здійснення цих норм і є зв'язком прав однієї особи з кореспондуючими їм обов'язками іншої особи[1]. Вже з аналізу наведеного можна зробити висновок, що дослідження перейшло із площини емоцій і революційного запалу у конструктивний аналіз правового явища. Вчений намагається розібратися із питанням питань: що важливіше базис чи надбудова? Однозначні відповіді 20–30-х рр. щодо першості надбудови видаються сумнівними. Дослідник наголошує на первинності економічних відносин[2], намагається в праві знайти місце для людини, але й у відкриту конфронтацію не йде. С.Ф. Кечекьян наголошує, що специфікою правовідносин як особливих ідеологічних відносин, полягає в тому, що з їх виникненням для одних осіб (правоздатних) відкривається передбачена нормами права і забезпечена державою можливість використовувати у своїх інтересах поведінку інших осіб (зобов'язаних), для яких відповідна поведінка стає суспільно-необхідною[3]. Науковець вказує на особливу місію норми права та її суть і підкреслює, що правовідносини – результат дії норм права не як побічний продукт чинних норм права, а як результат, заради якого встановлені норми права і без якого норми права позбавлені сенсу. У правовідносинах, правах, обов'язках розкри-

[1] *Кечекьян С.Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе / *С.Ф. Кечекьян*. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – С. 5.

[2] Там само. – С. 8.

[3] Там само. – С. 6.

вається соціальне призначення права[1]. Дотримуючись позитивістських поглядів, вчений зазначає, що регулювання, яке здійснюється нормами права, спрямоване на встановлення прав, обов'язків, правовідносин, наявність яких і забезпечує необхідну врегульованість, певний порядок суспільних відносин. Зрозуміло, що норми права регулюють не правовідносини, а поведінку людей у суспільстві. Правоотношения – це норма права в дії, у її реалізації. Виникнення прав та обов'язків, правовідносин означає реалізацію норми права у житті суспільства[2]. Саме професор С.Ф. Кечекьян ще у 1958 році запропонував визначення правовідносин як суспільного відношення, урегульованого нормою права[3], воно залишається домінуючим у теорії права і до сьогодні.

С.Ф. Кечекьян одним із перших повертає право та правовідносини в гуманістичні й антропоцентричні координати. Не посилаючись відкрито на дореволюційних вчених, він говорить про те, що право – це не тільки примус, але й можливість.

Однією із важливих та значущих досліджень правовідносин є невелика за обсягом, але фундаментальна за змістом наукова розвідка Ю.К. Толстого, у якій він детально аналізує думки своїх сучасників. Вчений вказує, що будь-яке правовідношення може виникнути лише за наявності визначених передумов, до яких належать: 1) норма права, яка регулюючи суспільні відносини, надає їм характер (форму) правовідносин; 2) правоздатність, носії якої можуть бути суб'єктами правовідносин; 3) юридичний факт, з наявністю чи відсутністю якого норма права пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідношення. Норма права і правоздатність називається абстрактними чи загальними передумовами правовідношення, юридичний факт – конкретною чи приватною його передумовою[4]. Вчений також не обмежився загальноприйнятим тоді розумінням впливу норми права на відносини, а виділив три стадії такого впливу з їхньою специфікою. Так, Ю.К. Толстой вказує, що необхідно розрізняти: 1) при визначенні правоздатності громадян і організацій, зокрема компетенції органів влади і управління; 2) при вчиненні правомірних дій, що спрямовані на досягнення правового ефекту, зокрема на виникнення правовідносин. У тих випадках, коли в результаті здійснення таких дій наступають правові наслідки, зазначені дії мають значення юридичних фактів. Оскільки в результаті здійснення правомірних дій за загальним правилом наступають ті чи ті правові наслідки, другу

---

[1] Там само. – С. 31.

[2] *Кечекьян С.Ф.* Нормы права и правоотношения / *С.Ф. Кечекьян* // Советское государство и право. – 1955. – № 2. – С. 23–32.

[3] Там само. – С. 7.

[4] *Толстой Ю.К.* К теории правоотношения / *Ю.К. Толстой.* – Л.: Изд. Ленингр. у-та, 1959. – С. 3.

стадію норм права на поведінку людини можна умовно назвати стадією юридичного факту; 3) стадія правовідношення. У багатьох випадках стадія юридичного факту і правовідношення зливаються, оскільки саме правовідношення може бути юридичним фактом[1] Як видно із наведеного, Ю.К. Толстой намагається зануритись у суть проблеми правовідносин, уникаючи ідеологічного нашарування. Вчений виділяє різні рівні/стадії впливу норми права на регулювання суспільних відносин, що дає можливість побачити багатогранність правовідносин, їхню складну структуру та внутрішні зв'язки, їх потребу у логічній послідовності. Вчений звертає також увагу на те, що суспільні відносини – предмет правового регулювання – виникає в такому "середовищі", у якому воно інакше, як у формі правовідношення виникнути не може. Правова енергія, на думку вченого, випромінюється нормою права, охоплює суспільне відношення в той самий момент, коли воно виникає[2].

У своїх наукових дослідженнях, що присвячені проблемі правовідносин, професор Ю.К. Толстой детально розглядає кожен елемент правовідношеня: суб'єкт, об'єкт, зміст, активно бере участь у тогочасній науковій дискусії. У багатьох випадках підводить риску цим дискусіям і визначає ті константи, що й сьогодні залишаються незмінними у теорії правовідносин. Наведена праця ще не раз буде аналізуватися під час дослідження окремих структурних елементів правовідносин.

Одне з чільних місць у вивченні та становленні теорії правовідносин займає науковий доробок професора Л.С. Явіча (1919–2004). Це і не дивно, оскільки саме він одним із перших захистив кандидатську ("Норма радянського соціалістичного права і соціалістичне правове відношення" – 1951 р., а згодом і докторську ("Радянське право – регулятор суспільних відносин в СРСР (основні питання загальної теорії правового регулювання)" – 1961 р.) дисертації з проблем правовідносин і правового регулювання в СРСР. Вчений вказував, що внаслідок впливу права на поведінку суб'єктів суспільного відношення виникає нове суспільне відношення – правовідношення, яке однак не виключає фактичного відношення ні з точки зору його змісту, ні вольових дій його учасників. Однак під час правового регулювання можуть виникати і такі відносини, які інакше, як правові існувати не можуть (процесуальні відносини). Будучи специфічним результатом правового регулювання, юридичні відносини, не слугують регулятором суспільних відносин, оскільки такими є право і юридичні норми. Економічні й інші суспільні відносини находять у праві відображення, активне бажання пануючого класу врегулювати у своїх інтересах існуючі відносини. Так, система радянського права

[1] Там само. – С. 4–5.

[2] *Толстой Ю.К.* Еще раз о правоотношении / *Ю.К. Толстой* // Правоведение. – 1969. – № 1. – С. 32–36.

включає юридичні норми, які відображають і закріплюють економічні та політичні відносини[1]. Як уже наголошувалося раніше, дослідження правовідносин, правового регулювання, сутності права було працею життя науковця, згодом він сформулював власне визначення правовідносин, під якими розумів різновид суспільних відносин, які за своєю формою виступають як індивідуально-визначений зв'язок правомочних і зобов'язаних осіб, а за безпосереднім змістом виявляються взаємодією тих осіб, які реалізують свої суб'єктивні права і виконують покладені на них обов'язки[2]. Як бачимо, вчений вник у сутність правовідносин, а не тільки намагався описати їх юридичну форму або ж дати їм ідеологічне забарвлення. Л.С. Явіч, як і його сучасник С.Ф. Кечекьян, повертається до дискусії про базис та надбудову. Вчений зазначає, що економіка – первинна, право – вторинне, їхня взаємодія – приватний випадок взаємозв'язку змісту і форми. Те, що над економічним базисом існує юридична надбудова, є, за словами професора, абетковою істиною історичного матеріалізму. Але в реальному житті матеріальні і вольові відносини тісно переплітаються, є конкретні відносини подвійної природи, і тільки сила теоретичної абстракції дозволяє виділити їхні економічну та ідеологічну основи[3]. Наведені положення говорять про те, що Л.С. Явіч не поділяв пануючу в юридичній науці СРСР ідею про тотожність права і закону.

Л.С. Явіч також наголошував на тому, що за формою правовідношення – це явище юридичного характеру, але за своїм безпосереднім змістом уже виходить за виключно юридичні межі і належить не до правового зобов'язання, а до дій фактичного порядку, що здійснюються на основі повноважень, які надаються внаслідок покладених юридичних обов'язків[4].

Визнаючи, що історично та логічно правовідношення, яке виникає на основі економічних та інших фактичних відносин, передує правовим нормам, що законодавець не створює право, а творить закони, Л.С. Явіч одночасно зазначає, що при такій активній законодавчій діяльності,

---

[1] *Явич Л.С.* Право – регулятор общественных отношений / *Л.С. Явич* // Правоведение. – 1958. – № 2. – С. 19–25.

[2] *Явич Л.С.* Общая теория права / *Л.С. Явич*. Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1976. – С. 212.

[3] *Явич Л.С.* Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / *Л.С. Явич* – Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1985. – С. 16.

[4] *Явич Л.С.* Право и общественные отношения (Основные аспекты содержания и формы советского права) / *Л.С. Явич*. М.: Юрид. лит., 1971. – С. 117.

особливо в сфері публічного права, правові норми передують правовідношенням[1].

Як справедливо зауважує дослідник наукової спадщини Л. С. Явіча Г.Р. Воронов, вчений правовідносини розглядав як норму права в дії. Це означає, що безпосереднім їхнім змістом є дії, поведінка суб'єктів права, які здійснюють свої права і виконують свої юридичні обов'язки. Зв'язок правовідносин із фактичними відносинами у тому і полягає, що визначений бік поведінки учасників фактичних відносин виявляється безпосереднім змістом правовідносин. Отже, останній є стиком між правом (об'єктивним і суб'єктивним) і фактичними відносинами. За такого підходу модель дії права не обмежується встановленням правовідносин, а охоплює реалізацію закону. Механізм впливу норм права на суспільні відносини розглядається не в статиці, а в динаміці[2].

Не залишила байдужим проблема правовідносин одного із провідних вчених-юристів XX ст. О.С. Іоффе (1920–2005), який народився в м. Синельникове Дніпропетровської області. Наукові зацікавлення вченого знайшли відображення у кандидатській дисертації на тему "Правовідносини в радянському цивільному праві", яку вчений успішно захистив у 1947 році; на основі дисертації у 1949 році вийшла друком однойменна монографія. О.С. Іоффе звісно ж розкриває не тільки особливості цивільно-правових відносин в існуючих на той момент умовах, але й робить спроби дослідити правову природу правовідносин із позиції теорії права, тобто дати їм абстрактно-юридичну характеристику. Вчений зауважує, що під час близького аналізу правових відносин у взаємозв'язку з відносинами суспільного виробництва виявляється, що вони у процесі свого руху постійно породжують виникнення і безперервну модифікацію виникаючих на їхній основі правових відносин, які є необхідною зовнішньою передумовою і зовнішнього способу руху суспільно-виробничих відносин[3]. Будучи цивілістом, О.С. Іоффе не міг оминути увагою економічний аспект правовідносин, тобто те, що економічна структура суспільства обумовлює виникнення правових відносин через низку посередницьких ланок, серед яких можуть бути як інші суспільні відносини, так і відомі елементи свідомості окремих людей. При цьому деякі суспільні відносини спочатку існують самі по собі і тільки за певних умов перетворюються в правові відносини або ж виступають як одна із підстав їх виникнення, тоді як інші суспільні відносини можуть існувати тільки як відносини правові, припиняючи

---

[1] *Явич Л.С.* Социализм: право и общественный прогресс / *Л.С. Явич.* – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 22, 37–39, 50.

[2] *Воронов Г.Р.* Проблемы теории права в трудах Л.С. Явича: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Г.Р. Воронов*. – Саратов, 2011. – С. 18–19.

[3] *Иоффе О.С.* Правоотношение по советскому гражданскому праву / *О.С. Иоффе.* – Ленинград: Изд. Ленингр. ун-та. – 1949. – С. 5.

своє існування разом і одночасно з тим, як вони втрачають юридичний характер.[1] Дослідник визначає такі специфічні властивості й ознаки правових відносин, які і сьогодні є загальновизнаними, серед них:

1) будь-яке правовідношення завжди існує як відношення між конкретними людьми;

2) будь-яке правовідношення юридично закріплює взаємну поведінку його учасників;

3) будь-яке правовідношення регулюється нормами права, встановленими чи санкціонованими державою;

4) будь-яке правовідношення у своєму здійсненні забезпечується силою державного примусу[2].

На підставі цих ознак О.С. Іоффе сформулював власне визначення правових відносин як регульованих правом відносин між конкретними особами, взаємну поведінку суб'єктів яких закріплено юридично і їх здійснення забезпечується силою державного примусу[3].

Як уже наголошувалося вище, у 50-х роках XX ст. проблема правовідносин перебувала в епіцентрі наукових дискусій, О.С. Іоффе не залишався осторонь і зазначав, що в літературі досить часто можна зустріти думки, що право не регулює суспільно-виробничі відносини, а тільки впливає на них, регулюючи поведінку їх учасників. В основу таких поглядів покладено передусім судження етимологічного і семантичного сенсу. Регулювати – означає визначати. Але ж право не визначає суспільно-виробничі відносини, а само визначається ними. Як же за таких умов можна говорити про правове регулювання відносин суспільного виробництва? Крім цього, суспільно-виробничі відносини існують об'єктивно, незалежно від волі і свідомості людей, тоді як право має справу з волею, свідомою діяльністю людини. Тому нібито суспільно-виробничі відносини можуть бути тільки об'єктом його впливу, а об'єктом правового регулювання є поведінка учасників цих відносин[4].

Справжньою подією в науковому світі стала поява наукового дослідження, що підготовлене О.С. Іоффе у співавторстві з відомим радянським вченим-юристом М.Д. Шаргородським (1904–1963), який народився в Одесі. Одним із актуальних питань є питання, що таке правовідносини: результат юридичного врегулювання реальних суспільних відносин чи засіб, що створює саме право з метою врегулювання останніх. Критикуючи другий підхід, вчені вказують на недолік цієї концепції, який полягає в

---

[1] Там само. – С. 14.

[2] Там само. – С. 18-19.

[3] Там само. – С. 20.

[4] *Иоффе О.С.* Спорные вопросы учения о правоотношении / *О.С. Иоффе* // Очерки по гражданскому праву: Сб. статей / Ленингр. гос. ун-т. Отв. ред. *О. С. Иоффе*. Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1957. – С. 21–64.

тому, що процес створення правових відносин повністю відривається від реальних суспільних відносин: норма права у відповідності із зазначеними нею юридичними фактами сама створює правовідношення і тільки після цього спрямовує його на врегулювання фактичного відношення. Відомо однак, що закон надає певним фактам юридичного значення лише тому, що вони виникають у сфері суспільних відносин людей. На неприйняття таких підходів вказали О.С. Іоффе та М.Д. Шаргородський, стверджуючи, що правовідносини – це результат правового регулювання фактичного відношення. Саме тому воно і визначається як суспільне відношення, яке врегульоване нормами права. Правове регулювання економічного відношення у жодному разі не позбавляє його базисного характеру і не перетворює його в ідеологічне відношення, а обмежується тільки тим, що надає йому нового виду чи нової форми – форми правовідношення. Правовідношення і є нічим іншим, як формою або ж видом, якого набуває суспільне правовідношення, будучи врегульованими нормами права. Воно є видом або формою самого реального відношення, і окремо від нього, за його межами, така форма взагалі існувати не може[1]. Підводячи підсумки, вчені стверджують, що правовідношення – врегульоване правом суспільне відношення між конкретними людьми, взаємна поведінка суб'єктів якого закріплена юридично і здійснення якого забезпечується заходами охорони державою[2].

До дискусії щодо проблеми правовідношення долучились також і відомі вчені-юристи з різних галузей права, але їхні наукові розвідки з проблеми правовідносин на шпальтах наукових журналів заслуговують на увагу.

А.К. Стальгевіч (Альфред Кіш'янович) (1897–1983) розглядав правовідносини у нерозривному зв'язку з економікою, реальними відносинами, вважаючи, що правові відносини кореняться в матеріальних життєвих відносинах, обумовлюються ними, залежать від них. Між економічними та правовими відносинами існує певний зв'язок. Правові відносини слугують однією із форм відображенням економічних відносин і за їхньою допомогою здійснюється вплив не тільки на економічні, але і на різноманітні суспільні відносини, що мають характер надбудови. Річ у тім, що на одні суспільні відносини (матеріальні чи ідеологічні) здійснюється вплив за допомогою інших суспільних відносин[3].

Не можна оминути увагою і позицію Ц.А. Ямпольської, яка звертала особливу увагу на ролі і значенні правосвідомості під час дослідження

---

[1] Вопросы теории права / *О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский*. – М.: Юрид. лит., 1961. – С. 181–183.

[2] Там само. – С. 186.

[3] *Стальгевич А.К.* Некоторые вопросы теории социалистических правовых отношений / *А.К. Стальгевич* // Советское государство и право. – 1957. – № 2. – С. 23–31.

правовідносин. Вчена вказувала, що правові відносини тісно пов'язані із правосвідомістю і з правовою теорією. Правові відносини стають такими тільки за наявності відповідної норми права. При формулюванні норми права, при її встановленні одним із визначальних моментів є правова свідомість законодавця, правова свідомість радянського народу і його правової теорії. Правосвідомість відіграє значну роль і у сфері застосування права, тобто при виникненні та зміні правовідносин. Усе це характеризує правові відносини як ідеологічні. Ц.А. Ямпольська дає власне визначення правовідносинам, під якими вбачає матеріалізовані ідеологічні суспільні відносини, у яких люди вступають як носії прав і обов'язків, що передбачені нормою, яка віддзеркалює волю радянського народу[1].

Білоруський вчений-цивіліст В.Ф. Чігір, будучи у фарватері домінуючої концепції правовідношення, відзначився виокремленням у своїй дефініції їхніми ознаками, вважаючи, що правовідношення – це врегульоване нормами права конкретне фактичне (виробниче або ідеологічне) відношення, суб'єкти якого володіють корелятивними (кореспондуючими) суб'єктивними правами й обов'язками[2].

Професор М.С. Строгович (1894–1984), будучи представником науки кримінального процесу зокрема та займаючись проблемами судоустрою загалом, не залишився осторонь проблеми правовідношення у теоретичному сенсі дослідження. Вчений дає високу оцінку своїм попередникам та сучасникам і вказує, що правовідношення існують у всіх галузях права. Правові норми кожної галузі права регулюють визначене коло суспільних відносин, які через це набувають форми правовідношення. У більшості галузей права правовідносини виступають досить чітко і ясно та їх наявність не викликає сумнівів: адміністративні, цивільні, трудові, колгоспні і т.д. М.С. Строгович продовжує, що правовідносини у різних галузях права мають свої особливості, специфічні риси. Автор справедливо наголошує на тому, що немає жодних підстав вважати, що всі правовідносини обов'язково складаються за типом цивільних правовідносин[3].

Одним із фундаментальних наукових досліджень правовідносин у другій половині 60-х років XX ст. є монографія С.С. Алєксєєва (1924–2013) "Механізм правового регулювання в соціалістичній державі" (1966). Цікаво, що вчений окремо ніколи не займався питанням правовідносин,

---

[1] *Ямпольская Ц.А.* О правовой норме и правовом отношении / *Ц.Я. Ямпольская* // Советское государство и право. – 1951. – № 9. – С. 34–45.

[2] *Чигир В.Ф.* К вопросу о понятии правоотношения (1968). В кн. *Чигир В.Ф.* Избранные труды / *В.Ф. Чигир*. – Минск: Ред.-журнала "Промышленно-торговое право", 2014. – С. 504–516.

[3] *Строгович М.С.* Вопросы теории правоотношений / *М.С. Строгович* // Советское государство и право. – 1964. – № 6. – С. 51–61.

але як визнаний класик правової думки розробляв теоретичні основи правовідносин. Справедливим буде також сказати, що згадувана робота викликає інтерес науковців і сьогодні, оскільки основні положення та напрацювання С.С. Алєксєєва витримали випробування часом і перетворилися на догмати теорії права. Необхідно також зазначити, що С.С. Алєксєєв зробив вагомий внесок у систематизацію та, до певної міри, уніфікацію наукових поглядів щодо форми та змісту правовідносин, про що йтиметься нижче.

Передусім потрібно наголосити, що вчений фактично вперше говорить про межі застосування права. Право, за його словами, досягає своїх цілей і дійсно регулює суспільні відносини лише тому, що поведінка людей, якої вимагають норми права, об'єктивно можлива, відповідає дозрілим економічним та політичним умовам[1]. На думку С.С. Алєксєєва, у юридичній науці необхідно максимально широко застосовувати системний підхід до вивчення правових явищ. Вчений не розглядає правовідносини окремо, а у комплексі з іншими правовими явищами – у межах правового регулювання. Визначає також шляхи впливу права у процесі правового регулювання: 1) надання особам суб'єктивних прав; 2) покладання на осіб юридичних обов'язків; 3) загроза застосування заходів державного або суспільно примусу; 4) забезпечення державного примусу[2]. Розглядаючи правовідносини як елемент, невід'ємну частину правового регулювання, дослідник формулює власну дефініцію механізму правового регулювання, яке розуміє як єдність усієї сукупності юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини[3]. Процес правового регулювання, як вважає С.С. Алєксєєва, складається із трьох основних стадій: 1) регламентації – суспільних відносин, що потребують правового опосередкування; 2) дії юридичних норм, у результаті яких виникають або змінюються правові відносини (суб'єктивні юридичні права й обов'язки конкретних осіб); 3) реалізації суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, за якої правове регулювання досягає своїх цілей – втілюється у поведінці конкретних осіб. За С.С. Алєксєєвим, трьом стадіям процесу правового регулювання відповідають три основні елементи чи частини його механізму: 1) юридичні норми; 2) правовідносини; 3) акти реалізації суб'єктивних прав і обов'язків[4]. Як видно із вищевикладеного, дослідник відмовився зіставляти, порівнювати або ж протиставити норму права та правовідношення, саме навколо аналізу цих двох правових категорій і точилася

[1] *Алексеев С.С.* Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / *С.С. Алексеев*. – М.: Юрид. лит. – 1966. – С. 8.

[2] Там само. – С. 22–23.

[3] Там само. – С. 30.

[4] Там само. – С. 34.

багаторічна дискусія, про яку згадуємо вище. Використовуючи системний підхід, вчений абсолютно правильно, наочно продемонстрував, що норма права і правовідношення не є тотожними, але і не є абсолютно відмінними правовими категоріями, їх необхідно розглядати та досліджувати не окремо і не у взаємній конфронтації, а в динаміці, як елементи єдиного процесу застосування права. Саме цей підхід дозволив вивести вчення про правовідносини на новий, більш продуктивний рівень. Професор С.С. Алєксєєв дає оригінальне визначення правовідносинам – це засіб "перекладу" загальних положень юридичних норм у площину суб'єктивних юридичних прав і обов'язків для суб'єктів[1]. Продовжуючи розглядати саме правовідношення, автор робить важливий висновок, що з точки зору теорії вони бувають двох типів: активні правовідносини і пасивні, для віднесення останніх до того чи того типу необхідно детально вивчити питання змісту, тобто юридичного обов'язку. У правовідносинах активного типу зміст суб'єктивного права зводиться лише до одного – до можливості вимагати від зобов'язаної особи виконання обов'язку. У правовідносинах пасивного типу суб'єктивне право є юридичним обов'язком на позитивні дії самого уповноваженого. Обов'язки в правовідносинах пасивного типу є тільки гарантією, що забезпечує "недоторканість" суб'єктивного права і, відповідно, безперешкодного здійснення наданих уповноваженому юридичних можливостей[2]. Такий теоретичний аналіз має значення і для правозастосувальної практики. Необхідно також зазначити, що С.С. Алєксєєв запропонував поділяти правовідносини на три види:

1) загальнорегулятивні – правовідносини, переважно спрямовані на закріплення кола суб'єктів радянського права, їх загального юридичного становища (правосуб'єктність);

2) конкретні регулятивні – правовідносини, безпосередньо спрямовані на закріплення конкретної поведінки людей;

3) охоронні – правовідносини, безпосередньо спрямовані на реалізацію заходів державного примусового впливу[3].

Розробляючи проблеми теорії права, окремі розділи С.С. Алєксєєв присвячує правовідношенням. Так, у своїй ґрунтовній теоретичній праці – курсі лекцій "Проблеми теорії права: основні питання загальної теорії соціалістичного права" – вчений дає власне (воно згодом стане еталонним) визначення правовідношення, під яким розуміє індивідуальний суспільний зв'язок між особами, що виникає на основі норм соціалістичного права, який характеризується наявністю суб'єктивних юридичних прав і обов'язків та підтримується (гарантується) примусовою

[1] Там само. – С. 131.

[2] Там само. – С. 132-133.

[3] Там само. – С. 140.

силою соціалістичної держави[1]. На основі цієї дефініції вчений формулює основні ознаки правовідношення: а) це зв'язок між особами на основі норм права; б) це зв'язок на основі суб'єктивних юридичних прав та обов'язків; в) цей зв'язок підтримується (гарантується примусовою силою держави); г) це зв'язок має індивідуалізований характер[2]. Такі характеристики можна зустріти вже в сучасному перевиданні праць С.С. Алексєєва[3]. Як бачимо, вчений вже остаточно закріплює за правовідношенням характеристику зв'язку між суб'єктами і дає йому загальне поняття. Вчений наголошує також на тому, що правовідносини мають вольовий характер, а також зазначає, що він має два аспекти: воля держави, що в юридичних нормах та воля індивідуальна воля, воля учасників правовідносин[4]. Як і у попередніх роботах, С.С. Алєксєєв продовжує розвивати ідею механізму правового регулювання і місця в ньому правовідносин, зазначаючи, що якщо норма права створює основу правового регулювання, то правовідносини виступають головним засобом, за допомогою якого вимоги юридичних норм втілюються в життя і поведінку людей. Правовідносини, на думку дослідника, є найважливішим та необхідним етапом у процесі втілення якостей права (нормативність, формальна визначеність, системність тощо) в організованість та упорядкованість суспільних відносин і, як наслідок, етапом у процесі досягнення цілей, результатів правового регулювання[5].

У структурі правовідношення С.С. Алєксєєв розділяє два підходи до розуміння правовідносин. Якщо розглядати правовідношення виключно як ідеологічне, то в цьому випадку йому властива "чисто юридична" побудова, що складається із юридичних прав та обов'язків. Нічого іншого у правовідносинах як особливої ідеологічної форми немає і бути не може. Якщо характеризувати правовідношення як єдність фактичного (матеріального) змісту і юридичної форми, то до правовідношення поряд із суб'єктивними юридичними правами і обов'язками (що складають його юридичний зміст) можуть бути введеними ще два основних елементи: суб'єкти правовідносин та їх об'єкти[6]. Ця структура і сьогодні залишається загальновизнаною. Не дивлячись на неодноразові перевидання цитованого курсу лекцій з певними змінами та доповненнями, його

---

[1] *Алексеев С.С.* Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права. Курс лекций в 2-х томах. Том 1. / *С.С. Алексеев*. – Свердловск: Изд. Свердл. юрид. ин-та. – 1972. – С. 251.

[2] Там само. – С. 251-253.

[3] Алексеев С.С. Общая теория права: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. / *С.С. Алексеев*. – М.: Проспект. 2009. – С. 328–329.

[4] *Алексеев С.С.* Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права. – Цит. праця. – С. 254–255.

[5] Там само. – С. 256–257.

[6] Там само. – С. 264.

наукова робота і сьогодні залишається настільною книгою для всіх дослідників юридичної науки загалом та її окремих галузей зокрема.

Досліджуючи становлення вчення про правовідносини, не можна оминути увагою наукову спадщину професора В.М. Горшенєва (1924–1993). Як і професор С.С. Алєксєєв, окремих праць із цієї проблематики він не мав, але до кола його наукових інтересів входила проблема способів і організаційних форм правового регулювання – отже, праці вченого мають значення і для цього монографічного дослідження. Необхідно віддати належне вченому, оскільки його дослідження починається не з правової норми як регулятора суспільних відносин, а з причин, що сприяють і викликають необхідність правового регулювання.

В.М. Горшенєв зазначав, що розвиток соціалістичного розвитку суспільства становить складне переплетіння, взаємодію об'єктивних факторів, при цьому роль свідомих начал посилюється із рухом суспільства вперед. Вчений виділяв два види факторів: суб'єктивні й об'єктивні. Об'єктивні фактори самі по собі не можуть створити доцільну організованість соціалістичного суспільства, вони тільки накреслюють загальні рамки, кордони, межі можливостей його розвитку, створюючи умови для свідомого вибору конкретних варіантів поведінки з метою досягнення безпосередніх результатів практичної діяльності людей та їх колективів. До суб'єктивних факторів належать різноманітні форми організації соціальних колективів і відповідні способи та засоби, що використовуються ними для впливу на поведінку своїх членів з метою направити, організувати їх діяльність, тобто надати їм визначену упорядкованість та планомірність[1]. Про передумови виникнення правовідносин у пенсійному забезпеченні більш детально ітиметься нижче.

В.М. Горшенєв у своїх наукових пошуках використовував комплексний підхід. Йдеться про те, що погоджуючись із наведеною вище думкою С.С. Алєксєєва стосовно того, що більш продуктивною у дослідженнях права і пов'язаних з ним правових явищ буде спроба не розширювати поняття права, а визнавати поряд із поняттям права більш широку збірну категорію "правове регулювання", що охоплює собою і право, і правовідносини та інші правові явища. Категорія правового регулювання дозволяє глибше пізнати юридичну частину політичної надбудови, розкрити органічну єдність усіх правових явищ і водночас визначити місце кожного із них у системі юридичного впливу[2]. Отже, вчений свідомо відмовляється досліджувати правовідносини ізольовано, а тільки у комплексі з іншими правовими явищами, що до певної міри є виправданим.

---

[1] *Горшенев В.М.* Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / *В.М. Горшенев*. – М.: Юрид. лит. – 1972. – 258 с.

[2] Там само. – С. 18–19.

Очевидно, щоб у достатній мірі розуміти, про що йдеться, необхідно навести дефініцію правового регулювання професора В.М. Горшенєва, який визначає правове регулювання як сукупність різних форм і засобів юридичного впливу держави на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюється в інтересах всього суспільства чи окремого колективу з метою підкорити поведінку окремих суб'єктів встановленому в суспільстві правопорядку. Як зауважує вчений, загальне призначення правового регулювання суспільних відносин полягає в тому, що за його допомоги досягається встановлення та організація процесу реалізації прав та юридичних обов'язків різними суб'єктами суспільних відносин[1]. Проводячи паралель між правом та правовим регулюванням, вчений влучно підкреслює, що право становить юридичну надбудову в статиці, а правове регулювання натомість – у динаміці, при чому динамічність юридичної надбудови у цьому аспекті не тільки розкриває способи й основні напрямки правового впливу, але й дозволяє зрозуміти зміст тенденцій, розвитку яких підлегле правове регулювання[2]. Про динамічний бік, а також про можливість побачити тенденції розвитку правової науки і практики через призму правовідносин йтиметься нижче.

Продовжуючи наукові пошуки щодо сутності та призначення правового регулювання, В.М. Горшенєв зазначає, що право має різне призначення щодо окремих різновидів суспільних зв'язків і явищ: одні зв'язки і явища правового повинно закріплювати, другі – витісняти, для третіх – створювати умови, що прияють їх виникненню і розвитку. Зазначені обставини викликають необхідність у конкретизації соціального призначення правового регулювання за такими функціями, як статична (функція закріплення), динамічна (функція сприяння виникненню нових відносин) і негативна (функція витіснення). Одним із корінних призначень правового регулювання в суспільстві є вплив права на суспільні відносини шляхом закріплення найбільш вигідних варіантів соціальних зв'язків між учасниками відносин, що відповідають інтересам суспільства чи певного колективу[3]. Для права соціального забезпечення загалом та пенсійного забезпечення зокрема, динамічна функція є надзвичайно важливою, оскільки виникнення правовідносин у цій сфері має специфічні риси, які не притаманні іншим видам правовідносин.

В.М. Горшенєв з позиції методу правового регулювання, яким наскрізь пронизане його дослідження, вказує, що правовідношення як форма здійснення права залежно від взаємовідносин суб'єктів під час виникнення і розвитку зв'язків, що встановилися, залежно від характеру самих суб'єктів поділяються на два різновиди: а) правовідносини, у яких

[1] Там само. – С. 19–20.

[2] Там само. – С. 21.

[3] Там само. – С. 38.

зв'язки виникають на основі вільного волевиявлення сторін і коли їхнє становище засноване на формальній рівності, на автономному становищі суб'єктів; б) правовідносини, у яких одна сторона наділена функцією веління – спеціальними владними повноваженнями[1]. Така класифікація має надзвичайно важливе значення під час дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні, оскільки правове регулювання у цій сфері настільки різноманітне, що в його межах використовуються різні методи правового регулювання і правовий статус суб'єктів так само різний.

Одним із найбільш предметних, розгорнутих і всебічних досліджень проблеми правовідносини стала сьогодні уже класична наукова робота Р.Й. Халфіної (1909–1998). Необхідно підкреслити, що перші роботи вченої були присвячені проблемам цивілістики, але її робота щодо правовідносин підняла вчення про правовідносини на якісно новий рівень. Крім цього, Р.Й. Халфіна своєю роботою підвела підсумки усіх попередніх напрацювань у цій сфері, і сьогодні вона залишається фундаментом будь-якого дослідження правовідносини загалом та правовідносин у певних галузях права зокрема.

Дослідниця з позиції методології проаналізувала розвиток вчення про правовідносини у радянський період, звернула увагу на хибність окремих положень авторів, які працювали в 20-х – 30-х рр. XX ст., а саме на те, що недооцінювалося значення норми як відображення волі пануючого класу. Вирвана із системи суспільних відносин, "клітинка" ("первинна клітинка" – термін, яким характеризували правовідносини у 20-х роках XX ст. – *М.Ш.*) не розкривала діалектичних суперечностей і закономірностей розвитку. Ці закономірності могли бути виявленні тільки у дослідженні правовідносин не тільки як елемента системи суспільного життя, але і як елемента системи правового регулювання[2]. Професор Р.Й. Халфіна наголошує на тому, що дослідження правовідносин дає можливість побачити, чи знайшли адекватне відношення в нормі вимоги об'єктивних закономірностей, чи відповідає норма цілям і задачам розвитку цих відносин. Окремі види правовідносин, на думку дослідниці, залишаються тільки у сфері, але у більшості випадків правовідносини як єдність форми і матеріального змісту вимагає дослідження з позиції різноманітних галузей науки. У цьому сенсі правовідносини можна віднести до стикових понять, що знаходяться на межі правової науки і інших наук[3]. Дослідниця, аналізуючи правовідносини, вказує, що чим точніше сконструйована в нормі модель правовідношення, чим повніше перекладені економічні й інші категорії на мову юридичних

[1] Там само. – С. 65.

[2] *Халфина Р.О.* Методологический аспект теории правоотношения / *Р.О. Халфина* // Советское государство и право. – 1971. – № 10. – С. 20.

[3] Там само. – С. 22.

понять, прав, обов'язків та їх співвідношень, тим ефективніше реалізація норми в правовідношенні[1]. Із вищевикладеного, як і з наступних робіт Р.Й. Халфіної, простежується головна ідея і мета дослідження – це ефективність правових норм через правовідносини і їх зв'язок з юридичною практикою. Так, вчена наголошувала, що аналіз правовідносин може показати, чи правильно визначені в нормі передумови для виникнення правовідносин: правосуб'єктність учасників (правоздатність, дієздатність, компетенція т ін.); наскільки точно змодельовані юридичні факти. Аналіз може показати, що виникненню правовідносин перешкоджає неузгодженість такої норми з іншими нормами, що регулюють взаємопов'язані відносини[2].

У своїй основній науковій праці з питань правовідносин – magnum opus – зазначала, що одним із основних, фундаментальних понять правової науки є правовідношення. Це та форма, у якій абстрактна норма права набуває своє реальне буття, втілюючись у реальне, конкретне суспільне відношення. Правовіношення відображає, таким чином, особливий вид зв'язку права з регульованими ним суспільними відносинами, у якому діалектично поєднуються абстрактні норми з конкретністю життєвого відношення[3]. Вчена продовжує, що в конкретному правовідношенні реалізується абстрактна норма. Співвідношення абстрактного та конкретного дає можливість розкрити реальні процеси перетворення норми з повинного в сутнісне[4]. Правовідношення як єдність форми та змісту не може бути предметом правового регулювання, воно є результатом правового регулювання. Право регулює суспільні відносини, надаючи певним їх видам форму правовіносин[5]. Цитована робота професора Р.Й. Халфіної піднімає не тільки загальні питання теорії вчення про правовідносини, але й абсолютно конкретні проблеми: суб'єктів правовідносин, об'єкта та змісту правовідносин. У цьому монографічному дослідженні ми ще неодноразово звертатимемося до теоретичних напрацювань цієї вченої.

У дослідженнях проблем теорії правовідносин уже неодноразово наголошувалося, що здебільшого основою правовідносин є суспільні відносини. Суспільні ж відносини є предметом дослідження не тільки права, але й інших суспільних наук. Але використовуючи комплексний та системний підходи до вивчення тих чи тих правових явищ, можна зробити висновки, які сприятимуть розвитку не тільки теорії права, але і його правозастосування. Цінною видаються дослідження професора

---

[1] Там само. – С. 25.

[2] Там само. – С. 27.

[3] *Халфина Р.О.* Общее учение о правоотношении / *Р.О. Халфина*. – М.: Юрид. лит. – 1974. – С. 6.

[4] Там само. – С. 77.

[5] Там само. – С. 113.

В.М. Кудрявцева (1923–2007). Будучи фахівцем у сфері кримінального права, вчений досліджував проблему суспільних відносин і впливу на них права. Визначаючи норму права як модель поведінки, дослідник зазначав, що це тільки образ дійсності. Жодна модель повністю не відтворює оригінал, вона відображає лише суттєві ознаки, вузлові моменти[1]. Науковець слушно наголошує на тому, що правова норма моделює, зазвичай, не один, а два рівні поведінки. Основним рівнем є дія, додатковим – операція або рух, яким вона здійснюється, але може бути і навпаки. Якщо основний рівень – операція, то додатковий – дія або діяльність і т.д. Питання про те, які рівні поведінки регулюються різними галузями права, маловивчене, хоча результати такого дослідження мали б науковий та практичний інтерес. У галузях так званого позитивного права (яке складається з регулятивних, а не охоронних норм) частіше моделюються більш високі рівні поведінки[2]. Професор В.М. Кудрявцев взаємозв'язок права і суспільних відносин характеризує як динамічний. Регламентуючи різноманітні сфери практичної діяльності людей, право тим самим регулює відносини, що складаються у різних сферах життя суспільства. З іншого боку, саме право непервинне: воно відображає вже пануючі в суспільстві відносини, а конкретні форми поведінки – практична діяльність людей – здійснюються під впливом не тільки права, але передусім всієї системи суспільних відносин, що склалися раніше та існують на сьогодні. Дослідник також застерігає, що не треба переоцінювати можливості впливу права на поведінку людей, на їхні суспільні відносини. Право означує кордони, рамки цієї поведінки, надає йому бажаного напрямку, але не може замінити собою усі ті реальні економічні, соціально-політичні та культурні умови життя людей, у яких формуються і здійснюються людські вчинки[3].

У монографії "Правова поведінка: норма і патологія" професор В.М. Кудрявцев продовжує зосереджувати свої наукові пошуки над питанням поведінки через призму права. Під правовою поведінкою вчений розуміє соціально значущу поведінку індивідуальних та колективних суб'єктів, підконтрольну їхній свідомості та волі, що передбачена нормами права і має юридичні наслідки[4]. Варто зазначити, що визначення є схожим на визначення правовідношення, оскільки останнє також є правовою поведінкою суб'єктів. Порівнюючи правову поведінку і правовідношення, вчений зазначає, що у правовідношенні особливо

---

[1] *Кудрявцев В.Н.* Право и поведение / *В.Н. Кудрявцев*. – М.: Юрид. лит. – 1978. – С. 26.

[2] Там само. – С. 29.

[3] Там само. – С. 65–66.

[4] *Кудрявцев В.Н.* Правовое поведение: норма и патология / *В.Н. Кудрявцев*. – М.: Наука, 1982. – С. 41.

чітко проявляється та обставина, що будь-яка правова поведінка – це ізольований вчинок індивіда, а форма соціальної взаємодії – людей і колективів. Правова поведінка є і фактичним джерелом багатьох правових відносин, і кінцевим результатом їхнього здійснення[1].

Вагомий внесок у розвиток теорії правовідносин зробив своїми науковими пошуками Б.Л. Назаров, який у 1966 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему "Про розвиток теорії правовідносин в радянській науці права", а згодом, у 1978 році – докторську дисертацію на тему "Соціалістичне право в системі соціальних зв'язків (основні внутрішні і зовнішні зв'язки соціалістичного права)". Ця робота охоплює напрацювання попередніх років, тому розглядається, як квінтесенція поглядів вченого на правовідносини. Варто також наголосити на тому, що вчений був послідовним критиком "вузького" розуміння права як сукупності норм права, введених у закон.

Дослідник зазначає, що правовідносини є формою різноманітних суспільних відносин: як ідеологічних, так і матеріальних. При цьому правовідносини не зливаються з фактичними суспільними відносинами, формою яких вони виступають і які, набуваючи правової форми, зберігають свою якісну визначеність і автономність і самі по собі правовими не стають. Такого злиття не відбувається навіть у процесі реалізації правовідношення, коли права і обов'язки його учасників втілюються в їхній поведінці. За словами Б.Л. Назарова, з правовими відносинами фактичні відносини пов'язані так, як категорія змісту пов'язана із категорією форми. Таким чином, правовідносини – це завжди юридичний зв'язок між особами, що міститься у їхніх взаємних суб'єктивних правах і обов'язках. Ці права й обов'язки вказують межі можливого і повинної поведінки, а не саму можливу та повинну поведінку. Саме тому правовідношення, що складається з прав і обов'язків, не може мати своїм внутрішнім змістом поведінку суб'єктів права[2].

Таким чином, можна стверджувати, що в 70-х роках фактично завершилося формування доктрини правовідношення. Йдеться про те, що вже була сформульована загальновизнана структура правовідношення, яка і сьогодні залишається загальноприйнятою. Отже, вчення про правовідносини з позитивного боку досліджувалось низкою вчених, але залишались загальні питання правовідносин, для формулювання відповіді на які методології юридичної науки було вже недостатньо. Саме тому у 80-х роках був проведений детальний аналіз та синтез вчення про правовідносини через призму загальнонаукової, філософської методології.

---

[1] Там само. – С. 56.

[2] *Назаров Б.Л.* Социалистическое право в системе социальных связей / *Б.Л. Назаров*. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 41–42.

Першим і найбільш ґрунтовним дослідження у цій сфері була робота Ю.Г. Ткаченко, яка саме з позиції методології провела наукову розвідку проблеми правовідношення. На її думку, перш ніж перейти до розгляду питання суспільних відносин, необхідно дослідити, як трактується поняття суспільних відносин. Відношення необхідно розглядати як певну єдність, визначену цілісність, що виникає у результаті закономірних зв'язків і відмежувань, що складають його частину. У такій інтерпретації поняття правовідношення може бути замінене поняттям цілого і системи, а спосіб зв'язків розмежувань виступає як структура цілого (яким у цьому випадку є відношення)[1]. Тільки ті зв'язки, як вважає дослідниця, що виникають у результаті соціальної діяльності, складають суспільні відносини, це вирізняє їх від інших зв'язків у суспільстві. Основою виникнення суспільних відносин визнається діяльність, діяльність-процес є джерелом суспільних відносин. Самі ж відносини – це результат діяльності, яка не зводиться тільки до зв'язків, але і розмежування. Суспільні відносини, на відміну від інших відносин, виникають як результат соціальної діяльності, яка породжує двосторонній зв'язок, односторонню залежність, а також розмежування в діяльності. Це головна властивість суспільних відносин, що відрізняє їх від відносин у природі, оскільки в ній нема соціальної діяльності[2]. Вчена влучно підкреслює, що суспільні відносини, будучи результатом колишньої діяльності, виступають формою щодо актуальної діяльності, що виникає[3]. Аналізуючи місце волі в суспільних відносинах, Ю.Г. Ткаченко наголошує, що воля – необхідна умова діяльності людей. Однак із вольового характеру діяльності не витікає залежності суспільних відносин від волі людей. Відомо, що відносини надбудови залежні від волі, а базові не залежать. Вказівка на те, що суспільні відносини здійснюються за участі свідомості і волі, не значить, що вони волею визначаються[4]. Дослідниця зазначає, що в науці існують два визначення правовідносин. Під одним розуміють суб'єктивні права та юридичні обов'язки, які є індивідуальними моделями можливої і необхідної поведінки суб'єкта права, що виступають як зразки-мірки для такої поведінки (але не сама фактична поведінка). У іншому випадку, правовідношення вважають фактичні відносини, які урегульовані нормами права[5]. Ю.Г. Ткаченко, використовуючи загальнонауковий метод пізнання – аналіз, який як метод дослідження включає вивчення предмету за допомогою уявного або реального розчленування його на складові елементи, при цьому кожна

---

[1] *Ткаченко Ю.Г.* Методологические вопросы теории правоотношений / *Ю.Г. Ткаченко*. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 75–76.

[2] Там само. – С. 80–81.

[3] Там само. – С. 82.

[4] Там само. – С. 83.

[5] Там само. – С. 96–97.

із виділених частин аналізується окремо у межах єдиного цілого, пропонує розглядати правовідношення через призму розмежування понять "правовідношення-модель" та "правовідношення-відношення"[1].

Аналізуючи "правовідношення – відношення", вчена зазначає, що "правові" відносини не з'являються на пустому місці і не є новим видом правового відношення. Вони не вносять у ці відносини і нового правового предмету, відмінного від предмету тих відносин, які правом регулюються. А якщо це дійсно так, якщо право при своєму впливі на відносини не може змінити вже існуючий предметний характер діяльності, то очевидно не може виникнути новий, порівняно з існуючими, вид відносин. У врегульованих правом відносинах ніяких нових змістовних предметних властивостей не з'являється. Отже, резюмує дослідниця, називаючи відношення – правовідношенням, ми даємо не змістовну, а функціональну характеристику відношення. Таким чином, ще немає можливості сказати, до якої сфери належить це відношення, який його зміст. Вказівка на правовий характер цього відношення свідчить про те, що на це відношення, у процесі його становлення здійснено правовий вплив з метою його зміцнення і розвитку або ж витіснення. Отже, "правовідношення – відношення" виникають як результат специфічного державно-класового способу формування економічної, політичної та духовної діяльності. Правові настанови і на нормативному рівні загальних правил поведінки, і на індивідуалізованому рівні суб'єктивних прав і обов'язків залишаються лише способом формування якої-небудь предметної діяльності. Сам предмет такої діяльності лежить за межами права, може пояснити, чому державна влада проявляє щодо нього свій "інтерес", чому вона підтримує або ж намагається витіснити цю предметну діяльність, чому використовує сепаратні права та обов'язки для її регулювання. Саме тому не існує правових правовідносин у чистому вигляді, а є тільки правовий спосіб регулювання суспільних відносин[2].

Вже тоді Ю.Г. Ткаченко звернула увагу, що наступає новий етап у вивченні відносин, що сформувалися під впливом права, оскільки виникають нові методи, способи вивчення, які виходять за традиційні рамки і найбільше пов'язані із вивченням питання ефективного правового регулювання, яке передбачає соціологічні прийоми дослідження. Саме тому авторка зазначає, що правовими ми називаємо відносини через спосіб, під впливом якого вони формувалися. Якщо під формою розуміти сам спосіб, у нашому випадку спосіб організації суспільних відносин, то "правовідносини-відносини" є його результатом. Безпосереднім способом впливу на діяльність суб'єктів є "правовідношення – модель"[3].

[1] Там само. – С. 97.

[2] Там само. – С. 100–102.

[3] Там само. – С. 105–106.

Правовідношення як модель поведінки, як вважає авторка, схожа з нормою саме властивостями, що притаманні моделям, які відрізняють їх від фактичних об'єктів (дій, відносин), "правовідношення – модель" схожа з нормою і своїм змістом. Відрізняється воно від норми тільки своїм індивідуальним характером. Індивідуальна модель поведінки розкриває індивідуальну можливість поведінки (суб'єктивне право) або ж індивідуальну необхідність поведінки (юридичний обов'язок)[1]. Дослідниця влучно наголосила на тому, що правовідношення як термін використовується для позначення двох різнопорядкових явищ: "модель" – як образ діяльності суб'єктів і "відношення" – як результат будь-якої предметної діяльності (соціальної, політичної тощо), що врегульована правом. Під час розгляду спірних питань особливо необхідно враховувати, у якому розумінні використовується термін "правовідношення". Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що, по-перше, правовідношенням називаємо модель індивідуальної поведінки людей, що виникає на основі загальної моделі – норми права. Ця модель вказує на можливість поведінки (право) та необхідність поведінки (обов'язок)[2].

Іншим авторитетним дослідником теорії правовідносин потрібно визнати вченого Санкт-Петербургського університету – професора Ю.І. Грєвцова, дисертація на здобуття кандидата юридичних наук якого була присвячена темі "Правовідношення – різновид суспільного відношення" (1975), тема докторської дисертації "Використання права суб'єктами юридичних відношень: проблеми теорії та практики" (1990). Науковець на зорі своєї наукової діяльності вказував на те, що в методологічному плані необхідно враховувати не тільки спеціально-юридичні, але і загальносоціологічні закономірності, що проявляються у правовідносинах. Відомо, що підхід до предмету тільки зі сторони його зовнішніх (формальних) ознак і властивостей, тобто тих, які лежать на поверхні, не може привести до розуміння ні закономірностей його генезису, ні специфіки його розвитку та функціонування. Водночас звернення до загальних закономірностей не може вилитися у просте запозичення результатів загальносоціологічного трактування закономірностей, під впливом яких перебуває досліджуваний предмет. Очевидно, що при дослідженні того чи того явища, увагу потрібно концентрувати на тих загальносоціологічних закономірностях, які в ньому проявилися, визначили основну тенденцію розвитку. На думку дослідника, це реальна форма соціальної діяльності (взаємодії), що передбачає не тільки звернення до юридичних прав та обов'язків, але і така, що орієнтує на врахування загальносоціологічних закономірностей суспільного відно-

[1] Там само. – С. 106.

[2] Там само. – С. 114–115.

шення[1]. Як бачимо, Ю.І. Грєвцов і Ю.Г. Ткаченко переносять дослідження правовідносин із площини нормативізму у площину загальнонаукового осмислення цього суспільно-правового явища.

Ю.І. Грєвцов також наголошує на важливості нормативної основи для правового відношення, але і незаперечним є і те, що вона вторинна, і сам факт наявності норми не є єдиною і достатньою умовою для виникнення і відтворення правовідношення. Норма завжди відображає (відтворення) чогось. Частіше за все норматив – міра корисного, оптимального, а головне – необхідного функціонування. Найголовнішою думкою автора є те, що норма – це одна із можливих (доцільних) характеристик основних якостей функціонуючих явищ. Вчений розглядає правове відношення як специфічну форму соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результату, закріпленого законом чи іншим джерелом права[2].

У своєму монографічному дослідженні вчений продовжує розвивати соціологічний підхід до розуміння правовідносин і зазначає, що предметом правового регулювання виступає суспільний зв'язок. На цьому етапі правового регулювання, коли формулюються передумови юридичної взаємодії, правових суспільних відносин немає, але створюються необхідні умови для їх виникнення. Від загального закріплення необхідно відрізняти подальше регулювання суспільних зв'язків. Тут можна виділяти два рівні правого регулювання.

Перший рівень – закріплення свої можливості дії. Виділяючи визначені суспільні зв'язки як правові, держава встановлює об'єм (межі) можливостей і коло визначеної діяльності в юридичній сфері. Такі суспільні зв'язки юридичною мовою є тотожними правоздатності.

Другий рівень – використання та виконання цілої низки загальних (конституційних) і всіх абсолютних прав і загальних обов'язків, а також утримання від порушення норм заборон. Тільки після попередньої регламентації суспільних зв'яків у вигляді загального закріплення соціальної структури, встановлення правоздатності, загальних та абсолютних прав наступає регулювання суспільних відносин – виконання юридичних обов'язків і використання суб'єктивного права у конкретних правових відносинах. При цьому генеза конкретного правовідношення, його особливості, обумовлюється характером попередньо закріплених чи організованих правових зв'язків (правової структури)[3].

---

[1] *Гревцов Ю.И.* Содержание и форма правоотношений / *Ю.И. Гревцов* // Советское государство и право. – 1980. – № 6. – С. 117–122.

[2] *Гревцов Ю.И.* Правовое отношение: основные взаимосвязи / *Ю.И. Гревцов* // Советское государство и право. – 1985. – № 1. – С. 12–19.

[3] *Гревцов Ю.И.* Проблемы теории правового отношения / *Ю. И. Гревцов*. – Л.: Изд. ЛГУ, 1981. – С. 63–65.

Не втрачає актуальності також думка вченого щодо того, що розвиток поняття про правове відношення відчуває і продовжує відчувати сильний вплив тих напрацювань, у яких на перший план виходить зв'язок правого відношення з юридичною нормою. Незважаючи на велике значення таких досліджень і отриманих результатів для правової теорії в цілому, сьогодні можна говорити про відоме перебільшення ролі цього зв'язку у поясненні правового відношення, що найчастіше втілюється у прямолінійному переносі на правове відношення характеристик, які закріплюють норми чинного законодавства[1]. Вчений загострює та наголошує на основній проблемі дослідження правовідносин, а саме на проблемі їх функціональної ролі та соціальній цінності цього юридичного явища[2]. Базуючись на розумінні взаємозв'язку (діалектиці) права, юридичної норми і відносин, Ю.І. Грєвцов виокремлює таке: по-перше, діалектична єдність права, юридичних норм і правових відносин є керівною підставою, що визначає характер взаємозв'язку юридичних явищ. По-друге, правові відношення та юридичні норми виступають основними формами буття та здійснення права в конкретно-історичних умовах. По-третє, аналізуючи цю проблему, варто пам'ятати про її практичну спрямованість, а саме характер зацікавленості суб'єктів права у використанні права шляхом участі у юридичних відносинах[3].

Свій внесок у розвиток вчення про правовідносини у першій половині 80-х років XX ст. саме з позиції методології (матеріалістичної діалектики) зробив А.П. Дудін. У своїй першій монографії, до якої повернемось пізніше, автор загострює свою увагу на методі дослідження об'єкта правовідношеня, для чого юридична наука повинна використовувати результати загальносоціологічних досліджень[4]. Окреме місце у своєму науковому дослідженні вчений відводить для співвідношення загальнофілософських категорій "суб'єкт" та "об'єкт" з правовими категоріями "суб'єкт правовідношення" та "об'єкт правовідношення"[5]. Такий підхід є виваженим та зрозумілим, адже і об'єкт, і суб'єкт можуть різнитися в залежності від специфіки та виду відносин, але мають вони і спільну основу, оскільки є тільки різновидом загальнофілософських категорій і не можуть існувати автономно або відірвано від першооснови. Вчений зупиняється також на такому важливому і маловивченому

[1] *Гревцов Ю.И.* Правовые отношения и осуществление права / *Ю.И. Гревцов*. – Л.: Изд. ЛГУ, 1987. – С. 5–6.

[2] *Гревцов Ю.И.* Правовые отношения и осуществление права. – Цит. праця. – С. 14.

[3] Там само. – С. 17.

[4] *Дудин А.П.* Объект правоотношения. (вопросы теории) / *А.П. Дудин*. – Саратов: Изд. Сарат. у-та, 1980. – С.12.

[5] Там само. – С. 13.

питанні, як об'єкт правовідносин у системі правових категорій[1]. Як уже було сказано, до детального аналізу цитованої роботи А.П. Дудіна ми звернемося в окремому розділі, присвяченому об'єкту, натомість зараз є сенс детально зупинитися на іншому науковому дослідженні вченого – монографічному дослідженні "Діалектика правовідноношення". Вчений з перших рядків свого дослідження акцентує на тому, що правовідношення – центральна правова категорія – найбільш наочно демонструє діалектичну протилежність в становленні і розвитку права. Категорія правовідношення розкриває дві головні сторони права: суб'єктивну та об'єктивну, формальну і змістовну, правову свідомість й правове буття, дозволяє їх розглянути у взаємозв'язку та взаємодії, тим самим виводячи нас за межі "чисто" правової сфери (правових норм, суб'єктивних прав та обов'язків), за межі тільки юридичного – одностороннього, абстрактного, формального, суб'єктивного погляду на право. Вона становить право як свободу, взяту в її необхідності, як єдність, тотожність протилежностей, що властиві одній і тій же сутності: правових норм (форма), які регулюють фактичні суспільні відносини, і фактичних суспільних відносин (зміст), що породжують ці норми – їх конкретний синтез[2]. Автор обрав домінуючу і єдину панівну методологію макрсизму-ленінізму – матеріалістичну діалектику, матеріалістичний історизм, що часто можна зустріти в юридичній літературі радянського часу, але у роботі також є і раціональні думки, які не втратили своєї актуальності і сьогодні. Вчений зазначає, що категорія правовідносин фактично складає напрацьований теорією права метод дослідження права, правової сутності суспільних відносин[3]. Надзвичайно важливою є думка автора, що правовідносини загалом та правовідносини у пенсійному забезпеченні зокрема можна і необхідно розглядати не тільки як об'єкт дослідження, але як і метод наукового дослідження. Категорія правовідношення як методу наукового дослідження буде розкрито у цій роботі згодом.

Вагомий внесок у розвиток вчення про правовідношення вніс український вчений Є.В. Бурлай, який предметно вивчав цю правову категорію. Передусім вчений розглядав правовідношення як юридичне і соціальне явище, відійшовши від вузьконормативного підходу до вивчення правовідношення, яке панувало досить довго, і головним методом наукового пізнання вибрав соціологічній підхід. Саме нові методологічні підходи та намагання розглянути базис, вихідне поняття правових відносин і навели автора на низку цікавих та важливих для науки висновків. Вчений зазначає, що стійким у теорії права можна вважати уявлення про

[1] Там само. – С. 36.

[2] *Дудин А.П.* Диалектика правоотношения / *А.П. Дудин*. – Саратов.: Изд. Сарат. ун-та. – 1983. – С. 8–9.

[3] Там само. – С. 38.

правовідношення як єдність матеріального змісту і юридичної форми. Беручи за основу такі міркування, автор проводить логічну паралель і характеризує моральне відношення як єдність матеріального міcту і моральної форми[1]. Є.В. Бурлай під поняттям правові відносини вбачає індивідуальну вольову взаємодію між суб'єктами права. Розгляд цього поняття саме в цьому аспекті має суттєве значення для вияснення механізму підкорення поведінкових процесів нормативно-правовим вимогам, а отже і для вияснення того, як досягається запрограмована в нормативних актах спрямованість масової поведінки людей. Такий розгляд важливий з точки зору визначення умов реалізації тих чи тих законоположень, умов ефективного, результативної дії нормативних актів[2]. Вчений, однак, розуміє, що цих характеристик недостатньо і, використовуючи системний підхід, вказує, що правові відносини, як і інші ланки правової системи, за своєю суттю є соціальними явищами, продуктами життєдіяльності певної суспільної організації. Проте загальна констатація цього факту нічого не говорить про соціальну природу правовідносин, які є за своїм походженням і суттю елементом цілісного суспільного організму. Поряд із вивченням своєрідності правових відносин як юридичного явища не можна уникнути їхнього розгляду з боку загальносоціальних характеристик, з боку того загального, що мають правові та інші соціальні відносини. Оскільки правові відносини є специфічним різновидом відносин суспільних, оскільки методологічно правильно вивчення правових відносин у всій їхній своєрідності базувати на аналізі суспільного відношення як самостійного соціального явища, його специфічних ознак. Ознаки ці повинні бути притаманні і правовідношенню, якщо останнє є одним із видів суспільного відношення[3]. Як бачимо, дослідник концентрує свою увагу не тільки на правових відносинах, а на основі основ – суспільних відносинах як відправної межі формування у подальшому правовідносин, що є надзвичайно важливо. Саме з цих позицій, дослідження Є.В. Бурлая має для нас надзвичайну цінність і нині не втрачає своєї актуальності.

Суспільні відносини, продовжує вчений – одна із найбільше універсальних філософських категорій, без якої не обходиться, напевно, жодне суспільствознавче дослідження. Її смисловий об'єм, висока абстрактність тягнуть за собою, з одного боку, підвищену інтенсивність її вживання, з іншого – розмивання її логічних меж, перетворення у категорію з нечітким, неконкретним змістом. Існуючі в філософській

[1] *Бурлай Е.В.* Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе / *Е.В. Бурлай*. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 38–39.

[2] Там само. – С. 42.

[3] Там само. – С. 44–45.

літературі визначення суспільних відносин можна об'єднати в кілька умовно відокремлених груп.

До першої групи потрібно віднести найпростіші, елементарні, а відповідно, і найбільш абстрактні визначення, які покликані головним чином встановити ознаку "суспільності" відносин. До них належать усі відносини, в яких люди перебувають у суспільстві, відносини між людьми у процесі їхньої спільної матеріальної та духовної діяльності.

Другу групу складають суспільні відносини, які визначаються людською діяльністю.

До третьої групи входять суспільні відносини як різного виду зв'язки в середині соціальної організації. Дослідник справедливо зазначає, що всі суспільні відносини є в кінцевому рахунку відносинами людей, але не всі відносини між людьми – суспільні[1]. Для більш ґрунтовного вияснення специфіки суспільних відносин доцільно розкрити питання про те, як співвідносяться відносини суспільні та відносини особисті, вольові, інакше кажучи, як співвідноситься суспільні відносини і людська поведінка[2].

Є.В. Бурлай виокремлює дві ключові тези, через призму яких необхідно досліджувати правові відносини. Отже, теза про об'єктивно-безособовий характер суспільних відносин як особливе явище соціальної дійсності вимагає відповідного питання про базові та надбудовні відносини, які займають важливе методологічне значення під час вирішення спеціально-правових питань, що розглядаються.

Теза про усвідомлено-вольову природу надбудовних відносин слугує підставою для певних теоретичних конструкцій, що пояснюють сутність і функції правовідносин у процесі правового регулювання[3].

Вищевикладене дозволило Є.Б. Бурлаю зробити абсолютно правильні висновки, що первинно юридичне відношення людей до соціальної дійсності, яке фіксує фактично існуючу і суспільно допустиму приналежність тих чи тих матеріальних благ окремим особам, що встановлює тим самим факт приватного володіння, факт приватновласної відокремленості, виникає на етапі становлення та розвитку товарного виробництва[4].

Не оминув увагою вчений аналіз і правової норми. Норма права, як і будь-яка соціальна норма, характеризується тим, що її походження, як правило, бере початок із відповідних фактів об'єктивної дійсності, із реальних форм стабільної людської дійсності. Однак становлення її як зобов'язуючого орієнтиру у поведінці людей пов'язане з визнанням авторитету за таким способом необхідного, повинного і примусового.

[1] Там само. – С. 46–47.

[2] Там само. – С. 50.

[3] Там само. – С. 52–53.

[4] Там само. – С. 55.

Формою реалізації правової норми і є правовідношення. Представляючи нормативні права і обов'язки, що втілилися в дійсність, у реальній вольовій взаємодії конкретних осіб, правовідношення є діалектичною протилежністю нормі як величині можливої, потенційної поведінки. Зв'язок норми права і правовідношення, таким чином, можна і необхідно характеризувати як можливість і дійсність. Питання щодо діалектичного взаємозв'язку норм права і правовідносин має не тільки теоретичне, але і практичне значення. У результаті їх співставлення визначається, з одного боку, відповідності окремих відносин нормам, з іншого – точність відображення в нормативних актах закономірностей розвитку відповідних відносин[1]. Крім цього, співвідношення норм права і правовідносин дозволяє відрізнити між ними і генетичні зв'язки (походження, виникнення), зв'язки кореляції (зв'язки взаємної відповідності), зворотні зв'язки (зв'язки взаємної реакції)[2].

Не можна оминути увагою позицію вченого, що правовідносини, які склалися в умовах неналежного виконання нормативних вимог, не перестають бути правовідосинами, оскільки виникають унаслідок визначених юридичних фактів і починають свій рух на відомій нормативній базі. Однак, безумовно, ці правовідносини є деформованими, викривленими, такими, що не відповідають духові, букві, соціальний суті закону, і, звісно, їх необхідно привести у відповідність з останніми. Іншими словами, необхідне корегування правовідношення, що базується на виконанні тих вимог закону, відступ від яких був допущений[3].

Заслуговує на увагу наукова позиція українського правознавця професора О.В. Сурілова (Одеський університет), який не проводив окремих наукових досліджень правовідносин, але вони все ж таки не залишилися за межами його наукових інтересів. Правовідносини вчений розглядає як елемент реалізації норм права поміж іншими: правовою культурою, правосвідомістю, правовим статусом особи тощо.

Професор зазначає, що норми права реалізуються в таких формах: дотримання (виконання пасивних обов'язків); виконання (обов'язки по активній поведінці); використання (здійснення суб'єктивних прав)[4]. Вчений вказує, що реалізація права не є процесом, значення якого замикається перенесенням того, що закладено в норми законодавцем у сферу соціальних відносин. Співвідношення між повинним (змістом юридичного закону) і сущим (результатом його реалізації) носить більш складний характер. У реалізації права можна віднайти не тільки те, що

---

[1] Там само. – С. 71.

[2] Там само. – С. 75.

[3] Там само. – С. 83.

[4] *Сурилов А. В.* Теория государства и права: учеб. пособ. / *А.В. Сурилов*. – К.; Одесса: Выща школа, 1989. – С. 368.

хотів, до чого прагнув законодавець, але і те, що внесено в реалізацію її безпосередніми суб'єктами, їхньою вольовою діяльністю. Методологічно така ситуація пояснюється тим, що реалізація права по суті неможлива без його конкретизації, її результатом стає конкретне, яке завжди багатше загального, яким у цьому співвідношенні є об'єктивне право[1]. А.В. Сурілов робить висновок, що правовідносини є формою і показником реалізації права[2]. Аналізуючи правовідносини, автор погоджується із позицією інших теоретиків права і наводить цитати А.М. Васильєва про те, що норми права і правовідношення розглядаються як парні категорії, співвідносні поняття, пов'язані тісною єдністю. При цьому вказується на те, що норма права у співвідношенні з правовідношенням виступає як причина, а правовідношення – як наслідок[3],та М.Г. Матузова, який зазначає, що норма права і правовідносини, що складаються на їхній основі є центральними інтегруючими елементами правової системи, що утворюють її каркас. Вони складають ядро постійного юридичного середовища, у якому безперервно знаходяться, крутяться учасники соціального спілкування. Це активно пульсуючий, динамічний блок правової системи[4],[5].

Очевидно, що не можна вважати повністю висвітленим радянський період розвитку юридичної науки без аналізу загального бачення праворозуміння того часу. Оскільки це і не є метою нашого дослідження, адже головним завданням роботи є загальна характеристика та тенденції у зміні парадигми і діалектиці наукових поглядів науковців-юристів щодо вчення про правовідносини, то вважаємо достатнім зупинитися на одному дослідженні. Заслуговує на увагу узагальнюючий висновок, який зробив О.В. Лисєнков: підходи до праворозуміння, що сформувалися у радянській юридичній літературі в 50–80-ті роки XX ст. складають цінну наукову спадщину і створюють достатню теоретичну базу для подальших наукових пошуків у цій сфері[6]. Теоретична значущість такого історичного дослідження полягає, на думку дослідника, у тому, що: по-перше, комплексний порівняльний аналіз підходів до розуміння сутності права, який склався в радянській юридичній науці в 50–80-ті рр. XX ст. дає

---

[1] Там само. – С. 370–371.

[2] Там само. – С. 374.

[3] *Васильев А.М.* Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / *А.М. Васильев*. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 246–250, 255.

[4] *Матузов Н.И.* Правовая система и личность / *Матузов Н.И.* – Саратов: Изд. Сарат. ун-та, 1987. – С. 244.

[5] *Сурилов А.В.* Теория государства и права. – Цит. праця. – С. 375.

[6] *Лысенков А.В.* Сравнительный анализ подходов к пониманию сущности права в советской юридической науке (50-80-е гг. XX в.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *А.В. Лысенков*. – Владимир. – 2007. – С. 5.

цілісне уявлення про юридичну думку зазначеного періоду, її багатстві, таким чином реалізується одна із важливих функцій науки – систематизація наявних знань; по-друге, поглиблюються уявлення про кожен із підходів до розуміння сутності права, виявляються їхні сильні та слабкі сторони у порівнянні з іншими підходами, тим самим здійснюється ще одна важлива функція науки – отримання нового знання про явища навколишньої дійсності; по-третє, ретроспективний аналіз дозволяє побачити спадковість наукових ідей та поглядів, джерел концепцій, що розвиваються у сучасній теорії права; по-четверте, він дає можливість із сучасних позицій перевірити спроможність і практичну прийнятність наукових поглядів, що склалися для вирішення ключової проблеми загальної теорії права[1].

До цікавого та правильного висновку після аналізу доктрини радянського права приходить А.Г. Хочоян: якщо буржуазна наука йшла від природньо-правових поглядів до юридичного позитивізму, а від нього – до соціологічних ідей, то радянська наука, навпаки, від соціологічних ідей П.І. Стучки, Є.Б. Пашуканіса – до позитивізму М.В. Криленка і А.Я. Вишинського, а потім до філософського (природньо-правового) підходу до права В.С. Нерсесянца, Д.А. Керімова, С.С. Алєксєєва та ін[2].

З розпадом Радянської держави юридична наука змінює свої орієнтири і відмовляється від домінуючого нормативізму, а методологія наукових досліджень збагачується новими методами наукового пізнання. У цьому контексті потрібно зазначити, що нормативізм є однією з головних ознак, характеристики права. Плюралізм думок призводить нового сплеску інтересу щодо правовідносин. У цьому сенсі варто зазначити, що орієнтир досліджень зміщується у сферу досліджень правовідносин в окремих галузях права чи законодавства, натомість активність дослідження "чистих" правовідносин знижується і сьогодні фактично розвивається на рівні поодиноких наукових статей у юридичній періодиці. Це пов'язано перш за все із зміною соціально-економічної парадигми відносин у країні, переходом до ринкової економіки, зміною методів правового регулювання з імперативного на диспозитивний або змішаний, переформатуванням ціннісних орієнтирів з державоцентричних на антропоцентричні. Очевидно, що кожна галузь права намагалась описати та визначити тенденцію свого розвитку саме через призму правовідносин. Наведені вище підстави фактично призупинили розвиток вчення про правовідносини і майже понад 20 років в Україні не проводилося фундаментальних досліджень з питань "чистих" правовідносин, така

[1] Там само. – С. 10.

[2] *Хочоян А.Г.* Основные направления правопонимания в советской юридической науке 20-х – 30-х гг. 20 в.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / *А.Г. Хочоян*. – Саратов, 2009. – С. 27.

сама ситуація і в сусідніх країнах Росії та Білорусі, доктрина юридичної науки яких є спільною з Україною. Натомість відбувся сплеск наукового інтересу до правовідносин не тільки в галузях чи підгалузях, але і в інститутах права та законодавства. Правовідносини залишаються одним із головних питань теорії права, й у кожному підручнику їм відводиться окрема глава. Через те, що окремих сучасних досліджень із теорії правовідносин немає, необхідно навести основні думки українських теоретиків права для відображення сучасного стану розробки цієї проблеми.

Перш ніж розпочати характеристику та рівень розробленості вчення про правовідносини в українській правовій доктрині, потрібно окремо розглянути здобутки іноземних вчених-юристів. Очевидно одне, що сьогодні є два основних підходи у розумінні правовідношення: "правовідношення – зв'язок" та "правовідношення – суспільні відносини".

Серед прихильників концепції "правовідношення – зв'язок" необхідно виокремити таких вчених, як С.С. Алєксєєв (1924–2013). У його розумінні правовідношення – це виникаючий на основі норм права індивідуалізований суспільний зв'язок між особами, що характеризується наявністю суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, і такий, що підтримується (гарантується) примусовою силою держави[1]. Цю концепцію підтримують В.М. Сирих[2], М.М. Рассолов[3], В.І. Червонюк[4].

Цікавою для теорії є дефініція, запропонована професором В.С. Нерсесянцом (1938–2005). На думку вченого, правові відносини – це форма взаємовідносин суб'єктів права, яка вимагається реалізуючою нормою у процесі набуття та використання ними конкретно-визначеного суб'єктивного права або створення чи виконання конкретно-визначеного юридичного обов'язку[5]. Таке визначення продиктоване ліберальним поглядом на право, саме з цих позицій В.С. Нерсесянц розглядав і співвідношення права і закону. Вчений абсолютно правильно стверджував, що в теоретичних надбудовах вчені, кажучи про право, залишаються в межах законодавства: ті елементи, які поряд з нормою права вони пропонують включити в поняття права (правовідносини, суб'єктивне право), є наслідком, реалізацією, похідними від самої "норми права",

---

[1] *Алексеев С.С.* Общая теория права: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. / *С.С. Алексеев*. – М.: Проспект, 2009. – С. 328.

[2] Проблемы теории государства и права: учеб. / Под ред. *В.М. Сырых*. – М.: Эксмо, 2008. – С. 411.

[3] *Рассолов М.М.* Актуальные проблемы теории государства и права: учеб. пособие / *М.М. Рассолов, В.П. Малахов, А.А. Іванов*. – 2-е изд. – М.: Изд. ЮНИТИ-ДАНА, Закон і право, 2011. – С. 244.

[4] *Червонюк В.И.* Теория государства и права: учеб. пособ. / *В.И. Червонюк*. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 191.

[5] *Нерсесянц В.С.* Философия права: учебник / *В.С. Нерсесянц*. – М.: Норма, 2010. – С. 503.

під якою розуміється норма законодавства; тому, наприклад, під правовідносинами насправді розуміються законовідносини[1].

Водночас домінуючою, як, власне, і в Україні, залишається концепція "правовідношення – суспільне відношення". Вважаємо за необхідне навести одне визначення, яке у повній мірі характеризує правовідношення саме як суспільне відношення. Так, найбільш вдалою є дефініція, запропонована В.М. Протасовим та Н.В. Протасовою, які вважають, що правовідношення – це охоронюване державою вольове індивідуалізоване суспільне відношення, учасники якого пов'язані взаємними, кореспондуючими юридичними правами і обов'язками[2]. Прибічниками такої концепції у сучасній доктрині теорії права Росії є такі вчені: М.Г. Матузов та О.В. Малько[3], В.В. Лазарєв[4], М.М. Марченко[5], А.Б. Вєнгєров[6], О.О. Іванов[7], М.В. Лєтушева[8], А.В. Васильєв[9] та багато інших.

Цікавою є позиція професора Р.З. Лівшиця (1929–1997), який зазначав, що право – це складне явище. Воно охоплює ніби три шари, три елементи. Перший шар – правові ідеї, правосвідомість, другий – правові норми і третій – суспільні відносини[10].

Розмірковуючи про складність та важливість дослідження правовідносин, професор А.В. Поляков абсолютно слушно підкреслює, що той чи той погляд на природу правових відносин і його роль у механізмі дії права зазвичай визначається типом праворозуміння, у межах якого рухається наукова думка дослідника[11]. Будучи розробником комунікативного

---

[1] *Нерсесянц В.С.* Право и закон. Из истории политических учений / *В.С. Нерсесянц*. – М.: Наука, 1983. – С. 352.

[2] Лекции по общей теории права и теории государства / *В.Н. Протасов*, *Н.В. Протасова* – М.: Гододец, 2010. – С. 349.

[3] Теория государства и права: учеб. / *Н.И. Матузов, А.В. Малько* – 3-е изд. – М.: Дело, АНХ, 2009. – С. 372.

[4] Общая теория права и государства: учеб. / Под ред. *В.В. Лазарева*. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – С. 179.

[5] *Марченко М.Н.* Теория государства и права: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд. Проспект, 2004. – С. 585.

[6] *Венгеров А.Б.* Теория государства и права: учеб. / *А.Б. Венгеров*. – 8-е изд., стер. – М.: Омега-Л, 2011. – С. 454.

[7] *Иванов А.А.* Теория государства и права: учеб.пособие / *А.А. Иванов*; под ред. *В.П. Малахова*. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Юнити – Дана, 2009. – С. 193.

[8] Теория государства и права: учеб. / *Н. И. Летушева, М. В. Летушева*. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2008. – С. 146.

[9] *Васильев А.В.* Теория права и государства: курс лекций / *А.В. Васильев*. – М.: Флинта, МПСИ, 2006. – С. 72.

[10] *Лившиц Р. З.* Теория права: учеб. / *Р.З. Лившиц*. – М: Издательство "БЕК", 1994. – С. 2–3.

[11] *Поляков А.В.* Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: / *А.В. Поляков*. – СПб.: Изд. дом С-Петербург. гос. ун-та, 2004. – С. 748.

розуміння права, вчений дає таке визначення правовому відношенню: це таке комунікативне соціальне відношення, суб'єкти якого співвідносять свою поведінку з належними їм загальнозначеними (загальновизнаними) корелятивними (взаємообумовленними) правами та обов'язками[1].

Серед панівних ідей у теорії права можна зустріти інші, відмінні погляди на правовідносини. Одну з таких висловив А.К. Маришев, перш за все, він критично проаналізував сучасний стан вчення проблем права загалом та правовідносини зокрема. Вчений зазначає, що в умовах функціонування адміністративно-командної системи теорія була покликана створювати ілюзію "правильності" політичної лінії чи конкретних напрямків її реалізації, що проводилася. З проголошенням ідеї правової держави почали переглядатися засадничі питання правознавства. Однак правове регулювання і до сьогодні розглядається як врегулювання суспільних відносин нормами, які встановлюються державою, передбачається, що ці відносини "до певної міри створюються законами державної влади і від неї безпосередньо залежить їх характер". Саме тому автор наголошує на необхідності відмовитися від сприйняття правових відносин як тих самих суспільних відносин, тільки врегульованих нормами закону, що слугує теоретичною базою для виправдання примату держави над суспільством, поглинання нею суспільства. Ідея регулювання спільних відносин юридичними засобами, державного управління за допомогою норм права відмерла, як відмерла і установка, що "управу" на владу дадуть нам закони (нею ж створені)[2].

Ідея людини – об'єкта правового регулювання суспільних відносин, що завдала шкоди суспільству, повинна бути відкинута. У цьому сенсі слушною видається думка філософа П.А. Рачкова, що юристи не бачать відмінностей між об'єктивною логікою суспільних відносин і конкретними формами їхніх проявів, їхньою структурою і конкретно-особистісними зв'язками, сутністю та існуванням[3]. І дійсно, продовжує А.К. Маришев, правові відносини для нас – "це суспільний зв'язок, що виникає на основі норм права", "форма здійснення правових приписів" і т.д. Саме тому робиться висновок, що суспільство складається зі зв'язків, що обумовлені нормами закону. Однак такі відносини, тобто конкретні зв'язки конкретних суб'єктів зі всією їх неповторністю та індивідуальністю, суспільними можна назвати тільки умовно, адже вони суб'єктно-суб'єктні, а не об'єктні. Здійсненими у власному сенсі цього слова є відносини, що складають структуру суспільства, зокрема й еко-

---

[1] Там само. – С. 759.

[2] *Марышев А.К.* О понятии правового общения / *А.К. Марышев* // Правоведение. – 1991. – № 5. – С. 33.

[3] Общественные отношения. Вопросы общей теории права / Под ред. *П.А. Рачкова*. – М., 1981. – С. 25.

номічну[1]. На основі цього П.А. Рачков робить висновок, що суспільні відносини – "така об'єктивна і стійка структура суспільних зв'язків, яка формується (складається і змінюється) залежно від видів і предметів людської діяльності і проявляється перш за все як масові інтереси людей".[2] Таким чином, правова діяльність загалом і в кожному окремому акті зокрема спрямована на вирішення колізії інтересів суб'єктів суспільних відносин шляхом узгодження цих інтересів. Будь-яка інша діяльність, навіть з тієї ж причини, але з іншими намірами, буде не правовою. Отже, суть правової діяльності – узгодження всього різноманіття інтересів суб'єктів суспільних відносин[3].

Спираючись на викладене, А.К. Маришев розуміє правовідносини як структуру прав і обов'язків взаємозалежних суб'єктів суспільних відносин, що об'єктивно формуються, яка складається щодо вирішення антагонізму інтересів, суперечність яких загрожує існуванню суб'єктів; проявляється у всезагальній зацікавленості у рівновазі інтересів в сучасних умовах; стійкість якої забезпечується примусом окремих суб'єктів до виконання обов'язків, що виникають із цієї потреби[4]. Підводячи підсумок, автор зазначає, що регулярними суспільні відносини стають лише тому, що їхні суб'єкти відчувають у цьому природну потребу, причому ця потреба носить масовий характер, а в суспільстві назріли умови для її задоволення. Тільки завдяки цьому і тільки тоді у суспільних відносинах складається певний порядок, який стає нормою поведінки.[5]

Заслуговує на увагу характеристика правовідносин із позиції філософії права старшого наукового співробітника Інституту держави і права РАН Н.В. Варламової. Дослідниця зауважує, що у філософській літературі категорія "суспільне відношення", зазвичай, співвідноситься із категоріями "діяльність" і "зв'язок" і розуміється як об'єктивована, успадкована, а також сукупна, жива, чуттєва діяльність людей, що виступає як співпраця багатьох індивідів у зв'язку з їхніми відносинами до природи і один до одного; об'єктивної і стійкої структури суспільних зв'язків, яка формується (складається і розвиваться) у відповідності з видами і предметами людської діяльності. При цьому потрібно мати на увазі, що поняття "зв'язок" охоплює також суспільні відношення "залежності і розмежування", які виступають його характеристиками, а діяльність

[1] *Марышев А.К.* – Цит. праця. – С. 34.

[2] Общественные отношения. Вопросы общей теории права. – Цит. праця. – С. 33.

[3] *Марышев А.К.* – Цит. праця. – С. 36.

[4] Там само. – С. 36.

[5] Там само. – С. 37.

суб'єктів може виявлятися не тільки в активній, але й пасивній формі, у вигляді позицій і станів людей по відношенню один до одного[1].

Сутність правовідношення, як стверджує Н.В. Варламова, полягає у вільному, взаємному і сумірному обміні (об'єктами якого можуть бути різноманітні цінності: матеріальні і духовні блага, продукти діяльності, соціальні ролі, інформація і т.д.) між формально рівними суб'єктами, обміні за наявності вільної згоди. Оскільки свобода такої угоди відносна, то право виступає як міра свободи і рівності. Визначення цієї міри – сфера економіки, політики, культури і т.д. Вона залежить від співвідношення сил суб'єктів правової взаємодії в цих сферах. Правовідносини передують типовим, об'єктивно необхідним взаємозв'язкам. Їхніми суб'єктами виступають носії визначених соціальних ролей: громадянин "А" і громадянин "В", кредитор і боржник, слідчий і підозрюваний. Враховуючи це, говорити про правовідношення як про індивідуалізований зв'язок між особами можна тільки з великою долею умовності[2].

Н.В. Варламова вказує також на те, що генетично і логічно правовідносини передують закону, а не слугують його реалізації. Закон (держава через закон) за посередництва адекватного, ясного і визначеного формування правових норм і відносин, що вже склалися, можуть лише надати їм необхідне для реалізації офіційне загальнообов'язкове і конкретизоване відображення. Якщо ж законодавство намагається привнести правове регулювання в чужу йому сферу, у кращому випадку воно залишається тільки ілюзорним ("практика пішла в іншому напрямку"), у гіршому випадку – буде перешкоджати нормальному розвитку суспільних процесів. Чи може право в політично організованому суспільстві існувати без державного визнання (правовідносини за межами законовідносин)? Виникнувши із протилежностей приватних інтересів, право покликане вирішувати їхні колізії, а "при зіткненні двох рівних прав вирішує сила". Щоби набути якості загальнообов'язковості, праву необхідне державне визнання і законодавче санкціонування. В іншому ж випадку його реалізація залишається тільки в потенції. Право, яке не має реальної дії, – нонсенс. Держава (закон) не може створювати правовідносини, але може їх паралізувати. Тому не будь-який закон втілює в собі право (він може носити виключно наказовий, владний характер, а може мати "правовий елемент", тобто регулювати відносини, допускаючи і захищаючи певну міру свободи і рівності суб'єктів), не кожне законовідношення є правовідношенням, але немає права за межами закону, немає правовідношення за межами державного визнання[3]. Науковець робить висновок, що відхід

[1] *Варламова Н.В.* Правоотношения: философский и юридический подходы / *Н.В. Варламова* // Правоведение. – 1991. – № 4. – С. 44.

[2] Там само. – С. 47–48.

[3] Там само. – С. 48.

від вузьконормативного, позитивістського трактування правовідносин очевидний. Стає загальновизнаним, що право – відносно незалежний від волі законодавця соціальний феномен[1].

Вважаємо за необхідне звернути увагу на позицію професора Волгоградського державного університету М.М. Вопленка, який зазначає, що правові відносини – це конституююча частина громадянського суспільства, у якій реалізуються правові ідеали та юридично закріплені моделі необхідної поведінки в сфері права[2]. Вчений, долучаючись до дискусії, що є правовідносинами: зв'язок чи, власне, суспільні відносини зазначає, що категорія "відносини" є родовою у співставленні з категорією "зв'язок". Для юриспруденції методологічне значення має уявлення про суспільні відносини як практичні результати діяльності людей у вигляді їхніх взаємних зв'язків по задоволенню особистих і суспільних інтересів. Людські потреби як єдність потреб та прагнень до чогось, будучи усвідомленими, формуються у вигляді інтересів і спонукають людей до взаємодії для їх задоволення. Щодо правових відносин, то вони, на відміну від інших (економічних, політичних, моральних тощо), характеризуються підвищеним ступенем формалізації і гарантованістю з боку держави[3]. Професор пропонує власне визначення правового відношення, під яким розуміє особливий різновид суспільних відносин, що виникає з метою забезпечення законних інтересів його учасників, врегульований нормою права і юридично організований як взаємозв'язок суб'єктивних прав і юридичних обов'язків[4].

Можна простежити цікаві тенденції щодо новітніх досліджень вчення про правовідносини, серед яких варто розглянути постановку наукової проблеми професора Російського державного гуманітарного університету Л.І. Глухарьової щодо співвідношення таких категорій, як "правове спілкування" та "правовідношення". Науковець констатує, що у правознавстві не достатньо вивчені фундаментальні основи теорії правових зв'язків, що дозволило розглядати правовідносини як єдиний вид правових зв'язків та тотожність правового відношення і правового спілкування. Звернення до філософських та соціологічних досліджень з усією очевидністю показує, що правове спілкування як властивість особистості й особливість суспільства не вкладається у рамки правових відносин. Як правове поняття воно відкриває можливості для системного і більш глибокого уявлення механізмів дії права, уточнення способів його

---

[1] Там само. – С. 49.

[2] *Вопленко Н.Н.* Правовые отношения: понятие и классификация / *Н.Н. Вопленко* // Вестник Волгоградского государственного университета. – Серия 5. – 2004. – Вып. 6. – С. 76.

[3] Там само. – С.76.

[4] Там само. – С. 83.

реалізації[1]. Дослідниця зазначає, що взаємодія в правовому спілкуванні може здійснюватися різними способами – шляхом опіки (нав'язування способу дії) чи самостійного розсуду сторін, приймати характер дружньої співпраці чи конфлікту (останнє вимагає його юридизації), базуватися на угоді чи супроводжуватися примусом[2]. Таким чином, очевидним є те, що це постановка проблеми, яка потребує детального вивчення.

Правильною є позиція Н.О. Бутакової, що правовідносини є однією із сходинок реалізації норми об'єктивного права, результатом правового регулювання суспільних відносин. Отримавши форму правовідношення, первинне суспільне відношення стає фактичним юридичним відношенням, яке нетотожне вихідним відносинам. Правовідношення є інструментом досягнення прогнозованого юридичного ефекту, але не самим таким ефектом[3].

Варто погодитися із думкою професора В.М. Карташова, що, даючи оцінку сучасним вивченням проблеми правовідносин, а також практики їхнього виникнення і реалізації, можна констатувати, що вже упродовж тривалого періоду і в тій, і в іншій сфері помітне посилення ентропійних і кризових процесів. Під ентропією вчений розуміє стан (міру, ступінь, рівень і т.д.) невизначеності, дезорганізації, нестійкості та некерованості у ході виникнення та реалізації правовідносин (суб'єктивних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків, конкретних юридичних дій і бездіяльності їх носіїв, використання ними відповідних засобів і способів, досягнення необхідних цілей і результатів, задоволення потреб зацікавлених суб'єктів і т.д.). У юридичній практиці ентропія проявляється у всіх структурах, елементах змісту і форми правовідносин і, перш за все, у недотриманні (зловживанні та ін.) суб'єктивних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків людей, їх колективів і організацій. Оцінюючи проблеми, що існують у праві загалом та правовідносинах зокрема, вчений із сумом констатує, що навіть короткий аналіз теоретичних джерел показує, що у вченні про правовідносини відбувається або застій ("тупцювання на місці"), або "відхід назад", або зовсім незначні "посування вперед", тобто сучасна юридична наука в цій сфері знаходиться у кризовому стані. У більшості робіт відсутній приріст нових фундаментальних і прикладних знань[4].

---

[1] *Глухарева Л.И.* Правовое общение и правоотношение в системе социально-правовых связей / *Л.И. Глухарева* // Вестник Российского государственного гуманитарного ун-та. Юридические науки. – № 3. – 2013. – С. 13–14.

[2] Там само. – С. 17.

[3] *Бутакова Н.А.* Правоотношения в структуре правовой действительности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук.12.00.01 / *Н.А. Бутакова*. – СПб, 2006. – С. 8.

[4] *Карташов В.Н.* Энтропия правовых отношений и некоторые пути повышения их организованности (проблемы теории, методологии и практики) / *В.Н. Карташов* //

Загалом погоджуюсь із В.М. Карташовим щодо наявної кризи у вченні про правовідношення, дозволимо висловити заперечення щодо нагальності чи терміновості таких фундаментальних новел.

По-перше, вчення про правовідносини нараховує більше ста років, за цей час змінювалися підходи до розуміння права, відповідно, і змінювалося розуміння самих правовідносин. На зорі свого вивчення правовідносини розглядалися через призму природно-правового розуміння права, після створення Радянської держави вчення про правовідносини почало рухатися в бік нормативізму та позитивізму. Після розпаду Радянської держави право фактично повернулося на природно-правові позиції, тобто юридична наука повертається до властивих їй джерел.

По-друге, автор фактично проігнорував сплеск інтересу до галузевих правовідносин або правовідносин у галузі. На нашу думку, нові фундаментальні результати можна отримати, досліджуючи правовідносини саме через призму конкретної галузі права, підгалузі, інституту права чи законодавства. І сьогодні можна стверджувати, що в цій сфері юридична наука отримала значущі результати.

Серед білоруських вчених, які ґрунтовно та системно займаються дослідженням проблем теорії правовідносин, є професор Академії Міністерства внутрішніх справ Республіки Білорусь В.О. Кучинський. Йому належить низка робіт з історичного, методологічного і теоретичного аналізу правовідносин. Вчений зазначає, що напрацювання поняття правовідношення завжди проходило в руслі формування понятійного апарату юридичної науки, якому притаманна відома специфіка, що обумовлена співвідношенням об'єктивного та суб'єктивного в праві загалом. Право, як стверджує дослідник, є результатом суб'єктивного усвідомлення законодавцем об'єктивно обумовлених процесів. Об'єктивна необхідність знаходить своє суб'єктивне відображення у правових нормах. Право як систематизована сукупність правових норм саме по собі – це об'єктивна реальність, але реальність особливого роду. Науковець переконаний у тому, що сучасна правова наука не повинна обмежуватися тільки вивченням правових норм. Однією із основних її задач є виявлення соціальної ефективності цих норм, що неможливо без глибокого дослідження різноманітних способів реалізації правових приписів. Однією із головних, найбільш поширених способів форм такої реалізації є правові відносини[1]. Загалом професор дотримується позиції, що правовідносини – це юридична форма суспільних відносин, які виникають на основі правових норм і передбачених ними визначених життєвих обставин (юридичних

Юридические записки Ярослав. гос. ун-та им. П.Г. Демидова, 2007. – Вып. 11. – С. 3–18.

[1] *Кучинский В.А.* Современное учение о правовых отношениях / *В.А. Кучинский* – Минск: "Интегралполиграф", 2008.– С. 70–71.

фактів), зв'язків конкретних суб'єктів права, що володіють взаємними суб'єктивними правами і обов'язками, що реалізуються в їхній поведінці і гарантуються державою. Таким чином, правовідносини – це не нормативно-правова категорія і не самі суспільні відносини, що врегульовані правом, а головна форма реалізації правових положень, через які проходить регулятивний вплив на суспільні відносини[1]. Тотожне визначення В.О. Кучинський подає у підручнику із загальної теорії держави і права[2].

Вчений, даючи розгорнуту характеристику соціальним нормам, слушно зауважує, що держава або стимулює, або ж обмежує розвиток відповідних суспільних відносин[3], на жаль, не вдаючись у деталі можливих наслідків такої діяльності держави.

Не перестає бути актуальним дослідження підходів до теорії правовідносин у Болгарії. У своїй роботі професор Софійського університету "Святого Климента Охридського" Росен Ташев дає розгорнуту характеристику наукових праць попередніх років, зокрема і радянського періоду. Підсумовуючи, вчений дає власне визначення правовідношенням, під яким він розуміє двосторонній індивідуальний правовий зв'язок, який логічно об'єднав корелятивні суб'єктивні права і юридичні обов'язки, які виникають у процесі їх реалізації[4].

Проблемою теорії правовідносин також займаються вчені в Казахстані. Серед них можна назвати Є.З. Бекбаєва, який у своєму монографічному дослідженні дає розлогу загальну характеристику вчення про правовідносини, етапи його становлення від вчених Російської імперії до сучасних російських та казахських дослідників[5]. Дослідник зосередився і на проблемних питаннях, серед яких виокремлював згадану вище проблему розуміння сутності правовідношеня: це суспільні відносини чи зв'язок. Вчений наголошує також на питанні співвідношення загальних правовідносин та конкретних, не пропонує власне оригінальне бачення проблеми правовідносин[6]. Загалом Є.З. Бекбаєв дотримується

---

[1] Там само. – С. 85.

[2] Общая теория государства и права: учеб. / *А.Ф. Вишневский, Н.А. Горбаток, В.А. Кучинский*; под ред. *В.А. Кучинского*. – Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2013. – С. 330.

[3] *Кучинський В.А.* Правоотношение – индивидуализированная связь субъектов права / Современные проблемы правовых отношений: сб. науч. труд. / под ред. *В.А. Кучинского и Э.А. Саркисовой*. – Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2008. – С. 7.

[4] *Ташев Р.* Обща теория на правото: Основни правни понятия / *Р. Ташев*. – 4-е изд. – София: Сиби, 2010. – С. 324.

[5] *Бекбаев Е.З.* Проблема начала в теоретическом познании правовой системы (попытка обоснования): моногр. / *Е.З. Бекбаев*. – Астана: Изд. "Астана", 2008. – С. 48–61.

[6] Там само. – С. 61–64.

домінуючих позицій, які висловлені в теорії права про те, що правовідносини – це суспільні відносини.

Проаналізувавши сучасні підходи до розуміння правовідносин, не можна оминути увагою дослідження провідних юристів-науковців України.

Серед класиків української теорії права чільне місце займає професор Львівського національного університету імені Івана Франка П.М. Рабінович. Вчений, ще починаючи з радянських часів розробляв проблеми законності, методології юридичної науки, які, без сумніву, порушували проблеми правовідносин. У своєму посібнику він окреслює правове відношення як передбачену гіпотезою юридичної норми ідеологічне суспільне відношення, що виражається у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права, завдання соціального призначення правовідносин – створювати суб'єктам права конкретні соціальні можливості для задоволення певних їхніх потреб або власними діями, або діями інших суб'єктів. Такі можливості й забезпечуються встановленням зв'язків у вигляді взаємних юридичних прав і обов'язків відповідних суб'єктів[1]. Згодом вчений дещо модернізує своє визначення, визначаючи його вже не як правове, а юридичне відношення, під яким розуміє передбачене юридичною нормою (або обумовлене конкретно-історичними загальними принципами об'єктивного права) ідеологічне суспільне відношення, яке виражається у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права[2]. Професор у своїй роботі дає визначення конкретно-історичних принципів права, яке, на його думку, є засадами (ідеями), які відображають специфіку об'єктивного юридичного права певної держави у реальних соціальних умовах (загальноправові, галузеві, міжгалузеві)[3]. Наведення обох визначень необхідне для наглядного прикладу зміни розуміння правовідносин з нормативістського до природно-правового розуміння, яке сьогодні природно домінує у доктрині юридичної науки.

Говорячи про українських вчених теоретиків права, не можна оминути увагою одного з його класиків, а саме професора В.В. Копейчикова (1923–2002), який під правовідносинами розуміє специфічні вольові суспільні відносини, що виникають на основі відповідних норм права, учасники яких взаємопов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Виходячи з того, що правовідносини – це поєднання фактичних суспільних відносини та норм права, вчений розділяє юридичний та фактичний зміст. Під першим потрібно вбачати зафіксовані

---

[1] *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / *П.М. Рабінович*. – 2-ге вид. – К.: Слов'яни, 1994. – С. 127.

[2] *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / *П.М. Рабінович*. Вид. 9-е, зі змін. – Львів: Край, 2007. – С. 133.

[3] Там само. – С. 105.

у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників. Під фактичним змістом правовідносин розуміється реально здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію їх суб'єктивних права та юридичних обов'язків[1].

Схоже визначення запропонувала професор О.Ф. Скакун, вважаючи, що правовідносини – це врегульовані нормами права, вольові суспільні відносини, що виражаються у конкретному зв'язку між правоможними і зобов'язаними суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – і забезпечуються державою[2].

Цікавим для порівняння є визначення, дане О.Р. Дашковською у кафедральному підручнику кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого. Вчена характеризує правовідносини як стосунки, у яких суб'єкти права виступають контрагентами в процесі виконання ними вимог нормативних приписів і набуття певних прав і обов'язків. Даючи дефініцію правовідносинам, О.Р. Дашковська вказує, що це відносини між людьми, які є юридичним відображенням економічних, політичних, сімейних, процесуальних та інших суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона зобов'язана виконати ці вимоги[3]. У наступному виданні кафедрального підручника дослідниця модифікувала визначення правовідносин і виклала його у такій редакції: правовідносини – це суспільні відносини, які є юридичним виразом суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою[4]. Видається, що відмова у визначенні від цивілістичної термінології покращила запропоновану дефініцію, яка ґрунтується перш за все на змісті правовідносин.

Своє бачення правовідносин запропонували авторський колектив академічного курсу з теорії держави та права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Професор Н.М. Оніщенко підтримує загальноприйняту концепцію правовідношення і зазначає, що правовідносини – це урегульовані нормами права суспільні відносини,

---

[1] Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / *А.М. Колодій* [та ін.]; ред. *В.В. Копєйчиков*. – Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 190–191.

[2] *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: підруч. / *О.Ф. Скакун*. Пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – С. 345.

[3] Загальна теорія держави і права: піруч. / *М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова* [та ін.]; За ред. *М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина*. – Х.: Право, 2002. – С. 333, 336.

[4] Загальна теорія держави і права: підруч. / *М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко* [та ін.]; За ред. *М.В. Цвіка, О.В. Петришина*. – Х.: Право, 2009. – 584 с.

учасники яких є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що охороняються і гарантуються державою.

Вчений виокремлює ознаки і особливості правовідносин. По-перше, правовідносини є особливим різновидом суспільних відносин. Опосередковуючи економічні, політичні, соціальні та інші суспільні відносини, правовідносини слугують юридичною формою взаємодії між учасниками цих відносин. При цьому врегульовані нормами права економічні, політичні та інші суспільні відносини не втрачають свою природу і характер, свої якості та особливості. Вони лише набувають нового виду (різновиду), нової форми – форми правовідносин.

По-друге, правові відносини формуються на основі правових норм, у яких відображається і закріплюється державна воля. Багато суспільних відносин регламентуються за допомогою норм, що містяться у звичаях, традиціях, актах різних громадських організацій, однак характеру і форми правовідносин вони можуть набути тільки у зв'язку з їхнім урегулюванням нормами права. Це стосується всіх без винятку суспільних відносин – сімейних, трудових, майнових, особистих – незалежно від їхньої природи, сфери виникнення і способу існування.

По-третє, правовідносини є таким видом суспільних відносин, який складається в результаті свідомих дій їх учасників. На відміну від економічних, а точніше, виробничих відносин, що складають базис суспільства і виникають незалежно від волі і свідомості людей, правові відносини є свідомими, мають вольовий характер.

По-четверте, правові відносини є багаточисельними і різноманітними зв'язками їх учасників, що здійснюються за допомогою покладених на них обов'язків. Разом із сукупністю реальних дій, спрямованих на їх використання і здійснення, вони складають зміст правовідносин.

По-п'яте, реалізація правовідносин гарантується можливістю державного примусу. При цьому переважно вимоги норм права і зміст правовідносин, що виникають на їх підставі, спираються на добровільну та свідому поведінку їх учасників. Однак державний примус у випадку порушення правових приписів ніколи при цьому не виключений[1].

М.С. Кельман та О.Г. Мурашин, як і попередні автори, під правовідносинами розуміють специфічні суспільні відносини, що виникають на основі норм права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків[2].

Варто погодитися з думкою професора Міжнародного гуманітарного університету А.Ф. Крижановського, який наголошує на тому, що пра-

---

[1] Теорія держави і права: Академічний курс: підруч. / За ред. *О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко*. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 432–435.

[2] Загальна теорія держави та права: підруч. / *М.С. Кельман, О.Г. Мурашин*. – К.: Кондор, 2005. – С. 377.

вові відносини виникають на "перетині" суспільних відносин і права, набувають правового характеру, але не втрачають при цьому свого первинного фактичного змісту – економічного, політичного, майнового, сімейного та ін[1].

Іншої думки дотримується сучасна дослідниця проблем теорії права загалом та теорії правовідносин зокрема професор Л.А. Луць, яка дає лаконічне, але вичерпне визначення правовим відносинам як передбаченим нормами права зв'язкам між суб'єктами права, що виникають у процесі здійснення ними прав та обов'язків[2]. Таким чином, можемо зробити висновок, що однозначного підходу до визначення правовідношення нема і сьогодні, оскільки для одних вчених – це суспільні відносини, а для інших – зв'язки.

До спроби по-новому проаналізувати категорію правовідношення можна віднести дослідження О.І. Ющика. Вчений проводить аналіз думок про правовідносини, починаючи з дореволюційного часу (М.М. Коркунова, Л.І. Петражицького), раньорадянського періоду (П.І. Стучки, Є.Б. Пашуканіса), та вчених, які працювали в другій половині XX сторіччя (Л.С. Явіча, С.Ф. Кечекьяна, Р.Й. Халфіної, Ю.Г. Ткаченко, А.П. Дудіна та ін.). Характерною рисою аналізу категорії правовідносин є те, що вчений до всіх наукових позицій, які були викладені попередниками застосовує "марксистську діалектику логіки"[3] зокрема та ідеї марксизму-ленінізму загалом. Не наводячи думки жодного сучасного вченого після розпаду СРСР, О.І. Ющик робить висновок, що на початку XXI ст. уявлення про правовідносини залишаються на рівні пануючого вчення про правовідносини початку минулого століття. Визначення правовідносин, по суті, не зазнало суттєвих змін – це регульовані (визнані) об'єктивним правом суспільні відносини[4].

З такими міркуваннями можна погодитися частково, оскільки дійсно, формула "правовідношення – врегульоване правом суспільне відношення" є пануючою, але це зовсім не свідчить про те, що в теорії немає інших, альтернативних думок. Зрештою, говорити про стан розробленості категорії "правових відносин" у XXI ст. без детального вивчення розвитку теорії права в цілому та правових відносин окремо більше ніж 20 років видається як мінімум дивним. Крім цього, у своїй роботі О.І. Ющик ви-

---

[1] *Крыжановский А.Ф.* Правовые отношения в контексте теории современного правопорядка / *А.Ф. Крыжановский* // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2011. – Вип. 1. – С. 6–10.

[2] *Луць Л.А.* Загальна теорія держави та права: Навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою) / *Л.А. Луць.* – К.: Атіка, 2007. – С. 261.

[3] *Ющик А.И.* Диалектика права: монограф. / *А.И. Ющик*. В 2-х кн. Кн. 1 Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. 1. – К.: ІнЮре, 2013. – С. 100.

[4] Там само. – С. 111.

користовує метод наукового пізнання, який втратив актуальність після 1991 року і в сучасних гуманітарних дослідженнях не застосовується, розвиток суспільних відносин ґрунтується на новому баченні права, держави та людини. Видається, що праця вченого вийшла із запізненням у 20 років і сьогодні не є актуальною.

Заслуговує на увагу позиція сучасного українського вченого Б.В. Малишева, який у своєму докторському монографічному дослідженні зазначає, що під правовідносинами некоректно розуміти реально існуючі вчинки конкретних суб'єктів і реальні суспільні відносини, оскільки право як вираз належного не може вміщувати в собі також і суще. Конкретні діяння людини у певній життєвій ситуації ніколи не є правовими явищам, вони (діяння) можуть виступати лише предметом правової оцінки з точки зору їхньої відповідності певній нормативно закріпленій моделі належної поведінки стосовно вказаної ситуації. У реальному житті не існує якогось окремого виду "правових" відносин, вони завжди є лише конкретизацією загального зразка поведінки, закріпленого в нормі права, до рівня прав і обов'язків реально існуючих економічних, політичних, духовно-інтелектуальних, управлінських, інформаційних та інших суспільних відносин[1].

Очевидні процеси трансформації підходів до розуміння правовідносин загалом та галузевих правовідносин зокрема. Сьогодні вже є безсумнівним, що радянська правова конструкція, запропонована С.Ф. Кечекьяном, "правовідносини – врегульовані нормою права суспільні відносини" підмінила поняття. Суть цієї підміни полягає у тому, що за своєю суттю радянське право не "регулювало" суспільні відносини, а "управляло" суспільними відносинами. В умовах домінування імперативного методу не можна говорити про "регулювання", чого не скажеш про "управління". Радянське право у цьому випадку спотворило дореволюційні концепції та підходи до права і під загальновизнаною термінологією (формою) приховувало зовсім інший зміст (сутність) правовідносин, тим самим створивши правові покручі, правовий суржик. Нові дослідження та погляди на право та правовідносини показують, що право має регулювати суспільні відносини, які виникли на основі природного права, потреб людини, а не потреб ідеології, пануючої політичної сили чи керівника держави. Держава для людини – ось головний лейтмотив сучасного права, тільки в такому напрямку українська правова система може бути ефективною. Розвиток громадянського суспільства є невід'ємним елементом цих процесів, оскільки саме представники громадськості доносять до законотворців, які суспільні відносини потребують свого врегулювання, удосконалення чи змін.

---

[1] *Малишев Б.В.* Правова система (телеологічний вимір): моногр. / *Б.В. Малишев*. – К.: "ВД "Дакор", 2012. – С. 108.

Окресливши розвиток вчення про правовідносини можна дійти до висновку, що в теорії права продовжуються дискусії щодо цієї правової категорії. Не дивлячись на те, що всі дослідники розглядають їх як фундаментальну, основну, головну, базову etc частину юридичної науки, єдиного розуміння останньої нема вже понад сто років. Це й не дивно, оскільки розуміння правовідносин безпосередньо залежить від правороузуміння науковця, а також того, що є право для держави. Як показує аналіз, правовідносини сьогодні фактично зводяться до законовідносин. Видається, що це не зовсім так, оскільки хоча правовідносинам і притаманна риса нормативності та обов'язковості, але необхідно пам'ятати, що правовідносини необхідно сприймати у дещо ширшому розумінні.

Як уже було доведено, вище вчення про правовідносини сьогодні перебуває у кризі, фактично не розвивається. Це зумовлено кількома факторами. Перш за все, варто наголосити, що теорія "чистих" правовідносин сьогодні себе вичерпала. Головні наукові дискусії щодо "чистих" правовідносин сьогодні вже не є актуальними і можливими, оскільки рівень розробленості цієї проблематики надзвичайно високий. Наукові пошуки проблеми правовідносин сьогодні змістилися у бік галузевих правовідносин, що зумовлене викликом часу і є актуальним і перспективним. Саме вивчення правовідносин через призму галузі, підгалузі чи інституту може дати новий результат. Тому наша робота і присвячена правовідносинам у пенсійному законодавстві. У XXI ст. уже немає потреби залишатися у полоні теоретизування правовідносин, право – це живий організм, який змінюється, відбувається його становлення, розвиток, розквіт, а потім занепад. Метою вивчення правовідносин має бути не "вивчення задля вивчення", а "вивчення задля покращення". Вивчення галузевих правовідносин дозволяє побачити початки занепаду права / правового регулювання, діагностувати причину занепаду і визначити правові інструменти, якими необхідно запобігти занепаду, вчасно його модернізувати, удосконалити. Теорія правовідносин цієї можливості позбавлена. Причини виникнення теорії "чистих" правовідносин зумовлені жорстким підходом до права, про що вже було сказано. Позбавлення юридичної науки дискусії, закріплення єдино правильної ідеології загалом та правової ідеології зокрема, призвело до виникнення "чистих" правовідносин.

У своїй класичній роботі Рене Давід (*David René*; 1906–1990) серед правових систем сучасності виокремлює соціалістичне право, в основі якого лежить радянське право[1], яке сформувалось на уламках романо-германської правової системи.

[1] Основные правовые системы современности / *Р. Давид, К. Жоффре-Спинози*. Пер. с фр. В.А. Туманова. – М.: Междунар. отношения, 1996. – С. 113.

Заради справедливості необхідно визнати, що вчення про правовідносини зробило великий поштовх для розвитку галузевих правовідносин. Завдяки теоретичним конструкціям, які напрацьовані вченими різних періодів, сучасні дослідники їх використовують як лекала, основу для власних галузевих правовідносин. Як показав історичний досвід, виділення радянського права було умовним і окремою правовою системою його назвати не можна, оскільки воно припинило своє існування, як тільки припинила існувати Радянська держава. Право, яке сформувалося, не витримало випробування часом, Україна майже відмовилась від правового регулювання радянського зразка. Йдеться про те, що в чинному правовому регулюванні вже немає законів колишньої Радянської держави, а ті, що залишилися, потребують нагальної заміни. Зрештою, і суспільні відносини змінилися: інформатизація суспільства, поява Інтернету тощо призвели до того, що радянське законодавство вже не здатне було регулювати сучасні суспільні відносини. Цього не можна сказати, наприклад, про законодавство країн Західної Європи, де закони з окремими змінами можуть нараховувати понад 100 років (Цивільний та Торговий кодекс Франції, Німецьке цивільне уложення та навіть ряд Конституцій). Іншими словами, радянське право – це мертвонароджене право, яке трималося виключно на силі і примусі держави, тоді як праву притаманні ще риси поваги й авторитету до нього у суспільстві, усвідомленні суспільства в необхідності справедливого права та справедливих правовідносин, балансу прав та обов'язків, захисту слабших від сильніших.

Правовідносини у кожній галузі мають, окрім загальних рис, ще і низку специфічних ознак, про які йтиметься нижче. Сьогодні основним завданням сучасних дослідників та цієї роботи є погляд на право не тільки через призму закону з використанням здобутків юридичної науки, а через призму різноманітних гуманітарних знань, якими радянська юридична наука нехтувала. Саме за таких умов і підходів до, здавалось би, загальновідомих правових явищ можна отримати нові, більш якісні та об'єктивні результати. Такому підходу сприяє усвідомлення факту, що юридична наука не є самодостатньою, про що свідчить досить обмежений набір методів пізнання у порівнянні, наприклад, із філософією. Юридична наука – це частина гуманітарних наук і повинна досліджуватися і розвиватися у тісній взаємодії з іншими соціально-гуманітарними науками, що буде продемонстровано у наступному підрозділі.

Ми є свідками становлення новочасного євроінтеграційного етапу. Йдеться про те, що починаючи з середини 2000-х років Україна неухильно, інколи із зупинками, але перелаштовує свою правову систему з євроазіатського типу на європейський тип, або можна ще говорити про два світоглядних комплекси у праві. Один із них ми називаємо "європейським" – він ставить на чолі всього людину, цінність лидини, свободи, вартість її, право і т.д. І зовсім інший підхід, архаїчний, трайбалістський

(лат. *tribus* – плем`я) – форма групової осі або групової відокремленності, що характеризується внутрішньою замкнутістю і винятковістю, що зазвичай супроводжується ворожістю до інших груп), який вважає, що насамперед важливою є спільнота, тобто плем'я, рід, нація, у нашому випадку права – держава як цінність. Людина ж є гвинтиком, яка має бути підпорядкована якимось вищим начебто інтересам. Перший із цих поглядів можна назвати ліберально-демократичним, або європейським. Другий – тоталітарний, авторитарний або азіатський, якщо вже довести до кінця його логіку. Йдеться про світоглядний конфлікт реформаторів і традиціоналістів у питанні розвитку права, які стоять на протилежних позиціях щодо того, який напрямок необхідно обирати – заскорузлої традиції чи модерності. Революція Гідності дала відповідь на це запитання в українському контексті йоднозначно виначила вектор розвитку України загалом та правової системи зокрема.

Предтечею модерного вибору стала ратифікація 11 вересня 1997 року Парламентом Конвенції про захист прав людини та основоположних права[1] від 4.11.1950 року. Знадобилося майже десять років, щоб почати реалізовувати цю Конвенцію, виконувати рішення Суду і прийняти Закон України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини"[2] від 23.02.2006 р. № 3477. Проте це було значним кроком у напрямку європеїзації українського права.

Цього ж року Верховна Рада України ратифікувала Європейську соціальну хартію[3] від 03.05.1996 р. № ETS 163 (ратифікована 14.09.2006 р.), що є неабияким стимулом реформувати соціальну сферу і наближувати її до європейських стандартів.

Значним поступом у реформуванні системи права є підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – *Угода*), яка підписана на заміну рамкової та здебільшого декларативної Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною (англ. *Partnership and co-operation agreement between the European communities and their member states, and Ukraine*), яка була ратифікована 10 листопада 1994 року. Угода ж про асоціацію є більш конкретною та значним поштовхом до реформування правової системи України на якісно нових засадах. Перш за все йдеться остаточна трансформація функції правовідносин з "управління" суспільними від-

[1] Конвенція про захист прав людини та основоположних права від 4.11.1950 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

[2] Закон України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23.02.2006 р. № 3477. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15

[3] Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р., № 163. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_062

носинами на "регулювання" суспільних відносин та утвердження в праві принципу "держава для людини", а не навпаки. У Розділі III "Юстиція, свобода і безпека" Угоди передбачено утвердження верховенства права та зміцнення відповідних інституцій, зокрема у сфері правоохоронної діяльності та встановлення правосуддя, насамперед зміцнення судової системи, покращення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості. З метою управління міграційними потоками, Угодою передбачається запровадження всеохоплюючого діалогу щодо ключових питань у сфері міграції, включаючи нелегальну міграцію, протидію торгівлі людьми тощо. Окремі статті присвячені створенню належних умов для працівників, які на законних підставах працюють за кордоном. Розвиток співпраці у сфері надання правової допомоги у цивільних та кримінальних справах тощо.

Важливо наголосити, що, крім конкретних статей щодо реформування правової системи України, відбувається переосмислення підходів щодо участі держави в регулюванні тих чи тих відносин. Йдеться про поступову відмову у регулюванні від імперативного методу на користь диспозитивного. Дерегуляція економіки призводить до широкого запровадження добровільних та договірних начал, що можна простежити на прикладі системи недержавного пенсійного забезпечення. Суттєву роль у зміні парадигми у підходах до правовідносин відіграють також інформатизація суспільства, запровадження інноваційних технологій та систем, які значно модернізують і правове регулювання, особливо у частині процедурних аспектів.

У контексті права соціального забезпечення важливим сигналом є бажання підписати Україною Європейський соціальний кодекс, про такі наміри йдеться в розпорядженні Президента України про уповноваження міністра соціальної політики України П. Розенка на підписання Європейського кодексу соціального забезпечення[1] від 25 грудня 2015 р. №819/2015-рп.

Хронологічний аналіз становлення, розвитку вчення про правовідносини дало можливість зробити висновок, що йому притаманні відповідні етапи розвитку.

I. **Етап становлення вчення про правовідносини** (друга половина XIX ст. – до 1917 р.) – вчені-юристи починають розробляти юридичну конструкцію юридичних відносин. Плюралізм у дослідженні правових явищ сприяє виникненню різних типів праворозуміння, а відповідно, і підходів до правовідносин. Фактично вперше відбуваються спроби пе-

[1] Розпорядження Президента України "Про уповноваження П. Розенка на підписання Європейського кодексу соціального забезпечення" від 25.12.2015 р. №819/2015-рп. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/8192015-gr-19686

ренести розгляд правовідносин із виключно правозастосовчої площини в теоретичну.

ІІ. **Ранньорадянський етап** (починаючи з 1917 – до середини 1930-х рр. ХХ ст.) – характеризується революційністю у підходах до права, спробою створити нове право: революційне, пролетарське, соціалістичне. Швидкість впровадження нового права з теорії в практику пояснюється тим, що автори нових правових конструкцій є одночасно і тими, хто їх впроваджує.

ІІІ. **Етап сталінського легізму** (остаточно закріпився 1938 р. – до середини 1950-х рр.) – характеризується закріпленням на державному рівні єдино правильного розуміння права, ліквідація будь-якого вільнодумства в теорії, пануючим визнається позитивіський підхід до розуміння права.

ІV. **Етап формування теорії "чистих" правовідносин** у теорії права (починаючи з кінця 1950-х рр. – до другої половин 1970-х рр.) – результати ХХ з'їзду КПРС мали не тільки суспільно-економічні наслідки, але і вплинули на розвиток вчення про правовідносини та підходи до права. Роблять перші спроби переглянути "аксіоми" сталінського легізму, а також розпочинається процес синтезу й аналізу правовідносин в цілому та їх структурних елементів окремо, але в межах позитивіського підходу. Кристалізується вчення про "чисті" правовідносини.

V. **Етап трансформації методологічних підходів до вивчення правовідносин** (з початку 1980-х рр. – до початку 1990-х рр.) – завершується теоретичне опрацювання доктрини щодо правовідносин, сформована та загальновизнана концепція самоправовідношення, виокремлені й описані його елементи. Розпочинається дослідження правовідносин із застосуванням іншої, окрім юридичної, методології, а саме: філософії, соціології та ін., що дає можливість отримати нові результати. Іншими словами, відбувається перехід від норми до методології.

VІ. **Етап плюралізму наукових підходів у вивченні та визначенні правовідносин** (з середини 1990-х рр. – до середини 2000-х рр.) – характерними особливостями є зміна підходів до вивчення права загалом та правовідносин зокрема. Розпочинається домінування природно-правового підходу до права. "Чисті" правовідносини сходять із першочергових проблем теорії права, більшість досліджень правовідносин зміщується у галузеві, підгалузеві правовідносини із широким застосуванням вчення про правовідносини. Поступовий відхід від позитивістського бачення правовідносин і переорієнтація правовідносин з "управління" суспільними відносинами на "регулювання" суспільних відносин.

VІІ. **Євроінтеграційний етап** (починаючи з середини 2000-х рр. до сьогодення) – до ключових ознак цього етапу належить ратифікація Конвенції про захист прав людини й основоположних прав та прийняття Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Єв-

ропейського суду з прав людини", ратифікація Європейської соціальної хартії. Знаковою і найбільш яскравою ознакою цього етапу є підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у 2014 році, що дає змогу перейти від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції. Таким чином, Україна розпочинає процес реформування правової системи загалом та правовідносин зокрема на принципах європейського права та європейських стандартів, а також деімперативізації правових відносин. У 2016 році України має підписати Європейський кодекс соціального забезпечення.

1.3. ІСТОРИКО-ПРАВОВА РЕТРОСПЕКТИВА ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ВИТОКИ, СУЧАСНІСТЬ, ТЕНДЕНЦІЇ

Теорія права соціального забезпечення все частіше стає предметом наукового дослідження, а її здобутки сприяють процесові формування загальної частини цієї важливої та складної галузі права. Особливість та складність наукових досліджень теорії права соціального забезпечення загалом та пенсійного забезпечення зокрема полягає ще й у тому, що вони знаходяться на перехресті публічного та приватного права і є предметом наукових пошуків фахівців із цивільного, адміністративного, фінансового права, а також економістів, фінансистів, демографів, соціологів та ін. Цьому сприяє кілька факторів: передусім це значущість цієї галузі права для суспільства та держави, а також перманентне реформування соціальної сфери, яке безпосередньо впливає як на макроекономічні, так і на мікроекономічні показники держави. Соціально-забезпечувальне законодавство є одним із найбільш динамічних. Безумовно, реформування соціальної сфери не може обмежуватися одноразовими змінами, оскільки це тривалий процес, а соціальні реформи можуть продовжуватися і, як правило, продовжуються не один рік. Варто також зазначити, що ст. 1 Конституції України[1] чітко визначила внутрішній курс України в напрямку побудови соціальної держави. Очевидно, що говорити про соціальну державу в умовах соціальної незахищеності громадян не можна, а отже, і органи державної влади, і громадянське суспільство, і наукова громадськість повинні сприяти та долучатися до забезпечення соціального добробуту громадян.

Професор П.М. Рабінович, досліджуючи основоположні права, зазначає, що одним із фундаментальних аспектів проблематики основоположних прав є питання соціальної сутності таких прав. Кожному феномену притаманні сутність і явище (“явленність”), при цьому “явленність”, тобто зовнішня форма (оболонка) феномену та його сутність зазвичай не збігаються. Явище стає відомим суб’єктам вже у процесі їхньої повсякденної, “утилітарної” практики. Вчений зазначає, що ключем до виявлення соціальної сутності правових явищ є потребовий підхід. Йдеться про виявлення історично зумовлених певних потреб різних

[1] Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

суб'єктів суспільного життя і встановлення ролі, функції (як потенційної, так і реальної) тих або тих предметів, подій, процесів у задоволенні таких потреб[1]. Саме такий підхід покладений в основу вивчення правовідносин у пенсійному забезпеченні.

У контексті майбутнього розвитку системи соціальних прав та межі їх поширення загалом і соціального забезпечення зокрема можна зробити однозначний висновок, що Україна перебуває під впливом загальносвітових тенденцій, що відбуваються. Очевидно, що XX ст. було сторіччям закріплення та утвердженням права на соціальний захист. Фактично у XX ст. сформувався основний індекс соціальних прав, він не є вичерпним і ще буде доповнюватися у зв'язку із розвитком суспільства. Базові соціальні права уже не тільки закріплені у конституціях країн світу, але стали звичними у масовій свідомості громадян. У XX ст. також були закладені високі стандарти соціального захисту, яких Україна тільки намагається досягнути. У XXI ст. виникають нові виклики, серед яких основними є економічні кризи, глобалізація, старіння населення, безробіття, міграція, війни, біженці, внутрішньо переміщені особи та ін. Завданням України є утримання соціальних стандартів та їх підвищення до стандартів Європейського Союзу та Міжнародної організації праці. Загальносвітовою тенденцією, яку можна спостерігати і в Україні є відхід від концепції патерналістичної соціальної держави, за якої основний тягар по соціальному захисту лежить на державі, особливо гострою ця проблема є в Україні. Така тенденція неминуча, хоча досить повільно, але держава відходить від патерналізму, що трактується як матеріальне забезпечення всіх без винятку громадян, які перебувають у скруті у формі прямих виплат з державного бюджету. Сьогодні в Україні можна спостерігати зародження неопатерналістичної держави, в умовах якої соціальна функція здійснюється шляхом більш широкого застосування і з розширенням методів реалізації соціальної політики, в основі яких попередження соціальних ризиків. Як зазначає О.В. Родіонова, така держава покликана максимально стимулювати трудову активність працездатних громадян, а при забезпеченні пенсіонерів і безробітних субсидіарно вирішувати ці проблеми як державою, так і недержавними громадськими структурами[2]. Крім цього, майбутні отримувачі соціального захисту повинні усвідомлювати той факт, що наявність та розмір соціальних виплат залежить від їхньої активної трудової діяльності та участі у соціальному страхуванні. В основі нового підходу до розбудови соціальної держави має бути перш за все принцип особистої відпові-

[1] *Рабінович П.М.* Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістовна класифікація / *П.М. Рабінович* // Право України. – 2010. – № 2. – С. 18–23.

[2] *Родионова О.В.* Социальная функция современного государства: моногр. / *О.В. Родионова*. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 222.

дальності громадян. Кожен повинен робити все можливе для підтримки свого життєвого рівня зараз та в майбутньому. Саме впровадження до трудового та соціально-забезпечувального законодавства принципу особистої відповідальності за своє матеріальне забезпечення у випадку старості та втрати працездатності буде визначальним при формуванні нової парадигми країни соціального добробуту. Держава за таких умов модифікується із забезпечувача соціального захисту на гаранта соціального захисту, регулятора й організатора ефективного функціонування соціального захисту громадян.

Схожі думки висловлює і Н.М. Хома, вчена зазначає, що ми спостерігаємо світову тенденцію до відмови від ідеї загального добробуту, утвердження мінімальної держави, із сервісними функціями, що гарантує найнеобхідніші соціальні права. В умовах економічної кризи, глобальних викликів XXI ст. держава не в змозі брати на себе повну відповідальність за добробут особи, а в межах принципу субсидіарності перекладає частину функцій на бізнес, інститути громадянського суспільства[1].

На нашу думку, прикладом наслідування такого розвитку соціальної сфери є Королівство Нідерландів, яке перебуває у мейнстримі реформування соціальної сфери в Європі. Новий монарх цієї заможної країни Віллем-Олександр у своєму першому зверненні до парламенту у 2013 р. зазначив: "Класична соціальна держава поволі, але правильно перетворюється на державу "співучасті суспільства (громадян)". Йдеться про те, що державні системи повинні розпочати заохочувати самозабезпечення над державною залежністю[2]. На жаль, в Україні і сьогодні як у стінах парламенту, суспільстві, так і в науці права соціального забезпечення, здебільшого домінує бачення цієї проблеми через призму державного соціального забезпечення "від колиски до могили". Очевидно, що економічні реалії невблаганні, і якщо ми не розпочнемо змінювати систему соціального захисту еволюційними методами на основі модерності, то ринкова економіка зробить це революційними методами, чого допустити у жодному разі не можна, оскільки ризики таких змін важко прогнозовані.

На ці проблеми вказується і в Національній доповіді "Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави", йдеться про те, що тривалий період радянської історії вплинув на формування ціннісних орієнтацій населення. За цей час сформувався певний тип свідомості, характерними рисами якого є значні патерналістські настанови, великі сподівання населення не на власні сили, а на допомогу з

[1] *Хома Н.М.* Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: моногр. / *Н.М. Хома*. – К.: Юридична думка, 2012. – 592 с.

[2] *Nima Sanandaji.* The dutch rethink the welfare state // Newgeography. 11/02/2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newgeography.com/content/004028-the-dutch-rethink-welfare-state

боку держави, звичка отримувати безоплатні соціальні послуги (нехай навіть неякісні, але цілком доступні), і водночас слабка (здебільшого – формальна) особиста участь у прийнятті рішень, низька підприємницька активність. Як наслідок – серед основних причин, що перешкоджають ефективному соціальному (пенсійному) розвитку, можна назвати такі: відсутність збалансованості між економічним зростанням та соціальними видатками; неспроможність національної економіки повністю забезпечити всі зобов'язання держави; висока питома вага пенсійних виплат у державних видатках та у ВВП внаслідок високого рівня демографічного старіння, можливість дострокового набуття пенсійного права; низький рівень довіри до влади з боку населення, який сформувався через непослідовність політики різних урядів[1].

Основним завданням цієї частини монографічного дослідження є висвітлення пенсійних правовідносин через призму розвитку, то, на нашу думку, основна суть наукової праці полягає в тому, щоб показати саме розвиток не просто пенсійних відносин, а показати, що стало першопричиною, першоджерелом виникнення цих відносин. За інших умов можна було б обмежитися тільки законодавчими актами, які були прийняті починаючи з часів Російської імперії і до наших днів, тим самим звузивши своє дослідження до аналізу нормативно-правового матеріалу і продовживши наслідувати нормативістський підхід до вивчення правових явищ. Для конструювання найбільш вдалої системи пенсійного забезпечення необхідно розуміти його витоки, основи, саме вони є дороговказом при рефомуванні пенсійних правовідносин сьогодні, звідси на озброєння був взяти соціологічний підхід до вивчення права. Крім цього, з позицій аналізу імперського чи радянського законодавства уже написано достатньо наукових праць, і загалом питання є з'ясованим. Сьогодні особливо варто звернути увагу на причини прийняття та існування пенсійного законодавства, з'ясувати, що стало стимулом, поштовхом для такого інтенсивного розвитку соціального законодавства загалом та пенсійного зокрема, якою є генеза ідей, що сприяли зародженню пенсійного забезпечення. Давши відповіді на ці питання, можна говорити про те, які процеси сьогодні відбуваються у пенсійному забезпеченні сьогодні, що і як необхідно зробити для покращення ситуації, яка склалася, яка мета пенсійного забезпечення, його місце та значення у правовій системі та яка його роль у суспільстві.

Увесь цей комплекс проблем повинен бути досліджений із позиції соціологічного підходу, застосуванням широкого спектру загальнонаукових та спеціально-наукових методів, залучення знань інших суспільних

[1] Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. *В.М. Гейця* [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – С. 289–290.

наук (економіки, соціології, демографії, філософії, логіки, етики тощо) і загального розуміння того, що право у демократичній, соціальній, правовій державі – це надбудова, а не основа розвитку суспільства.

На особливу увагу заслуговує аналіз пенсійного забезпечення з економічної точки зору. Місце та значення економічних процесів у суспільстві та правовому регулюванні провідне. Економіка ефективно функціонує тільки в такому суспільстві, де право ґрунтується на її законах та закономірностях. С.С. Алєксєєв вказував на те, що за своєю соціальною природою правовідношення є надбудовою, яка обумовлена у своєму існуванні та розвитку економічним підґрунтям. Як наслідок, автор резюмує, що в сфері економічного життя правовідносини входять у юридичну надбудову саме (і тільки) як форма реальних відносин власності, економічного обміну тощо, при цьому правовідносини в силу єдності юридичної форми і матеріального змісту є зв'язковою ланкою між базисом і надбудовою. Правовідносини включаються в механізми втілення економічних законів, безпосередньо вплітаються в тканину економічного життя[1].

Таку ж позицію висловив ще в 1958 році професор С.Ф. Кечекьян, який зазначив, що право обумовлене економікою, воно не може бути встановлене довільно законодавцем. У правовідносинах відображаються безпосередньо визначені економічні відносини, які є змістом правовідносин. Але правовідносини опосередковують не лишень економічні, але й інші, що обумовлені в кінцевому результаті економікою суспільні відносини, що відображають їх. Таким чином, правовідносини є формою економічних та інших суспільних відносин[2]. Отже, виникає необхідність відійти від форми правовідносин і дещо зупинися на їхній сутнісній характеристиці з різних позицій, одна з яких є економіка.

Погоджуючись із позицією вчених, хотілося б зауважити, що додатковим аргументом у необхідності висвітлення економічного аспекту пенсійних правовідносин є те, що їхнім об'єктом є пенсія, яка становить і економічну категорію. Особливої актуальності розкриття економічного аспекту пенсійних правовідносин набуває сьогодні, коли стає очевидним тісний взаємозв'язок права й економіки, розвиток нових наукових досліджень у сфері економічного аналізу права, економічної теорії права, економічного підходу до права тощо. Безумовно, правовідносини – це правова категорія, це універсальна конструкція регулювання відносин між суб'єктами права. Тільки об'єкт, про висвітлення якого йтиметься в іншому підрозділі, дає те забарвлення правовим відносинам і є головним критерієм їхньої диференціації. Сама назва "пенсійні правовідносини"

---

[1] *Алексеев С.С.* – Цит. праця. – С. 334–335.

[2] *Кечекьян С.Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе. / *С.Ф. Кечекьян*. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – С. 8.

чітко вказує не тільки на галузь законодавства, яким регулюються відносини, але і на об'єкт. Іншими словами, правовідносини з точки зору теорії права – це макети, матриці, лекала суспільних відносин. Якщо говорити про конкретні правовідносини (пенсійні, цивільні, трудові, адміністративні тощо), то необхідно у першу чергу відштовхуватися від об'єкта. У пенсійних правовідносинах саме пенсія визначає філософію цих відносин. Для всебічної характеристики пенсійних правовідносин необхідно їх досліджувати не у відриві від об'єкта (пенсії), а комплексно, у їх взаємозв'язку. Саме виходячи з цих позицій вважаємо, що розглядати пенсійні правовідносини дистанціюючись від їхнього об'єкта є хибним шляхом наукового пошуку.

Очевидним є і те, що під час дослідження права, невикористання або поверхневе використання результатів економічних досліджень є неприпустимим, а самі дослідження не можуть вважатися повними та всеохопними. Майбутнє правових досліджень без врахування економічного аспекту є малоперспективним або просто може звестися до дослідження права заради дослідження як процесу без наслідку, а не суспільства і держави. Тільки у взаємодії економіки і права можна говорити і про ефективність законодавства загалом та пенсійного зокрема.

Вважаємо за необхідне зупинитися на історії питання економічного аналізу права. М.І. Одінцова вказує, що до початку 60-х років в Америці почала розвиватися дисципліна під назвою "економіка права", але співпраця економістів і юристів обмежувалася вирішенням прикладних задач у тих сферах, де цілі і суть правової доктрини формулювалися в економічних термінах ("антимонопольне", "податкове законодавство", "сфера комунальної власності" тощо). Однією із причин відсутності інтересу економістів до права полягала в тому, що в 1920–1960 рр. більш активно застосовувалися математичні методи та статистичний аналіз, тобто ті сфери, де можна отримати достовірні дані, а правові норми й інститути видавалися малопридатними для математичного моделювання та емпіричного аналізу[1].

Ричард Познер зазначає, що економічний аналіз права поділяється на два напрямки, кожен із яких бере свій початок з моменту виникнення економічної теорії як самостійної науки в XVIII ст. Перший напрямок розвивався в міру становлення економічної науки і розширення державного регулювання ринків (ринкове дослідження правового регулювання). Інший напрямок економічного аналізу права майже не розвивався (йдеться про неринкові дослідження права)[2]. М.І. Одіницова пояснює, що

[1] *Одинцова М.И.* Экономика права: учеб. пособ. / *М.И. Одинцова*. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ. – 2007. – С. 1.

[2] *Познер Р.* О применении экономической теории и злоупотреблении ею при анализе права / *Р. Познер* // Истоки: экономика в контексте истории и культуры. – М.: ГУ-ВШЭ, 2004. – С. 312–348.

неринкові дослідження права – це новий економічний підхід до права, і він відрізняється від класичного (ринкового) передусім своїм предметом. Він здійснює економічний аналіз права, яке регулює неринкову поведінку. В основі цього підходу зосереджена ідея про те, що теорію раціонального вибору можна застосувати щодо будь-якої людської поведінки. У 1960-х – на початку 1970-х рр. закладаються основи економіки права завдяки внеску Г. Беккера (робота "Про расову дискримінацію"), Г. Калабрезі (праця "Деякі ідеї щодо розподілення ризику і деліктного права"), Р. Коуза (стаття "Проблеми соціальних витрат") і Р. Познера (фундаментальне дослідження "Економічний аналіз права")[1]. Г. Беккер (1991 р.) і Р. Коуз (1992 р.) стали у подальшому лауреатами Нобелівської премії з економіки. Автор продовжує, що економічний підхід має дві характерні риси. По-перше, він оперує граничними величинами, тобто займається аналізом і оцінкою ефективності невеликих змін у системі, що загалом є стабільною. По-друге, цей підхід приділяє основну увагу стимулам, які діють *ex ante*, тобто до того, як відбулася подія, що потребує застосування правової системи. Тому право оцінюється економістами з точки зору стимулів, які воно створює, а не як механізм вирішення спорів, що характерно для традиційного правознавства[2], особливо в системі загального (прецедентного) права.

Цікаве порівняння економічного і юридичного аналізу пропонує О.В. Шмаков, який стверджує, що економічний аналіз права передбачає ефективність, синтез загальної теорії (*ex ante*), попередження, дедуктивний підхід. Юридичний аналіз права вимагає справедливість, інтерпретацію фактів (*ex post*), відплату та залякування, індуктивний підхід[3].

Сьогодні розрізняють позитивну та нормативну економічну теорію права. Позитивна економічна теорія права пояснює світ таким, яким він є, а також дозволяє передбачити, як зміниться поведінка людей у відповідь на зміни в законодавстві. Натомість нормативна теорія прагне змінити світ, зробити його кращим. Вона не відповідає на питання: "Що є?", а на питання: "Що повинно бути?" При цьому нормативна теорія використовує результати позитивного економічного аналізу, доповнюючи їх оціночними судженнями щодо того, якими повинні бути цілі суспільства. Нормативний підхід до права пропонує зміни в правові норми, керуючись висновками економічної теорії права. Економічний підхід може бути корисним для позитивного аналізу ефективності альтер-

[1] *Одинцова М.И.* – Цит. праця. – С. 1–2.

[2] *Одинцова М.И.* – Там само. – С. 5.

[3] *Шмаков А.В.* Экономический анализ права: учеб. пособ. – Ч.1 / *А.В. Шмаков*. – Новосибирск: Изд. НГТУ, 2005. – С. 13.

нативних правових норм і вивчення впливу правових норм на розподіл багатства і доходів[1].

Таким чином, обґрунтованим видається аналіз правових категорій через призму економічного вивчення права із застосуванням як позитивного, так і нормативного аналізу.

Українська дослідниця М.А. Вороніна розглядає порушені питання з іншого боку: не з позиції економічного аналізу права, а з позиції правового регулювання економіки. Вчена вказує, що становлення і розвиток *теорії правового регулювання економічних відносин* відбувалися шляхом теоретичного обґрунтування і практичного вирішення низки проблем у сфері економіки. В галузі загальної теорії права становлення понятійного апарату, фундаментальних принципів, логічних правил теорії правового регулювання економічних відносин йшло шляхом обґрунтування об'єктивних суперечностей суспільного розвитку, що породжують необхідність у правовому регулюванні, а також викликають зміни правових норм та інститутів; внутрішніх суперечностей правової системи, обумовлених тим, що вони є складним комплексом, який розвивається нерівномірно і покликаний виконувати різноманітні, зокрема суперечливі, функції; принципів керівництва економікою та їх правового закріплення; аналізу об'єктивних економічних законів і правових форм їх реалізації; відповідності правової форми й економічного змісту; ефективності впливу правової системи на економіку; розмежування чинності об'єктивних закономірностей економічного базису і власних закономірностей надбудови. Вчена продовжує, що у всіх випадках реалізації тієї чи тієї економічної теорії в практику державно-правового будівництва конкретної держави (в Україні зараз це, безумовно, формування ринкової економіки) має йтися про використання апарату, функцій і структур або комбінації відповідних правових теорій. Це не означає відмову від створення єдиної теорії правового регулювання економічних відносин або обґрунтування її як тупикової гілки правової теорії, але свідчить скоріше про *інтертеоретичний характер* взаємодії економічних і правових теорій, які в теорії систем носять назву асимптотичних і при яких жодна із взаємодіючих правових і економічних теорій не поглинається і не зводиться одна до другої. Підводячи підсумок, теорію правового регулювання економічних відносин потрібно визначити як результат інтертеоретичної асимптотичної взаємодії домінуючої на даному етапі розвитку суспільства економічної доктрини і правових форм її реалізації[2]. Така позиція вченої, на нашу думку, є спробою надати праву не

---

[1] *Одинцова М.И.* – Цит. праця. – С. 7.

[2] *Вороніна М.А.* Теорія правового регулювання економічних відносин у системі наукового знання / *М.А. Вороніна* // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 3. – С. 3–10.

притаманних йому функцій, як це було зроблено за часів соціалізму радянського зразка, яким право визначало, як має розвиватися економіка. Важливо пам'ятати, що право – це тільки інструмент, за допомогою якого регулюють економічні відносини, а не джерело цих відносин. Економічні відносини є самодостатніми і розвиваються за власними, об'єктивними законами. Функція права у цьому випадку – надати цим природнім законам форму юридичних законів.

А.Г. Карась зазначає, що варто підкреслити зміну характеру теоретичних міркувань про право. Для "старої" юриспруденції був характерний "юридичний позитивізм", сутність якого полягає в тому, що будь-яке рішення законодавця сприймається як даність. Обговоренню або аналізу підлягають лише проблеми застосування, включаючи відповідність раніше прийнятих законів. Економічному стилю мислення навпаки – властива альтернативність, прагнення до зіставлення різних варіантів досягнення мети, порівняння результатів і витрат тощо. Тим самим закон сприймається як "об'єктивна реальність", він є не більше ніж одним із можливих альтернативних шляхів досягнення певної мети, про нього можна і потрібно міркувати з позицій ефективності реалізації відповідної мети[1].

На підтвердження викладеного треба навести окремі положення аналітичної доповіді "Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації "пенсійного портфеля", яка вказує наскільки пенсійне забезпечення загалом та правовідносини зокрема вплетені в економіку країни. Пенсійне забезпечення в Україні, згідно з доповіддю, є основною складовою системи соціального захисту. Це спричинено значною часткою пенсіонерів у складі населення, що у 2010 рік сягає 28,6%, а також питомою вагою пенсійних виплат у сукупних соціальних трансфертах. Реформа пенсійної системи в Україні покликана змінити баланс економічних і соціальних інтересів у державі, посилити стимули до праці та детінізації заробітної плати, заохочувати заощадження застрахованих осіб на старість, диверсифікувати джерела фінансування пенсій завдяки поєднанню внесків на соціальне страхування та обов'язкових і добровільних накопичень. Кардинальне вирішення проблеми чинників пенсійної системи перебуває поза межами лише пенсійної реформи, адже охоплює широке коло питань. Для того, щоб реалізувати ефективні інструменти державного регулювання пенсійної системи, необхідно спиратися на чинники, що визначають її розвиток, зокрема:

- макроекономічні (темпи зростання та структура ВВП, частка в ньому оплати праці, індекс споживчих цін, кількісні характеристики становища на ринку праці);

[1] *Карась А.Г.* Принципи теорії економічного аналізу права / *А.Г. Карась* // Держава і право. – 2007. – Вип. 36. – С. 129–137.

- демографічні (народжуваність, смертність, тривалість життя, віково-статева структура населення);

- соціально-трудові (ситуація на ринку праці, період трудової активності і структура трудового стажу, рівень оплати праці (доходи) осіб, які сплачують внески, величина прожиткового мінімуму працездатного та непрацездатного населення);

- власне пенсійні (нормативні вимоги до умов виходу на пенсію, пенсійні схеми та пенсійні програми, історично обумовлена організаційна структура самої пенсійної системи, що склалася)[1].

З вищевикладеного чітко простежується скільки сфер економіки зачіпає пенсія і в якому взаємозв'язку з ними перебуває. Хотілося б також наголосити на тому, що говорячи про соціальну чи пенсійну реформу, йдеться не тільки про правову, а, в першу чергу, економічну реформу в сфері соціального чи пенсійного забезпечення із залученням економістів, які можуть прорахувати наслідки правових змін.

О.П. Коваль у згадуваній аналітичній доповіді чітко вказує, що пенсійна система є складовою частиною фінансової системи, тобто чинником національної безпеки. Вона не тільки знаходиться під впливом окремих зовнішніх ризиків, а й сама може бути їхнім джерелом, передусім для соціального, економічного та політичного складників безпеки держави, що, власне, й відбувається в Україні[2].

Як слушно зазначає Н.А. Полящук, право (законодавство) формально закріплює економічні моделі, мету, завдання, принципи економічних відносин, фіксує рамки та межі втручання держави в економіку, закріплює і гарантує всі форми власності, визначає порядок юридичного вирішення економічних відносин. У свою чергу економіка задає "характер" права, ступінь його присутності в економічному житті індивіда і соціуму[3].

Крім цього, Пенсійний фонд України – це державний фінансовий інститут, який є складовою частиною бюджетно-фінансової системи, що здійснює адміністрування солідарної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування через систему акумулювання і розподілу коштів. Структура бюджету Пенсійного фонду України характеризується складною полікомпонентною структурою бюджетоутворюючих показни-

---

[1] Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації "пенсійного портфеля": аналіт. доп. / *О.М. Пищуліна, О.П. Коваль, А.М. Авчухова*. – К.: НІСД, 2010. – С. 3–4.

[2] *Коваль О.П.* Ризики, загрози, пріоритети та наслідки реформування пенсійної системи України: аналіт. доп. / *О.П. Коваль*; за ред. *Я.А. Жаліла*. – К.: НІСД, 2012. – С. 15.

[3] *Полящук Н.А.* Соотношение права и экономики на современном этапе / Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь: матер. Междунар. науч.-практ. конф. / редкол.: *И.Н. Колядко* (гл. ред.) [и др.] – Минск: Позитив-центр, 2010. – С. 49–50.

ків дохідної і видаткової частин бюджету[1]. Як бачимо, говорити тільки про правовий аспект досліджуваних відносин не можна, адже право у цьому сенсі тільки надбудова, яка може у будь який момент змінитися.

На підтвердження економічної природи пенсії варто згадати той факт, що пенсійна система складається з трьох рівнів: загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, у якому домінує імперативний метод правового регулювання, а отже, і визначає особливості пенсійних правовідносин. Накопичувальна система пенсійного забезпечення та система недержавного пенсійного забезпечення вибудувана на приватноправових началах із визначальною роллю диспозитивного методу. Не дивлячись на методи правового регулювання, і розподільча, і накопичувальні системи розглядають пенсію як капітал. Якщо Пенсійний фонд України розподіляє кошти, то накопичувальні та недержавні пенсійні фонди їх інвестують та беруть активну участь у розміщенні цих коштів на фондових біржах, тобто є повноцінними учасниками фінансового ринку. На Заході пенсійні системи розцінюють як важливу складову економіки країни, яка може її або стабілізувати, або розбалансувати. Пенсійні фонди – це не прохачі і не бідні організації, які чекають на допомогу від держави, а економічно незалежні учасники фінансових відносин, а їхні клієнти – пенсіонери – це заможні громадяни, які реалізовують свої права та свободи у повному обсязі. В.В. Коровкін, вказуючи на переваги накопичувальної пенсійної системи, називає її "пенсійна система індивідуальної капіталізації"[2] і має у цьому сенсі рацію.

Сьогодні серед економістів набуває поширення термін "соціальний капітал". У своїй доповіді Д.Ф. Шавішвілі зазначив, що у зв'язку з новими виробничими відносинами, що базуються на парадигмі приватної власності, затрати на соціальну сферу повинні отримати статус соціального капіталу і увійти самостійною одиницею до складу відновлювального в ринковому господарському механізмі сукупного капіталу (поряд з промисловим, торгівельним, фінансовим і кредитним капіталом)[3].

Окремо хотілося б зазначити, що пенсія як економічна категорія, не повинна бути синонімом бідності та злиденності, якою вона є в Україні, пенсія – це засіб реалізації особою прав та свобод людини, точніше це той економіко-правовий механізм, який забезпечує автономність людині, у першу чергу економічну. Щодо автономії людини влучно зазначає Джон Кекес (*John Kekes*), що всі люди мають здатність до автономії. Це найфундаментальніша позиція, яка їм властива однаковою мірою. Якраз

---

[1] Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації "пенсійного портфеля". – Цит. праця. – С. 9.

[2] *Коровкин В.В.* Пенсионная система индивидуальной капитализации в теории и на практике / *В.В. Коровкин*. – М.: ИНФРА-М, 2011. – С. 18.

[3] *Шавишвили Д.Ф.* О реформе социального обеспечения (тезисы научного доклада) / *Д.Ф. Шавишвили*. – М.: Ин-т экономики РАН. – 2011. – С. 12.

для розвитку та здійснення цієї здатності людям потрібна свобода, захист їх прав та ті блага, якими розподільча справедливість покликана їх забезпечити. Отже, потрібно стимулювати розвиток економічної автономії людини (пенсіонера)[1].

Як бачимо, пенсійне забезпечення та правовідносини в пенсійному забезпеченні є багатогранними. Повертаючись до питання, щó є основою пенсійного забезпечення, можна беззаперечно стверджувати, що це перш за все пенсійно-економічні відносини.

Виникнення пенсійного забезпечення, крім морально-етичних та гуманістичних поглядів (про що йтиметься нижче), мало і соціально-економічний характер. Позаяк соціально-економічний розвиток країн Європи, підвищення рівня медичної допомоги сприяли збільшенню народжуваності, тривалості життя, зниження рівня смертності, а останні фактори, як відомо, залежать не скільки від біологічних, а більше від соціальних факторів, то – як наслідок – збільшилася кількість осіб, які частково чи повністю втратили працездатність і не можуть себе самостійно утримувати. Сім'ї, у яких жили люди літнього віку, не завжди могли собі дозволити їх утримувати. Розпочався процес створення мережі притулків для таких категорій людей, як правило, при монастирях чи церквах, а потім він поширився і набув більше світського характеру. Перші кроки на українських землях у напрямку забезпечення знедолених тісно пов'язані з християнством. Згідно із Статутом Великого Князя Київського Володимира Святославовича 996 року піклування про бідних і нагляд за громадським (державним) забезпеченням покладалися на духовенство, а фінансовим джерелом була церковна десятина[2]. Але в подальшому доброчинність, меценатство та філантропство окремих підприємців чи представників дворян уже не могло вирішити проблему утриманства таких категорій людей. З часом виникають державні притулки, але і їх не вистачало, оскільки кількість осіб, які їх потребували, зростала, й ігнорувати ці проблеми вже було неможливо, а їх створення та утримання притулків ставало все більшим навантаженням на фінансову систему країн. Щоправда були приклади і самоорганізації працівників однієї професії – прикладом може слугувати самоорганізація шахтарів. Ще у XIII ст. у Фрайберзі (Саксонія, Німеччина) – місті срібних копалень – існувала лікарня для шахтарів. У 1320 р. в Айслебені (Саксонія, Німеччина) був побудований монастир Св. Катерини – своєрідний госпіталь для пристарілих та хворих шахтарів. Більше п'яти століть тому шахтарі м. Шварц (Тироль, Австрія) побудували "Братський дім" –

[1] *Кекес Дж.* Засадничі цінності лібералізму. / У кн. Лібералізм: антологія. 2-ге вид. (перероб.) / упор. *О. Проценко, В. Лісовий.* – К.: Смолоскип. – 2009. – С. 111–133.

[2] Статут Великого князя київського Володимира Святославовича 996 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cyclop.com.ua/content/view/1352/58/1/1/

спеціальну лікарню, певною мірою прообраз професійного соціального страхування, на утримання якої вони жертвували один крайцер (срібну монету) на тиждень[1].

Дослідження пенсійних правовідносин через призму соціології та демографії буде викладене нижче, тому є резон показати причини становлення соціально-забезпечувального законодавства, виникнення пенсійного забезпечення у сучасному його розумінні. Класичним прикладом "соціальних реформ" є Німецька імперія другої половини XIX ст. Можна вважати, що саме в цей період зародилася соціальна функція держави, позитивне соціальне право, що є точкою відліку виникнення пенсійного забезпечення у сучасному розумінні.

Сучасний білоруський дослідник О.Л. Белоусов, досліджуючи соціальну функцію німецької держави, вказує, що етап її зародження як одного із основних напрямків її діяльності починається у кінці XIX ст. і пов'язаний зі згаданими "соціальними реформами". Основними причинами формування соціальної функції були розвиток капіталістичних відносин, викликана цим промислова революція та індустріалізація німецького суспільства і економіки, які спричинили небувалий до цього ріст урбанізації і міграції населення, а також зміна життєвих ідеалів та цінностей, загрозливий рівень соціального напруження[2]. Отже, звідси можна резюмувати, що пенсійне забезпечення виникло в силу цілого комплексу причин, серед яких економіка посідає одне із провідних місць.

Про взаємовпливи пенсійного забезпечення та економіки країни зазначає і В.В. Антропов. На його думку, в економічно розвинених країнах соціальний захист загалом та пенсійне забезпечення зокрема є важливою частиною економіки, затрати на які сьогодні складають більше чверті валового внутрішнього продукту. Як показує досвід західноєвропейських держав, існування продуманої системи соціального захисту, що охоплює всіх громадян, не тільки призводить до підвищення рівня достатку, сприяє економічному росту, але і стабілізації політичної та соціальної ситуації в країни[3]. Це наштовхує на думку, що правильно обраний економічний підхід до врегулювання пенсійного забезпечення сприяє соціальній стабільності.

---

[1] *Одессер С.В.* Социальное государство / *С.В. Одессер* // География. – 1-15.09.2006. – № 17 (816). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (http://geo.1september.ru/view_article.php?id=200601704)

[2] *Белоусов А.Л.* Социальная функция немецкого государства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *А.Л. Белоусов*. – Гродно, 2002. – С. 9.

[3] *Антропов В.В.* Экономические модели социальной защиты населения в государствах ЕС: автореф. дис. ... докт. экон. наук: 08.00.14 / *В.В. Антропов*. – М., 2007. – С. 3.

Одним із найбільш повних визначень соціальної стабільності дала Г.О. Севрюкова, яка розглядає її як стійкий стан соціальної системи суспільства, що дозволяє їй функціонувати та розвиватися в умовах зовнішніх і внутрішніх змін. При цьому вона передбачає збереження економічних і політичних структур суспільства, що визначаються Конституцією і законодавством країни. Стабільне суспільство може успішно розвиватися, своєчасно замінюючи застарілі форми економічного і соціального розвитку новими, які відповідають суспільним потребам, що змінилися. Соціальна стабільність є результатом цілеспрямованої діяльності держави та соціальних інститутів у такій сфері суспільного життя, як соціальна безпека[1]. Для досягнення соціальної стабільності повинна здійснюватися належна соціальна політика, яку С.М. Прилипко розуміє як систему заходів, спрямованих на здійснення соціальних програм, підтримки доходів, рівня життя населення, забезпечення зайнятості, підтримання галузей соціальної сфери, запобігання соціальним конфліктам[2].

Таким чином, це дозволяє зробити висновок, що економіка є основою пенсійного забезпечення, а помилковим є вважати, що економічну реформу в пенсійному забезпеченні проводять юристи. Їхня функція викласти економічні формули в правовій нормі. Очевидними стають причини динамічності пенсійного законодавства, економічний розвиток безпосередньо впливає на пенсійну систему. Перехід економіки від адміністративно-планової до ринкової, економічні кризи, глобальні економічні процеси – усе це відображається на пенсійному забезпеченні загалом та правовідносинах зокрема, оскільки уряди країн змушені проводити реформи шляхом часткових законодавчих змін пенсійного законодавства, щоб наблизити пенсійне забезпечення до економічного становища або ж реформувати пенсійне забезпечення кардинально з метою ефективного функціонування в нових економічних умовах.

Але не варто применшувати ролі юридичної науки в реформуванні та модернізації пенсійної системи. Співпраця економістів і юристів може мати три наслідки: 1) ідеальним прикладом ефективного функціонування пенсійної системи є правове закріплення відповідно до правил юридичної техніки нової чи модернізованої економічної схеми, яка функціонує на практиці; 2) навіть за умови створення найкращої економічної схеми у пенсійному забезпеченні, неналежне її закріплення із порушенням правил юридичної техніки ускладнює реалізацію економічних механізмів на практиці, що призводить до частих змін законодавства для усунення

---

[1] *Севрюкова Г.А.* Социально-политическая стабильность как условие обеспечения жизненно важных интересов российского общества (на материалах Центрального региона Российской Федерации): автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.05 / *Г.А. Севрюкова*. – М, 2000. – С. 7.

[2] *Прилипко С.М.* Соціальне забезпечення як основний напрям соціальної політики / *С.Н. Прилипко* // Правова держава. – 2008. – Вип. 19. – С. 260–267.

колізій та прогалин; 3) надання правової форми економічним схемам у сфері пенсійного забезпечення, які або не відповідають ринковим умовам, або переслідують популістичні цілі може призвести до колапсу соціальної сфери загалом, соціальної напруженості і мати вкрай негативні наслідки зокрема. У першу чергу йдеться не про юридичну форму норми, а про те, що сам економічний механізм є дефектним, неефективним. У цьому контексті варто навести думку Р. Познера, що помилки у праві та в техніці з більшою імовірністю, ніж помилки у природничій науці або математиці, матимуть швидкі і дуже негативні наслідки в реальному світі[1].

Отже, чітко простежується те, що ідеальних пенсійних систем не існує і є низка факторів, які можуть впливати на ефективність пенсійного забезпечення загалом та пенсійних правовідносин зокрема. Головною ідеєю є те, що пенсійні правовідносини мають бути економічно обґрунтованими та виправданими. Саме економічні відносини мають стати основою для правових, бути їх змістом, а право надає їм тільки форму. Якщо ж правовідносини будуть розвиватися всупереч економічним відносинам, то їх можна скільки завгодно аналізувати, досліджувати, удосконалювати, але вони не будуть ефективними. Головна проблема та недолік сучасних досліджень у сфері пенсійного забезпечення полягає в тому, що автори ігнорують економічні аспекти і займаються виключно і здебільшого питанням юридичної техніки.

Пенсійне забезпечення є частиною соціального забезпечення, а останнє, як справедливо вказує Д.В. Шавішшвілі, це не тільки одне із прав людини, але і необхідна складова соціального й економічного життя кожної країни. Усі успішні держави з їхньою економікою реалізують такі стратегії розвитку, за яких соціальні системи відіграють важливу роль у боротьбі з бідністю і забезпечують економічну стабільність, допомагаючи громадянам долати основні життєві ризики і швидко адаптуватися до економічних, політичних, демографічних і соціальних змін[2].

Так чи інакше, ігнорувати економічні основи соціальної сфери не можна, більше того, соціальний добробут – це наслідок соціалізації економіки і зміни парадигми її функції.

Охарактеризувавши вплив економіки на пенсійне забезпечення, треба зазначити, що економіка, як і право, є наукою суспільною. Це означає, що всі процеси в економіці не відбуваються самі по собі, а перебувають у тісному взаємозв'язку із суспільством. Розвиток суспільства, його запити та потреби і є рушійною силою економіки. Таким чином, не можна оминути увагою таку сферу знань, як демографія та соціологія.

---

[1] *Познер Р.* Проблеми юриспруденції / *Р. Познер* / Пер. з англ. С. Савченко. – Х.: Акта, 2004. – С. 68.

[2] *Шавишвили Д.В.* О социальных последствиях реформирования пенсионного обеспечения / *Д.В. Шавишвили* // Журнал новой экономической ассоциации. – 2012. – № 3 (15). – С. 191–193.

Демографія (дав.-гр. δήμος – народ та лат. *graphe* – письмо, описання) – наука, що вивчає склад і рух людності (населення) та закономірності його розвитку. Соціологія (від лат. *societas* – "суспільство" та грец. *λογος* – "вчення", "знання", "наука") – наука про умови та процеси у суспільстві, а також про спостереження над ними. Виходячи з цих міркувань, вважаємо за необхідне звернути увагу на ці науки для глибшого розуміння суспільних процесів, які потім знаходять своє відображення у правовому регулюванні суспільних відносин, оскільки право не може дати відповіді на всі питання. Завдяки емпіричним даним демографії можна зробити висновки про життя суспільства, причини розвитку та занепаду держав у минулому.

Як слушно зазначає О.В. Петришин, одним із актуальних напрямів адаптації українського законодавства до викликів сьогодення має стати соціологізація юридичних знань, що передбачає розгляд правової проблематики у більш широкому контексті – у суспільстві загалом, а не лише його державної організації, опосередкованої відносинами виключно щодо формування та реалізації державної влади[1].

Як зазначає В.Д. Воднік, правова соціологія – це наука про те, як насправді виглядає соціальна дійсність, а соціологія права – це наука про те, як виглядає соціальна дійсність під дією права. На відміну від юридичного підходу (правові норми – судова практика), соціологічний підхід прагне розкрити більш глибинні зв'язки, які відбивають суть правових явищ: суспільні відносини – право – функціонування правових норм у суспільстві – їхня соціальна ефективність. Отже, соціологізацію права автор визначає як міждисциплінарну галузь наукового знання, що поєднує в собі пізнавальні ресурси юриспруденції як системи наук про право і державу і загальної соціології як науки про закономірності формування, розвитку і функціонування суспільства[2].

Жан Карбоньє (*Jean Carbonnier*) називає соціологізацію права юридичною соціологією, об'єктом якої є юридичні явища, що є різновидом соціальних явищ. Оскільки право породжене суспільством, то всі юридичні явища так чи інакше є соціальними, але не всякий соціальний феномен є правовим[3].

Соціологічний підхід, як стверджує М.І. Мельник, відкриває ширші горизонти в пізнанні права, правової системи і правових явищ і має

---

[1] *Петришин О.В.* Проблема соціалізації юридичних знань / *О.В. Петришин* // Юридична наука: сучаний стан та перспективи розвитку: Матер. міжнар. наук. конфер. До 60-річчя Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 1949-2009 / За ред. акад. НАН України *Ю.С. Шемшученка*. – К., 2009. – С. 17–25.

[2] Соціологія права: навч. посіб. / *В.Д. Воднік, Ю.І. Золотарьова, Г.П. Клімова, Н.П. Осипова, О.В. Сердюк*; за ред. *Н.П. Осипової*. – Х.: Право, 2007. – С. 4–9.

[3] *Карбонье Ж.* Юридическая социология / *Ж. Карбонье*. Пер. с фр. В.А. Туванова. – М.: Прогресс, 1986. – С. 30.

безперечні переваги перед традиційними методами. Це пояснюється тим, що розширюється предметний діапазон досліджень із широким використанням загальної соціології[1].

Використовуючи методику та знання соціології права, необхідно зрозуміти її предмет. У цьому контексті визначення Д.А. Керімова є найбільш вдалим: предметом соціології права є реальне буття права, яке взяте в цілому, його співвідношення та взаємодія з природними факторами, напрацюванні на цій основі загальних та специфічних особливостей правових об'єктів[2]. Саме соціологічний підхід застосовується при вивченні пенсійного забезпечення загалом та правовідносин у пенсійному забезпеченні зокрема.

Для того, щоб побачити причинно-наслідковий зв'язок процесів, що відбуваються в соціальній сфері, необхідно їх розглядати з ретроспективної точки зору. Л.Г. Удовика щодо такого підходу вказує на те, що неможливо зрозуміти чинне законодавство, не зіставивши його з попереднім правом, як не можна передбачити майбутнє, без екстраполювання на його образ сучасне право. Тому не можна трактувати ті чи інші юридичні ситуації, не з'ясувавши їх джерела і не передбачивши їх наслідків. Юриспруденція одночасно реагує на минуле, оцінює сучасне і прогнозує майбутнє[3].

Враховуючи той факт, що соціально-економічні процеси універсальні, то і їх розвиток однаковий. Виходячи з цих позицій, показовим є досвід західних держав, які і сьогодні демонструють найбільш вдалий та ефективний соціальний захист.

Суспільство довгий час не звертало уваги на проблему старшого покоління, оскільки його просто не було. За даними американського історика Джея Рассела (*J.C. Russell*) у дослідженні "Населення в епоху Пізньої Античності і Середньовіччя" ("*Late Ancient and Medieval Population*"), тривалість життя була дуже низькою, наприклад, англієць XIV–XV ст. у середньому жив 24,3 роки. До XVII ст. тривалість життя в Європі досягла 37,7 років, у XIX ст. – 40 років. Значний ріст тривалості життя був відзначений у 1820-х рр. і показав, що середньостатистичний європеєць живе 37 років. У 1900 році строк життя збільшився до 46 років. Аналогічні показники демонстрували і країни Азії, зокрема в Японії кінця XVIII ст. людина в середньому проживала 32,2 роки[4]. Про тенденцію зменшення смертності, і – як наслідок – підвищення рівня тривалості життя

---

[1] *Мельник М.І.* Правова соціологія – новий якісний рівень соціології права / *М.І. Мельник* // Держава і право. – 2002. – Вип. 16. – С. 3–5.

[2] *Керимов Д.А.* – Цит. праця. – С. 40.

[3] *Удовика Л.Г.* Методологические проблемы общей теории права и философии права / *Л.Г. Удовика* // Держава і право. – 2002. – Вип. 16. – С. 35–40.

[4] *Рассел* Джей. Социальная помощь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krotov.info/spravki/essays/16_p/pomosch_soz.html

йдеться і в доповіді Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна "Охорона здоров'я, захворюваність, смертність і розвиток" на засіданні Комісії по народонаселенню і розвитку Економічної і Соціальної Ради ООН 12–16 квітня 2010 р. У ній доповідач зауважує, що в період з 1800 року по 2005 рік тривалість життя виросла з 30 до 67 років, що призвело до збільшення населення з 1 млрд. 1810 року до 7 млрд. у 2010 році[1].

Таким чином, держава, щоб зменшити фінансові витрати змушена була запропонувати правовий механізм, який би дозволив матеріально забезпечити людей, які втратили повністю чи частково працездатність і, як наслідок, зменшити фінансове навантаження на державний бюджет.

Професор Ноттінгемського унісвеситету К. Пірсон зауважує, що індустріалізація уже давно визнана ключовим компонентом виникнення і розвитку режимів соціальних держав (*state welfare regime*). Класичним джерелом порівняльного аналізу, на думку автора, є робота Г. Віленського "Держава добробуту і рівність" (*Wilensky, The Welfare State and Equality*, 1975). У цій роботі автор робить висновок, що економічний ріст і його демографічні та бюрократичні наслідки є основною причиною виникнення соціальних держав. К. Пірсон продовжує, що джерела соціальної держави знаходяться у довгострокових змінах, що пов'язані з широким процесом індустріалізації і перш за все із розпадом традиційних форм соціального забезпечення і сімейного устрою. Такі зміни включають економічний ріст (збільшення достатку), приріст населення (особливо старшого віку і в містах), розвиток розподілу праці, формування безземельного робітничого класу (відповідно, і його політичну мобілізацію), ріст циклічного безробіття, зміну форм сімейного і общинного життя, ріст попиту в промисловості на надійну, здорову, грамотну робочу силу. К. Пірсон також до причин проведення соціальних реформ відносить і зміни у виборчому законодавстві країн заходу, зокрема розширення виборчих прав для чоловіків (право голосувати та право бути обраним). Більше того, соціальні реформи автор трактує як продумані заходи по випереджальній політичній інкорпорації промислового робітничого класу. Спочатку він характеризувався радикалізмом робітничого класу, а пізніше демократизувався у ліберальні політичні партії, які конкурували в парламенті і на виборах та намагалися переконати виборців із робітничого класу[2]. Цікаво, що цей аспект, як правило, залишається

---

[1] Доповідь Генерального секретаря ООН *Пан Гі Муна* "Охорона здоров'я, захворюваність, смертність і розвиток" на заседанні Комиссії по народонаселенню і развитку Економічної і Соціальної Ради ООН 12-16 квітня 2010 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/222/26/PDF/N1022226.pdf?OpenElement

[2] *Пирсон К.* Страны поздней индустриализации и развитие государства всеобщего благосостояния / *К. Пирсон* // SPERO: Социальная политика: экспертиза, рекомендации, обзоры. – 2010. – № 12. – С. 54–59.

за межами уваги дослідників. На нашу думку, цей момент (модернізація виборчого права, отримання права голосу та права бути обраним) суттєво вплинув на соціальну складову держави. Можна резюмувати, що питання соціального забезпечення загалом та пенсійного зокрема набуло політичного забарвлення. Політичний аспект питання є надзвичайно складним і мало вивченим, але те, що соціальні проблеми стали аргументом у політичній боротьбі та що це ознаменувалося народженням соціального популізму, то в цьому немає жодних сумнівів. Іншими словами, із наданням права голосу робітникам (пролетарям) розпочався процес зародження соціальних рухів, учасники яких вимагали від держави соціального захисту. Враховуючи той факт, що бажаючих потрапити до парламенту було вдосталь, а кількість працівників промисловості, які переймалися своїм майбутнім соціальним забезпеченням у зв'язку з індустріалізацією економіки, збільшувалась на кожних виборах, то у процесі агітації почали широко використовуватися соціальні обіцянки, які згодом знаходили своє відображення у соціальних реформах наприкінці XIX ст. Таким чином, можна беззастережно зазначити, що опосередковано однією з причин виникнення соціального та пенсійного забезпечення була реформа виборчого законодавства, яка надала право голосу працівникам промисловості.

Це дає підстави стверджувати, що держави починають проводити соціальну політику, під ефективністю якої І.Г. Сєлєзньова розуміє головний засіб підтримки стабільності суспільства, особливо в умовах його трансформації, коли соціальні інститути не справляються із виконанням своїх функцій, змінюються механізми саморегуляції, звичні повсякденні практики людей, розмиті межі соціального поля, у якому відбувається самоідентифікація індивіда[1].

Вдалим прикладом впливу соціально-економічних процесів (підвищення рівня тривалості життя та пролетаризація суспільства) на розвиток пенсійного забезпечення були "соціальні реформи" кінця XIX ст., які здійснив уряд Німецької імперії під керівництвом першого рейхсканцлера Отто Едуарда Леопольда фон Бісмарка-Шьонгаузена (*Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen*) (1815–1898 рр.). Однією з головних причин проведення соціальної реформи в імперії було недопущення соціального невдоволення ("соціалістичного руху"). Саме О. Бісмарк увів систему загальнообов'язкового соціального страхування для працівників промисловості, яка охоплювала забезпечення у зв'язку з хворобою: Закон про медичне страхування (1883 р.), Закон про страхування від нещасних випадків на виробництві (1884 р.), Закон про пенсійне страхування за

[1] *Селезнева И.Г.* Социальная политика в системе стабилизации общественных отношений: автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / *И.Г. Селезнева*. – Волгоград, 2007. – С. 5.

віком та у зв'язку із втратою працездатності (1889 р.). Внески в лікарняні каси та страхові фонди (прообрази сучасних фондів соціального страхування) робили роботодавці та працівники. Позитивні результати функціонування німецької системи страхування чітко окреслилися вже після першого десятиріччя її існування. Вона була настільки вдалою, що функціонує в Німеччині й сьогодні, хоча із деякими змінами.

Епоха індустріалізації зумовила зсув у демографічному розвитку. Так, населення Німецької імперії збільшилося з 41,6 млн у 1873 р. до 52 млн у 1895 р. Ріст промисловості форсував процес урбанізації: так, якщо в 1871 р. у містах проживало 4,8% населення, то в 1910 р. – уже 21,3%. Змінювалася і соціальна структура суспільства: на кінець XIX ст. 67,5% населення Німеччини складав робітничий клас. Кількість робітників у всіх секторах економіки складала в 1882 р. 10,7 млн[1], у 1895 р. – 12,8 млн[2]. Крім цього, не можна ігнорувати ґендерний фактор, у цей період жінки починають працювати, тобто приєднуватися до робітничого класу. Доля жінок, які зайняті в переробній промисловості за 1875–1907 рр., виросла з 16,3% до 17,8%, у сфері послуг – з 21,7% до 38,1%[3]. Не можна також не враховувати аграрну революцію, у результаті якої частина сільського населення, яка не змогла ні зберегти свої господарства, ні стати орендарями, перетворювалася у вільну найману силу з перспективою або стати безземельними сільськогосподарськими робітниками, або відірватися від землі і мігрувати в міста в пошуках роботи в несільськогосподарському секторі економіки. Загалом із 1880 по 1914 р. 60 млн європейців переселилися з сіл до міст. Це призвело до того, що в них стала концентруватися значна частина населення: 1910 року в Англії – 75%, у Німеччині – 49%, у Франції – 39%.[4]

Такого роду зміни в соціальній структурі суспільства, демографії тощо спричинили соціальні реформи і в інших країнах Європи. Звичайно, пенсійне забезпечення за віком було одним із важливих питань цих реформ. "The Economist" наголошує на такому факті, що коли О. Бісмарк у 1889 році ввів державні пенсії за віком, які досягли 70 років, то середня тривалість життя була 45 років. Коли в 1908 році у Великобританії стали виплачувати пенсію за віком (70 років і старше), більшість британців доживали до 50 років. У США в 1935 році було створено систему державних пенсій, пенсійний вік був встановлений на рівні 65 років. Середня

---

[1] История Германии: учеб. пособ. в 3 тт. / Под общ. ред. *Б. Бонвеча, Ю.В. Галактонова*. – М.: КДУ, 2008. – Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века / отв. ред. *Ю.В. Галактонов*. – С. 24.

[2] Там само. – С. 27.

[3] Там само. – С. 28.

[4] *Чикалова И.Р.* У истоков социальной политики государств Западной Европы / *И.Р. Чикалова* // Журнал исследований социальной политики. – 2006. – Т. 4. – № 4. – С. 501–525.

тривалість життя тоді була 62 роки, а обходились пенсії всього в 0,2% ВВП країни[1].

В.Д. Роїк зазначає, що зниження смертності та зменшення ризику передчасної смерті, з одного боку, призвело до необхідності вибудовувати довгострокові стратегії зайнятості, розробляти та здійснювати державні програми регулювання ринку праці, з іншого – змусило громадян і уряди передових країн задуматися про джерела доходів населення після закінчення періоду трудової діяльності. Вчений наводить цікаві дані, що в Середньовіччі старість була надзвичайно рідкісним явищем: майже до XVII ст. тільки 1% людей досягав 65-річного віку. На початку XIX ст. цей показник виріс до 4%. Нині, за оцінками демографів, близько 70% населення Західної Європи проживе більше 65 років, а 30–40% – більше 80%. Враховуючи такі тенденції, вчений пропонує використовувати можливості "економіки престарілого населення"[2].

Розгляньмо демографічну ситуацію на території України в першій половині XX ст. У 1927–1931 рр., незважаючи на незначні коливання, очікувана тривалість життя при народженні була відносно стабільною і підвищилася. Цей період стабільності було перервано різким 9 річним зниженням тривалості життя в 1932 р. і подальшим падінням у 1933 р. Не можна оминути увагою і наслідки Другої світової війни: тривалість життя зменшилась і залишалась на цих низьких рівнях упродовж чотирьох років (див. табл. 1). Пенсійний вік залишався незмінним (60 років для чоловіків та 55 років для жінок) – так виглядала соціальна держава радянського зразка[3].

На початку XX ст. частка населення СРСР була такою: частка старших за 60 років у 1920 р. складала 6,2%, у 1925 р. – 5,9%, а в 1930 р., на момент введення пенсії за віком знизилася до 5,8% від загального числа населення[4]. Постановою НКП РРФСР від 15 травня 1919 р. "Про облік та огляд робітників і службовців, які втратили працездатність у зв'язку з похилим віком"[5], всім роботодавцям було рекомендовано провести облік робітників і службовців, які втратили працездатність у зв'язку з похилим

[1] The end of retirement. Demography means virtually all of us will have to work longer. That need not be a bad thing. // The Economist. Jun 25th 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economist.com/node/13900145

[2] *Роик В.Д.* Второй демографический переход – важнейший вызов для пенсионного страхования и социальной политики государств в XXI в. / *В.Д. Роик* // Человек и труд. – 2011. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chelt.ru/new/?p=808

[3] *Вален Я., Месле Ф., Адамець С., Пирожков С.* Нова оцінка втрат населення протягом криз 1930-х та 1940-х років / *Я. Вален, Ф. Месле, С. Адамець, С. Пирожков* // Демографія та соціальна економіка, 2005. – № 5. – С. 7–29.

[4] Пенсионная реформа в России: причины, содержание, прогнозы / под ред. *М.Э. Дмитриева и Д.Я. Травина.* – СПб.: Норма, 1998. – С. 45.

[5] СУ. 1919. – № 25. – Ст. 281.

віком (60 років від народження) і які нездатні для подальшого перебування на службі чи роботі. Навіть із закріпленням на законодавчому рівні пенсійного віку постановою Союзної Ради соціального страхування при НКП СРСР від 5 січня 1928 р. "Про надання пенсійного забезпечення старим робітникам підприємств текстильної промисловості"[1] (для чоловіків – 60, для жінок – 55 років), цей вид пенсії залишався малодоступним для більшої частини населення.

Таблиця 1

Рік	Чоловіки	Жінки	Рік	Чоловіки	Жінки	Рік	Чоловіки	Жінки
1927	43,3	46,8	1938	47,9	52,7	1949	56,8	64,6
1928	44,6	48,7	1939	47,7	52,5	1950	59,0	66,3
1929	42,8	46,7	1940	**13,6**	**36,3**	1951	59,0	66,6
1930	42,5	46,9	1941	**13,7**	**25,4**	1952	59,9	66,2
1931	43,5	47,9	1942	**15,9**	**20,6**	1953	60,7	66,8
1932	34,5	39,4	1943	**18,4**	**39,5**	1954	61,7	67,4
1933	**7,3**	**10,8**	1944	**26,9**	**44,2**	1955	63,5	69,3
1934	37,5	42,0	1945	51,2	59,4	1956	64,4	70,2
1935	46,4	52,8	1946	40,3	50,2	1957	64,4	70,3
1936	47,6	53,0	1947	53,8	62,0	1958	66,2	72,0
1937	46,2	51,9	1948	53,8	62,0	1959	65,2	71,1

Згідно з даними Департаменту економіки і соціальних справ ООН тривалість життя в Україні у другій половині XX ст. та до 2010 року була такою (див. табл. 2):[2]

Таблиця 2

	1950-1955	1955-1960	1960-1965	1965-1970	1970-1975	1975-1980	1980-1985	1985-1990	1990-1995	1995-2000	2000-2005	2005-2010
Чол.	61,3	65,4	67,4	67,1	65,3	64,2	64,4	66,0	63,6	61,9	61,9	61,7
Жін.	69,7	72,1	73,8	74,4	74,0	73,7	73,9	74,5	73,6	72,9	73,4	73,5

До 1 жовтня 2011 р. в Україні пенсійний вік становив 60 років для чоловіків і 55 – для жінок. Він не переглядався з 1928 р., тобто проіснував понад 83 роки, тоді як країни Західної Європи поступово його піднімали. Таким чином, Україна разом з Білорусією, Росією та Узбекистаном мали найнижчий пенсійний вік серед країн-учасниць СНД, не кажучи

[1] *Фирсов М.В.* История социальной работы в России: учеб. пособ. / *М.В. Фирсов*. – М.: Гуманитар. изд. центр "Владос" – 1999. – С. 136.

[2] United Nations Department of Economic and Social Affairs. The 2010 Revision of the World Population Prospects. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://esa.un.org/wpp/index.htm

вже про країни Європейського Союзу. Так, в Азербайджані, Молдові та Туркменистані пенсійний вік складає 62 роки для чоловіків і 57 – для жінок, у Вірменії в 2003 р. він досяг 63 років для обох статей, у Казахстані та Киргизстані – 63 роки для чоловіків та 58 років для жінок. І це при тому, що середня тривалість життя у країнах СНД залишається невисокою. Так, тільки у Вірменії та Азербайджані вона перевищує 70 років, у Білорусі – 68,5 років, у Казахстані – 66 років, у Киргизстані, Молдові, Таджикистані – 68 років, у Туркменистані, Узбекистані – 67 років, у Росії середня тривалість життя чоловіків – 58 років[1]. В Україні, за офіційними статистичними даними, середній вік життя чоловіків дорівнює 62 рокам. Середня очікувана тривалість життя чоловіків, які досягли 60-річного віку, становить 74,5 роки, при цьому частка осіб віком понад 60 років у 2010 р. становила 20,9%, що є одним з найвищих показників у світі[2]. Для порівняння: середня тривалість життя українських жінок – 74 роки. Середня очікувана тривалість життя жінок, які досягли 55-річного віку, – 79 років. Отже, середньостатистична українська пенсіонерка має шанс отримувати пенсію упродовж 24 років – це період, рекордний серед усіх розвинених країн світу[3]. Із поступовим підвищенням пенсійного віку такі показники почали змінюватися в бік збільшення трудового життя людини. Директор Міжнародного фонду Блейзера (The Bleyzer Foundation) О. Устенко не погоджується, що середньою тривалістю життя чоловіків в Україні варто вважати 62 роки, оскільки, якщо не враховувати дитячу смертність, вийде середній віковий показник – 74 роки[4]. Схожу думку висловлює провідний науковий співробітник Інституту демографії і соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України Л.Г. Ткаченко, яка зазначає, що в Україні очікувана тривалість життя для новонароджених дівчаток становить 75,5 року. Але в жінок, які дожили до 60 років, попереду ще понад 20 років, тобто загальна тривалість їхнього життя досягатиме в середньому 80,3 року. При цьому ймовірність для новонароджених дівчаток дожити до 60 років становить 87,1%. Для чоловіків відповідні показники значно нижчі, але й вони в переважній більшості доживають до 60-річного віку, а "пенсійний" період життя в них стано-

[1] *Мачульская Е.Е.* Право социального обеспечения: учеб. / *Е.Е. Мачульская*. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд. Юрайт, 2011. – С. 192.

[2] *Болотіна Н.Б.* Право людини на соціальній захист в Україні / *Н.Б. Болотіна*. – К.: Знання, 2010. – С. 56.

[3] *Федоренко А.* Сім міфів пенсійної реформ / *А. Федоренко* // Електронний журн. "News finance ua" від 24.03.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/~/2/0/all/2011/03/24/232392

[4] *Катриченко Т.* Пенсійна реформа під диктовку? / *Т. Катриченко* // Електрон. версія журн. "Главред" від 15.12.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavred.info/archive/2010/12/15/112825-5.html

вить у середньому 15,2 року[1]. У контексті сказаного та для порівняльної характеристики варто навести показники середньоочікуваної тривалості життя у віці виходу на пенсію в Україні у різних роках (див. табл. 3)[2].

Таблиця 3

Роки	Жінки у віці 55 років	Чоловіки у віці 60 років
1930	20,0	14,9
1959	24,2	16,7
1989	24,1	15,7
2009	24,0	14,8

У той час у Європі середня тривалість життя становить 79 років. Так, у Німеччині та Великобританії (пенсійний вік 67 років) тривалість життя складає понад 79 років, у Франції (пенсійний вік 62 роки) – понад 80,5 років, в Італії (пенсійний вік 65 із подальшим збільшенням до 68 років) – 80,2 роки, в Іспанії (пенсійний вік 65 років зі збільшенням до 67) – 80 років. Отже, в середньому європейці на пенсії перебувають 12 – 13 років[3]. Звичайно, говорити, що українським пенсіонерам живеться краще ніж тим, що живуть у країнах Європейського Союзу не можна. У цьому сенсі необхідно розділити кількісний і якісний показник. Перший – кращий, а другий значно гірший, але в цьому контексті необхідно говорити про те, що на Заході більше працюють і більше отримують – ця паралель очевидна і об'єктивна.

Відповідно до Конвенції МОП № 102 "Про мінімальні норми соціального забезпечення" (1952 р.) (Україною вона не ратифікована) нормальним пенсійним віком вважається однаковий для чоловіків та жінок вік – 65 років. Національним законодавством може встановлюватися і вищий вік з урахуванням середньої тривалості життя й економічного становища країни[4]. Схожі положення містяться і в ч. 5 ("Пенсія за віком") Європейського кодексу соціального забезпечення (переглянутого)

---

[1] *Такченко Л.Г.* Демографічні маркери пенсійного віку / *Л.Г. Ткаченко* // "Дзеркало тижня. Україна". – 2012. – № 27. – 10 серпня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/demografichni_markeri__pensiynogo_viku-106798.html

[2] *Лібанова Е.М.* Чинники реформування пенсійної системи. / В кн.: Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації. – Цит. праця. – С. 35.

[3] *Тимчук Д.* "Самая гуманная в Европе": миф о пенсионной реформе / *Д. Тимчук* // Електронний журн. "Флот 2017" від 18.07.2011. – [Електронний ресурс]. – Режим. доступу: http://www.flot2017.com/item/editorial/40202

[4] Конвенції МОП № 102 "Про мінімальні норми соціального забезпечення" (1952 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://base.safework.ru/safework?h doc&nd=808000004&start=80

(ETS № 139) (від 6 листопада 1990 р. м. Рим)[1]. Так, у ст. 26 йдеться про те, що обставиною, за якої надається пенсія, є період життя після досягнення визначеного віку. Вік не повинен перевищувати 65 років, якщо відповідним демографічним, економічним та соціальним критерієм не буде обґрунтовано вищий пенсійний вік. Цікаво, що в Європейському кодексі соціального забезпечення у редакції 1964 р.[2] ця норма прописана більш детально і визначала критерії, за яких можливе підняття пенсійного віку. Так, у ст. 26 зазначалося, що визначений вік не перевищує 65 років або такого більш похилого віку, коли кількість мешканців, які досягли цього віку, становить не менше 10% від тих, які не досягли цього віку, але є старшими за 15 років. На нашу думку, такий підхід є правильним і може бути об'єктивним показником під час розгляду питання про підвищення пенсійного віку.

Згідно з даними Державного комітету статистики України станом на 1 грудня 2015 року, населення України складає 42 751,4 тис. чол.[3]. Згідно зі Звітом про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій на 1 грудня 2015 р. (Форма 5-ПФ) Пенсійного фонду України в нашій країні проживає 12 147,2 тис. пенсіонерів[4], що складає 28,41% від усього населення. 1 жовтня 2011 р. набрав чинності Закон України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи" від 8 липня 2011 р., № 3668[5], який вніс зміни до 22 чинних законів, що в тій чи тій мірі регулюють пенсійні відносини в державі. Наприклад, були внесені зміни до ст. 26 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9 липня 2003 р., № 1058[6], яка визначала пенсійний вік. Таким чином, особи обох статей мають право на призначення пенсії за віком після досягнення 60 років і за наявності страхового стажу не менше 15 років. До досягнення встановленого віку право на пенсію за віком мають *жінки* 1961 р. народження і старші після

[1] Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий) у ред. від 06.11.1990 р. м. Рим (ETS № 139) / Акти європейського права із соціальних питань / заг. ред. *В.М. Литвина*. – К.: Парламент. вид-во, 2005. – С. 273.

[2] Європейський кодекс соціального забезпечення у ред. від 16.04.1964 р. Страсбург (ETS № 48). – Там само. – С. 55.

[3] Державний комітет статистики України: Чисельність населення на 1 жовтня 2012 року та середня чисельність за січень-вересень 2012 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

[4] Звіт про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій на 1 грудня 2015 р. (Форма 5- ПФ). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua

[5] Закон України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи" від 8.07.2011 р. № 3668 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 71.

[6] Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9.07.2003 р., № 1058 [Елетронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1058-15&p=1318515516057464

досягнення ними такого віку: 55 р. – які народилися до 30 вересня 1956 р. включно; 55 р. 6 міс. – які народилися з 1 жовтня 1956 р. по 31 березня 1957 р.; 56 р. – які народилися з 1 квітня 1957 р. по 30 вересня 1957 р.; 56 р. 6 міс. – які народилися з 1 жовтня 1957 р. по 31 березня 1958 р.; 57 р. – які народилися з 1 квітня 1958 р. по 30 вересня 1958 р.; 57 р. 6 міс. – які народилися з 1 жовтня 1958 р. по 31 березня 1959 р.; 58 р. – які народилися з 1 квітня 1959 р. по 30 вересня 1959 р.; 58 р. 6 міс. – які народилися з 1 жовтня 1959 р. по 31 березня 1960 р.; 59 р. – які народилися з 1 квітня 1960 р. по 30 вересня 1960 р.; 59 р. 6 міс. – які народилися з 1 жовтня 1960 р. по 31 березня 1961 р.; 60 р. – які народилися з 1 квітня 1961 р. по 31 грудня 1961 р.

Як бачимо, законодавець підняв пенсійний вік перш за все жінкам і зрівняв його з пенсійним віком чоловіків, що є загальноєвропейською тенденцією. Крім цього, пенсійна реформа передбачає підняття пенсійного віку для окремих категорій працівників – науковців та науково-педагогічних працівників, суддів, дипломатичних службовців та інших, про що йтиметься в наступних підрозділах.

Проблема проведення в Україні пенсійної реформи вже давно назріла, і питання демографічної кризи хоча й не єдине, але одне з головних. Як зазначалося у Пояснювальній записці до проекту Закону України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи", який згодом був прийнятий Парламентом, основними проблемами, що зумовили необхідність проведення пенсійної реформи 2010 року були:

– демографічна – в Україні 13,7 млн пенсіонерів. Зараз на 98 пенсіонерів припадає 100 осіб, які сплачують єдиний соціальний внесок (2011 р.);

– відсутність належної диференціації пенсій залежно від трудового стажу та страхових внесків. 1,5 млн пенсіонерів отримують пенсії в межах одного прожиткового мінімуму, в межах 2-х прожиткових мінімумів – 10,1 млн пенсіонерів;

– значний розрив між розмірами пенсій за віком у жінок і чоловіків;

– незбалансованість бюджету Пенсійного фонду України.

У 2015 р. дефіцит бюджету Пенсійного фонду склав 90 млрд. грн. Прогнозований у 2016 р. дефіцит бюджету ПФУ – 108 млрд. грн.

В.Д. Роїк зазначає, що пенсійна реформа повинна бути соціально прийнятною (на основі широкого суспільного консенсусу), економічно обґрунтованою, а також враховувати реалії демографічного становища і ринку праці[1].

[1] *Роик В.Д.* Пенсионная система России: вызовы XXI века и пути модернизации / *В.Д. Роик*. – СПб.: Питер, 2012. – С. 75.

Безумовно, демографічні процеси, що відбуваються в суспільстві сьогодні, впливають на пенсійну систему країн, як і можна вказати на те, що вони відіграли вирішальну роль у становленні загальної, всеохоплюючої системи пенсійного забезпечення. Ці процеси сприяли та пришвидшили проведення соціальних реформ в Європі кінця XIX – початку XX ст. Не можна проте ігнорувати той факт, що самий економіко-правовий інструмент як пенсійне забезпечення був відомий раніше, щоправда він не мав загального характеру.

Резюмуючи, варто навести думку Л.Г. Ткаченко, що старіння населення є одним із головних глобальних трендів демографічного розвитку в нинішньому сторіччі. Будучи результатом переходу до сучасного типу відтворення населення, для якого характерні регульована народжуваність і зростаюча тривалість життя, старіння населення саме по собі не треба розцінювати як негативний процес. Водночас прогресуюче старіння є серйозним викликом для сучасного суспільства, яке потребує реформування економічних, соціальних, політичних структур. Особливо гострою є потреба здійснення пенсійної реформи. Саме внаслідок того, що старіння населення має об'єктивний, довгостроковий і глобальний характер, у зарубіжній практиці пенсійних реформ дедалі більшого поширення набувають заходи із стимулювання пізнішого виходу на пенсію, насамперед у результаті підвищення пенсійного віку[1].

Як слушно зауважує В.Д. Роїк, розвиток медицини і зміни поведінки у побуті населення призвели до суттєвого підвищення рівня здоров'я населення старших вікових груп і зниження ризиків, що пов'язані із важкими захворюваннями (інфаркти, інсульти тощо) та важкими наслідками (інвалідність та смертність). Цей процес отримав назву "старіння згори"[2].

Варто погодитися з думкою Е.М. Лібанової, що заходи пенсійної реформи необхідно планувати на основі принципу соціально-демографічних поколінь: саме такий підхід дає змогу розробити збалансований пакет реформувань для різних категорій населення залежно від обсягу пенсійних прав, які вони вже здобули на момент реформування чи можуть здобути у перспективі, а також встановити рівновагу між їх пенсійними правами й обов'язками[3]. Відомо, що реформування пенсійного забезпечення є нічим іншим, як оновленням пенсійних правовідносин, підстав їх виникнення, зміни та припинення, що не може залишитися поза межами цього наукового дослідження. В іншому ж випадку дослідження пенсійних

[1] *Ткаченко Л.Г.* – Цит. праця.

[2] *Роик В.Д.* Пенсионная система России: вызовы XXI века и пути модернизации. – Цит. праця. – С. 56.

[3] Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації. – Цит. праця. – С. 257.

правовідносин може звестися до юридичної техніки, тобто до формальних ознак правових норм та механізмів у пенсійному забезпеченні.

Завершивши з'ясовувати соціально-економічні та демографічні фактори впливу на пенсійне забезпечення загалом та пенсійні правовідносини зокрема, залишилось з'ясувати морально-етичний, філософський аспект системи пенсійного забезпечення. Аналізуючи право загалом і його окремі види (право на пенсію), не можна оминути такі категорії, як справедливість, рівність, свобода.

М.В. Цвік зазначав, що з позицій погляду на право як на один із найважливіших факторів сприяння соціальному прогресу його треба розглядати як міру свободи і рівності, що відображає панівні уявлення про справедливість, які склалися на основі повторюваних суспільних відносин, що визначаються, схвалюються та охороняються державою[1].

Лон Л. Фуллер (*Lon Luvois Fuller*) вказує, що право є передумовою доброго права. У цьому сенсі сьогодні у багатьох країнах потреба в законі є більшою, ніж потреба в доброму законі. У процесі розвитку законодавства можна говорити про глибоку спорідненість законності та справедливості[2].

Таким чином, можна підсумувати, що перші соціальні реформи не були ідеальними, але вони стали поштовхом для справедливого соціального захисту в цілому та пенсійного забезпечення зокрема, тому що в суспільстві існує не тільки потреба у правовому регулюванні пенсійних відносин як формі, але у справедливому правовому регулюванні. Саме з цих позицій буде розглядатися морально-етичний аспект пенсійного забезпечення, зокрема пенсійних правовідносин. Як зазначалося вище, правовідносини – це правова форма, що акумулює цілий ряд факторів: економічного, морально-етичного характеру, і для детального розуміння останніх і є потреба їх дослідження саме з різних точок зору. Особливо це питання набуває актуальності в силу того, що природні права є первинними і гарантуються державою, а як зазначає І.А. Ледях, ступінь і форми захисту соціальних прав з боку держави залежать від стану економіки та соціальної дієздатності держави. Але це аж ніяк не означає, що політичні та громадянські права важливіші, ніж права соціальні чи економічні[3]. Окремі аспекти соціальної дієздатності держави вже були вищенаведені, але вони вимагають детального дослідження.

---

[1] *Цвік М.В.* Проблеми сучасного праворозуміння / *М.В. Цвік* // Щорічник українського права. – 2009. – № 1. – С. 37–47.

[2] *Фуллер Лон Л.* Мораль права. / *Лон Л. Фуллер*. – К.: Сфера, 1999. – С. 148–149.

[3] *Ледях И.А.* Социальное государство и права человека (из опыта западных стран) / *И.А. Ледях* // Социальное государство и защита прав человека. – 1994. – С. 22–33.

Як уже було сказано, норми пенсійного законодавства були прийняті наприкінці XIX ст., чому сприяли економічні та демографічні процеси як об'єктивні фактори. Натомість не можна нехтувати тим, що пенсійне забезпечення здебільшого було сформульоване на соціальних ідеях, які пройшли значний період свого розвитку допоки втілилися в позитивному праві. В.А. Бачінін, характеризуючи соціальну нормотворчість (йдеться не про норми соціально-забезпечувального характеру, а про правила поведінки, витворені самим суспільством), приходить до цінних висновків, що соціальні норми не виникають зразу із притаманними їм ознаками і якостями. Їм властива тривала історична генеза, поступове формування, зрештою, певна подоба норми, її "переднорма". Виникнення соціальних норм виступає в двох основних формах. У першому випадку – це процес мимовільного, довільного нормотворення, коли норма з'являється сама собою, як побічний результат багатьох подій та процесів, що складають потік беззупинної людської життєдіяльності. Друга форма – це свідома нормотворчість, коли у конкретних норм є конкретні творці, які знають, чого вони хочуть і цілеспрямовано вирішують свої задачі. Процес нормотворення має ознаки епігенези, тобто супроводжуються цілою низкою подій та змін в оточуючому житті, що мали випадковий, несуттєвий характер, а натомість вплинули на генезу конкретних норм. Як наслідок, із тих компонентів набутого досвіду, що пройшли перевірку часом, складаються поведінкові стереотипи солідарного характеру, що призвело до виникнення норм релігії, моралі та права. Інша, суто раціональна модель нормотворчості співвідноситься із діяльністю соціальних інститутів, державних структур, що мають законодавчі повноваження. Нормотворчість у сфері позитивного права іменується як правотворчість і має свідомо-вольовий характер. Законотвочість передбачає кілька можливих шляхів і способів із опорою на різноманітні джерела. Вона може виглядати як така, що встановлена суспільними авторитетами (церква, держава, міжнародний договір тощо). Закон може виникнути шляхом закріплення практики застосування певного звичаю. І насамкінець може виникнути на основі прециденту (англо-саксонська правосистема), коли норма права може виникнути навіть усупереч волі держави, як це було із відміною рабства в Англії в XII ст.[1]

Варто погодитися з позицією Н.О. Стьопіної, яка вказує, що сутність нормотворення полягає в тому, що воно має дві основи: соціальну і правову, які паралельно розвиваються і взаємодіють між собою упродовж усього етапу становлення суспільства і держави[2].

---

[1] *Бачинин В.А.* Морально-правовая философия / *В.А. Бачинин.* – Х.: Консум, 2000. – С. 117–120.

[2] Нормотворення в юридичних клініках: навч. посіб. / *Н.О. Стьопіна, Т.В. Грушкевич, Д.А. Монастирський.* – Хмельницький: ПП Петришин Г.М., 2006. – С. 10–11.

Погоджуючись загалом із вищевикладеним, вважаємо, що схожа трансформація і становлення відбулися і з нормами, що регулюють соціальний захист загалом та пенсійне забезпечення зокрема. Це питання є цікавим у контексті мети нашого монографічного дослідження, тобто дослідженні розвитку пенсійних правовідносин. Очевидно, що питання утримання хворих, немічних передусім лягало на плечі сім'ї. Саме сім'я утримувала своїх непрацездатних членів. Утримання, як правило, обмежувалося харчування та доглядом, тобто мінімальним набором для забезпечення життєдіяльності людини. Про цей факт свідчить і те, що до радянської реформи українського правопису в українській мові широко застосовувався термін "годованці" щодо членів сім'ї або свояків, які перебували на утриманні, сьогодні легальним терміном є термін "утриманці". Термін "годованці" не є неологізмом української мови, оскільки він зафіксований у "Словарі української мови" 1907 року за редакцією Б. Грінченка[1].

Таким чином, через призму розвитку забезпечення чи утримання хворих або немічних варто шукати основу соціального захисту саме в сімейних відносинах. Це є безумовним наслідком людського співчуття та обов'язку працездатного члена сім'ї утримувати непрацездатного. Така взаємодія на рівні сім'ї набула рис звичаїв та традицій, коли молодше покоління могло спостерігати за тим, як члени сім'ї чи общини піклуються про своїх хворих та немічних. І.І. Лисюк з цього приводу зазначає, що звичаї відіграють важливу роль у соціалізації індивідів, у формуванні позитивного, поважного ставлення до загальноприйнятих моделей соціальної діяльності, освячені духом старовини й авторитетом батьків. На їх підставі складається загальна нормативно-ціннісна конфігурація систем звичаєвого права[2]. Очевидно, що ці відносини не є новими, свідчать про моральний бік людини і знайшли своє закріплення перш за все у релігійних нормах. І.В. Міма визначає релігійні норми як обов'язкові, формально-визначені правила поведінки загального характеру, закріплені у релігійних джерелах та джерелах позитивного права (коли вони вже виникли), що приймаються та реалізуються в офіційному порядку, визначають межі можливої та належної поведінки усіх суб'єктів релігійних відносин[3]. Не можна забувати та відкидати той факт, що саме релігія була головним регулятором суспільних відносин, домінувала над

---

[1] Словаръ української мови. У 2 т.: наукове видання / упорядкував з додатком власного матеріалу *Борис Грінченко* [репринтне видання друкується за виданням 1907 року]. – К.: Довіра, УНВЦ "Рідна мова", 1997. Т.1: А-Ж. – С. 298.

[2] *Лисюк І.І.* Соціальні норми у державно організованому суспільстві / *І.І. Лисюк* // Держава і право. – 2011. – Вип. 53. – С. 77–84.

[3] *Міма І.В.* Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / *І.В. Міма*. – К., 2008. – С. 8.

світським життям багато століть і виконувала функцію наднаціонального нормотворця. Перші згадки саме правового закріплення обов'язку утримувати батьками своїх дітей, а дітьми своїх батьків можна зустріти у римському звичаєвому праві. Йдеться про те, що *pater familias* утримував усю сім'ю, у випадку його смерті чи визнання марнотратником *pater familias* ставали його діти, які мали обов'язок утримувати свою матір або батька-марнотратника.

Як відомо, часи Середньовіччя були ознаменовані занепадом традицій античності загалом, зокрема у питанні правотворчості. Можна простежити цікаву генезу норм, що регулювали соціальні відносини (йдеться про обов'язок дітей утримувати своїх батьків); вони знову повертаються в межі релігії і залишаються там майже до часів Відродження та Нового часу, коли починають прийматися перші цивільні закони. Окремо варто наголосити на тому, що церква як соціальний інститут не тільки регулювала ці відносини, але й у випадках відсутності сім'ї брала на себе обов'язок такої допомоги. Це питання вже було викладене вище під час аналізу ролі церкви в соціальному захисті (Церковний статут 996 року Володимира (Великого) Святославовича).

Не заглиблюючись у деталі теологічних інтерпретацій та герменевтики сакральних текстів, варто навести тільки одну із християнських заповідей: "Шануй батька свого й матір свою, щоби було тобі добре, і щоб довго прожив ти на землі". Очевидно, що йдеться не тільки про зовнішнє шанування, але і допомогу, коли вона необхідна. Схожі формулювання можна зустріти в юдаїзмі та ісламі. Очевидно, що це окрема тема для наукового пошуку істориків, юристів, теологів та релігієзнавців. Вищенаведене свідчить про те, як моральні норми трансформувалися у релігійні і тільки з плином часу набували правової форми. Крім цього, як слушно зазначає французький дослідник Жан-Луі Бержель, у перших людських суспільствах нормами, що управляли людьми, були релігійні заповіді. Саме так, продовжує автор, було на зорі античності. Здійснювані упродовж століть впливи християнства і канонічного права на правову систему західних цивілізацій сформували інститути і стали відігравати значну роль у різних галузях права[1].

Доречним буде навести роздуми домініканського ченця, одного з найвизначніших та найвпливовіших філософів і теологів в історії, засновника теологічної і філософської школи томізму – Томи Аквінського (*Thomas Aquinas*) (1225–1274), який створив своєрідну енциклопедію католицького богослов'я "*Сума теології*" (одна з книг носить назву "Трактат про закон"), у якій усі питання пізнання природи і суспільства розглядалися з позицій теологічного раціоналізму. Відповідаючи на питання, чи існує

[1] *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права / *Ж.-Л. Бержель* / Под. общ. ред. *В.И. Даниленко* / Пер. с фр. Г. В. Чуршукова – М.: Изд. дом NOTA BENE, 2000. – С. 281.

людський закон, – теолог відповідає, що немає ніякого людського закону. Є природній закон, який є похідним від вічного закону (Закону Божого), за словами Августина: "Все є впорядкованим найкращим чином". Виходячи з цієї тези, природного закону цілком достатньо для впорядкування усіх людських справ. Відповідно, Тома Аквінський робить висновок, що в людському законі немає жодної потреби. Аргументуючи свою думку, теолог цитує десяту книгу "Метафізики", у якій сказано, що закон володіє ознакою міри, людський розум не є мірою речей, скоріше навпаки. Відповідно, людський розум не може породжувати жодного закону. Міра повинна бути визначеною. Але приписи людського розуму в питаннях поведінки змінні, як сказано в Святому Письмі: "Роздуми смертних – нетверді, і думки наші – помилкові". Отже, людський розум не може породжувати жодного закону[1]. Такий підхід і ставлення до законів у сучасному розумінні ще довго був пануючим у Європі.

Цікаво, що ідеї природного права згодом займатимуть значне місце у теоретичних та практичних аспектах права. Навіть сьогодні, зазнавши значної трансформації, українські вчені розвивають ідеї природного права як керівні і такі, що мають домінувати в праві. Так, професор О.М. Костенко зазначає, що прояви людської сваволі й ілюзій у вигляді соціального волюнтаризму і утопізму, які набули сьогодні, зокрема в Україні, надзвичайного поширення, свідчать про те, що нашому суспільству бракує соціальної доктрини, здатної показати реформаторам, як потрібно реформувати суспільство, не порушуючи при цьому тих природних законів, за якими існує суспільне життя, зокрема законів природного права[2].

Варто звернути увагу на те, що із трансформацією релігійних норм у правові, вони не переставали бути релігійними, просто отримали офіційне визнання на рівні держави і стали загальнообов'язковими. Крім цього, у кінці XIX ст. церква активно долучається до поширення соціальних цінностей серед країн Європи. Так, наприклад, у енцикліці Папи Лева XIII "*Rerum novarum*" (щодо соціальної проблеми про стан працівників) від 15 травня 1891 року чітко сформульовано заклик щодо необхідності найнижчим верствам населення надати термінову та результативну допомогу, оскільки значна частина людей веде жебрацьке життя, що недостойне людини. Держава існує в однаковій мірі як для багатих, так і для бідних, вона не може задовольняти інтереси багатих і

[1] Фома Аквинский. Сумма теологии. Часть II-I. Вопросы 90-114. – К.: Ника-Центр, 2010. – С. 15.

[2] *Костенко О.М.* Перспективи "натуралістичної" юриспруденції для забезпечення правопорядку в Україні / *О.М. Костенко* / Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку: Матер. міжнар. наук. конференції. До 60-річчя Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 1949-2009 / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2009. – С. 72–82.

нехтувати інтересами бідних, тому влада повинна прийняти відповідні рішення для захисту робочого класу та його інтересів. Влада повинна турбуватися про блага народу, щоб кожен прошарок був під рівномірною опікою, щоб дотримувалася така справедливість, яка називається "розподільчою", тобто та, яка віддає кожному те, що йому належить і що необхідно йому віддати. Ця енцикліка фактично стала своєрідним соціальним вченням церкви[1]. На нашу думку, це був до певної міри соціальний маніфест та чітко сформульовані цінності, дороговказ, якому має слідувати держава, не кажучи вже про моральне значення цього документа для тогочасних працівників-католиків. Закладені у цитованій енцикліці ідеї є актуальними для України і до сьогодні.

Аналізуючи цю енцикліку сьогодні, здається, що вона носила суто декларативний характер, але, як слушно зауважує І.Р. Чикалова, вона стала орієнтиром у першу чергу для працівників-католиків і спонукала їх до суспільно-політичної діяльності, що вилилося у створення християнських профспілок. Так, у 1893 році християнські профспілки виникли в Австрії, в 1894 році – у Німеччині. У 1908 році на перший Міжнародний конгрес зібралися християнські профспілки восьми країн: Австрії, Бельгії, Німеччини, Голландії, Італії, Швейцарії, Швеції тощо[2]. В енцикліці Папи Іоана Павла ІІ "*Centesimus annus*" (до столітньої річниці енцикліки "*Rerum novarum*") від 1 травня 1991 року сформульовано позицію та заклик до побудови "держав добробуту", які дозволяють уникнути жебрацтва та бідності, натомість різко піддано критиці "держави-опікуни", політика яких призводить до втрати людської енергії і росту обслуговуючих структур, у яких скоріше домінує бюрократична логіка, ніж турбота про те, щоб слугувати людям[3]. Соціальна доктрина церкви наголошує на тому, що економіка має моральний вимір. Зв'язок, який існує між етикою й економікою, необхідний та суттєвий: економічна діяльність і моральна поведінка тісно взаємопов'язані. Моральна складова економіки вказує на те, що економічна ефективність і сприяння солідарному розвитку людства – це не дві окремі чи альтернативні мети, а одна неподільна[4].

---

[1] Энциклика Папы Льва XIII "Rerum novarum" по социальной проблеме о положении рабочих от 15 мая 1891 г. / Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К.: Ин-т праксеологии, 1993. – С. 62, 84.

[2] *Чикалова И.Р.* У истоков социальной политики государств Западной Европы / *И.Р. Чикалова* // Журнал исследовний социальной политики. – 2006. – Т. 4. – № 4. – С. 501–524.

[3] Энциклика Папы Иоана Павла ІІ "*Centesimus annus*" в сотую годовщину энциклики "*Rerum novarum*" от 1 мая 1991 г. / Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – Цит. праця. – С. 263.

[4] Компендіум соціальної доктрини церкви. / Пер. з іт. О. Живиця. – К.: Кайрос, 2004. – С. 208–209.

Це свідчить про активну участь церкви у поширенні ідей соціальної держави і намаганні сформулювати ідеали соціальної держави, здійснюючи зовнішній вплив на ідеологію християнських країн. Очевидно, що говорити про пенсійні правовідносини чи пенсійне забезпечення у сьогоднішньому його розумінні під час дослідження його становлення не можна, оскільки воно сформувалося тільки у XIX ст., але і не можна ігнорувати той факт, що воно не виникло саме по собі чи було кимось привнесене ззовні. Пенсійне забезпечення з точки зору позитивного права – це кінцевий результат багатовікового розвитку людської цивілізації, тривалий процес розвитку моральних норм. Як підсумок варто вказати, що соціальні норми моралі щодо утримання хворих та немічних членів сім'ї набули релігійного характеру, потім з певною модифікацією були закріплені в римському звичаєвому праві, пізніше знову набули релігійного характеру і тільки з відновленням законотворчої функції держави набули правової форми. Таким чином, сьогодні ці суспільні відносини мають моральне, релігійне та правове забарвлення. На підтвердження викладеного, варто навести думку І.І. Балаклицького про те, що у первісних суспільствах існували звичаї та мононорми. Під мононормою розуміли синкретизм соціальних норм, тобто єдність релігійних, моральних, правових норм[1]. Не можна оминути увагою і позицію О.Л. Богініча, який зазначає, що серед різних систем нормативного регулювання суспільних відносин – релігійних, морально-етичних, правових – людство у переважній більшості надало перевагу саме правовому опосередкуванню суспільних зв'язків як більш ефективному та надійному механізму впорядкування соціального життя. Насамперед це пов'язано із можливістю застосування державного примусу. Розглядаючи право та правове регулювання у ретроспективі, треба відзначити його еволюцію від права сили до права формальної рівності, від права формальної рівності до права, яке є справедливим. Щоправда, цей алгоритм побудови взаємних прав та обов'язків спостерігаємо переважно у публічно-правих відносинах, а не у приватноправових. Як приклад, існує ціла низка соціальних програм щодо забезпечення незахищених верств населення та надання їм мінімальної допомоги з боку держави. Отже, можна спостерігати поступове зближення правових норм із нормами моралі та релігійними нормами – олюдненням права[2]. Більше того, О.Л. Львова вказує на те, що найбільшої ефективності право досягає за умови збігу його вимог і вимог, що формулюються в моральних нормах. Релігія як певна ціннісно-нормативна система обумовлює і юридичну

[1] *Балаклицький І.І.* Роль права як загальносоціального феномена в розвитку сучасної держави / *І.І. Балаклицький* // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 76–82.

[2] *Богініч О.Л.* Релігійні норми в системі нормативного регулювання суспільних відносин / *О.Л. Богініч* // Держава і право. – 2010. – Вип. 47. – С. 21–26.

поведінку людей, оцінюючи її з погляду відповідності нормам та принципам християнської моралі[1].

Г.В. Мальцев стверджує, що мораль – це нормативно-регулятивна система, дію якої можна простежити на рівні суспільної та індивідуальної свідомості (ідея), практичних правил для поведінки (норма), і суспільних відносин, у межах яких людські вчинки розглядаються з точки зору добра і зла, справедливості та несправедливості, совісті та честі, обов'язку і достоїнства та інших моральних категорій та опозицій[2]. Отже, не мораль ґрунтується на праві, а право на моралі.

Підсумовуючи, вважаємо за необхідне навести позицію сучасного українського вченого С.О. Сунєгіна: 1) взаємозв'язок права і моралі як соціальних регуляторів набуває свого безпосереднього вираження насамперед у сфері реалізації права, тобто у відповідних правовідносинах, оскільки основною метою як права, так і моралі є упорядкування суспільних відносин на ціннісних, розумних, суспільно необхідних та корисних засадах; 2) реальний зміст правовідносин проявляється у фактично вольовій поведінці їх учасників (суб'єктів), яка, як правило, виходить за межі правовідносин, що закріплена у правових нормах; 3) усвідомлення правових, моральних та інших соціальних норм, так само як і здійснення відповідних дій у межах визначених правовідносин, безпосередньо залежить від волі свідомості суб'єктів, зокрема від ступеня засвоєння ними моральних імперативів; 4) дослідження проблематики правовідносин доцільно здійснювати у контексті взаємодії та взаємозв'язку права з іншими соціальними регуляторами і, насамперед, мораллю[3].

Цікаво, що важливим елементом становлення соціальних прав загалом та пенсійного забезпечення зокрема стало їх визнання на міжнародному рівні. Тобто розпочався процес прийняття декларацій, конвенцій, пактів, хартій, комюніке, які у той чи той спосіб визначали соціальні права людини. Можна вважати це кінцевим етапом становлення визнання та розвитку соціально-економічних прав, але сьогодні залишається низка проблем, які не дозволяють їх реалізовувати, що фактично зводить нанівець будь-яке міжнародне нормативно-правове регулювання. Але, як уже зазначалося вище, краще мати поганий закон, ніж не мати його взагалі. Отже, завданням нинішніх соціальних держав є саме створення такого економіко-правового механізму, який би дозволив особі

---

[1] *Львова О.Л.* Вплив релігії та церкви на реалізацію принципу верховенства права в Україні (в контексті права на життя) / *О.Л. Львова* // Держава і право. – 2008. – Вип. 40. – С.74–81.

[2] *Мальцев Г.В.* Нравственные основания права / *Г.В. Мальцев*. Изд. 2-е. – М.: Изд. СГУ, 2009. – С. 5.

[3] *Сунєгін С.О.* Моральні засади правовідносин: вступ до проблеми / *С.О. Сунєгін* // Альманах права. Правовий світогляд: людина і право. – 2014. – Вип. 5. – С. 333–339.

реалізувати своє право на пенсію. Повинна бути напрацьована система пенсійних правовідносин, які і допоможуть у такій реалізації, що і є одним із завдань цієї монографічної роботи.

Один із фундаторів науки права соціального забезпечення в Україні Н.Б. Болотіна зазначала, що сучасний методологічний підхід до побудови юридичного механізму соціального захисту ґрунтується на ідеї захисту прав людини. Зважаючи на те значення, яке надається проблемі забезпечення прав людини на світовому і європейському рівнях, загальний концептуальний підхід полягає в тому, що на перший план виходить людина з її життєво важливими потребами, а досконаліть юридичного механізму визначається саме як його здатність забезпечити ці потреби. Це дає підстави говорити, що Н.Б. Болотіна була однією із перших, хто проголосив ідеї модерності у праві соціального забезпечення.

Вчена також наголошує, що в сучасних умовах глобалізації, яка свідчить про взаємозв'язок і взаємозалежність держав світу, проблема захисту прав людини не є виключно внутрішньою національною проблемою, вона вийшла за межі окремих держав і набула всесвітнього значення. У таких умовах розвиток національного соціального законодавства не може бути вільним від урахування концепцій і державно-правових моделей зарубіжних держав. Водночас практичного значення набуло питання про дотримання міжнародних стандартів та відповідність таким актам національного законодавства[1].

Вважаємо за необхідне навести окремі думки українського дослідника соціально-економічних прав С.О. Верланова, який зазначає, що проблема розвитку соціального підґрунтя та призначення прав людини є однією з найголовніших проблем соціально-культурної генези людства[2]. Вчений продовжує, що в процесі історичного розвитку економічних і соціальних прав викристалізувалися три основні загальнотеоретичні моделі, визначення їх правової природи та взаємозв'язку із іншими групами прав:

а) класична (ліберальна) модель, згідно з якою економічні та соціальні права не є суб'єктивними правами, а розглядаються лише як декларації, ідеали, принципи, "загальні публічні права" (у політичному розумінні), "права-доручення";

б) соціалістична модель – економічні та соціальні права людини є визначальними з-поміж усіх прав людини, а права громадянські й політичні вважаються похідними від них;

---

[1] *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: моногр. / *Н.Б. Болотіна*. – К.: Знання, 2005. – С. 7–8.

[2] *Верланов С.О.* Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження): моногр. / *С.О. Верланов*. – Л.: Край, 2009. – С. 9.

в) універсальна (синтетична) модель – усі види прав людини є неподільними, невід'ємними, універсальними, взаємозумовленими і взаємозалежними. Така модель є офіційною позицією ООН[1].

Погоджуємося із визначеннями, які запропонував С.О. Верланов. Так, *економічні права людини* вчений розглядає як можливості здобувати засоби для існування, беручи безпосередню участь у виробництві чи в організації виробництва матеріальних та інших благ, соціальні права людини – як можливості здобувати засоби до існування, отримуючи такі засоби із соціальних джерел через соціальне утримання (аліментування)[2]. Хоча позиція автора є дискусійною в частині соціального утримання (аліментування), про що вже наголошувалося і детально буде досліджуватися нижче, такі визначення є правильними.

Цікавим буде навести структуризацію (класифікацію) етапів розвитку "держави добробуту" в Західній Європі сучасного німецького вченого, доктора, професора Вільного університету в Берліні, директора Берлінського центру соціальних наук Єнса Альбера (*Jens Alber*), а саме: 1 етап – передісторія (1600–1800 рр.), центральною ідеєю "держави добробуту" був політичний контроль над бідними; 2 етап – початок (1800–1914 рр.), центральною ідеєю було соціальне страхування для інтегрованих працівників, які об'єднанні в профспілки; 3 етап – розширення (1918–1960 рр.), головною ідеєю були соціальні послуги як елемент громадянства; 4 етап – пришвидшення (1960–1975 рр.), головна мета – покращення якості життя; 5 етап – сповільнення (1975 – н.д.) (дослідження вченого датоване 1988 роком і сьогодні потребує свого уточнення – *М.Ш.*)[3]. Очевидно, що після більше як 20-ти років запропонованої етапізації розвитку "держави добробуту" можна говорити про новий її етап розвитку. Досягнувши високих показників соціального забезпечення загалом та пенсійного забезпечення зокрема, створивши високий рівень заміщення заробітної плати пенсією, у середньому на рівні 50%, суспільство не стоїть на місці і повсякчас перебуває у динаміці й, очевидно, що економічні, соціально-демографічні кризи, проблеми трудової міграції, війни тощо не могли не вплинути на соціальні системи країн Заходу. Отже, враховуючи вищевикладене та сучасні тенденції розвитку суспільства, можна говорити, що "держава добробуту" сьогодні перебуває на 6 етапі свого розвитку, який варто охарактеризувати як етап збереження досягнутих раніше високих результатів соціальної захищеності. Реформування соціальної сфери, що сьогодні відбувається – це, в першу чергу, збереження

[1] Верланов С. О. – Цит. праця. – С. 11–12.

[2] Верланов С. О. – Цит. праця. – С. 39.

[3] Alber, Jens. Continuities and Changes in the Idea of the Welfare State // Politics and Society. Vol. 16, № 4, Dec. 1988, pp. 451–468. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pas.sagepub.com/content/16/4/451.citation

досягнутих результатів і недопущення зниження рівня соціального та пенсійного забезпечення, але із поступовим перекладанням соціальних зобов'язань з держави на самого громадянина. Варто наголосити, що запропонована Є. Альбером класифікація прямого відношення до українських реалій немає, оскільки була зосереджена тільки на досвіді країн Західної Європи загалом і Німеччини зокрема, але якщо розглядати цю етапізацію як універсальну і спробувати зрозуміти на якому рівні знаходиться України, то тут виникає низка проблем, які зумовлені не системним чи еволюційним розвитком соціальної сфери, а спорадичним, інколи недостатньо обґрунтованим. Як би це парадоксально не звучало, але Україна проходить період, коли ознаки і 4 етапу (пришвидшення), і 5 етапу (сповільнення), і сучасного 6 етапу (збереження) однаково відбуваються і враховуються під час реформування соціальної сфери загалом та пенсійного забезпечення зокрема.

Цікавою видається пропозиція О.М. Прищуліної, яка пропонує розглядати "соціальну державу" через призму трьох напрямків та рівнів її реалізації: *наукового* – як ідею та її розвиток у цілому ряді концепцій; *нормативного* – як конституційного принципу, який закріплено в основних законах країн; *емпіричного* – як реальної практики діяльності державних інститутів із вирішення соціальних проблем суспільства[1]. Якщо з наукового та нормативного боку Україну в цілому можна визнати "соціальною державою", то з емпіричного, на жаль, ні.

З цього приводу варто навести думку О.П. Коваля, що існує абсолютний та відносний розмір пенсії: перший запобігає бідності серед людей похилого віку, другий – такий, що достатньою мірою забезпечує обсяги споживання після втрати трудового доходу[2]. В українських реаліях пенсію пересічного українського пенсіонера важко охарактеризувати як абсолютну, оскільки її розмір прирікає людей похилого віку на бідність.

Як зазначає А.Л. Осипян, виникнення суспільства добробуту є результатом соціалізації економічних відносин, яку треба розуміти як процес оновлення, розвитку, модифікації відносин, взаємозв'язків та взаємозалежностей між індивідуальними та соціальними групами, що виникають у процесі відновлення, і яке спрямоване на підпорядкування виробництва найбільш повному задоволенню потреб усього населення на основі асоціативності, людського інтелекту та якісних змін в організаційно-економічних відносинах[3]. Крім цього, головне те, що соціальна держава не виникає ні з чого, вона має свої конкретні етапи

---

[1] *Пищуліна О.М.* Історична ретроспектива та сучасність поняття "соціальна держава" / *О.М. Пищуліна* // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12). – С. 136–142.

[2] *Коваль О.П.* Ризики, загрози, пріоритети та наслідки реформування пенсійної системи України: аналіт. доп. – Цит. праця. – С. 7.

[3] *Осипян А.Л.* – Цит. праця. – С. 96.

розвитку й економічні передумови, в основі яких низький рівень безробіття, високі заробітні плати й обов'язкова сплата визначених законодавством податків та соціальних внесків.

Окремо варто зупинитися на питанні соціальної справедливості в соціальному забезпеченні загалом та пенсійному зокрема як на наріжному камені права соціального забезпечення. Як слушно зазначає С.М. Прилипко, соціальні права людини, їх визначення, закріплення, дотримання, охорона і захист структурно є потужним комплексом принципів і норм, що регулюють широкий спектр суспільних відносин[1].

Не можна оминути увагою наукове дослідження С.М. Синчук (Сивак), яка вказує, що соціальну справедливість у пенсійному забезпеченні можна визначити такими принципами: рівні для всіх підстави виникнення права на пенсію; однаковий механізм розрахунку середнього заробітку як основи визначення розміру пенсії; диференціація розміру пенсії залежно від трудового (страхового) стажу особи; відповідність мінімального розміру пенсії державним соціальним стандартам; справедливе співвідношення мінімального та максимального розмірів пенсії в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Засада соціальної справедливості вимагає врегулювати умови та порядок пенсійного забезпечення всіх громадян у межах державної пенсійної системи єдиним законом, що базується на рівнозначній оцінці суспільно корисної праці в усіх її формах, на однаковому механізмі розрахунку та призначення пенсії, на персоніфікації пенсійних пільг[2]. Окреме місце про важливість ролі соціальної справедливості відведене у роботі О.В. Тищенко[3].

Очевидно, що категорія справедливості є важливою для усього права, але право соціального забезпечення є соціально спрямованою галуззю і в основі всіх соціальних прав є справедливість.

Ґустав Радбрух (*Gustav Radbruch*) всі соціальні права об'єднує в соціальне право і зазначає, що ідея соціального права є не лише особливим правом для малозабезпечених, а й новою стильовою формою права взагалі. Соціальне право є результатом нового розуміння людини в праві[4].

Отфрид Гьоффе (*Otfried Hoffe*) справедливо вказує на те, що соціальні права формувалися із потреб суспільства і залежать як від ресурсів, так

---

[1] *Прилипко С.М.* До питання соціальних прав людини / *С.М. Прилипко* // Правова держава. – 2008. – Вип. 19. – С. 271–277.

[2] *Сивак С.М.* Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.05 / *С.М. Сивак*. – К., 1999. – С. 14.

[3] *Тищенко О.В.* Право соціального забезпечення України: теоретичні та практичні проблеми формування і розвитку галузі: моногр. / *О.В. Тищенко*. – К.: ДП "Прінт Сервіс", 2014. – С. 57.

[4] *Радбрух Ґ.* Філософія права / *Ґ. Радбурх*. Пер. з нім. Є. Причепія, В. Приходько. – К.: Тандем, 2006. – С. 225–226.

і від культури. Йдеться про те, що високоспеціалізоване суспільство не може обмежитися простим виживанням (їжа, здоров'я тощо), а потребує певних благ – легкого, приємного, чудового життя[1]. Україна хоч і є високоспеціалізованим суспільством, тобто для життя в такому суспільстві вміння читати та писати є недостатнім і необхідно набувати цілу низку професійних навичок, але реалізація соціальних прав поки що зводиться до того, що особа може виживати, але не повноцінно жити, тобто рівня отримання соціальних благ для громадян сьогодні не досягнуто. Іншими словами, держава проводить соціальну політику, але вона зводиться до політики виживання, а не до політики соціального добробуту громадян за зразком західних демократій.

У філософії щодо питання утримання непрацездатних членів суспільства було розроблено концепцію "соціального договору" або "договору між поколіннями". Отфрид Гьоффе стверджує, що класичним соціальним завданням соціальної держави є відповідальність за старше покоління. Звичне в нашому культурному просторі обґрунтування, що виходить із принципу любові до ближнього, тобто секулярному варіанті принципу солідарності (братерства), залишає поза увагою відсутність вимоги визнання тільки на основі обов'язку солідарності. Якби справа була лише в солідарності, то піклування про літніх людей перетворилося б на щось, що з поняттям соціальної держави не узгоджується: на "милість", яку молоде покоління великодушно надає або ж навпаки – у якій відмовляє. Згідно з новою парадигмою справа у взаємності, і ця остання постає в трьох основних формах, які мають спільну генераційну структуру людського життя. Найпростіша форма полягає у синхронному, (приблизно) одночасному обміні позитивними послугами у відповідь. Хоча у модерних суспільствах ця форма стала зустрічатися рідше, вона все ще побутує, наприклад, там, де різні покоління обмінюються специфічними знаннями, досвідом із взаємною вигодою. Другу форму утворює зміщений по фазах (діахронний) і при цьому спочатку негативний обмін. Тут є можливість зробити доповнення щодо легітимації свобод. У генераційній структурі людського життя приховані певні моменти, пов'язані із загрозами та силою, що провокують таку істину: оскільки людина приходить у цей світ майже безпорадною, а в похилому віці знову значною мірою втрачає свою силу, в обох цих життєвих фазах вона мало що може запропонувати в рамках трансцедентального обміну свободами. Схоже, людина в цих фазах своєї біографії втрачає здатність до обміну. Цього можна уникнути, якщо взяти до уваги момент зміщення по фазах в обміні: і діти для того, щоб стати дорослими, і батьки для того, щоб у пошані досягти похилого віку, зацікавлені в тому, щоб їхніми слабкостями не скористалися. Тому

[1] *Гьоффе О.* Демократія в епоху глобалізації / *О. Гьоффе*. Перек. з нім. Л.А. Ситніченко, О.Ж. Лозінська. – К.: ППС-2002, 2007. – С. 65.

для середнього покоління вигідно не використовувати свою перевагу в силі щодо молодшого покоління, аби ті, коли виростуть і посядуть місце середнього покоління, коли самі батьки перейдуть у фазу третього покоління, не скористалися щодо цих останніх своєю силою. Одним словом, якщо тримати в полі зору всі покоління, зрозуміло, що йдеться не про солідарність, а про справедливість, точніше, про аргумент справедливого обміну. Оскільки людина з'являється на світ не тільки безсилою, а й вищою мірою безпомічною, і через деякий час відносної самостійності знову безпомічною покидає світ, можна говорити про третю форму – позитивний діахронний обмін: допомогу, яку молоде покоління отримує після народження та в період дорослішання, пізніше воно "повертає" через допомогу літнім.

В історичному аспекті зміщений по фазах обмін має місце спочатку в середині сім'ї, великої сім'ї та роду. Ці стосунки відповідають певній угоді між батьками та дітьми, що укладається через зміщену по фазах, проте в цілому взаємну допомогу. Частково через те, що соціальні відносини ускладнилися, частково задля того, щоб звільнити батьків від залежності від власних дітей, у соціальній державі "сімейна угода" розширюється до "угоди між поколіннями". Про таке розширення свідчить інституційно-теоретичний аргумент, що виступає як певне доповнення до справедливості обміну, як коригуюча справедливість[1]. У своїй роботі "Розум і право" Отфрид Гьоффе зазначає, через те, що соціальні відносини стають все складнішими, а батьки не повинні залежати від прихильності своїх дітей; "сімейна угода" поступово перетворюється в "угоду між поколіннями". На користь цього розширення говорять два типи аргументів, які вносять необхідне як з дескриптивного, так і з нормативного боку, доповнення справедливості обміну корективною справедливістю. Цей аргумент тепер має таку назву "етика плюс антропологія плюс соціальна історія"[2].

Крім цього, "угоду між поколіннями" також називають "соціальним контрактом", більше того, це не тільки морально-етична категорія, але і суто прикладна з економічним наповненням та критеріями оцінки. Так, В.Д. Роїк зазначає, що критеріями соціального контракту працівників і пенсіонерів є показники, що визначають найважливіші характеристики пенсійної системи: розмір пенсії, їх купівельна спроможність і співвідношення із заробітною платою, період трудової діяльності і отримання пенсії, розміри страхових тарифів і величини застрахованої заробітної

[1] *Гьоффе О.* Трансцендентальний обмін – фігура легітимації прав людини? / *О. Гьоффе* / В кн. Філософія прав людини / За ред. *Ш. Госепата та Г. Ломанна*; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 32–47.

[2] *Гьоффе О.* Розум і право. Складові інтелектуального правового дискурсу / *О. Гьоффе*. Пер. з нім. Л.А. Ситниченко, М.Д. Култаєвої. – К.: Альтапрес, 2003. – С. 178.

плати, чисельність найманих працівників і пенсіонерів. У кожному історичному періоді ці критерії різнилися залежно від важливих факторів, що визначають умови функціонування і забезпечують баланс доходів і витрат пенсійної системи. Найбільш повну характеристику соціального контракту можна описати за допомогою трьох "парних показників". Це співвідношення між: 1) розміром пенсії і величиною застрахованої заробітної плати ("коефіцієнт заміщення"); 2) періодом подальшого життя після виходу на пенсію і тривалістю трудового (страхового) стажу, тобто скільки років страхового стажу приходиться на один рік перебування на пенсії; 3) чисельністю пенсіонерів і працюючими, яке називають пенсійним навантаженням[1].

Сьогодні постало генеральне питання у сфері соціального забезпечення: "Чи можна вважати ідею "угоди між поколіннями" актуальною?" Очевидно, що в кінці XIX ст. це мало певний сенс, але сьогодні питання такої угоди видається сумнівним. Підставою для таких сумнівів є об'єктивні фактори. Негативні демографічні тенденції, про які вже йшлося вище, що на 100 працездатних осіб сьогодні в Україні припадає 99 пенсіонерів. Очевидно, що ідея "угоди між поколіннями" не працює, оскільки сьогоднішнє покоління не здатне забезпечити належний рівень пенсійного забезпечення, і ця тенденція буде зберігатися. Частково цю проблему намагаються вирішити підвищенням пенсійного віку. Існують інші економічні чинники: так, якщо особа, для прикладу, сплачувала страховий внесок від 35 до 40% (починаючи з 1 січня 2016 року ЄСВ становитиме 22%), то претендувати у майбутньому на більше заміщення вона не може, тобто необхідно шукати нові підходи та механізми вирішення соціальних проблем і зробити це можна тільки на основі страхування. Таким чином, на сучасному етапі спостерігаємо поступове відмирання ідеї "угоди між поколіннями", натомість повинно бути усвідомлення необхідності "угоди самим з собою", коли особа сама прогнозує та визначає свій рівень достатку при виході на пенсію. Безумовно, за державою мають зберігатися гарантії мінімального соціального або пенсійного забезпечення.

Вищевикладене дає можливість зрозуміти місце справедливості в пенсійному забезпеченні, зокрема в пенсійних правовідносинах. Головною проблемою і першого, і другого є проблема якості форми та змісту. Перш ніж говорити про якісні характеристики правовідносин, хотілося б кілька слів сказати про якісні характеристики об'єкта. Що розуміємо під якістю пенсії? Очевидно, якщо ми розглядаємо пенсію як економічну категорію, то вона має мати певні показники – це розмір пенсії. Йдеться про те, який об'єм прав і свобод можна реалізувати

[1] *Роик В.Д.* Пенсионная реформа: нужна концепция социального контракта поколений россиян для XXI века / *В.Д. Роик* // ЭКО. – 2012. – № 2. – С. 58–71.

особі за допомогою цієї пенсії. Говорячи про розмір пенсії завжди необхідно робити прив'язку до рівня споживчих цін у країні, оскільки саме вони визначають цю якість. Але не менш важливо є питання соціального (пенсійного) внеску, яка формує цей розмір. Отже, завданням економістів і юристів є пропозиція такого механізму, за якого соціальні внески сьогодні будуть давати можливість отримувати той розмір пенсії, що дозволить реалізовувати особою свої права та свободи. Крім цього, розмір пенсії не є самодостатньою категорією, щоб визначити розмір, необхідно визначити орієнтир або межу якості. Пенсія сама по собі не є транцендентною, але принципи, на яких вона формується такими є. У теорії їх називають аксіомами в праві. Сьогодні спостерігаємо тенденцію до пошуку взірця пенсії. Уже стало традиційним як у науці, так і в практиці апелювати до пенсійного забезпечення загалом чи пенсій зокрема у країнах Західної Європи та Північної Америки, оскільки там рівень пенсійного забезпечення вищий, але ж це спрощений підхід до вирішення цієї проблеми. Видається, що такого роду форма дослідження певною мірою примітивізує наукові пошуки і зводить їх виключно до компаративістики. Більше того, перші пенсійні системи не мали зразків, але це не стало на заваді їх виникненню. Той рівень пенсійного забезпечення не склався сам по собі і не був запозичений. Першими і головними питаннями, що стояли в основі формування пенсійного законодавства, було визначення принципів пенсійного забезпечення, його якості. Для досягнення високих якісних показників за основу було взято морально-етичну категорію справедливості, саме справедливість є мірилом якості пенсії.

Безумовно, як уже зазначалося, перші соціальні закони, зокрема пенсійне забезпечення, були прийняті під тиском економічних, соціальних змін, хоча передбачали пенсійне забезпечення, але ним мало хто міг скористатися, тобто принцип справедливості не був дотриманий, а отже закони були, але були не справедливими. Саме таким шляхом і розпочалося формування соціального законодавства в Європі.

Вже зазначалося, що "чисті" правовідносини (безсуб'єктні) з точки зору теорії права є універсальними. Вони вибудувані за одним зразком і потім накладаються на конкретні суспільні відносини і набувають свого галузевого забарвлення. З позиції теорії правовідносин необхідно окреслити те, для чого вони існують, а існують вони тільки для того, щоб реалізувати інтерес особи. Якщо ми говоримо про пенсійні правовідносини, то цей інтерес полягає у тому, щоб отримати пенсійне забезпечення, тобто є чітко визначена мета. На жаль, застосовуючи універсальну форму правовідносин до конкретних суспільних відносин, як у випадку пенсійного забезпечення, не завжди досягається поставлена мета, а саме ефективне правове регулювання пенсійного забезпечення. У таких випадках можна говорити про дефектність таких правовідносин,

а якщо бути більш конкретним, то про дефектність правових норм, які регулюють відносини. Проблема дефектності носить двоїстичний характер: 1) проблема юридичної техніки, 2) свідоме спотворення ідеального правовідношення. Якщо перше можна усунути шляхом внесення змін та доповнень до чинного законодавства, то друге здебільшого носить політичне забарвлення, вирішення якого значно складніше. На цьому аспекті вже було наголошено під час аналізу впливу виборчого законодавства на соціальну сферу. На жаль, проблеми пенсійного законодавства України криються саме у другому. Як наслідок, неефективна пенсійна система, яка призвела до зубожіння населення та систематичних дотацій із Державного бюджету, що вже стало перманентним явищем.

Правовідносини за аналогією можна порівняти з формулою. Вона так само має мету – правильне вирішення завдання. У пенсійному забезпеченні кінцевою метою є справедлива пенсія. Не можна вирішити проблеми пенсійного забезпечення, якщо норма закону або її частина мають дефекти. Тому причини неефективності пенсійного забезпечення загалом та пенсійних правовідносин зокрема варто шукати саме в дефектах. Не можна досліджувати пенсійні правовідносини, якщо вони не забезпечують громадян справедливими пенсіями, необхідно шукати ці дефекти і вдосконалювати ці правовідносини. Проблема дефектності правовідносин криється в умислі. У дефектах, що спричинені порушенням норм юридичної техніки, умислу нема, як правило, це проблема недоопрацювання нормативно-правових актів. Але найбільшою проблемою дефектності є ідеологія законодавства. Якщо законодавство приймається тільки з метою формального закріплення соціальних прав – виплата пенсії чи допомоги тоді здійснюються частково або взагалі не здійснюються, то така дефектність наносить великої шкоди. Такий підхід призводить до неможливості особою у повній мірі реалізовувати свої права та свободи. У соціальному забезпеченні показовим є Закон України "Про соціальний захист дітей війни" від 18.11.2004 р. № 2195, досягненням якого є те, що це єдиний на пострадянському просторі закон, що визначає цю категорію осіб, передбачає для них додатковий соціальний захист, але цей Закон і нині залишається не реалізований, хоча вже 10 років існує, саме існує у законодавстві.

Погоджуючись із Г.В. Мальцевим, який зазначає, що юридичний парадокс полягає в тому, що по формі держава надає право, а по суті виходить, що вона лише надає людині право просити у держави з можливим позитивним чи негативним результатом. В органах соціального забезпечення можна спостерігати черги "за правом"[1], слушно буде зазначити, що держава надає можливість, яку не можна реалізувати.

Проблема справедливості є предметом і філософських студій, як це зазначає І.З. Майданюк, у зв'язку з демократизацією суспільства

[1] *Мальцев Г.В.* Нравственные основания права. – Цит. праця. – С. 266.

становленням ринкової економіки і розбудови демократичної та соціальної держави виникає потреба у новому підході до тлумачення справедливості, адже воно пов'язане з переходом до ринку, що відкриває нові перспективи у визначенні його змісту та шляхів досягнення. Ця нова тенденція в поглядах на зміст і сутність категорії справедливості, на її роль у житті сучасного суспільства, на її творчий потенціал у вирішенні складних соціально-економічних проблем соціального захисту населення та розбудови демократичної та соціальної держави ставить завдання переорієнтувати зміст справедливості на гуманістичний аспект, на пріоритет прав людини, збереження її гідності шляхом задоволення не тільки конституційних, а й соціально-економічних прав[1].

Говорячи про справедливість, ми завжди повертаємось до того, що це категорія моралі, етики. Очевидно, що мораль і етика не існують поза межами суспільства, а отже, вони з ним розвиваються, змінюються. Теж саме відбувається і з категорією справедливості, сьогодні можна сказати, що людська цивілізація виробила єдину концепцію справедливості, що включила в себе усі досягнення цивілізації.

Найавторитетнішим дослідником питання справедливості є Джон Роулз (*John Rawls*), він визначив два принципи справедливості. Перший принцип: кожна особа повинна мати рівне право на щонайменший план рівних основних свобод, і цей план має бути сумісним із подібною схемою свобод для інших. Другий принцип: соціальні й економічні нерівності потрібно узгоджувати таким чином, щоб: а) можна було раціонально сподіватися на їхню користь для кожного й б) вони пов'язувалися з відкритими можливостями для всіх посадами та постами[2].

Як видно з вищенаведених принципів, українське законодавство загалом та пенсійне зокрема не можна охарактеризувати, як справедливе. Очевидно, що питання справедливості потребує окремої студії, адже не є предметом цієї монографічної роботи, а викладені вище міркування дають можливість побачити орієнтири та основу, на якій має базуватися українське законодавство. Крім цього, питання справедливості не може існувати поза межами соціально-економічних прав. Коли їх розглядати лише з правової позиції, то ми можемо говорити про їх наявність, способи реалізації та захисту. Інтегративний підхід до вивчення проблем права дозволяє вийти за межі позитивної норми і подивитися на ці відносини з іншого боку, що дало нам можливість встановити кілька важливих аспектів. Несправедливе пенсійне забезпечення не тільки порушує право на пенсію, але й інші конституційні права:

---

[1] *Майданюк І.З.* Концептуальні засади природного права в історії філософії країни (від джерел до професійної філософії): моногр. / *І.З. Майданюк*. – К.: ПАРАПАН, 2011. – С. 248.

[2] *Роулз Дж.* Теорія справедливості / *Дж. Роулз*. Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Вид. Соломії Павличко "Основи", 2001. – С. 102.

1) право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 22);

2) принцип рівності, оскільки містить цілу низку дискримінаційних положень, що призводить до необґрунтованої диференціації системи пільг та привілеїв (ст. 24);

3) право на повагу до своєї гідності (ст. 28);

4) обмежує свободу пересування (ст. 33);

5) право на соціальний захист (ст. 46);

6) право на достатній життєвий рівень (ст. 48);

7) право на охорону здоров'я (ст. 49).

Таким чином, несправедливе пенсійне законодавство прямо чи опосередковано порушує сім статей ІІ Розділу "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" Конституції України. Опосередкованість порушення вищевикладених прав полягає у тому, що сучасне пенсійне законодавство не здатне забезпечити економічної свободи (економічної автономії) пенсіонерам, яка б дозволила їм у повній мірі реалізовувати свої права та свободи, що визначені Конституцією України та іншими законами України. Крім цього, на нашу думку, якщо порушення економічної свободи є матеріальною складовою цієї проблеми, то порушення права на повагу до гідності становить її внутрішню, метафізичну складову. Опонентом такого підходу є професор Вроцлавського університету Крістіан Цомплак, який стверджує, що питання гідності та соціально-економічних прав не мають нічого спільного, оскільки, на думку вченого, тоді гідність була б тільки у заможних громадян[1]. Дозволимо собі не погодитися з позицією шановного професора, адже вважаємо, що зведення такої всеохоплюючої категорії, як "людська гідність", тільки до аксіологічної та аксіоматичної характеристики є невиправданим. Варто погодитися з думкою, що гідність притаманна не тільки заможним громадянам, а й усім людям, але не можна нехтувати тим, що гідною людина може себе почуватися за умов реалізації своїх прав та свобод. Очевидним є те, що за умов злиденності гідність залишається скоріше метафоричним значенням, саме тому вважаємо, що праву на повагу до своєї гідності притаманний не тільки ціннісний, але і утилітарний характер.

Окремо хотілося б наголосити на тому, що порушується право на повагу до своєї гідності та право на достатній життєвий рівень. Перш за все вважаємо, що ці права є взаємопов'язаними і такими, що витікають один з одного. Але також вбачаємо, що термін "достатній життєвий рівень" є занадто вузьким терміном від терміна "гідний життєвий рівень". Достатній – це той, що дозволяють людині вижити, а гідний – це той, що дозволяє людині не просто вижити, а жити і реалізовувати у повному обсязі свої права й обов'язки. З цього приводу варто навести думку

[1] *Цомплак К.* Гідність людини: сутність, зміст і передумови існування / *К. Цомплак* // Публічне право. – 2012. – № 4 (8). – С. 14–22.

О.В. Власової, що гідне життя – категорія соціальна. Разом з тим вона тісно пов'язана зі збереженням гідності як природного права людини, як умови вітальності (життєвої сили), що базується на конституційному принципові поваги гідності людини. Гідне життя відображає мету соціальної держави. В умовах бідності та злиденності гідність не знаходить застосування. Праву людини на гідне життя як складової частини права на повагу до гідності кореспондується обов'язок держави створювати всі умови (правові, економічні, культурні тощо) для вільного розвитку людини. Держава зобов'язана забезпечувати такий рівень життя, при якому безперервно здійснюються права і свободи, утверджується людська гідність[1].

На нашу думку, сучасна державна політика у соціальній сфері має базуватися на двох головних принципах:

1) державний соціальний захист тих, хто без такого захисту не зможе вижити (продовження патерналістичних основ функціонування соціальної системи);

2) автономний соціальний захист (на основі соціального страхування громадяни самостійно себе забезпечують за рахунок соціальних внесків). Йдеться про створення економіко-правових механізмів, за яких громадяни зможуть реалізовувати своє право на пенсію чи інший вид соціального забезпечення, спираючись на страховий стаж. Держава не виконує функцію "піклувальника", а через органи спеціальної компетенції акумулює, інвестує соціальні внески і за наявності соціального ризику забезпечує осіб їх страховими виплатами у формі пенсій. Сьогодні цей механізм існує скоріше формально, оскільки рівень соціального захисту в Україні залишається критично низьким.

Як слушно зазначає Е.М. Лібанова, метою пенсійної реформи має бути формування збалансованої, соціально справедливої пенсійної системи. Досягнення цієї мети потребує розв'язання таких завдань: мотивації населення до зайнятості й активного довголіття; забезпечення добробуту пенсіонерів; справедливості й усунення нерівності в умовах пенсійного забезпечення (зокрема гендерної); фінансової спроможності та стійкості пенсійної системи; створення нового потужного джерела внутрішніх інвестицій шляхом упровадження та розвитку накопичувальних пенсійних схем; згуртування суспільства на базі збалансування інтересів усіх поколінь; формування заходів пенсійної реформи[2].

Отже, аналізуючи пенсійну систему, можна говорити про те, що вона покликана враховувати державний і приватний інтерес в одна-

[1] *Власова О.В.* Достоинство человека как нравственно-правовая ценность: общетеоретическое исследование: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.01 / *О.В. Власова*. – Саратов, 2011. – С. 14.

[2] Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації. – Цит. праця. – С. 257.

ковій мірі. Але, враховуючи той факт, що пенсійна система, як і пенсійні правовідносини, визначається правом, то доречно говорити про законний інтерес. Не заглиблюючись у деталі питання інтересу в пенсійному забезпеченні, вважаємо за необхідне навести його визначення, запропоноване О.В. Мальком і В.В. Субочевим: законний інтерес – це відображена в об'єктивному праві або така, що прослідковується із його загального розуміння і у визначеному ступені гарантована державою дозволеність, що виражається у намаганні суб'єкта користуватися визначеним соціальним благом, а також за потреби звертатися за захистом до компетентних структур з метою задоволення своїх інтересів, що не суперечать загальнодержавним[1]. Баланс інтересів також є показником рівня розвитку соціальної держави.

Цікавою видається думка І.В. Венедіктової, що охоронюваний законом інтерес спонукає його носія до дій, що в подальшому формуються в правовідносинах. Поява інтересу є відправним моментом процесу виникнення правовідношення. Усвідомивши потребу, набувши інтерес, особа водночас окреслює для себе коло можливих та належних дій, необхідних для реалізації інтересу. В процесі розвитку певного приватного інтересу (його зміни, доповнення, конкретизації або появи супутніх інтересів) коло дій змінюється, корегується, але у будь-якому випадку йдеться про дії, що спричиняють реалізацію правового інтересу в правовідносинах. Про охоронюваний законом інтерес варто говорити лише за умови його реалізації у правовідносинах[2].

Підсумовуючи, виокремимо кілька важливих тенденцій сучасного пенсійного забезпечення, які будуть визначальними у найближчій перспективі: (1) пошук балансу інтересів держави та суспільства; (2) зміна режиму привілеїв для еліт на режим рівних прав для всіх; (3) перехід від патерналістичної держави до неопатерналістичної; (4) запровадження європейських стандартів пенсійного забезпечення; (5) конвергенція публічного та приватного правового регулювання у пенсійному забезпеченні.

---

[1] Законные интересы как правовая категория / *Малько А.В., Субочев В.В.* – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 73.

[2] *Венедіктова І.В.* Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві: моногр. / *І.В. Венедіктова*. – Х.: Нове Слово, 2011. – С. 221.

1.4. ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ ПЕНСІЇ ТА ПРАВОВІДНОСИН У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ В ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

Пенсійне забезпечення як елемент соціальної політики України перебуває в авангарді соціальних реформ. Їх нагальність, складність та дискусійність є природними умовами правової, економічної, суспільно-політичної дискусії. Аналізуючи реформування пенсійного законодавства, не можна оминути увагою також діалектику теорії пенсійного забезпечення. Очевидно, що для створення ефективного та справедливого пенсійного законодавства не останнє місце займають досягнення теорії пенсійного забезпечення загалом, а також теорії пенсійних правовідносин зокрема.

Доречно навести думку Р.І. Іванової, яка, обґрунтовуючи актуальність дослідження правовідносин із соціального забезпечення, зазначила, що такі наукові пошуки дозволяють показати, ефективно чи неефективно працює правова система соціального забезпечення, чи досягаються цілі правового регулювання і що необхідно зробити для більш якісного, повного і доступного задоволення потреб людей, кращої охорони інтересів держави за допомогою права у цій сфері[1].

Теорія пенсійного забезпечення перебуває на завершальній стадії формування та наукового вивчення проблем загальної частини. Теоретичні проблеми предмету, методів, системи, принципів, джерел, кодифікації, юридичних фактів та ін. уже були і продовжують вивчатися вченими-юристами. Паралельно з дослідженням теоретичних проблем права соціального забезпечення загалом продовжується поглиблення теоретичного дослідження проблем пенсійного забезпечення. Розвиток та поширення правових досліджень пенсійного забезпечення, що є закономірним, розпочався із вивчення окремих фрагментів системи пенсійного законодавства. Це дослідження окремих видів пенсії (за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника), пенсійного забезпечення окремих категорій працівників (наукових та науково-педагогічних працівників, державних службовців, суддів, прокурорів тощо). Таким чином, можна говорити про суттєві напрацювання у цій

[1] *Иванова Р.И.* Социальное обеспечение в государственно организованном обществе: генезис, развитие и функционирование (правовой аспект): автореф. ... докт. юрид. наук: 12.00.05 / *Р.И. Иванова*. – М. – 1987. – С. 37–38.

сфері, але залишаються проблеми загальної частини пенсійного забезпечення загалом та правовідносин у пенсійному забезпеченні зокрема. Останні посідають центральне місце у реалізації громадянами права на пенсії, тому очевидність їх ґрунтовного теоретично-правового аналізу не викликає сумніву.

Перш ніж розпочати аналіз конкретних пенсійних правовідносин, необхідно на основі наявних результатів наукових досліджень у сфері права, економіки, соціології, філософії тощо визначитися із сутністю, генезою та поняттям пенсійних правовідносин. Очевидно, що недостатньо буде обмежитися визначенням дефініції, необхідно окреслити та дати характеристику пенсійним правовідносинам всебічно. Вважаємо за необхідне зрозуміти сутність пенсійних правовідносин, сутність пенсії, яка їх визначає.

Враховуючи той факт, що пенсія – це соціально-правова категорія, то і її сутність необхідно виводити із сутності права, тому вважаємо, що загальне розуміння сутності права кореспондується і на пенсію.

У цьому сенсі не втратила актуальності позиція О.В. Сурілова, що сутність права загалом не дана безпосередньо, вона не розкривається при простому ознайомленні зі змістом правових норм, а є аналітичним підходом до них, розуміння їх значення у зв'язку з тими соціальними детермінаціями, які зумовили їх виникнення і тими цілями, яким вони слугують. У сутності права відображається те головне, визначальне, що йому властиве. Саме тому в основу визначення права покладається не його зміст, а його сутність, якій властиве більш глибоке відображення його природи[1].

В.С. Нерсесянц з цього приводу зазначав, що орієнтація наукових пошуків виключно на встановлене (позитивне право), яке в сучасній правовій системі практично зводиться до законодавства, звужує поле зору дослідників до ментальних процедур розробки й аналізу текстів законів та інших нормативно-правових актів разом із завданням внутрішньої їх узгодженості – системності законодавства. У зв'язку з цим правознавство як наука про місце і роль права в життєдіяльності суспільства та держави практично зводиться до законодавства, що не може бути тим самим за своїм визначенням[2]. Не втратила актуальності і позиція І.О. Ільїна, який неодноразово зазначав, що законодавство не досліджує предмет, а відбиває короткі підсумки іншим самостійним наукам про право[3].

О.В. Петришин зазначає, що одним із важливих напрямів сучас-

---

[1] *Сурилов А.В.* Теория государства и права: учеб. пособ. / *А.В. Сурилов*. – К.; Одесса: Выща школа, 1989. – С. 203.

[2] Проблемы общей теории права и государства / под ред. *В.С. Нерсесянца*. – М: НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 147.

[3] *Ильин И.А.* Теория государства и права / *И.А. Ильин*; под ред. *В.А. Томсинова*. – М.: Зерцало, 2003. – С. 64.

них правових досліджень є розгляд правової реальності передовсім під феноменологічним кутом зору (А.Ф Зотов), є дослідження права як соціального явища, яке виникає за умов специфічного правового способу соціальної регуляції (В.А. Четвертин), що передбачає застосування до юридичної сфери наукового інструментарію суміжних дисциплін – філософії, антропології, психології та соціології (О.В. Мартишин). Таким чином, відкривається шлях до інтегративної концепції права, яка дає змогу пояснити найбільшу кількість правових явищ (О.В. Поляков), долаючи при цьому однобічність традиційних підходів та наукових шкіл – природного та позитивного права, історичної, соціологічної та психологічної шкіл[1].

На думку Д.А. Керимова, найбільш глибоке і всебічне пізнання права передбачає співпрацю загальної теорії права з рядом інших галузей знань. Автор продовжує, що багато вчених-юристів вважають, що нібито правова сфера не потребує загальнотеоретичних пошуків, узагальнень. Тим самим фактично повторюючи вже давно відкинуту прогресивною юридичною наукою нормативістську теорію права, "чисте вчення про право", на основі якої всі зусилля вчених-юристів зосереджуються лишень на вивченні давно відомих положень, наприклад про норми права, правовідносини, тлумачення права тощо. Як наслідок, правознавство стає ізольованим не тільки від науки взагалі, але і від глобальних, фундаментальних проблем життєдіяльності суспільства[2]. Погоджуючись із автором, вважаємо, що є необхідність у залученні цілого спектру наукових знань, які можна використати під час дослідження сутності правових явищ.

Важливим є визначення поняття пенсійних правовідносин. Йдеться про те, що основним завданням аналізу поняття правовідносин є як його сутність, так і форма. Як слушно зазначала Р.Й. Халфіна, дискусії щодо питання про поняття правовідносин носять інколи термінологічний, а інколи є результатом різноманітних методологічних позицій окремих досліджень[3].

Окремо варто наголосити на тому, що правовідносини не існують окремо самі по собі, вони тісно пов'язані з нормою права та юридичним фактом, про що йтиметься нижче. Як слушно зауважує М.І. Поліщук, нормативно-фактична підстава виникнення правового відношення має у своїй основі норму права як об'єктивний стан; юридичний факт як об'єктивно-суб'єктивний стан, у структурі якого домінує суб'єктивне начало. Автор продовжує, що при визначенні змісту теоретичної моделі

---

[1] *Петришин О.В.* Соціальне і юридичне в природі права / *О.В. Петришин* // Щорічник українського права. – 2009. – № 1. – С. 23–36.

[2] *Керимов Д.А.* Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. – 5-е изд. / *Д.А. Керимов*. – М.: СГУ, 2009. – С. 38–39.

[3] *Халфина Р.О.* Обще учение о правоотношении / *Р.О. Халфина*. – М.: Юрид. лит. –1974. – С. 10.

взаємозв'язку норми права, правового відношення і юридичного факту варто враховувати її комплексний характер, що відображає взаємозв'язок різноманітних процесів і явищ: загальних цілей і задач правового впливу; правової політики держави на певному етапі його розвитку; функцій держави; рівня розвитку громадянського суспільства; правової культури[1]. Отже, як бачимо, правовідносини – це складна, комплексна, багатогранна правова категорія, для всебічного дослідження якої необхідно виходити за межі тільки правового регулювання, оскільки якість та форма правовідносин залежить від зовнішніх факторів, що перебувають за межами права, але в межах суспільного розвитку.

Враховуючи той факт, що в праві соціального забезпечення використовується два терміни: "правовідносини в пенсійному забезпечені" та "пенсійні правововідносини", то очевидною є необхідність розмежувати ці поняття, оскільки їх співвідношення не є тотожним. Перші спроби розмежування понять "правовідносини в пенсійному забезпеченні" та "пенсійні правовідносини" були зроблені на рівні наукової дискусії ще у 70-80-х роках XX ст. У тогочасній науковій юридичній літературі можна було зустріти обґрунтовані думки щодо існування поряд з пенсійними інших правовідносин: "передпенсійних" – О.Д. Зайкін[2]; процедурних і процесуальних – В.К. Субботенко[3], Т.М. Кузьміна[4], В.А. Тарасова[5]; процедурно-організаційних або опосередкованих – Р.І. Іванова[6]; супроводжуючих – В.С. Андрєєв[7]; процесуально-захисних – Я.М. Фогель[8]. Пізніше ці ідеї та класифікації набули подальшого розвитку в роботах інших вчених і якщо тоді сприймалися як новаторські, то сьогодні вже є класичними і увійшли до підручників з права соціального забезпечення.

---

[1] *Полищук Н.И.* Эволюция и состояние теоретической модели взаимодействия нормы права, правоотношения и юридического факта: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / *Н.И. Полищук*. – М., 2008. – С. 10.

[2] *Зайкин А.Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению: моногр. / *А.Д. Зайкин*. – М.: Изд. МГУ. –1974. – С. 48.

[3] *Субботенко В.К.* Процедурные правоотношения в социальном обеспечении / *В.К. Субботенко* – Томск: Изд. Томск. гос. ун-т, 1980. – С. 10.

[4] *Кузьмина, Т.М.* Советское право социального обеспечения / *Т.М. Кузьмина*. – Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1982. – С. 122.

[5] *Тарасова В.А.* Процедурные правоотношения В кн.: Советское право социального обеспечения. учеб. пособ. / Под ред. *Зайкина А.Д.* – М.: Изд. МГУ, 1982. – С. 111–117.

[6] *Иванова Р. И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР: моногр. / *Р.И. Иванова*. – М.: Изд. МГУ. – 1986. – С. 69–72.

[7] *Андреев В.С.* Социальное обеспечение в СССР: правовые вопросы / *В.С. Андреев*. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 111–119.

[8] *Фогель Я.М.* Процессуальные отношения в сфере социального обеспечения. В кн.: Советское право социального обеспечения: учеб. пособ. / Под. ред. *П.М. Маргиева* – М.: Юрид. лит. – 1989. – С. 78–82.

Розпад Радянського Союзу, зміна підходів до управління економікою змусила законодавця по-новому підходити до правового регулювання соціальної сфери загалом та пенсійного забезпечення зокрема. Розпочався процес модернізації правового регулювання пенсійного забезпечення за західним зразком з урахуванням попереднього досвіду. Переломним моментом стало прийняття основних пенсійних законів, які стали фундаментом сучасної пенсійної системи України. Йдеться передусім про те, що пенсійне забезпечення перейшло від аліментарних до соціально-страхових засад функціонування. До прийняття законів України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"[1] від 9 липня 2003 р. № 1058 та "Про недержавне пенсійне забезпечення"[2] від 9 липня 2003 № 1057 щодо правового регулювання класично використовувався термін "пенсійні правовідносини", що охоплював пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника та за вислугу років.

Найбільшого поштовху для розмежування понять "пенсійні правовідносини" та "правовідносини у пенсійному забезпеченні" надало запровадження системи соціального (пенсійного) страхування, виникнення договорів у пенсійному забезпеченні. За таких умов стало очевидним, що зміст цих понять різний і потребує чіткого та однозначного розмежування[3].

Варто зазначити, що, не дивлячись на зміну парадигми пенсійного забезпечення та збільшення його видів, модифікацію методів правового регулювання, пенсійні правовідносини не зникають і не поглинаються, а лише стають основоположною, невід'ємною частиною правовідносин у пенсійному забезпеченні – матеріально-забезпечувальними. Йдеться про те, що в сучасній теорії пенсійного забезпечення поняття "пенсійні правовідносини" та "матеріально-забезпечувальні правовідносини" є взаємозамінними.

Для уникнення термінологічної плутанини вважаємо за необхідне зупинитися на цьому питанні більш детально і дати загальну характеристику терміна "правовідносини в пенсійному забезпеченні".

Існує декілька класифікацій правовідносин у пенсійному забез-

---

[1] Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9.07.2003 р. № 1058. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15

[2] Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 9.07.2003 р. № 1057. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1057-15

[3] *Шумило М.М.* Пенсійні правовідносини та правовідносини в пенсійному забезпеченні: співвідношення понять / *М.М. Шумило* / Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми: тези доп. та наук. повідом. учасн. VI Міжнар. наук.-прак. конф. – Харків. 2012. – С. 454–458.

печенні. Найбільш вдалою, на нашу думку, є класифікація за функціональним наповненням і етапами пенсійного процесу (ця класифікація з деякими відмінностями була відтворення у підручнику з права соціального забезпечення – *М.Ш.*[1]):

1) пенсійно-страхові, які передбачають загальнообов'язкове державне та добровільне недержавне пенсійне страхування*;*

2) процедурно-організаційні, що спрямовані на реалізацію особою права на пенсійне забезпечення*;*

3) пенсійно-забезпечувальні (власне пенсійні правовідносини), які передбачають безпосереднє отримання пенсійної виплати*;*

4) процесуально-захисні, що спрямовані на захист порушеного права особи на пенсійне забезпечення;

5) виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини, які виникають під час виконання рішення суду щодо пенсійного забезпечення.

Наведені вище види правовідносин необхідно розподілити на дві основні групи: 1) *перманентні,* які виникають завжди: пенсійно-страхові, процедурно-організаційні, пенсійно-забезпечувальні правовідносини; 2) *факультативні,* що виникають тільки у випадку порушення пенсійного законодавства: процесуально-захисні, виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини.

Крім функції, в основу цієї класифікації покладений також хронологічний принцип виникнення, зміни та припинення правовідносин. Отже, базовими, фундаментальними залишаються пенсійно-забезпечувальні (пенсійні), але в хронологічному порядку вони не є первинними і не слугують каталізатором для виникнення інших правовідносин. Для їх виникнення необхідно здійснювати сплату пенсійно-страхових внесків на засадах обов'язковості або добровільності залежно від рівня пенсійної системи. Наступним етапом виступають процедурно-організаційні правовідносини, що сприяють оформленню пенсії. Третім етапом є власне отримання пенсії, або іншими словами виникнення пенсійно-забезпечувальних (пенсійних) правовідносин. У випадку порушення права на отримання пенсії, яке може відбутися на будь якому етапі (страхування, оформлення, отримання пенсії) виникають процесуально-захисні правовідносини, які є факультативними і можуть не виникати, але одночасно і виконують превентивну й охорону функцію у пенсійному забезпеченні. Йдеться про те, що будь-яка норма права гарантована силою державного примусу і пенсійні норми не є винятком. Виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини, також є факультативними, як і

[1] *Шумило М.М.* Правовідносини із соціального забезпечення. В кн. Право соціального забезпечення: підруч. / *О.М. Ярошенко, Г.О. Барабаш, Н.М. Вапнярчук* [та ін.]; за ред. *О.М. Ярошенка*. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2015. – С. 147–148, 153–157.

процесуально-захисні, і не можуть існувати автономно. Вони спрямовані на виконання рішення суду щодо забезпечення реалізації права на пенсію. Саме такий, комплексний, всеоб'ємний підхід до розуміння правовідносин є найбільш виправданим. Оскільки, якщо особа не змогла реалізувати власне право на пенсію, маючи на це всі підстави, то, очевидно, що пенсійне законодавство не виконало своєї функції.

Варто зазначити, що під час дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні було з'ясовано, що вони не регулюються єдиним правовим методом і мають різні принципи своєї побудови, а отже, можуть мати різну галузеву приналежність, що вже стає звичним для сучасної системи права із виникненням комплексних галузей права. Йдеться про те, що пенсійне забезпечення не має єдиного правовідношення: воно акумулює в собі цілий набір правовідносин, які можуть мати власні ознаки і виконувати власну функції, але всі вони спрямовані на досягнення однієї цілі.

Таким чином, варто дати загальну характеристику правовідносинам у пенсійному забезпеченні.

Пенсійно-страхові правовідносини в пенсійному забезпеченні. З моменту проголошення незалежності України та появою приватної власності стало очевидним, що держава не в змозі самостійно гарантувати високий рівень соціального захисту населення загалом та пенсійного забезпечення зокрема. З урахуванням світового досвіду було запроваджено соціально-страхові механізми, які дали змогу акумулювати кошти на рахунках Пенсійного фонду, щоб при настанні страхового випадку надавати пенсійне забезпечення застрахованим. Таким чином пенсійне забезпечення перейшло із засад аліментарності (відсутність страхування і отримання забезпечення) на страхові основи, тобто на пенсійне страхування.

Особливість пенсійно-страхових відносин полягає в тому, що коли йдеться про пенсійне забезпечення, то безпосереднього відношення до самого забезпечення (отримання конкретного виду пенсійних виплат) вони не мають, але без них воно не може бути здійсненим. Пенсійно-страхові правовідносини є першим етапом для реалізації в подальшому права на той чи той вид пенсійного забезпечення.

Пенсійно-страхові правовідносини – це суспільні відносини, які мають міжгалузевий характер, здійснюються на засадах обов'язковості та добровільності, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків соціально-страхових випадків у майбутньому шляхом отримання пенсії, у порядку, встановленому пенсійним законодавством.

Процедурно-організаційні правовідносини в пенсійному забезпеченні. Цей вид правовідносин є складним та найбільш регламентованим у пенсійному законодавстві. Процедура (лат. *procedo* – просуватися, проходити) – це офіційно встановлений порядок, за дотримання якого особа реалізує право на пенсійне забезпечення. Загальновідомим є те,

що право на пенсію без відповідної процедури його здійснення, правового механізму є тільки нормою-декларацією.

У галузевій юридичній науці процедурно-організаційні правовідносини прийнято називати передпенсійними, тобто це комплекс правових норм, які передують виплаті пенсії. Без них не можна реалізувати матеріально-забезпечувальні відносини. Цей вид правовідносин є відносно самостійними, але тісно пов'язаний із матеріальними правовідносинами. Крім цього, саме на етапі процедурних правовідносин здійснюється найбільша кількість порушень пенсійного законодавства як з боку осіб, які претендують на пенсійне забезпечення, так і з боку органів спеціальної компетенції, які призначають останнє[1]. Для реалізації того чи того права в законодавстві закріплено цілу низку підзаконних нормативно-правових актів (порядки, положення, переліки тощо), що визначають процедуру реалізації особою права на пенсію.

Процедурно-організаційні правовідносини в пенсійному забезпеченні – це відносно самостійне коло відносин організаційного характеру, метою яких є реалізація правоздатною особою права на пенсійне забезпечення, а саме: встановлення й оформлення у визначеному порядку юридичних фактів і подання документів до органів спеціальної компетенції.

Пенсійно-забезпечувальні правовідносини в пенсійному забезпеченні. Це основний, базовий різновид правовідносин, які є передумовою і задля яких, власне, і виникають соціально-страхові, процедурно-організаційні та, в окремих випадках, процесуально-захисні правовідносини.

Матеріально-забезпечувальні правовідносини регулюють надання особам конкретного виду пенсійного забезпечення, що передбачений законодавством.

Отже, якщо йдеться про закріплене в законодавстві право на той чи той вид пенсійного забезпечення і якщо це право розглядати з позиції його реалізації, то саме матеріально-забезпечувальні правовідносини є тим механізмом, що дозволяє це зробити. Якщо ж законодавством передбачено соціально-страховий механізм набуття такого права, то, як уже зазначалося, виникають пенсійно-страхові правовідносини, а при настанні соціального ризику реалізувати це право сприяють процедурно-організаційні правовідносини. Іншими словами, матеріально-забезпечувальні правовідносини є своєрідною передумовою виникнення процедурних (супровідних) правовідносин. На цьому етапі відбувається безпосереднє здійснення особою права на конкретний вид пенсійного забезпечення.

Пенсійно-забезпечувальні правовідносини – це основний вид правовідносин у пенсійному забезпеченні майнового характеру, що спрямований

[1] *Шумило М.М.* Нарушение пенсионного законодательства на этапе процедурных пенсионных правоотношений должностными лицами органов специальной компетенции // Социальное и пенсионное право. – 2010. – №2. – С 13–16.

на отримання визначеного виду пенсійного забезпечення правоздатними особами для реалізації своїх прав та свобод.

Процесуально-захисні правовідносини в пенсійному забезпеченні. Це факультативний різновид правовідносин, оскільки їх виникнення не є обов'язковим, на відміну від обов'язкових процедурних, оскільки вони виникають тільки тоді, коли відбулося порушення права особи на пенсійне забезпечення. Можна говорити про те, що вони виконують захисну функцію в праві соціального забезпечення, тобто вони не просто охороняють пенсійні права громадян зберігаючи *status quo*, а і попереджають, що при порушенні права закономірною реакцією є його відновлення.

Особливістю процесуальних правовідносин є те, що вони визначені адміністративно-процесуальним, цивільно-процесуальним та кримінально-процесуальним законодавством. Вони існують за межами матеріального права, яким є соціально-забезпечувальне загалом та пенсійне законодавство зокрема. Опоненти існування процесуальних правовідносин вказують на те, що вони регулюються процесуальним законодавством, а не пенсійним. На нашу думку, це аргумент має місце, але необхідно виходити не з того, процесуальне це законодавство чи матеріальне, а з того, що є предметом судового розгляду: це право на пенсію загалом чи окремої її частини зокрема. Крім цього, як свідчить досвід країн, що запровадили соціально-трудову юстицію (Німеччина, Ізраїль), де створені окремі процесуально-захисні норми, на основі яких розглядається ця категорія справ, існування спеціального процесу можливе. На нашу думку, залежно від виду пенсійного забезпечення та інших обставин сьогодні пенсійні справи можуть розглядатися як у порядку, визначеному адміністративного процесу, так і цивільного. Очевидно, що ігнорувати особливість предмету при судовому розгляді є неправильним і саме тому, на думку автора, потрібно окремо виділяти процесуально-захисні пенсійні правовідносини.

Саме тому доречно навести відмінності між процесуальними та процедурним правовідносинами:

1) процедурно-організаційні правовідносини виникають на основі волевиявлення зацікавленої особи при відсутності спору про право; процесуально-захисні виникають, коли є порушення права на пенсійне забезпечення;

2) процедурно-організаційні правовідносини виникають до матеріально-забезпечувальних, натомість процесуально-захисні можуть виникати як на стадіях страхування, призначення, оформлення, призупинення тощо пенсії (процедурно-організаційні правовідносини), так і на стадії її виплати та отримання, утримання з пенсії тощо (матеріально-забезпечувальні правовідносини);

3) процедурно-організаційні правовідносини, як правило, є двосуб'єктними (особа і МСЕК, особа і органи спеціальної компетенції),

тоді як при процесуальних залучається незалежний третій суб'єкт, який вирішує спір – суд. Крім цього, тільки постанова суду є остаточною, адже рішення вищестоящого органу спеціальної компетенції може бути оскаржене в суді.

Одним із головних завдань суду при вирішенні спору в сфері соціального забезпечення є встановлення не просто справедливості, а соціальної справедливості.

Наслідком процесуальних правовідносин, як правило, є юридична відповідальність, яка наступає за порушення пенсійного законодавства.

Процесуально-захисні правовідносини – це суспільні відносини, регламентовані процесуальним законодавством з метою захисту та відновлення порушеного права особи на пенсійне забезпечення.

Варто зазначити, що проведене реформування не тільки змінило суть пенсійного забезпечення, але і його форму. Пенсійна система стала трирівневою, складнішою та досконалішою, ніж однорівнева. Очевидно, що зі зміною останньої збільшилася кількість правовідносин, що в ній функціонують. Можна також зазначити, що в пенсійному забезпеченні склалася власна система правовідносин, що покликана реалізовувати конституційне право людини на пенсію. Остання, як вже зазначалося, складається із: соціально-страхових, процедурних, матеріально-забезпечувальних та процесуальних правовідносин.

Завершальним етапом пенсійного процесу в разі виникнення спору є виконавчі (постпроцесуальні) правовідносин. Їхньою головною метою є виконання рішення суду і відновлення порушеного права особи на пенсію.

Виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини – це суспільні відносини, регламентовані виконавчим законодавством, що є різновидом виконавчо-пенсійного провадження, метою якого є виконання рішення суду у пенсійній справі та відновлення порушеного пенсійного права.

Підводячи підсумки, необхідно чітко зазначити, що предметом цього монографічного дослідження є саме правовідносини в пенсійному забезпеченні загалом. Це пояснюється перш за все тим, що матеріально-забезпечувальні (пенсійні) правовідносини є базовими, вихідними, які об'єднують навколо себе цілий спектр інших правовідносин.

Із самого терміна "пенсійні правовідносини" випливає, що це конкретний, чітко визначений позивним правом вид правовідносин, об'єктом яких є пенсія. У науковій правовій, економічній, демографічній літературі є велика кількість визначень поняття пенсії. Враховуючи те, що це не є предметом цього монографічного дослідження і є достатньо багато праць цієї проблематики, вважаємо за необхідне навести законодавче визначення, яке подає "Великий юридичний енциклопедичний словник".

Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" зазначає, що пенсія – це щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого Законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або яку отримують члени її сім'ї у випадках, визначених законодавством. Звідси випливає, що законодавець зосереджується на основних видах пенсії у солідарній системі, хоча до видів пенсії належать і пенсії в накопичувальний пенсійній системі, і в недержавному пенсійному забезпеченні.

Більш широке визначення подано у "Великому юридичному енциклопедичному словнику", у якому пенсію (лат. pension – платіж, виплата) розуміють як грошову виплату, що здійснюється, як правило, один раз на місяць зі спеціально створених фондів особам, які брали участь у системі пенсійного страхування у разі втрати частково або повністю працездатності для реалізації своїх прав та свобод у повному обсязі[1].

Вважаємо, що ці визначення не суперечать один одному, а доповнюють, тому термін "пенсія" братиметься до уваги саме з запропонованих дефініцій.

Цікаво, що вперше слово "пенсія" (від лат. pension – виплата) з'явилося у документах Паризької рахункової палати за часів правління Людовика XI (другій половині XV ст.) і стосувалося сум, які щорічно виплачувалися першому камергеру англійського короля Едуарда IV Вільяму Гастингсу та іншим лондонським сановникам. Ці виплати не мали жодного відношення до пенсій у сучасному розумінні – їх радше можна кваліфікувати як хабар (підкуп). Але такі виплати були непоодинокі. Є відомості про те, що Олексій Бестужев, канцлер імператриці Єлизавети, отримував виплати від британського кабінету, а Шарль Моріс де Талейран-Перігор (*Charles Maurice de Talleyrand-Périgord*), міністр закордонних справ Франції часів Наполеона І та Людовика XVIII, – від російського імператора Олександра І[2].

Очевидно, що дослідження правовідносини тільки з галузевої, прикладної позиції буде неповним, тому вважаємо за необхідне зупинитися на окремих загальнотеоретичних аспектах правовідносин. Детально про динаміку та розвиток вчення вже йшлося вище, тому зосередимося тільки на окремих аспектах загальнотеоретичного аналізу правовідносин.

А.М. Васильєв вказав, що правова абстракція "правовідношення" – одна із найбільш глибоких і складних абстракцій, що характеризує

[1] Шумило М.М. Пенсія. Великий юридичний енциклопедичний словник / За ред. акад. НАН України *Ю.С. Шемшученка*. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К.: Вид. Юридична думка, 2012. – С. 632.

[2] *Лібанова Е.М.* Глобальні виклики пенсійним системам. В кн.: Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації: монографія / за ред. *Е.М. Лібанової*. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – С. 8–9.

правову форму суспільного життя[1]. А.П. Дудін зазначає, що категорія правовідношення – найцінніший здобуток правової науки. Вона має принципове, методологічне значення. Це єдина категорія, яка стисло відображає всі відомі науці суттєві зв'язки права з дійсним життям, з суспільними відносинами, а значить і з закономірностями його виникнення та розвитку[2].

Враховуючи складний характер пенсійних правовідносин, виникає необхідність розглянути їх через призму трьох структур, які були визначені Ю.І. Гревцовим; йдеться про генетичну, формальну та функціональну структури[3].

Генетичну структуру вчений характеризує через зв'язок між правовідношенням та його соціальними передумовами (в юридичній літературі цей зв'язок зазвичай трактується як зв'язок між правовим відношенням та видом фактичного суспільного відношення, яке набуло форму правового). Ця структура відображає вимоги індивідів та їх організацій на визнання вимог і здійснення визначених інтересів як правових. Оскільки серед них найважливішими є вимога на діяльність, то генетична структура перш за все відображає характер (особливості) юридичного закріплення дії чи взаємодії.

Формальна структура – це спосіб (порядок) зв'язку між елементами, що складають форму правового відношення, тобто між суб'єктивним правом та юридичним обов'язком. Аналізу такої структури може сприяти відмінності внутрішньої та зовнішньої форми юридичного відношення.

Функціональна структура – це результат динаміки реалізації правового відношення, його діалектичного розвитку, у процесі якого взаємодіючі суб'єкти використовують правоздатність, що передбачена загальною нормою об'єктивного права. Основними зв'язками виступають ті, що виникають між реально взаємодіючими суб'єктами правового відношення, які мають необхідні юридичні якості і які реалізують визначені цілі шляхом використання повноважень і виконання юридичних обов'язків.

Позицію Ю.І. Гревцова поділяє також професор В.М. Карташов, який зазначає, що положення щодо поліструктурності правовідносин потребує подальшого теоретичного осмислення і розвитку. Як і в юридичній практиці, у правовідносинах можна виділяти також логічну (логіко-філософську), психологічну, тимчасову, просторову, схоластичну, горизонтальну, вертикальну, синергетичну, рекурсивну, циклічну та інші

---

[1] *Васильев А.М.* Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / *А.М. Васильев*. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 175.

[2] *Дудин А.П.* Диалектика правоотношения / *А.П. Дудин*. – Саратов.: Изд. Саратов. ун-та. – 1983. – С. 117.

[3] *Гревцов Ю.И.* Проблемы теории правового отношения / *Ю.И. Гревцов*. – Л.: Изд. ЛГУ. – 1981. – С. 81–82.

структури. Логічну (логіко-філософську) структуру, до прикладу, необхідно розглядати перш за все в межах взаємозв'язків частини і цілого, елементів та системи, змісту і форми правовідносин[1].

Отже, якщо цю загальнотеоретичну конструкцію розглядати через призму пенсійних правовідносин, то найбільш складною видається саме генетична структура. Це зумовлено тим, що "життя" пенсійним правовідносинам дав закон. Йдеться про те, що пенсійні правовідносини ніколи не існували поза межами правової форми. Не існувало суспільних пенсійних відносин або відносин, які би були ідентичними пенсійним без правового визначення у тому вигляді, який вони мають сьогодні, хоча існував ціла низка передумов, про що йтиметься нижче.

Класичне визначення твердить, що правовідносини – це урегульовані правом суспільні відносини; однак якщо суспільні відносини розуміти не з позиції тих відносин, що виникають між людьми взагалі, а з позиції їх існування поза межами права, то таке визначення може бути застосоване тільки щодо приватноправових відносин. Коли ж йдеться про пенсійні, які без усіляких сумнівів є частиною публічного права, то їх основою є закон. Яскравим прикладом для порівняння, можуть слугувати відносини купівлі-продажу, це дійсно суспільні відносини, які існували завжди і будуть існувати. У певний момент розвитку суспільства держава для гарантування та непорушності інтересів сторін цих відносин надає їм правової форми, і вони стають правовідносинами. Умовно кажучи, якщо завтра держава скасує правові норми, що регулюють відносини купівлі-продажу, то вони не перестануть існувати. Кардинально протилежною є ситуація із пенсійними відносинами. Держава їх санкціонувала, оскільки суспільство в процесі свого розвитку дійшло висновку, що особи, які частково чи повністю втратили працездатність не перестають бути членами суспільства, і комплекс їх прав та свобод не зменшується, а отже необхідно було запровадити такий правовий механізм, який би дозволяв їм безперешкодно реалізовувати права та свободи. Умовно кажучи, якщо завтра скасують правове регулювання обов'язкового пенсійного забезпечення, то і пенсійних правовідносин у солідарній системі не буде, вони зникнуть, оскільки не можуть існувати поза межами позитивного права.

Якщо розвивати питання генетичної структури, то варто зазначити про місце в ній норми права. Конструкція "суспільне відношення – норма права – правовідношення" у цьому випадку не працює. У приватноправових відносинах джерелом є суспільні відносини, які потім врегульовуються нормою права, надаючи їм правової форми. Натомість

[1] *Карташов В.Н.* Энтропия правовых отношений и некоторые пути повышения их организованости (проблемы теории, методологии и практики) / *Н.В. Карташов* // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова, 2007. – Вып. 11. – С. 3–18.

у публічно-правових галузях і пенсійному забезпеченні зокрема можна говорити, що їх джерелом є саме норма права, яка ці відносини і створює, і одночасно регулює, передбачає алгоритм її застосування. Для законодавця важливо зрозуміти, що є джерелом правовідносин. Якщо джерелом правовідносин виступають суспільні відносини, то очевидною є необхідність максимального застосування диспозитивного методу правового регулювання. Якщо ж джерелом правовідносин виступає норма права, то імперативний метод правового регулювання, як правило, домінує. Історія українського права знає негативні приклади, коли держава намагалась ліквідувати, заборонити або імперативним методом врегулювати відносини, джерелом яких є суспільні відносини – йдеться про період радянського права (відміна права власності, відмова від ринкової економіки тощо), наслідки такої політики відомі. Але право є суспільним явищем, і після розпаду СРСР відбувається процес повернення до властивих тій чи тій галузі права методів правового регулювання. Наприклад, часткове роздержавлення пенсійного забезпечення, трудових відносин.

Це вказує на те, що генетична структура притаманна тільки відносинам, що врегульовані приватним правом, що у жодному разі не применшує і не робить пенсійні правовідносини неповноцінними, а тільки вказує на їх галузеву приналежність і на те, яке пенсійне законодавство багатогранне.

Щодо формальної структури, то для кращої характеристики Ю.І. Гревцов пропонує її розглядати через внутрішню та зовнішню форми юридичного відношення[1].

Під внутрішньою формою вчений розуміє правоздатність та юридичні обов'язки суб`єктів правовідносин, тобто можливу та необхідну поведінку. Такий підхід показує, наскільки аналіз змісту правовідносин відповідає можливому та необхідному, що передбачено нормою об'єктивного права. З іншого боку, наскільки іманентно форма закріплює зміст з точки зору відображення формою намагань взаємодіючих сторін та правових норм. У кожному виді пенсійних правовідносин законом передбачено власну правоздатність, залежно від виду пенсійного забезпечення загальна чи спеціальна правосуб'єктність (пенсійний вік чи граничний вік або не досягнення повноліття, спеціальний чи загальний (страховий) стаж, стан здоров'я (наявність інвалідності), втрата годувальника).

Під зовнішньою формою потрібно розуміти порядок (умови) здійснення певних дій у юридичній сфері, який, як правило, чітко регламентований правом. Зовнішня форма безпосередньо співвідноситься з юридичним фактом. Правовідношення охороняється, перш за все, через зовнішню форму, оскільки порушення правової форми призводить до юридичних наслідків.

[1] *Гревцов Ю.И.* – Цит. праця. – С. 72–74.

Окремо хотілося б наголосити на тому, що запропонована Ю.І. Гревцовим зовнішня форма юридичних відносин є нічим іншим, як процедурними відносинами з реалізації права на пенсію, про які вже йшлося вище, натомість сам автор називає їх процесуальними відносинами[1].

Співвідношення внутрішньої та зовнішньої форми правовідносин є важливим питанням як практичного, так і теоретичного характеру, особливо в законотворчій діяльності. Адже закріплення у законодавстві внутрішньої форми (прав та обов'язків), але не передбачення зовнішньої форми реалізації цих прав, може призвести до того, що права не зможуть бути реалізованими. Таким чином, норма права не буде мати регулятивного характеру (бути активною), а може перейти в норму-декларацію (бути пасивною). Такі наслідки є вкрай негативними, оскільки тоді втрачається сенс існування права як регулятора відносин у суспільстві та державі. Самі по собі норми-декларації не несуть негативного відтінку і як різновид юридичних норм існують у багатьох нормативно-правових актах, особливо конституційних. Це у випадку, якщо розглядати їх через призму того, з якою ціллю було її закріплено. Очевидно, якщо норму задумували як норму-декларацію і з цією метою її закріплювали, то вона виконує свою функцію. Прикладом норми-декларації є окремі положення ст. 3 Конституції України: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; ст. 46 – громадяни мають право на соціальний захист. Г.В. Мальцев такі норми-декларації іменує ще як ідеологічні. На думку вченого, з ідеологічної декларації, включеної в текст закону, не можна вивести (дедуціювати) конкретний визначений вчинок, отримати вичерпні вказівки, що і як необхідно робити в тій чи тій ситуації. Для цього існують юридичні норми, які є узагальненим і типовим правилом поведінки, яке розраховане на більш чи менш точно описану в законодавстві ситуацію. Мета декларації в законодавстві інша, вона полягає у намаганні дати загальну й обов'язкову норму для різних ситуацій, орієнтуючу установку для певної сфери юридичного регулювання і для усієї юридичної практики загалом. Це норми, що відтворюють необхідне, а не суще: її призначення – разом з іншими нормами регулювати суспільні відносини, підштовхувати практику до стану, що заявлений декларативною нормою[2]. Натомість якщо її закріплюють як норму – правило поведінки, а за відсутності зовнішньої юридичної форми реалізувати її не можна, то це вже вкрай негативне явище в праві. Таким чином, відбувається дискредитація правового регулювання. На жаль, соціальне загалом та пенсійне законодавство зокрема має багато

[1] *Гревцов Ю.И.* – Там само. – С. 74.

[2] *Мальцев Г.В.* Социальные основания права / *Г.В. Мальцев*. – М.: Норма, 2007. – С. 688.

прикладів, коли норми – правила поведінки, були трансформовані у норми-декларації. Прикладом може слугувати положення ст. 51 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" про виплату пенсії у разі виїзду за кордон, де положення про те, що під час перебування за кордоном пенсія виплачується в тому разі, якщо це передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України визнано неконституційним на підставі Рішення Конституційного Суду України від 07.10.2009 р. № 25-рп/2009[1]. Так, Конституційний Суд України вказав, що реалізація конституційного права громадян на соціальний захист, законодавчо поставлена в залежність від факту укладення Україною з відповідною державою міжнародного договору з питань пенсійного забезпечення. Оспорюваними положеннями Закону створено правову ситуацію, у якій громадяни, які працювали на території України, сплачували страхові внески і отримали право на пенсію, але обрали постійним місцем проживання державу, з якою Україна не уклала міжнародний договір щодо виплати громадянам України пенсій, зароблених в Україні, позбавлені можливості їх одержувати.

При цьому наголошується, що вказані положення Закону суперечать приписам Конституції України щодо неможливості скасування конституційних прав і свобод, рівності конституційних прав і свобод громадян незалежно від місця проживання, гарантування піклування та захисту громадянам України, які перебувають за її межами, права громадян на соціальний захист у старості. Оспорюваними нормами Закону конституційне право на соціальний захист поставлене в залежність від факту укладення Україною з відповідною державою міжнародного договору з питань пенсійного забезпечення. Таким чином, держава, всупереч конституційним гарантіям соціального захисту для всіх осіб, що мають право на отримання пенсії у старості, на законодавчому рівні позбавила цього права пенсіонерів у тих випадках, коли вони обрали постійним місцем проживання країну, з якою не укладено відповідного договору. Виходячи із правової, соціальної природи пенсій, право громадянина на одержання призначеної йому пенсії не може пов'язуватися з такою умовою, як постійне проживання в Україні; держава відповідно до конституційних принципів зобов'язана гарантувати це право незалежно від того, де проживає особа, якій призначена пенсія: в Україні чи за її

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень п. 2 ч. 1 ст. 49, другого речення ст. 51 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 07.10.2009 р. № 25-рп/2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09

межами. Тому позитивним обов'язком держави є прийняття відповідного закону, який має визначати порядок та умови такого відшкодування.

Це демонструє кілька важливих аспектів. По-перше, норма – правило у цьому випадку не сприяє реалізації права, а навпаки, перешкоджає, іншими слова норма-правило поведінки не конкретизує і не розкриває норму-декларацію, а суперечить їй, на що і вказав Конституційний Суд України. По-друге, можна говорити про те, що допоки законодавець не внесе відповідні зміни до законодавства щодо виплати пенсій особам, які проживають за кордоном, до тих пір право на пенсію для цих людей буде залишатися тільки декларацією. Як наслідок – нехтування державою соціальними правами людини, що є неприйнятним.

Іншим резонансним та таким, що викликало бурхливу дискусію в наукових колах та серед громадян, було Рішення Конституційного Суду України[1] від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012. Було встановлено, що соціальний захист державою осіб, які мають право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття із незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, охоплює комплекс заходів, які здійснює держава в межах її соціально-економічних можливостей. Також вказується, що такі заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України**.** Зміна механізму нарахування соціальних виплат та допомоги повинна відбуватися відповідно до критеріїв пропорційності та справедливості і є конституційно допустимою до тих меж, за якими ставиться під сумнів власне сутність змісту права на соціальний захист. Конституційний Суд України, передбачаючи судову практику з цих питань, зазначив, що нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, якими регулюються бюджетні відносини, зокрема питання соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України, є складовою бюджетного законодавства відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 4 Бюджетного кодексу України. Отже, суди загальної юрисдикції України під час вирішення справ щодо соціального захисту прав громадян повинні застосовувати нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, прийняті на підставі і на виконання Бюджетного кодексу України, інших законів України, зокрема закону про Державний бюджет України на відповідний рік, чим фактично нівельована класифікація нормативно-правових актів за юридичною силою.

---

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень ст. 1, ч. 1, 2, 3 ст. 95, ч. 2 ст. 96, пп. 2, 3, 6 ст. 116, ч. 2 ст. 124, ч. 1 ст. 129 Конституції України, п. 5 ч. 1 ст. 4 Бюджетного кодексу України, п. 2 ч. 1 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p71012/print1349685149311552

Протилежну позицію можна побачити в окремих думках суддів Конституційного Суду України. Так, суддя В.І. Шишкін, а також судді П.Б. Стецюк, Д.Д. Лилак, М.А. Маркуш сходяться в тому, що аналізоване рішення має ряд суперечностей.

По-перше, такими "новаціями" спотворено концептуальне спрямування і суть приписів ст. 3 Конституції України щодо зобов'язань держави перед людиною як найвищої соціальної цінності, а не навпаки – людини перед державними органами.

По-друге, таке твердження потребує як мінімум розкриття такої багатоаспектної тези як "фінансові можливості" на міжгалузевому науковому рівні, а не лише правового аналізу, що, у свою чергу, обумовлює різноманітність у її трактуванні, зокрема поза сферою права і повноваженнями Конституційного Суду України.

По-третє, не менш критичні зауваження викликає пункт 3 резолютивної частини рішення та його мотивація. Таке тлумачення вносить розбалансування в сталу судову практику, яка з прийняттям у 1996 році Конституції України ґрунтувалась на чіткому уявленні про верховенство конституційних приписів. Крім того, Конституційний Суд України фактично вивів статус Кабінету Міністрів України на рівень законодавчого органу, зобов'язавши суди загальної юрисдикції при розгляді соціальних справ застосовувати безпосередньо положення підзаконних актів, не зважаючи на закон.

Підводячи підсумок, бачимо, що сьогодні Кабінет Міністрів України може своїми постановами перетворити будь-яку правову норму – правило поведінки у сфері соціального та пенсійного забезпечення в норму-декларацію. Результатом такої діяльності уряду є обмеження соціальних прав осіб, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, дітей війни та ін.

Так, Ю.І. Гревцов виділяє також функціональну структуру. Науковець акцентує на двох її аспектах: динаміці та зв'язках між суб'єктами. Динаміка – це невід'ємна характеристика правовідносин, оскільки вони є правом у дії. Це не просто правова норма, що закріплена у законі, а "живе" правове положення, що сприяє особі реалізовувати свої права та свободи. Саме завдяки динаміці правовідносини між суб'єктами виникають, змінюються, припиняються. Пенсійні правовідносини не є винятком, вони також перебувають у постійній динаміці.

Р.Й. Халфіна вказувала, що з юридичного факту починається життя правової норми, яка реалізується в правовідношенні, перевіряється її реальність, дійсність. Юридичний факт – це у більшості випадків той акт поведінки, який за волею або поза волею особи приводить у дію механізм правового регулювання[1].

[1] *Халфина Р.О.* – Цит. праця. – С. 286.

Динамізм у праві можна також трактувати з двох позицій: зовнішній – динамізм змісту правовідносин (прав та обов'язків), тобто звуження чи розширення законодавцем прав чи обов'язків суб'єктів пенсійних правовідносин. Внутрішній – безпосередня реалізація суб'єктами своїх пенсійних прав у процесі правового регулювання.

Суттєвою ознакою функціональної структури є зв'язки між суб'єктами; йдеться не просто про зв'язки, а про правові зв'язки, де кожному суб'єкту відведено його місце і передбачено алгоритм його діяльності, їх вчинків одного щодо іншого. Правові зв'язки є чіткою послідовністю дій управомочених та зобов'язаних суб'єктів правовідносин. Враховуючи багатосуб'єктиний склад пенсійних правовідносин, можна говорити про цілу мережу, систему правових зв'язків між суб'єктами, які активізуються на різних стадіях реалізації права на пенсію. Іншими словами, правові зв'язки, які існують між суб'єктами, є чітко визначеними нормою права; сторони не можуть обирати той чи той варіант поведінки у правовідносинах з імперативним методом правового регулювання. Позитивним правом запропонований шлях реалізації особою права через наділення усіх суб'єктів правами й обов'язками, які складають правовий зв'язок, що відображається у правовій взаємозалежності суб'єктів. Ідеальними та ефективними правовідносинами можна назвати ті, де зберігається баланс між правами та обов'язками. Суб'єкти обмежені у своїй діяльності правовими нормами.

Погоджуємось з думкою С.С. Алексєєва, який визначає правовідносини як зв'язок між особами (про що йтиметься детально нижче). Вчений наводить ознаки такого правового зв'язку: по-перше, цей зв'язок виникає між особами на підставі норм права; по-друге, правовий з'вязок виникає між особами через їх суб'єктивні юридичні права та обов'язки; по-третє, цей зв'язок підтримується (гарантується) державним примусом; по-четверте, правовий зв'язок має індивідуалізований, визначений характер[1].

Не можна оминути увагою зв'язок норми права і правового відношення. Не втратила своєї актуальності й позиція А.А. Піонтковського, який неодноразово вказував на діалектичну єдність норми права і правовідношення. Цей зв'язок можна і необхідно охарактеризувати як єдність протилежностей, тому що це єдність можливості та дійсності. Автор продовжує, що в єдності норми права і правовідношення проявляються загальні зв'язки та закономірності, що підсумовані такими парними категоріями діалектики, як "можливість" і "дійсність", "загальне" і "окреме", "зміст" і "форма", "абстрактне" і "конкретне"[2].

---

[1] *Алексеев С.С.* Общая теория права: учеб. / *С.С. Алексеев*. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект. 2009. – С. 328–239.

[2] *Пионтковский А.А.* К вопросу об изучении общенародного права / *А.А. Пионтковский* // Советское государство и право. – 1962. – № 11. – С. 15–25.

Це дало можливість А.М. Васильєву зробити висновок, що специфіка єдності досліджуваних категорій обумовлена спільністю родової основи їх реальних аналогів – волі держави, що об'єктивується і закріплюється в нормах права, проявляється і реалізується в правових відносинах[1].

Правовідносини як центральна правова категорія вже неодноразово були предметом наукового дослідження як представниками загальної теорії права, так і представниками галузевих наук. Видається, що повторно наводити та цитувати багаторазово проаналізовані та загальновідомі думки є зайвим, оскільки основою метою цього монографічного дослідження є саме доктринальні положення про правовідносини, їх сутність та розвиток. Крім цього, це дослідження уже ґрунтується на здобутках попередніх наукових досліджень у цій сфері і у жодному разі не відкидає їх.

Варто зазначити, що правовідносини почали досліджуватися саме представниками галузевих наук, особливо цивільного права (О.С. Іоффе, С.Н. Братусь, О.Н. Красавчиков та ін.) і тільки згодом, із все більшим домінуванням нормативістського підходу при вивченні правових явищ, вони стали предметом загальнотеоретичних пошуків. Результатом таких багаторічних досліджень є напрацьована низкою вчених-теоретиків права теорія "чистих" правовідносин (С.Ф Кечекьян, Л.С. Явіч, Ю.К. Толстой, Р.О. Халфіна, Ю.І. Грєвцов, Ю.Г. Ткаченко та ін.). Ці напрацювання дають змогу зрозуміти, що самі по собі правовідносини є універсальною правовою конструкцією, формулою, яка як матриця може бути застосована до суспільних відносин. Якщо останні розглядати з позиції теорії правовідносин, то можна побачити зразок механізму правового регулювання і спрогнозувати, як будуть розвиватися ті чи ті відносини.

Таким чином, це дозволяє всебічно розкрити питання поняття правовідносин у пенсійному забезпеченні. Передусім зазначимо, що поняття – це відомості про щось у сукупності. Термін – це його мовна форма вирішення. У теорії права загально прийнято розмежовувати дві групи термінів: законодавчі (визначені нормативно-правовими актами) та доктринальні (напрацьовані загальною теорією або галузевою юридичною наукою). Ряд термінів можуть мати як законодавчі, так і доктринальні визначення, для прикладу: "пенсія", "пенсіонер", "страховий стаж", "страховий внесок". Натомість є терміни, які не мають і не можуть мати законодавчого визначення, але широко застосовуються в науці: до таких варто віднести термін "пенсійні правовідносини". Таку ж аналогію можна застосувати і до понять. Отже, стосовно пенсійних правовідносин, то ні цей термін, ні його поняття не є законодавчими, а існують тільки в теорії права соціального забезпечення загалом та пенсійного зокрема. Варто зазначити, що поняття терміна "пенсійні правововідносини" не

[1] *Васильев А.М.* – Цит. праця. – С. 249.

є самодостатнім, а перебуває у тісному взаємозв'язку із загальнотеоретичним розумінням правовідносин.

Як справедливо зазначає Н.М. Оніщенко, "доктринальні дефініції" – це сформульовані вченими-юристами теоретичні судження, що розкривають зміст і обсяг будь-яких понять та юридичних явищ (процесів і станів); вони є складовою наукової правосвідомості, виражаються текстуально зовні, не є обов'язковими для суб'єктів права і виступають як науково обґрунтовані орієнтири й аргументи в теоретичній діяльності і правотворчій, правореалізаційній, інтерпретаційній та правосистематизуючій практиці. "Доктринальні визначення" становлять ідеологічну, світоглядну основу юридичної науки[1]. Тому можна стверджувати, що доктринальне визначення – це напрацювання юридичного, наукового, категоріального та термінологічного апарату в певній галузі права для характеристики окремого правового поняття. "Доктринальні визначення" можуть різнитись, оскільки не існує єдино правильної доктрини, а плюралізм думок дозволяє розглядати явище всебічно, ґрунтовно та повно.

Законодавчі визначення – це загальновизнані, офіційні дефініції, закріплені у законодавстві, що мають обов'язковий характер при реалізації норм закону на практиці. Законодавчі визначення ґрунтуються на доктринальних, але і досить часто не відповідають або суперечать їм. Саме тому, Н.М. Оніщенко переконана, що врахування наукових дефініцій у нормативно-правових актах робить законодавство в цілому зрозумілішим і доступнішим[2].

Варто навести думку Р.Й. Халфіної, яка вказувала, що поняття – основний елемент наукового пізнання – повинно відображати об'єктивні властивості явища, розкрити його визначальні риси, його суть. Формування понятійного апарату юридичної науки володіє відомою специфікою, що визначається співвідношенням суб'єктивного і об'єктивного. Право є результатом суб'єктивного усвідомлення об'єктивної необхідності[3].

Поняття складається із йому притаманних рис, вважаємо за необхідне навести риси правовідносин, запропоновані Ю.К. Толстим ще у 1959 році, оскільки вони і сьогодні зберігають свою актуальність. Так, вчений зазначає, що перевагами визначення правовідносин є те, що: 1) визначення дозволяє чітко окреслити місце правовідношення серед інших суспільних відносин; 2) визначення відповідає не тільки на питання, як виникає правовідношення, але і на питання, для чого воно виникає, розкриваючи тим самим службову роль регулюванню суспільних відносин; 3) визначення орієнтує на те, що і норма права, і правовідно-

---

[1] *Оніщенко Н.М.* Проблеми розвитку національної правової системи / *Н.М. Оніщенко* // Правова держава. – 2009. – Вип. 20. – С. 81–88.

[2] *Оніщенко Н.М.* – Там само.

[3] *Харфина Р.И.* – Цит. праця. – С. 23–24.

шення мають один і той же об'єкт; 4) визначення дозволяє розглядати правовідношення як юридичну форму суспільного відношення[1].

Заслуговує на увагу позиція професора С.Ю. Головіної, яка стверджує, що понятійний апарат повинен бути не просто набором термінів, а сукупністю узгоджених і взаємопідпорядкованих понять, кожне з яких має своє місце і призначення[2].

Досліджуючи проблеми методології трудового права, С.В. Вишновецька доречно наголошує на тому, що коли перед наукою стоять нові проблеми і завдання, виникає потреба в аналізі її основ, оцінці їх в методологічному аспекті. У зв'язку з цим постає питання про понятійний апарат наукової теорії і його значення як для розвитку і поглиблення юридичних знань, так і для їх систематизації. Адже рівень розвитку науки трудового права залежить від розвитку власного понятійного апарату[3]. Перефразовуючи, можна сказати це стосовно науки права соціального забезпечення.

Не вдаючись до детального аналізу напрацювань представників теорії права, хоча їх внесок у розвиток теорії правовідносин є безцінним, необхідно також визначити, що термінові "пенсійні правовідносини" приділено досить мало уваги. Це передусім пов'язано з тим, що пенсійне забезпечення розглядається як частина (інститут, підінститут, субінститут, підгалузь) права соціального забезпечення (на нашу думку, пенсійне забезпечення перебуває на завершальній стадії формування комплексної галузі – пенсійне право – *М.Ш.*), тому в загальній частині підручників дають визначення правовідносинам у праві соціального забезпечення. Хоча основні риси правовідносин в соціальному забезпеченні і пенсійному забезпеченні збігаються, але пенсійним правовідносинам притаманні певні відмінності. Пенсійні правовідносини є виключно категорією теорії права соціального забезпечення, але його зміст та структура, безумовно, мають вибудовуватися на позитивному праві, але не дублювати його. Більше того, вважаємо, що теоретичні напрацювання у цій сфері не мають констатувати *status quo*, а сприяти розвитку та, до певної міри, передбачати або ж вказувати на те, як має бути, а не на те, як є.

Усі доктринальні поняття в науці права соціального забезпечення можна поділити на дві групи, ті що дані за радянських часів та сучасні. Враховуючи глибоку спорідненість, вважаємо за необхідне навести поняття правовідносин у соціальному забезпеченні сучасних вчених.

---

[1] *Толстой Ю.К.* К теории правоотношения. / *Ю.К. Толстой*. – Л.: Изд. Ленинград. у-та, 1959. – С. 20–21.

[2] *Головина С.Ю.* Формирование понятийного аппарата трудового права / *С.Ю. Головина* // Государство и право. – 1998. – № 8. – С. 82–89.

[3] *Вишновецька С.В.* Методологія науки трудового права: моногр. / *С.В. Вишновецька*. – К.: Ніка-Центр, 2014. – С. 148.

Так, у підручнику за загальною редакцією Т.А. Занфірової, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка зазначається, що це врегульовані нормами права соціального забезпечення суспільні відносини, що виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів щодо надання органами спеціальної компетенції соціальних виплат, послуг або пільг особам, які зазнали негативних наслідків соціальних ризиків[1]. Дещо інше визначення цього виду правовідносин можна знайти у монографії "Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект" – це правові зв'язки між суб'єктами соціального страхування (застрахованими особами, страхувальниками і страховиками), що виражається у їх взаємних правах та обов'язках, спрямованих на забезпечення захисту застрахованих осіб від соціального ризику та його компетенцію шляхом надання при настанні страхового випадку виплат і послуг із системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, співмірних із застрахованим заробітком або іншим доходом, а також шляхом вжиття заходів попередження соціально-ризикових ситуацій[2].

У підручнику за редакцією П.Д. Пилипенка зазначено, що правовідносини в праві соціального забезпечення можна визначити як врегульовані нормами однойменної галузі права суспільні відносини, що існують у сфері забезпечення осіб, які зазнали соціального ризику (соціально-забезпечувальні відносини), а також пов'язані з ними процедурно-організаційні та соціально страхові відносини[3].

О.Є. Мачульська зазначає, що правовідносини в соціальному забезпеченні – це врегульовані нормами права фактичні відносини щодо надання грошових виплат, послуг, пільг, що виникають між державними органами і фізичними особами, які мають на них право[4].

У білоруському підручнику з права соціального забезпечення під редакцією Х.Т. Мєлєшко наголошується, що соціально-забезпечувальні правовідносини можуть існувати тільки в формі правовідносин, є активними і можуть виконувати функцію регулювання та охорони і включають в себе матеріальні, процедурні і процесуальні відносини[5]. Таке

---

[1] Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / *Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко* [та ін.]; за заг ред. *Т.А. Занфірової, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка*. 2-ге вид. перероб. і доп. – Х.: ФІНН, 2012. – С.170.

[2] Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект: моногр. / *В.В. Андріїв, О.В. Москаленко, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко*. – Х.: ФІНН, 2011. – С. 75.

[3] Право соціального забезпечення України: підручник / *П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук* [та ін.]; за ред. *П.Д. Пилипенка*. – 3-тє вид. перероб. і доп. – К.: Ін Юре, 2010. – С. 129.

[4] *Мачульская Е.Е.* – Цит. праця. – С. 143.

[5] Право социального обеспечения: учеб. пособ. / под ред. *Х.Т. Мелешко*. – Минск: Амалфея, 2013. – С. 94-96.

визначення є дискусійним, оскільки низка відносин можуть визначатися і у договірній формі. Інша білоруська дослідниця Т.А. Постовалова характеризує досліджувані правовідносини – як врегульовані нормами права соціального забезпечення соціально-забезпечувальні відносини громадян (сімей) з органами соціального забезпечення, соціального захисту з питань призначення та виплати пенсій, допомоги, соціальних компенсацій і наданню соціальних послуг в натуральній формі[1]. Як видно із наведених визначень, усі воно можуть бути застосовані і до пенсійних правовідносин. Але в силу специфічності об'єкта, на чому вже неодноразово наголошувалося, пенсійні правовідносини мають свою специфіку і потребують власного, окремого визначення.

Професор Софійського університету Св. Климента Охридського (Болгарія) Красіміра Средкова говорячи, щоправда, про соціально-забезпечувальне правовідношення, зазначає, що останнє може розглядатися як врегульоване правом відношення щодо матеріального забезпечення громадян на випадок непрацездатності або інших об'єктивних причин, які не дозволяють їм здійснювати трудову діяльність і отримувати засоби для життя або ж отримувати дохід, який би задовольняв звичайні і щоденні потреби[2]. Враховуючи загальність наведеної дефініції, можна говорити про аналогію і такий підхід до пенсійного правовідношення.

Польський дослідник проблем пенсійного забезпечення, доктор наук економічних та правничих, науковий дослідник на кафедрі права Катовіцького економічного університету, арбітр Мирового суду при Комісії фінансового нагляду в Варшаві Радослав Пацуд (*Radosław Pacud)* зазначає, що пенсійні правовідносин – це комплекс публічно правових та приватно правових відносин, які містять норми адміністративного, цивільного, фінансового, комерційного права[3]. Позиція вченого логічна і послідовна, і вкотре наводить на думку про комплексність та синтетичність пенсійного забезпечення, яке об'єднане навколо одного об'єкта – права на пенсію.

Пенсійне забезпечення громадян було одним із пріоритетних напрямків радянської держави, що будо однією із причин виділення права соціального забезпечення в окрему галузь. Фундатори цієї галузі фактично сформували її загальну частину. Безумовно, визначень пенсійних правовідносин у літературі радянського періоду багато, але враховуючи той факт, що вони вже були предметом неодноразового дослідження тогочасними та сучасними вченими, вважаємо що достатньо зупинитися

---

[1] *Постовалова Т.А.* Курс права социального обеспечения Республики Беларусь / *Т.А. Постовалова*. – Минск: Тесей, 2008. – С. 98.

[2] *Средкова К.* Осигурително право: учеб. / *К. Средкова*. 4-то прераб. и доп. – София: Сиби, 2012. – С. 289.

[3] *Pacud Radosław.* Stosunki prawne ubezpieczenia emerytalnego / *R. Pacud.* – Warszawa: Wolters Kluwer SA, 2011. – S. 46-47.

на двох визначеннях авторитетних вчених. В.С. Андрєєва (1923–1987 рр.) (засновник школи науки права соціального забезпечення в Московському державному юридичному університеті ім. О.О. Кутафіна до 1990 року ВЮЗІ) та О.Д. Зайкіна (1924–2004 рр.) (засновник школи науки права соціального забезпечення в Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова), які увібрали в себе основні риси цього поняття.

В.С. Андрєєв пенсійне правовідношення визначає як юридичне відношення, в якому одна сторона – орган, що здійснює соціальне забезпечення, – зобов'язана виплачувати пенсію, а інша здійснює соціальне забезпечення, а інша сторона – громадянин або його сім'я – повинен виконувати передбачені законом вимоги, що пред'являються до пенсіонера, та отримувати пенсію[1].

О.Д. Зайкін вбачав у пенсійному правовідношенні таке юридичне відношення, у якому одна сторона – що досягла певного віку, або непрацездатний громадянин за наявності окремих об'єктивних підстав пенсійної аліментації має безумовне право на отримання регулярної (періодичної) виплати соціально-аліментарного призначення (пенсії), а друга сторона – орган матеріального забезпечення – зобов'язана здійснювати таку виплату та вчиняти на користь пенсіонера інші дії, передбачені законом[2].

У цьому контексті варто погодитися з представницею пермської школи трудового права і права соціального забезпечення професором Ю.В. Васильєвою, що пенсійні правовідносини достатньо самостійний блок відносин у праві соціального забезпечення, який може існувати окремо від інших галузевих правовідносин. Авторка визначає їх як урегульовані нормами права соціального забезпечення суспільні відносини між індивідами і органами пенсійного забезпечення щодо надання пенсійних виплат на умовах, що передбачені міжнародними актами, міжнародними угодами та законодавством[3].

Класики науки права соціально забезпечення М.Л. Захаров та Е.Г. Тучкова під пенсійними правовідносинами розуміють – урегульовані нормами права соціального забезпечення суспільні відносини, що виникають у зв'язку з матеріальним забезпеченням громадян, які досягли передбаченого законом віку, тривалий час займалися певним видом

---

[1] *Андреев В.С.* Право социального обеспечения в СССР: учебн. / *В.С. Андреев*. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 121.

[2] *Зайкин А.Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению. – Цит. праця. – С. 28.

[3] *Васильева Ю.В.* Пенсионное право Российской Федерации: учеб. пособ. / *Ю.В. Васильева*; Перм. гос. нац. иссл. ун-т. – 2-е изд., доп. и испр. – Пермь, 2012. – С. 5-7.

професійної діяльності, а також громадян, визнаних інвалідами або тих, які втратили годувальника[1].

Білоруський вчений І.В. Гущин пенсійні правовідносини визначає як врегульовані нормами пенсійного законодавства, триваючі суспільні відносини, що виникають за наявності відповідного юридичного складу, що обумовлює виникнення кореспондуючих права і обов'язків між громадянами та членами їх сімей, з одного боку, і органами, що здійснюють пенсійне забезпечення і пенсійне страхування, з іншого боку, у зв'язку з виплатою пенсій визначеного виду[2].

С.М. Сивак (Синчук) досліджуючи проблеми пенсійного забезпечення запропонувала визначити правовідношення як передбачене пенсійним законодавством суспільне відношення майнового характеру щодо розподілу спеціальних фондів соціального забезпечення, яке виникає між непрацездатною особою і відповідним компетентним органом при настанні пенсійних ризиків: старості, інвалідності, втрати годувальника та виражається у праві особи вимагати виплати пенсії та обов'язку відповідного органу виплачувати її[3].

У своєму дисертаційному дослідженні Н.М. Стаховська прийшла до висновку, що пенсійні правовідносини – це тривалі майнові правовідносини, що виникають з приводу надання престарілим та непрацездатним категоріям громадян (сім'ям) у визначених законом страхових випадках пенсійного забезпечення відповідними державними та недержавними органами за рахунок суспільних цільових (страхових) фондів[4].

І.М. Сирота вказує на те, що пенсійні правовідносини – це юридичне відношення, волевиявлення і рішення органу спеціальної компетенції, в якому суб'єкт – правоздатний громадянин або сім'я – має право на одержання регулярних пенсійних виплат за рахунок коштів Пенсійного фонду й зобов'язані виконувати вимоги, пропоновані законом до пенсіонера, а другій – суб'єкт, що забезпечує, зобов'язаний виплачувати йому пенсію певного виду і у певному розмірі[5].

Н.П. Коробенко під пенсійними правовідносинами розуміє врегульовані нормами пенсійного законодавства, а в окремих випадках –

---

[1] Право социального обеспечения России: учеб. / *М.Л. Захаров, Є.Г. Тучкова*. – 2-е изд., испр. и перераб. – М.: Изд. БЕК, 2002. – С. 139.

[2] Право социального обеспечения: учеб-метод. компелекс. В 2 ч. Ч.1: Общая часть / *И.В. Гущин* [и др.]; под общ. ред. *И.В. Гущина*. – Гродно: ГрГУ, 2011. – С. 364.

[3] *Сивак С.М.* Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Сивак Світлана Миколаївна*. – Львів, 1999. – С. 44.

[4] *Стаховська Н.М.* Відносини в праві соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Стаховська Наталя Миколаївна*. – К., 2000. – С. 105.

[5] *Сирота І.М.* Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / *І.М. Сирота*. – 7-е вид., перероб. і доп. – Х.: Одіссей, 2007. – С. 92.

спеціальним договором, вольові двосторонні відносини, що виникають між правомочною собою, яка наділена суб'єктивними пенсійними правами і обов'язками, та спеціально уповноваженими органами у сфері пенсійного забезпечення, до компетенції яких належить забезпечення реалізації права особи на пенсію[1].

О.В. Горбатенко правовідносини із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування визначає як врегульовані нормами права соціального забезпечення суспільні відносини, що виникають між суб'єктами системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування щодо надання матеріального забезпечення і соціальних послуг за рахунок Пенсійного та Накопичувального фондів України, які формуються шляхом сплати страхових внесків роботодавцями, застрахованими особами, а також інших джерел, передбачених законом[2].

Перш за все варто зазначити, що визначення правовідносин з соціального забезпечення та пенсійного забезпечення є схожими і вибудувані за однією структурою. Вони включають у себе: 1) галузь законодавства, яким передбачені; 2) суб'єктний склад; 3) зміст цих правовідносин (права та обов'язки); 4) зосереджують всю увагу на об'єкті. Таким чином, науковці вибудовують цю дефініцію в межах позитивного права, що загалом є правильним і традиційним підходом у визначеннях юридичних термінів. Метою цього монографічного дослідження є намагання відтворити не тільки нормативістське бачення, але із застосуванням інтегративного методу науково дослідження, показати сутнісну характеристику, природу цих правовідносин. Вище вже наголошувалося на тому, що термін "пенсійні правовідносини" не був, не є визначений законодавцем, а є теоретичною конструкцією. На нашу думку, для повного, більш глибокого визначення терміна "пенсійних правовідносин" необхідно вийти за межі позитивного права і доповнити наведені чотирьох елементні визначення ще й такими елементами, атрибутами, які дадуть також відповідь на питання: яка природа та яка мета цих правовідносин. Оскільки не можна характеризувати ту чи ту правову категорію, не знаючи її природу.

Крім цього, як було зазначено вище, пенсійні правовідносини не виникли самі по собі, цьому передувала ціла низка суспільних процесів, про які йшлося вище. Їх закріплення у нормах права зумовлено, перш за все, їх значенням у законодавстві. Цей аспект є вкрай важливим не тільки для теорії, але і правозастосування, адже у випадку прогалини чи колізій суди при прийнятті рішення виходять із того, що закріплено

---

[1] *Коробенко Н.П.* Пенсійне забезпечення по інвалідності у солідарній системі України: моногр. / *Н.П. Коробенко*. – К.: Вид. Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. – С. 79–80.

[2] *Горбатенко О.В.* Правовіносини із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *О.В. Горбатенко*. – О., 2011. – С. 7.

у понятті, тобто, необхідно відобразити питання мети пенсійних правовідносин. Оскільки, як вже вище зазначалося, саме через правовідносини можна з'ясувати ефективність законодавства та дати відповідь на головне питання права: чи досягає воно поставленої мети? Якщо правовідносини існують, але вони не виконують поставлену задачу, то правове регулювання не може характеризуватися як ефективне. Якщо ж правове регулювання неефективне, то воно потребує реформування, модернізації, якісних змін, адже у іншому випадку воно не потрібне. На нашу думку, враховуючи основні характерні риси визначення "пенсійні правовідносини" необхідно доповнити їх ще природою цих правовідносин та їх метою, завданням, те для чого вони існують.

Не вдаючись до детальної характеристики питання методики формулювання визначень, вважаємо за необхідне зупинитися на основних проблемних аспектах цього наукового дослідження.

Розмірковуючи про дефініцію того чи того явища, необхідно розуміти, що таке дефініція. Професор Ерлангенського університету Райнгольд Циппеліус (*Reinhold Zippelius*) слушно наголошує на тому, що дефініція якогось явища – це спільні ознаки предметів, на які спрямований пізнавальний інтерес дослідника. Такі ознаки і утворюють поняття, яке досліджується. Саме в цьому розумінні Іммануїл Кант (*Immanuel Kant*) визначав поняття як "узагальнене уявлення або як уявлення того, що є спільним для багатьох об'єктів". Саме це мав на увазі німецький філософ Моріц Шлік (*Friedrich Albert Moritz Schlick*), який вбачав "у виявленні чогось подібного ключовий момент будь-якого пізнання". Пізнавання є знаходженням подібного, пізнання є впізнаванням того чи цього. Коли таким чином ми намагаємося дійти визначення загального поняття, то цим самим ми бажаємо віднайти у різноманітності предметів певну спільність – спільність, завдяки якій цю різноманітність можна охопити як єдине ціле, встановивши порядок його організації. Ця спільність є підставою результативної постановки питань. Для філософія права йдеться передусім про виявлення тих ознак, на підставі яких об'єднуються усі правові норми і які дозволяють відокремити останні від інших норм поведінки. Поняття є комбінацією ознак, спільних для багатьох предметів, проте, які з наявних спільностей ми виокремлюємо і схоплюємо в нашому понятті, залежить від того, що саме нас у певний момент цікавить. Утворення понять визначається пізнавальним інтересом. Саме цей інтерес визначає, в якому обмеженні поняття найкраще служить пізнавальним цілям, що викликали необхідність утворення самого поняття[1]. Потрібно також пям'ятати, що поняття, як і теорії, є лише тимчасові результати пізнавальних зусиль, результати, які піддаються критиці і коригуванню.

[1] *Циппеліус Р.* Філософія права: підруч. / *Р. Ціппеліус*. Пер. з нім. Є.М. Причепій, Л.А. Сотниченко, С.В. Пролеев. – К.: Тандем, 2000. – С. 8–10.

Як наголошує український філолог М.С. Зарицький, поняття – це одиниця мислення, що містить знання (інформацію) про суттєві властивості об'єкта. Це мислительна модель об'єкта, що формується у знаковій формі[1].

Погоджуємося із думкою М. Панова, що поняття – це думки, виражені в узагальненій формі, яка визначає суттєві і необхідні ознаки предметів та явищ і їх взаємозв'язки[2].

Російський вчений М.М. Тарасов зазначає, що становлення юридичних понять нерозривно пов'язане з формуванням правового інструментарію, вибудовуванням юридичних конструкцій. Власні поняття права, продовжує вчений, є формами відображення юридичних конструкцій[3].

У цьому контексті варто навести думку Т.С. Подорожньої, що правові поняття – це результат форми мислення, тобто логічні узагальнення, що відображають найсуттєвіші властивості, ознаки, а також зв'язки та відносини однорідних та складних явищ та процесів правової дійсності. Саме з поняття розпочинається буття будь-якої правової норми, яка у своїй цілісності є певним понятійним інтегралом. Ще Готфрід Вільгельм Лейбніц стверджував, що математики рахують цифрами, а юристи оперують поняттями[4].

Таким чином, враховуючи наукові дослідження щодо правової, економічної, соціально-демографічної, морально-етичної складової сутності поняття "пенсійні правовідносини" загальнотеоретичні та галузеві напрацювання українських та іноземних вчених дає можливість запропонувати власне визначення досліджуваного поняття.

Правовідносини в пенсійному забезпеченні – це врегульовані нормами пенсійного законодавства соціально-економічні відносини щодо страхування, призначення та виплати уповноваженими суб'єктами правоздатним суб'єктам пенсії для реалізації останніми своїх прав та свобод та сприяння їх соціальної захищеності, а у випадку спору – захисту останніх.

---

[1] *Зарицький М.С.* Актуальні проблеми українського термінознавства: підручник / *М.С. Зарицький*. – К.: ІВЦ "Вид. "Політехніка", 2004. – С. 23.

[2] *Панов М.* Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти / *М. Панов* // Вісник Академії правових наук. – 2003. – № 3. – С. 54–67.

[3] *Тарасов Н.Н.* К вопросу о юридических понятиях и дефинициях / *Н.Н. Тарасов* / Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы: матер. Междунар. "круглого стола" (Черновцы) / Под ред. *В.М. Баранова, П.С. Пацуркивского, Г.О. Матюшкина*. – Нижний Новгород: Нижегод. исслед. науч.-приклад. Центр "Юридическая техника", 2007. – С. 67–86.

[4] *Подорожна Т.С.* Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: моногр. / *Т.С. Подорожна*. – Львів: ПАІС, 2009. – С. 14.

II.

ПРАВОВІДНОСИНИ У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ СИСТЕМ

2.1. ПЕНСІЙНЕ ПРАВОВІДНОШЕННЯ ЯК СИСТЕМА

Питання теорії систем, системного підходу під час вивчення правових явищ залишається одним із найактуальніших проблем сучасної юриспруденції. Пенсійне забезпечення як соціально-правову категорію, що є предметом вивчення не тільки юридичної науки, але й інших соціально-гуманітарних та суспільних наук, теж необхідно досліджувати через призму теорії систем. Вже звичними для науки права соціального забезпечення є терміни "пенсійна система", "система пенсійного забезпечення", "система соціального захисту населення", "систематизація пенсійного законодавства" тощо, натомість вивчення системи через призму пенсійних правовідносин не знайшло широкого висвітлення в наукових дослідженнях. Вчені, які займаються проблемами системології, загальної теорії систем стверджують, що навколишній світ – це велика система, і з цим твердженням важко не погодитися. Суспільство – це також організована система. Право як суспільна наука також є системою, воно оперує такими категоріями, як "система права", "система законодавства", "правова система", "система правових норм" тощо. На нашу думку, усе право – це багаторівнева система, що складається із менших систем, які взаємодоповнюють одна одну та надають їй рис упорядкованості. У правовому регулюванні вважаємо за необхідне визнати правовідносини як систему нижчого рівня, що формує шляхом взаємодії системи більш високого рівня. Таким чином, саме пенсійне правовідношення як система (мікросистема), система пенсійних правовідносин (макросистема), а також система правовідносин у пенсійному забезпеченні і будуть предметом цього наукового дослідження. Вперше питання теорії систем у пенсійному забезпеченні ми піднімали у колективній монографії "Пенсійні правовідносини в Україні"[1]; варто також зазначити, що проблему системи права соціального забезпечення[2] та

---

[1] Пенсійні правовідносини в Україні: монограф. / *Н.М. Хуторян, Я.В. Сімутіна, М.П. Стадник, А.А. Ширант, М.М. Шумило*. – К.: Юридична думка, 2013. – С. 74–109.

[2] *Благодир А.Л.* Право социального обеспечения: система отрасли: моногр. / *А.Л. Благодир*. – Киров: Ин-т (филиал) МГЮА им. О.Е. Кутафина в г. Кирове, 2011. – 185 с.

системи соціально-забезпечувального законодавства[1] вивчає російська дослідниця А.Л. Благодір.

Погляд на правові явища з позицій системного підходу дає можливість краще зрозуміти процеси, які відбуваються в правовому регулюванні. Слушною є позиція Н.М. Оніщенко, що юридична наука покликана осмислити правову дійсність у єдності, цілісності та взаємозв'язаних форм і проявів. Основоположним її принципом є розмежування правових реалій на факти і цінності, засоби і цілі, на частини і ціле[2]. Таке осмислення можливе лишень із застосуванням інструментарію системного підходу.

Очевидно, що поняття "система" зародилося в філософських трактатах, а отже, саме філософська дефініція системи є найбільш загальною та абстрагованою. Отже, система (дав.-гр. σύστημα – те, що складається із частин, з'єднань) – категорія, що визначає об'єкт, організований як цілісність, де енергія зв'язків між елементами системи є більшою, ніж енергія їхніх зв'язків з елементами інших систем[3]. Таке визначення виводить два основних елементи систем: 1) об'єкт і 2) зв'язки. Воно до певної міри ігнорує суб'єкти, але очевидно, що суб'єкти можуть мати різноманітні зв'язки, а для цілісності системи важливі ті суб'єкти, які мають зв'язок із об'єктом, а також зв'язок між собою щодо об'єкта. Саме із цієї позиції і буде вибудовуватися дослідження пенсійного правовідношення як системи та системи пенсійних правовідносин.

Перш ніж перейти до розгляду правовідносин через призму системи, вважаємо за необхідне зупинитися на основних теоретичних аспектах правової системи, найменшим елементом якої є правовідношення.

Не оминули своєю увагою теорію правових систем і українські науковці. Так, О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко вказують, що соціальна форма руху матерії викликає до життя соціальні системи (суспільно-економічні формації, клас, державу, мораль, партію, трудовий колектив тощо). Головна особливість соціальних систем – це їх зв'язок із вольовою діяльністю людей та їх об'єднань[4]. Вчені стверджують, що істотність правової системи полягає в тому, що вона відображає баланс інтересів різних соціальних груп, класів суспільства. Ці інтереси реалізуються в праві, законах та інших частинах системи у вигляді державної волі, яка

---

[1] *Благодир А.Л.* Право социального обеспечения: система законодательства: моногр. / *А.Л. Благодир*. Ин-т (филиал) МГЮА им. О.Е. Кутафина в г. Кирове. – Киров: ВятГГУ, 2012. – 91 с.

[2] *Оніщенко Н.М.* Правова система: проблеми теорії: моногр. / *Н.М. Онищенко*. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 7.

[3] Всемирная энциклопедия: Философия / глав. науч. ред. *А.А. Грицанов*. – М.: АСТ, Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 936–938.

[4] Вступ до теорії правових систем / За заг. ред. *О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко*: моногр. – К.: Юридична думка, 2006. – С. 7.

спирається на можливість владного примусу до відповідної поведінки і покарання порушників юридичних приписів. Правова система є важливим стабілізуючим і організуючим чинником[1].

Не втратили своєї актуальності думки радянських вчених, серед яких можна виокремити позицію В.М. Чхіквадзе та Ц.А. Ямпольської. Науковці зазначали, що система – це не проста сума окремих цеглинок, із яких складається дещо ціле, а складний взаємозв'язок та залежність елементів. Системний підхід дозволяє зосередити увагу на виявленні інтегративних властивостей галузей та інститутів права, які складають систему права. Він також дає можливість побачити, у якому напрямку йде розвиток права, і відкриває нові горизонти перед юридичною теорією, підказує найбільш оптимальні варіанти вдосконалення правової системи[2].

Варто погодитися із позицією професора В.М. Карташова, що правова система суспільства є не простою сукупністю юридичних процесів, одиниць, а доцільною, структурно-організованою, єдиною цілісністю правових явищ, станів та процесів, яким притаманні нові інтегративні якості, що не є властивими для окремих елементів або ж властиві їм не в таких об'ємах та ступенях. Категорія "правова система" має ту перевагу, що дає можливість розкрити реальне життя права й інших юридичних явищ, показати їх не тільки в статиці, надбудовному аспекті, але і в контексті соціальної дійсності, суспільних відносин, у динаміці. Правовій системі, як і іншим соціальним системам (економічній, політичній тощо), притаманні такі риси: самоорганізація, врегульованість, адаптивність, ієрархічність, здатність до саморозвитку[3].

Класик теорії права С.С. Алєксєєв ще у 1966 році зауважив, що правовідносини є досить складним механізмом. Вони складаються із кількох "пластів" правовідносин, які взаємодіють один з одним. Правовідносини в процесі правового регулювання утворюють певну систему, і тільки в своїй системі вони забезпечують конкретизацію загальних приписів юридичних норм для суб'єктів[4].

Першим, хто на пострадянському просторі у 1991 році почав розглядати правовідносини як систему, був В.М. Протасов. Так, вчений зазначає, що детальному вивченню правовідносини найбільшою мірою відповідає системний підхід, що дозволяє використовувати широкий

---

[1] Там само. – С. 10.

[2] *Чхиквадзе В.М., Ямпольская Ц.А.* О системе советского права / *В.М. Чхиквадзе, Ц.А. Ямпольская* // Советское государство и право. – 1967. – № 9. – С. 32–40.

[3] *Катрашов В.Н.* Введение в общую теорию правовой системы общества: Текст лекций. В 2-х част. / *В.Н. Карташов*. – Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1995. – Ч. 1. – С. 22–23.

[4] *Алексеев С.С.* Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. / *С.С. Алексеев*. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 140.

категоріальний апарат, основними в якому є поняття системи, елемента, складу, структури, функції, функціонування, мети. Категорії "елемент", "склад", "структура" використовуються в характеристиці правовідносин, однак це робиться для виділення якихось сторін правовідносин у додаток до його форми і змісту. Такий підхід не є досить коректним у загальнофілософському сенсі. Форма і зміст вичерпують явище повністю, і за їх межами у явища вже нічого бути не може. Елементи і структура можуть бути віднайдені лише в середині єдності форми і змісту, а не за його межами. Крім цього, системні категорії дієві за умови їх цілісної реалізації в межах системного підходу, а не окремому вигляді[1]. Позицію науковця підтримала і Т.А. Занфірова, яка теж закликає правовідносини розглядати як систему, що володіє певною структурою та складається із взаємозалежних елементів[2].

Серед українських досліджень у цій сфері треба згадати колективну монографію під редакцією Є.Б. Кубка, який зазначає, що з методологічної точки зору особливо актуальним є розуміння процесів, механізмів, напрямку та особливостей організованого розвитку соціальних систем, оскільки без такого розуміння формування науково обґрунтованої державно-правової політики неможливо, а її практична реалізація малоефективна[3].

Враховуючи те, що система є загальнонауковою категорією, на нашу думку, необхідно викласти її ключові ознаки, для того щоб нижче можна було розглядати пенсійне забезпечення загалом та пенсійні правовідносини зокрема через призму системи та системного підходу.

Засновником загальної теорії систем вважається американський вчений-біолог австрійського походження Кард Людвіг фон Берталанфі (*Karl Ludwig von Bertalanffy*; 1901–1972), хоча ці питання тою чи тою мірою піднімалися у науковій дискусії, але перша ґрунтовна публікація щодо загальної теорії систем (її неодноразово передруковували і перекладали) була здійснена у 1947 році саме з позицій біології. Так, Л. фон Берталанфі вперше сформулював, що система – це комплекс взаємопов'язаних компонентів, ряд понять, що характерні для організованих цілих, таких як взаємодія, сума, механізація, централізація, конкуренція, фінальність

[1] *Протасов В.Н.* Провоотношение как система: моногр. / *В.Н. Протасов*. – М.: Юридическая литература, 1991. – С. 6.

[2] *Занфірова Т.А.* Правовідносини як форма суспільних відносин / *Т.А. Занфірова* // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія "Правознавство". – 2010. – № 533. – С. 78–83.

[3] Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / Под общ. ред. *Е.Б. Кубко*. – К.: Юринком, 1997. – С. 47.

і т.д., і така, що застосовує їх до конкретних явищ[1]. Вчений також детально проаналізував ріст у системі та системи і обґрунтував думку, що закони ізоморфізму діють і в інших сферах, окрім біології, та можуть бути використанні в наукових пошуках як універсальні. Л. фон Берталанфі вказував, що відносний ріст компонентів у середині системи зазнає дії дуже простого та загального принципу, яким є ріст у біології (морфології, біохімії, фізіології, теорії еволюції), застосовується просте відношення аллометричного збільшення. Таке ж відношення має місце і в соціальних явищах. Соціальна диференціація і розподіл праці в примітивних суспільствах, так само як процес урбанізації (тобто ріст міст у порівнянні з сільським населенням), відбуваються відповідно до аллометричних прикладів. (Цей же принцип можна спостерігати і в пенсійному забезпеченні в моменти його виникнення і збільшення різновидів пенсійного забезпечення, особливо в сфері спеціального пенсійного забезпечення, детально про це буде зазначено нижче – *М.Ш.*). Застосування такого принципу дає можливість кількісно вимірювати соціальні організації та соціальний розвиток, що дозволяє замінити інтуїтивні міркування з цього приводу[2]. Вчений пізніше слушно вказував, що поняття системи розповсюдилося у всіх сферах науки і проникло в повсякденне мислення, у жаргон і засоби масової комунікації. Системне мислення відіграє провідну роль в широкому діапазоні людської діяльності – від індустріального підприємства і засобів озброєння до езотеричних тем чистої науки[3].

Таким чином, теорія систем зародилася не в юридичній науці. Вона була сформульована на прикладі живих організмів, тобто наукою біологією. Як показав подальший розвиток цієї теорії, живий організм – це ідеальна система. Пізніше здобутки теорії систем почала використовувати інші науки, зокрема і суспільні (соціологія, право, політологія та ін.) з тією тільки відмінністю, що в біології могли тільки констатувати та описати відповідну, досліджувану систему, а в суспільних науках не тільки описати, але і запропонувати більш ефективні способи функціонування відповідних систем. Право у цьому сенсі є найбільш показовим прикладом.

Теорією систем, як уже наголошувалося, займалися представники різних галузей знань, і кожен з них доповнював загальну теорію систем новими ознаками, характеристиками. Так, американський вчений, по-

---

[1] *Берталанфи Л. фон*. Общая теория систем – критический обзор / *Л. фон. Берталанфи*. В кн.: Исследования по общей теории систем: сб. переводов / Общ. ред. *В.И. Садовского и Э. Г. Юдина*. – М.: Прогресс, 1969. – С. 29.

[2] Там само. – С. 57.

[3] *Берталанфи Л. фон*. Общая теория систем – обзор проблем и результатов / *Л. фон. Берталанфи* // Системные исследования: Ежегодник. – М.: Наука, 1969. – С. 30–54.

слідовник теорії організації Р.Л. Акоф (*Russell L. Ackoff*; 1919–2009) наголошував на тому, що систему можна визначити як будь-яку сутність, концептуальну або фізичну, що складається із взаємозалежних частин[1]. Це надзвичайно важливо, оскільки елементи системи не тільки пов'язані між собою, але і повинні бути взаємозалежними один від одного.

Одним із найбільш ґрунтовних досліджень у сфері вивчення систем на пострадянському просторі є праця А.М. Аверьянова, у якій автор вказує на те, що світ – це єдність систем, які знаходяться на різних рівнях розвитку, причому кожен рівень слугує засобом, основою існування іншого, більш високого рівня систем. Чим більша система, тим повільніше вона змінюється, чим менша, тим швидше вона проходить етапи свого існування. У цій простій закономірності прослідковується діалектичний розвиток системи[2]. Вчений також продовжує думку Л. фон Берталанфі і зазначає, що будь-яка система розвивається за одним і тим самим загальним законом. Ізоморфізм систем полягає в ізоморфізмі законів їх розвитку. Йдеться не тільки про всезагальність дії основних законів діалектики, про що писав Геґель, а про те, що, крім них, у розвитку всіх систем можна відстежити всезагальність прояву таких закономірностей, як диференціація та інтеграція елементів і зв'язків системи, поділу систем, зміни структур і елементів. Однією із таких загальних закономірностей розвитку, автор вважає передусім етапність розвитку: виникнення, становлення, період зрілості, регресивні перетворення і зникнення[3]. Це надзвичайно важливо під час дослідження пенсійного забезпечення загалом та пенсійних правовідносин зокрема. Безумовно, якщо поглянути на пенсійну систему України, то можна побачити процеси ізоморфізму, розширення диференціації видів пенсійного забезпечення. Так само пенсійне забезпечення цілком зазнає впливу загальних закономірностей розвитку, що теж легко простежити на прикладі історичного розвитку пенсійної системи Європи загалом та України зокрема. Йдеться про виникнення та зміну тих чи тих правових механізмів регулювання пенсійної системи.

Сучасний український дослідник систем І.М. Дудник також наголошує на значенні зв'язків між компонентами системи, які завжди є суттєвими й органічними. Це означає, що ці зв'язки є виявом внутрішньої функціональної суті складових частин та відображають зміст і цільову спрямованість розвитку системи в цілому. Внаслідок цього зміна одного з компонентів викликає певні зміни всіх інших частин системи,

---

[1] *Акоф Р.Л.* Системы, организации и междисциплинарные исследования / *Р.Л. Акоф.* В кн. Исследования по общей теории систем: сб. переводов / Общ. ред. *В. И. Садовского и Э. Г. Юдина*. – М.: Прогресс, 1969. – С. 145.

[2] *Аверьянов А.Н.* Системное познание мира: Методологические проблемы / *А.Н. Аверьянов*. – М.: Политиздат, 1985. – С. 101–102.

[3] *Аверьянов А.Н.* – Там само. – С. 105–107.

а іноді – і системи в цілому. Наявність такої тісної взаємодії, органічного взаємозв'язку компонентів є причиною того, що в різноманітних процесах, у взаємодії з середовищем система виступає як єдине, цілісне утворення. Це проявляється тому, що внутрішні зв'язки між компонентами системи значно тісніші та стійкіші, ніж зв'язки цієї системи (або її окремих компонентів) із іншими матеріальними об'єктами зовнішнього середовища,[1] що вже було закцентованим під час цитування філософського визначення системи. У цьому сенсі важливим є питання проведення правової реформи загалом та реформи пенсійної системи зокрема. Йдеться про те, що реформування повинно бути комплексним, тільки тоді воно може бути успішним. У наукових часописах неодноразово було наголошено, що три спроби реформування пенсійної системи в Україні 1991, 2003 та 2011 років важко назвати завершеними, окремими, цілісними реформами, про що, власне, йшлося раніше. Оскільки реформа – це комплексний захід, то внесені зміни до пенсійного законодавства швидше можна визначити, як три етапи багаторічної, на нашу думку, затяжної пенсійної реформи[2]. Законотворець фактично імітує реформи і займається підміною понять. Зміна чи декоративні новели в форму пенсійного законодавства жодним чином не змінюють його суті, змісту. На підставі врахування сучасного стану пенсійного забезпечення очевидним є те, що незабаром будуть впроваджені нові зміни до пенсійного законодавства. На нашу думку, четверта спроба реформування пенсійного законодавства має мати завершений характер як за змістом, так і за формою, – таким повинен стати Пенсійний кодекс України.

Повертаючись до теорії функціонування систем та підводячи підсумки викладеному, вважаємо, що найбільш загальну та вичерпну характеристику системи на основі аналізу попередніх досліджень запропонували В.М. Садовський та Е.Г. Юдін: 1) система – це цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів; 2) вона утворює особливу єдність із середовищем; 3) зазвичай, будь-яка досліджувана система є елементом системи більш високого рівня; 4) елементи будь-якої системи, в свою чергу, здебільшого виступають як системи більш низького рівня[3].

Одним із наріжних каменів у визначенні системи є системоутворюючі чинники. З позицій функціональності систем П.К. Анохін вказав, що визначальним і єдиним чинником є результат функціонування сис-

---

[1] *Дудник І.М.* Вступ до загальної теорії систем: навч. посіб. / *І.М. Дудник*. – Полтава, 2010. – С. 9.

[2] *Шумило М.М.* Пенсійна реформа 2011 року: критичний аналіз / *М.М. Шумило* // Судова практика. Науково-практичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 24–32.

[3] *Садовский В.Н., Юдин Э.Г.* Задачи, методы и приложения общей теории систем / *В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин*. В кн. Исследования по общей теории систем: сб. переводов / Общ. ред. *В. И. Садовского и Э. Г. Юдина*. – М.: Прогресс, 1969. – С. 12.

теми[1]. Іншими словами, кожна система прагне до досягнення певного результату.

У спеціалізованій літературі натрапляємо на думку, що системоутворюючим чинником є ціль, система функціонує для досягнення певної мети, що є дуже подібним до результату. Знаний німецький соціолог Ніклас Луман (*Niklas Luhmann*; 1927–1998) на прикладі організованих соціальних систем зазначає, що, як правило, має значущість те, що організована система є раціональною, якщо вона досягає своєї цілі. Тому її системна раціональність інтерпретується як цілераціональність і внаслідок цього системна структура чи принаймні офіційна, "формальна" структура має значущість як засіб щодо цілі[2]. Така позиція також заслуговує на увагу, ба навіть більше, очевидним є той факт, що система без цілі сліпа і може завдати школи іншим системам або ж елементам системи. Метою пенсійного правовідношення як системи є реалізація права на пенсію. На нашу думку, становлення, функціонування системи виключає в себе цілий комплекс системоутворюючих чинників, поодинці вони б не досягли створення системи. Якщо ж система вже почала формуватися, то, очевидно, що необхідна центральна, єдина ціль, щоби система набула рис функціональності, дієвості.

А.М. Аверьянов класифікує системоутворюючі чинники на зовнішні та внутрішні. Зовнішні сустемоутворюючі чинники – це ті, що сприяють виникненню і розвитку систем[3]. До зовнішніх системоутворюючих чинників вчений відносить передусім механічні, фізичні, хімічні та ін. На нашу думку, якщо йдеться про право як соціальну систему, то право також зазнає суттєвих впливів зовнішніх факторів. Як наголошувалося у попередньому розділі, у становленні системи загальнообов'язкового державного пенсійного забезпечення чинниками були демографічна криза, урбанізація, реформа виборчого законодавства, індустріалізація, економічні переформатування тощо. Вони були тими об'єктивними системоутворюючими чинниками, які зумовили виникнення системи пенсійного забезпечення і пенсійних правовідносин як системи нижчого порядку.

До внутрішніх системоутворюючих чинників А.М. Аверьянов відносить безпосередньо елементи системи, тобто ті, які її, власне, і складають. Вчений наводить низку ознак внутрішніх системоутворюючих чинників:

1. Спільність природної якості елементів: усі елементи так чи інакше мають пов'язані й у своїй єдності спрямовані на досягнення єдиної мети.

---

[1] *Анохин П.К.* Философские аспекты теории функциональной системы: избранные труды. / *П.К. Анохин.* – М.: Наука, 1978. – С. 74.

[2] *Луман Н.* Поняття цілі і системна раціональність: щодо функцій цілей у раціональних системах / *Н. Луман*. Пер. з нім. М. Бойченка і В. Кебеладзе. – К.: Дух і Літера, 2011. – С. 47–48.

[3] *Аверьянов А.Н.* – Цит. праця. – С. 52–53.

(У випадку пенсійного правовідношення як системи – реалізація права на пенсію – *М.Ш.*).

2. Взаємодоповнення, яке забезпечує зв'язок як однорідних, так і різнорідних елементів. Диференціація елементів призводить до укріплення та вдосконалення системи. Диференційно-інтеральний процес, так само як і координиційно-субординиційний, є необхідним, атрибутивним чинником системоутворення. (Правовий зв'язок між суб'єктами пенсійного правовідношення як системи є обов'язковим і є нічим іншим, як їх змістом – *М.Ш.*).

3. Чинники індукції, які надають системі рис завершеності. Це явище настільки атрибутивне, як і розмноження, ріст, диференційно-інтегральний процес. Індукційними чинниками можуть виступати як властивості взаємодіючих елементів, так і об'єкти, які не є елементами системи, а також зовнішнє середовище. (Дослідивши один вид пенсійного правовідношення як системи нижчого рівня, можна зробити висоновок про функціонування системи пенсійних правовіносин як системи вищого рівня – *М.Ш.*).

4. Постійні, стабілізуючі фактори системоутворення включають постійні жорсткі зв'язки, що забезпечують єдність системи. Провідне місце належить структурі, яка виступає не тільки системоутворюючим чинником, але і системозберігаючим. (Структура пенсійного правовідношення як системи залежно від виду є стабільною і незмінною вже тривалий час, що дозволяє зробити висновок про стабільність пенсійної системи України – *М.Ш.*).

5. Функціональні зв'язки виникають у процесі специфічної взаємодії елементів систем. Інколи їм притаманний тимчасовий, перехідний характер. (Усі правові зв'язки у пенсійному правовідношенні як системі є функціональними. Це сукупність прав та обов'язків, дотримання яких забезпечує результат та мету системи – отримання пенсії – *М.Ш.*).

6. Штучні системоутворюючі чинники створює людина. Вони можуть мати як зовнішній, так і внутрішній характер. Штучні фактори є зовнішніми, коли елементи, частини утвореної системи індиферентні одна до одної. Штучні фактори є внутрішніми, коли утворювана ними система виступає як єдність взаємодоповнюючих елементів[1].

Запропоновані А.М. Аверьяновим різновиди системоутворюючих чинників є універсальними і можуть бути застосовані до характеристики пенсійних правовідносин як системи, що було частково прокоментовано вище. Вже наголошувалося, що будь-які системи формуються навколо окремого об'єкта. Це можуть бути як матеріальні, так і нематеріальні об'єкти. У правовому регулюванні об'єктом є мета, яка збігається із

[1] Там само. – С. 57–62.

матеріальним об'єктом – пенсією. Таким чином, основним системоутворюючим чинником пенсійного правовідношення як системи є пенсія.

Кожна система має свою будову, а в юридичній науці щодо правовідношення усталився термін "структура". Очевидно, що необхідно коротко дати власне бачення таким категоріям, як "структура правовідношення", "правовідношення як система", а також "система правовідносин".

Перш ніж викласти власне бачення цієї проблеми, варто звернутися до довідкової літератури. У словнику іншомовних слів вказано, що "структура" (від лат. *structura* – побудова, розміщення) – внутрішня будова чогось, певний взаємозв'язок складових частин цілого[1]. "Система" (від дав.-грец. *σύστημα* – утворення, складення) – порядок, зумовлений правильним розташуванням частин, структурний ряд, зв'язане ціле. Систему можна розглядати також як форму, спосіб побудови чогось. На нашу думку, важливою характеристикою системи є її розуміння як сукупності частин, пов'язаних спільною функцією[2]. Наведені визначення не є повними, оскільки є перекладом та вказівкою на значення слова. Очевидно, для розгорнутого розуміння необхідно звернутися до спеціалізованої літератури, зокрема енциклопедії з філософії. Під "структурою" в ній розуміється сукупність внутрішніх зв'язків, побудова, внутрішня будова об'єкта. Зазначені внутрішні зв'язки стійкі та забезпечують цілісність об'єкта і його тотожність самому собі[3]. "Систему" розуміють як категорію, що позначає об'єкт, організований як цілісність, де енергія зв'язків між елементами системи перевищує енергію їх зв'язків із елементами інших систем і вказує на онтологічне ядро системного підходу. Характеризуючи систему в найбільш широкому сенсі, традиційно вказують на єдність і цілісність взаємопов'язаних між собою елементів. Семантичне поле поняття системи включає поняття "зв'язок", "елемент", "ціле", "єдність", а також "структуру" – схему зв'язків між елементами[4].

Таким чином, стає можливим зробити низку висновків. Передусім поняття "структура" є вужчим, ніж "система" і може характеризувати внутрішню будову чогось, у нашому випадку, пенсійне правовідношення. Саме тому використання терміна "структура" застосовуватиметься виключно у контексті характеристики одиничного правовідношення. Термін "система" у свою чергу може застосовуватися, з одного боку, як характеристика внутрішньої побудови правовідносин, оскільки їхні елементи, як і структура, також мають внутрішні зв'язки тощо. Таким чином, на мікрорівні терміни "структура" та "система" можуть застосовуватися

---

[1] Словник іншомовних слів / за ред. *О.С. Мельничука*. – К.: УРЕ, 1977. – С. 641.

[2] Там само. – С. 617.

[3] Всемирная энциклопедия: Философия. Цит. праця. – С. 1027.

[4] Там само. – С. 936.

як синоніми. З іншого боку, перевагою терміна "система" є те, що він включає не тільки внутрішні зв'язки, але і зовнішні, тобто може об'єднувати інші мікросистеми / структури. На нашу думку, у вченні про правовідносини можна застосовувати як рівноцінні терміни "структура правового відношення" та "система правовідношення", але не можна використовувати "система правовідносин" та "структура правовідносин", оскільки структура може характеризувати одиничне правове відношення і не може характеризувати й об'єднувати їх у певну сукупність – систему правовідносин. У зв'язку з тим, що це монографічне дослідження вивчає не тільки одиничне правовідношення, але і систему правовідношень, то щоб не допустити термінологічного хаосу, застосовуватиметься уніфікована термінологія: "правовідношення як система" – для позначення мікрорівня, мікросистеми та "система правовідносин" – для позначення макрорівня, макросистеми.

В.М. Протасов та Н.В. Протасова стверджують, що з позиції системного підходу правовідносини – це система, елементами якої є учасники правового відношення (суб'єкти), що об'єднані правовою структурою – доцільним правовим зв'язком, що витікає із суб'єктивних юридичних прав і обов'язків (доцільних правових властивостей суб'єктів) і функціонує для досягнення соціально-корисного результату[1].

М.О. Тузов вказує, що під структурою правовідношення потрібно розуміти визначену його призначенням (бути індивідуалізованим суб'єктно-правовим зв'язком) сукупність правовизначаючих і необхідних його елементів, що знаходяться в цільовому взаємозв'язку. Структуру правовідношення складають три елементи: 1) суб'єкти правовідносин; 2) зміст правовідносин; 3) об'єкт правовідносин[2]. Загалом погоджуємось із таким підходом, але з позиції розуміння правовідношення як системи варто уточнити і наголосити на тому, що зміст правовідносин є тим необхідним елементом системи, без якого вона не може існувати, а саме, зв'язків між суб'єктами, якими і виступають правові зв'язки у формі суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Такий правовий зв'язок надає системі структурованості, послідовності, стабільності, а також забезпечує реалізацію основної цілі системи. У пенсійному правовідношенні, як уже зазначалося вище, – це реалізація права на пенсію, як результат – отримання пенсії.

Кожен із елементів правовідносин буде детально проаналізований нижче, натомість предметом цього розділу є показати пенсійне правовідношення як систему та систему пенсійних правовідносин, відобра-

[1] Лекции по общей теории права и теории государства / *В.Н. Протасов, Н.В. Протасова*. – М.: Изд. дом "Городец", 2010. – С. 370.

[2] *Тузов Н.А.* Структура правоотношения. В кн. Проблемы теории государства и права: учеб. / Под ред. *В.М. Сырых*. – М.: Эксмо, 2008. – С. 417.

зити їхній сучасний стан та перспективи розвитку. Варто зазначити, що форму системі надає закон. Саме він визначає об'єкт та мету існування системи, суб'єктний склад та завдяки розподілу прав та обов'язків визначає правовий зв'язок. Закон також визначає юридичні факти – соціальні ризики, які і є передумовами виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин.

Це дає можливість схематично відтворити пенсійну систему України, яка відповідно до ст. 2 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"[1] від 9 липня 2003 № 1058 складається із трьох рівнів.

Перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – солідарна система), що базується на засадах солідарності та субсидування і здійснення виплати пенсій та надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених цим Законом.

Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – накопичувальна система пенсійного страхування), що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Очевидно, що всі три рівні необхідно розглянути через призму теорії систем, що дасть можливість спроектувати систему правовідносин у пенсійному забезпеченні.

Основою пенсійного правовідношення у солідарній системі є пенсія, яка має три різновиди: пенсія за віком, пенсія по інвалідності, пенсія у зв'язку з втратою годувальника. Особливість системності пенсії як об'єкта пенсійних правовідносин полягає в тому, що вона постає у матеріальній та діалектичній іпостасях одночасно. З одного боку – пенсія як різновид матеріального забезпечення, що отримують правоздатні особи, з іншого – об'єктом виступає право на пенсію, його реалізація. Саме на цій двоєдності необхідно вибудовувати систему, оскільки це

[1] Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р. № 1058. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1058-15

віддзеркалює єдність процесу і результату процесу. Результат неможливий без процесу, а процес, який не досягає результату – нікчемний. Залежно від конкретного виду пенсійного забезпечення різний і процес його реалізації, і суб'єктний склад. Саме виходячи з таких міркувань можна дійти висновку про те, що пенсійне правовідношення окремого виду пенсії є системою нижчого рівня, яка має свою особливу структуру побудови, сплетіння правових зв'язків, що мають видові особливості, але загалом є частиною цілого і в персоналізованих пенсійних правовідносинах повторюються.

Правовідносини поділяються на прості та складні, такий поділ зумовлений кількістю суб'єктів, складністю правових зв'язків та етапів для досягнення кінцевої мети. *Простими пенсійними правовідношеннями* є: а) пенсія за віком; б) пенсія за вислугу років. *Складними пенсійними правовідношеннями* є: а) пенсія по інвалідності; б) пенсія у зв'язку з втратою годувальника. Нижче пропонуємо розглянути як прості, так і складні пенсійні правовідносини як системи.

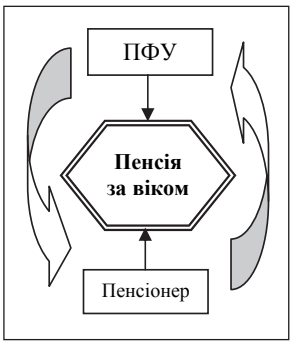

Схема 1

Пенсійне правовідношення за віком як система (схема 1)

Наведена схема 1 ілюструє просте пенсійне правовідношення – пенсійне правовідношення за віком. Об'єктом правовідношення є пенсія за віком, вона ж є і центром системи. Два суб'єкти: 1) ПФУ – Пенсійний фонд України в особі його регіональних представництв; 2) пенсіонер – правоздатна особа, яка має право на пенсію. Стрілками показано перманентний правовий зв'язок, за допомогою якого особа може реалізовувати своє право на пенсію, він є невід'ємною частиною системи, виступає тими ланками, які об'єднують суб'єктів довкола та щодо одного об'єкта. Правовий зв'язок робить суб'єктів взаємозалежними. Він, як відомо, забезпечується суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. У цьому сенсі не зайвим буде нагадати, що складність пенсійних правовідносин полягає у своєрідній дворівневості прав та обов'язків. Йдеться про те, що закон наділяє суб'єктів і правами, і обов'язками. Схеми, коли в одного суб'єкта є тільки право, а в іншого – тільки обов'язок у пенсійних правовідносинах – не існує. Крім цього, вважаємо за необхідне зазначити, що правовий зв'язок є постійним, тільки сукупність зобов'язань суб'єктів дозволяє пенсійному правовідношенню функціонувати як системі. Різнонаправленість стрілок вказує на те, що правовий зв'язок – це правова форма спілкування між суб'єктами, тільки за умови такого спілкування можлива реалізація

особою права на пенсію. Зміст пенсійних правовідносин детально буде розглянено нижче.

Варто також наголосити на тому, що види пенсійного забезпечення як системи нижчого рівня перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності між собою та є системою пенсійних правовідносин вищого рівня.

Не дивлячись на те, що пенсійні правовідносини за віком є простими, не можна забувати, що вони застосовують основні для усієї пенсійної системи категорії: "трудовий стаж" (з кожним роком втрачає своє значення – *М.Ш.*), "страховий стаж", "страховий випадок", "соціальний ризик", "розмір пенсії за віком" тощо. Відсутність одного з цих елементів у пенсійних правовідносинах по інвалідності чи у зв'язку із втратою годувальника як систем руйнує цю систему. Пенсійні правовідносини за віком екстраполюють ці елементи на інші види пенсійного забезпечення, які є складними.

Саме з цих позицій вважаємо, що хоча в системі пенсійного забезпечення не виділяються домінуючі чи підпорядковані пенсійні правовідносини, що є, безсумнівно, правильно, але якщо розглядати ці види правовідносин із позиції автономності та залежності, то очевидно, що пенсійні правовідносини за віком є автономними, натомість пенсійні правовідносини по інвалідності та у зв'язку із втратою годувальника залежать від перших у процесі обчислення розміру пенсії. Пенсійні правовідносини у зв'язку із втратою годувальника можуть бути одночасно залежні і від пенсійних правовідносин за віком, і від пенсійних правовідносин по інвалідності, якщо суб'єктом пенсіонування у них виступають непрацездатні особи з причин стану здоров'я. Трактувати цю залежність із негативним відтінком не варто, адже взаємозалежність є однією з ознак будь-якої системи, а система пенсійних правовідносин не є винятком. Отже, вкотре переконуємося, що саме правові зв'язки між суб'єктами та щодо об'єкта є тим каркасом пенсійного правовідношення як системи, що дозволяє їй бути дієвою.

Пенсійне правовідношення по інвалідності як система (схема 2)

Пенсія по інвалідності займає друге місце серед видів пенсійного забезпечення, яке отримують громадяни. Причин для такої негативної тенденції багато, і вони мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Зосередимося саме на пенсійних правовідносинах по інвалідності як системі, оскільки її якість безпосередньо пов'язана із реалізацією особою права на пенсію по інвалідності. Крім цього, досліджувана система, на відміну від пенсійного правовідношення за віком як системи, є складною. Складність полягає у кількох аспектах. Передусім – це розширення кола суб'єктного складу. Безумовно, основні суб'єкти залишаються, йдеться

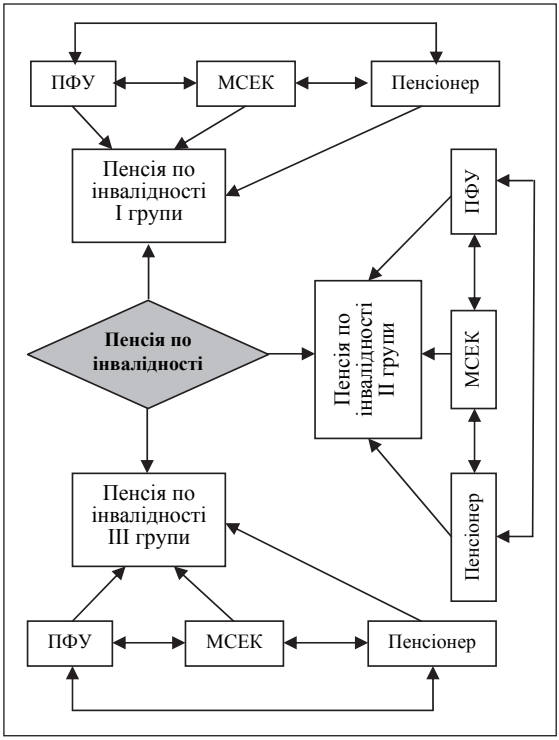

Схема 2

про ПФУ в особі його регіональних представництв та сам пенсіонований суб'єкт. Складність цього виду пенсії, яка, власне, і відображається у системі, полягає в тому, що стан здоров'я особи, який призвів до інвалідності, як медичний факт повинен бути у визначеному законодавством порядку оформлений, тобто йому необхідно надати правової форми. Саме правова форма інвалідності трансформує особу з просто хворої в інваліда у юридичному сенсі. Таким чином правова норма закріплює спеціальну правосуб'єктність особи, яка дає в результаті право на отримання пенсії по інвалідності. Суб'єктом, до компетенції якого входить встановлення факту інвалідності, є медико-соціальні експертні комісії, що створюються відповідно до чинного законодавства. Теоретично-правовий аналіз суб'єктів пенсійних правовідносин детально викладений в інших підрозділах цього монографічного дослідження, тому окремо на цьому питанні зупинятися не будемо. Складність пенсійних правовідносин по інвалідності полягає також у тому, що залежно від стану здоров'я різниться і розмір пенсії. За чинним законодавством України виділяють три групи інвалідності залежно від рівня втрати працездатності, а отже, і три розміри пенсії. Окремо потрібно зазначити, що Інструкцією про встановлення груп інвалідності[1], що затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України 5 вересня 2011 р. № 561 передбачено диференціацію I грипу інвалідності на I-А та I-Б, але внаслідок того, що на розмір пенсії цей аспект не впливає, при розгляді питання пенсійного

[1] Наказ Міністерства охорони здоров'я України "Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності" від 05.09.2011 р. № 561. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11

правовідношення по інвалідності як системи до уваги братися не буде. Безпосередньо на правовий механізм або ж на процедуру призначення пенсії вони не впливають. Алгоритм залишається однаковим для трьох груп інвалідності, щоправда юридичні факти у контексті стану здоров'я різняться. У пенсійних правовідносинах як системі вони повинні бути виокремленні, оскільки це є фактично внутрішньовидова диференціація пенсії по інвалідності. Отже, при зображенні пенсійного правовідношення по інвалідності як системи вважаємо за доречне виходити із того, що пенсія по інвалідності має три види. Це, як було зазначено, зумовлено різним набором медико-юридичних фактів, що визначають правоздатність особи з інвалідністю на оформлення того чи того різновиду пенсії, хоча варто також наголосити на тому, що ці три види пенсій реалізуються єдиним набором юридичних інструментаріїв і тим же колом суб'єктів. Йдеться про те, що пенсії по інвалідності різняться не тільки розміром, але й: 1) різними умовами призначення; 2) різною правоздатністю суб'єктів, які претендують на отримання пенсії залежно від групи інвалідності. Звідси не може особа, яка має правоздатність для отримання пенсії по інвалідності III групи, претендувати на пенсію по інвалідності II групи. Усе це дозволяє розглядати пенсійні правовідносини по I, II, III групах інвалідності як системи нижчого рівня.

Специфіки й особливості пенсійним правовідносинам по інвалідності як системі надає також той факт, що інвалідність у цілій низці випадків необхідно регулярно підтверджувати, а отже, МСЕК – це той суб'єкт, що постійно забезпечує правосуб'єктність особи: регулярно підтверджує її або ж навпаки – не підтверджує. Це суб'єкт, який медичним фактам надає форму юридичних фактів.

Пенсійне правовідношення у зв'язку із втратою годувальника як система (схема 3)

Пенсійне правовідношення у зв'язку із втратою годувальника як система є найскладнішою з-поміж двох вище проаналізованих. Це зумовлено цілою низкою об'єктивних причин.

1. Суб'єктний склад значно ширший і включає: ПФУ, органи реєстрації актів цивільного стану (ОРАЦС), в окремих випадках суд, який визнає особу померлою чи безвісті відсутньою, житлово-експлуатаційні або інші організації з місця проживання (реєстрації), які видають довідки про перебування на утриманстві та пенсіонер(и).

2. Складність правових зв'язків, які мають кореспондуючий характер і які вибудовують алгоритм механізму реалізації особою права на пенсію.

Щодо суб'єктів, то цей вид правовідносин передбачає отримання особами не власної пенсії, на яку мають право, а пенсію особи, яка

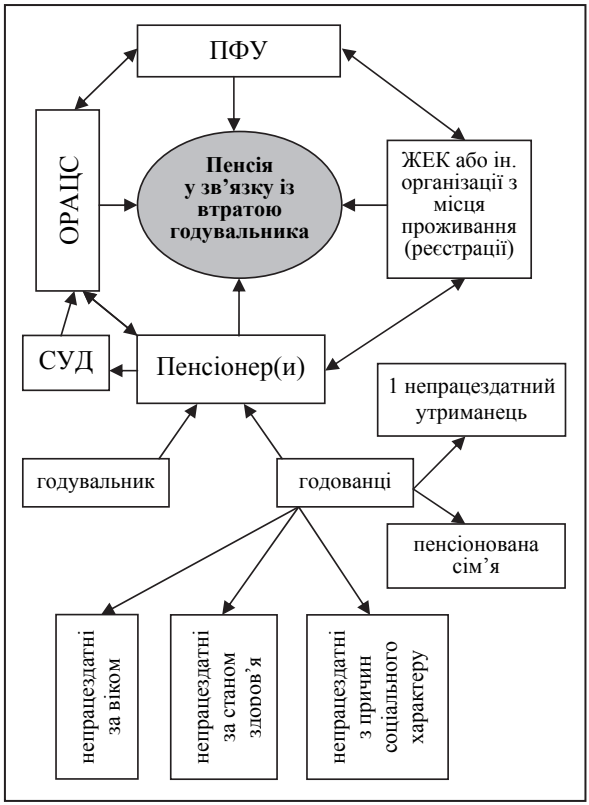

Схема 3

була їх годувальником. Отже, очевидно, що перш ніж отримувати цей вид пенсії, необхідно встановити правосуб'єктність годувальника. У випадку наявності правоздатності в останнього за його життя можна говорити про призначення пенсії непрацездатним членам його сім'ї, що перебували на його утриманстві. Таким чином, визнавати годувальника як безпосереднього суб'єкта пенсійних правовідносин не можна, але аспект його правоздатності повинен бути вивченим органами спеціальної компетенції на предмет можливості призначення цього виду пенсії.

Не мало дискусій точиться і щодо безпосередніх отримувачів пенсії. Основну характеристику суб'єктів цих правовідносин буде розкрито нижче, але хотілося б наголосити на кількох важливих аспектах, які дозволять зрозуміти місце суб'єктів у пенсійних правовідносинах у зв'язку із втратою годувальника як системі.

Отже, пенсія може виплачуватися правоздатним особам, які є непрацездатними, а також тим, які перебували на утриманні в годувальника. Необхідний також сімейний зв'язок. У праві соціального забезпечення суб'єктів отримувачів цього виду пенсії поділять на три групи: 1) непрацездатні за віком; 2) непрацездатні за станом здоров'я; 3) непрацездатні з інших причин соціального характеру. В основі цієї диференціації лежить причина непрацездатності. Пенсію можуть отримувати одночасно і непрацездатні особи за віком, і за станом здоров'я в однакових розмірах.

Не менш дискусійною проблемою є сім'я як суб'єкт. Вже не одне десятиліття в науці обговорюється це питання, і позиції щодо цього

різняться. На нашу думку, очевидно, що сім'я не може бути суб'єктом правовідносин у класичному розумінні суб'єктів правовідносин. Але ж вона і не є таким суб'єктом. Закон чітко визначає і наводить перелік осіб, які мають право на пенсію, серед них сім'ї як суб'єкта немає. Натомість законодавець вказує на те, що пенсію у зв'язку із втратою годувальника можуть отримувати одночасно кілька членів сім'ї. Таким чином, серед науковців виникла примарна ідея про нібито сім'ю як суб'єкт на підставі того, що така пенсія може призначатися і виплачуватися однією сумою, без виокремлення частки, хоча це право зберігається за кожним із отримувачів пенсії.

На нашу думку, дискусії такого типу сьогодні втратили актуальність із кількох причин. По-перше, коли йдеться про призначення цього виду пенсії, то її отримують на всі члени сім'ї, а тільки правоздатні. По-друге, правоздатність кожного члена сім'ї встановлюється індивідуально, а не колективно. По-третє, факт призначення пенсії однією сумою є не обов'язковим, адже існує альтернативна форма: кожному пенсіонеру окремо. Пенсіонери самі обирають, у якій формі отримуватимуть пенсію. До речі, це однин із проявів диспозитивного методу правового регулювання. Отже, вважаємо, що суб'єктів, які отримують пенсію у зв'язку із втратою годувальника, можна визначати як пенсіонованих членів сім'ї.

Аналізуючи пенсійні правовідносини у зв'язку із втратою годувальника як систему, не можна оминути увагою правові зв'язки, без яких не може існувати система. Правові зв'язки у цих правовідносинах можна класифікувати на *внутрішні* – ті, що не виходять за межі цього правовідношення, тобто зв'язки між безпосередніми учасниками правовідносин, та *зовнішні* – ті, що відсилають до інших правовідносин пенсійної системи (пенсійні правовідносини за віком). Йдеться, наприклад, про відсилання до правовідносин пенсійного забезпечення за віком, для встановлення розміру пенсії, а також до правовідносин з пенсійного забезпечення по інвалідності у разі необхідності встановлення непрацездатності особи з причин стану здоров'я. Наведений поділ правових зв'язків на внутрішні та зовнішні притаманний і пенсійному правовідношенню по інвалідності як системі.

Окремо варто пояснити, чому ЖЕК або інші організації з місця проживання так само включені до пенсійних правовідносин як системи, адже і вони є суб'єктами процедурних пенсійних правовідносин. Безумовно, зазначений суб'єкт є передусім активним учасником саме пенсійних процедурних правовідносин. Про цей аспект детально йтиметься при розкритті процедурних правовідносин у наступному розділі. Натомість, як уже вказувалося, пенсійні правовідносини у зв'язку із втратою годувальника є найбільш складними і багатогранними, у яких, як і в пенсійному забезпеченні по інвалідності, матеріально-забезпечувальні

правовідносини тривалі. Через певний строк необхідно підтверджувати свою правоздатність, а отже, номінально можна говорити про залучення до пенсійних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника як системи і цього суб'єкта.

Розглянувши три види пенсійних правовідносин у солідарній пенсійній системі України, не можна оминути увагою пенсійні правовідносини за вислугу років один із спеціальних видів пенсійних правовідносин як системи. Розкриття особливостей цього виду пенсійних правовідносин дозволить перейти до питання системи пенсійних правовідносин.

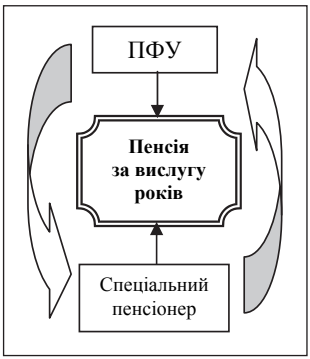

Схема 4

Пенсійні правовідносини за вислугу років як система (схема 4)

У пенсійній системі України є спеціальний вид пенсійного забезпечення, а отже, і правовідносин, який має довгу історію і, можна сказати, є основним різновидом спеціального пенсійного забезпечення – це пенсія за вислугу років. Так, до запровадження всеохоплюючої системи пенсійного забезпечення остання виплачувалась окремим громадянам, які були, як правило, військовослужбовцями та державними службовцями. Пенсійні правовідносини за вислугу років є за своєю структурою однаковими із пенсійними правовідносинами за віком. Вони також є простими правовідносинами. Особливість та відмінність пенсійних правовідносин за вислугу років полягала в тому, що один із суб'єктів має спеціальний статус і здійснює особливу, що визначена законодавством, діяльність. Самі ж пенсійні правовідносини цього виду виникають не за умови досягнення пенсійного віку, а за наявності спеціального стажу роботи. Однак, відповідно до законодавчих змін, починаючи з 1 січня 2016 року, залежно від суб'єкта пільгового пенсійного забезпечення Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України"[1] від 24.12.2015 року № 911 для цих категорій осіб запроваджується фіксований пенсійний вік від 50 до 55 років залежно від трудової діяльності. Проте час виходу на пенсію залишається дочасним, оскільки він нижчий від загального пенсійного віку, адже специфіка трудової діяльності є визначальним фактором для отримання пенсії за вислугу років. Крім цього, вона може бути різноплановою і поширюється на військовослужбовців, осіб, які

[1] Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України" від 24.12.2015 р. № 911. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/911-19

працюють на посадах, віднесених до списків № 1 та № 2, працівників цивільної авіації та інших осіб, визначених спеціальними законами.

Вважаємо, що цей різновид пенсійного забезпечення ще не вичерпав своїх можливостей і відповідає принципу єдності та диференціації пенсійного забезпечення, але в окремих випадках потребує свого вдосконалення, особливо в питанні суб'єктного складу, а також обґрунтованості того спеціального стажу, який визначений законодавством.

Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9 липня 2003 № 1058 передбачає у перспективі створення системи професійного пенсійного забезпечення.

Не залишається осторонь і юридична наука. Так, із позиції фінансового права у 2010 році М.О. Лібанов захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему "Правове регулювання професійних пенсій в Україні"[1]. У реалізації та вивченні цього питання значний прогрес був досягнутий у Білорусі. Так, реалізація ідеї професійної пенсійної системи знайшла своє відображення у Законі Республіки Білорусі від 5 січня 2008 р. № 322 "Про професійне пенсійне страхування"[2]. У 2012 році у Мінську І.О. Долгольова (Комодська) захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему "Правове регулювання професійного пенсійного страхування в Республіці Білорусь"[3].

Всебічно дослідивши взаємозв'язки в солідарній системі, можна перейти до другого рівня пенсійної системи України і за аналогією з вищевикладеним схематично показати пенсійне правововідношення як систему та систему пенсійних правовідносин у накопичувальній пенсійній системі. Особливої актуальності це питання набуває сьогодні, коли на розгляді у Парламенті перебуває проект закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій"[4] (реєст. № 2767).

---

[1] *Лібанов М.О.* Правове регулювання професійних пенсій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / *Максим Олександрович Лібанов*. – К., 2010. – 245 с.

[2] Закон Республики Беларусь "О профессиональном пенсионном страховании" от 05.01.2008 г. № 322. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h10800322&p2=%7BNRPA%7D

[3] *Долголева И.А.* Правовое регулирование профессионального пенсионного страхования в Республике Белорусь: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *И.А. Долголева*. – Минск, 2012. – 28 с.

[4] Проект закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій" (реєст. № 2767). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55000

Відповідно до ст. 54 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" накопичувальна пенсійна система передбачає два види пенсійного забезпечення:

1) довічну пенсію;
2) одноразову виплату.

Ці види пенсії виплачуються за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування, що обліковуються на її накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді або на індивідуальному пенсійному рахунку у відповідному недержавному пенсійному фонді – суб'єкті другого рівня системи пенсійного забезпечення, за умови досягнення пенсійного віку, передбаченого ст. 26 наведеного Закону, а в разі відстрочення часу призначення пенсії за віком у період після досягнення такого віку – з дня закінчення строку відстрочення дати призначення пенсії за віком у солідарній системі.

Окремо вважаємо за необхідне зазначити, що довічна пенсія має три види. Так, ст. 57 згаданого Закону визначає, що страхова організація, що здійснює виплати довічних пенсій, зобов'язана пропонувати учаснику накопичувальної системи пенсійного страхування такі види довічних пенсій:

1) довічну пенсію з установленим періодом;
2) довічну обумовлену пенсію;
3) довічну пенсію подружжя.

Довічна пенсія з установленим періодом – щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера, але не менше ніж упродовж десяти років із дня її призначення. У разі смерті пенсіонера право на отримання призначеної довічної пенсії упродовж установленого періоду мають спадкоємці, зазначені в договорі страхування довічної пенсії або визначені відповідно до Цивільного кодексу України.

Довічна обумовлена пенсія – щомісячна виплата, яка здійснюється упродовж життя пенсіонера. У разі, якщо загальна сума довічної обумовленої пенсії, виплачена пенсіонеру на момент смерті, є меншою, ніж сума, обумовлена в договорі страхування довічної пенсії, різниця коштів між зазначеними сумами виплачується спадкоємцям, зазначеним у договорі страхування довічної пенсії або визначеним відповідно до Цивільного кодексу України.

Довічна пенсія подружжя – щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера, а після його смерті – його чоловіку (дружині), який (яка) досягли пенсійного віку, передбаченого статтею 26 цитованого Закону, протягом їхнього життя.

Учасник накопичувальної системи пенсійного страхування має право вільного вибору одного з видів довічних пенсій. Вид довічної пенсії, обраний учасником накопичувальної системи пенсійного страхування, зазначається в договорі страхування довічної пенсії.

Дострокове припинення дії договору страхування довічної пенсії за бажанням сторін забороняється.

Таким чином, довічна пенсія дублюється як фрактал у своїх різновидах (про що вже йшлося вище) і повністю співпадає за суб'єктним складом, тому окремо схематично їх зображати необхідності нема, за винятком довічної пенсії подружжя. Окремий суб'єктний склад цих правовідносин буде визначено нижче.

Правовідносини з довічного пенсійного забезпечення як система (схема 5)

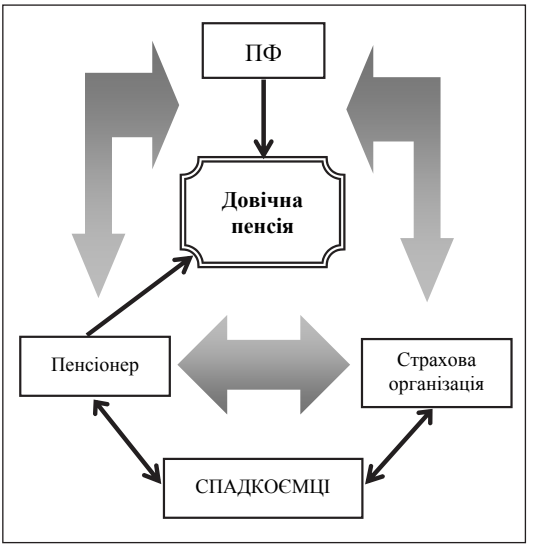

Схема 5

Правовідносини в накопичувальній системі регулюються здебільшого імперативним методом. Особливість цього виду пенсійного забезпечення полягає в тому, що, з одного боку, пенсійна система базується на засадах накопичення, як і система недержавного пенсійного забезпечення, а не розподілу, а з іншого, договір не займає домінуючої позиції. Йдеться про те, що Закон визнає існування договору між страховиком та страхувальником, але такі суттєві умови договору, як строк договору, розмір страхового внеску є обов'язковими, а час та розмір виплати – добровільними. Очевидно, що цей вид пенсійного забезпечення увібрав і імперативні, і диспозитивні способи правового регулювання. Іншими словами, накопичувальна система – це поєднання окремих елементів солідарної системи пенсійного забезпечення і системи недержавного пенсійного забезпечення. Сьогодні накопичувальна система передбачена пенсійним законодавством, але її впровадження відкладається через низку соціально-економічних, політичних питань.

Правовідносини з довічної пенсії в накопичувальній пенсійній системі ще буде всебічно проаналізовано нижче, метою цього розгляду є показати їх як систему та зв'язки її елементів. Зі схеми 5 видно, що ядром є сама довічна пенсія, як і в будь-якого виду пенсії.

Довічна пенсія за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування враховується під час визначення мінімальної пенсії за віком.

Виплата довічної пенсії здійснюється у строки і в порядку, що визначені договором страхування довічної пенсії, а отже, виникає новий суб'єкт цих правовідносин – страхова організація. Страхування і виплата довічної пенсії здійснюється згідно із Законом України "Про страхування"[1] від 7 березня 1996 року № 85/96 страховою організацією, обраною застрахованою особою. Розмір довічної пенсії розраховується страховою організацією актуарно, виходячи з суми оплати договору страхування довічної пенсії, з урахуванням майбутнього інвестиційного доходу, забезпечуваного страховою організацією, видатків, пов'язаних з подальшим інвестуванням зазначених сум, та з урахуванням середньої для чоловіків і жінок величини тривалості життя. Виплата довічної пенсії здійснюється у строки і в порядку, що визначені договором страхування довічної пенсії.

Страхові організації, що здійснюють страхування і виплату довічної пенсії, передбаченої Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", забезпечують свою платоспроможність відповідно до законодавства про страхову діяльність.

Переплетення договірних та недоговірних відносин є характерною особливістю пенсій у накопичувальній системі, тобто суб'єкти цих правовідносин зобов'язані брати участь у пенсійному страхуванні, а з страховою організацією вони укладають договір, який визначений законом.

Не менш важливим елементом правовідношення довічної пенсії є те, що сама пенсія з самого початку сприймається як власність, що є правильним. А якщо є власність, то, відповідно, після смерті власника в нього є спадкоємці, тобто в разі смерті пенсіонера право на отримання призначеної довічної пенсії упродовж установленого періоду мають спадкоємці, зазначені в договорі страхування довічної пенсії або визначені відповідно до Цивільного кодексу України. Схоже формулювання закон передбачає і для правовідносин із довічної обумовленої пенсії, а саме: у разі, якщо загальна сума довічної обумовленої пенсії, виплачена пенсіонеру на момент смерті, є меншою, ніж сума, обумовлена в договорі страхування довічної пенсії, різниця коштів між зазначеними сумами виплачується спадкоємцям, зазначеним у договорі страхування довічної пенсії або визначеним відповідно до Цивільного кодексу України. Отже, факультативним суб'єктом пенсійних правовідносин у накопичувальній системі можна і необхідно визнавати спадкоємців, таким чином, можна говорити і про існування в пенсійному забезпеченні спадкових правовідносин.

Особливим видом довічної пенсії є пенсія подружжя.

[1] Закон України "Про страхування" від 07.03.1996 р. № 85/96. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр

Довічна пенсія подружжя – щомісячна виплата, яка здійснюється упродовж життя пенсіонера, а після його смерті – його чоловіку (дружині), який (яка) досягли пенсійного віку, передбаченого ст. 26 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", упродовж їхнього життя. Цікаво, що такий правовий механізм є дуже схожим на пенсію у зв'язку із втратою годувальника в солідарній системі.

Правовідношення з довічної пенсії подружжя як система (схема 6)

Якщо детально вивчити аправові зв'язки, які виникають у цьому виді правовідносин, то очевидно, що додатковим суб'єктом у них може стати один із подружжя, який залишається після смерті пенсіонера. На нашу думку, слушною є аналогія із пенсією у зв'язку із втратою годувальника з тією тільки поправкою, що пенсія виплачується не всім непрацездатним сім'ї, які перебували на утриманні годувальника, а тільки вдові (вдівцю).

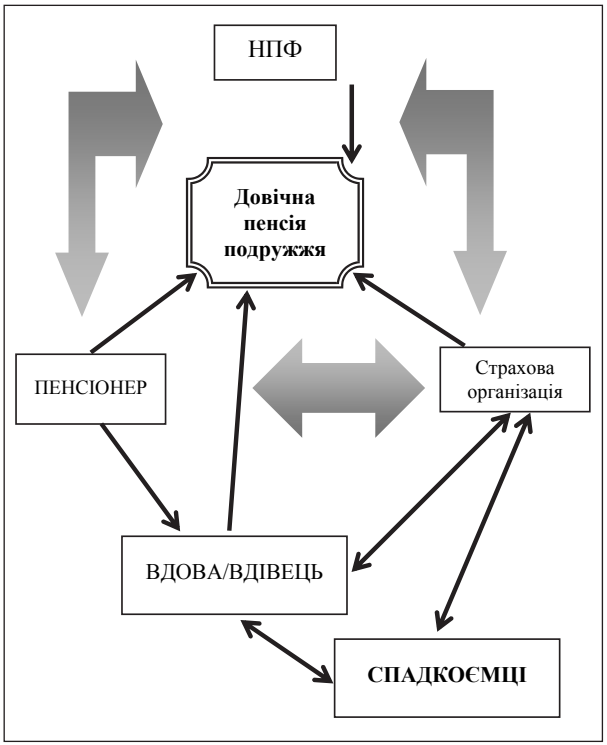

Схема 6

Крім цього, як і у випадку з попередніми видами довічних пенсії (на визначений строк та обумовленою пенсією), факультативними суб'єктами можуть бути спадкоємці відповідно до договору страхування довічної пенсії, заповіту чи цивільного законодавства України.

Основною відмінністю цього виду довічної пенсії подружжя від пенсії у зв'язку із втратою годувальника є те, що довічна пенсія подружжя можлива тільки за умови волі одного із подружжя, тоді як у пенсійному забезпеченні у зв'язку із втратою годувальника – воля годувальника не

впливає на виникнення, зміну чи припинення цих пенсійних правовідносин.

Учасник накопичувальної системи пенсійного страхування має право вільного вибору одного з видів довічних пенсій, зазначених у цій статті.

Вид довічної пенсії, обраний учасником накопичувальної системи пенсійного страхування, зазначається в договорі страхування довічної пенсії.

У договорі страхування довічної пенсії також обов'язково вказується ставку інвестиційного доходу, яка застосовується для розрахунку обраної довічної пенсії.

Страхова організація не має права відмовити учаснику накопичувальної системи пенсійного страхування в укладенні договору страхування одного з видів довічної пенсії, передбачених цією статтею.

Дострокове припинення дії договору страхування довічної пенсії за бажанням сторін забороняється.

Іншим видом пенсійного забезпечення у накопичувальній системі є *одноразова пенсійна виплата*, тому нижче пропонуємо її розгляд через призму теорії систем.

Одноразова виплата учаснику накопичувальної системи пенсійного страхування за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування здійснюється в порядку, визначеному ст. 56 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування":

1) територіальним органом Пенсійного фонду – за рахунок коштів, що обліковуються на накопичувальному пенсійному рахунку учасника накопичувальної системи пенсійного страхування;

2) адміністратором відповідного недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення – за рахунок коштів, що обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку учасника накопичувальної системи пенсійного страхування.

Законодавець чітко визначив випадки, коли можлива одноразова пенсійна виплата в накопичувальній системі:

1) у разі, якщо сума належних учаснику накопичувальної системи пенсійного страхування на момент набуття права на пенсію пенсійних коштів не досягає мінімальної суми коштів, необхідної для оплати договору страхування довічної пенсії, визначеної національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, то ця особа (а в разі її смерті – члени її сім'ї чи спадкоємці) має право на отримання одноразової виплати;

2) на вимогу учасника накопичувальної системи пенсійного страхування одноразова виплата здійснюється в разі виїзду цієї особи за кордон на постійне місце проживання.

3) якщо учасник накопичувальної системи пенсійного страхування

визнаний інвалідом I або II групи і набуває право на пенсію по інвалідності відповідно до цього Закону в солідарній системі, належні йому пенсійні кошти накопичувальної системи пенсійного страхування, розраховані відповідно до ч. 7 ст. 80 цитованого Закону, використовуються за його вибором для: а) здійснення одноразової виплати незалежно від достатності обсягу такої суми коштів для оплати договору страхування довічної пенсії; б) оплати договору страхування довічної пенсії.

Важливо наголосити, що викладене вище інформує, що це випадок, коли правовідносини солідарної пенсійної системи є передумовою виникнення пенсійних правовідносин у накопичувальній системі, що вкотре підкреслює той факт, що пенсійна система пов'язана різними правовими зв'язками, які можуть бути непомічені при побіжному огляді.

У разі визнання учасника накопичувальної системи пенсійного страхування інвалідом III групи належні йому пенсійні кошти використовуються ним після досягнення віку, передбаченого ст. 26 цього Закону, на оплату договору страхування довічної пенсії, а в разі недостатності суми коштів для оплати такого договору – на здійснення одноразової виплати.

Як і у випадку з довічною пенсійною виплатою, одноразова пенсійна виплата визнається державою як власність пенсіонера, а отже, і передбачає можливість її спадкування. Йдеться про те, що в разі смерті учасника накопичувальної системи пенсійного страхування до досягнення ним віку, належні йому пенсійні кошти накопичувальної системи пенсійного страхування успадковуються в порядку, визначеному Цивільним кодексом України.

Для отримання одноразової виплати учасник накопичувальної системи пенсійного страхування чи його спадкоємці подають територіальному органу Пенсійного фонду або адміністраторові відповідного недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення – заяву та документи, що підтверджують їхнє право на отримання такої виплати. Перелік зазначених документів затверджує центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення.

Одноразова виплата здійснюється протягом десяти робочих днів з дня надходження заяви та зазначених документів.

Це дозволяє схематично відтворити **правовідношення з одноразової пенсійної виплати як систему (схема 7)**.

Наведена схема 7 дає можливість побачити, які правові зв'язки є домінуючими в цьому виді правовідносин. Наявність можливості спадкування робить їх складними з кількох причин, оскільки виникає факультативний суб'єкт, а також виникають спадкові правовідносини, тобто відбувається трансформування одноразової пенсії з об'єкта пенсійних правовідносин на об'єкт цивільних. У цьому контексті варто наголосити

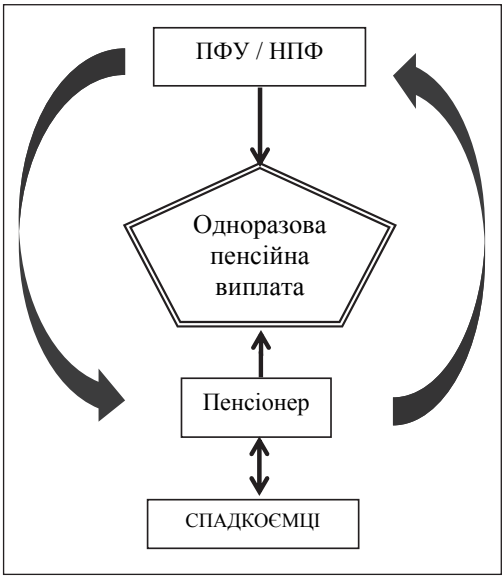

Схема 7

на тому, що цей вид пенсії не є пенсією у класичному її розумінні, якій притаманний соціальний аспект. Проте, на нашу думку, за умови існування трирівневої пенсійної системи визнавати пенсією тільки ту виплату, що закріплена в солідарній пенсійній системі, теж не можна. Недержавне пенсійне забезпечення не менш важливе, а в перспективі рівноцінне пенсійному забезпеченню у солідарній системі. Про галузеву приналежність ще йтиметься, але той факт, що цивільно-правова складова пенсії у недержавному пенсійному забезпеченні не може бути причиною невизнання такої пенсії об'єктом пенсійних правовідносин – очевидна.

Третім рівнем пенсійної системи України є система недержавного пенсійного забезпечення. Відповідно до ст. 2 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення"[1] 09 липня 2003 року № 1057, недержавне пенсійне забезпечення це – складова частина системи накопичувального пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі фізичних та юридичних осіб, крім випадків, передбачених законами, у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат.

Окремо хотілося б наголосити на тому, що прийнятий закон є одним із найстабільніших, оскільки за понад десять років свого існування до нього внесено тільки дванадцять змін, які здебільшого носили редакційний характер. Для порівняння: до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" за цей же період внесено 54 зміни та винесено чотири Рішення Конституційного Суду України, двома з яких окремі положення визнано такими, що супер-

[1] Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" 09.07.2003 р. № 1057. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http:// http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-15

ечать Конституції України. Про роль конституційної юстиції в пенсійній правозастосовчій практиці буде сказано нижче.

Ключовим аспектом недержавного пенсійного забезпечення є те, що правове регулювання цих відносини здійснюється диспозитивним методом. Саме у договірному порядку сторони визначають свої права й обов'язки і приймають вольове рішення про участь у цих відносинах. Ст. 55 Закону визначає, що пенсійний контракт є договором між пенсійним фондом та його вкладником, який укладається від імені пенсійного фонду його адміністратором та згідно з яким здійснюється недержавне пенсійне забезпечення учасника або декількох учасників фонду за рахунок пенсійних внесків такого вкладника.

Можна говорити про те, що цей вид пенсійного забезпечення лежить у площині цивільних правовідносин з особливим об'єктом – пенсією, що закономірно відносить їх до сфери пенсійного забезпечення. Така ситуація натомість призводить до того, що регулювання пенсійних відносин механізмами приватного права можливе, що і було доведено на практиці.

Продовжуючи розкривати правовідносини в недержавному пенсійному забезпеченні з позицій системного підходу, закцентуємо, що ключове місце в ньому займають суб'єкти. Суб'єктний склад на третьому рівні пенсійної системи є різноманітним, оскільки ці правові норми регулюють не тільки пенсійні та пов'язані з ними відносини, але і фінансові, банківські, управлінські тощо. Саме з цих причин пропонуємо навести їх всіх, а для відображення системи тільки ті, які є суб'єктами пенсійних або пов'язаних з пенсійним забезпеченням відносин.

До суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення належать: недержавні пенсійні фонди; страхові організації, які уклали договори страхування довічної пенсії з учасниками фонду, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду; банківські установи, які уклали договори про відкриття пенсійних депозитних рахунків; вкладники та учасники пенсійних фондів, учасники накопичувальної системи пенсійного страхування; вкладники пенсійних депозитних рахунків; учасники недержавного пенсійного забезпечення; засновники пенсійних фондів; роботодавці – платники корпоративних пенсійних фондів; саморегулівні організації суб'єктів, які надають послуги у сфері недержавного пенсійного забезпечення; органи державного нагляду і контролю у сфері недержавного пенсійного забезпечення; адміністратори пенсійних фондів; компанії з управління активами; зберігачі; аудитори; особи, які надають консультаційні й агентські послуги.

Натомість безпосереднє недержавне пенсійне забезпечення здійснюється:

1) пенсійними фондами шляхом укладення пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів та вкладниками таких фондів;

2) страховими організаціями шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії з учасниками фонду, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду відповідно до законодавства про страхування;

3) банківськими установами відповідно до цього Закону та законодавства про банківську діяльність шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб.

Очевидно, що кожен із цих суб'єктів потребує свого окремого та детального вивчення, але у зв'язку з тим, що створення, реорганізація чи припинення існування цих суб'єктів є сферою цивільно-правових відносин, вони є предметом вивчення цивільно-правової науки. Про це свідчать, наприклад, наукові роботи Ю.В. Вітки[1], М.В. Венецької[2] та інших цивілістів. Можна також згадати про дисертаційне дослідження з фінансового права М.О. Лібанова[3], який розкриває проблеми функціонування професійного пенсійного забезпечення. Натомість метою цього монографічного дослідження є виключно правоздатність суб'єктів та законність їх функціонування.

Як уже наголошувалося вище, об'єктом пенсійних правовідносин є конкретний вид пенсії; у системі недержавного пенсійного забезпечення налічується три види пенсій:

1) довічні пенсії (довічний ануїтет) (ст. 62 Закону);

2) пенсії на визначений строк (ст. 63 Закону);

3) пенсійна виплата, що здійснюється одноразово (ст. 64 Закону).

Відповідно до ст. 60 Закону розміри пенсійних виплат визначаються із сум пенсійних коштів, що обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду; тривалості виплати та формули розрахунку величини пенсії на визначений строк згідно з методикою, затвердженою національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг.

Для початку виплат пенсійними фондами та за рахунок пенсійних коштів, накопичених на пенсійних депозитних рахунках у банку пенсії на визначений строк та пенсійної виплати, що здійснюється одноразово, Закон визначає відповідні умови та строки здійснення пенсійних виплат, серед яких:

---

[1] *Вітка Ю.В.* Недержавні пенсійні фонди: особливості цивільно-правового статусу: монограф. / *Ю.В. Вітка*. – К.: "ВПК "Експрес-Поліграф", 2010. – 220 с.

[2] *Венецька М.В.* Недержавні пенсійні фонди – учасники ринку фінансових послуг. В кн. Суб'єкти цивільного права: монограф. / за заг. ред. *Я.М. Шевченко*.– Х.: Харків юридичний, 2009. – С. 263–311.

[3] *Лібанов М.О.* Правове регулювання професійних пенсій в Україні: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / *М.О. Лібанов*. – К, 2010.– 18 с.

1) досягнення учасником фонду пенсійного віку;

2) визнання учасника фонду інвалідом;

3) медично підтверджений критичний стан здоров'я (онкозахворювання, інсульт тощо) учасника фонду;

4) виїзд учасника фонду на постійне проживання за межі України;

5) смерть учасника фонду.

Пенсійний вік, після досягнення якого учасник фонду має право на отримання пенсійної виплати, визначається за заявою учасника фонду, форма якої встановлюється національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, крім випадків, коли пенсійний вік визначається пенсійним контрактом відповідно до закону, що встановлює обов'язковість відрахувань на недержавне пенсійне забезпечення для окремих категорій громадян.

Пенсійний вік, що визначається учасником фонду, може бути меншим від пенсійного віку, який надає право на пенсію за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням, але не більш як на 10 років, якщо інше не визначено законом. Пенсійний вік, що визначається учасником фонду, може бути більшим від пенсійного віку, який надає право на пенсію за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням.

Правовідносини з виплати довічної пенсії (довічного ануїтету) як система (схема 8). Довічні пенсії (довічні ануїтети) виплачуються учасникам фондів страховими організаціями, з якими ці учасники уклали договір страхування довічної пенсії, за рахунок грошових коштів, перерахованих страховій організації.

Договір страхування довічної пенсії укладається між учасником фонду та страховою організацією згідно із законодавством про страхування з урахуванням вимог законодавства та пенсійного контракту, після настання пенсійного віку, визначеного учасником фонду.

Для укладення договору страхування довічної пенсії учасник фонду подає страховій організації довідку адміністратора про обсяг належних йому пенсійних коштів.

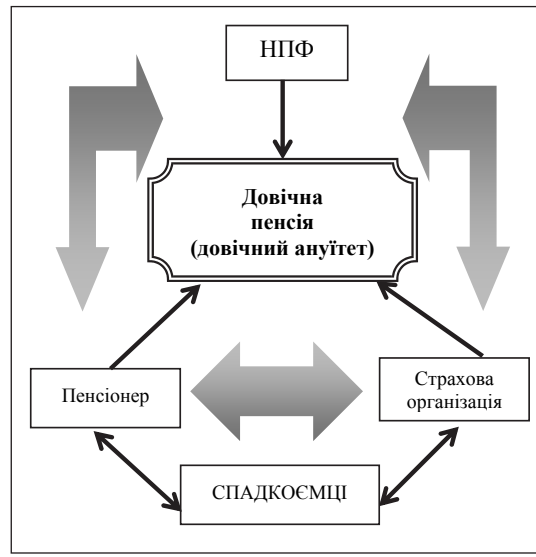

Схема 8

З наведеної схеми 8 видно, що довічна пенсія (довічний ануїтет) нічим не відрізняється від довічної пенсії в накопичувальній пенсійній системі, за винятком однієї особливості, що для участі в недержавному пенсійному забезпеченні необхідна воля людини, яка реалізується через укладання пенсійного контракту.

Іншим видом правовідносин у системі недержавного пенсійного забезпечення є **пенсійні правовідносини на визначений строк як система (схема 9)**. Так, відповідно до ст. 63 Закону виплата пенсії на визначений строк здійснює адміністратор пенсійного фонду:

1) за бажанням учасника фонду, який має право на отримання пенсійних виплат відповідно до його заяви;

2) на вимогу учасника фонду (з дня виникнення у нього права згідно з умовами пенсійного контракту на страхування довічної пенсії, якщо придбання довічного ануїтету може негативно вплинути на розмір пенсійних виплат).

Пенсія на визначений строк розраховується, виходячи із строку не менш як десять років від початку здійснення першої виплати.

Протягом періоду виплати пенсії на визначений строк учасник фонду у будь-який час може:

1) перейти до іншого пенсійного фонду з метою подальшого отримання пенсії обраного виду. При цьому пенсійний фонд, до якого перейшов учасник фонду, продовжує виплату такої пенсії протягом строку, що залишився;

2) укласти із страховою організацією договір страхування довічної пенсії з оплатою такого договору за рахунок пенсійних коштів, які обліковуються на його індивідуальному пенсійному рахунку в пенсійному фонді.

Як бачимо, факультативним суб'єктом виступають у цих відносинах спадкоємці. Про це вже частково йшлось під час аналізу накопичувальної пенсійної системи, але у зв'язку з тим, що питання успадкування пенсійних активів у Законі України "Про недержавне пенсійне забезпечення" закріплене у окремій главі, то це питання треба розглянути детальніше.

Інший вид **пенсійних правовідносин як системи є пенсійна виплата, що здійснюється одноразово (одноразова пенсійна виплата)**.

Вище вже зазначалося, що головною підставою для виплати одноразової пенсійної виплати є пенсійний вік, але Законом передбачено ряд випадків, коли одноразова виплата може здійснитися раніше.

Відповідно до ст. 65 Закону пенсійна виплата може здійснюватися адміністратором одноразово на вимогу учасника фонду в разі:

1) медично підтвердженого критичного стану здоров'я (онкозахворювання, інсульт тощо) або настання інвалідності учасника фонду;

2) коли сума належних учаснику фонду пенсійних коштів на дату

настання пенсійного віку учасника фонду не досягає мінімального розміру суми пенсійних накопичень, встановленого національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг;

3) виїзду учасника фонду на постійне проживання за межі України.

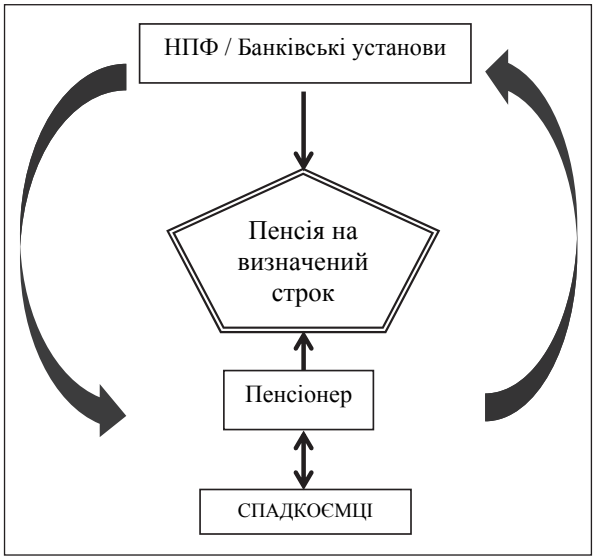

Схема 9

Пенсійна виплата здійснюється одноразово спадкоємцям учасника фонду адміністратором. Для її отримання учасники фонду, а в разі смерті учасника – його спадкоємці подають адміністратору заяву та документи, які підтверджують їхнє право на отримання цієї виплати.

Пенсійна виплата, що здійснюється одноразово, визначається виходячи із суми пенсійних коштів, які обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду на день подання заяви на отримання такої виплати. Вона провадиться протягом п'яти робочих днів після отримання відповідної заяви та необхідних документів.

Схематично виплата, що здійснюється одноразово, має таку ж форму, як і виплата, що здійснюється на конкретний строк.

Як уже зазначалося, особливе місце у системі недержавного пенсійного страхування займає інститут спадкування. У Законі України "Про недержавне пенсійне забезпечення" розділ X визначає правовий статус пенсійних активів.

Недержавному пенсійному забезпеченню не відомий такий вид пенсії, як довічна пенсія подружжя, але відповідно до ст. 66 Закону "Розподіл та успадкування пенсійних активів", пенсійні кошти, накопичені за час перебування у шлюбі одним із подружжя у пенсійному фонді чи на пенсійному депозитному рахунку, є спільним майном подружжя, якщо інше не передбачено шлюбним контрактом. У разі розподілу пенсійних коштів у зв'язку із розірванням шлюбу кожна із сторін визначає пенсійний фонд чи банківську установу, яка має право на відкриття пенсійного депозитного рахунку, для передачі належної їй частини пенсійних коштів

та письмово повідомляти про це адміністратора та банківську установу, з яких передаються пенсійні кошти.

Запропонований правовий механізм є до певної міри підвищеною формою захисту одного із подружжя. Йдеться про те, що якщо успадковувати пенсійні активи в загальному порядку, то один із подружжя разом із іншими спадкоємцями першої черги, успадкували б пенсійні активи, які розподілилися б порівно. У цьому випадку законодавець визначив правовий статус пенсійних активів, як спільне майно подружжя, тобто, пенсійні активи діляться у рівних долях навпіл, половину автоматично успадковує один із подружжя, а інша половина ділиться між іншими спадкоємцями першої черги, зокрема одного із подружжя порівну. Таким чином, хоча недержавному пенсійному забезпеченню не відома така форма пенсійних відносин, як пенсія подружжя, але через механізм спадкування, вдова/вдівець мають привілейований статус щодо успадкування цих пенсійних активів.

Пенсійні кошти успадковуються згідно з цивільним законодавством України.

Якщо адміністратор отримав інформацію про смерть учасника фонду чи оголошення такої особи померлою, він зобов'язаний письмово повідомити упродовж 10 робочих днів із дня отримання такої інформації осіб, зазначених цим учасником, а також державну нотаріальну контору за місцем проживання учасника фонду.

Спадкоємець, який прийняв спадщину, зобов'язаний протягом двох місяців після закінчення строку для прийняття спадщини подати адміністратору заяву про оформлення права на спадщину.

Успадковані пенсійні кошти виплачуються спадкоємцям як одноразова пенсійна виплата.

Якщо успадковані пенсійні кошти сформовано за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування, і спадкоємець не досяг пенсійного віку, передбаченого ст. 26 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", такі кошти за бажанням спадкоємця можуть бути спрямовані до Накопичувального пенсійного фонду та обліковуватися на його накопичувальному пенсійному рахунку або до іншого недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня, учасником якого є зазначений спадкоємець. При цьому розмір витрат на переведення пенсійних коштів визначається відповідно до Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення".

У разі відсутності в померлого учасника накопичувальної системи пенсійного страхування спадкоємців за законом та за заповітом належні йому кошти, що обліковані на його накопичувальному пенсійному рахунку в накопичувальному фонді або на індивідуальному пенсійному рахунку у відповідному недержавному пенсійному фонді – суб'єкті другого рівня, спрямовуються до резерву коштів для покриття дефіциту бюджету

Пенсійного фонду у майбутніх періодах, передбаченого ст. 74 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". У такому разі робиться відповідна позначка в його персональній обліковій картці в системі персоніфікованого обліку.

Адміністратор, страхова організація або банківська установа здійснює одноразову пенсійну виплату спадкоємцям у строки, визначені цим Законом, якщо протягом цього строку не було накладено заборону на здійснення виплати.

Підводячи підсумки дослідженню пенсійного правовідношення як системи, врахувавши її загальні та особливі властивості, вважаємо за необхідне сформулювати його визначення. Отже, **пенсійне правовідношення як система** – це елемент системи вищого рівня (системи пенсійних правовідносин), що об'єднує взаємозалежні та взаємопов'язаних суб'єкти, і метою якого є реалізація права на пенсію.

2.2. СИСТЕМА ПЕНСІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Розглянувши пенсійне правовідношення як систему нижчого рівня, вважаємо за необхідне перейти до дослідження іншого, не менш важливого питання – системи пенсійних правовідносин як системи вищого рівня. Аналіз цього сегмента системи надзвичайно важливий, оскільки дозволяє показати, з одного боку, внутрішню взаємозалежність мікросистем та наявних між ними правових зв'язків, з іншого ж боку – автономність пенсійної системи в системі соціального захисту населення, що, у свою чергу, є додатковою аргументацією щодо відокремленності пенсійних правововідносин, їх предмету і фактично вибудовування каркасу нової комплексної галузі права – пенсійного права.

Солідарна пенсійна система України включає два режими реалізації особами права на пенсію – загальний та спеціальний. Якщо загальний режим загалом зрозумілий і стабільний, то спеціальний має особливості та вирізняється своєю нестабільністю. Ці пенсійні режими об'єднані у систему вищого рівня – солідарну пенсійну систему України.

Окремо хотілося б зазначити, що спеціальна система складається з двох основних правових режимів. Це різновиди пенсійного забезпечення, які запозичені із загальної системи пенсійного забезпечення (військовослужбовці та науковці), які мають окремий порядок призначення обчислення пенсії, але за своєю структурою дублюють види пенсійного забезпечення, що притаманні загальній системі та виключно спеціальне (пільгове) пенсійне забезпечення – пенсії за вислугу років.

На нашу думку, необхідно поділити спеціальне пенсійне забезпечення на дві групи: VIP-пенсійне забезпечення (залежно від професії – військові, науковці) та пільгове пенсійне забезпечення (залежно від умов праці – складні, важкі – особи, що працюють на посадах, віднесених до Списку №1 та №2, чи особи, які постраждали від аварії на ЧАЕС).

Диференціація пенсійного забезпечення на загальне та спеціальне, як правило, відбувається на основі вивчення специфічної трудової діяльності та як наслідок необхідності і доцільності існування окремих видів спеціального пенсійного забезпечення.

Як неодноразово наголошувалося, українське пенсійне законодавство перманентно перебуває у динаміці, тобто постійно змінюється. З одного боку, це вкрай негативна тенденція, оскільки це шкодить проведенню комплексної пенсійної реформи, з іншого ж боку, на нашу думку,

краще спорадичні та безсистемні зміни, ніж бездіяльність і зупинка будь-якого розвитку, від чого, власне, найбільше сьогодні потерпає трудове та житлове право, яке так і не вийшло на якісно новий рівень правового регулювання.

Пенсійне законодавство, як уже наголошувалося, зазнало трьох суттєвих змін, це реформа 1991, 2004 та 2011 років, нині сюди впевнено можна додати і 2015 рік, який ознаменувався значними законодавчими змінами. Це рік, коли Парламент зробив, без жодного перебільшення, прорив у реформуванні системи спеціального пенсійного забезпечення, що стало значним кроком у напрямку встановлення соціальної справедливості у пенсійному забезпеченні. Йдеться передусім про скасування спеціальних пенсій, окрім пенсій військовослужбовців та науковців. Проте, як ми вважаємо, у перспективі має залишитися тільки пенсія для військовослужбовців, оскільки це прямо передбачено ст. 17 Конституції України. Крім цього, суттєвих змін зазнало законодавство у частині правового регулювання пенсії за вислугу років. З одного боку, було збільшено страховий стаж, необхідний для призначення цих видів пенсії[1], з іншого – вперше в історії існування пенсії за вислугу років запроваджується пенсійний вік, який є нижчим від загального, але, крім спеціального стажу, встановлюється додатковий юридичний факт, без якого призначення пенсії за вислугою років не можливе[2].

Таким чином, сьогодні пенсійне законодавство поділилося на дві частини: до реформи і після реформи. Ст. 22 Конституції України встановлює заборону зворотної дії закону, а отже, скасувати вже призначені VIP-пенсії неможливо (*lex prospicit, non respicit*). Отже, є необхідність якщо в деталях не аналізувати, то відтворити те, що є сьогодні. Саме тому, нижче наводимо солідарну систему і власне систему пенсійних правовідносин до 1 червня 2015 року (схема 10) та після 1 червня 2015 року (схема 11).

Зауважимо, що ці законодавчі кроки все ж таки необхідно розцінювати як завершення початої у 2011 році модернізації системи спеціального пенсійного забезпечення.

Головною метою для завершального реформування пенсійної системи України було і залишається запровадження її другого рівня – загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної системи. Такі зміни передбачені проектом закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи

[1] Постанова Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України" від 29.07.2015 р. № 529. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248378838

[2] Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України" від 24.12.2015 р. № 911. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/911-19

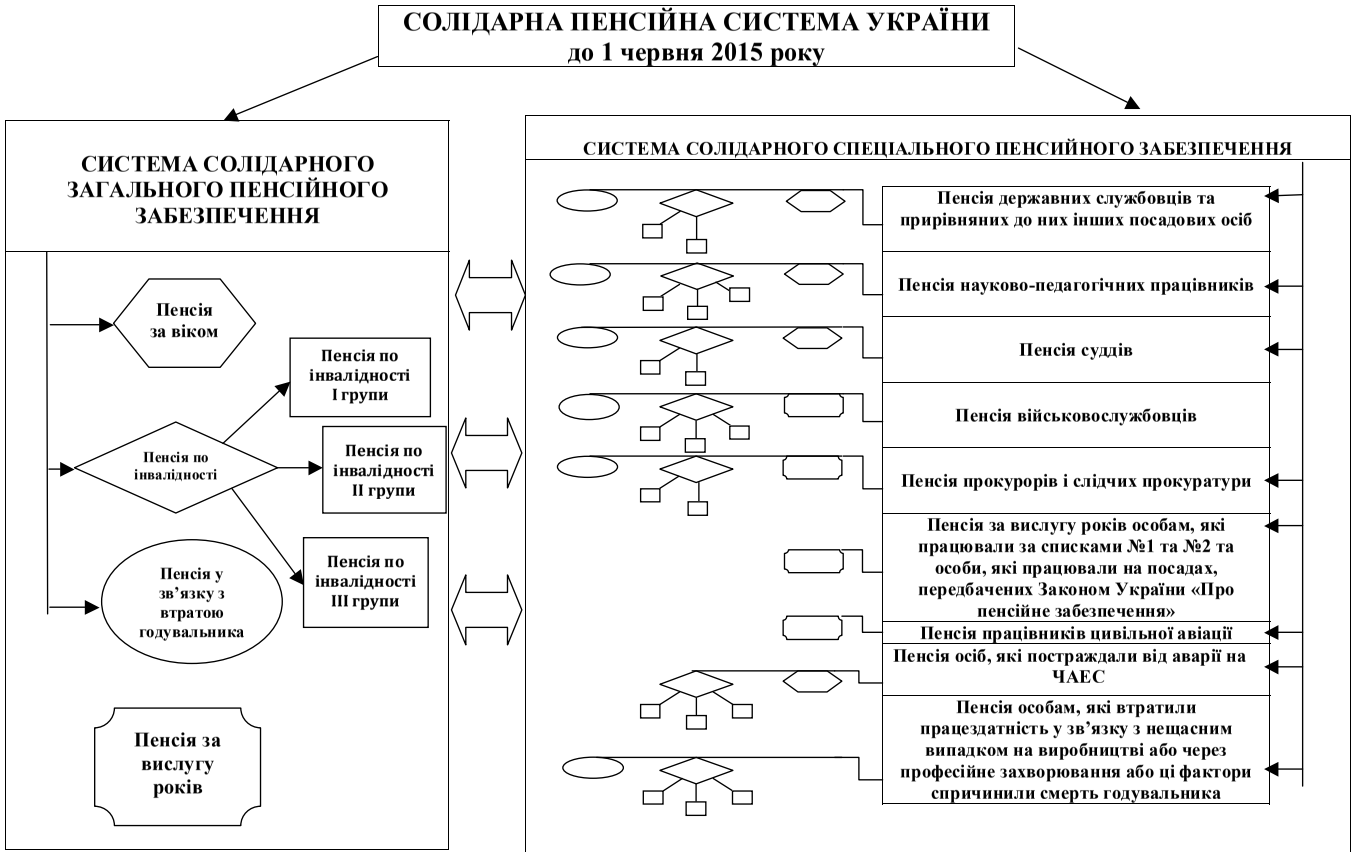
СОЛІДАРНА ПЕНСІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ
до 1 червня 2015 року
СИСТЕМА СОЛІДАРНОГО ЗАГАЛЬНОГО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
Пенсія за віком
Пенсія по інвалідності
Пенсія по інвалідності I групи
Пенсія по інвалідності II групи
Пенсія по інвалідності III групи
Пенсія у зв'язку з втратою годувальника
Пенсія за вислугу років
СИСТЕМА СОЛІДАРНОГО СПЕЦІАЛЬНОГО ПЕНСИЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
Пенсія державних службовців та прирівняних до них інших посадових осіб
Пенсія науково-педагогічних працівників
Пенсія суддів
Пенсія військовослужбовців
Пенсія прокурорів і слідчих прокуратури
Пенсія за вислугу років особам, які працювали за списками №1 та №2 та особи, які працювали на посадах, передбачених Законом України «Про пенсійне забезпечення»
Пенсія працівників цивільної авіації
Пенсія осіб, які постраждали від аварії на ЧАЕС
Пенсія особам, які втратили працездатність у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або через професійне захворювання або ці фактори спричинили смерть годувальника

Схема 10

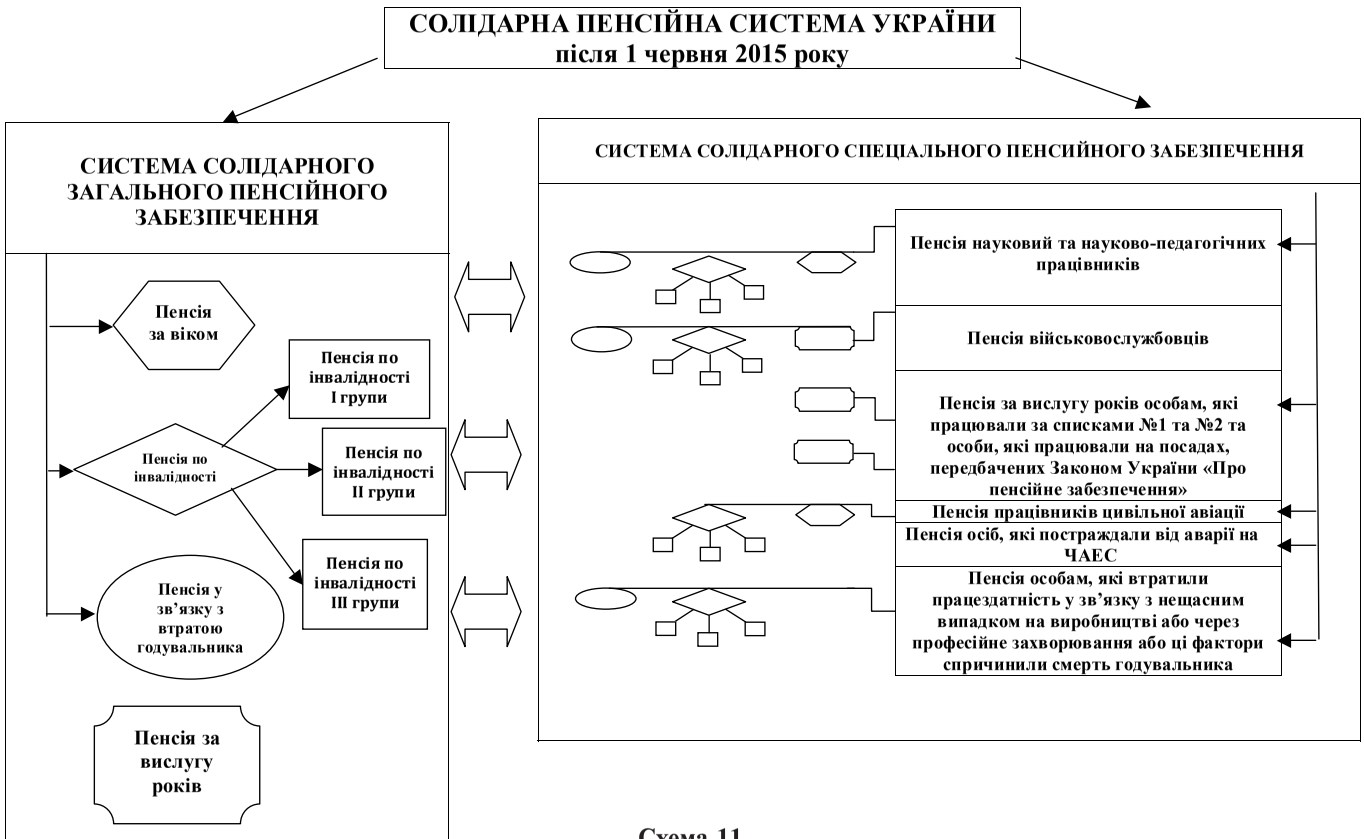
СОЛІДАРНА ПЕНСІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ
після 1 червня 2015 року
СИСТЕМА СОЛІДАРНОГО ЗАГАЛЬНОГО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
Пенсія за віком
Пенсія по інвалідності
Пенсія по інвалідності I групи
Пенсія по інвалідності II групи
Пенсія по інвалідності III групи
Пенсія у зв'язку з втратою годувальника
Пенсія за вислугу років
СИСТЕМА СОЛІДАРНОГО СПЕЦІАЛЬНОГО ПЕНСИЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
Пенсія науковий та науково-педагогічних працівників
Пенсія військовослужбовців
Пенсія за вислугу років особам, які працювали за списками №1 та №2 та особи, які працювали на посадах, передбачених Законом України «Про пенсійне забезпечення»
Пенсія працівників цивільної авіації
Пенсія осіб, які постраждали від аварії на ЧАЕС
Пенсія особам, які втратили працездатність у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або через професійне захворювання або ці фактори спричинили смерть годувальника

Схема 11

загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій"[1] (реєст. № 2767).

Солідарна система України – це спадок радянської системи пенсійного забезпечення, яка функціонувала на засадах аліментарності та безеквівалентності, але згодом була модернізована. Сучасна система відійшла від цих принципів і набула пенсійно-страхового характеру. Найбільш вразливим місцем солідарної системи є демографічні кризи, що є однією із найбільших проблем, які заважають цій системі бути дієвою та забезпечувати гідний рівень життя пенсіонерам сьогодні. Також можна навести інші проблеми: нелегальне працевлаштування, оплата праці у "конвертах" тощо.

Отже, повертаючись до системного підходу при дослідженні пенсійного законодавства, очевидним є приклад існування самодостатньої системи в праві. Вона має цілу низку ознак незалежної системи і може визначатися як автономна.

Солідарна система охоплює дві системи нижчого рівня (схема 10):

1) систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (загальна система);

2) систему спеціального пенсійного страхування (спеціальна система).

Система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування регулюється однойменним Законом України від 9 липня 2003 р. № 1058. Цей Закон закладає підвалини функціонування пенсійної системи загалом та пенсійних правовідносин зокрема. Він формулює об'єкт, суб'єктний склад, правові зв'язки (зміст) пенсійних правовідносин; визначає форму правового спілкування суб'єктів. Таким чином, цей закон можна вважати системоутворюючим, оскільки він не тільки визначає пенсійну систему України, але і формулює механізми правової реалізації права на пенсію, тобто визначає пенсійні правовідносини як системи нижчого рівня, забезпечує їхнє дієве функціонування, координацію та субординацію суб'єктів.

На підставі проведеного аналізу загальну пенсійну систему потрібно розуміти як сукупність правовідносин із пенсійного забезпечення у солідарній системі (за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника) – систем нижчого рівня, що визначаються Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9 липня 2003 р. № 1058.

---

[1] Проект закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій" (реєст. № 2767). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55000

Солідарна система також включає і систему спеціального пенсійного забезпечення, яку можна охарактеризувати як різновид загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що поширюється на окремих суб'єктів зі спеціальною правоздатністю, і яка виникає в особи після трудової діяльності на визначених спеціальним законодавством посадах та робочих місцях.

Найбільш досконалою видається класифікація спеціального пенсійного забезпечення, запропонована класиком науки трудового права і права соціального забезпечення Н.Б. Болотіною[1]. На її думку, спеціальна пенсійна система включає три види особливих режимів:

1) за особливостями професійного статусу (держслужбовці, судді, прокурори, науковці – майже ліквідована підгрупа спеціального пенсійного забезпечення);

2) за особливостями соціального статусу (особи, які постраждали від аварії на ЧАЕС, біженці, жертви політичних репресій);

3) пенсійне забезпечення на пільгових умовах, передбачених попереднім пенсійним законодавством (особи, які працювали у шкідливих та важких умовах праці, перелік яких визначається Списками № 1 та № 2).

Під спеціальною солідарною системою пенсійного забезпечення порібно розуміти сукупність правовідносин із пенсійного забезпечення за віком, за вислугою років, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника як систем нижчого рівня, що визначаються спеціальними законами України, що передбачають відмінний від Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" пенсійний режим, а пенсіонери мають спеціальну правоздатність.

Як уже наголошувалося, солідарна пенсійна система складається із двох систем нижчого рівня, які, безумовно, існуючи в межах однієї системи, тісно взаємопов'язані.

Окремо необхідно зупинитися на такій ознаці, як взаємозалежність однієї системи від іншої загалом та правовідносин як систем найнижчого рівня зокрема. Якщо порівнювати пенсійні правовідносини загальнообов'язкового державного пенсійного страхування за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника, їх структуру із пенсійними правовідносинами та їх структурою у системі солідарного спеціального пенсійного забезпечення, то можна побачити їхню структурну подібність. Йдеться, певна річ, не про розмір пенсії, не про конкретних суб'єктів чи порядок призначення, зміни, припинення пенсійного забезпечення, а взагалі – про структуру цих правовідносин. Для прикладу, пенсія за віком за загальною системою та спеціальною системою структурно нічим не відрізняється: об'єктом виступає пенсія, суб'єктами – пенсіонер та

[1] *Болотіна Н.Б.* Право людини на соціальній захист в Україні / *Н.Б. Болотіна*. – К.: Знання, 2010. – С. 68–69.

ПФУ, але розмір і навіть процедура, звичайно, інші. Об'єктом виступає не просто пенсія, а пенсія військовослужбовця чи науковця, і право на її отримання має особа, яка володіє спеціальною правоздатністю – наявністю спеціального стажу (військової служби). Такі ж аналогії можна проводити і з пенсійними правовідносинами по інвалідності та у зв'язку із втратою годувальника.

Таким чином, можна вважати, що визначені загальною пенсійною системою правовідносини є зразком для спеціальної пенсійної системи із власним, особливим наповненням.

У контексті проблеми взаємозалежності, як уже було сказано, у пенсійній системі немає домінуючих чи підпорядкованих пенсійних правовідносин, але одні системи є автономними, а інші пов'язані з іншими. Так, загальна система пенсійного забезпечення є автономною і функціонує незалежно від змін у спеціальній пенсійній системі. Спеціальна пенсійна система не впливає на розвиток і зміни загальної пенсійної системи, що не можна сказати про загальну пенсійну систему та її вплив.

Як унаочнюють схеми 10 та 11, спеціальна солідарна пенсійна система, крім пенсії за вислугу років, дублює різновиди пенсійного забезпечення та механізм його реалізації. Спеціальна пенсійна система не може обмежуватися тільки власним інструментарієм реалізації права на пенсію, оскільки такі категорії, як спеціальний стаж, спеціальний суб'єкт, спеціальна правоздатність та ін. невідривно пов'язані із загальним страховим стажем, загальною правоздатністю тощо.

В основному можна відповідально стверджувати, що пенсійні правовідносини як системи – і загальні, і спеціальні, – є однаковими за своєю структурою, а отже, вони є схожими одна на одну і складають елементи єдиної солідарної системи. Таким чином, системи нижчого рівня повторюють форму та структуру систем вищого рівня.

Із наведеного можна зробити висновок, що загальна система пенсійного забезпечення включає триелементну структуру системи пенсійних правовідносин. Ці правовідносини є еталонними, і їхня структура й алгоритм реалізації використовуються у спеціальній системі пенсійного забезпечення. Йдеться про те, що спеціальна солідарна система пенсійного забезпечення є віддзеркаленням загальної системи у контексті структури, але має низку особливостей (основу для обчислення, розмір пенсії, перерахунок, спеціальну правосуб'єктність тощо). Не дивлячись на таку специфіку, це дозволяє спеціальній системі функціонувати на основі тих самих засад, що і загальна система.

Необхідно зауважити, що системі спеціального пенсійного забезпечення, зокрема її окремих різновидів, притаманний окремий вид правовідносин як системи. Вище ми вже аналізували пенсійне правовідношення за вислугу років як систему. Отже, це ті правовідносини,

які, хоча і мають спільні риси з пенсійними правовідносинами за віком у загальній та спеціальній пенсійних системах, але не є їм тотожними. Перш за все тому, що є різні підстави виникнення пенсійних правовідносин. Якщо у першому випадку це все ж таки – пенсійний вік, а у спеціальній пенсійній системі – ще й спеціальний стаж, то пенсія за вислугу років – це спеціальний стаж і пенсійний вік, який є нижчим від загального.

На основі наведених вище аргументів пенсійні правовідносини за вислугу років не входять до загальної системи пенсійних правовідносин і знаходяться за її межами. Натомість вони є ключовим елементом, а в окремих випадках – єдиним видом спеціального пенсійного забезпечення.

Після змін 2015 року пенсійні правовідносини за загальною системою пенсійного забезпечення як фрактали повторюватися у спеціальній системі пенсійного забезпечення: 1) повністю (три елементи зі своєю специфікою); 2) окремо повторюються тільки один/два елементи, тобто пенсійне забезпечення певного виду включає тільки два елементи з трьох; 3) не повторюється – у випадку пенсійного забезпечення за вислугу років.

1. Таким чином, система спеціальних пенсійних правовідносин, що **повністю дублює структуру пенсійних правовідносин загальної пенсійної системи** (пенсія за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника) включає такі категорії осіб: а) науково-педагогічні працівники; б) військовослужбовці.

2. **Окремо повторюються тільки один/два елементи**, тобто пенсійне забезпечення певного виду включає тільки два елементи з трьох (за віком, по інвалідності або у зв'язку із втратою годувальника). До таких, як зазначено в таблиці, потрібно віднести: 1) осіб, які постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС[1]; 2) осіб, які визнані інвалідами чи втратили годувальника внаслідок нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання[2].

3. **Не повторюється жоден елемент пенсійних правовідносин загальної пенсійної системи**. Йдеться перш за все про категорію осіб, які мають право на пенсію за вислугу років. Спеціальна пенсійна система також має приклади пенсійних правовідносин, за якими категорії осіб, передбачені спеціальними законами, можуть у спеціальному порядку отримувати

[1] Закон України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 28.02.1991 р. № 796. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/796-12

[2] Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" від 23.09.1999 р. № 1005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1105-14

тільки пенсію за вислугу років, а інші види пенсії (по інвалідності або у зв'язку із втратою годувальника) вже за загальною системою пенсійного забезпечення. До таких категорій відносять осіб, які мають спеціальний стаж (спеціальна правоздатність), тобто ті, що працюють на роботах, пов'язаних із негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів (особливо важких або особливо шкідливих умовах). Перелік таких робіт передбачено списками №1 та № 2[1]. До категорії працівників, які мають право на отримання пенсії за вислугу років, також відносять цілу низку посад, що передбачені Законом України "Про пенсійне забезпечення"[2] серед яких: шахтарі, працівники цивільної авіації, працівники залізничного, морського, річкового транспорту тощо.

Розглянувши систему спеціального солідарного пенсійного забезпечення, вважаємо за необхідне зосередитися на основі основ будь-якої системи – на її зв'язках. Отже, солідарна пенсійна система України не є винятком і також вибудувана на правових зв'язках, що забезпечують її дієве функціонування та розвиток.

Як уже було сказано, скільки систем, стільки і зв'язків у цих системах, а враховуючи те, що пенсійні правовідносини – це система нижчого рівня, загальна чи спеціальна системи – це системи вищого рівня, які об'єднані в макросистему – солідарну пенсійну систему, то очевидним є той факт, що правові зв'язки у цих системах також різні.

На нашу думку, правові зв'язки в солідарній системі України можна класифікувати залежно від того, яку комунікаційну функцію вони виконують. Отже, варто виділити:

1) **внутрішньосистемні правові зв'язки** – йдеться про зв'язки на рівні одиничного пенсійного правовідношення (за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника). Вони пов'язують суб'єктів цього правовідношення в межах одного правовідношення і не виходять за його межі;

2) **міжсистемні правові зв'язки –** це ті правові зв'язки, які існують між правовідносинами як системами. Детально такі правові зв'язки як системи були проаналізовані на прикладі правових зв'язків пенсійних правовідносини за віком, пенсійних правовідносин по інвалідності та пенсійних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника. Говорячи у цьому контексті про правові зв'язки, варто повернутися до характе-

[1] Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Списків виробництв, робіт, цехів, професій і посад, зайнятість працівників в яких дає право на щорічні додаткові відпустки за роботу із шкідливими і важкими умовами праці та за особливий характер праці" від 17.11.1997 р. № 1290. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1290-97-п

[2] Закон України "Про пенсійне забезпечення" від 05.11.1991 р. №1788. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1788-12

ристик правовідносин як систем через призму автономних та залежних пенсійних правовідносин як систем;

3) **зовнішньосистемні правові зв'язки –** це ті правові зв'язки, які виникають не просто між правовідносинами як системами, а ті, що виникають між системами вищого рівня і виходять за межі триелементності пенсійних систем. Йдеться про правові зв'язки між загальною системою пенсійного забезпечення та спеціальною системою пенсійного забезпечення. Цей правовий зв'язок, знову ж таки, не відбувається між системами як такими, а між їхніми елементами – системами нижчого рівня. Про це вже йшлося вище, але варто зробити потрібні додаткові акценти.

Так, до зовнішньосистемних (екстерсистеминих) правових зв'язків необхідно відносити:

а) право вибору пенсії – йдеться про те, що усі спецпенсіонери можуть отримувати пенсію і за загальним законом, і за спеціальним законом. Щоправда необхідно також зазначити, що є низка імперативних норм, які забороняють отримувати спеціальну пенсію за умови продовження трудової діяльності;

б) інколи спецпенісіонери мають право тільки на два спеціальні види пенсійного забезпечення, натомість пенсія за віком призначається у загальному порядку (пенсійне забезпечення осіб, які втратили працездатність у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або через професійне захворювання чи ці фактори спричинили смерть годувальника);

в) спеціальні пенсійні режими можуть передбачати спеціальну пенсію тільки у вигляді пенсії за вислугу років, натомість пенсію по інвалідності чи у зв'язку із втратою годувальника призначати за загальним порядком, у випадку настання інвалідності чи втрати годувальника не залежать від виконання службових обов'язків (пенсія працівників цивільної авіації, пенсія за вислугу років особам, які працювали за Списком №1 та №2).

Таким чином, **система пенсійних правовідносин** – це різновид складної, багаторівневої, взаємозалежної та взаємопов'язаної соціально-правової системи, елементами якої є пенсійні правовідносини як системи нижчого рівня, метою яких є реалізація правоздатною особою права на певний вид пенсії.

Отже, як бачимо, пенсійне забезпечення не є простою, хаотичною сукупністю правових норм, які регулюють пенсійне забезпечення осіб, а становлять самостійну, автономну та багаторівневу систему. Найменшим елементом цієї системи і є одиничне пенсійне правовідношення – система нижчого, первинного рівня, мікросистема. Правовідносини як системи об'єднані у системи більш високого рівня, які можна поділити на загальну систему пенсійних правовідносин і спеціальну, які, у свою чергу, об'єднані макросистемою – солідарною пенсійною системою.

Усі системи об'єднує їхній об'єкт, який є метою функціонування цієї системи та об'єднує всі елементи системи правовими зв'язками, які спрямовані на об'єкт. Об'єкт єдиний для систем усіх рівнів: пенсійних правовідносин, загальної та спеціальної пенсійних систем, солідарної пенсійної системи; він проходить крізь усі системи і є основною метою їхнього функціонування. Без цього єдиного об'єкта система не може існувати. Як уже неодноразово наголошувалося, об'єктом у пенсійних правовідносинах є пенсія, *право на пенсію*. Об'єкт надає особливого забарвлення правовідносинам, вказує на їхнє призначення, визначає суб'єктів і, найголовніше, формулює зміст правовідносин, або, іншими словами, правові зв'язки, що є правовою формою спілкування між суб'єктами щодо об'єкта.

Системний підхід у вивченні пенсійних правовідносин як систем та системи пенсійних правовідносин дозволяє зробити цілу низку прогностичних висновків щодо подальшого розвитку цих систем.

Йдеться про те, що система як універсальна категорія переживає однакові етапи: зародження, розвитку, розквіту, занепаду і зникнення або ж докорінної модернізації, що дає їй можливість розвиватися. Безумовно, кожній системі притаманна власні динаміка та масштаби цих змін. Те, що системи перебувають у діалектичному розвитку, сумніву немає. Пенсійне правовідношення як система та система пенсійних правовідносин не є винятком. Як уже наголошувалося, зовнішнім системоутворюючим чинником цих систем є пенсійне законодавство, яке визначає об'єкт, суб'єктний склад та правові зв'язки. Пенсійне законодавство також зазнає зовнішніх впливів у вигляді економічних та демографічних змін, трудової міграції, ефективності праці, оплати праці тощо. Усі ці аспекти суспільного розвитку є причинами перманентних змін соціально-забезпечувального законодавства загалом та пенсійного зокрема. Сьогодні можна стверджувати, що пенсійне законодавство втратило таку важливу рису, яка притаманна законодавству – стабільність, статичність. Варто зазначити, що динамізм законодавства, кількість змін – це тільки наслідки. Необхідність удосконалення пенсійного законодавства криється у двох головних причинах.

Зміни пенсійного законодавства 1991 року (Закон України "Про пенсійне забезпечення" від 5 листопада 1991 р.) фактично продовжили існування солідарної пенсійної системи, яка існувала у радянський період і вибудовувалася на засадах аліметарності. Вона визнавала існування пенсійних правовідносин як систем за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника, за вислугу років та для окремих категорій осіб (пенсійне забезпечення наукових та науково-педагогічних працівників, військовослужбовців тощо). Загалом набір цих систем і функціонує сьогодні. Однак на сучасному етапі відбувається широкомасштабна диференціація пенсійного законодавства і збільшення у геометричній прогресії

спеціальних видів пенсійного забезпечення. Іншими словами, загальна система пенсійного забезпечення залишається беззмінною, а система спеціального пенсійного забезпечення розширюється: приймаються закони України "Про прокуратуру" (1991), "Про державну службу" (1993), "Про статус суддів" (1992) та інші. Проводиться ця диференціація спорадично, безсистемно, окремо від загального пенсійного законодавства. Вище було зазначено, що загальна система пенсійного забезпечення є автономною, а система спеціального пенсійного забезпечення – залежною. Абсурд таких законодавчих змін полягає в тому, що безпосереднього масштабного реформування пенсійна система зазнала тільки 2003 року, але у період з 1991 р. по 2003 рік тривала локальна пенсійна реформа, яка виокремлювала нових, спеціальних суб'єктів пенсійного забезпечення. Таким чином, у різні роки спеціальними пенсіонерами визнають: державних службовців, прокурорів, суддів, народних депутатів та їх помічників, працівників митної служби, дипломатичної служби тощо, загалом приймаються зміни у понад 20 непрофільні закони, які починають визначати спеціальне пенсійне забезпечення.

Соціально-економічні зміни, а також перехід з аліментарної форми існування пенсійного забезпечення на пенсійно-страхові, зумовлюють проведення значних і за своїм масштабом небачених змін у пенсійне законодавство. Йдеться про прийняття 2003 року основного пенсійного закону, який і сьогодні є системоутворюючим – Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". Прийняття цього Закону визначило на багато років загальне пенсійне забезпечення, натомість система спеціального пенсійного забезпечення не зазнала жодних змін. Таким чином, "реформування" загальної та спеціальної пенсійної систем відбувається автономно (окремо), хоча такі кроки є неприйнятними.

Першим законом, який намагався реформувати дві пенсійні системи – і загальну, і спеціальну – був Закон України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи"[1] від 8 липня 2011 № 3668. Те, що цей закон спробував одночасно реформувати пенсійне законодавство є беззаперечно позитивним аспектом, але той факт, що реформа такої об'ємної і складної сфери, як пенсійне забезпечення, проводилась шляхом внесення змін до інших 22 чинних непрофільних законів не відповідає елементарним вимогам юридичної, правотворчої, законотворчої, нормотворчої техніки і взагалі будь-яким уявленням про правові реформи.

[1] Закон України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи" від 08.07.2011 р. № 3668. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3668-17

Проаналізувавши наведений закон, можна зробити кілька цікавих висновків саме у контексті систем. Реформа внесла важливі зміни в систему загального пенсійного забезпечення, зокрема питання правоздатності пенсіонера: підняття пенсійного віку, збільшення страхового стажу, проте загалом система загального пенсійного забезпечення залишилася без змін, зокрема щодо трьох видів правовідносин (пенсія за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника), які є системами нижчого рівня й опорою загальної пенсійної системи зокрема та солідарної пенсійної системи загалом.

Спеціальна пенсійна система зазнала куди більшої модернізації, але питання, чи був це процес реформування й оздоровлення спеціального пенсійного забезпечення чи все ж таки це була реформа, яка призвела швидше до деформації спеціальної пенсійної системи, залишається відкритим. Спеціальне пенсійне забезпечення є деформованим, безсистемним і таким, що завдає шкоди нормальному функціонуванню пенсійної системи України, не кажучи вже про її несприйняття суспільством. Таким чином, вважаємо, що докорінної реформи повинна зазнати система спеціального пенсійного забезпечення.

Аналізуючи систему пенсійних правовідносин, приходимо до висновку, що процес їхньої диференціації досяг максимального рівня. Останнім прикладом цього було прийняття Закону України "Про підвищення престижності шахтарської праці"[1] від 2 вересня 2008 р. № 345, який окремо прописав порядок призначення, зміни, призупинення, поновлення, припинення пенсійного забезпечення шахтарям. Політична мотивованість цього Закону визначається тим, що ця категорія працівників і без цього мала спеціальний статус та спеціальне пенсійне забезпечення. Новели пенсійного забезпечення шахтарів полягали у розширенні спеціальних умов та підвищенні рівня соціального захисту. Очевидним є також те, що диференціація зачепила тільки систему спеціального пенсійного забезпечення. Сучасні економічні та демографічні чинники змушують ґрунтовно модернізувати цю систему, оскільки вона не може існувати в такому вигляді. Отже, необхідно проводити уніфікацію та гармонізацію спеціального пенсійного забезпечення із загальним пенсійним забезпеченням, що здебільшого зроблено.

На нашу думку, існування у солідарній пенсійній системі загального та спеціального пенсійного забезпечення як систем вищого рівня є прийнятним та відповідає світовій практиці. Пенсійне законодавство Франції, Великої Британії, Німеччини та ін. мають у своєму арсеналі спеціальні пенсійні системи. Розгляньмо це питання докладніше.

[1] Закон України "Про підвищення престижності шахтарської праці" від 02.09.2008 р. № 345. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/345-17

По-перше, вони є обґрунтованими, оскільки спеціальний статус зумовлений особливостями праці. Як правило, йдеться про вислугу років, що після певного періоду трудової діяльності на особливо шкідливих та особливо важких роботах особа втрачає працездатність і потребує більш високого рівня соціального захисту.

По-друге, йдеться про самий зміст спеціальних пенсійних норм, очевидно, він має містити більш високі соціальні гарантії, але не бути дискримінаційним у порівнянні із загальною пенсійною системою. На жаль, саме питання дискримінаційності спеціальної пенсійної системи є найбільшою проблемою пенсійної системи України.

Враховуючи той факт, що тривалий час законодавець не йшов шляхом еволюційних змін та наближення спеціального і загального пенсійного забезпечення, сучасні суспільні виклики призвели до фактичної ліквідації системи спеціального (VIP) пенсійного забезпечення, тобто повернулися до *status quo* зразка 1991 року, що, на нашу думку, сьогодні є виправданим.

Загалом же можна стверджувати: чим бідніша і недосконала пенсійна система, тим більше у цієї системи спеціальних видів пенсії. Цю справедливу аналогію підтверджує приклад не тільки України, але й інших країн, які розвиваються, особливо на пострадянському просторі. Таку проблему неодноразово порушувала білоруська вчена Х.Т. Мєлєшко[1]. Це пов'язано з тим, що якби держава могла забезпечити усім громадянам гідний рівень пенсійного забезпечення, то не було б доцільності в існуванні спеціальних систем пенсійного забезпечення. Якщо пенсійна система досконала, і особи, які виходять на пенсію, отримують такий рівень пенсійного забезпечення, який дозволяє їм у повній мірі реалізовувати свої права та свободи, то і в існуванні спеціальних видів пенсійного забезпечення потреби немає. Сьогодні активно обговорюється проблема існування пенсії наукових та науково-педагогічних працівників, яка залишається формальним підтвердженням "престижності" праці науковця. Як свідчать статистичні дані 2015 року, за 10 місяців наукову пенсію обрали тільки 8 осіб, інші ж науковці чи науково-педагогічні працівники виходить на пенсію, що передбачена загальним законом. Переконані, що не пенсія робить наукову діяльність престижною, а її оплата.

Вищевикладене дає можливість побачити основні віхи розвитку солідарної пенсійної системи загалом та пенсійного правовідношення як системи окремо. Переконливо можна сказати, що чинна пенсійна система перебуває в стані передреформ і змін. Якщо розглядати загальну

[1] *Мелешко Х.Т.* Некоторые вопросы правового регулирования пенсионного обеспечения / *Х.Т. Мелешко* / Парадигма трудового и социального права в эпоху построения постиндустриального общества: сб. науч. труд. по итогам III международ. науч.-практич. конф. – Минск, 2015. – С. 234–237.

та спеціальну пенсійні системи, то не викликає сумніву, що і перша, і друга ще будуть зазнавати законодавчих модернізацій, але суттєвих змін відбудуться саме у системі спеціального пенсійного забезпечення, яка перебуває нині у стані стагнації.

На окрему увагу заслуговує система пенсійних правовідносин у накопичувальній пенсійній системі. Вона суттєво відрізняється від солідарної пенсійної системи не тільки принципами свого формування та діяльності, але й видами, оскільки це пенсійна система, яка має один вид пенсії – пенсію за віком, але яку можна отримувати чотирма способами.

Види пенсійного забезпечення у накопичувальній пенсійній системі схематично можна відтворити так (схема 12):

Система пенсійних правовідносин у накопичувальній пенсійній системі (схема 12)

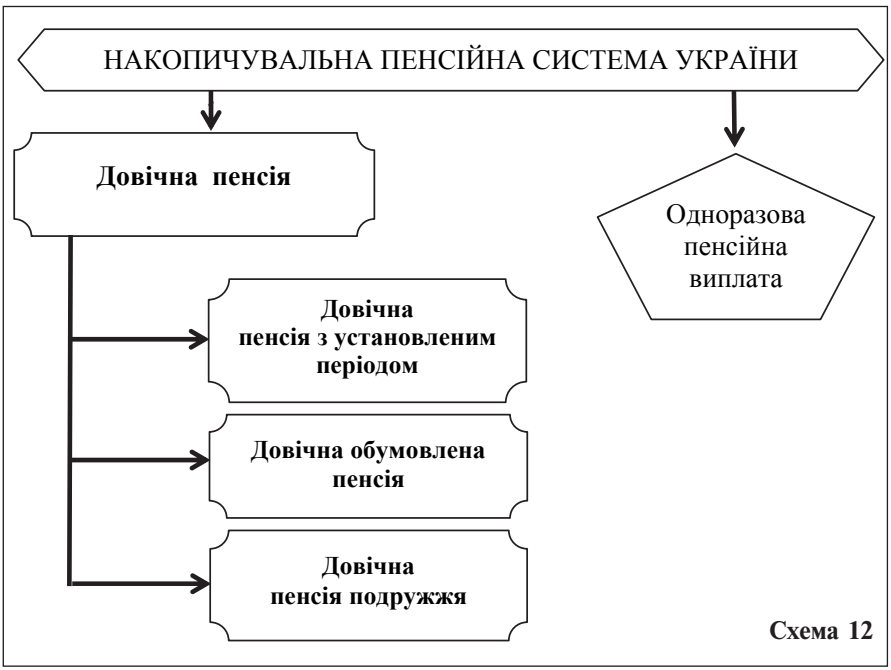

Правовідносини в накопичувальній пенсійній системі, що видно із схеми 12, як і правовідносини в солідарній пенсійній системі зосереджені навколо об'єкта, тобто конкретного виду пенсії. За своїми розмірами накопичувальна система менша, ніж солідарна, але від того не є простішою. Правовідносини не можна назвати простими, не через те,

що суб'єктний склад менший, а він менший, а у зв'язку з тим, що при регулюванні правовідносин у накопичувальній системі застосовуються два методи правового регулювання – імперативний (це страхування є обов'язковим) та диспозитивний (при визначенні окремих питань сторони самі можуть врегульовувати їх шляхом укладання договору). Проблема договору в регулюванні пенсійних відносин вже була порушена в українській юридичній науці права соціального забезпечення у дисертаційному дослідженні Г.В. Татаренко[1], яку будемо аналізувати в інших підрозділах. Якщо ж детально дослідити, які правовідносини, які правові механізми для регулювання цих видів пенсійних відносин застосовуються, то, крім загальної класифікації, яка наведена вище (пенсійно-страхові, процедурно-організаційні, пенсійно-забезпечувальні, в окремих випадках, процесуально-захисні та виконавчі (постпроцесуальні), у накопичувальній системі можна виділити цивільні правовідносини у формі договірних та спадкових правовідносин, але у зв'язку з тим, що об'єктом все ж таки є пенсія, то їх потрібно розглядати саме через призму пенсійного забезпечення.

Саме використання різноманітного набору правовідносин, які мають іншу, ніж право соціального забезпечення, галузеву приналежність, удосконалює правове регулювання. Більше того, виникає закономірне питання про природу сучасних правовідносин у пенсійному забезпеченні, про що вже частково йшлося у попередньому з підрозділів і ще йтиметься під час вивчення окремих структурних елементів цих правовідносин.

Третьому рівню пенсійного забезпечення також притаманна власна система пенсійних правовідносин, яка хоча і є схожою до другого рівня, але має низку відмінностей.

Отже, **систему пенсійних правовідносин у недержавному пенсійному забезпеченні** схематично можна зобразити, як на схемі 13.

Система пенсійних правовідносин у недержавному пенсійному забезпеченні має особливості, про які вже йшлося і про які йтиметься під час дослідження окремих видів правовідносин. На нашу думку, окремо необхідно порушити питання про галузеву приналежність пенсійних правовідносин у недержавному пенсійному забезпеченні. Розглянемо деякі аспекти цього питання.

По-перше, метод правового регулювання або правовідносин. Якщо у солідарній пенсійній системі – це імперативний (правове регулювання чітко прописане в законі), у накопичувальній – змішаний (використовується і імперативний, і диспозитивний, але домінує імперативний), то в системі недержавного пенсійного забезпечення головним методом треба визнати диспозитивний у формі договірних відносин.

---

[1] *Татаренко Г.В.* Договірне регулювання пенсійного забезпечення в Україні: моногр. / *Г.В. Татаренко.* – Луганськ: Література, 2011. – 220 с.

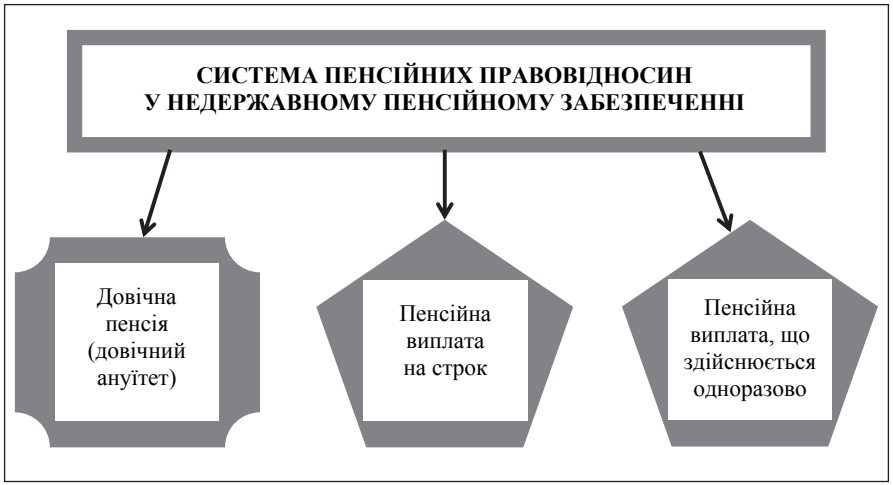

Схема 13

По-друге, об'єкт правовідносин. Йдеться про те, що об'єктом пенсійних правовідносин у системі недержавного пенсійного забезпечення є пенсійні активи, які згодом, при здійсненні виплат, набувають форми пенсії. Правовий статус, правове регулювання пенсійних активів здійснюється за допомогою цивільних, фінансових, інвестиційних та ін. відносин. Крім цього, вони можуть бути успадковані в порядку, що визначений цивільним законодавством. Як тільки настає страховий випадок, то вони набувають статусу пенсійних виплат і вже регулюються пенсійним законодавством.

По-трете, питання соціального ризику, або визначального юридичного факту пенсійних правовідносин. Якщо у солідарній системі – це соціальні ризики, які особа не може передбачити (за винятком пенсії за віком), пенсійне забезпечення є здебільшого єдиним джерелом доходів. Що стосується недержавного пенсійного забезпечення, то наведені три види пенсійного забезпечення не ставлять собі за мету побороти негативні наслідки соціального ризику, а є додатковою формою забезпечення заможної старості, у цьому випадку треба говорити про страхові випадки. Інколи недержавне пенсійне забезпечення порівнюють із депозитом у банку, оскільки у цих видів правовідносин багато чого спільного.

Всупереч сказаному, на нашу думку, це не дає підстав не вивчати та не аналізувати недержавне пенсійне забезпечення. Для того, щоб бути ефективною, пенсійна система повинна розвиватися динамічно та враховувати всі аспекти та сторони. Для того, щоб вважати, що недержавне пенсійне забезпечення є частиною права соціального забезпечення, необхідно враховувати об'єкт, яким є пенсійна виплата. Це дає

підстави говорити, про те, що сучасна система пенсійного забезпечення є складною макросистемою, із застосуванням двох методів правового регулювання, що є невластивим для права соціального забезпечення, яке здебільшого є складовою частиною публічного права (наприклад, у Німеччині, соціально-забезпечувані відносини взагалі визнаються частиною адміністративного права).

2.3. СИСТЕМА ПРАВОВІДНОСИН У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

Дослідивши правовідношення про пенсійне забезпечення як систему, а також проаналізувавши та схематично зобразивши систему пенсійних правовідносин, можна перейти до головного питання цього розділу – системи правовідносин у пенсійному забезпеченні.

Перш ніж перейти до аналізу самих правовідносин, вважаємо за необхідне подати їх схематичне зображення, що дозволить побачити саму систему як цілість і зрозуміти місце кожного її елемента. Крім цього, таке унаочнення дозволить побачити пенсійну систему не через об'єкт, а саме через правовідносини, які сприяють реалізації права на пенсію (схема 14).

Необхідно наголосити на тому, що крім об'єкта, який, власне, і є основою цієї системи і – як наслідок – диференціації правовідносин у пенсійному забезпеченні, важливим є також темпоральний (часовий) критерій. Йдеться про те, що на підставі розуміння пенсійного процесу, який включає низку стадій від забезпечення, здійснення до захисту права на пенсію, потрібно виділяти ті правовідносини, які є складовими частинами концепції правовідносин у пенсійному забезпеченні (пенсійно-страхові, процедурно-організаційні, пенсійно-забезпечувальні, процесуально-захисні, виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини. Детальний аналіз кожної стадії та притаманним їй правовідносин будуть детально розглянуті у 3-му розділі цього монографічного дослідження. Метою цього ж розділу є розгляд засадничих аспектів правовідносин у пенсійному забезпеченні через призму системного підходу, а також для наглядної демонстрації того, що згадувана концепція є логічною, аргументованою та доведеною.

Важливим аспектом, який необхідно окремо описати при зображенні схеми або системи, або ж просто проведення класифікації, є питання їхніх критеріїв.

Вважаємо, що система правовідносин у пенсійному забезпеченні України за своєю суттю є складною та кількарівневою, а отже, єдиного, визначального критерія немає, натомість можна виділити їх взаємопов'язаний та взаємоузгодженний комплекс.

Ключовий розподіл правовідносин на дві групи – основні та додаткові, продиктований такими обставинами. Система правовідносин у пенсійному забезпеченні включає цілий комплекс правовідносин, які,

СИСТЕМА ПРАВОВІДНОСИН В ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ УКРАЇНИ
ОСНОВНІ ПРАВОВІДНОСИНИ
ДОДАТКОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ
ПЕНСІЙНО-СТРАХОВІ
ПРОЦЕДУРНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ
ПЕНСІЙНО-ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНІ
ПРОЦЕСУАЛЬНО-ЗАХИСНІ
ВИКОНАВЧІ (ПОСТПРОЦЕСУАЛЬНІ)
СПАДКОВІ
ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВІ
(солідарна та накопичувальна система)
ДОБРОВІЛЬНІ
(система недержавного пенсійного забезпечення та солідарна система у частині добровільних внесків
Процедурно-страхові
Процедурно-встановлюючі (встановлен. юр. фактів)
Процедурно-скаргові (досудове оскарження рішень ПФУ)
Процедурно-адміністра-тивні
ПЗЗ у солідарній системі
ПЗЗ у накопичувальній системі
ПЗЗ у системі недержавного ПЗ
Адміністративно-процесуальні правовідносини
Цивільно-процесуальні правовідносини
Кримінально-процесуальні правовідносини
Спадкові правовідносини одного з подружжя (II рівень пенсійної системи)
Спадкові правовідносини інших спадкоємців (II та III рівні пенсійної системи)

Схема 14

крім того, що мають різну галузеву приналежність, також виконують різні функції.

Під час поділу на ці дві групи за основу було взято мету пенсійного забезпечення: на що спрямований і для реалізації чого використовується цей комплекс правовідносин. Відповідь є очевидною – метою пенсійного забезпечення є виплата правоздатним суб'єктам відповідного виду пенсійного забезпечення.

Аналіз пенсійного законодавства дозволив зробити висновок, що є правовідносини, без яких право на пенсію виникнути та бути реалізованим не може та існування яких є необхідним. Натомість існують інші правовідносини, які виникають лише у двох випадках – право на пенсію порушене і є необхідність його захистити, а також у випадку другого та третього рівня пенсійної системи, коли пенсійні активи стають предметом спадкування у зв'язку зі смертю особи, якій вони належали.

Загалом пенсійне забезпечення необхідно розглядати не просто як виплату пенсії, а як процес реалізації права на пенсію, а всі ж правовідносини у цьому процесі аналізуються як стадії реалізації цього права. Тому необхідно визначити критерій, за яким пенсійно-страхові, процедурно-організаційні та пенсійно-забезпечувані правовідносини віднесено до основних правовідносин і саме в такій послідовності. Пояснення полягає в тому, що ці види правовідносин сприймаються як стадії реалізації права на пенсію.

Таким чином, схематично відтворені види правовідносин зображені послідовно. Закріплене у Конституції України право на пенсію не є природнім правом, воно не дається з народження, особі необхідно здійснити певні передбачені законодавством дії, забезпечити це право – брати участь у пенсійному страхуванні. Очевидно, що тільки за умови забезпечення права на пенсію, в особи може виникнути спеціальна правоздатність на отримання того чи того виду пенсійного забезпечення. Зрештою, саме фактор необхідності забезпечення права і виводить на першу стадію – пенсійно-страхові відносини. Результатом пенсійного страхування, у випадках визначених законодавством, можливі пенсійні виплати, які реалізуються через пенсійно-забезпечувальні відносини і здійснюються за посередництва процедурно-організаційних правовідносин. Взаємозв'язок між пенсійно-страховими і пенсійно-забезпечувальними правовідносинами є очевидним.

Таким чином, можна зробити висновок, що одним із критеріїв, на якому базується система правовідносин у пенсійному забезпеченні, є час, або *темпоральний критерій*, тобто система показує дію права на пенсію від моменту забезпечення цього права до моменту його реалізації.

Крім цього, наведена схема фактично є алгоритмом подальшого наукового дослідження.

Реалізація права на пенсію є до певної міри останньою стадією у правореалізації. Але не можна забувати про те, що якщо право виникло, то законодавством передбачений механізм (процедура) втілення цього права в життя. Іншими словами, існує ціла низка правових норм, які складаються у правові формули, якими чітко прописано, що, у які строки необхідно робити особі, у якої є спеціальна правоздатність, так звані процедурні норми. Таким чином, процедурно-організаційні норми сприяють реалізації права особи на пенсію, без яких вона не можлива.

Метою будь-якого правозастосування є реалізація права, тобто отримання відповідних пенсійних виплат. Це особливий вид правовідносин, оскільки отримання пенсії є основною метою пенсійної системи. Саме для досягнення цієї мети і здійснюється багаторічне пенсійне страхування, а згодом активізуються процедурно-організаційні правовідносини. Відтак пенсійно-забезпечувальні правовідносини є основними в системі правовідносин у пенсійному забезпеченні в цілому.

Видається необхідним дати визначення **основним правовідносинам у пенсійному забезпеченні**, під яким треба розуміти комплекс правовідносин різної галузевої приналежності, що поєднують імперативний та диспозитивний методи правового регулювання, які є базовими та без яких не може виникнути право на пенсію, а в разі його виникнення не може бути реалізованим.

До додаткових правовідносин можна віднести процесуально-захисні, виконавчі (постпроцесуальні) та спадкові. Додаткові правовідносини в системі пенсійного забезпечення також будуть предметом детального аналізу нижче, але зробити загальні зауваги все ж таки необхідно.

По-перше, сучасне пенсійне законодавство, як уже зазначалося в інших працях, переживає кризу джерел, сьогодні можна констатувати його інфляцію[1]. Крім цього, суперечлива правозастосовча практика органів спеціальної компетенції призводять до того, що виникають пенсійні спори, кількість яких у адміністративному судочинстві поступається тільки податковим спорам. Ігнорувати такий стан речей не можна. У зв'язку з тим, що реалізація особою права на пенсію ускладнюється, особам або відмовляють у призначенні пенсії, або призначають із порушенням пенсійного законодавства. Загалом мета правовідносин у пенсійному забезпеченні полягає в тому, що допоки не розпочнеться виплата пенсії і в особи не буде виникати сумнівів щодо справедливості такої пенсії, доти не можна вважати, що особа повною мірою реалізувала своє право на пенсію. Отже, у разі виникнення проблем з реалізацією права на пенсію особа може звернутися до суду. Залежно від виду порушення та

[1] *Шумило М.М.* Криза джерел права соціального забезпечення як причина кодифікації пенсійного законодавства / *М.М. Шумило* // Держава і право. – 2010. – Вип. 49. – С. 281–286.

виду пенсії, спори розглядаються відповідними судами у порядку, який визначений процесуальним законодавством у межах адміністративного, цивільного чи кримінального провадження.

По-друге, у зв'язку з тим, що це процесуальні відносини, а справи вирішуються у судах, не можна залишати осторонь проблему виконання судових рішень. Особливо гостро ця проблема стоїть сьогодні, оскільки невиконання судових рішень по пенсійних справах набуло масового характеру, що, у свою чергу, є вкрай негативним правовим явищем. Отже, не залишати осторонь цей вид правовідносин у контексті пенсійного забезпечення є надактуальним.

По-третє, до додаткових правовідносин необхідно також віднести спадкові. Йдеться про те, що другий і третій рівень пенсійного забезпечення включили, крім пенсійних, також спадкові правовідносини. Перш за все тому, що пенсійні активи визнаються власністю, і системи функціонують як накопичувальні. Звісно, основними правовідносинами тут виступає пенсійне забезпечення особи, яка накопичувала цей пенсійний капітал, але у випадку її смерті, ці кошти стають предметом спадкування.

Таким чином, **додаткові правовідносини в пенсійному забезпеченні** – це комплекс правовідносин, які є необов'язковими, не можуть існувати автономно від основних правовідносин і виникають тільки тоді, коли особа не може реалізувати право на пенсію за допомогою основних правовідносин. Кінцевою метою додаткових правовідносин, як і основних, є реалізація особою права на пенсію. До останніх можна віднести також і спадкові правовідносини, але це той вид правовідносин, коли відбувається зміна правового статусу об'єкта відносин (з пенсійної виплати у спадщину).

Чільне місце серед додаткових правовідносин у пенсійному забезпеченні займають процесуально-захисні правовідносини – це факультативний різновид правовідносин, оскільки їх виникнення не є обов'язковим і вони виникають тільки тоді, коли відбулося порушення права особи на пенсійне забезпечення, або коли неюрисдикційні способи вичерпані чи їх не застосовували, а особа звернулася до суду. Йдеться про те, що вони виконують захисну функцію в пенсійному забезпеченні: не тільки охороняють пенсійні права громадян, зберігаючи *status quo*, а захищають у випадку порушення права і закономірною реакцією є його відновлення.

Вчені, які не підтримують ідею існування процесуально-захисних правовідносин, вказують на те, що вони регулюються процесуальним законодавством, а не пенсійним. На нашу думку, цей аспект просецуально-захисних відносин і не оскаржується, але робиться акцент не на джерелі правового регулювання, а на об'єкті, щодо якого це правове регулювання здійснюється. Предметом судового розгляду є право на пенсію в цілому чи

його окремої частини, а отже, немає значення, за допомогою яких правових норм здійснюється його захист. Очевидно, що ігнорувати особливості предмету при судовому розгляді помилково і, на нашу думку, потрібно окремо виділяти процесуально-захисні пенсійні правовідносини.

Такий підхід відповідає логіці наведеної класифікації правовідносин, у якій за головний критерій взято об'єкт. На нашу думку, методологічно хибно не визнавати процесуально-захисні правовідносини, оскільки критерієм для їхньої диференціації є саме об'єкт, а не джерело права. Таку позицію ми також обґрунтовуємо і у підручнику з права соціального забезпечення під редакцією професора О.М. Ярошенка[1].

У випадку виникнення процесуальних відносин очевидно, що вони не є кінцевими під час реалізації права на пенсію, оскільки після їхнього завершення – винесення рішення суду, – це рішення необхідно виконати. Вважаємо, що є сенс говорити про існування в пенсійному забезпеченні виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин, що визначаються Законом України "Про виконавче провадження" від 21.04.1999 № 606[2].

Характеристику процесуальних та виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні зроблено з метою показати, що пенсійне забезпечення не закінчується в "стінах" Пенсійного фонду України. Пенсійне забезпечення є комплексною галуззю законодавства, яка включає низку міжгалузевих правовідносин. Таким чином, прийшов момент у доктрині пенсійного забезпечення визначити не тільки момент виникнення, про що вже йшлося вище, але і момент припинення. Такий підхід зумовлений передусім антропоцентричною природою соціального законодавства загалом та пенсійного зокрема. Не можна вважати, що якщо в матеріальному праві вичерпалися правові механізми щодо реалізації особою права на пенсію, то і пенсійні правовідносини закінчилися. Переконані, що такий підхід хибний і суперечить самій природі права. Вважаємо, що право на пенсію реалізоване тоді, коли особі починають виплачувати пенсію.

Правові механізми процесуального та виконавчого законодавства є додатковим набором ключів для реалізації у подальшому людиною права на пенсію. Таким чином, процесуальні та виконавчі норми є своєрідним мостом, який застосовується, коли норми матеріального права себе вичерпали. Йдеться про те, що особа звернулася до Пенсійного фонду України про призначення пенсії, а їй незаконно відмовлено у реалізації свого права. Особа звертається до суду відповідної юрисдикції з позовом про неправомірні дії органу спеціальної компетенції (ПФУ).

---

[1] Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / *О.М. Ярошенко, Г.О. Барабаш, Н.М. Вапнярчук* [та ін.]; за ред. *О.М. Ярошенка*. 4-ге вид. перероб. і доп. – Х.: Право, 2015. – С. 148, 156–157.

[2] Закон України "Про виконавче провадження" від 21.04.1999 р. № 606. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/606-14

Ухваливши рішення, суд створює ним передумови для виникнення пенсійно-забезпечувальних правовідносин, тобто повертає особу в сферу матеріальних норм.

Таким чином, можна зробити висновок, що пенсійне забезпечення складається із комплексу правовідносин, які вибудовані в логічній послідовності та залежно від функціонального навантаження конкретного правовідношення, його місця при здійсненні особою права на пенсійне забезпечення. Складовими частинами цієї системи є пенсійно-страхові, процедурно-організаційні, пенсійно-забезпечувальні, процесуально-захисні, виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини та спадкові.

Можна підсумувати, що темпоральні межі в пенсійному забезпеченні притаманні як кожному правовідношенню окремо, так мають єдині межі. Головним підтвердженням цього висновку є те, що сьогодні постала необхідність перегляду в теорії пенсійного забезпечення моменту виникнення та припинення пенсійних правовідносин у широкому розумінні. Вищенаведені аргументи доводять, що пенсійне забезпечення через правовідносини розпочинається з моменту здійснення страхового внеску та закінчуються, за загальним правилом, моментом пенсійної виплати, навіть якщо для цього необхідно пройти визначені чинним процесуальним та виконавчим законодавством процедури.

Отже, проаналізована система правовідносин у пенсійному забезпеченні, як вище зазначалося, побудована на двох ключових критеріях: функції правовідносин та їх часових межах. Докладніше зупинимося на цих аспектах.

Першим критерієм класифікації та формування системи правовідносин у пенсійному забезпеченні є функція.

Однією з найважливіших характеристик права в цілому є його функція, тобто те, для чого воно існує. Те саме можна сказати і про функції правовідносин у пенсійному забезпеченні. Враховуючи складну систему пенсійного законодавства, різні рівні реалізації права на пенсію, впевнено можна говорити про те, що кожному правовідношенню у пенсійному забезпеченні властива своя функція, яка є етапом або ж фрагментом дорожньої карти з реалізації права на пенсію.

Пенсійне забезпечення – це комплексне утворення в праві. Таке розуміння обумовлене різноманітністю і методів правового регулювання, і міжгалузевими компонентами. Йдеться про те, що пенсійне забезпечення носить інтегральний характер, і його ефективне функціонування можливе тільки за умови використання правових механізмів різних галузей права.

Серед питань, які необхідно розкрити задля всебічного вивчення системи правовідносин у пенсійному забезпеченні, є їх функція.

Функція (лат. *functio* – здійснення, виконання) є ключовим аспектом права у цілому та правовідносин зокрема. Для детального вивчення

функцій правовідносин у пенсійному забезпеченні необхідно визначити їхні загальні риси.

Загальновизнаною сьогодні є думка, що правовідносини виконують такі функції:

- фіксують коло осіб, на яких у той чи той момент розповсюджуються дії окремих правових норм;
- закріплюють конкретну поведінку, якій повинні і можуть слідувати особи (сторони правовідносин);
- є умовою для можливого введення у дію соціальних засобів забезпечення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Пенсійно-страховим правовідносинам властиві, з одного боку, функції страхування у цілому, а з іншого – функції конкретно пенсійно-страхові, що вказують на їхню специфіку і певне відмежування.

Функція страхування – це головний напрямок її дії, що проявляється у сутності страхування. Основною функцією страхування професор О.І. Худяков визначає захисну функцію. Інтерес застрахованої особи до страхування полягає в отриманні захисту умов свого існування, що в матеріальному плані виражається в захисті свого майнового стану. Ця функція складається з трьох компонентів: юридичного, матеріального, психологічного[1].

Юридична складова захисної функції, продовжує автор, зводиться до надання страхувальнику юридичного обов'язку, через який він зобов'язаний при настанні страхового випадку здійснити страхові та інші, передбачені законом чи договором виплати. Матеріальна складова захисної функції полягає у виплаті пенсії. Психологічна складова захисної функції відображається в отриманні застрахованою особою почуття захищеності від несподіванок долі та впевненості у завтрашньому дні[2].

Якщо ж розглядати пенсійно-страхові правовідносини, то їм притаманна певна особливість: йдеться не про страхування у чистому вигляді, а про страхування від соціальних ризиків чи на випадок страхового випадку. Таким чином, в основі пенсійно-страхових відносини лежить пенсійний ризик, а враховуючи той факт, що існує три види пенсійного забезпечення (за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника), то, відповідно, саме ці ризики спричиняють пенсійні виплати.

О.І. Худяков справедливо підкреслює, що при особистому страхуванні від ризику, який тісно пов'язаний із ризиком настання страхового випадку і ризику завдання шкоди застрахованої особи, страхування здійснює компенсаційну функцію[3].

---

[1] *Худяков А.И.* Теория страхования / *А.И. Худяков*. – М.: Статут, 2010. – С. 34–35.

[2] Там само. – С. 35.

[3] Там само. – С. 35.

Варто зазначити, що професор М.Л. Захаров, аналізуючи проблеми сутності обов'язкового соціального страхування, вказує, що його основною функцією є забезпечення відповідного достатнього високого, привілейованого рівня соціального захисту застрахованих і їхніх сімей[1].

Безумовно, ця функція також має безпосереднє відношення і до пенсійного забезпечення. Однак, на нашу думку, функцію, яку сформулював М.Л. Захаров, можна також розглядати як принцип пенсійного забезпечення, і як ціль, що додає цій функції більш сильного звучання.

Питання функції в сфері пенсійного забезпечення піднімає також провідний російський економіст, професор В.Д. Роїк, який зазначає, що функція обов'язкового страхування полягає в тому, щоб захистити застраховану особу від фінансових наслідків настання соціальних ризиків. Вчений виділяє такі функції пенсійного страхування: 1) акумуляцію страхових резервів і їх солідарний перерозподіл під час настання страхових випадків; 2) відновлювальну функцію; 3) функцію соціального захисту застрахованих осіб[2]. Розуміння функцій пенсійного страхування у цілому дозволяє більш чітко сформулювати функції конкретних правовідносин, що виникають у пенсійному забезпеченні.

Вважаємо, що в умовах ринкової економіки пенсійне забезпечення не може існувати за межами страхових начал. Йдеться про те, що пенсійні правовідносини не можуть виникнути без відповідного пенсійного страхування і наявності визначеного законодавством мінімального страхового стажу. В Україні, відповідно до ст. 28 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" для отримання мінімальної пенсії чоловікам необхідно мати 35 років, а жінкам – 30 років страхового стажу. Так, для отримання пенсії за віком необхідний не тільки страховий випадок або соціальний ризик, але і страховий стаж, період трудової діяльності, коли працівник здійснює страхові внески до Пенсійного фонду.

Пенсійне страхування – це перший і головний етап на шляху реалізації конституційного права на пенсію, оскільки саме шляхом пенсійного страхування особа це право забезпечує, бо саме по собі воно не виникає, про що вже йшлося вище.

Для осіб, у яких немає права на пенсію, передбачено щомісячну грошову виплату-допомогу, але вона не є пенсією і встановлюється на мінімальному рівні.

Таким чином, можна говорити про правозабезпечувальну функцію пенсійно-страхових правовідносин. Саме завдяки їм у подальшому,

---

[1] *Захаров М.Л.* Социальное страхование в России: прошлое, настоящее и перспективы развития (трудовые пенсии, пособия, выплаты пострадавшим на производстве): моногр. / *М.Л. Захаров*. – М.: Проспект. – С. 46.

[2] *Роик В.Д.* Обязательное пенсионное страхование: теория и практика организации в России / *В.Д. Роик*. – М.: "Onebook.ru", 2013. – С. 95–97.

при настанні страхового випадку/соціального ризику в людини може виникнути право на пенсію.

Процедурно-організаційні правовідносини в пенсійному забезпеченні – це такий вид відносин, який є складним і найбільш регламентованим у пенсійному забезпеченні. Процедура – це офіційно встановлений порядок, за умови виконання якого особа реалізує право на пенсійне забезпечення. Загальновідомо, що право на пенсію без відповідної процедури його реалізації, правового механізму є тільки нормою-декларацією.

Функцією процедурних правовідносин є організація та обслуговування пенсійно-страхових і пенсійно-забезпечувальних правовідносин у пенсійному забезпеченні. По-перше, процедурно-організаційні правовідносини не можуть існувати самі по собі, оскільки є похідними. По-друге, ці правовідносини поділяються на дві групи: а) регламентують процедуру пенсійного страхування; б) регламентують процедуру оформлення й отримання права на пенсію. По-третє, визначаються законом або договором. По-четверте, відіграють провідну роль у реалізації права на пенсію.

Якщо пенсійно-страхові відносини створюють передумови для виникнення права на пенсію, а пенсійно-забезпечувальні конвертують право в пенсійні виплати, то процедурні правовідносини сприяють забезпеченню права і його реалізації. Можна зробити висновок, що процедурно-організаційні правовідносини в пенсійному забезпеченні виконують організаційно-супровідну функцію.

Пенсійно-забезпечувальні правовідносини в пенсійному забезпеченні – це основний, базовий різновид правовідносин, завдяки якому виникають внаслідок економічної обумовленості пенсійно-страхові, процедурно-організаційні та, в окремих випадках, процесуальні і виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини.

Пенсійно-забезпечувальні правовідносини визначають надання особам конкретного виду пенсійного забезпечення, що передбачений законодавством.

Аналізуючи функцію пенсійного забезпечення загалом та пенсійно-забезпечувальних правовідносин зокрема, можна стверджувати, що в цьому виді правовідносин функція галузі законодавства і функція правовідносин співпадає. Йдеться про пенсійно-забезпечувальну функцію, що відображається у здійсненні пенсійної виплати у випадку настання соціального ризику.

Пункт 4 ч. 1 ст. 18 Кодексу адміністративного судочинства України[1] від 6 липня 2005 № 2747 передбачає, що всі адміністративні справи щодо спорів фізичних осіб із суб'єктами владних повноважень з приводу об-

[1] Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747. –

числення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг належать до предмету підсудності адміністративних судів. Про підсудність пенсійних справ адміністративним судам йдеться також у п. 16 Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України "Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів"[1] від 20.05.2013 № 8. У випадку виникнення спору щодо недержавного пенсійного забезпечення чи грубого порушення пенсійного законодавства підсудність такого роду справ відноситься до судів загальної юрисдикції. Крім цього, як свідчать статистичні дані, відсоток звернень до адміністративних судів з позовами у сфері соціального забезпечення є другим за кількістю після податкових спорів.

Таким чином, правовою основою процесуальних відносин у пенсійному забезпеченні є адміністративно-процесуальне, цивільно-процесуальне і кримінально-процесуальне законодавство. Таке ж розуміння правовідносин у пенсійному забезпеченні відповідає комплексному підходу до розгляду проблем пенсійного забезпечення.

Отже, після аналізу процесуальних правовідносин у пенсійному забезпеченні можна зробити висновок, що їм властива захисна функція, тобто захист права на пенсію.

У випадку виникнення процесуальних правовідносин відомо, що вони не є кінцевими під час реалізації права на пенсію, оскільки після їхнього завершення – винесення рішення суду, це рішення необхідно виконати. Вважаємо, що є сенс говорити про існування в пенсійному забезпеченні виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин, що визначаються Законом України "Про виконавче провадження".

Питання виконавчого провадження із пенсійних справ з кожним роком стає все більше актуальним. Для прикладу, до середини 2013 року в Україні винесено більше 2,2 мільйони судових рішень із питань пенсійних і соціальних виплат. За такими рішеннями, держава України повинна виплатити громадянам 7,2 млрд. грн.[2].

Виникає закономірне питання: чи можна виконавчі відносини включати до комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні? На нашу

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2747-15?nreg=2747-15&find=1&text=%EF%E5%ED%F1&x=10&y=5#w11

[1] Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України "Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів" від 20.05.2013 р. № 8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0008760-13?nreg=v00 0876013&find=1&text=%EF%E5%ED%F1&x=8&y=6

[2] Лист-відповідь Прем'єр-міністра України від 05/06/2013 р. № 7442/0/2-13 на запит народного депутата України І.М. Мірошниченка від 17.05.2013 р. № 11/10-525

думку, безперечно. Вважаємо, що реалізація права досягається в момент отримання пенсійних виплат, а всі відносини, що передують цьому є стадіями такої реалізації.

В Україні з метою вдосконалення виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у сфері соціального захисту в цілому і пенсійного забезпечення зокрема запропоновано на розгляд Верховної Ради України законопроект "Про виконання рішень судів з питань соціального захисту громадян України"[1], реєстраційний номер 3035 від 29.07.2013 р.

Питання виконавчих правовідносин у пенсійному забезпеченні ще потребує окремого, ґрунтовного дослідження, але той факт, що вони мають безпосереднє відношення до пенсійного забезпечення у випадку спору про право, – очевидний.

Досліджуючи виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини необхідно визначити їх функцію. На нашу думку, цьому виду правовідносин властива виконавча функція в широкому сенсі та відновлювальна функція (відновлення права на пенсію, яке було порушене) у вузькому.

Вищевикладене дає можливість зробити висновок, що пенсійне забезпечення складається із комплексу правовідносин, які вибудовані в логічній послідовності та залежно від функціонального навантаження конкретного правовідношення, його місця під час здійснення особою права на пенсійне забезпечення. Очевидно, що кожне правовідношення є складним і таким, що не може існувати автономно, а тільки у тісному взаємозв'язку з іншими правовідношеннями в пенсійному забезпеченні. Як уже було показано вище, кожне правовідношення виконує свою функцію для досягнення єдиної для всіх мети – реалізації особою права на пенсію.

Другим критерієм, який покладений в основу системи правовідносин у пенсійному забезпеченні є час.

Темпоральні основи права вже не один рік є актуальними у загальнотеоретичних дослідженнях, не менш важливим це питання є і для права соціального забезпечення загалом та пенсійного забезпечення зокрема.

Розвиток законодавства та доктрини права відповідає законам діалектики. Виникнення нових правових формул, механізмів правового регулювання суспільних відносин є реакцією законодавця на вимоги часу та суспільного розвитку. В силу динамічного розвитку суспільства і, як наслідок, законодавства, очевидно, що і доктринальні підходи, до тих чи тих питань можуть змінюватися. Це стосується і розуміння часу в праві загалом та часу в пенсійному забезпеченні зокрема.

---

[1] Проект закону "Про виконання рішень судів з питань соціального захисту громадян України" реєстр. номер 3035 від 29.07.2013 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47981

Пенсійне забезпечення як частина правової системи також оперує часовими категоріями, особливо це питання гостро стоїть під час розгляду правовідносин. Виникнення, зміна, призупинення, відновлення, припинення правовідносин у пенсійному забезпеченні є надзвичайно актуальними. Але, крім суто практичних питань, для теорії пенсійного забезпечення не менш важливим є питання часових меж не конкретного правовідношення (призначення пенсії), а комплексу правовідносин, без яких неможлива реалізація права на пенсію.

Наведені вище види правовідносин у пенсійному забезпеченні згруповані у дві групи: основні та додаткові.

Розглядаючи наведену диференціацію правовідносин через призму часу, можна зробити декілька зауважень. Кожному виду правовідношення притаманні свої часові межі, але всі вони мають спільний часовий простір, про що йтиметься нижче.

Латинське слово tempus (мн. tempora – час, строк) займає важливе місце в праві з часу його зародження. Із ускладненням суспільних відносин і права питання часу набуло свого остаточного вигляду у формі юридичного факту. Як відомо, без "темпорального" юридичного факту не існує жодна галузь права. Особливо гостро питання юридичних фактів виникає саме під час застосування пенсійного законодавства, а також під час вивчення його теоретичної основи.

Завдяки пенсійно-страховим правовідносинам виникає такий ключовий для пенсійного забезпечення "темпоральний" юридичний факт, як страховий стаж. Так, ст. 1 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" визначає, що страховий стаж – період (строк), протягом якого особа підлягала державному соціальному страхуванню, якою або за яку сплачувався збір на обов'язкове державне пенсійне страхування згідно із законодавством, що діяло раніше, та/або підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню згідно із цим Законом і за який сплачено страхові внески. Крім цього, існує низка строків, які визначені як зазначеним Законом, так і положеннями, порядками та інструкціями Пенсійного фонду України.

Найбільшу кількість строків можна зустріти під час детального аналізу процедурно-організаційних правовідносин. Саме вони визначають, у який термін необхідно розпочати страхування, звернутися до Пенсійного фонду України, коли починається виплата пенсії, які строки подачі документів тощо. Це зумовлено тим, що процедурні правовідносини в пенсійному забезпеченні виконують організаційну функцію і містять велику кількість саме організаційних норм. Крім цього, правове регулювання завжди перебуває в певних часових межах, саме тому процедурні правовідносини так тісно пов'язані з темпоральним аспектом пенсійного забезпечення.

Пенсійно-забезпечувальні правовідносини також мають темпоральну складову, йдеться про те, що ними визначається строк виплати пенсії.

Якщо ж починають діяти основні правовідносини, то у випадку з процесуально-захисними правовідносинами, усі строки визначені відповідним процесуальним законодавством. Виконавче законодавство також оперує цілою низкою темпоральних категорій щодо строків виконання рішення суду.

Вищевикладене підкреслює важливість правових норм, що визначають, встановлюють чи регулюють час. Натомість теорія, окрім норм позитивно права, має у своєму арсеналі також темпоральні характеристики пенсійного забезпечення загалом та правовідносин зокрема.

Проблема часу в праві неодноразово підіймалась у працях теоретиків права. Одним із перших в Україні цю проблему досліджував О.В. Пушняк, який зазначав, що в юриспруденції час традиційно сприймається саме як час фізичний (а точніше як фізичний час макрорівня існування матерії). Використання такого розуміння часу є, безумовно, важливим, оскільки дає змогу виміру, порівняння, координації часових параметрів суспільних відносин за допомогою єдиної універсальної міри – астрономічного часу і відповідної загальновизнаної системи його обліку – календарного часу.

Дослідник продовжує, календарний час є зовнішнім по відношенню до об'єктів дослідження юридичної науки, а тому не дає повної картини часового виміру правової реальності. У цій формі час виступає як абсолютне вмістилище правової системи. Відносне ж розуміння часу передбачає, що він породжений явищами, які належать до цієї системи. Процеси, що тривають у правовій сфері, мають свої темпоральні параметри, так би мовити створюють власний час (визначають властиву тільки їм відповідну послідовність станів певної тривалості з характерними ритмом, темпом). Зіставлення певного процесу з календарним часом не дає уявлення про характер протікання такого процесу. Тому своє органічне відбиття динаміка об'єктів правової системи безпосередньо знаходить в особливому правовому часі, тільки за допомогою якого вона може бути "виміряна" з достатньою глибиною[1]. Отже, як бачимо, розуміння часу в праві категорія багатогранна. Продовжив досліджувати проблеми часу в праві український дослідник В.Г. Оборотов, який зауважив, що методологічне значення темпорального виміру правової реальності обумовлене тим, що право, як і будь-який соціальний феномен, має нерозривний зв'язок із часом у різних його формах[2]. Вчений класифікує час на три

[1] *Пушняк О.В.* Категорія "час" у правовому вимірі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *О.В. Пушняк*. – Х., 2005. – С. 9.

[2] *Оборотов І.Г.* Темпоральні грані права: моногр. / *І.Г. Оборотов*. – Миколаїв: ТОВ "Фірма "Іліон", 2009. – С. 55.

форми: 1) реальний (як зовнішня характеристика реальності, яка розгортається у ньому і вимірюється за його допомогою); 2) перцептуальний (психологічний – як відбиття об'єктивного часу у свідомості суб'єкта); 3) концептуальний (за допомогою якого створюються абстрактні моделі, які є способом наукового пізнання реального й перцептуального часу). Їх виокремлення, пояснює автор, пов'язане з наявністю у правового часу онтологічних і гносеологічних характеристик. Онтологічний бік феномену часу пов'язаний з об'єктивним часом, гносеологічний – із суб'єктивним[1].

Проблему часу в праві досліджували й у роботах російський вчених. Так, Т.Л. Тенілова під правовим часом вбачає особливу функціональну категорію юридичної науки, що виражає виникнення, тривалість і завершення правових дій, процесів, норм, подій і послідовність зміни їхніх станів[2]. Дослідниця І.В. Волк правовий час розуміє як особливу функціональну категорію юридичної науки, яка відбиває процес безперервних змін юридичного життя, у ході якого виникають і зникають правовідносини, юридичні норми та правові акти, що впливають на становлення та розвиток юридичної науки й практики. Серед основних особливостей правового часу називають тривалість, своєчасність, послідовність, безперервність, ритмічність, повторюваність, одночасність, послідовність, датування, момент і юридичний строк[3].

На основі вищевикладених ідей і концепцій розуміння часу в праві можна зробити низку висновків та розглядати звичні правові явища під іншим кутом зору. Ідеться про часові межі правовідносин у пенсійному забезпеченні: виникає питання, коли виникає пенсійне забезпечення і який момент можна вважати початком виникнення пенсійних правовідносин.

Поставлені питання приводять до таких міркувань. В умовах ринкової економіки пенсійне забезпечення не може існувати за межами страхових засад. Пенсійні правовідносини не можуть виникнути без відповідного пенсійного страхування і наявності визначеного законодавством мінімального страхового стажу. В Україні, відповідно до ст. 28 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", для отримання мінімальної пенсії необхідно мати чоловікам 35 років, а жінкам – 30 років страхового стажу. Адже для отримання пенсії за віком необхідний не тільки страховий випадок (соціальний ризик), але і

---

[1] Там само. – С. 62.

[2] *Тенилова Т.Л.* Время в праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Т.Л. Тенилова*. – Нижний Новгород, 1999. – С. 7.

[3] *Волк И.В.* Право, время и пространство: теоретический аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *И. В. Волк*. – М., 2004. – С. 6.

страховий стаж – період трудової діяльності, коли працівник здійснює страхові внески до Пенсійного фонду, тобто – страхується.

Пенсійне страхування – це перший і головний етап на шляху реалізації конституційного права на пенсію, бо саме шляхом пенсійного страхування особа це право забезпечує ("заробляє"), оскільки саме по собі воно не виникає.

Для осіб, у яких немає права на пенсію, передбачено щомісячну грошову виплату – допомогу, але вона не є пенсією і встановлюється на мінімальному рівні.

Пенсійно-страхові правовідносини мають міжгалузевий характер, здійснюються на основі обов'язковості та добровільності, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків соціальних ризиків у майбутньому шляхом отримання пенсії. На нашу думку, саме момент першого внеску потрібно вважати початком виникнення пенсійних правовідносин у широкому розумінні цього слова. Таким чином, говорити в сучасних умовах про те, що пенсійні правовідносини виникають з моменту досягнення пенсійного віку, встановлення інвалідності чи втрати годувальника, некоректно. Перераховані юридичні факти тільки є підставою для виникнення процедурних правовідносин, які спрямовані на виникнення у подальшому пенсійно-забезпечувальних правовідносин – виплати пенсії.

Оскільки час як юридичний факт – невід'ємна ланка, яка є підставою виникнення і припинення тих чи тих правовідносин у пенсійному забезпеченні, під час дослідження кожного різновиду правовідносин буде детально аналізувати момент їхнього виникнення та момент припинення.

Часовий (темпоральний) критеріій треба розуміти так: правовідносини у пенсійному забезпеченні вибудувані за принципом *"a principio usque ad finem"* (від початку до кінця), тобто від моменту страхування і до моменту здійснення пенсійної виплати. Саме тому можна простежити логічний ряд основних правовідносин: пенсійно-страхові – процедурно-організаційні – пенсійно-забезпечувальні. Якщо ж для реалізації права на пенсію виникають перешкоди, то право на пенсію порушується, відповідно, залежно від причин, наведений логічний ряд може бути продовжений відповідними процесуальними – виконавчими (постпроцесуальними) – пенсійно-забезпечувальними або спадковими правовідносининами.

Наведена схема правовідносин у пенсійному забезпеченні України в контексті визначення місця пенсійного забезпечення в праві соціального забезпечення наштовхує на низку міркувань, які мають важливе значення. Йдеться про питання, чим є пенсійне забезпечення: галуззю, підгалуззю, інститутом. Ці питання є надзвичайно важливими як з по-

зицій теорії права, так і з позиції правозастосування. Єдиної думки немає і науковці, які досліджують порушені питання, інколи виходять із різних методологічних позицій, підходів щодо диференціації, праворозуміння та свого бачення розвитку системи права загалом.

Ні для кого не є таємницею, що право соціального забезпечення загалом та наука права соціального зокрема сформувалися передусім на базі пенсійного забезпечення. Це не тільки один із перших видів соціального забезпечення, що отримав правове регулювання, але і фактично став ядром наукових пошуків у соціальній сфері. Як показує досвід, сьогодні пенсійне забезпечення є найбільш розвиненою з погляду структури та системи серед інших складових чистин соціального забезпечення. Це дає підстави говорити, що пенсійне забезпечення незабаром може виокремитися *de jure* з права соціального забезпечення, оскільки *de facto* це вже відбулося. Пенсійне забезпечення вже давно не можна назвати інститутом права соціального забезпечення. Сьогоднішня наука права соціального забезпечення визначає пенсійне забезпечення скоріш як підгалузь, але невпинні процеси розвитку пенсійного законодавства, наукові пошуки у напрямку формування загальної частини пенсійного забезпечення – усі ці фактори об'єктивно сприяють все більшій автономізації. Загальна частина права соціального забезпечення перестає бути дороговказом розвитку системи пенсійного забезпечення, оскільки знаходиться на завершальному етапі формування власної загальної частини, яка, власне, враховує низку особливостей саме пенсійного забезпечення. Можна говорити, що пенсійне забезпечення має власну теоретичну основу, йдеться про власний предмет, який є чітко визначений, власне, специфічне поєднання методів правового регулювання, особливу внутрішню систему, яка є автономною по відношенню до права соціального забезпечення, джерела правового регулювання пенсійного забезпечення вирізняються своєю не тільки особливістю в сенсі різновидів, а можливістю їхньої кодифікації, своєю, особливою системою принципів. Окремо потрібно виокремити місце пенсійного забезпечення у сфері правосуддя: пенсійні спори вже є звичним явищем для судової практики, а отже, можна говорити про їхню суттєву відмінність від спорів щодо соціального забезпечення.

Декілька слів варто сказати і щодо особливості поєднання різних методів правового регулювання, оскільки пенсійна система є більш гнучкою (інколи, особливо в трудовому праві, її визначають через англійський термін *flexibility*), що надзвичайно важливо для ефективності правового регулювання (цей аспект детально викладений під час аналізу кожного виду правовідносин у пенсійному забезпеченні – *М.Ш.*). Звідси пенсійні спори розглядаються у судах різної юрисдикції, що показано у схемі 14, тоді як більшість галузей не виходять за межі одного судочинства, як і право соціального забезпечення.

Таким чином, багатоманітність механізмів правового регулювання, неодноманітний суб'єктний склад правовідносин та низка інших важливих факторів є достатньою підставою говорити про пенсійне право як про окрему галузь. На нашу думку, остаточним поштовхом до формування такої окремої галузі з формального боку є прийняття Пенсійного кодексу України.

Сучасна пенсійна система України є розбалансованою та вразливою до економічних, демографічних, міграційних, соціальних, політичних чинників, тому для її зміцнення необхідно провести низку змін для її оновлення. Основними кроками для цього були і залишаються:

1) проведення докорінного реформування шляхом гармонізації та конвергенції загального та спеціального пенсійного забезпечення, яке набуло дискримінаційного характеру. У цьому сенсі зроблено найбільше в останні кілька років;

2) систематизація пенсійного законодавства в одному кодифікованому акті;

3) врахування міжнародного досвіду, міжнародних соціальних стандартів.

Реалізація першого кроку повинна ґрунтуватися на засадах **уніфікації та інтеграції** самої системи спеціального пенсійного забезпечення.

Крім цього, необхідно розпочати процес **гармонізації** (внутрішнього узгодження механізмів правового регулювання різних видів пенсійного забезпечення) та **конвергенції** (зближення) загальної та спеціальної пенсійних систем України. За допомогою першого кроку можна буде усунути ряд прогалин, колізій, що виникають у правозастосовній практиці. Реалізація другого дозволить зблизити загальну та спеціальну пенсійні системи й усунути дискримінаційні положення, які сьогодні дискредитують пенсійну систему і позбавляють її рис соціальної справедливості.

Україна є європейською державою, основним завданням якої є сприяння реалізації громадянами їх прав та свобод незалежно від їх працездатності. Конституція проголошує Україну соціальною державою. Підвищення соціальних гарантій та забезпечення соціального захисту є пріоритетом державної політики, але вже не на засадах патерналізму, а на засадах неопатерналізму. Виходячи з цих позицій, реалізація третього кроку полягає передусім у ратифікації основопожних соціальнозабезпечувальних конвенцій Міжнародної організації праці, серед яких: Конвенція "Про мінімальні норми соціального забезпечення" № 102 (1952 р.) та Конвенція "Про допомоги по інвалідності, по старості і у зв'язку з втратою годувальника" № 128 (1967 р.). Такий крок дозволить наблизити українське соціальне законодавство, зокрема пенсійне до міжнародних мінімальних соціальних стандартів. Особливої актуальності це питання набуває сьогодні, коли рівень соціального забезпечення в Україні є незадовільним.

Вважаємо, що проводячи пенсійну реформу, необхідно детально вивчити позитивний досвід іноземних держав у питанні кодифікації пенсійного законодавства та можливості створення соціально-захисної юстиції тощо. Це дозволить врахувати переваги та недоліки правового регулювання і сприятиме вдосконаленню пенсійного законодавства.

Підводячи підсумки, варто наголосити, що пенсійне забезпечення є складною, багатогранною і багаторівневою системою, яка сьогодні потребує докорінної модернізації, удосконалення.

Важливим питанням, що є надзвичайно актуальним як для теорії пенсійного забезпечення, так і для практики останнього – це галузева приналежність правовідносин у пенсійному забезпеченні. Очевидно, що визначати галузеву приналежність можна лише шляхом встановлення методу правового регулювання, а якщо бути більш точним, то встановлення джерела виникнення спеціальної правоздатності на отримання того чи того виду пенсійного забезпечення. Так, правовідносини в солідарній пенсійній системі регулюються імперативним методом, за винятком можливості добровільного пенсійного страхування суб'єктами, для яких останнє не є обов'язковим.

Правовідносинам у накопичувальній системі відомий диспозитивний метод правового регулювання, але у зв'язку з тим, що виникнення правоздатності на цей вид пенсії визначається і чітко регулюється законом, то і правовідносини в накопичувальній системі необхідно розглядати через призму домінування імперативного методу із подальшим застосуванням договірних механізмів. Йдеться про те, що цьому рівню пенсійної системи у більшій мірі притаманний диспозитивний метод, ніж солідарній системі, але паритет все-таки зберігається за імперативним методом регулювання цього виду пенсійних відносин.

Правовідносини в системі недержавного пенсійного забезпечення цілком визначаються договором сторін, тобто, спеціальна правоздатність щодо виникнення права на пенсію в недержавному пенсійному забезпеченні може виникнути тільки за обставин, що визначені договором.

Система правовідносин у пенсійному забезпеченні, на відміну від пенсійних правовідносин, за основний критерій своєї побудови бере час і функцію. Йдеться про те, що система правовідносин у пенсійному забезпеченні вибудувана в часовій перспективі та функціональній залежності однієї мікросистеми від іншої, які можуть взаємодіяти виключно у чітко послідовному порядку.

III.

СТРУКТУРА ПРАВОВІДНОСИН У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

3.1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕНСІЙНО-СТРАХОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Правовідносини у пенсійному забезпеченні є не тільки важливою теоретичною конструкцією, але й мають безпосереднє відношення до правозастосування – юридичної практики. Саме через дослідження правовідносин можна говорити про ефективність законодавства, виявляти прогалини та колізії і, найголовніше, усувати їх негативні наслідки. Крім цього, на прикладі кожного різновиду правовідносин, які існують у пенсійному забезпеченні, буде визначатися, окрім структури та внутрішньої побудови, їхній метод правового регулювання. Проте на цьому етапі необхідно зазначити, що стандартні підходи до вивчення правовідносин або ж розуміння їхньої галузевої приналежності необхідно розглядати з сучасного погляду на відносини, які сьогодні є, а також із врахуванням перспективи їхнього розвитку.

Неодноразово у правовій науці наголошувалося, що правовідносини займають центральне місце. Це дійсно так, але сьогодні стало очевидним, що дослідження окремих видів пенсійного забезпечення та їхніх окремих правовідносин вже не задовольняє вимоги часу. Отже, настав час розглядати конкретні правовідносини не як систему окремо існуючих, до певної міри, з елементами автономії, а з позиції усіх процесів, які відбуваються у пенсійному забезпеченні.

Основою цього наукового дослідження є впровадження в науковий обіг якісно нової концепції комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні замість домінуючої сьогодні концепції комплексних правовідносин у пенсійному забезпеченні. Йдеться про необхідність зміни наукового інструментарію для вивчення тих правових явищ, які є у пенсійному забезпеченні. Спорадичне дослідження окремих видів пенсійного забезпечення з позицій нормативізму сьогодні не може дати відповідь на запитання щодо ефективності пенсійного забезпечення та перспектив його розвитку. Саме тому виникла необхідність у переосмисленні підходів до вивчення правовідносин у цій сфері. Неодноразово наголошувалося, що право на пенсію, яке передбачене Конституцією України та відповідними законодавчими актами не є абсолютним, більше того, воно не є аліментарним правом, як це було до запровадження пенсійного страхування. Право на пенсію – це можливість, яка надається правовими нормами захистити себе від втрати прибутку у майбутньому. Крім

цього, щоб ліквідувати залежність від держави, пропонується механізм страхування. Розмір пенсії конкретної особи залежить не від рішень органів виконавчої влади чи наповнення державного бюджету, як це, наприклад, є у випадку виплати соціальної допомоги, а від особистого внеску застрахованого. У цьому аспекті вбачаємо суттєвий елемент автономії пенсійного забезпечення від соціального забезпечення. Переконані, що настав час досліджувати правовідносини через призму застосування правових норм, яке можна назвати пенсійним процесом від моменту забезпечення права, яким є пенсійне страхування, оформлення конкретного виду пенсії і здійснення права (початок пенсійної виплати). Якщо ж на якомусь етапі виникають труднощі, то можливі додаткові стадії у формі захисту права на пенсію в судовому порядку та відновлення порушеного права шляхом виконання рішення суду. Усі ці стадії незалежно від виду пенсійного забезпечення супроводжують окремі групи правовідносин, які мають власну мету, метод правового регулювання тощо. Про ці правовідносини йтиметься нижче, а саме: пенсійно-страхові, процедурно-організаційні, пенсійно-забезпечувальні, процесуально-захисні та виконавчі (постпроцесуальні).

Першою та ключовою стадією пенсійного процесу є пенсійне страхування, за допомогою якого і забезпечується право на пенсію, без якого це право не може виникнути *a priori*. Однак необхідно зупинитися на деяких теоретичних проблемах, які потребують свого вирішення, – йдеться про місце правовідносин у пенсійному забезпеченні у системі права України. На нашу думку, сьогодні можна говорити про автономність не тільки пенсійного законодавства, але і правовідносин у пенсійному забезпеченні від права соціального забезпечення. На наше переконання, формування галузі пенсійного права у контексті сукупності позитивних норм права завершене, проте є необхідність теоретичних досліджень та завершення формування загальної частини у цій сфері, що і буде доведено на прикладі правовідносин.

Т.В. Красильнікова, яка у 1972 році захистила першу в Радянському Союзі дисертацію на тему "Пенсійні правовідносини і загальні підстави їх виникнення", обстоювала позицію існування пенсійного права, під яким вбачала своєрідний інститут, що складається з визначеного комплексу правових норм, які регулюють різні за своїм характером пенсійні відносини і саме тому мають різноманітну галузеву приналежність (належать до трудового, адміністративного та інших галузей права). Вчена продовжує, що обґрунтованими є судження про те, що проходить процес завершення формування пенсійного права як окремої галузі[1].

[1] *Красильникова Т.В.* Пенсионные правоотношения и общие основания их возникновения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.713 / *Т.В. Красильникова*. – Свердловск, 1978. – С. 4–5.

По-перше, ідея, яка висловлена понад сорок років тому, і сьогодні є актуальною, навіть більше, сучасною, однак вона потребує свого однозначного вирішення як на теоретичному, так і практичному рівнях. По-друге, ідея про існування пенсійного права була сформульована раніше, ніж ідея про право соціального забезпечення. По-третє, викладена позиція ґрунтувалася на чинному тоді законодавстві, яке передбачало існування однорівневої пенсійної системи, а не сучасної трирівневої, що додає аргументів прихильникам ідеї пенсійного права. Важливо також наголосити на тому, що тогочасне пенсійне забезпечення регулювалося лишень імперативним методом. Набір інструментарію правового регулювання пенсійного забезпечення сьогодні є надзвичайно різноманітним.

Таким чином, дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні дозволить зробити низку висновків щодо місця останнього у сучасній системі права. Важливо акцентувати на тому, що передусім йтиметься не про галузеву приналежність пенсійного забезпечення, а про галузеву приналежність правовідносин у пенсійному забезпеченні, що дасть можливість побачити складний комплекс міжгалузевих правовідносин, які об'єднані однією метою – правом на пенсію. Тільки на підставі отриманих наукових висновків можна буде говорити про місце пенсійного забезпечення в правовій системі України.

На підтвердження викладеного, погоджуємося з позицією А.М. Лушнікова та М.В. Лушнікової, що в праві соціального забезпечення не існує певного єдиного забезпечувального правовідношення, в межах якого громадяни могли б реалізувати свої права на всі види соціального забезпечення. Насправді виникають самостійні правовідносини по кожному виду соціального забезпечення, кожне з яких має власний суб'єктний склад, підстави виникнення, зміст і об'єкт[1].

Аналізуючи ефективне функціонування системи пенсійного забезпечення загалом та страхування зокрема, як слушно зауважує провідний російський економіст у сфері пенсійного забезпечення професор В.Д. Роїк, останнє залежить від багатьох економічних, соціальних і демографічних факторів. Серед них виокремлюють п'ять основних показників:

- *коефіцієнт охоплення,* який показує частину населення, що охоплена пенсійною системою (від величини цього показника залежить як бюджет системи, так і доходи пенсіонерів);

- *коефіцієнт навантаження*, який відображає частину отримувачів пенсії і допомог від загальної кількості застрахованого населення;

- *абсолютний розмір пенсії і її купівельна спроможність* дозволяє

[1] Теория права социального обеспечения: прошлое и настоящее: учеб. пособ. / *А.М. Лушников, М.В. Лушникова, Т.Ю. Барышникова*. Ярославль: ЯрГУ, 2008. – С. 202.

говорити про величину пенсії з позиції прожиткового мінімуму пенсіонерів;

- *коефіцієнт заміщення*, що відображає рівень пенсій і допомог щодо отримуваної заробітної плати;

- *пенсійна формула*, що використовується для обчислення розміру пенсії, залежить від елементів, що входять до його складу;

- *пенсійна модель* – інтегральний, узагальнюючий показник фінансового устрою пенсійної системи, що демонструє залежність розміру пенсії від набору факторів, наприклад, у пенсійному страхуванні – це залежність розміру страхової пенсії від страхового стажу, розміру заробітної плати, величини страхового тарифу і періоду життя на пенсії[1].

Усі наведені аспекти будуть детально проаналізовані з позиції права та правовідносин у пенсійному забезпеченні, оскільки формальне тлумачення правових норм призводить до прогалин у юридичній науці. Одним із головних завдань цього дослідження є необхідність подолання схоластики традиційних наукових підходів.

Очевидно, що кожному рівню пенсійної системи притаманні різні пенсійно-страхові відносини, різний метод правового регулювання, суб'єктний склад тощо. Саме з цих позицій дослідження пенсійно-страхових правовідносин розглядатиметься через призму рівня пенсійної системи, на якому вони функціонують.

Структура правовідносин є ключовим елементом у пізнанні їх сутності. Використовуючи загальнонаукові методи пізнання – синтез та аналіз, правовідношення можна розібрати на частини й об'єднувати ці частини в одне ціле. Цей процес не є довільним, а логічним, послідовним і чітким. Основними структурними елементами правовідношення є: об'єкт, суб'єкти та зміст. Саме ця тріада і буде предметом дослідження усіх видів правовідносин у пенсійному забезпеченні.

Пенсійно-страхові правовідносини є похідними від соціально-страхових, а ті, у свою чергу, є похідними від цивільно-страхових. Таким чином, можна простежити еволюцію страхових відносин, а якщо бути точним, то їхня інституціоналізацію як соціально-історичного процесу.

Історичні факти доводять, що фінікійські купці ще 3 тис. років тому практикували колективну компенсацію збитків при втраті чи пошкодженні морських суден. Одним із перших правових форм страхових відносин були закони вавилонського царя Хамурапі (приблизно 1793–1750 до н.е.), де було прописано, що учасники торгового каравану для безпеки укладали між собою договір про те, щоб розподіляти шкоду, завдану грабунками, крадіжками та втратами у дорозі. Як бачимо, перші згадки про страхування з'являються, все ж таки, у контексті торгівлі, господарської

[1] *Роик В.Д.* Обязательное пенсионное страхование: теория и практика организации в России / *В.Д. Роик*. – М. "Onebook.ru", 2013. – С. 75–76.

діяльності, втрати прибутку та завдання шкоди товарам тощо. Вперше в історії систему пенсійних виплат можна зустріти у період правління Юлія Цезаря, який почав виплачувати пенсію військовим[1].

Цікавим є те, що паростки страхування в Київській Русі не були пов'язані з торгівлею. У "Руській Правді" – пам'ятці законодавства X–XI сторіччя, перші ознаки страхування були пов'язані із вбивством: "Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити верву (на Русі сільська громада, округа – *М.Ш.*) 80 гривень тій верві, в якій голова убитого лежить, а коли простолюдин, то 40 гривень. Коли якась верв починає платити дику віру (сплата за злочин, коли убивцю не виявлено або громада (верв) його не хоче видати суду – *М.Ш.*), то кілька років оплачує ту провину, оскільки платять за незнайденого злочинця. Якщо злочинець із їхньої верві, і в ній було дано волю злочинцеві, то як співучасники мають помагати злочинцю, оплачуючи дику випу (ув'язнення, вигнання чи вислання з громади за розбій із наступним розграбуванням домівки розбійника та її спаленням – *М.Ш.*). Але сплатити їм в цілому 40 гривень, а за злочинство те самому злочинцю заплатити із 40 гривень свою частку від сплати дружини. Якщо вчинив убивство або в сварці, або на пиру, то тоді йому платити у верві, якщо оплачують злочин у складчину. Якщо вчинив розбій без будь-якої сварки, то за розбійника люди не платять, а віддають його з жінкою і дітьми в дику випу і віру, але сам платить."[2] У наведених нормах можна побачити всі елементи договору страхування цивільної відповідальності, передбачаючи, що за ненавмисне вбивство дика віра – страхова виплата/штраф є результатом попереднього страхового договору, коли за вбивство платить не вбивця, а громада.

Важливо пам'ятати, що страхування це, перш за все, економічна категорія. В.В. Шахов зазначає, що це система економічних відносин, яка включає, по-перше, утворення за рахунок внесків юридичних та фізичних осіб спеціального фонду коштів і, по-друге, його використання для відшкодування збитків в майні від стихійних лих та інших несприятливих випадкових явищ, а також для надання громадянам допомоги під час різних подій у їхньому житті[3].

---

[1] *Залєтов О.М.* Пенсійний захист населення: глобальна проблема XXI століття / *О.М. Залєтов* // Страхова справа. – 2006. – №3. – С. 12–17.

[2] Правда руська. Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. *С. Юшков*. – К.: ВУАН, 1935. – Редакція IV. – С. 137–144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, №240, Новгородський 1-й літопис XV ст.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm

[3] *Шахов В.В.* Страхование: учеб. для вузов / *В.В. Шахов*. – М.: ЮНИТИ, 2003. – С. 17.

На підставі такого загальноприйнятого визначення О.І. Худяков виділяє такі ознаки страхування:

1. Наявність грошових перерозподільчих відносин, що мають замкнутий характер: перерозподіл коштів здійснюється лишень між особами, які брали участь у страхуванні.

2. Обумовленість цих відносин наявністю страхового ризику як вірогідності та можливості настання страхового випадку, що здатен завдати матеріальної чи іншої шкоди.

3. Формування страхового фонду за рахунок фіксованих внесків страховиків, що використовуються для відшкодування шкоди тим учасникам страхування, яким ця шкода завдана внаслідок страхового випадку.

4. Розподілення шкоди, що завдана одним членам товариства, на всіх інших, де розмір страхового внеску є долею кожного з них у розподілі шкоди[1]. Вчений також дає власне визначення страхування, яке розуміє як відносини з надання страховиком за плату у вигляді страхової премії страховику (застрахованій особі) страхового захисту, який у матеріальному аспекті є страховою виплатою, що здійснюється при настанні страхового випадку, а також в інших виплатах, що передбачені договором чи законодавством[2].

Як бачимо, страхування у найширшому його розумінні співпадає із пенсійним страхуванням, хоча останньому властива низка особливостей, про які йтиметься нижче.

Предметом цього дослідження є пенсійно-страхові відносини, їх об'єкт, суб'єкти та зміст. У попередніх розділах цієї наукової роботи вже згадувалося, що праобразом пенсійного страхування може слугувати самоорганізація шахтарів. Ще у XIII ст. у Фрайберзі (Саксонія, Німеччина) – місті срібних копалень – існувала лікарня для шахтарів. У 1320 р. в Айслебені (Саксонія, Німеччина) був побудований монастир Св. Катерини – своєрідний госпіталь для пристарілих та хворих шахтарів. Більше п'яти століть тому шахтарі м. Шварц (Тироль, Австрія) побудували "Братський дім" – спеціальну лікарню, на утримання якої вони жертвували один крайцер (срібну монету) на тиждень[3]. Пенсійне страхування було відоме також і у кредитно-банківській сфері. Відомо, що італійський банк "*Monte dei Paschi di Siena*" (заснований 1472 року, є найстарішим банком світу) у 1779 році почав виплачувати своїм службовцям пенсії за віком[4].

---

[1] *Худяков А.И.* Теория страхования / *А.И. Худяков*. – М. Статут, 2010. – С. 9.

[2] Там само. – С. 18.

[3] *Одессер С.В.* Социальное государство / *С.В. Одессер* // География. 1-15.09.2006, № 17 (816). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (http://geo.1september.ru/view_article.php?id=200601704)

[4] *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: моногр. / *Н.Б. Болотіна*. – К.: Знання, 2005. – С. 61.

Правове регулювання пенсійного забезпечення на території України пов'язано із законодавством Російської імперії, яке передбачало пенсійне забезпечення державних службовців. Саме цей вид пенсійного забезпечення, як уже наголошувалося в інших наукових дослідженнях, був першим і тільки згодом поширився на усіх громадян[1]. А.І. Якимів обґрунтовано доводить, що страхування в Україні активно розвивалося на теренах Галичини та Буковини. У 1861 році розпочало свою діяльність Краківське товариство взаємного страхування "Флоріанка". Розвиток галузі стимулювали прийняті закони Австро-Угорщини "Про товариства" та "Про кооперативні спілки". Найвідомішим було засноване 1891 року кооперативне товариство взаємного страхування "Дністер", яке охоплювало страхування життя[2]. До видів страхування відносилося: (1) на випадок смерті – протягом усього страхового періоду сплачувалися страхові внески, а страхова сума виплачувалася застрахованому при досягненні 85-річного віку або спадкоємцям у випадку смерті застрахованої особи; (2) на випадок смерті (залежно від віку страхувальника), але з розрахунком сплати до 50-річного віку; страхова сума виплачувалася лише у випадку смерті у будь-якому віці; (3) на випадок дожиття або смерті – міщаний вид; (4) до повноліття – страхова сума виплачувалася дитині при досягненні повноліття, у разі смерті дитини до страхового періоду страхувальнику поверталася уся сума страхових внесків; (5) страхування життя із визначеним терміном виплати страхової суми[3]. Наведені приклади одних із перших форм соціального страхування на теренах України говорять про цікавий факт, що добровільне соціальне страхування своє коріння бере у такому різновиді страхування, як страхування життя. Отже, пенсійне страхування первинно розвивалося саме на добровільних началах. Це факт є надзвичайно важливим для розуміння правової природи пенсійно-страхових правовідносин у пенсійному забезпеченні та методів їхнього правового регулювання. У 1911 році професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький створив страхове товариство "Карпатія", основною спеціалізацію якого було страхування пенсії на випадок "удівства та допомоги на випадок сирітства"[4]. У цей же час у Львові функціонувала низка пенсійних фондів. Одним із яскравих прикладів був Пенсійний фонд працівників міських електричних закладів

[1] *Шумило М.М.* Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців: монографія / *М.М. Шумило*. – К: Ніка-Центр. – 2010. – С. 27–28.

[2] *Якимів А.І.* Формування і розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні / *А.І. Якимів*. – Львів: Афіша, 2003. – С. 173.

[3] *Клапків М.С.* З історії зародження національного страхового ринку / *М.С. Клапків* // Фінанси України. – 1998. – № 1. – С. 81–94.

[4] Там само. – С. 81–94.

у Львові, метою якого було забезпечення пенсією за віком та виплата пенсій по втраті годувальника родичам у випадку смерті працівника[1].

О.Є. Губар у своїй історичній розвідці зазначає, що на території України, яка входила до складу Російської імперії, сфера соціального страхування набула розвитку у кінці XIX ст., коли у 90-х рр. одеські підприємці розпочали страхування робітників на випадок тимчасової непрацездатності, інвалідності та смерті. У 1894 р. були застраховані робітники 22 підприємств. Згодом таке страхування розповсюдилося по інших містах Херсонської губернії. У 1899 році розпочало свою діяльність перше в Україні Товариство взаємного страхування робітників та ремісників від нещасних випадків із їх працівниками. Згодом, у 1905 році було створено Чорноморське товариство взаємного страхування судновласників від нещасних випадків їх робітників, що діяло у причорноморських річкових портах та портах Чорного та Азовського морів[2].

Перш ніж перейти до предметного аналізу об'єкта, суб'єктів та змісту пенсійно-страхових відносин, необхідно зупинитися на більш широкому понятті – соціально-страхових відносинах, оскільки їхні основні риси віддзеркалюються у пенсійно-страхових відносинах.

Найбільш повний аналіз соціально-страхових правовідносин зробила представник Львівської наукової школи права соціального забезпечення С.М. Синчук. Так, дослідивши наукові дискусії щодо галузевої приналежності, вчена пропонує розділити їх на три групи.

До представників першої групи належать: Р.І. Іванова, В.А. Тарасова, Т.В. Іванкіна, які розглядали правовідносини щодо сплати страхових внесків як такі, що опосередковують формування фонду соціального забезпечення та не відповідають сутності формування суспільних фондів споживання, а отже, не є соціально-забезпечувальними. М.В. Лушнікова й А.М. Лушніков, Е.Г. Тучкова, С.О. Сільченко, Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко, М.Ю. Фьодорова обґрунтовують комплексний, міжгалузевий правовий характер правовідносин соціального страхування. Вони регулюються нормами права соціального забезпечення, фінансового, адміністративного та цивільного права. У науковій літературі наводять аргументи на користь тієї чи іншої природи цих правовідносин та їх розмежувальні ознаки. Таку позицію підтримує і автор цього наукового дослідження.

Друга група вчених обґрунтовує правовідносини соціального страхування як трудові. Так, С.М. Синчук наводить думку О.М. Круглова, що правовідносини соціального страхування виникають між роботодавцем та працівником, які пов'язані трудовим договором (внутрішні) та в про-

---

[1] *Трубич С.Ю., Швець В.Є.* Формування системи соціального страхування / *С.Ю. Трубич, В.Є. Швець* // Фінанси України. – 2000. – № 2. – С. 110–114.

[2] *Губар О.Є.* Соціальне страхування у забезпеченні суспільного добробуту / *О.Є. Губар* // Фінанси України. – 2002. – № 8. – С. 130–136.

цесі збору і переказу на рахунок соцстраху страхових платежів, а також ініціації наступної передачі страхувальникові, переданих роботодавцеві відповідним органом державної виконавчої влади належних застрахованій особі страхових виплат. Таке розуміння об'єкта дослідження логічно випливає з історичних передумов ґенези правовідносин соціального страхування. Адже їх виникнення пов'язують з етапом обґрунтування відмінностей правовідносин страхування майна та правовідносин страхування соціальних ризиків найманих працівників. Такий підхід визнають В.Г. Яроцький, Е.Г. Тучкова, В.Д. Роїк. Сама ж дослідниця підтримує твердження М.Л. Захарова про те, що правовідносини соціального страхування безпосередньо пов'язані з трудовими, породжені ними, є їх наслідком, однак вчена наголошує на тому, що вони не зумовлені нормами трудового права.

Третій напрям задекларованої полеміки щодо галузевої приналежності правовідносин соціального страхування ґрунтується на тезі, що соціально-страхові правовідносини є різновидом правовідносин соціального забезпечення. Свого часу на цьому наполягали В.С. Андрєєв та М.І. Полупанов, сьогодні цю ідею підтримують С.Н. Єрьоміна, Н.Н. Нікіфорова та ін. С.М. Синчук, як, власне, й інші представники Львівської наукової школи права соціального забезпечення, обстоюють тезу, що юридична природа цих відносин така, що ефективності правового регулювання у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування можна об'єктивно досягти лише за умови належності їх до сфери права соціального забезпечення.

С.М. Синчук пропонує власне визначення соціально-страхових правовідносин як різновиду галузевих правовідносин соціального забезпечення, які врегульовані нормами права соціального забезпечення щодо набуття особою (працівником, самозайнятою особою чи прирівняними законодавством до них осіб) правового статусу соціально-застрахованої особи, перебування в ньому та формування страхового стажу чи соціального капіталу застрахованої особи як необхідної якісної та кількісної передумови реалізації права на соціальне забезпечення[1]. Таке ж визначення згодом автор відтворила у монографічному дослідженні[2].

Заслуговує на увагу позиція щодо взаємозв'язку трудових та соціально-забезпечувальних правовідносин, яку займає представник Пермської школи трудового права та право соціального забезпечення І.Р. Маматказін. Вчений вказує, що процес взаємодії правовідносин різних галузей права досить складний. Іноді одне правовідношення хронологічно пе-

[1] *Синчук С.М.* Соціально-страхові правовідносини як різновид правовідносин соціального забезпечення / *С.М. Синчук* // Вісник Львівського університету: Серія юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 266–276.

[2] *Синчук С.М.* Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, об'єкти, об'єкти: многр. / *С.М. Синчук*. – Л.: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 58.

редує іншому, зокрема трудове та пенсійне. У таких випадках юридичні факти, що виникли в першому правовідношенні, є правоутвоюючими для іншого. В інших випадках взаємодіючі правовідносини існують паралельно в часі, так, наприклад, трудові та соціально-страхові правовідносини. При цьому ступінь залежності та взаємної обумовленості прав та обов'язків у правовідносинах говорить про їхню досить високу взаємодію. Однак вчений робить однозначний висновок, що соціально-страхові правовідносини тісно пов'язані з трудовими, у певному сенсі вони є похідними від трудових. Але галузева приналежність цих правовідносин не викликає сумніву, вони є соціально-забезпечувальними правовідносинами. Якщо розглядати сферу соціального страхування як комплексне міжгалузеве утворення, що є достатньою підставою включити до нього, поряд з соціально-забезпечувальними та фінансовими правовідносинами, також і трудові правовідносини. Автор продовжує, що правовідносини не є ізольованими елементами правової системи, вони можуть взаємодіяти також з іншими правовідносинами, включаючи і правовідносини інших галузей права. Цей взаємозв'язок може відображатися не тільки в створенні певних передумов для виникнення наступних правовідносин, але і в певному "сплетінні" прав та обов'язків паралельно існуючих правовідносин, виникненні різноманітних конструкцій правовідносин[1].

Для розкриття повної картини наукових поглядів необхідно детальніше зупинитися на науковій позиції українського науковця, представника Харківської школи права соціального забезпечення С.О. Сільченка. Він зазначає, що правовідносини, які виникають у системі соціального страхування, не можуть бути предметом правового регулювання лише однієї галузі права. Такі правовідносини, як вважає вчений, утворюють сферу міжгалузевого правового регулювання. С.О. Сільченко, перш за все, наголошує на складному, комплексному характері соціального страхування, яке складається з трьох основних компонентів: економічного, соціального і правового. Економічний складник полягає в тому, що страхування є способом відшкодування майнової шкоди, викликаної об'єктивними причинами, і передбачає розподіл ризику заподіяння шкоди між певним колом осіб, яких це може стосуватися. Соціальний аспект відокремлює соціальне страхування від інших видів особистого страхування, він втілений в особливій природі страхових ризиків. Правові підвалини соціального страхування забезпечуються централізованим нормативно-правовим регулюванням.

Дослідник, грунтуючись на аналізі наукової літератури, робить власні

[1] *Маматказин И.Р.* Социально-страховые правоотношения как элемент системы гарантий свободы труда / *И.Р. Маматказин* // Вестник Пермского университета. –2013. – Вып. 3 (21), – С. 139–143.

узагальнення щодо відносин соціального страхування як предмету правового регулювання та їх галузевої належності. Розглянемо їх:

1. Відносини соціального страхування є предметом регулювання страхового права як комплексного правового інституту разом з іншими видами обов'язкового і добровільного страхування, питаннями організації страхової справи, нагляду і контролю за страховою діяльністю. Цей інститут складається з норм адміністративного, фінансового, цивільного права і права соціального забезпечення (М.М. Косаренко).

2. Відносини соціального страхування належать до предмету цивільного права (Р.А. Майданник).

3. Соціальне страхування регулюється публічним правом, зміст правовідносин встановлюється державою. Фінансові, адміністративні та соціально-забезпечувальні відносини є взаємопов'язаними і регулюються відповідними галузями права (В.П. Галаганов).

4. Відносини, що виникають у зв'язку з матеріальним забезпеченням працівників за рахунок коштів державного соціального страхування, є предметом права соціального забезпечення (В.С. Андрєєв).

5. Соціально-страхові відносини складаються з двох великих груп. По-перше, це власне відносини по соціальному страхуванню, які опосередковують створення, розподіл і перерозподіл фондів соціального страхування; відносини щодо реалізації прав працівників (у деяких випадках – членів їх сімей) на матеріальне забезпечення і соціальне обслуговування; відносини з управління соціальним страхуванням. По-друге, відносини, пов'язані із соціальним страхуванням, зокрема, щодо розширення і використання матеріальної бази для проведення оздоровчо-профілактичних заходів, а також у зв'язку з експертизою працездатності[1].

Всебічний науковий аналіз соціального страхування здійснив С.О. Сільченко, який виокремив такі риси соціального страхування: а) соціальне страхування має на меті захист заробітної плати (трудового доходу), оскільки саме ці доходи є базою для нарахування страхових внесків, розрахунку і здійснення відповідних грошових виплат; б) одержувачами страхових виплат є тільки застраховані особи (крім виплат у зв'язку зі смертю годувальника), які, сплачуючи самостійно або разом з роботодавцями страхові внески, набувають право на відповідний соціальний захист; в) страхові виплати проводяться за рахунок обов'язкових страхових внесків, що сплачуються спільно роботодавцями й працівниками за участі держави у формі додаткових страхових внесків або дотацій за рахунок податкових надходжень; г) соціальне страхування,

[1] *Сільченко С.О.* Окремі питання теорії правовідносин соціального страхування / *С.О. Сільченко* / Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: зб. наук. праць: матер. І міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. *М.І. Іншина*, *Н.М. Хуторян*, *В.І. Щербини*. – К.: Ніка-Центр, 2013. – С. 605–609.

як правило, забезпечує охоплення всього економічно активного працездатного населення; г) кошти соціального страхування накопичуються в спеціальних загальнодержавних небюджетних фондах і мають чітке цільове призначення; д) фінансові ресурси соціального страхування, які тимчасово не використовуються для надання допомоги і соціальних послуг, можуть інвестуватися для розвитку економіки й одержання додаткового доходу; е) права застрахованих на соціальне забезпечення в межах соціального страхування гарантуються наявністю обліку страхових внесків без перевірки доходів або потреби застрахованої особи; є) розмір страхових внесків і допомоги корелюється із заробітком (доходом) застрахованого, що отримується або отримувався раніше; ж) деякі види соціального страхування базуються на пенсійному принципі, тобто здійснюються повністю за рахунок роботодавця за певної фінансової участі держави; з) управління фондами соціального страхування здійснюється на паритетних засадах суб'єктами соціального партнерства[1]. Варто зазначити, що наведені риси майже співпадають із рисами пенсійно-страхових відносин, що вкотре підтверджує те, що пенсійно-страхові відносини пов'язані з соціально-страховими.

Натомість дискусійною є позиція С.О. Сільченка щодо моменту виникнення соціально-страхових відносин. Вчений зазначає, що це обумовлюється настанням або реалізацією по відношенню до конкретного громадянина того чи того соціального ризику, визначеного законом. Останній набуває характеру страхового випадку, з яким пов'язується виникнення правовідносин, і є першим складником необхідного фактичного складу. Але чи зможуть соціально-забезпечувальні правовідносини бути встановленими за відсутності ініціативи з боку зацікавленої особи, яка потребує соціального захисту? Вочевидь, ні, адже обов'язковим елементом відповідного фактичного складу має бути волевиявлення громадянина, спрямоване до органу соціального страхування[2]. Схожа позиція висловлена професорами Ярославського державного університету ім. П.Г. Дємідова М.В. Лушніковою та А.М. Лушніковим, які стверджували, що підставою виникнення соціально-страхових відносин є складний фактичний склад, який містить настання страхового випадку, наявність факту соціального страхування від соціального ризику, рішення відповідного органу спеціального страхування[3]. На нашу думку, як уже було

---

[1] *Сільченко С.О.* Правове регулювання відносин соціального страхування: проблеми галузевої належності / *С.О. Сільченко* // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 4. – С. 164 – 166.

[2] *Сільченко С.О.* Механізм правового регулювання соціального страхування: теоретичні аспекти / *С. О Сільченко* // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 288–294.

[3] Курс права социального обеспечения / *М.В. Лушникова, А.М. Лушников*. – 2-е изд., доп. – М.: Юстицинформ, 2009. – С. 526.

сказано вище, моментом виникнення є початок сплати особою страхових внесків. Саме тоді вони виникають і в подальшому слугують підґрунтям, у разі настання соціального ризику для відповідної грошової виплати.

Загалом погоджуємося з позицією українських вчених, зокрема С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка, В.В. Андріїв, О.В. Москаленко, про те, що загальнообов'язкове державне пенсійне страхування є сферою міжгалузевого правового регулювання. Це можна трактувати як процес упорядкування соціально-економічних відносин різногалузевими правовими засобами. Однак здійснення такого регулювання є засобом не тільки регламентації відповідних суспільних відносин, а й одночасно задоволенням поєднаних між собою публічних (суспільно-державних) і приватних (особистих) інтересів працівників у соціальному страхуванні[1]. Водночас недостатньо обгрунтованим є твердження про те, що це процес упорядкування соціально-економічних відносин. Видається, що хибність такого твердження полягає в тому, що неможливо впорядкувати те, чого не існує в об'єктивному світі. Соціальне обов'язкове страхування спершу створюється і тільки потім упорядковується правом.

Професор С.М. Прилипко вказує, що соціальне страхування – це вид суспільно-правових відносин з акумуляції грошових коштів у спеціальному фонді на випадок настання певної події, що означає гарантовану державою систему матеріального забезпечення внаслідок втрати працездатності, старості та в інших випадках, передбачених законодавством[2].

О.В. Москаленко в загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні вбачає форму соціального забезпечення населення, що є сукупністю створюваних та гарантованих державою економічних, організаційних і правових заходів, спрямованих на компенсацію або мінімізацію наслідків погіршення матеріального й соціального становища працівників[3].

Надзвичайно влучно сформулював природу соціального страхування професор М.Л. Захаров, як вважає, що це система колективного самозабезпечення найманих працівників[4].

---

[1] Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект: моногр. / *В.В. Андріїв, О.В. Москаленко, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко*. – Х.: ФІНН, 2011. – С. 68.

[2] *Прилипко С.М.* Юридична природа та сутність загальнообов'язкового державного соціального страхування / *С.М. Прилипко* // Правова держава. – 2004. – Вип. 15. – С. 216–229.

[3] *Москаленко О.В.* Основні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування в умовах ринкової економіки: моногр. / *О.В. Москаленко*. – Х.: Юрайт, 2012. – С. 253.

[4] *Захаров М.Л.* Основные критерии дифференциации условий и норм пенсионного обеспечения в Российской Федерации / *М.Л. Захаров* / Проблемы дифференциации в правовом регулировании отношений в сфере труда и социального обеспечения: матер. V науч.-практ. конф. / под ред. *К.Н. Гусова*. – М., 2009. – С. 412–420.

Аналізуючи соціальне страхування, соціально-страхові правовідносини, не можна оминути увагою наукові роботи М.Ю. Фьодорової, яка 2003 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему "Теоретичні проблеми правового регулювання соціального страхування". Дослідниця зазначає, що соціальне страхування у найзагальнішому вигляді – це система відносин між страховиком, страхувальником і застрахованою особою. Вони пов'язані із наданням застрахованим особам за рахунок страхового фонду, який створений шляхом сплати ними чи за них страхових внесків, забезпечення при реалізації страхових ризиків, що пов'язані з втратою чи зменшенням трудового доходу або ж необхідністю його підтримки на випадок підвищених витрат, що визнаються соціально значущими[1]. Необхідно акцентувати, що М.Ю. Фьодорова розглядає соціальне страхування не як стадію пенсійного процесу чи як елемент комплексу правовідносин у праві соціального забезпечення, а фактично обґрунтовує тотожність соціально страхування та соціального забезпечення. Іншими словами, соціальне страхування визнається організаційно-правовою формою соціального забезпечення. Така позиція, на нашу думку, є дискусійною, і саме тому ми її не поділяємо, але теоретичні проблеми, що розглядає М.Ю. Фьодорова, є цінними всупереч деяким методологічним розбіжностям.

Дослідниця виділяє чотири риси соціального страхування: 1) соціальне страхування виконує функцію не тільки компенсації соціального ризику, подолання несприятливих наслідків ризикової ситуації, але і її попередження; 2) соціальне страхування відрізняється від соціального забезпечення способом фінансування; 3) забезпечення по соціальному страхуванню співвідноситься із втраченим заробітком, з якого були сплачені страхові внески, тобто зі страховим доходом; 4) автономність і відносна самоврядність системи[2].

Використовуючи у своєму дослідженні комплексний підхід до вивчення правових проблем соціального страхування, вчена справедливо зазначає про багаторівневість останнього і розуміє його як спеціально-юридичний принцип правового регулювання певних груп суспільних відносин, який полягає в розподілі нормовстановчих повноважень між різними суб'єктами, що забезпечує узгодженість і реалізацію їх інтересів. Це дозволяє оптимально враховувати централізацію і децентралізацію правового регулювання[3]. З цією тезою варто погодитися, оскільки дійсно

---

[1] *Федорова М.Ю.* Теоретические проблемы правового регулирования социального страхования: монограф. / *М.Ю. Федорова*. – Омск.: Омский гос. ун-т, 2003. – С. 38.

[2] Там само. – С. 38–46.

[3] Там само. – С. 92.

не тільки соціальне страхування/забезпечення є багаторівневим, але і пенсійне забезпечення є таким, тому проведення аналогії є доречним.

У своїй іншій роботі, аналізуючи правовідносини із соціального страхування, М.Ю. Фьодорова зазначає, що в соціально-страхових правовідносинах відображається складний характер міжгалузевої функціональної взаємодії різноманітних норм права, а також наявності комплексних міжгалузевих інститутів. Якщо здійснюється регулювання тієї чи іншої групи суспільних відносин нормами різноманітних галузей права, то правовідносини, що виникли при цьому, будуть взаємодіяти між собою, але зберігати галузеву приналежність.

У зв'язку з цим, зауважує професор М.Ю. Фьодорова, правовідносини із соціального страхування можна класифікувати за галузевою приналежністю як фінансово-правові, адміністративні, цивільні, трудові та соціально-забезпечувальні[1]. Підводячи підсумок, вчена дає власне визначення правовідносинам із соціального страхування – це правові зв'язки між суб'єктами соціального страхування, що відображаються у кореспондуючих один одному правах і обов'язках, які спрямовані на забезпечення захисту застрахованих осіб від соціально-ризикових ситуацій і компенсації їх наслідків шляхом надання при настанні страхового випадку і послуг із соціального страхування, що співвідноситься із застрахованим заробітком чи іншим доходом, а також проведення заходів із попередження соціально-ризикових ситуацій[2].

Схожу позицію займають М.А. Лушніков та М.В. Лушнікова, які твердять, що соціальне-страхування опосередковується комплексом правовідносин: цивільно-правовими та фінансовими правовідносинами[3].

Важливе місце у праві соціального забезпечення займає метод правового регулювання. Так, погоджуємося з позицією білоруських вчених А.Г. Авдей та І.В. Гущина, що метод правого регулювання впливає на реалізацію норм соціального захисту в конкретних правовідносинах, визначаючи поведінку їх учасників. Відповідно, з'ясування методу правового регулювання – важлива умова досягнення основної мети соціального захисту: більш повного і всестороннього задоволення потреб як непрацездатних, так і працездатних громадян, які опинилися в важкій життєвій ситуації[4].

---

[1] *Федорова М.Ю.* Социальное страхование как организационно-правовая форма социальной защиты населения: моногр. / *М.Ю. Федорова*. – Омск.: Омск. гос. ун-т, 2000. – С. 288.

[2] Там само. – С. 303.

[3] Курс права социального обеспечения / *М.В. Лушникова, А.М. Лушников*. – Цит. праця. – С. 525.

[4] *Авдей А.Г., Гущин И.В.* Методы социального права как новой, формулирующейся отрасли права Республики Беларусь / *А.Г. Авдей, И.В. Гущин* / Сочетание

Окресливши загальне бачення страхування загалом та соціального страхування зокрема, ґрунтовного дослідження потребує пенсійне страхування через призму саме пенсійно-страхових правовідносин. Йдеться про те, що пенсійно-страхові правовідносини є спорідненими із соціально-страховими, але мають низку відмінностей, що робить їх автономними в системі соціального захисту України.

Отже, пенсійне страхування – це особливий вид соціально-економічного, особистого страхування, що базується на засадах загальнообов'язковості та добровільності, об'єктом якого є пенсійно-страховий випадок, настання якого дає право особі на отримання пенсійної виплати.

Пенсійно-страхові відносини можна розглядати через призму волевиявлення суб'єкта. Таким чином, пенсійно-страхові правовідносини можна поділити на загальнообов'язкові та добровільні, перші включають ті, що виникають з норм закону – нормативні, а також добровільні, що виникають з цивільного договору (схема 15).

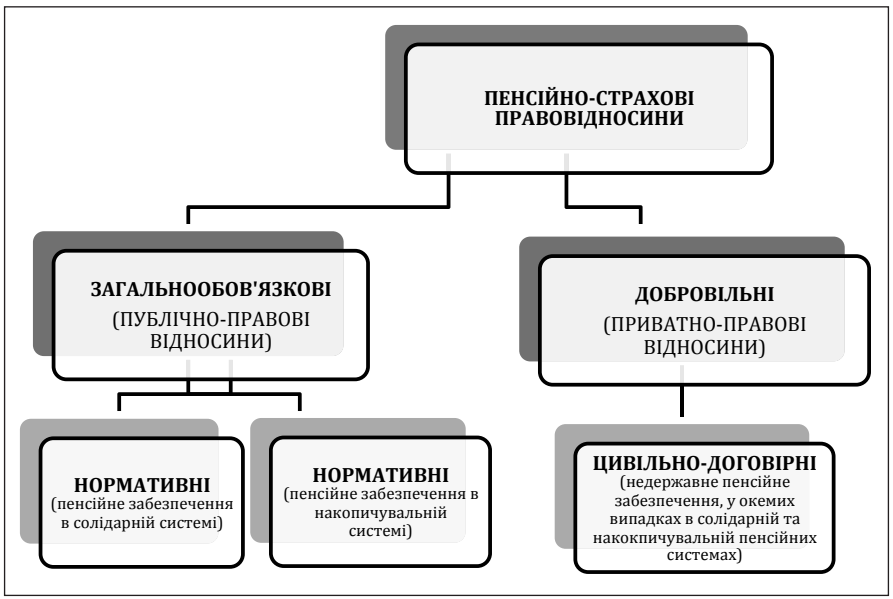

Схема 15

Йдеться про те, що пенсійно-страхові правовідносини поділяються на дві групи: (1) ті, що виникають з волевиявлення сторін та їх рівності при регулюванні взаємовідносин та (2) ті, що виникають за умов

государственного и договорного регулирования в сфере наемного труда и социального обеспечения: матер. VIII Междунар. науч.-практ. конф. – М., 2012. – С. 514–517.

зобов'язання особи, нормативної визначеності, тобто відсутності волевиявлення, на засадах субординації. Іншими словами – це класичний критерій поділу права на публічне і приватне. Беручи за основу такий підхід, пенсійно-страхові відносини можна класифікувати на добровільні (приватні) та загальнообов'язкові (публічні).

Можлива й інша класифікація, зокрема залежно від рівня пенсійної системи, що частково відображена на схемі 15. Отже, пенсійно-страхові правовідносини поділяються на ті, які існують у солідарній, накопичувальній та недержавній пенсійних системах.

3.1.1. Пенсійно-страхові правовідносини у солідарній пенсійній системі

Перш ніж перейти до конкретизації цього різновиду правовідносин, необхідно зазначити, що **пенсійно-страхові правовідносини** розуміємо як різновид особистих страхових відносин, які є загальнообов'язковими і визначаються законом. Йдеться про пенсійне страхування у солідарній системі (загальне та спеціальне пенсійне забезпечення), яке ґрунтується на обов'язку громадян України брати участь у загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванні, що визначає ст. 11 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". Порядок страхування, розмір внесків регулює Закон України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування"[1] від 8 липня 2010 р. № 2464. Варто зауважити, що реалізація правових норм у пенсійному страхуванні не відбувається сама по собі, а для досягнення відповідних цілей, які визначені законодавством.

Головною метою пенсійно-страхових правовідносин є забезпечення права на пенсію, а без наявності страхового стажу, як уже неодноразово наголошувалося, особа не може реалізувати конституційне право на пенсію. Якщо в особи такого стажу немає, то вона не має права на пенсію і отримує щомісячну державну соціальну допомогу на умовах, визначених Законом України "Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам"[2] від 18.05.2004 р. № 1727. Розкриваючи мету цього різновиду правовідносин, необхідно відрізняти її від мети чи завдань пенсійної системи, оскільки кожна з них має свої особливості,

[1] Закон України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 08.07.2010 р., № 2464. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2464-17

[2] Закон України "Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам" від 18.05.2004 р. № 1727. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1727-15

хоча пенсійно-страхові правовідносини є частиною пенсійної системи. Метою пенсійної системи є забезпечення громадян пенсійними виплатами, але метою пенсійно-страхових відносин є не пенсійні виплати, а їх забезпечення у майбутньому, тобто забезпечення права. Це окрема стадія пенсійного процесу, який полягає у закладанні основ пенсійного забезпечення особи через механізм загальнообов'язкового пенсійного страхування.

Вичерпну характеристику солідарній пенсійній системі дав економіст А.К. Соловйов, який розглядає її як формулу і зазначає, що поняття "пенсійної формули" включає економічний механізм формування пенсійних прав застрахованих осіб у страховій пенсійній системі. Головною ознакою пенсійної системи є еквівалентність накопичених пенсійних прав застрахованих осіб, розміру пенсійних зобов'язань страховика[1]. Умовно пенсійне страхування можна охарактеризувати як страхування заробітної плати.

Суб'єктами пенсійно-страхових правовідносин згідно з чинним законодавством на цій стадії пенсійного процесу є:

1) застрахована особа – це фізична особа, яка відповідно до Закону підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню і сплачує (сплачувала) та/або за яку сплачуються чи сплачувалися у встановленому законом порядку страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та в накопичувальну систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування[2];

2) страхувальники – роботодавці та інші особи, які відповідно до Закону сплачують єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та/або є платниками відповідно до Закону[3];

3) Пенсійний фонд України (далі – ПФУ) – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики, що реалізує державну політику з питань пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню (формує та веде реєстр застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування)[4].

---

[1] *Соловьев А.К.* Солидарно-страховые принципы формирования пенсионных прав / *А.К. Соловьев* / Пути развития в России программы достойного труда и достойного социального обеспечения: матер. IX Междунар. науч.-практ. конф. – М., 2013. – С. 704–710.

[2] Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р. № 1058. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15

[3] Там само.

[4] Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України" від 23.07.2014 р. № 280. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-п

Важливо зазначити, що ПФУ, як орган державної влади не у всіх країнах, є класичним суб'єктом пенсійно-страхових відносин. Як зазначає білоруська дослідниця І.О. Комоцька, що пенсійного фонду, як такого не існує, натомість діє один соціальний Фонд соціального захисту населення Міністерства праці і соціальної політики Республіки Білорусь (далі – ФСЗН), який власне і є суб'єктом соціально-страхових відносин. Фінансування ж пенсій може здійснюватися з трьох джерел: (1) за рахунок коштів, які сплачуються до ФСЗН як страхові внески роботодавців та працівників; (2) за рахунок спеціалізованих внесків на професійне пенсійне страхування, що акумулюються на окремих рахунках ФСЗН; (3) з коштів державного бюджету[1].

Особливістю суб'єктів пенсійно-страхових правовідносин, незалежно від рівня пенсійної системи, можуть бути тільки дієздатні особи, оскільки в інших правовідносинах у пенсійному забезпеченні вимога до дієздатності відсутня – суб'єкт повинен бути правоздатним.

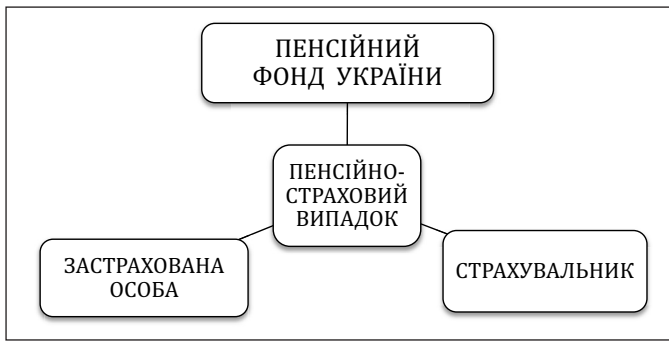

Схема 16

Наведена схема 16 демонструє суб'єктів, які беруть участь у пенсійному страхуванні у солідарній пенсійній системі. Перш ніж перейти до взаємозв'язків між суб'єктами, об'єкта та змісту цих правовідносин, вважаємо за необхідне вказати на конкретних суб'єктів, які беруть участь у цих відносинах, оскільки їхній перелік є вичерпним і визначений законодавством. Отже, відповідно до ст. 11 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" визначаємо 18 категорій осіб, що підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню:

[1] *Комоцкая И.А.* Государственная система социального обеспечения и социального страхования инвалидов / *И.А. Комоцкая*. В кн. Правовое регулирование социальной защиты инвалидов в Республике Беларусь / под общ. ред. *С.М. Сивца*. – Минск: Ин-т радиологии, 2014. – С. 260.

1) громадяни України, іноземці (якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України) та особи без громадянства, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях, створених відповідно до законодавства України, незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, у філіях, представництвах, відділеннях та інших відокремлених підрозділах цих підприємств та організацій, в об'єднаннях громадян, у фізичних осіб-підприємців та інших осіб (включаючи юридичних та фізичних осіб-підприємців, які обрали особливий спосіб оподаткування (єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок) на умовах трудового договору (контракту) або працюють на інших умовах, передбачених законодавством, або виконують роботи на зазначених підприємствах, в установах, організаціях чи у фізичних осіб за договорами цивільно-правового характеру;

2) члени колективних та орендних підприємств, сільськогосподарських кооперативів, зокрема тих, що обрали особливий спосіб оподаткування (єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок);

3) фізичні особи-підприємці, зокрема ті, що обрали особливий спосіб оподаткування (єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок), та члени сімей зазначених фізичних осіб, які беруть участь у провадженні ними підприємницької діяльності. До членів сімей фізичних осіб-підприємців, які беруть участь у провадженні ними підприємницької діяльності, належать: дружина (чоловік), батьки, діти та інші утриманці, які досягли 15 років, не перебувають у трудових або цивільно-правових відносинах з такою фізичною особою-підприємцем, але разом з ним здійснюють підприємницьку діяльність і отримують частину доходу від заняття цією діяльністю;

4) особи, які забезпечують себе роботою самостійно – займаються адвокатською, нотаріальною, творчою та іншою діяльністю, пов'язаною з отриманням доходу безпосередньо від цієї діяльності;

5) громадяни України, які працюють у розташованих за межами України дипломатичних представництвах, консульських установах України, філіях, представництвах, інших відокремлених підрозділах підприємств та організацій (зокрема міжнародних), створених відповідно до законодавства України (якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України);

6) громадяни України та особи без громадянства, які працюють в іноземних дипломатичних представництвах та консульських установах іноземних держав, філіях, представництвах, інших відокремлених підрозділах іноземних підприємств та організацій, міжнародних організацій, розташованих на території України (якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України);

7) особи, обрані на виборні посади до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, профспілок, політичних партій, які отримують заробітну плату (винагороду) за роботу на виборній посаді;

8) особи, які проходять строкову військову службу у Збройних Силах України, Службі безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях, а також в органах Міністерства внутрішніх справ України;

9) працівники воєнізованих формувань, гірничорятувальних частин незалежно від підпорядкування, а також особовий склад аварійно-рятувальної служби, створеної відповідно до законодавства на постійній основі;

10) особи, які проходять альтернативну (невійськову) службу;

11) особи, які отримують щомісячні страхові виплати відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", окрім осіб, які отримують виплати у зв'язку зі смертю годувальника, та непрацюючих осіб, які отримують пенсії по інвалідності від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання;

12) особи, які проходять професійну підготовку, перепідготовку або підвищення кваліфікації з відривом від виробництва за направленням підприємств, установ, організацій (без збереження заробітної плати та з отриманням стипендії відповідно до законодавства);

13) особи, які відповідно до законів отримують допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

14) один з непрацюючих працездатних батьків, усиновителів, опікун, піклувальник, які фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом, а також непрацюючі працездатні особи, які здійснюють догляд за інвалідом I групи або за престарілим, який за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду або досяг 80-річного віку, якщо такі непрацюючі працездатні особи отримують допомогу або компенсацію відповідно до законодавства;

15) особи, які отримують допомогу по тимчасовій непрацездатності, а також особи, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами і отримують допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами;

16) військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової служби), особи рядового і начальницького складу;

17) батьки – вихователі дитячих будинків сімейного типу, прийомні батьки, якщо вони отримують грошове забезпечення відповідно до законодавства;

18) дружини (чоловіки) працівників дипломатичної служби – під

час перебування за кордоном за місцем проходження дипломатичної служби чоловіка (дружини).

Між суб'єктами загальнообов'язкового державного пенсійного страхування виникають різноманітні правові зв'язки.

Отже, страховик та страхувальник перебувають у трудових правовідносинах, одним із обов'язкових правових наслідків яких є пенсійне страхування. Наведений правовий зв'язок є додатковим свідченням міжгалузевості пенсійного забезпечення, коли одні відносини породжують інші. Іншими словами, трудова діяльність особи супроводжується таким обов'язковим атрибутом, як пенсійне страхування. Саме цей аспект вкрай важливий у контексті легальної зайнятості населення, оскільки нелегальна зайнятість не може призвести до легального пенсійного страхування.

Між страховиком і ПФУ також виникає правовий зв'язок, який полягає у двох аспектах:

1) відрахуванні від заробітної плати визначеного чинним законодавством єдиного соціального внеску на пенсійне страхування;

2) відрахуванні від доходу страховика внеску на пенсійне страхування.

Опосередкований правовий зв'язок між страхувальником і ПФУ полягає в тому, що останній формує та веде реєстр застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування (далі – реєстр застрахованих осіб).

Дещо відмінним суб'єктивним складом є пенсійно-страхові відносини, коли страховик (працівник) та страхувальник (роботодавець) є однією особою, як у випадку пп. 3–4 ст. 11 Закону:

1) фізичні особи-підприємці, зокрема ті, які обрали особливий спосіб оподаткування (єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок), та члени сімей зазначених фізичних осіб, які беруть участь у провадженні ними підприємницької діяльності;

2) особи, які забезпечують себе роботою самостійно – займаються адвокатською, нотаріальною, творчою та іншою діяльністю, пов'язаною з отриманням доходу безпосередньо від цієї діяльності.

ПФУ необхідно розглядати як державний позабюджетний фонд. Саме про таку характеристику говорить і представниця науки адміністративного права О.А. Ногіна, яка наголошує, що це публічний фонд грошових коштів, створений у межах бюджетної системи, організаційно виокремлений від державного бюджету, що управляється спеціально створеними державою юридичними особами і покликаний для реалізації конституційних прав громадян на пенсійне забезпечення, соціальне страхування, соціальне забезпечення на випадок хвороби, по інвалідності, у разі втрати годувальника, народження та виховання дітей,

охорону здоров'я і медичну допомогу[1]. Дослідниця говорить про всі соціально-орієнтовані фонди, проте очевидним є те, що чільне місце серед них займає саме пенсійний фонд. Згодом, на нашу думку, це місце займе накопичувальний фонд, щоправда його функція, згідно з проектом закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій"[2] реєстраційний № 2767, буде закінчуватися тільки страхуванням, акумулюванням та інвестуванням пенсійних внесків, виплати будуть здійснюватися за вибором пенсіонера або банками, страховими організаціями незалежно від форми власності.

Враховуючи, що суб'єкти будуть розглядатися під час аналізу всіх правовідносин у пенсійному забезпеченні, то варто зазначити ключові характеристики останніх. Йдеться про те, що правосуб'єктність особи (правоздатність + дієздатність) необхідна тільки на стадії пенсійного страхування, в інших видах правовідносин достатньо тільки правоздатності.

У контексті викладеного можна зауважити цікаву річ. Якщо солідарній пенсійній системі радянського зразка був притаманний нерозривний зв'язок пенсії та праці (щодо укладання трудового договору), то сьогодні можна спостерігати, що окремі суб'єкти сплачують страхові внески, не перебуваючи у трудових відносинах. Цей аспект є важливим для аналізу генези розвитку пенсійної системи, модифікації її правових механізмів.

Об'єктом пенсійно-страхових правовідносин є передбачувана чи непередбачувана втрата матеріального забезпечення у формі заробітної плати чи доходу особи.

З позиції теорії права професор А.М. Лушніков під об'єктом правовідношення вбачає матеріальні й нематеріальні блага, на які спрямовані суб'єктивні права і обов'язки їх учасників, щодо яких вони вступають у юридичні зв'язки, заради чого це правовідношення виникло[3]. Таке розуміння об'єкта, на нашу думку, є виправданим, оскільки благо може мати і нематеріальний характер, але йому притаманне те, що саме заради

---

[1] *Ногина О.А.* Государственные внебюджетные фонды в составе бюджетной системы России: проблемы правового регулирования / *О.А. Ногина.* – М.: Статут, 2012. – С. 26.

[2] Проект закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій" реєс. номер № 2767. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55000

[3] *Лушников А.М.* Теория государства и права. Базовый курс: учеб. пособ. / *А.М. Лушников.* – М.: Юрлит-информ, 2003. – С. 195.

нього чи його досягнення суб'єкти вступають у юридичні відносини, беручи на себе права й обов'язки, що притаманні їх змісту.

Українське пенсійне законодавство має внутрішню диференціацію (залежно від розміру пенсійного внеску) на пенсійне страхування за віком (найбільший розмір пенсійних внесків), пенсію по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника. Крім цього, окремі, підвищені ставки пенсійних внесків здійснюються тими особами, які в майбутньому можуть претендувати на спеціальну пенсію. Таке розуміння пенсійно-страхового випадку є найбільш загальним, оскільки саме дохід особи є об'єктом страхування.

Особливість пенсійного страхування щодо інших видів страхування доходів полягає у ймовірних причинах втрати доходу, або якщо говорити мовою страхувальників – страхових ризиків чи випадків. Термін "соціальний ризик" (як підстава виникнення права на соціальне забезпечення) до наукового обігу української науки права соціального забезпечення ввела одна із фундаторів галузі Н.Б. Болотіна[1]. Звичайно, ми розуміємо значну відмінність слів "ризик" та "випадок", однак у контексті теми пенсійного забезпечення у науці виникла дискусія термінологічного характеру: пенсійний вік – соціальний чи пенсійний ризик. Очевидно, що це питання спірне, оскільки значна частина українських пенсіонерів продовжує працювати, і пенсійний вік не говорить про старість як медичну категорію, а радше як соціальну. Крім цього, говорячи про соціальний аспект, йдеться про те, що це поняття є від'ємною частиною соціуму та його характеристики. Можемо припустити, що у країнах, де пенсійний вік досягає 67 років, старість і пенсійний вік є тотожними, проте в Україні ці категорії і особу, яка досягла 60 років, не можна автоматично зараховувати до немічних. Тому вважаємо, що у контексті права соціального забезпечення можна використовувати поняття соціальний ризик, у дослідженнях пенсійного забезпечення необхідно робити окреме застереження щодо пенсії за віком або ж обмежуватися поняттям "страховий випадок". Очевидно, що в цьому науковому дослідженні йтиметься не про ризики загалом, а про пенсійно-страхові випадки.

Пенсійно-страховим випадком є часткова чи повна втрата доходу в майбутньому, вона може бути передбачувана або не передбачувана.

До першої можна віднести страхування на випадок настання пенсійного або обумовленого договором віку. Пенсійний вік визначений законодавством: це може бути загальний пенсійний вік (ст. 26 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування") та спеціальний (пільговий) пенсійний вік (ст. 13 Закону України "Про пенсійне забезпечення" та ін. законами). Крім цього, особливість цього

[1] *Болотіна Н.Б.* Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять / *Н.Б. Болотіна* // Право України. – 2000. – № 4. – С. 35–39.

виду пенсійного страхування полягає в тому, що особа і після досягнення пенсійного віку може продовжувати працювати.

До другої, безумовно, відноситься пенсійне страхування на випадок інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника, які неможливо передбачити.

Говорячи про пенсійно-страхові відносини, варто зазначити, що втрата доходу повністю чи частково у майбутньому тільки в цих відносинах виступає об'єктом. В інших правовідносинах (процедурно-організаційних, пенсійно-забепзечувальних, процесуально-захисних, виконавчих (поспроцесуальних)) у пенсійному забезпеченні об'єкти інші.

Причинами втрати доходу можуть виступати різні обставини, вони є об'єктивними і не залежать від волі людини. У науці права соціального забезпечення ці обставини характеризуються узагальненим терміном "соціальний ризик". Пенсійно-страхові ж правовідносини страхують не від інвалідності, не від втрати працездатності, не від старості і не від смерті. Усі ці обставини є тільки причинами втрати доходу, чим вирізняються від цивільного страхування, якому притаманне страхування життя, медичного страхування, яке виконує іншу функцію, а також соціального страхування, якому може бути притаманний аліментарний характер соціальних виплат. Пенсійне забезпечення не може існувати без страхового механізму. Ці ознаки вкотре вказують на тісний взаємозв'язок між правом та економікою і напоказ демонструють, що пенсія – це, в першу чергу, економічна категорія.

Такий підхід є правильним, оскільки заробітна плата, дохід особи – це є його власність, яка захищена законом. Якщо виходити із цивілістичного розуміння страхування власності, то очевидно, що дохід також може бути застрахованим, хоча зміст цивільних та пенсійно-страхових відносин різниться.

У контексті об'єкта пенсійно-страхових правовідносин заслуговує на увагу думка професора Е.Г. Тучкової, про те, що кошти позабюджетних фондів соціального страхування (зокрема ПФУ – *М.Ш.*), за рахунок яких здійснюється соціальне забезпечення застрахованих – це до певної міри їхня колективна власність, яка, безумовно, повинна мати особливий правовий режим[1]. Враховуючи той факт, що порушене вченою питання є надзвичайно актуальне, але знаходиться за межами предмета цього наукового дослідження, варто зазначити, що таке розуміння акумульованих коштів є характерною рисою солідарної пенсійної системи, оскільки інші

[1] *Тучкова Э.Г.* К вопросу о критериях дифференциации в социальном обеспечении / *Э.Г. Тучкова* / Проблемы дифференциации в правовом регулировании отношений в сфере труда и социального обеспечения: матер. V Межрунар. науч.-практ. конф. / под. ред. *К.Н. Гусова*. – М., 2009. – С. 401–412.

її рівні вибудовуються на кардинально-протилежній основі, де домінує не "колективна" власність, а "індивідуальна", говорячи мовою пенсійного законодавства – персоніфікована.

Зміст пенсійно-страхових правовідносин у солідарній системі, як і в інших правовідносинах, визначається методом правового регулювання цих відносин, про що буде сказано нижче. У теорії права вже не виникає дискусій щодо змісту правовідносин, оскільки всі крапки на "і" було розставлено радянськими вченими у наукових дискусіях 60-х років XX ст. Зміст розуміють як суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін правовідносин. Тісний зв'язок із методом правового регулювання полягає у тому, що він дає відповідь на питання, що визначає ці правовідносини: закон чи договір. Однак, незалежно від того, чи це закон чи договір, права гарантуються, обов'язки повинні виконуватися. У цьому сенсі доречно навести думку Т.А. Солодовніченко, яка досліджуючи елементи суб'єктивного юридичного права та юридичного обов'язку зазначає, що вони є взаємообумовленими системами, кожна з яких складається з двох елементів. Компонентами суб'єктивного права є: (1) правоможність на власні дії; (2) правоможність на дії зобов'язаної особи. Кожній із цих правоможностей кореспондує відповідне правове обтяження, як елемент юридичного обов'язку: (1) зобов'язання діяти визначеним чином; (2) зобов'язання утримуватися від здійснення визначених дій[1].

У випадку пенсійно-страхових правовідносин у солідарній пенсійній системі право належить ПФУ (управлінь ПФУ), як органу виконавчої влади, який акумулює кошти й управляє пенсійним страхуванням. Сплачувати внески є обов'язком як фізичної особи, яка в майбутньому може претендувати на отримання пенсії, так і роботодавця, який здійснює страхування свого працівника на його користь. Обов'язки ці чітко визначені законом, яким регламентується не тільки необхідність здійснення пенсійного страхування, але і конкретизується питання, хто і в якому розмірі повинен робити ці внески. Однак необхідно зазначити, що ПФУ так само притаманні обов'язки, але вони носять більше формальний характер (надання інформація застрахованим особам, відповідати на звернення) і не впливають на саму суть пенсійно-страхових відносин. Натомість правом наділений ПФУ, який не просто акумулює кошти на свої рахунках, але і має право вимагати їх сплати, здійснювати перевірку та контроль за сплатою тощо, в іншому випадку ставити питання про відповідальність. Таким чином, зміст пенсійно-страхових правовідносин у солідарній пенсійній системі полягає в тому, що ПФУ

[1] *Солодовниченко Т.А.* Элементы субъективного юридического права и юридической обязанности / *Т.А. Солодовниченко* // Вестник Омского университета. Серия "Право". – 2015. – № 1 (42). – С. 20–23.

є правоможним суб'єктом, натомість застрахована особа та роботодавець – правозобов'язаними суб'єктами.

Варто також окремо наголосити, що ПФУ як орган державної влади досліджується фахівцями не тільки права соціального забезпечення, але і науки адміністративного права. У контексті викладеного варто навести дисертацію А.О. Балики, вчена зазначає, що адміністративно-правовий статус ПФУ випливає з його компетенції, а також із завдань, функцій, організації та порядку діяльності, відповідальності, взаємодії з іншими суб'єктами щодо реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та загальнообов'язкового державного соціального страхування. Головним елементом адміністративно-правового статусу Пенсійного фонду України є компетенція, яка містить повноваження (права й обов'язки) та предмети відання. Крім компетенції, запропоновано виділяти такі додаткові елементи адміністративно-правового статусу Пенсійного фонду України, як завдання, функції, організація та порядок діяльності, відповідальність, взаємодія з іншими суб'єктами щодо реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та загальнообов'язкового державного соціального страхування[1].

Права та обов'язки ПФУ чітко прописані у компетенції ПФУ, яка визначена положенням про ПФУ, натомість права й обов'язки застрахованої особи визначені тільки ст. 16 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". Отже, застрахована особа має право:

1) отримати в установленому законодавством порядку свідоцтво про загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

2) отримувати від страхувальника підтвердження про сплату страхових внесків, зокрема в письмовій формі;

3) вимагати від страхувальника сплати страхових внесків, зокрема в судовому порядку;

4) отримувати безоплатно відомості, внесені до її персональної облікової картки з системи персоніфікованого обліку та Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, зокрема інформацію, що відображає обсяг пенсійних коштів на її накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді або індивідуальному пенсійному рахунку в недержавному пенсійному фонді-суб'єкті другого рівня системи пенсійного забезпечення, якщо застрахована особа обрала такий недержавний пенсійний фонд, та стан здійснення пенсійних виплат за формою, встановленою правлінням Пенсійного фонду, та в порядку, визначеному цим Законом;

5) звертатися із заявою до територіального органу Пенсійного фонду

[1] *Балика Г.О.* Адміністративно-правовий статус Пенсійного фонду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / *Г.О. Балика*. Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2015. – С. 8.

про уточнення відомостей, внесених до персональної облікової картки в системі персоніфікованого обліку та Державному реєстрі загальнообов'язкового державного соціального страхування;

6) обирати або змінювати в порядку, визначеному законом, страхову організацію, яка здійснює виплату довічних пенсій;

7) обирати порядок здійснення виплати пенсії;

8) оскаржувати в установленому законодавством порядку дії страхувальника, виконавчих органів Пенсійного фонду, їх посадових осіб та інших суб'єктів системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

9) на отримання пенсійних виплат на умовах і в порядку, передбачених цим Законом;

10) залишатись учасником системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування в разі тимчасового припинення до досягнення пенсійного віку сплати страхових внесків з дотриманням вимог цього Закону;

11) достроково розривати договір про добровільну участь у порядку, визначеному цим Законом;

11-1) обирати недержавний пенсійний фонд-суб'єкт другого рівня системи пенсійного забезпечення на умовах та в порядку, визначених законом;

11-2) змінювати відповідний недержавний пенсійний фонд-суб'єкт другого рівня системи пенсійного забезпечення, але не частіше одного разу на два роки;

12) інші права відповідно до цього Закону.

Застрахована особа зобов'язана:

1) пред'являти свідоцтво про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на вимогу страхувальника, посадових осіб виконавчих органів Пенсійного фонду;

2) надавати на вимогу страхувальника, територіального органу Пенсійного фонду документи, що засвідчують відомості, які мають бути занесені або містяться в її персональній обліковій картці в системі персоніфікованого обліку та Державному реєстрі загальнообов'язкового державного соціального страхування;

3) повідомляти територіальні органи Пенсійного фонду про зміну даних, що вносяться до її персональної облікової картки в системі персоніфікованого обліку та Державному реєстрі загальнообов'язкового державного соціального страхування, виїзд за межі держави та про обставини, що спричиняють зміну статусу застрахованої особи, протягом десяти днів з моменту їх виникнення;

4) укладати договір страхування довічної пенсії з обраною страховою організацією та не розривати цей договір протягом життя (крім випадків зміни страхової організації згідно із цим Законом);

5) виконувати інші вимоги, передбачені цим Законом, а також нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до цього Закону.

Окремих статей у Законі України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", які б визначали права й обов'язки ПФУ у пенсійно-страхових відносинах, немає, а тому, якщо суб'єктом правовідносин виступає державний орган, то права й обов'язки потрібно шукати в його компетенції, що визначена Постановою Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України" від 23.07.2014 № 280[1].

Особливістю пенсійно-страхових відносин у солідарній пенсійній системі полягає в тому, що це відносини страхування не у чистому вигляді. За своєю правовою природою це відносини зобов'язання особи перед державою. Про це зазначає і російський економіст, професор А.К. Соловйов, який вказує, що основним інструментом державного регулювання формування довгострокових пенсійних зобов'язань є контроль за пенсійними правами застрахованих осіб[2]. Вчений продовжує, що принципових змін зазнала економічна сутність обов'язкових відрахувань на пенсійне страхування, які набули податкового статусу[3]. Остання характеристика буде проаналізована нижче.

В Україні сьогодні існує суто технічна проблема у пенсійно-страхових правовідносинах, яка потребує свого нагального вирішення. Йдеться про те, що у зв'язку з набранням чинності з 1 січня 2011 року Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування"[4] від 08.07.2010 р. № 2464, а також Інструкції про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування[5], затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 20.04.2015 р. № 449, суми єдиного внеску сплачуються платниками на рахунки територіальних органів Державної фіскальної служби України. Таким чином, ПФУ фактично втратив контроль над акумульованими коштами, оскільки, щобо здійснити пенсійні виплати повинен обгрунтовувати цю необхідність перед Державним казначей-

[1] Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України" від 23.07.2014 р. № 280. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-п

[2] *Соловьев А.К.* Пенсионное страхование: учеб. пособ. / *А.К. Соловьев*. – М.: Норма, 2011. – С. 63.

[3] Там само. – С. 65.

[4] Закон України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 08.07.2010 р. № 2464. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2464-17

[5] Інструкція про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, затвердженної наказом Міністерства фінансів України від 20.04.2015 р. № 449. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0508-15/page

ством, яке потім дає дозвіл на те, щоб перерахувати кошти на рахунки ПФУ, з яких власне, і здійснюється пенсійні виплати. Звідси виникають дві проблеми:

- можливі затримки із виплатою пенсії, оскільки для того, щоб їх виплатити, необхідне погодження та перерахунок коштів на рахунки ПФУ;
- послаблюється контроль ПФУ за правильністю сплати роботодавцями єдиного соціального внеску, що згодом може відобразитися на розмірі пенсії.

Це дає можливість зробити висновок про необхідність повернення сплати єдиного соціально внеску на рахунки ПФУ за межами Державного казначейства, що буде додатковою гарантією якісного обліку застрахованих осіб.

Метод правового регулювання пенсійно-страхових відносин у солідарній пенсійній системі. Питання методу є надзвичайно важливим для дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні, більше того, воно буде розкриватися при дослідженні кожного різновиду правовідносин окремо. Саме тому необхідно зробити кілька загальнотеоретичних зауваг, щоб зрозумілішим був науковий аналіз. Метод правового регулювання є опосередкованою характеристикою політичного режиму. Чим авторитарніша держава, тим більше у регулюванні відносин можна зустріти імперативний метод, тому помилково вважати, що метод правового регулювання є об'єктивною характеристикою галузі права. Крім цього, метод правового регулювання є динамічним. Інколи можна спостерігати конфлікт між предметом і методом, коли предмет потребує диспозитивного правового регулювання, але держава встановила імперативні норми. Як наслідок, криза законодавства і неефективність правового регулювання (це можна спостерігати і в праві соціального забезпечення, і в трудовому праві та ін. галузях). Беззаперечно, що як в українську, так і колишню радянську юридичну науку значний внесок щодо розгляду питання методу правового регулювання зробив класик науки трудового права професор О.І. Процевський. Вчений і сьогодні дотримується домінуючої у радянські часи концепції про критерії класифікації норм права, що відокремлення і розмежування галузей права та інститутів права відбувається через предмет і метод правового регулювання[1]. Дослідник також підтримує тезу про необхідність перенесення центру тяжіння з проголошення прав і свобод на забезпечення їх реалізації, а отже, необхідно основну увагу науки зосередити на правильному розумінні специфіки правового механізму здійснення цієї ідеї. Останнє залежить від правильного визначення специфіки суспільних відносин, їх однорідності, об'єднання в

[1] *Процевський О.І.* Методологічні засади трудового права: моногр. / *О.І. Процевський*. – Х.: ХНАДУ, 2014. – С. 124.

окрему галузь і вибору методу регулювання. Такий підхід до вирішення поставленої проблеми продовжує О.І. Процевський, уможливлює визначити особливості цих суспільних відносин і в законодавстві врахувати підхід до гарантій забезпечення прав і свобод суб'єктів цих відносин[1]. Викладена позиція вченого є надзвичайно актуальною у тому сенсі, що дійсно, спершу необхідно розібратися із правовою природою відносин, а вже потім визначати метод їх правового регулювання. Проте за таких умов про рівнозначність предмету і методу говорити важко, оскільки метод може перебувати у динаміці, натомість предмет відносин більше статичний. Предмет галузі є домінуючою довготривалою структурою, яка майже не зазнає змін у часі. Не втратила актуальності й характеристика методу трудового права, розроблена О.І. Процевським понад 40 років тому (1972 р.). Вона об'єктивно має відбивати: (1) характер взаємодії сторін, який впливає на правове становище суб'єктів відносин (рівність або підпорядкованість); (2) ступінь визначеності наданих суб'єктам прав, що виражається в характері норми (правові приписи мають імперативний чи диспозитивний характер); (3) порядок встановлення прав і юридичних обов'язків суб'єктів[2]. Запропонована науковцем характеристика і сьогодні є універсальною для різних галузей права.

На нашу думку, в сучасних умовах метод правового регулювання вже не відіграє тієї ролі, яка йому була притаманна в радянський період. Дійсно, спершу необхідно визначитися із правовою природою відносин і тільки потім, із врахуванням найбільш ефективного застосуванням, обирати законодавцем для цих відносин метод. Враховуючи той факт, що більшість відносин у радянській правовій системі визначалися імперативним методом, юридична наука, до певної міри, займалася обґрунтування саме цього методу. Пострадянська українська юридична наука довгий час перебувала в полоні цих доктринальних, ідеологічних суджень. Сьогодні розробляються концепції галузевих методів правового регулювання, проте радянські ідеї за інерцією ще зберігають суттєвий влив. Наприклад, Д.І. Рогачьов у своєму дисертаційному дослідженні, що присвячене методу правового регулювання права соціально забезпечення, вказує, що галузевий метод є неповторною трансформацією загального методу правового регулювання і складається у специфічному комплексі основних і додаткових способів правового регулювання, який існує тільки у системі конкретних галузевих правових норм і першочергово взаємообумовлений, нерозривно пов'язаний з відповідною групою суспільних відносин[3]. За таким розлогим викладом Д.І. Рогачова немає

---

[1] Там само. – С. 139–140.

[2] *Процевский А.И.* Метод правового регулирования трудовых отношений / *А.И. Процевский*. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 130–131.

[3] *Рогачев Д.И.* Метод права социального обеспечения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Денис Игорьевич Рогачев*. – М.: 2002. – С. 45.

відповіді на ключове питання, що таке метод права соціального забезпечення? На нашу думку, відповіді на питання і бути не може, оскільки метод виконує обслуговуючу функцію, метод, як зазначалося, перебуває у динаміці. Найяскравіше це можна продемонструвати на пенсійному забезпеченні, солідарна система визначається імперативним методом, недержавне пенсійне забезпечення диспозитивним. Хіба поява диспозитивного методу в галузі якимось чином вплинула на предмет, очевидно, що ні. Відносини, які регулюються залишилися тими самими, однак в процесі еволюції вони метод правового регулювання може змінюватися. Є два методи: імперативний та диспозитивний, а сучасна правова система є гармонійним поєднанням цих методів. Коли ж науковці говорять про особливість методу, то виникає питання, у чому вона полягає. Очевидно, що усі відносини повинні пройти певну ревізію на предмет методу їх правового регулювання, метою якої має бути відповідь на кілька важливих запитань: (1) чи існують ці відносини без правового регулювання? (2) чи можуть ці відносини регулюватися договором чи тільки законом? У тих випадках, де ці відносини можуть регулюватися договором, необхідно відмовлятися від імперативного методу, оскільки державний примус не є гарантією ефективності функціонування цих правових відносин. Про другорядність методу неодноразово наголошував професор П.Д. Пилипенко, який зазначав, що метод правового регулювання не є критерієм поділу системи права на окремі галузі[1]. Така позиція є виправданою.

Такі сентенції про особливість методу можна зустріти на сторінках підручників, зокрема В.Ш. Шайхатдінов вказує, що головною рисою методу права соціального забезпечення є відсутність між суб'єктами і рівності, і підпорядкування. Специфіка методу полягає у тому, що права й обов'язки суб'єктів, як правило, встановлюються безпосередньо правовими нормами, а не погодженням сторін[2]. Наведене наштовхує на думку, що ці ознаки є ознаками будь-якої іншої комплексної галузі. Отже, у чому полягає славнозвісна специфіка методу – не ясно.

Проблемою методу займався і професор С.М. Прилипко, який погоджується з науковою позицією щодо поділу та існування загальних та галузевих методів правового регулювання, вважає це об'єктивним явищем[3]. Вчений наголошує на тому, що метод повинен мати особливості для даної галузі права засоби або систему засобів впливу. Це, по-перше, поняттям методу охоплюється характер встановлення і застосування норм по відношенню до даного виду суспільних відносин. По-друге, визначає

---

[1] *Пилипенко П.Д.* Проблеми теорії трудового права: моногр. / *П.Д. Пилипенко*. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – С. 42.

[2] Право социального обеспечения: учеб. / под ред. *В. Ш. Шайхатдинова*. – М.: Изд. Юрайт, 2011. – С. 53.

[3] *Прилипко С.М.* Проблеми теорії права соціального забезпечення: моногр. / *С.М. Прилипко*. – Х.: Берека-Нова, 2006. – С. 110–111.

взаємоположення сторін суспільних відносин, їх правовий статус, засоби захисту або поновлення порушених прав[1]. Одним із висновків вченого є пропозиція, що під методом права соціального забезпечення вбачати метод соціальної компенсації втраченої працездатності застрахованим особам[2]. Пропозиція вченого є дискусійною, не охоплює всю галузь, а тільки ті страхові відносини, що пов'язані із втратою працездатності, натомість поза увагою залишається страхування на випадок безробіття і такий вид страхування, як медичне, де не йдеться про компенсацію заробітку. До особливостей методу С.М. Прилипко також відносить: (1) поєднання централізованого, регіонального та локального регулювання; (2) наявність нормативних та договірних засобів впливу; (3) специфічність правового статусу суб'єктів правовідносин з соціального забезпечення; (4) необхідністю волевиявлення громадянина на реалізацію свого права на соціальне забезпечення; (5) поєднання різноманітних джерел фінансування[3]. Наведені особливості, дійсно притаманні праву соціального забезпечення, але жодним чином не характеризують особливість його методу. Як уже зазначалося вище, особливого галузевого методу немає, є два методи регулювання, залежно від важливості та специфіки саме суспільних відносин законодавець обирає той чи той метод правового регулювання. Пенсійна система демонструє якраз динамічність методів не тільки залежно від рівня пенсійної системи, але і від різновиду самих правовідносин (страхові, процедурні, забезпечувальні). Підтримуємо позицію професора В.Д. Сорокіна, який зазначає, що у пошуках особливостей методу "своєї" галузі той чи той автор, як правило, опиняється в незручному становищі. Вчений для прикладу пропонує навести чітку різницю між методом трудового та сімейного права, адміністративного та фінансового[4]. Науковець наголошує, що безумовної підтримки заслуговує ідея "надгалузевого" масштабу методу правового регулювання, який виступає як єдиний метод для усієї системи права в цілому[5]; вказує, що метод правового регулювання є системним явищем[6].

Отже, хоча солідарна пенсійна система і передбачає механізм добровільного пенсійного страхування особами, які не зобов'язні брати в ній участь, це не виключає того факту, що домінуючим методом правового регулювання є імперативний. Воля особи у пенсійно-страхових правовідносинах ігнорується, більше того, якщо ж особа з тих чи тих причин

---

[1] Там само. – С. 113.

[2] Там само. – С. 123.

[3] Там само. – С. 138–139.

[4] *Сорокин В.Д.* Правовое регулирование: предмет, метод, процесс (макроуровень): моногр. / *В.Д. Сорокин*. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 85.

[5] Там само. – С. 87.

[6] Там само. – С. 110.

не бере участь у пенсійному страхуванні, держава через органи ПФУ може застосовувати заходи примусу. Імперативність полягає також і в характеристиці пенсійного внеску, оскільки його розмір, періодичність сплати також чітко визначені імперативними нормами.

Узагальнюючи думки вчених, можна сформувати певну квінтесенцію щодо пенсійно-страхових правовідносин у солідарній пенсійній системі, а саме те, що їх радше треба розглядати як законовідносини, бо вони від моменту виникнення до моменту закінчення прописані в законі.

Наведене наочно показує, що загальнообов'язкове державне пенсійне страхування у солідарній системі – це публічно-правові відносини. Вони об'єднують елементи оподаткування і страхування. Домінуючий метод правового регулювання, що застосовується до них, – це імперативний метод. Ця обставина говорить про неоднорідність правовідносин у пенсійному забезпеченні. Єдиним, об'єднуючим елементом є мета правовідносин – реалізація права на пенсію.

Цікаво, що загальнообов'язкове державне пенсійне забезпечення в Німеччині, наприклад, є частиною адміністративного права, що є закономірним і зрозумілим. Проте сьогоднішній стан пенсійно-забезпечувального законодавства дозволяє говорити про те, що необхідності зміни галузевої приналежності немає, але є необхідність, у першу чергу, на теоретичному рівні – виокремити пенсійне право в окрему галузь, оскільки і галузь законодавства, і проблеми правозастосування уже тривалий час автономізувалися від права соціального забезпечення. Тому питання сецесії пенсійного права з галузі права соціального забезпечення лунатимуть з кожним роком голосніше.

Моментом виникнення пенсійно-страхових відносин у солідарній пенсійній системі є початок відрахування із заробітної плати працівника пенсійно-страхових внесків, а також здійснення роботодавцем відповідних пенсійно-страхових внесків на персоніфікований рахунок. Питання сплати внеску та його розмір визначаються Законом України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування"[1] від 08 липня 2010 р. № 2464 та Інструкцією "Про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування"[2], затвердженою Постановою правління Пенсійного фонду України від 27 вересня 2010 р. № 21–5.

Важливо наголосити, що момент виникнення пенсійно-страхових правовідносин однаковий як для солідарної, так і для накопичувальної пенсійної систем.

---

[1] Там само.

[2] Постанова правління Пенсійного фонду України "Про затвердження Інструкції про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 27.09.2010 р. № 21–5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0994-10

Отже, моментом виникнення пенсійно-страхових правовідносин відповідно до ч. 9 ст. 10 Закону є день сплати єдиного внеску:

1) у разі перерахування сум єдиного внеску з рахунку платника на відповідні рахунки органу доходів і зборів – день списання банком або центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, суми платежу з рахунку платника незалежно від часу її зарахування на рахунок органу доходів і зборів;

2) у разі сплати єдиного внеску готівкою – день прийняття до виконання банком або іншою установою – членом платіжної системи документа на переказ готівки разом із сумою коштів у готівковій формі;

3) у разі сплати єдиного внеску в іноземній валюті – день надходження коштів на відповідні рахунки органів доходів і зборів, відкриті в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів.

Варто підтримати думку С.О. Сільченка, який зазначає, що стадія виникнення правовідносин – це ситуація, коли загальні статутні права й обов'язки суб'єктів права трансформуються у конкретні суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин[1].

Моментом припинення пенсійно-страхових правовідносин у солідарній системі – є настання пенсійно-страхового випадку, зокрема і смерть особи, яка є підставою виникнення процедурно-організаційних правовідносин, які спрямовані на реалізацію особою права на пенсію.

Враховуючи те, що жодне страхування не обходиться без страхового внеску, то окремо потрібно зазначити про *пенсійно-страховий внесок та його природу*.

Отже, законодавець використовує розширений термін "єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" і скорочений – "єдиний внесок" або "ЄСВ", що зумовлено спрощенням системи здійснення внесків у соціально-забезпечувальній сфері загалом. Звісно, як уже наголошувалося, єдиний внесок розподіляється між фондами соціального страхування.

Оскільки це монографічне дослідження спрямоване на вивчення правовідносин лишень у пенсійному забезпеченні, то, на нашу думку, більш точним визначенням єдиного внеску під час аналізу пенсійно-страхових відносин буде "пенсійно-страховий внесок".

Правова природа пенсійно-страхового внеску не є однорідною в пенсійному забезпеченні. Вона різниться залежно від:

рівня пенсійної системи (солідарна, накопичувальна системи та недержавне пенсійне страхування);

---

[1] *Сільченко С.О.* Механізм правового регулювання соціального страхування: теоретичні аспекти / *С.О. Сільченко* // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 288–294.

методу правового регулювання здійснення пенсійно-страхових внесків (обов'язкові, добровільні);

правового статусу застрахованої особи (учасник загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, військовослужбовець, особа, що працює в шкідливих або важких умовах праці, науковці тощо);

розміру внеску (встановлений загальним законом, спеціальним законом або встановлений договором).

Пенсійно-страхові внески у солідарній системі незалежно від суб'єктного складу, у переважній більшості випадків, є обов'язковими, але їхній обов'язок випливає, як і обов'язок самого страхування із норми права. Щодо першого, то в науці права соціального забезпечення справедливо проводять аналогії та інколи називають його соціальним податком. На нашу думку, таке формулювання у контексті пенсійного страхування потребує певного коригування, і доцільніше використовувати термін не "соціальний/пенсійний податок", а "пенсійний збір". Це зумовлено передусім законодавчою дефініцією податку та збору.

Особливість і складність цього виду пенсійно-страхових відносин полягає в тому, що вони увібрали одночасно елементи оподаткування та страхування.

Перш ніж розібратися з теоретичними аспектами пенсійно-страхових відносин, необхідно навести законодавче його розуміння.

У п. 2 ст. 8 Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" зазначено, що єдиний внесок не входить до системи оподаткування. Таким чином, вважаємо за необхідне порівняти поняття податок, збір із єдиним соціальним внеском.

Згідно з п. 2, ч. 1 ст. 1 наведеного Закону єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – єдиний внесок) – консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб та членів їхніх сімей на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Відповідно до п. 6.1 ст. 6 Податкового кодексу України податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку відповідно до цього Кодексу.

Відповідно до п. 6.2 цього ж кодексу збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів з умовою отримання ними спеціальної вигоди, зокрема внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

Якщо проаналізувати дефініції понять “збір” і “податок”, враховуючи їхню нетотожність, то видно, що безпосередньої вигоди платник податку не отримує, а платник збору в майбутньому отримує спеціальну вигоду. Таким чином, єдиний внесок краще порівнювати зі збором, а не податком.

Спільним для цих двох платежів є:

- обов’язковість їх сплати (імперативно визначений порядок, суб’єктний склад та розмір);
- акумулювання внесків на рахунку відповідного (державного або місцевого) бюджету або Пенсійного фонду України як у випадку з єдиним внеском;
- справляння платниками збору з умовою отримання ними спеціальної вигоди, а учасниками загальнообов’язкового державного пенсійного страхування із метою у подальшому отримання відповідного виду пенсії;
- вчинення при сплаті збору державними органами, органами місцевого самоврядування на користь платників юридично значимих дій, як і у випадку пенсійного страхування виникає обов’язок щодо вчинення юридично значимих дій, спрямованих на реалізацію особою права на пенсію.

У окремих випадках можна говорити про таку спільність єдиного внеску та збору як про безстроковість сплати. Особа сплачує/здійснює внески до тих пір, поки вона працює або до того часу, поки не настане пенсійний випадок, але передбачити останній можна тільки у пенсійно-страхових відносинах за віком.

Відмінності між зборами та єдиним внеском:

- збір може бути одноразовими або регулярним. Так, відповідно до ст. ст. 9–10 збір сплачується: за першу реєстрацію транспортного засобу; за користування радіочастотним ресурсом України; за спеціальне використання води; за спеціальне використання лісових ресурсів; на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства; у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками; у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності; за провадження деяких видів підприємницької діяльності; за місця для паркування транспортних засобів тощо. Єдиний внесок – це завжди регулярний платіж і не може бути одноразовим за винятком випадків, передбачених ст. 10 Закону України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування”[1] (добровільна сплата єдиного внеску);

[1] У зв’язку із зверненням за призначенням пенсії осіб, у яких недостатньо страхового стажу для призначення пенсії, передбачена можливість за окремим до-

- збір надходить до різних бюджетів. Так, ст. 9 Податкового кодексу України визначає загальнодержавні збори, ст. 10 Кодексу визначає місцеві збори. Цікаво, що в системі зборів існує окремий вид збору – пенсійний збір, який визначений Законом України "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування"[1] від 26 червня 1997 р. № 400.

Цікаво, що законодавством окремо передбачено збір на обов'язкове державне пенсійне страхування, про що йдеться у Законі України "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування"[2] від 26 червня 1997 р. № 400.

Особливість цього збору, який почали збирати ще до запровадження загальнообов'язкового пенсійного страхування, полягає у тому, що він не персоналізований, не має жодного стосунку до пенсійно-страхових відносин, але акумульовані кошти спрямовуються до бюджету Пенсійного фонду. Основна мета та завдання цього збору було ліквідація дефіциту бюджету Пенсійного фонду, оскільки солідарна пенсійна система уже в той час не була самоокупною.

Таким чином проводити паралель між єдиним внеском та збором у контексті податкового законодавства не можна. Оскільки податки – це внески безповоротні, то вони збираються і не мають чітко визначеного кінцевого отримувача, натомість пенсійні внески стягуються на поворотній основі, оскільки за настанням пенсійного випадку, вони будуть поверненні особі у формі пенсії.

Правова природа збору за податковим законодавством та збору на обов'язкове державне пенсійне страхування є ідентичними. Їх відмінність полягає тільки у тому, що збір на обов'язкове державне пенсійне страхування акумулюється на рахунках пенсійного фонду, а загальний збір – на рахунках бюджетів різних рівнів.

За своєю суттю єдиний внесок – це зобов'язання, яке в майбутньому призводить до виникнення в особи пенсійної правоздатності із настанням пенсійного випадку, натомість у Пенсійного фонду виникає обов'язок розпочати пенсійні виплати.

У зобов'язаної особи, яка сплачує пенсійне збір при купівлі-продажі нерухомості, валюти тощо, не виникає у майбутньому пенсійної правоздатності, тому можна сказати, що це одностороннє зобов'язання.

говором здійснювати одноразову сплату єдиного внеску за попередні періоди, за які не сплачувались обов'язкові платежі до Пенсійного фонду (з 1 січня 2004 р. по 31 грудня 2010р.), що дає можливість збільшення страхового стажу під час призначення пенсії.

[1] Закон України "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування" від 26.06.1997 р. № 400. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/400/97-вр

[2] Там само.

Потрібно розрізняти два різновиди пенсійно-страхового внеску в солідарній системі: загальний та професійний. Останній можна розділити на два: залежно від умов праці (шкідливі та важкі) та окремих категорій працівників (військовослужбовці, науковці тощо). Розмір внесків на професійне пенсійне страхування є вищий, ніж внески на загальне пенсійне страхування у зв'язку із підвищеними ризиками втрати працездатності і як наслідок – доходу.

С.М. Синчук визначає страховий внесок як інститут права соціального забезпечення. Вчена також зазначає, що вони є обов'язковими платежами, оскільки відносини виникають на підставі закону, незалежно від волі учасника; при сплаті страхових внесків відбувається перехід від права приватної власності до державної (у випадку солідарної системи – *М.Ш.*). Грошові кошти соціально страхових фондів є державною власністю. Разом з тим вони не включаються в бюджет та мають лише цільове призначення. Дослідниця зауважує, що інститутові соціального страхування притаманна відповідальність (еквівалентність) індивідуального внеску застрахованої особи та його страхувальника (роботодавця) розміру соціальної виплати[1].

Загалом погоджуючись з позицією С.М. Синчук у контексті ознак, важко визнати те, що соціальний внесок є інститутом права соціального забезпечення. Переконані, що страховий внесок не залежно від його правової природи чи галузевої спрямованості, необхідно визначати як правовиникаючий, правозмінюючий та правоприпиняючий юридичний факт.

Отже, вважаємо за необхідне під час аналізу пенсійно-страхових відносин виділяти серед інших термін "*пенсійний збір*", який кваліфікуємо як обов'язковий внесок на рахунок Пенсійного фонду України, що стягується в розмірі, визначеному законодавством для набуття в майбутньому пенсійної правосуб'єктності та отримання пенсії. Окремо варто відзначити, що терміни пенсійний збір та збір на обов'язкове державне пенсійне страхування не є тотожними (НННР).

Пенсійний збір – це невід'ємний елемент пенсійно-страхових відносин зокрема та соціального забезпечення загалом. Можна також стверджувати, що в солідарній та накопичувальній системі розмір пенсійного збору визначаються імперативно, у системі недержавного пенсійного забезпечення – шляхом переговорів сторін пенсійного страхування.

[1] *Синчук С.М.* Юридична своєрідність соціального страхового внеску / *С.М. Синчук* / Теоретичні та практичні проблеми реалізації прав людини у сфері праці і соціального забезпечення: тези доп. ІІ міжнар. наук.-практ. конф. / під ред. *В.В. Жернакова*. – Харків. 2010. – С. 479–481.

3.1.2. Пенсійно-страхові правовідносини у накопичувальній пенсійній системі

Майже ідентичними за своїм змістом та суттю є пенсійно-страхові правовідносини у накопичувальній пенсійній системі.

Запровадження другого рівня пенсійної системи буде першим кроком у напрямку відходу від домінування пенсії, яка виплачується з першого рівня. Відбувається диференціація видів пенсії за віком. Сьогодні це два види: пенсія першого рівня і незначна частина громадян отримує пенсію з третього рівня пенсійної системи.

Казахська дослідниця І.В. Межибовська, наприклад, зазначає, що Казахстан був першою країною на пострадянському просторі, яка у 1998 році запровадила накопичувальну пенсійну систему. Її особливість полягала в тому, що пенсійні договори могли укладатися з жінками, які досягли 58 років, а з чоловіками, які досягли 63 років. Обмеження стосувалося інвалідів першої та другої групи, якщо остання встановлена безстроково[1]. Україна стоїть тільки на порозі запровадження накопичувального рівня пенсійної системи.

Мета пенсійно-страхових правовідносин у накопичувальній пенсійній системі є тотожною цим правовідносинам у солідарній системі. З одного боку, – це страхування свого доходу, який у майбутньому може зменшитися або може бути втраченим повністю, з іншого боку, – це економіко-правовий механізм забезпечення права на пенсію. Конституція України не передбачає ні накопичувальної, ні недержавної пенсійної систем, але вона визначає передумови для їх виникнення. Тому, не дивлячись на те, що ці види пенсії прямо не прописані в Основному законі, на нашу думку, право на них потрібно віднести до конституційних, оскільки, як зазначено у ч. 3 ст. 46 Конституції пенсії, що є основним джерелом до існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Ця конституційна гарантія говорить тільки про мінімум, проте, на нашу думку, пенсійне забезпечення повинне бути значно вище, ніж прожитковий мінімум, і запровадження накопичувальної пенсійної системи є рухом у напрямку підвищення рівня пенсійного забезпечення громадян через механізм пенсійного страхування.

Враховуючи той факт, що запровадження накопичувальної пенсійної системи – це питання часу, вважаємо за необхідне для окреслення основних засад накопичувальної пенсійної системи використовувати проект

[1] *Межибовская И.В.* Договор как основа накопительной пенсионной системы в Республике Казахстан / *И.В. Межибовська* / Сочетание государственного и договорного регулирования в сфере наесного труда и социального обеспечения: матер. VIII Междунар. науч.-практ. конф. – М., 2012. – С. 577–582.

Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій[1] від 30.04.2015 р. реєстраційний номер № 2767 (*далі – проект Закону*).

Відповідно до ст. 2 проекту Закону другий рівень пенсійної системи – це накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – накопичувальна система пенсійного страхування), що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом. У рамках накопичувальної системи пенсійного страхування здійснюється пенсійне забезпечення осіб, зайнятих на роботах з умовами праці, за професіями чи на посадах, що дають право на призначення професійних пенсійних виплат, передбачених цим Законом, шляхом сплати роботодавцями на користь таких осіб або застрахованою особою страхових внесків за відповідними категоріями накопичувальної професійної пенсійної програми до Накопичувального фонду або у випадках, передбачених цим Законом – до відповідних недержавних пенсійних фондів – суб'єктів другого рівня системи пенсійного забезпечення.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити кілька висновків:

1) форма участі у накопичувальній системі може бути одночасно і загальнообов'язковою, і добровільною, проте з тенденцією у бік загальнообов'язковості;

2) страховики та страхувальники ідентичні із тими, що беруть участь у пенсійно-страхових відносинах у солідарній системі;

3) накопичувальний фонд, зокрема, той, який акумулює кошти учасників професійної пенсійної програми, є цільовим і позабюджетним, але залишається державним, і створюється ПФУ;

4) пенсійно-страховий випадок пов'язаний тільки з досягненням пенсійного віку або наявності спеціального стажу (вислуги років), натомість солідарна система включає ширшу диференціацію видів пенсії;

5) розмір пенсійного збору визначається державою для обох рівнів і першого, і другого, але розмір у накопичувальній пенсійній системі значно менший від пенсійного збору в солідарній системі, хоча і щороку збільшується від 2% до 7%;

---

[1] Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій від 30.04.2015 р. реєстрац. номер № 2767. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55000

6) функція накопичувального фонду не тотожна функції пенсійного фонду, оскільки спрямована на акумуляцію з подальшим інвестуванням для отримання прибутку і захисту пенсійних внесків від інфляції та інших негативних економічних процесів, а не на розподіл – виплату пенсії.

Можемо стверджувати, що правова природа пенсійно-страхових відносин у накопичувальній системі публічна. Домінуючим методом правового регулювання є імперативний. Хоча сьогодні і можливий договірний характер, проте варто пам'ятати, що останній зберігатиметься тільки перехідний період, а в майбутньому буде виключно публічно-правовим.

Суб'єкти пенсійно-страхових правовідносин у накопичувальній пенсійній системі ідентичні суб'єктам пенсійного страхування у солідарній системі, тобто ті, які визначені ст. 11 Законі України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".

Враховуючи те, що накопичувальній пенсійній системі притаманна також договірна форма пенсійного страхування, то, відповідно до ст. 12 проекту Закону особи, які досягли 16-річного віку та не належать до кола осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню відповідно до ст. 11 цього Закону, зокрема іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають або працюють на території України, громадяни України, що постійно проживають або працюють за межами України, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, мають право на добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Зазначені особи можуть брати добровільну участь у солідарній системі пенсійного страхування у порядку, визначеному Законом України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування".

Крім цього, особи, які досягли 35 річчя та які на 1 січня 2017 року не досягли 55-річного віку, можуть брати добровільну участь у накопичувальній системі пенсійного страхування.

Особи беруть добровільну участь у накопичувальній системі пенсійного страхування до досягнення пенсійного віку.

Орган Пенсійного фонду, що отримав заяву про добровільну участь у накопичувальній системі пенсійного страхування, має право перевіряти викладені в заяві відомості та вимагати від особи, яка подала заяву, документи, що підтверджують зазначені відомості. Інформація про подання заяви відображається в персональній електронній обліковій картці застрахованої особи.

З особою, яка подала заяву про добровільну участь у накопичувальній системі пенсійного страхування, органом Пенсійного фонду в строк, що не може перевищувати 30 календарних днів з дня надходження заяви,

укладається договір про добровільну участь у накопичувальній системі пенсійного страхування (далі – договір про добровільну участь) відповідно до типового договору, що затверджується правлінням Пенсійного фонду.

Таким чином, суб'єктів пенсійно-страхових правовідносин у накопичувальній системі можна класифікувати на дві категорії: ті, що зобов'язані страхуватися і ті, що страхуються на засадах добровільності.

Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні (солідарна та накопичувальна) становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, тобто визначаються законом. Другий та третій рівні системи пенсійного забезпечення (накопичувальна система та недержавне пенсійне забезпечення) в Україні становлять систему накопичувального пенсійного забезпечення. Не дивлячись на існування добровільного страхування на першому рівні пенсійної системи, він фактично не застосовується. Зовсім інша ситуація з накопичувальною системою, оскільки сьогодні вона охоплює тільки осіб, від 16 до 35 років, звідси спектр поширення та функціонування договірних начал для категорії осіб віком від 35 до 55 років значно ширший. Отже, другий рівень – накопичувальна пенсійна система залишилася по середині між солідарною та недержавною накопичувальними системами.

Враховуючи те, що зі спеціальних пенсій в українському пенсійному законодавстві залишаться тільки пенсія для військовослужбовців, то можна констатувати, що в Україні добігла до кінця необґрунтована та не виправдана диференціація в пенсійному забезпеченні. Новим, але давно назрілим є запровадження професійних пенсійних програм для так званих колишніх спецпенсіонерів. Відповідно до ст. 115 проекту Закону накопичувальна професійна пенсійна програма залежно від умов виконуваної роботи, за професією або займаною посадою розподіляється на такі категорії:

1) накопичувальна професійна пенсійна програма першої категорії визначає умови та порядок участі в ній працівників, зайнятих повний робочий день (не менше 80 відсотків робочого часу) на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, – за списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників, зайнятість на яких повний робочий день дає право на пенсію за віком на пільгових умовах, затверджених Кабінетом Міністрів України, крім шахтарів та осіб, зайнятих повний робочий день (не менше 80 відсотків робочого часу) на відкритих гірничих роботах (включаючи особовий склад гірничорятувальних частин) з видобутку вугілля, сланцю, руди та інших корисних копалин, на будівництві шахт і рудників та в металургії, – за списком робіт і професій, затверджених Кабінетом Міністрів України, а також працівників провідних професій на цих роботах: робітники

очисного вибою, прохідники, вибійники на відбійних молотках, машиністи гірничих виймальних машин, сталевари, горнові, агломератники, вальцювальники гарячого прокату, оброблювачі поверхневих дефектів металу (вогневим засобом вручну) на гарячих дільницях, машиністи кранів металургійного виробництва (відділень нагрівальних колодязів та стриперних відділень);

2) накопичувальна професійна пенсійна програма другої категорії визначає умови та порядок участі в ній:

а) працівників, зайнятих повний робочий день (не менше 80 відсотків робочого часу) на роботах із шкідливими і важкими умовами праці, – за списком № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, зайнятість на яких повний робочий день дає право на пенсію за віком на пільгових умовах, затверджених Кабінетом Міністрів України;

б) водіїв міського пасажирського транспорту (автобусів, тролейбусів, трамваїв) і великовагових автомобілів, зайнятих у технологічному процесі важких і шкідливих виробництв;

в) робітників локомотивних бригад та окремих категорій працівників, які безпосередньо здійснюють організацію перевезень і забезпечують безпеку руху на залізничному транспорті та в метрополітені, – за списками професій і посад, затверджених Кабінетом Міністрів України; водіїв вантажних автомобілів, безпосередньо зайнятих у технологічному процесі на шахтах, у рудниках, розрізах і рудних кар'єрах, на вивезенні вугілля, сланцю, руди, породи;

г) працівників експедицій, партій, загонів, дільниць і бригад, безпосередньо зайнятих на польових геологорозвідувальних, пошукових, топографо-геодезичних, геофізичних, гідрографічних, гідрологічних, лісовпорядних і розвідувальних роботах;

г) робітників, майстрів (зокрема старших майстрів), безпосередньо зайнятих на лісозаготівлях і лісосплаві, включаючи зайнятих на обслуговуванні механізмів і обладнання, – за списком професій, посад і виробництв, що затверджується у порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України;

д) плавскладу морського, річкового флоту і флоту рибної промисловості (крім суден портових, що постійно працюють на акваторії порту, службово-допоміжних, роз'їзних, приміського, внутрішнього міського сполучення);

е) бортпровідників-жінок;

є) працівників, які здійснюють управління повітряним рухом і мають свідоцтво диспетчера, виконують роботи з безпосереднього управління польотами повітряних суден;

3) накопичувальна професійна пенсійна програма третьої категорії визначає умови та порядок участі в ній:

а) працівників окремих видів суден, професій і посад плавскладу

суден морського, річкового і рибопромислового флоту, – за списком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

б) працівників освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення за переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

в) артистів театрально-концертних та інших видовищних закладів, підприємств і колективів – за переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

г) працівників, які здійснюють управління повітряним рухом і мають посвідчення (диспетчери, старші диспетчери, керівники польотів), крім тих, які віднесені до професійної пенсійної схеми другої категорії (підпункт "є" пункту 2 цієї статті);

г) працівники льотного і льотно-випробного складу;

4) накопичувальна професійна пенсійна програма четвертої категорії визначає умови та порядок участі в ній:

а) жінок, які працюють трактористами – машиністами, машиністами будівельних шляхових і вантажно-розвантажувальних машин, змонтованих на базі тракторів та екскаваторів;

б) робітниць текстильних виробництв, зайнятих на верстатах, обладнанні і машинах, – за списком виробництв і професій, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

в) механізаторів (докерів-механізаторів) комплексних бригад на вантажно-розвантажувальних роботах у портах;

г) інженерно-технічного складу цивільної авіації – за переліком посад і робіт, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

г) бортпровідників – чоловіків;

5) накопичувальна професійна пенсійна програма п'ятої категорії визначає умови та порядок участі в ній:

а) прокурорів та слідчих прокуратури;

б) державних службовців, зокрема працівників дипломатичної служби, службовців Національного банку України, журналістів державних або комунальних засобів масової інформації, посадових осіб органів доходів і зборів, посадових осіб контролюючих органів;

в) суддів;

г) народних депутатів України;

г) наукових і науково–технічних працівників;

д) помічників-консультантів народних депутатів України;

е) посадових осіб місцевого самоврядування.

Викликає сумнів необхідність виокремлення в окрему категорію народних депутатів, їхніх помічників-консультантів та посадових осіб органів місцевого самоврядування, оскільки ця діяльність може обмежитися тільки одним строком перебування в парламенті чи в міських/обласних радах. На нашу думку, на час повноважень народного депутата, зайнятості на посаді помічника-консультанта чи роботи в органах

місцевого самоврядування достатньо цей період зараховувати як стаж державної служби і окремо не виділяти цього суб'єкта.

Таким чином, пропонуємо пункти г. д. і е. ч. 5 ст. 115 проекту Закону – виключити.

Однак трисуб'єктність складу пенсійно-страхових правовідносин залишається, не дивлячись на конкретних осіб, які підлягають під обов'язкове чи добровільне страхування.

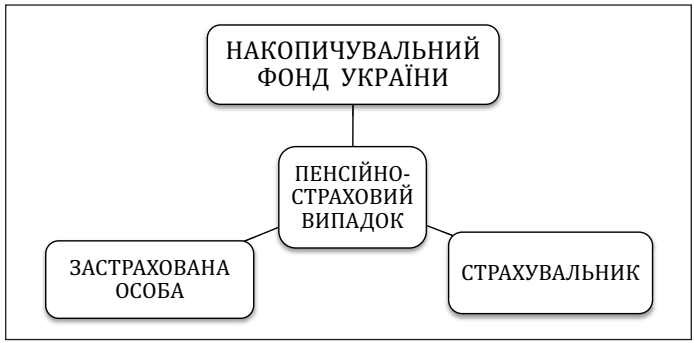

Схема 17

Окремо у контексті суб'єктного складу треба сказати про накопичувальний фонд, який згідно з п. 15 ч. 1 ст. 1 проекту Закону, є юридичною особою, що утворена відповідно до цього Закону, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства) та має виключний вид діяльності у накопичувальній системі пенсійного страхування щодо акумулювання страхових внесків учасників накопичувальної системи пенсійного страхування (учасників накопичувальної професійної пенсійної програми), які обліковуються на їх накопичувальних пенсійних рахунках та інвестуються з метою отримання інвестиційного доходу на користь таких учасників. Останній створює Пенсійний фонд України.

Об'єкт пенсійно-страхових правовідносин у накопичувальній пенсійній системі є значно вужчим від об'єкта пенсійно-страхових правовідносин у солідарній пенсійній системі. Якщо у солідарній пенсійній системі це передбачувана або не передбачувана втрата заробітку, то у накопичувальній системі – конкретна дата можливого настання цього страхового випадку, чітко встановлена законом: (1) досягнення пенсійного віку; (2) набуття спеціального стажу для осіб, які беруть участь у професійних пенсійних програмах. Зауважмо, що це тільки юридичні факти, які запускають механізм процедурно-організаційних правовідносин щодо оформлення пенсії, однак сам об'єкт страхування є можливою втратою повністю або частково заробітку.

Зміст пенсійно-страхових правовідносин у накопичувальній пен-

сійній системі. Для того, щоб сформулювати відповідь на поставлене запитання, необхідно виходити з того, що на етапі перехідного періоду впровадження накопичувальних механізмів одні і ті ж відносини визначаються і законом, і договором. Це важливо в тому сенсі, що зміст, як суб'єктивні права та юридичні обов'язки залишаються однаковими, тільки випадку загальнобов'язкого страхування, суб'єкти (особи, які не досягли 35-ти років) позбавлені права вибору чи волі відмовитися від них, натомість суб'єкти (від 35-ти років до 55 років) обирають і вступають у ці правовідносини добровільно.

Отже, факт волевиявлення є номінальним і на сам комплекс, і баланс прав та обов'язків сторін не впливає, оскільки договори про участь у накопичувальній системі є типовими, а їх умови за своєю суттю тотожними тим, що визначаються законом для зобов'язаних суб'єктів.

Розглянемо страхові внески у контексті обов'язків, що складає єдину відмінність між солідарною та накопичувальною системами. Якщо у першій – це єдиний соціальний внесок, закріплений на рівні 41 відсотка від розміру заробітної плати, то розмір внеску у накопичувальній системі інший.

Відповідно до ст. 18 проекту Закону страхові внески до Накопичувального фонду та страхові внески за учасників накопичувальної професійної пенсійної програми нараховуються на базу нарахування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, визначене статтею 7 Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування", встановлену для відповідних платників єдиного внеску. Страхові внески встановлюються в розмірі:

для застрахованих осіб, які є учасниками накопичувальної системи пенсійного страхування визначеної:

з 1 січня 2017 року по 31 грудня 2017 року – 2 відсотки;

з 1 січня 2018 року по 31 грудня 2018 року – 3 відсотки;

з 1 січня 2019 року по 31 грудня 2019 року – 4 відсотки;

з 1 січня 2020 року по 31 грудня 2020 року – 5 відсотків;

з 1 січня 2021 року по 31 грудня 2021 року – 6 відсотків;

з 1 січня 2022 року – 7 відсотків бази нарахування єдиного внеску, визначеної пунктом 1 частини першої статті 7 Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування";

для застрахованих осіб з числа державних службовців; посадових осіб контролюючих органів (крім підрозділів податкової міліції); посадових осіб та працівників органів доходів і зборів; посадових осіб, яким надано повноваження державних фітосанітарних інспекторів; журналістів державних або комунальних засобів масової інформації; працівників дипломатичної служби; посадових осіб, яким надано повноваження голо-

вних державних інспекторів сільського господарства, та їх заступників, старших державних та державних інспекторів; членів Кабінету Міністрів України; спеціалістів Національного антикорупційного бюро України, які не мають спеціальних звань; членів та працівників апарату Національного агентства з питань запобігання корупції; працівників органів місцевого самоврядування; прокурорів, суддів; наукових і науково-технічних працівників та інших осіб, які є учасниками накопичувальної професійної пенсійної програми п'ятої категорії – 2,5 відсотка визначеної пунктом 1 частини першої статті 7 Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" бази нарахування єдиного внеску.

Страхові внески для осіб, які провадять незалежну професійну діяльність, а саме наукову, літературну, артистичну, художню, освітню або викладацьку, а також медичну, юридичну практику, зокрема адвокатську, нотаріальну діяльність, або особи, які провадять релігійну (місіонерську) діяльність, іншу подібну діяльність та отримують дохід від цієї діяльності та які відповідно до цього Закону є учасниками накопичувальної системи пенсійного страхування встановлюється в такому розмірі:

з 1 січня 2017 року по 31 грудня 2017 року – 2 відсотки;

з 1 січня 2018 року по 31 грудня 2018 року – 3 відсотки;

з 1 січня 2019 року по 31 грудня 2019 року – 4 відсотки;

з 1 січня 2020 року по 31 грудня 2020 року – 5 відсотків;

з 1 січня 2021 року по 31 грудня 2021 року – 6 відсотків;

з 1 січня 2022 року – 7 відсотків суми, що визначається такими платниками самостійно у договорі про добровільну участь, але не більше максимальної величини бази нарахування єдиного внеску, встановленої статтею 1 Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування". Сума страхових внесків не може бути меншою за розмір мінімального страхового внеску, встановленого цим Законом.

Страхові внески для платників, які використовують працю найманих працівників, зайнятих повний робочий день на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, – за списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затвердженим Кабінетом Міністрів України, і за результатами атестації робочих місць; працівників, зайнятих повний робочий день на інших роботах із шкідливими і важкими умовами праці, – за списком № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затвердженим Кабінетом Міністрів України, і за результатами атестації робочих місць, на інших посадах, які віднесені до категорій накопичувальної професійної пенсійної програми, та які відповідно до цього Закону є учасниками накопичувальної професійної пенсійної програми встановлюється у розмірі:

15 відсотків визначеної пунктом 1 частини першої статті 7 Закону

України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” бази нарахування єдиного внеску за працівників, які зайняті на роботах, що входять до накопичувальної професійної пенсійної програми першої категорії;

7 відсотків визначеної пунктом 1 частини першої статті 7 Закону України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” бази нарахування єдиного внеску за працівників, які зайняті на роботах, що входять до накопичувальної професійної пенсійної програми другої категорії;

6,2 відсотка визначеної пунктом 1 частини першої статті 7 Закону України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” бази нарахування єдиного внеску за працівників, які зайняті на роботах, що входять до накопичувальної професійної пенсійної програми третьої категорії, з 1 січня 2017 року;

4 відсотки визначеної пунктом 1 частини першої статті 7 Закону України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” бази нарахування єдиного внеску за працівників, які зайняті на роботах та посадах, що входять до накопичувальної професійної пенсійної програми четвертої категорії, з 1 січня 2017 року.

Отже, накопичувальний фонд є правоможним суб’єктом, а страховики та страхувальники – правозобов’язаними суб’єктами.

Метод правового регулювання пенсійно-страхових правовідносин у накопичувальній пенсійній системі. Уже наголошувалося вище, що із запровадженням накопичувальної системи одночасно правове регулювання здійснюватиметься двома методами, щоправда суб’єктний склад буде різним. Проте у перспективі приватно-правові механізми будуть замінені публічно-правовими і диспозитивний метод правового регулювання поширюватиметься тільки на осіб, які не підпадають під загальнообов’язкове державне пенсійне страхування. Частка такого договірного регулювання буде не значною і відповідатиме частці договорів про пенсійне страхування у солідарній системі.

У цьому сенсі влучною є характеристика договорів у сфері пенсійного забезпечення в солідарній та накопичувальній пенсійних системах як “примусових договорів”[1].

Отже, методом правового регулювання пенсійно-страхових відносин у накопичувальній пенсійній системі потрібно визнати імперативний метод, як такий, що відповідає самій природі цього рівня пенсійного забезпечення.

Момент виникнення пенсійно-страхових правовідносин у накопичувальній пенсійній системі. Враховуючи достатньо тривалий перехідний

[1] *Бичикашвили П.* Проблемы и перспективы развития обязательного страхования / *П. Бичикашвили* // Хозяйство и право. – 1995.– № 3. – С. 45–51.

період запровадження накопичувальної пенсійної системи, момент виникнення, необхідно враховувати як договірне, так і загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Звідси моментом виникнення пенсійно-страхових правовідносин у накопичувальні пенсійній системі для осіб, які зобов'язані брати участь в останній, є здійснення першого пенсійного внеску.

Для осіб, які беруть участь у накопичувальній пенсійній системі на засаді договірних відносин, моментом виникнення пенсійно-страхових є підписання відповідного договору про пенсійне страхування, а факт здійснення першого пенсійного внеску є радше виконанням умов договору, аніж моментом початку відносин.

Щодо віку застрахованої особи, то законодавець вказує тільки на два моменти: ці відносини можуть розпочатися у особи, яка досягла 16-річного віку, і у випадку добровільної участі особи у Накопичувальній пенсійній системі – така особа не повинна досягти 55-річного віку.

Момент припинення пенсійно-страхових правовідносин у накопичувальній пенсійній системі. У цьому сенсі головна відмінність накопичувальної системи від солідарної полягає в тому, що на другому рівні пенсія виплачується тільки за віком або за вислугою років (професійна пенсійна програма). Пенсійно-страхові правовідносини і для добровільного, і для обов'язкового пенсійного страхування припиняються у разі смерті застрахованої особи. В іншому випадку це досягнення пенсійного віку або ж за наявності достатнього професійного пенсійного стажу передбаченого ст. 117 проекту Закону для дочасного виходу на пенсію.

Перші кроки в напрямку запровадження накопичувального рівня пенсійної системи були зроблені в Білорусі із прийняттям 5 січня 2008 р. відповідного закону "Про професійне пенсійне страхування". Проте в ньому йдеться про запровадження другого рівня тільки для осіб, які отримують пільгову пенсію, тобто особи, які підпадають під дію Списку № 1 та Списку № 2. Розгорнутий аналіз професійної пенсійної системі дала І.О. Долгольова, яка у своєму дисертаційному дослідженні визнала доцільність запровадження останньої в пенсійне законодавство Білорусі. Авторка сформулювала визначення корпоративного пенсійного страхування, під яким вбачає систему додаткового пенсійного страхування, що фінансується за рахунок коштів, що накопичені в страхових організаціях і (або) НПФ за рахунок внесків роботодавців і (або) працівників на умовах і в порядку, що передбачені договором додаткового пенсійного страхування і законодавством[1]. Професійну пенсію вчена розуміє як щомісячну або одноразову грошову виплату, що надається

[1] *Долголева И.А.* Правовое регулирование профессионального пенсионного страхования в Республике Беларусь: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *И.А. Долголева.* – Минск, 2012. – С. 5, 16.

окремій категорії працівників у зв'язку із зайнятістю в особливих умовах праці і (або) окремими видами професійної діяльності, фінансується за рахунок обов'язкових додаткових страхових внесків роботодавців на професійну пенсійну систему[1]. На нашу думку, запровадження накопичувальної пенсійної системи тільки щодо осіб, передбачених Списком 1 та Списком 2, є недостатнім.

Реформа професійних пенсій обговорювалася як не теоретичному, так і практичному рівнях. Серед наукових праць особливе місце займає дослідження представника науки фінансового права М.О. Лібанова, який вивчає проблеми професійної пенсії. Це наукове дослідження привернуло увагу ще й тому, що автор чітко формулює пропозицію про віднесення професійних пенсій до накопичувальної пенсійної системи.

У контексті правовідносин автор категорично (що, на нашу думку, є передчасним) вказує, що відносини у сфері пенсійного забезпечення осіб, які працювали або працюють на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими умовами праці за Списком № 1 та на інших роботах із шкідливими та важкими умовами праці за Списком № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затверджених Кабінетом Міністрів України, належать до фінансових правовідносин, які мають регулюватися нормами публічного права, а саме фінансового права. Науковець зазначає, що при формуванні, розподілі, управлінні та використанні фондів кошів, за рахунок яких робляться виплати професійних пенсій, також виникають саме фінансові правовідносини, які мають регулюватися нормами фінансового права. У роботі зазначається, що корпоративні та професійні недержавні пенсійні фонди, за допомогою яких здійснюється пенсійне забезпечення осіб, які працювали або працюють на роботах за Списком № 1 та за Списком № 2, мають публічний характер та є новим видом суб'єктів фінансових правовідносин у державі[2]. Наведена думка є зайвим свідченням багатогранності пенсійних відносин, де гармонійно переплітаються як фінансові, адміністративні, цивільні та пенсійні правовідносини. Проте пенсійне право є комплексною галуззю права, яка об'єднує цілий спектр різних правовідносин. Однак не можна типово пенсійним правовідносинам поспішно надавати іншу галузеву приналежність тому, що їм притаманні ознаки фінансового права.

Погоджуємося з тезою М.О. Лібанова про те, що кошти накопичувальних фондів, за допомогою яких здійснюватиметься пенсійне забезпечення, не є ні державною, ні комунальною власністю, але вони відповідають всім ознакам публічності. Тому ці фонди мають публічний характер, хоча кошти підлягають персоніфікованому обліку адміністра-

[1] Там само. – С. 4, 14–15.

[2] *Лібанов М.О.* Правове регулювання професійних пенсій в Україні: автореф. ... дис. канд. юрид. наук. 12.00.07 / *М.О. Лібанов.* – Київ, 2010. – С. 5, 8–9, 13.

тором пенсійного фонду та належать на праві власності учасникам відповідних пенсійних фондів[1].

Дослідник вважає реалістичною модель, за якою у майбутньому можна здійснити перехід від обов'язкової професійної пенсійної системи до добровільної в межах третього рівня пенсійної системи виключно на основі договорів, які укладатимуться у трудових угодах між найманим працівником та роботодавцем[2]. З такою тезою варто погодитися, оскільки навіть за складних економічних умов в Україні успішно існують кілька таких НПФ, хоча це питання безпосередньо залежить від стану економічного розвитку України.

Виправдалася рекомендація М.О. Лібанова в тому, що необхідно уніфікувати правові режими спеціальних пенсій і поширити на них накопичувальний механізм пенсійного забезпечення[3]. Йдеться про проект закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій" від 30.04.2015 р. № 2767, яким передбачено запровадження накопичувального механізму для спеціальних пенсій (державних службовців, суддів, науковців та ін.).

На підставі проаналізованого вище матеріалу, беззастережно поділяємо та підтримуємо позицію професора Н.М. Хуторян[4], яка неодноразово наголошувала на всеохоплюючому запровадженні в Україні другого рівня пенсійної системи. Таку ж позицію висловлюють і експерти Програми розвитку фінансового сектору (USAID/FINREP-II) Грег Мак Таггард, Н. Горлюк, Чарльз Сігер, як стверджують, що необхідно запровадити другий рівень пенсійної системи для молодих осіб, оскільки можливості солідарної системи обмежені, і молодим особам треба надати право забезпечити собі додаткову пенсійну виплату за рахунок накопичених за власний рахунок пенсійних коштів у Накопичувальному пенсійному фонді. На підставі актуарних розрахунків, це можна робити починаючи з 2016 року[5]. Такої ж позиції дотримуються і український економіст, дослідник пенсійних систем А.В. Федоренко, який вказує на необхід-

---

[1] Там само. – С. 10.

[2] Там само. – С. 14.

[3] Там само. – С. 15.

[4] *Хуторян Н.М.* Нова пенсійна реформа чи наступ на пенсійні права громадян України? / *Н.М. Хуторян* // Правова держава. – 2011. – Вип. 22. – С. 311–316; Хуторян Н.М. Нова пенсійна реформа в період незалежності України: проблемні питання / *Н.М. Хуторян* // Право України. – 2012. – № 6. – С. 33–39.

[5] Рекомендації щодо подальшого реформування пенсійної системи в Україні з метою забезпечення її фінансової стабільності, розроблені Програмою розвитку фінансового сектору (USAID/FINREP-II). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/download/proposal_finrep2_on_pension_reform_dec2014_ua.pdf

ність величезного обсягу підготовчих заходів: правових, економічних та організаційних, спрямованих на створення необхідних передумов для функціонування накопичувальної системи пенсійного страхування – важливого додаткового джерела пенсійного забезпечення населення і водночас потужного довгострокового ресурсу фінансування економіки. Тому зволікання із запровадженням другого рівня не лише гальмує процеси завершення пенсійної реформи, але і призводить до незворотних втрат у соціальному та економічному розвитку країни[1].

3.1.3. Пенсійно-страхові правовідносини у недержавній пенсійній системі

Недержавне пенсійне страхування – це один із прогресивніших, проте майже не затребуваний в Україні правовий механізм забезпечення та гарантування достойної старості. Його поява із прийняттям Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 09.07.2003 р. № 1057 зробило до певної міри революцію в системі пенсійного забезпечення. Відмова від імперативного методу правового регулювання у сфері пенсійного забезпечення надала останньому ще більшу автономність у праві соціального забезпечення. Наявність цього правового механізму пенсійного забезпечення виокремлює пенсійне законодавство з права соціального забезпечення на якісно новий рівень. Приватна форма пенсійного забезпечення вказує на можливість функціонування останнього поза межами імперативних норм. Основою для регулювання системи приватного пенсійного забезпечення є договір, а якщо використовувати термінологію законодавства – пенсійний контракт.

Таким чином, приватно-правовим прикладом у пенсійному забезпеченні є пенсійно-страхові відносини в недержавному пенсійному забезпеченні. Концептуально ці відносини відрізняються від пенсійно-страхових у солідарній та накопичувальній пенсійній системах тим, що вони базуються на приватно-правових принципах добровільної участі та договірного регулювання. За своїм змістом ці відносини не відрізняються від відносин страхування у приватному праві, єдиною відмінністю є те, що вони, як і пенсійно-страхові відносини публічно-правового порядку, спрямовані на реалізацію особою права на пенсію. Проте правова природа цих відносин – приватно-правова – цивілістична. Це підтверджує і ст. 3 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення", яка

[1] *Федоренко А.В.* Правові засади упровадження накопичувальної системи пенсійного страхування / *А.В. Федоренко* / Тенденції розвитку науки трудового права і права соціального забезпечення: зб. наук. праць.: матер. І міжнарод. наук.-прак. конф. / За ред. *М.І. Іншина, Н.М. Хуторян, В.І. Щербини*. – К., 2013. – С. 638–644.

визначає, що законодавство про недержавне пенсійне забезпечення складається з цього Закону, законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, законів України "Про страхування", "Про банки і банківську діяльність", "Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)", "Про цінні папери та фондовий ринок", "Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні", "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг" та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до цього Закону.

Однак, не дивлячись на понаддесятирічну історію свого існування, оцінити недержавне пенсійне забезпечення як таке, що зазнало широкого поширення важко.

Основною метою інвестування пенсійних активів є отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат разом із забезпеченням дохідності пенсійних активів вище рівня інфляції та залучення довгострокових інвестиційних ресурсів, необхідних для модернізації економіки.

Станом на 31.03.2015 у Державному реєстрі фінансових установ містилася інформація про 76 недержавних пенсійних фондів (далі – НПФ) та 23 адміністратори НПФ (*довідково: станом на 31.03.2014 у Державному реєстрі налічувалось 81 НПФ та 27 адміністраторів*).

Згідно з даними Державного реєстру фінансових установ[1] недержавні пенсійні фонди зареєстровано у 9 регіонах України (інфографік 3).

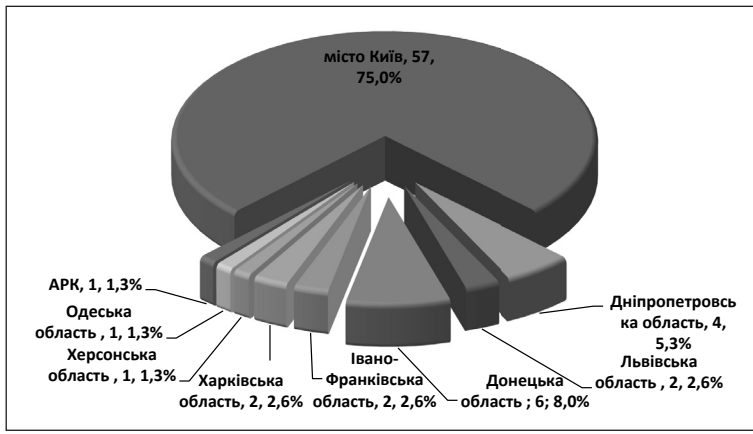

Інфографік 3

[1] Інформація про стан і розвиток недержавного пенсійного забезпечення України Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг станом на 31.03.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nfp.gov.ua/content/stan-i-rozvitok-npz.html

Найбільша кількість НПФ зосереджена у м. Києві – 57, або 75,0% від загальної кількості зареєстрованих НПФ.

Аналіз діяльності ринку недержавного пенсійного забезпечення проведено на підставі поданих звітних даних станом на 31.03.2015.

Основні показники діяльності НПФ згідно з поданими звітними даними та темпи їхнього приросту наведені в табл. 4, яка відображає динаміку основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів.

Таблиця 4

Показники	Станом на 31.03.2013	Станом на 31.03.2014	Станом на 31.03.2015	Темпи приросту, %	
				станом на 31.03.2014/ станом на 31.03.2013	станом на 31.03.2015/ станом на 31.03.2014
Кількість укладених пенсійних контрактів, тис. шт.	61,4	61,3	**55,7**	-0,2%	**-9,1%**
Загальна кількість учасників НПФ, тис. осіб	587,4	849,6	**833,6**	44,6%	**-1,9%**
Загальна вартість активів НПФ, млн грн.	1735,4	2262,9	**2 352,7**	30,4%	**4,0%**
Пенсійні внески, всього, млн грн.	1370,5	1655,8	**1 813,1**	20,8%	**9,5%**
зокрема:					
- від фізичних осіб	60,7	112,9	**72,9**	86,0%	**-35,4%**
- від фізичних осіб-підприємців	0,2	0,2	**0,2**	0,0%	**0,0%**
- від юридичних осіб	1309,6	1542,3	**1 739,7**	17,8%	**12,8%**
Пенсійні виплати, млн грн.	260,8	317,6	**467,4**	21,8%	**47,2%**
Кількість учасників, що отримали / отримують пенсійні виплати, тис. осіб	67,4	69,3	**78,1**	2,8%	**12,7%**
Сума інвестиційного доходу, млн грн.	760,5	1083,8	**1 184,9**	42,5%	**9,3%**
Прибуток від інвестування активів недержавного пенсійного фонду, млн грн.	646,3	939,7	**1 002,1**	45,4%	**6,6%**
Сума витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, млн грн.	114,2	144,1	**182,8**	26,2%	**26,9%**

Станом на 31.03.2015 **загальна кількість учасників НПФ** становила **833,6 тис. осіб** (станом на 31.03.2014 – 849,6 тис. осіб).

Інфографік 4. Динаміка кількості учасників недержавних пенсійних фондів

Станом на 31.03.2015 переважну більшість учасників НПФ становили особи віком від 25 до 50 років, а саме 63,7%, та особи вікової групи від 50 до 60 років, що становили 25,6%. Частка учасників НПФ вікової групи, що старші 60 років, становила 6,9%, вікової групи до 25 років – 3,8% (інфографік 5).

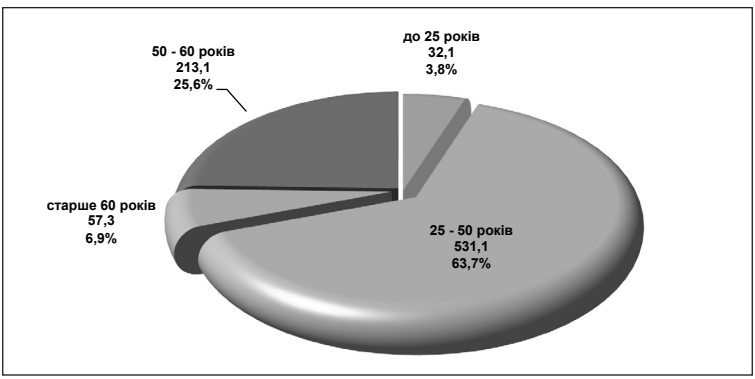

Інфографік 5. Розподіл учасників НПФ за віковими групами (тис. осіб) станом на 31.03.2015 р.

Станом на 31.03.2015 переважними напрямами інвестування пенсійних активів стали депозити в банках (40,5% інвестованих активів), облігації підприємств, емітентами яких є резиденти України (23,8%), цінні папери, дохід за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України (16,4%), акції українських емітентів (10,0%) (інфографік 6).

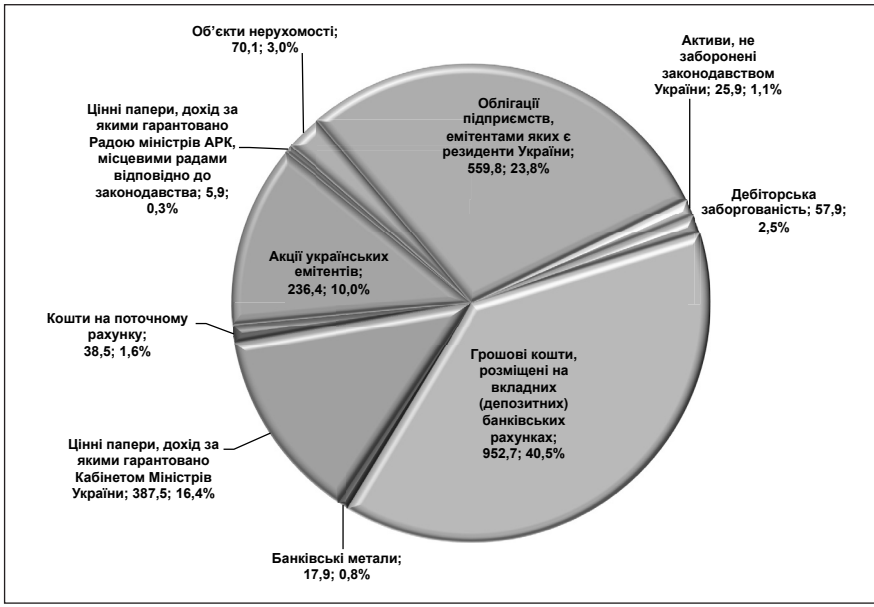

Інфографік 6. Структура інвестованих пенсійних активів станом на 31.03.2015 (млн грн.)

Загальна характеристика системи недержавного пенсійного забезпечення, не дивлячись на економічну кризу, продовжує розвиватися і в перспективі може стати серйозним гравцем на ринку фінансових послуг. Проте предметом цього дослідження аналіз його саме через призму правовідносин.

Досліджуючи правове регулювання пенсійно-страхових відносин у системі недержавного пенсійного забезпечення видно, що ці відносини виникають на основі двостороннього договору, тобто страховик як обов'язковий суб'єкт пенсійно-страхових відносин у солідарній та накопичувальній пенсійних системах відсутній. Таким чином, ці відносини можна назвати двосуб'єктними, тобто договір страхування укладається або між фізичною особою і НПФ, або між юридичною особою і НПФ, частка останніх незначна, про що свідчать дані Національної комісії[1].

Станом на 31.03.2015 адміністраторами недержавних пенсійних фондів ***укладено 55,7 тис. шт. пенсійних контрактів***, що **менше** на **9,1%** (5,6 тис. шт.) порівняно зі станом на 31.03.2014.

[1] Інформація про стан і розвиток недержавного пенсійного забезпечення України Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг станом на 31.03.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nfp.gov.ua/content/stan-i-rozvitok-npz.html

Структура пенсійних контрактів станом на 31.03.2015: (1) з вкладниками – фізичними особами – 47,8 тис. шт.; (2) з вкладниками фізичними особами-підприємцями – 0,1тис. шт.; (3) з вкладниками – юридичними особами – 7,8 тис. шт.

Кількість вкладників станом на 31.03.2015 **зменшилась** порівняно з аналогічним періодом 2014 року на **1,2%** (0,6 тис. вкладників) та станом на 31.03.2014 порівняно з аналогічним періодом 2013 року кількість вкладників **зросла на 2,0%** (1,0 тис. вкладників).

Сьогодні в Україні захищені дві дисертації з проблем функціонування третього рівня пенсійного забезпечення: С.В. Богославця "Недержавне пенсійне забезпечення як один із напрямів реалізації соціальної функції держави"[1] (2009) та Г.В. Татаренко "Договірне регулювання пенсійного забезпечення в Україні" (2009). Згодом, у своєму монографічному дослідженні Г.В. Татаренко вказувала, що саме за допомогою пенсійного договору особа може повною мірою реалізовувати своє право на пенсійне забезпечення, оскільки договірна конструкція відносин дає можливість найбільшою мірою враховувати інтереси суб'єктів правовідношення. Дослідниця дає власне визначення пенсійним правовідносинам, що засновані на договорі, який можна визначити, як відносини між суб'єктами права пенсійного забезпечення, що носять добровільний, взаємний характер, складаються з приводу акумуляції, накопичення, примноження пенсійних коштів і здійснення пенсійних виплат[2]. Пенсійний договір є головним юридичним фактом, що породжує пенсійні правовідносини, а моментом виникнення прав і обов'язків фізичної особи буде момент укладання договору[3].

Схема 18

З такою позицією важко погодитися, саме тому правова конструкція "юридичний факт-пенсійний договір" потребує свого детального теоретичного обґрунтування. Переконані, що юридичним фактом є підписання пенсійного контракту, а не сам пенсійний контракт. На

[1] *Богославець С.В.* Недержавне пенсійне забезпечення як один із напрямів реалізації соціальної функції держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *С.В. Богославець*. – Луганськ, 2009. – 21 с.

[2] *Татаренко Г.В.* Договірне регулювання пенсійного забезпечення в Україні: моногр. / *Г.В. Татаренко*. – Луганськ: Література, 2011. – С. 79.

[3] Там само. – С. 79.

нашу думку, пенсійний контракт можна розглядати швидше як форму юридичного складу пенсійно-страхових відносин, але не як одиничний юридичний факт. Договір – це тільки форма регулювання відносин. Цю функцію у солідарній та накопичувальній системі виконує норма закону, але ж ми не можемо норму закону визнати юридичним фактом, оскільки договір тільки фіксує, визначає, що є юридичним фактом, а що ні. Таким чином, саме підписання пенсійного контракту є підставою для виникнення тільки пенсійно-страхових відносин, оскільки для виплати пенсії, тобто пенсійно-забезпечувальних відносин, необхідні такі факти, як пенсійний вік і страховий стаж.

Як прихильниця концепції комплексного пенсійного правовідношення, Г.В. Татаренко зазначає, що структуру взаємопов'язаних суспільних відносин у сфері пенсійного забезпечення утворюють соціально-забезпечувальні (матеріальні), соціально страхові і процедурні норми. У цій системі, вважає автор, вирішальними є соціально-забезпечувальні правовідносини, щодо яких соціально-страхові та процедурні правовідносини виступають як допоміжні. У межах соціально-забезпечувальних відносин провідну позицію починає займати пенсійний договір як спосіб і підстава реалізації права на пенсійне забезпечення[1]. Цікаво, з одного боку, авторка вказує, що в сфері пенсійного забезпечення існує структура / система взаємопов'язаних суспільних відносин, яку утворюють забезпечувальні, страхові та процедурні норми, коли визначальне місце належить забезпечувальним, а страхові та процедурні – допоміжні. З такою позицією важко погодитися. Навіть виходячи з позиції комплексного правовідношення страхові відносини не є допоміжними, оскільки без них не може виникнути право на пенсію.

Як ми вважаємо, концепція комплексного пенсійного правовідношення сьогодні вже не може охопити всю складність правового регулювання пенсійного забезпечення. Саме тому, на нашу думку, необхідно виходити не з комплексності, а з комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні. Різноманітність правових норм, методів правового регулювання – усе це призводить до дроблення наукових пошуків і підготовки відповіді на питання щодо ефективного функціонування пенсійної системи.

Суб'єкти пенсійно-страхових правовідносин у Недержавній пенсійній системі. Стаття 6 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення" визначає, що НПФ створюються на підставі рішення засновника (зборів засновників) та не мають на меті одержання прибутку на користь одноосібного засновника або для його подальшого розподілу між засновниками. Недержавне пенсійне забезпечення є для пенсійних фондів виключним видом діяльності. Пенсійні фонди за типом утворення

[1] Там само. – С. 80.

поділяються: (1) відкриті пенсійні фонди, (2) корпоративні пенсійні фонди та (3) професійні пенсійні фонди. Пенсійний фонд не може бути проголошений банкрутом та ліквідований за законодавством про банкрутство. Порядок створення, функціонування та ліквідації пенсійних фондів, а також особливості їхньої реєстрації як фінансової установи визначаються Законом.

В особливому порядку створюються корпоративні та професійні фонди. Стаття 20 Закону говорить, що колективним договором може передбачатися створення корпоративного пенсійного фонду роботодавцем або відрахування пенсійних внесків роботодавців до інших пенсійних фондів.

Стаття 7 цього ж Закону визначає учасників та вкладників НПФ, згідно з якою:

- учасниками фонду можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Участь фізичних осіб у будь-якому недержавному пенсійному фонді є добровільною, крім випадків, встановлених законом. Фізична особа може бути учасником кількох пенсійних фондів за власним вибором відповідно до вимог Закону. Пенсійні виплати можуть здійснюватися учаснику фонду або його спадкоємцю;

- вкладником фонду будь-якого виду на користь учасника фонду, якщо інше не передбачено цим Законом, може бути: (1) роботодавець учасника фонду; (2) професійна спілка, об'єднання професійних спілок щодо своїх членів; (3) сам учасник фонду; (4) подружжя, діти, батьки, рідні брати і сестри, дід і баба учасника фонду, діти подружжя учасника фонду, зокрема усиновлені ним (нею) діти, батьки подружжя учасника фонду.

У будь-якому пенсійному фонді його учасники можуть бути одночасно і вкладниками такого фонду. Учасники відкритого та професійного пенсійного фонду мають право залишатися його учасниками у разі припинення здійснення пенсійних внесків на їхню користь, припинення (розірвання) пенсійних контрактів, укладених на їх користь.

Необхідно зазначити, що коло правовідносин, у яких беруть участь суб'єкти недержавного пенсійного страхування, є значно ширшим, що зумовлює залучення нових суб'єктів. Суб'єктами недержавного пенсійного страхування згідно зі ст. 2 Закону є: 1) недержавні пенсійні фонди; 2) страхові організації, які уклали договори страхування довічної пенсії з учасниками фонду, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду; 3) банківські установи, які уклали договори про відкриття пенсійних депозитних рахунків; 4) вкладники й учасники пенсійних фондів, учасники накопичувальної системи пенсійного страхування; 5) вкладники пенсійних депозитних рахунків; 6) учасники недержавного пенсійного забезпечення; 6) засновники пенсійних фондів; 7) роботодавці – платники корпоративних пенсійних фондів; 8) саморегулівні

організації суб'єктів, які надають послуги у сфері недержавного пенсійного забезпечення; 9) органи державного нагляду і контролю у сфері недержавного пенсійного забезпечення; 10) адміністратори пенсійних фондів; 11) компанії з управління активами; 12) зберігачі; 13) аудитори; 14) особи, які надають консультаційні та агентські послуги відповідно до цього Закону.

С.В. Богославець вказує, що НПФ за своєю природою мають двоїстий правовий характер. По-перше, вони можуть розглядатися як важливий соціальний інститут, покликаний вирішувати завдання, пов'язані з поліпшенням та підвищенням рівня соціального захисту і, як наслідок, зменшенням відсотку настання негативного впливу соціального ризику. По-друге, вони виступають у ролі специфічних інститутів фінансового посередництва, які мають можливість акумулювати заощадження широких верств населення для здійснення довгострокових інвестицій[1].

З такою позицією не можна погодитися, оскільки вона у своїй основі є хибною з кількох причин.

По-перше, НПФ не може бути соціальним інститутом. Соціальний інститут як термін широко застосовується для опису регулярно повторюваних протягом тривалого часу соціальних практик, що санкціоновані та підтримуються з допомогою соціальних норм і мають важливе значення в структурі суспільства. Соціальний інститут передбачає соціальні, моральні, етичні, релігійні зв'язки певної групи осіб, а не правовими нормами. Натомість відносини між особою та НПФ встановлюються пенсійним контрактом та гарантуються законом. Крім цього, автор забуває, що НПФ є юридичною особою, яка *a priori* не може бути соціальним інститутом.

По-друге, НПФ жодним чином не покликані ні вирішувати завдання, пов'язані з поліпшенням та підвищенням рівня соціального захисту, ні зменшенням відсотку настання негативного впливу соціального ризику. Недержавне пенсійне забезпечення – це правовий механізм диверсифікації доходів, які особа отримує після досягнення пенсійного віку або того, який вказаний у пенсійному контракті. Соціальний захист передбачає гарантування особі мінімальних соціальних гарантій держави перед громадянином. Недержавне пенсійне забезпечення – це юридична особа, яка здійснює інвестиційну діяльність на користь особи, на певних умовах, що в майбутньому принесе особі прибуток та додатковий дохід, а не соціальний захист, який притаманний солідарній пенсійній системі.

Загалом погоджуємося із визначенням ПФУ, запропонованим Ю.В. Віткою, що – це юридична особа, створена в організаційно-правовій формі непідприємницького товариства виключно з метою накопичення пенсійних активів і здійснення учасниками пенсійних виплат

[1] Богославець С.В. – Цит. праця. – С. 10.

на підставах і в порядку, установленого законом, та зобов'язану забезпечувати адміністрування, управління пенсійними активами й обслуговування пенсійних активів зберігачем[1].

Об'єкт пенсійно-страхових правовідносин у Недержавному пенсійному забезпеченні. Як наголошувалося вище, об'єктом пенсійно-страхових відносин, незалежно від рівня пенсійної системи (солідарна, накопичувальна чи недержавна) не змінюється, змінюється тільки форма, правовий механізм його досягнення. Отже, об'єктом пенсійно-страхових правовідносин у Недержавному пенсійному забезпеченні є передбачувана чи непередбачувана втрата матеріального забезпечення у формі заробітної плати.

Зміст пенсійно-страхових правовідносин у Недержавному пенсійному забезпеченні. Саме ця частина пенсійно-страхових правовідносин вказує на їх суть. Остання полягає в тому, що сторони визначають свої права й обов'язки договором.

Основою основ приватного пенсійного забезпечення є пенсійний контракт. Відповідно до ст. 55 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення" пенсійний контракт є договором між пенсійним фондом та його вкладником, який укладається від імені пенсійного фонду його адміністратором та згідно з яким здійснюється недержавне пенсійне забезпечення учасника або декількох учасників фонду за рахунок пенсійних внесків такого вкладника.

Особі, яка відповідає вимогам цього Закону, не може бути відмовлено в укладенні пенсійного контракту з відкритим пенсійним фондом. Адміністратор корпоративного або професійного пенсійного фонду може укладати пенсійні контракти тільки з тією особою, яка відповідає вимогам, визначеним цим Законом та статутами відповідних пенсійних фондів.

Кожен вкладник фонду може укласти один або кілька пенсійних контрактів з адміністратором (адміністраторами) одного чи кількох пенсійних фондів на користь осіб, визначених цим Законом.

Вкладник фонду, який є учасником фонду, має право в односторонньому порядку розірвати пенсійний контракт, який укладено з ним особисто, або вимагати зміни його умов.

У договірному характері цих відносин полягає вся їх сутність. Б.С. Стичинський, досліджуючи галузеву належність інституту недержавного пенсійного забезпечення згадує наукову дискусію вчених, які відносять недержавне пенсійне страхування до цивільно-правових відносин або відносин з права соціального забезпечення. Сам же автор, вказуючи на генезу розвитку законодавства та науки, нагадує, що зв'язок

[1] *Вітка Ю.В.* Недержавні пенсійні фонди: особливості цивільно-правового статусу: моногр. / *Ю.В. Вітка*. – К.: ТОВ "ВПК "Експрес-Поліграф", 2010. – С. 44.

із цивільним правом був, оскільки саме з цивільного права виділилося трудове право, а з останнього, власне, і право соціального забезпечення. Однак ключовим аргументом для автора є те, що недержавне пенсійне забезпечення як відносини соціального забезпечення виникають із конституційно закріпленого права громадян на соціальний захист, яке регулюється правом соціального забезпечення[1]. З такою позицією варто беззастережно погодитися і, визнаючи їх приватно-правовий характер, все ж таки, розглядати в межах пенсійного права.

Відповідно до ст. 1 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення" пенсійний контракт – договір між пенсійним фондом та його вкладником, згідно з яким здійснюється недержавне пенсійне забезпечення учасника (учасників) фонду за визначеною пенсійною схемою. Стаття 55 цього ж Закону дає уточнене визначення пенсійного контракту як договору між пенсійним фондом та його вкладником, який укладається від імені пенсійного фонду його адміністратором та згідно з яким здійснюється недержавне пенсійне забезпечення учасника або декількох учасників фонду за рахунок пенсійних внесків такого вкладника. Особі, яка відповідає вимогам Закону, не може бути відмовлено в укладанні пенсійного контракту з відкритим пенсійним фондом. Адміністратор корпоративного або професійного пенсійного фонду може укладати пенсійні контракти тільки з тією особою, яка відповідає вимогам, визначеним цим Законом та статутами відповідних пенсійних фондів. Кожен вкладник фонду може укласти один або кілька пенсійних контрактів із адміністратором (адміністраторами) одного чи кількох пенсійних фондів на користь осіб. Вкладник фонду, який є учасником фонду, має право в односторонньому порядку розірвати пенсійний контракт, який укладено з ним особисто, або вимагати зміни його умов.

Пенсійний контракт є яскравим свідчення можливості існування пенсії як соціально-економічної виплати за межами норми права, тобто може існувати і без чіткого регулювання законом, хоча останній і може допускати їх існування.

Як будь-який договір, пенсійний контракт має істотні умови, які визначені ст. 56 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення", до яких належать: (1) паспортні дані вкладника; (2) посилання на обрану вкладником фонду пенсійну схему; (3) строк дії пенсійного контракту, умови його зміни та розірвання; (4) порядок розрахунків між пенсійним фондом та учасником фонду в разі дострокового розірвання пенсійного контракту або ліквідації пенсійного фонду; (5) права, обов'язки, відповідальність сторін та порядок розв'язання спорів; (6) розмір пенсійних

[1] *Стичинський Б.* Щодо галузевої належності інституту недержавного пенсійного забезпечення / *Б. Стичинський* // Право України. – 2003. – № 8. – С. 93–97.

внесків та умови його зміни. У пенсійному контракті також можуть бути зазначені інші умови за згодою сторін.

Положення Закону найкраще ілюструють межі волевиявлення сторін пенсійно-страхових правовідносин у Недержавній пенсійній системі. Більше того, аналізуючи пенсійну систему України через призму історично-порівняльного методу дослідження, можна зробити висновок, що пенсійна система модифікувалася з аліментарної в страхову, а пенсійно-страхові відносини утворили три різновиди, отже, підсумовуючи, можна сказати, що такі процеси є нічим іншим як *зміною форми у часі*.

До дискусії про пенсійні контракти долучилися і чимало вчених-цивілістів, серед яких і Р.А. Майданик, який вказує, що багато загальних рис між договорами у сфері пенсійного забезпечення в межах накопичувальної системи і цивільно-правовим договором управління майном, в основі якого лежить інститут довірчої власності[1]. Таким чином, можна говорити про дві функції, які виконує пенсійний контракт: страхування та довірчої власності.

М.В. Венецька, вказуючи на проблемність питання, говорить про цивільно-правову природу пенсійного контракту, проте є проблема його класифікації і віднести до певної групи договорів. Безумовно, зазначає М.В. Венецька, пенсійний контракт має ознаки договору приєднання, однак не можна стверджувати, що це є приєднання до договору реєстратора НПФ із самим фондом. Пенсійний контракт має певні ознаки публічного договору, це наштовхує на думку, що найближчим за класифікаційними ознаками є договір управління майном (надання послуг з управління пенсійними коштами)[2]. Звичайно, цивільно-правова природа відносин очевидна, це зумовлено багатогранністю третього рівня пенсійної системи, оскільки з нього випливають і адміністративні відносини, у частині реєстрації НФР у Національній комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, та низку інших. Однак, не дивлячись на всі ці характеристики, головним залишається те, що метою цих відносин є у майбутньому виплата пенсії.

Отже, повертаючись до змісту пенсійно-страхових правовідносин у Недержавній пенсійній системі, можна сказати, що відносини у цій сфері вибудувані на принципі паритетності та рівності. Іншими словами, немає домінуючого суб'єкта, оскільки вкладник має той обсяг прав та обов'язків, на який він сам погоджується. Те ж саме стосується НПФ,

---

[1] *Майданик Р.А.* Природа довірчої власності як особливого об'єкта цивільних прав за законодавством України / *А.Р. Майданик* // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 8. – С. 16–25.

[2] *Венецька М.В.* Проблеми удосконалення правового регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів / *М.В. Венецька* // Правова держава. – 2010. – Вип. 21. – С. 237–245.

який не домінує у цьому виді відносин: особа може у будь-який момент ці відносини розірвати і вибрати інший НПФ. Найбільш влучну характеристику суб'єктів договірного права надав англійський філософ і теоретик права, колишній завідувач кафедри юриспруденції Оксфордського університету Г. Гарт (*Herbert Lionel Adolphus Hart* (1907–1992), назвавши їх "приватними законодавцями"[1]. Таким чином, норма права виступає парадигмою правового вибору відносин.

Основою цього договору є обов'язок учасника вносити страховий / пенсійний внесок. Згідно зі ст. 50 Закону України "Про недержавне пенсійне страхування" пенсійні внески до пенсійного фонду сплачуються у розмірах та у порядку, встановлених пенсійним контрактом, відповідно до умов обраних пенсійних схем. Зазначені в пенсійному контракті розміри сплачуваних до пенсійного фонду пенсійних внесків можуть змінюватися відповідно до умов обраних пенсійних схем.

Метод правового регулювання пенсійно-страхових правовідносин у Недержавній пенсійній системі. На цьому рівні пенсійної системи без усіляких застережень домінує диспозитивний метод правового регулювання. Українське законодавство пройшло тривалий період розвитку, щоб повернути Недержавну пенсійну систему. Завдяки диспозитивному методу суб'єкти можуть більш повно реалізовувати свої права. Крім цього, диспозитивність, добровільність породжує і конкуренцію. Йдеться про те, що в НПФ є достатня кількість для того, щоб вибрати найбільш вдалі та вигідні умови пенсійного страхування. Це абсолютно інший вимір сприйняття пенсійного забезпечення, розуміння його значення. Будучи невід'ємною частиною пенсійної системи України, недержавне пенсійне забезпечення є додатковою, приватною гарантією заможної старості. Більше того, на нашу думку, розвиток та створення умов для розвитку третього рівня пенсійної системи України дозволить на практиці прививати та поширювати принцип самовідповідальності за своє майбутнє. Саме ця ідея лежить в основі неопатерналістичної держави, вона набуває все більшого звучання та закріплення у національних законодавствах країн Європейського Союзу. Враховуючи євроінтеграційні прагнення України, це питання стає щодня актуальнішим.

Момент виникнення пенсійно-страхових правовідносин в недержавній пенсійній системі. Важливо зазначити, що момент виникнення пенсійно-страхових відносин у недержавному пенсійному забезпеченні потрібно шукати в пенсійному контракті. Пенсійним контрактом можуть передбачатися два варіанти: по-перше, що ці відносини виникають з моменту укладання пенсійного контракту, по-друге, з моменту здійснення першого внеску на рахунок недержаного пенсійного фонду, банку чи страхової

[1] *Харт Г.* Концепція права / *Г. Харт*. – К.: Атіка, 1998. – С. 47.

організації. Який би варіант не був обраний сторонами – це залишається умовою договору, яка визначена у договірному порядку.

Про цей аспект згадує і Г.В. Татаренко, стверджуючи, що практично всі види договорів у сфері пенсійного забезпечення є консенсуальними – набувають чинності з моменту підписання, тобто з моменту досягнення згоди сторін за всіма істотними умовами, що фіксується підписам сторін, які підтверджують свою волю. Проте серед договорів у сфері пенсійного забезпечення є й реальні договори – це договори страхування, що укладаються зі страховими організаціями, які набувають чинності з моменту внесення першого страхового платежу[1].

Момент припинення пенсійно-страхових правовідносин у Недержавній пенсійній системі. Підставами припинення цих відносин можуть бути кілька: (1) виконання НПФ умов контракту й укладання особою договору страхування довічної пенсії; (2) рішення суду, якщо у процесі пенсійно-страхових відносин виник спір, що призвів до розірвання пенсійного контракту; (3) розірвання пенсійного контракту за ініціативою однієї із сторін; (4) смерть застрахованої особи; (5) ліквідація НПФ.

Сьогодні в українській юридичній науці і досі тривають дискусії щодо галузевої приналежності цього різновиду правовідносин. У попередніх розділах доводилося, що пенсія як соціально-економічне явище є предметом вивчення різних соціально-гуманітарних наук економіки, соціології, демографії тощо. Нерідко можна зустріти наукові праці, де пенсія аналізується з позицій адміністративного, конституційного права, що можна пояснити багатогранністю таких досліджень. На нашу думку, чим всебічніше буде вивчене питання пенсійного забезпечення, тим більш якісним буде його правове регулювання.

[1] Татаренко Г.В. – Цит. праця. – С. 125.

3.2. ПРОЦЕДУРНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

Закріплення права в законі та реалізація права є взаємопов'язаними, але різними поняттями. Право без механізму реалізації є декларацією. Якщо право не можна реалізувати, то воно безплідне і не спроможне досягти своєї мети, оскільки не закріплення права, а його реалізація є сутністю існування права як соціальної категорії.

Реалізувати право можна виключно через юридичну процедуру. Говорячи про право на пенсію в загальному сенсі цього поняття йдеться про те, що процедура є ланкою, яка поєднує право в законі та право в житті (дії) окремого суб'єкта. Соціально-економічна криза, а також криза пенсійного законодавства оголили недосконаліть останнього та необхідність не тільки спорадичного удосконалення, але і певного теоретичного переосмислення.

Питання юридичних процедур та процедурних відносин неодноразово ставали предметом наукових пошуків як теоретиків права, так і представників галузевих наук; право соціального забезпечення не є винятком. Дослідники права соціального забезпечення демонстрували та продовжують демонструвати науковий інтерес та актуалізувати порушену проблематику. Процедурні відносини здебільшого зосередженні в публічно-правовій сфері, що є однією із визначальних ознак методу правового регулювання тих чи тих відносин. Особливий внесок у розвиток теорії юридичної процедури, процедурних відносин у сфері соціального забезпечення зробили представники Томської юридичної наукової школи, серед яких В.М. Протасов, В.К. Субботенко, В.С. Аракчеєв, Т.Ю. Баришнікова, Є.І. Бутенко, а також інші радянські та сучасні вчені: В.А. Тарасова, Р.І. Іванова, В.К. Субботенко, Я.М. Фогель, І.Р. Маматказін, С.М. Синчук, В.М. Рошканюк та ін.

Вагомим внеском у розвиток теорії процедурних правовідносин у праві соціального забезпечення України здійснила представник Львівської школи трудового права та право соціального забезпечення Г.П. Чернявська.

Перш ніж проаналізувати важливі проблеми процедурних відносин у пенсійному забезпеченні необхідно звернутися до загальнотеоретичних напрацювань у цій сфері, що сприятиме формулюванню дефініції останніх.

Для формулювання поняття будь-якого соціально-правового явища необхідно розуміти його сутність.

Професор Оксфордського університету Тоні Оноре (*Anthony Maurice* (*Tony*) *Honoré*) зазначає, що процедура – це захід або ряд заходів, яких треба вжити для досягнення певного результату. Форми та процедури важливі з кількох причин, вони надають упевненості, заохочують до ретельного обмірковування та сприяють справедливості[1].

Не втратили своєї актуальності напрацювання професора В.М. Протасова, який вказує, що процедура – стародавній соціальний регулятор. Процедурні механізми характерні для нормативного регулювання загалом. Реалізація практично всіх різновидів соціальних норм потребують процедур та процедурних норм. Ритуали, церемоніали, інші обряди – все це види процедур, що пов'язані із соціальною регуляцією. Процедура як суспільне явище є системою, яка: а) орієнтована на досягнення конкретного соціального результату; б) складається з актів поведінки, поступово змінюваних один одним, і як діяльність, внутрішньо структурована доцільними суспільними відносинами; в) володіє моделлю свого розвитку, попередньо встановленою на нормативному чи індивідуальному рівні; г) ієрархічно вибудувана; ґ) постійно перебуває в динаміці, розвитку; д) має службовий характер: виступає засобом реалізації основного, головного для неї суспільного відношення. Юридичній процедурі властиві всі ознаки соціальної процедури, а її специфічні риси обумовлені тим, що вона діє у правовому середовищі: врегульована правовими нормами, структурована правовими відносинами, спрямована на правовий результат та ін.[2].

В.М. Протасов і Н.В. Протасова зазначають, що поняття "правова процедура" – загальне, родове поняття. Сутність того чи того різновиду процедури і її особливості визначаються характером правового відношення, реалізації якого цей різновид процедури слугує, – основного правовідношення. За цією ознакою юридичну процедуру можна розділити на матеріальну (регулятивні відносини), процесуальну (охоронні відносини) і правотворчу (формування правових норм). Матеріальну і процесуальну юридичні процедури можна об'єднати в один блок правореалізаційних процедур[3].

Матеріальні процедури можна розмежувати на дві великі групи за ознакою їх зв'язку з правозастосуванням. Одну групу складають про-

---

[1] *Оноре Т.* Про право: Короткий вступ / *Т. Оноре*. Пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 2004. – С. 88–89.

[2] *Протасов В.Н.* Юридическая процедура: моногр. / *В.Н. Протасов*. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 6–7.

[3] Лекции по общей теории права и теории государства / *В.Н. Протасов, Н.В. Протасова*. – М.: Городец, 2010. – С. 436.

цедури позитивного застосування права (наприклад, порядок реалізації громадянами права на пенсію), другу – процедури, не пов'язані з правозастосуванням, які характерні для цивільно-правового регулювання (порядок укладання договорів (пенсійних контрактів), виконання зобов'язань та ін.). Однак загальний процедурний механізм дії та загальні закономірності розміщення в системі законодавства об'єднують їх в один, загальний вид матеріально-правових процедур, визначають їх матеріально-правову природу[1].

Одним із ключових питань теорії була і є характеристика процедурних правових норм. В.М. Протасову вдалося сформулювати вимоги, яким мають відповідати процедурні норми, серед яких:

1) синхронність (виникнення основних норм, здійсненню яких процедура слугує, і процедурних норм повинно бути синхронним);

2) законодавчий рівень (в ідеалі процедурні норми повинні бути того ж законодавчого рівня, що і основні);

3) узгодженість процедурних і основних нормативних актів;

4) спільне розміщення основних і процедурних норм (процедурні норми варто по можливості розміщувати в тих самих нормативних актах, які містять їхні основні норми);

5) межі регулятивного "втручання" процедурних норм (не повинні зачіпати змістовного боку основних норм, а тим більше суперечити їм);

6) багатоваріантність та диспозитивність процедур (процедура повинна пропонувати якомога більше варіантів реалізації основної норми та надавати суб'єктам право самим обирати порядок здійснення своїх прав і обов'язків, а в окремих випадках визначатися договором);

7) демократизм юридичної процедури (щодо процедур, які реалізують владовідносини);

8) доступність (по-перше, в інформаційному сенсі, доступ до інформації про процедуру, про її нормативну модель. По-друге, доступність тексту процедурного нормативного акту);

9) законність (законність нормативної моделі юридичні процедури залежить від низки факторів і передусім від її відповідності змісту нормативно-правових актів вищої юридичної сили);

10) адекватність (у першу чергу, це стосується тих процедур, що змінюють правовий статус суб'єкта);

11) системність (включає раціональну достатність, надійність, часовий параметр, послідовність у процедурно-правовій регламентації, ефективність, оптимальність);

12) гарантованість (процедура, виконуючи в правовій системі роль

[1] *Протасов В.Н.* Юридическая процедура. – Цит. праця. – С. 9.

гаранта, сама потребує засоби забезпечення: юридичних, матеріальних, організаційних та ін.[1]).

Наведена характеристика є надзвичайно цінною, оскільки її можна використовувати для оцінки різноманітних юридичних процедур та виявляти прогалини і колізії, що уможливлює усунення останніх та вдосконалення процедурних норм або ж їхнього розробку. Проте дискусійною є пропозиція вченого, що процедурні норми повинні бути закріплені на тому ж рівні, що й основні. У контексті пенсійного забезпечення це призвело б до обтяження пенсійних законів і позбавило б процедурних норм гнучкості, оскільки їх удосконалення потребує оперативності, а законодавчий процес є затяжним.

Таку ознаку, як ритмічність юридичної процедури наводить Ю.Ю. Ветютнєв, який виокремлює основні прояви такої ритмічності:

а) чітко визначена послідовність операцій, що створюють процедуру (юридична процедура складається із низки стадій, які відносно відокремлені один від одного і вибудовуються у вигляді ланцюжка, у якому жодна ланка не може бути довільно пропущена чи замінена іншою);

б) хронологічні параметри (внутрішня організація процедури, як правило, пов'язана з обмеженнями в часі, що встановлюються у вигляді строків виконання окремих процесуальних дій чи завершення процедури в цілому);

в) циклічність (юридична процедура після свого завершення може знову розвернутися в повному об'ємі, із дотриманням тієї ж послідовності дій[2]).

Власне розуміння юридичної процедури запропонувала К.В. Николина, яку розуміє як самостійний різновид соціальної процедури, що регламентується відповідними процедурними нормами права, має офіційний правовий характер, складається із певної послідовності дій суб'єктів юридичної процедури, у результаті чого досягається певний результат у формі зміни правової дійсності[3].

В.М. Протасов у своїх дослідженнях слушно вважає, що процедура спрямована на реалізацію основного правовідношення. Матеріальна процедура щодо свого основного (регулятивного) відношення може бути засобом: а) формування юридично-фактичної основи для його ви-

---

[1] Там само. – С. 24-61; Лекции по общей теории права и теории государства / *В.Н. Протасов, Н.В. Протасова*. – Цит. праця. – С. 447–474.

[2] *Ветютнев Ю.Ю.* О возможностях сравнения юридической процедуры и ритуала / *Ю.Ю. Ветютнев* / Проблеми теорії та історії держави і права: зб. статтей / за ред. *Ю.С. Шемшученка, О.К. Маріна, І.С. Гриценка*; упор. *О.В. Кресін, І.М. Ситар*. – К.; Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 89–91.

[3] *Николина К.В.* Юридична процедура: поняття, ознаки, види, місце в системі правових категорій: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *К.В. Николина*. – К., 2011. – С. 11.

никнення; б) встановлення існування відносин; в) його безпосередньої реалізації; г) припинення відносин. Процесуальна ж процедура (процес) має дві цілі: 1) виявлення (встановлення існування) охоронного правовідношення; 2) його безпосередню реалізацію[1]. Обстоюючи загальноправову процесуальну теорію, дослідник вказує, що процедурні правовідносини можуть формуватися і безпосередньо між суб'єктами основного правовідношення, що проявляється у виникненні у суб'єктів процедурних прав і обов'язків[2]. На нашу думку, поділ правовідносин на основні та додаткові є недоречним, оскільки до додаткових варто відносити тільки ті, без яких можуть обійтися основні. Тому при вивченні правовідносин у пенсійному забезпеченні ні пенсійно-страхові, ні процедурно-організаційні правовідносини не є другорядними чи додатковими, основні без них не можуть бути реалізовані. Завдяки останнім конституційне право на пенсію може бути реалізованим, а не залишається декларацією.

Свій внесок у багаторічну дискусію співвідношення понять "юридична процедура" та "юридичний процес" зробив Є.І. Бутенко, який стверджує, що позитивна процедура – це порядок здійснення правових норм у нормальному, звичному варіанті їхнього розвитку, тобто за відсутності порушення юридичних норм. Процес же розрахований на захист порушених або оспорюваних суб'єктивних прав і законних інтересів, а також регламентує застосування до особи окремих державних примусових заходів в узагальненому вигляді, відомих як санкції[3].

Окремі питання розмежування процедурних та процесуальних відносин ще підніматимуться у цьому науковому дослідженні. Проте, беручи за основу загальнотеоретичні напрацювання, можна стверджувати, що процедурні відносини є невід'ємною частиною права соціального забезпечення загалом та пенсійного права зокрема, однак мають низку особливостей.

Важливу ознаку юридичної процедури через призму податкових правовідносин висуває професор М.П. Кучерявенко; йдеться про законність, під якою вчений вбачає:

а) верховенство закону в діяльності всіх суб'єктів, панівної сторони. Це ставить вимогу дотримання будь-якою посадовою особою при здійсненні своїх повноважень вимог закону;

б) здійснення систематичного контролю як за діяльністю зобов'язаних осіб, так і за виконанням повноважень панівних суб'єктів;

---

[1] *Протасов В.Н.* Юридическая процедура. – С. 19.

[2] *Протасов В.Н.* Основы общеправовой процессуальной теории / *В.Н. Протасов*. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 52.

[3] *Бутенко Е.И.* О соотношении понятий "процедура" и "процесс" на современном этапе развития юридической науки / *Е.И. Бутенко* / Право третьего тысячелетия: матер. І Междунар. заоч. науч-практич. конф. (17 апр. 2009 г., г. Ставрополь). Вып. І. – Ставрополь, 2009. – С. 57–61.

в) забезпечення рівності усіх осіб, незалежно від їх місця у системі суб'єктів правовідносин;

г) невідворотність юридичної відповідальності за правопорушення[1].

Загалом погоджуючись із викладеним, все ж таки в контексті пенсійних процедур потребує свого уточнення положення про забезпечення рівності всіх осіб, незалежно від їхнього місця у системі суб'єктів правовідносин. Підтримуючи ідею рівності, її, однак, не зовсім можна забезпечити у відносинах "інституція – особа", напевно доречніше говорити про координацію між суб'єктами.

Процедурна форма, на думку Б.І. Сташківа, це передбачений законом порядок збирання, дослідження й оцінки фактичних даних, що мають значення для справи, яка розглядається в органі соціального захисту населення[2].

А.М. Васильєв вказує на важливий аспект, що правова процедура існує не тільки для того, щоб будь-яким чином упорядкувати, організувати дії щодо реалізації норм права, а й для того, щоб гарантувати правовий характер самих цих дій. Правова процедура – це законодавчо встановлені засоби реалізації норм права, що забезпечують досягнення цілей правового регулювання у будь-якій сфері суспільних відносин[3].

Інший радянський вчений, представник Харківської юридичної школи, професор В.М. Горшеньов досліджуючи організаційні відносини стверджував, що якщо останні будуються на засадах субординації і встановлюються по вертикалі, то вони набувають властивостей процесуальних. Якщо ж організаційні відносини вибудовуються на засадах координації і встановлюються по горизонталі, то вони включаються до відповідних матеріальних галузей права[4]. Не можна оминути увагою погляди О.О. Красавчикова, який ще в 1966 році, досліджуючи предмет цивільного права, зазначав, що це побудовані на основі координації та субординації соціальні зв'язки, які спрямовані на впорядкування (нормалізацію) інших суспільних відносин, діяльності їх учасників або ж на формування соціальних утворень[5].

Завдяки науковим позиціям та напрацюванням цих вчених у на-

---

[1] *Кучерявенко М.П.* Податкові процедури: правова природа і класифікація: моногр. / *М.П. Кучерявенко*. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – С. 18.

[2] *Сташків Б.І.* Юридичні факти в праві соціального забезпечення: моногр. / *Б.І. Сташків*. – Чернігів, 2008. – С. 70.

[3] *Васильев А.М.* О правоприменении и процессуальном праве / *А.М. Васильев* // Проблемы соотношения материального и процессуального права: сб. науч. тр. Всесоюзн. юридич. заоч. ин-т. – М.: ВЮЗИ. – 1980. – С. 4–14.

[4] *Горшенев В.М.* Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / *В.М. Горшенев*. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 30–31.

[5] *Красвачиков А.А.* Гражданские организационно-правовые отношения / *А.А. Красвачиков* // Советское государство и право. – 1966. – № 10. – С. 56–57.

шій науковій роботі використовуємо термін не просто "процедурні", а саме "процедурно-організаційні", щоб вказати на мету та завдання цих правовідносин.

Сутність організаційно-правових норм досліджував і Ю.І. Мельников, який зауважив, що вони визначають структуру й організацію органів держави, порядок здійснення їх компетенції, порядок вирішення індивідуально-конкретних справ та ін[1].

Екстравагантною є ідея, яку формулює О.І. Миколенко, про те, що можна говорити про науку адміністративного процедурного права як про відносно самостійний елемент юридичної науки[2]. Звичайно, ідея вченого захоплює своїм узагальненням, проте, так само, як не можна уявити єдиного процесуального права (хоча ця концепція активно розроблялася вченими), так і важко уявити (а тим паче забезпечити ефективність) адміністративного процедурного права внаслідок різноманітності правовідносин у правовій системі України.

Однією з перших наукових праць із проблеми процедурних відносин було дисертаційне дослідження В.К. Субботенко "Право на пенсію і процедурні правовідносини" (1975)[3]. Згодом світ побачила монографія автора "Процедурні правовідносини в праві соціального забезпечення" (1980)[4], яка стала базовою для вивчення проблем процедурних правовідносини у галузі права соціального забезпечення.

В.К. Субботенко визначає процедурні правовідносини як юридичні відносини, що врегульовані нормами права соціального забезпечення, які функціонують у сфері соціальної аліментації громадян і таких, що опосередковують реалізацію правомірних вимог для задоволення їх суб'єктивних прав[5]. Сьогодні визначення дослідниці втратило своє значення щодо соціальної аліментації, проте основні положення зберегли свою актуальність.

Не можна оминути увагою думку одного із основних представників Томської школи права соціального забезпечення В.С. Аракчеєва, який ще в 1968 році чітко сформулював, що процедурна форма діяльності – це особлива форма, яка повинна бути врегульована спеціальними прави-

---

[1] *Мельников Ю.И.* Природа и содержание норм процессуального права в социалистическом обществе / *Ю.И. Мельников.* – Ярославль, 1976. – С. 73.

[2] *Миколенко О.І.* Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України: автореф. дис ... доктор. юрид. наук: 12.00.07 / *О.І. Миколенко.* – Запоріжжя, 2011. – С. 4.

[3] *Субботенко В.К.* Право на пенсию и процедурные правоотношения: дис. ... канд. юрид. наук: спец.: 12.00.05 / *Вера Константіновна Субботенко.* – М., 1975. – 170 с.

[4] Субботенко В.К. Процедурные правоотношения в социальном обеспечении: моногр. / В.К. Субботенко. – Томск: Изд. Томск. ун-та, 1980. – 197 с.

[5] Субботенко В.К. Процедурные правоотношения в социальном обеспечении. – Цит. праця. – С. 24.

лами – процедурними нормами права. Специфіка процедурних правовідносин, як вважає автор, полягає в тому, що вони займають своєрідне місце у системі правовідносин. Їх не можна віднести ні до відносин, що регулюються нормами матеріального права, оскільки вони лише сприяють здійсненню прав і обов'язків, що випливають з основних правовідносин, ні до відносин процесуальних, адже за своєю правовою природою вони не є відносинами, що виникають у процесі діяльності юрисдикційних органів[1].

Суттєвий внесок в обґрунтування процедурних відносин у соціальному забезпеченні зробила В.О. Тарасова. Процедурні відносини, що регулюються нормами права соціального забезпечення, на її думку, виникають не тільки у зв'язку з реалізацією прав громадян у цій сфері суспільних відносин, але й при їх захисті. В останньому випадку виникають відносини двох видів. Перші обумовлені порушенням процедурної форми, що передбачена нормами права при реалізації прав і обов'язків, інші виникають при розгляді спору про право на вид соціального забезпечення, про розмір забезпечення і т. д. (важливо пам'ятати, що радянське законодавство забороняло розглядати спори про захист права на пенсію в суді, що детально буде викладено у підрозділі 3.4 цього дослідження – *М.Ш.*). Погодитися з автором необхідно також у тому, що, як і матеріальні відносини щодо соціального забезпечення, процедурні відносини так само входять до предмету галузі, тільки існують у правовій формі як правовідносини процедурні. Останні обумовлені вимогою дотримання визначеного порядку при встановленні права на конкретний вид забезпечення[2]. Така позиція була сприйнята не всіма, так, Є.В. Додін зазначав, що вся правозастосовча діяльність управлінських органів (незалежно від приналежності застосованих норм) здійснюється у порядку, що регламентований адміністративно-процесуальними нормами[3]. Схожу думку висловив Ю.М. Козлов, який до адміністративного права зараховував відносини, що виникають у зв'язку з правозастосовчою діяльністю компетентних органів з призначення пенсій і допомог[4]. Як показав досвід та еволюція пенсійного законодавства, позиція представників науки права соціального забезпечення загалом та В.О. Тарасової

---

[1] *Аракчеев В.С.* Процедурные нормы в сфере трудовых правоотношений / *В.С. Аракчеев* // Проблемы повышения эффективности правового регулирования на современном этапе. Труды Томск. ун-та. – 1976. – Вып. 1. – С. 143–145.

[2] *Тарасова В.А.* Круг общественных отношений, регулируемых правом социального обеспечения. В кн. Предмет и метод советского права социального обеспечения: моногр. / *Р.И. Иванова, В.А. Тарасова.* – М.: Изд. МГУ, 1983. – С. 112–113.

[3] *Додин Е.В.* Доказательства в административном процессе / *Е.В. Додин.* – М.: Юрид. лит. – 1973. – С. 16.

[4] *Козлов Ю.М.* Административные правоотношения / *Ю.М. Козлов.* – М.: Юрид. лит. – 1976. – С. 157.

зокрема, була правильною і процедурні правовідносини є невід'ємною частиною предмету права соціального забезпечення.

Я.М. Фогель, використовуючи термін "процесуальні правовідносини", по суті розглядає процедурні та зазнчає, що при реалізації права на пенсію виникають і розвиваються процесуальні правовідносини між громадянами, які здійснюють своє право, і відповідними державними органами. Процесуальні правовідносини, що виникають при здійсненні права на пенсію, характеризуються тим, що вони в основному виступають як відносини сприяння. Ця особливість правової форми реалізації права на пенсію проявляється на всій протяжності виникнення і розвитку пенсійного правовідношення[1].

Один із фундаторів права соціального забезпечення, професор О.Д. Зайкін, процедурні правовідносини називає "передпенсійними" правовідносинами. Вчений наголошує на тому, що особи або їх представники, які мають правоздатність і право вимагати призначення окремого виду пенсії, неодмінно, а не факультативно, як у випадку з процесуальними правовідносинами, повинні перед тим, як вступати у матеріальні пенсійні правовідносини, мають бути учасниками відповідних процедурних пенсійних правовідносин[2]. Проте, описуючи сутність процедурних правовідносин, автор не дає визначення і вказує тільки на факт передування процедурних правовідносин матеріальним. Сьогодні позиція О.Д. Зайкіна потребує свого переосмислення. Йдеться про те, що процедурні правовідносини не просто передують матеріальним правовідносинам, а виконують значно ширшу функцію. Процедурно-організаційні правовідносини виникають на усіх стадіях пенсійного процесу, зокрема пенсійного страхування (якого не було, коли працював О.Д. Зайкін), звичайно, на стадії оформлення пенсії, але такі правовідносини також виникають і на стадії пенсійного забезпечення (виплати пенсії). Професор В.С. Андрєєв, класик радянської теорії права соціального забезпечення, самі правовіносини визнає та класифікує на такі, що пов'язані із встановленням юридичних фактів, і ті, що породжують пенсійні правовідносини. Проте термін "процедурні правовідносини" вчений ігнорує і називає їх "прововідносини, що супроводжують основні"[3]. Позиція щодо такого поділу вже була озвучена, і застосування аналізованої термінології сьогодні є сумнівним.

---

[1] *Фогель Я.М.* Право на пенсию и его гарантии: моногр. / *Я.М. Фогель*. – М.: Юрид. лит., 1972. – С.136–137.

[2] *Зайкин А.Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению / *А.Д. Зайкин*. – М.: Изд. МГУ, 1974. – С. 45–46.

[3] *Андреев В.С.* Социальное обеспечение в СССР: правовые вопросы // *В.С. Андреев* Научные труды. В 2-х т. – Т. 2 / В.С. Андреев. – М.: Изд. Центр юрид. ун-та имени О.Е. Кутафина (МГЮА), 2013. – С. 314.

Класик науки права соціального забезпечення, професор Е.Г. Тучкова, характеризуючи сучасні процедурні правовідносини, вказала, що вони можуть як передувати пенсійним, супроводжувати їх, так і йти за ними. Поряд із останніми вчена згадує і процедурні відносини, пов'язані із оскарженням до вищестоящих органів, загалом підтримує розгляд пенсійних спорів у судовому порядку[1].

З позиції правозастосування розглянув процедурні правовідносини В.П. Галаганов, вважаючи, що правозастосовча діяльність у сфері пенсійного забезпечення визначається як діяльність компетентних органів держави, що здійснюється здебільшого в процедурній формі, суть якої полягає у винесенні на основі пенсійних норм та фактичних обставин, актів застосування, спрямованих на вчасну і повну реалізацію громадянами суб'єктивного права на пенсію[2].

Звісно, що проблемою процедурних правовідносин займалося багато вчених радянського періоду, їх внесок був неодноразово досліджений послідовниками. Враховуючи зміну структури економіки та трансформацію правовідносин у пенсійному забезпеченні, для наукових пошуків цінними є результати досліджень сучасних вчених.

Одним із перших системних наукових досліджень процедурних правовідносин провів представник Пермської школи права соціального забезпечення І.Р. Маматказін. На основі наукових дискусій радянського та пострадянського періоду вчений зробив низку висновків. По-перше, більшість авторів вказують на службову (проте не вторинну) роль процедурних правовідносин щодо матеріальних, їх похідний характер від матеріальних. По-друге, будучи засобом встановлення матеріальних правовідносин, процедурні правовідносини мають особливий тимчасовий зв'язок із матеріальними правовідносинами. По-третє, не можна визнати того, що процедурні правовідносини виникають у зв'язку з реалізацією права в діяльності органів, що здійснюють пенсійне забезпечення. (Така думка є дискусійною, оскільки управління ПФУ є повноцінним суб'єктом процедурно-організаційних правовідносин – *М.Ш.*) По-четверте, процедурні правовідносини мають специфічну структуру. По-п'яте, вони виникають у сфері соціального забезпечення і пов'язані з реалізацією правоможностей осіб у цій сфері[3]. Дослідник також вказав, що з такою характеристикою можна погодитися лише частково і запро-

---

[1] *Тучкова Э.Г.* Общие вопросы советского пенсионного права: учеб. пособ. / *Э.Г. Тучкова*. – М.: ВЮЗИ, 1986. – С. 37–38.

[2] *Галаганов В.П.* Правоприменительная деятельность в сфере пенсионного обеспечения: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *В.П. Галаганов*. – М., 1988. – С. 8.

[3] *Маматказин І.Р.* Процедурные правоотношения, возникающие в России в связи с действием: Закона о государственных пенсиях: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.05 / *Илья Робертович Маматказин*. – Пермь, 2000. – С. 52.

понував власні ознаки процедурних правовідносин: (1) вони не можуть виникати тільки на підставі однієї процедурної норми, в її основу має бути покладена і матеріальна норма, яка в подальшому буде підставою для матеріального правовідношення, створеного за допомогою процедурного; (2) процедурні правовідносини виникають при реалізації матеріально правових норм[1].

У своєму дисертаційному дослідженні І.Р. Маматказін також дає визначення пенсійних процедурних правовідносин, розуміючи їх як правовідносини щодо формування матеріального пенсійного правовідношення (реалізації правової норми), його змісту, включаючи права й обов'язки сторін пенсійного правовідношення шляхом виконання вимог закону зобов'язаним суб'єктом – органом пенсійного забезпечення[2].

Запропоноване автором бачення викликає низку застережень, про які йтиметься нижче, однак варто наголосити, що процедурні правовідносини та матеріальні, хоча і мають особливий правовий зв'язок, проте їх не формують, оскільки вони вже сформульовані законом.

Не можна також погодитися з позицією професора В.Ш. Шайхатдінова, який взагалі характеризує процедурні правовідносини як такі, що відіграють другорядну роль[3].

У цьому науковому дослідження відстоюємо тезу про відносну автономність та важливість усіх правовідносин, які є в пенсійному забезпеченні. І не тільки тому, що вони визначені законом, а передусім тому, що без них не може сьогодні бути реалізоване право на пенсію.

Власне, розгорнуте визначення процедурних правовідносин дали В.Н. Толконова та Д.І. Рогачьов, кваліфікуючи їх як врегульовані норми соціального забезпечення відносини громадянина (сім'ї) з органом, що встановлює право громадянина на певний вид забезпечення чи юридичні факти для цього права, за яким громадянин (сім'я), що звертаються до цього органу, зобов'язані надати документи, що доводять юридичні факти права на цей вид забезпечення, а орган зобов'язаний прийняти заяву з усіма необхідними документами, перевірити наявність усіх юридичних фактів (складів) для цього виду забезпечення і винести рішення про його надання або відмовити в цьому (коли не встановить такого права)[4].

Білоруський дослідник права соціального забезпечення А.І. Гущін, використовуючи термін "процедурно-процесуальні відносини", зазначає, що це врегульовані нормами права соціального забезпечення вольові

---

[1] Там само. – С. 56.

[2] Там само. – С. 77.

[3] Право социального обеспечения: учеб. / под ред. *В.Ш. Шайхатдинова*. – М.: Юрайт, 2012. – С. 100.

[4] Право социального обеспечения России: учеб. / *М.О. Буянова, К.Н. Гусов* [и др.]; отв. ред. К.Н. *Гусов*. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2009. – С. 152–153.

суспільні відносини громадян, у яких виникло суб'єктивне право на відповідні види соціального забезпечення і в яких реалізується суб'єктивні права громадян, що виникають на основі відповідних юридичних фактів; вони є підставою для реалізації цього права в конкретних правовідносинах[1].

Доречно буде розглянути слушні погляди Г.Ю. Зєлєніної, яка вказує, що право соціального забезпечення є регулятивною галуззю права, регламентує саме регулятивні (позитивні) процедури (порядок призначення пенсії, встановлення стажу і т. д.). Широке поширення процедур у праві соціального забезпечення переслідує мету підвищення ефективності реалізації матеріально-правових норм. Ця обставина має слугувати для законодавця певним дороговказом щодо того, якою повинна бути процедура (імперативною чи диспозитивною, правоможною чи зобов'язуючою і т.д.)[2].

Український дослідник пенсійного забезпечення, автор першого в Україні підручника "Право пенсійного забезпечення в України" (1998) І.М. Сирота вказує, що процедурно-процесуальні (у наступних працях автор розмежував ці поняття на два види правовідносин – *М.Ш.*) правовідносини – це, по суті, початкова форма урегульованості прав на пенсію. У процедурі, як у технології, закладено відповідь на запитання, як здійснити право на пенсію[3]. У сучасних роботах вчений зазначає, що процедурний порядок здійснення конституційного права на пенсійне забезпечення – один із найважливіших механізмів реалізації права на пенсію. Він застосовується на таких стадіях: звернення за призначенням пенсії, призначення і виплати пенсії[4]. Загалом погоджуючися із тезами вченого, вважаємо, що безпосередня виплата пенсії виходить за межі процедурно-організаційних відносин і відноситься до пенсійно-забезпечувальних правовідносин, як длі окремі стадії пенсійного процесу: призначення (оформлення) пенсії та виплата (отримання) пенсії.

Не втрачають своєї актуальності думки класика науки права соціального забезпечення і трудового права доцента Н.Б. Болотіної (1946–2012), яка вказувала на те, що, крім основного соціально-страхового право-

---

[1] *Гущин А.И.* Право граждан Республики Беларусь на социальное обеспечение и его гарантии / *А.И. Гущин*. – Минск: Тесей, 2008. – С. 100–101.

[2] *Зеленина Ю.А.* Правовое регулирование процедур в праве социального обеспечения / *А.Ю. Зеленина* // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 357. – С. 126–129.

[3] *Сирота І.М.* Право пенсійного забезпечення України: курс лекцій / *І.М. Сирота*. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 63.

[4] *Сирота І.М.* Процедурний порядок і умови реалізації права на пенсійне забезпечення в солідарній системі / *І.М. Сирота* / Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. у 2 т. – Т.1 / відп. ред. *М.В. Афанасьева*. – Одеса, 2015. – С. 546–549.

відношення, у сфері соціального захисту виникають й інші правовідносини – процедурні, процесуальні, організаційно-розпорядчі й охоронні. Процедурні правовідносини, на думку вченої, залежно від цільового спрямування поділяються на відносини щодо: встановлення юридичних фактів та реалізації права на відповідний вид соціальних виплат. Вони передують виникненню соціально-захисного правовідношення, і водночас можуть супроводжувати це правовідношення (при перерахунку пенсії) та завершувати його (зняття групи інвалідності)[1].

Свій внесок у вивчення теоретичних проблем правовідносин у праві соціального забезпечення загалом та пенсійного забезпечення зокрема зробив Б.І. Сташків, який процедурні правовідносини розуміє, з одного боку, як суспільні відносини, що складаються на підставі процедурних норм права соціального забезпечення між фізичною особою (особами) та компетентним органом, з іншого – щодо реалізації та захисту належного людині права на конкретний вид соціального забезпечення[2].

Процедурні правовідносини в соціальному забезпеченні були окремо розглянуті у дисертаційному досліджені Н.М. Стаховської, яка обстоює тезу, що це врегульовані нормами права соціального забезпечення правовідносини, що передують або супроводжують матеріальні правовідносини і які спрямовані на встановлення окремих юридичних фактів чи юридичних складів у цілому, шляхом винесення рішення компетентним органом із метою сприяння реалізації прав громадян на соціальне забезпечення[3].

Своя позиція щодо процедурних правовідносин сформульована також в академічному курсі з права соціального забезпечення під редакцією професора П.Д. Пилипенка: ці відносини є складовим елементом правових відносин соціального забезпечення, що врегульовані галузевими нормами відносини, які виникають у результаті встановлення юридичних фактів, що є необхідними для функціонування соціально-забезпечувальних фактів[4].

Крізь призму досліджуваних відносин не інакше як дискусійною є позиція Н.П. Коробенко, яка, по-перше, вказує, що за допомогою процедурних правовідносин особа реалізує право на пенсію, а за допомогою процесуальних правовідносин особа захищає своє право на

---

[1] *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту України: навч. посіб. / *Н.Б. Болотіна*. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 159–160.

[2] *Сташків Б.І.* Теорія права соціального забезпечення: навч. посіб. / *Б.І. Сташків*. – К.: Знання, 2005. – С. 286.

[3] *Стаховська Н.М.* Відносини в праві соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.05 / *Наталія Михайлівна Стаховська*. – К., 2000. – С. 106.

[4] Право соціального забезпечення України: піруч. / *П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук* / за ред. *П.Д. Пилипенка*. – 3-тє вид., перероб. і доповн. – К.: Ін Юре, 2010. – С. 154.

пенсію[1] і, по-друге, до процесуальних відносин зараховує: 1) оскарження рішень місцевого управління Пенсійного фонду до вищестоящого органу та 2) вирішення спору, що виник щодо пенсійного забезпечення у суді[2]. Детальний аналіз відмінності цих двох різновидів правовідносин буде наведено нижче, однак варто наголосити, що правова природа та суб'єктний склад відносин із звернення до вищестоящих органів та оскарження рішень ПФУ в судовому порядку різний.

Заслуговує на увагу позиція В.М. Рошканюка, який вказує на те, що процедурні правовідносини у сфері соціального захисту складають певну систему відносин, які постійно перебувають у динаміці і які, як правило, складаються з актів поведінки, що послідовно змінюють один одного. Характерною рисою є також і те, що дотримання визначеної процедури спрямоване на досягнення якогось результату. Процедурні правовідносини за своїм основним призначенням покликані визначити передумови настання основного правовідношення[3].

Дефініцію процедурних правовідносин виклала у своєму монографічному дослідженні і С.М. Синчук, яка вказала, що це вид галузевих правовідносин, який є обов'язковою попередньою умовою існування соціально-забезпечувальних правовідносин і спрямований на забезпечення реалізації уповноваженими державою органами (організаціями) права особи на соціальне забезпечення шляхом встановлення і фіксації соціальних ризиків, а також призначення належних особі видів матеріального забезпечення[4].

На рівні дисертаційного дослідження в Україні проблеми процедурних правовідносин дослідила Г.П. Чернявська. Дослідниця дає авторську дефініцію процедурних правовідносин соціального забезпечення, під якими вбачає врегульовані процедурними нормами права соціального забезпечення відносини, які виникають між заявником (носієм права на соціальне забезпечення чи його представником) та повноважним суб'єктом з метою реалізації наявного у відповідної особи (носія) права на соціальне забезпечення шляхом вчинення передбаченої законом послідовності дій, спрямованих на фактичне отримання нею матеріального

---

[1] *Коробенко Н.П.* Пенсійне забезпечення по інвалідності в солідарній пенсійній системі України: моногр. / *Н.П. Коробенко* – К.: Вид-во Акад. праці та соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. – С. 82.

[2] Там само. – С. 88, 167.

[3] *Рошканюк В.М.* Процедурні та процесуальні правовідносини у праві соціального забезпечення / *В.М. Рошканюк* // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право". – 2014. – Вип. 25. – С. 107–110.

[4] *Синчук С.М.* Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: моногр. / *С.М. Синчук*. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 58.

забезпечення та соціального обслуговування[1]. Вчена наводить низку ознак, серед яких: (1) доступність порядку реалізації права на соціальне забезпечення; (2) простий порядок здійснення права, а саме закріплення чіткої та зрозумілої послідовності вчинення дій учасниками; (3) раціональність процедури, яка досягається шляхом визначення в нормах права мінімально необхідного переліку документів для отримання соціального забезпечення із залученням найменшої кількості адміністративних ресурсів; (4) гласність та відкритість на всіх етапах реалізації права на соціальне забезпечення[2].

Узагальнюючи погляди дослідників, можна сформулювати власну квінтесенцію щодо процедурних правовідносин.

По-перше, фактично всі науковці вказують на те, що процедурні правовідносини врегульовані нормами права соціального забезпечення. Справді, у контексті права соціального забезпечення – це дійсно так. Однак, якщо розглядати процедурні правовідносини в пенсійному забезпеченні, то, очевидно, необхідно обмежити останні саме правовими процедурними нормами пенсійного законодавства.

Звідси можна зробити висновок, що пенсійному законодавству притаманна автономна система правових норм процедурного характеру. Йдеться про те, що процедурні норми, які передбачені пенсійним законодавством, не пов'язані з процедурними нормами інших видів соціального забезпечення. Це зумовлено низкою обставин, одна з яких – значний обсяг самого пенсійного законодавства і його автономність у системі соціально-забезпечувального законодавства. Процедурні норми містяться як у пенсійних законах, так і в підзаконних актах (положеннях, інструкціях, порядках) – це вже сформований комплексний процедурно-правовий інститут[3], який сьогодні потребує своєї систематизації та, до певної міри, узагальнення, зокрема шляхом кодифікації пенсійного законодавства. Схожа позиція була висловлена В.С. Пєрєдєріним стосовно трудового права. Вчений зазначив, що сьогодні сформовані процедурні інститути, які обслуговують реалізацію матеріальних норм різних правових інститутів (колективний договір, трудовий договір, матеріальна

[1] *Чернявська Г.П.* Процедурні правовідносини соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення / *Галина Павлівна Чернявська*. – Львів, 2014. – С. 29–30, 57.

[2] Там само. – С. 22–23.

[3] *Шумило М.М.* Процедурні правовідносини у пенсійному забезпеченні / *М.М. Шумило* / Актуальні проблеми регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: тези доп. та наук. повідом. учас. ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. / під ред. *В.В. Жернакова*. – Харків, 2011. – С. 482–486.

і дисциплінарна відповідальність)[1]. Окрім викладеного, поза увагою дослідників залишаються процедурні відносини щодо добровільного пенсійного страхування.

По-друге, дослідники визначають двосуб'єктність цих відносин, що виявляється в особі-отримувачі (правоздатна особа) та органі спеціальної компетенції (правозобов'язана особа). Така двосуб'єктність зумовлена тим, що класифікація процедурних правовідносин обмежується фактично тільки трьома стадіями пенсійного забезпечення: призначення пенсії (передують), виплата пенсії (супроводжують) і, як слушно спостерегла Н.Б. Болотіна, припинення виплат пенсії (завершують). Навіть за такої класифікації очевидно, що процедурні правовідносини виникають не тільки з Пенсійним фондом, але і з МСЕК, РАГС, ЖЕК та іншими суб'єктами, які визначені пенсійним законодавством. Таким чином, про двосуб'єктність не може йтися, оскільки суб'єктний склад процедурних правовідносин значно складніший та ширший.

На нашу думку, видається дещо спрощеним розуміння процедурних правовідносин як у пенсійному, так і соціальному забезпеченні. Якщо така класифікація допустима у соціальному забезпеченні, яке має окремі види аліментарних відносин, то пенсійне забезпечення вибудуване на засадах обов'язкового та добровільного страхування, а отже, необхідно говорити не тільки про процедурні правовідносини щодо передування, супроводження, призупинення, відновлення та припинення, але і про процедурні правовідносини у пенсійному забезпеченні, що сприяють пенсійному страхуванню.

По-третє, окремі вчені вказують на вольовий характер процедурних правовідносин – така характеристика є виправданою тільки в деяких випадках (призначення пенсії, добровільне пенсійне страхування), в інших – це імперативна норма, яка чітко регламентує дії сторін, а отже, теза про вольовий характер відносин не є універсальною для усіх пенсійних процедур.

По-четверте, більшість дослідників вбачають у процедурних правовідносинах виключно аспект реалізації права на пенсію. Така позиція є вузьким розумінням процедури в пенсійному забезпеченні, оскільки реалізація (встановлення юридичних фактів та фіксація соціальних ризиків) – це тільки одна із стадій пенсійного забезпечення, якій передують страхуванню, а в подальшому можуть виникати відносини забезпечення та припинення пенсійних виплат.

Таким чином, маємо підстави зробити висновок про те, що процедурні правовідносини можуть бути як вольовими, так і не вольовими

[1] *Передерин В.С.* Процедурно-процессуальный правовой механизм обеспечения трудовых прав наемных работников / *В.С. Передерин*. – Воронеж: Изд. Воронеж. гос. ун-та, 2000. – С. 143.

(індексація пенсії), але найбільш цінним буде зазначити, що в системі пенсійного забезпечення процедурні правовідносини можна класифікувати за критерієм стадії здійснення права на пенсію як це відображено на схемі 19.

Схема 19

Як бачимо, пенсійне законодавство містить систему юридичних процедур, які фактично роблять його автономним у системі соціально-забезпечувального законодавства. Цікаво, що М.П. Капильський стадію підтвердження пенсійної правоздатності ділить на дві: стадія звернення за призначенням пенсії[1] та стадія призначення пенсії[2]. Така пропозиція, безперечно, є дискусійною і недостатньо обґрунтованою, об'єктивної необхідності у такому дробленні немає.

На нашу думку, для позначення цього різновиду правовідносин необхідно послуговуватися терміном "процедурно-організаційні правовідносини у пенсійному забезпеченні". Йдеться про два ключових аспекти: по-перше, характер цих відносин очевидний – це процедура, а не матеріальні відносини, по-друге, головною ознакою цієї процедури є організація, спрямування, визначення дій суб'єктів матеріальних правовідносин. Отже, це процедура, яка організовує на кожному етапі власний комплекс дій із притаманним їм суб'єктним складом.

Процедурно-організаційні правовідносини в пенсійному забезпеченні – це комплекс заходів організаційного характеру, що визначається законодавством або договором, метою якого є досягнення позитивного результату при здійсненні права на пенсію.

Вищевикладене уможливлює дати характеристику всім видам процедурно-організаційних правовідносин у пенсійному забезпеченні.

---

[1] *Капыльский М.П.* Охрана прав граждан на пенсионное обеспечение в Республике Беларусь: моногр. / *М.П. Капыльский*. – Минск: РИВШ БГУ. – 2004. – С. 56.

[2] Там само. – С. 67.

3.2.1. Процедурно-організаційні правовідносини щодо пенсійного страхування

Традиційно виокремлюють дві групи цих відносин: обов'язкові, визначені нормами законодавства та договірні, що передбачені умовами договору про пенсійне страхування. Необхідно зазначити, що позиція О.О. Середи тільки частково правильна, адже дослідниця однозначно стверджує, що процедура стає такою лише тоді, коли правовими нормами у визначеному порядку встановлюється та закріплюється її послідовність (тобто звернути увагу потрібно на законодавче оформлення, закріплення процедур відповідними нормами)[1]. Такий самий висновок у дисертаційному дослідженні робить і Г.П. Чернявська, яка зазначає, що процедурні відносини соціального забезпечення повинні врегульовуватися нормами права, закріпленими на рівні закону[2]. Така позиція, на нашу думку, викликає певні застереження з кількох причин. По-перше, дослідниця не враховує можливість договірного регулювання відносин у праві соціального забезпечення. На прикладі пенсійного забезпечення можна продемонструвати, що положення пенсійного контракту можуть і передбачають низку процедурних аспектів регулювання відносин між застрахованою особою та страховиком, і авторитет чи сила цих положень є достатніми, щоби сторони могли відстоювати свої права в судовому порядку. По-друге, авторка вказує на необхідність такого регулювання на рівні закону. Навіть за умови розгляду процедурних відносин із позиції публічного права, переконані, що процедурні норми є значно динамічнішими, ніж матеріальні. Саме закріплення значної частини норм на рівні підзаконних нормативно-правових актів дозволяє оперативно втрутитися і виплинути на проблеми щодо вдосконалення та підвищення рівня ефективності правозастосування.

Метою цього різновиду процедурно-організаційних правовідносин є початок відрахувань на пенсійне страхування, тобто здійснення відповідних пенсійних внесків.

Суб'єктами цих правовідносин, у випадку їх обов'язковості, є: застрахована особа, ПФУ (страховик) та роботодавець.

Залежно від форми зайнятості (найманий працівник, самозайнятий, приватний підприємець), від виду страхування (загальнообов'язкове, добровільне в системі загальнообов'язкового пенсійного страхування, добровільне), методу правового регулювання (імперативний при обов'язковому та диспозитивний при добровільному страхуванні) змінюються

---

[1] *Середа О.О.* Процедурні норми в нормативно-правових актах України / *О.О. Середа* // Держава і право. – 2006. – Вип. 32. – С. 46–52.

[2] *Чернявська Г.П.* – Цит. праця. – С. 39–40.

процедури, проте їхня організаційна суть не змінюється, оскільки вони спрямовані на пенсійне страхування.

Правосуб'єктність сторін цього різновиду правовідносин. Питання правосуб'єктності ПФУ чи недержавного пенсійного фонду визначається законодавством та відповідними положеннями чи статутами цих фондів. Проте ключовим суб'єктом цього виду процедурних правовідносин є особа, що страхується. До неї висуваються вимоги не тільки правоздатності, але і дієздазтності, як, власне, і до особи, яка бере участь у самому страхуванні. Іншими словами, особа, яка не є дієздатною, не може брати участь у процедурно-організаційних правовідносинах щодо пенсійного страхування.

Об'єкт процедурно-організаційних правовідносини щодо пенсійного страхування. Перш ніж визначити об'єкт цих правовідносин, корисним буде розглянути позицію С.М. Синчук, яка говорить про те, що галузева теорія об'єкта процедурних правовідносин є відображенням загальнотеоретичних дискусій у межах плюралістичної теорії, що передбачає множинність об'єктів правовідносин. З точки зору плюралістичної концепції об'єкти правовідносин настільки різноманітні, наскільки багатогранні та різноманітті суспільні відносини, що регулюються правом[1].

Об'єктом цих правовідносин є: у загальнообов'язковій системі пенсійного страхування – відрахування пенсійних внесків роботодавцем, у недержавній пенсійній системі – щомісячні внески, які вносяться на підставі укладеного пенсійного контракту.

Зміст процедурно-організаційних правовідносин щодо пенсійного страхування залежить від рівня пенсійної системи, у якій бере участь застрахована особа. Так, у солідарній пенсійній системі застрахована особа є правозобов'язаною, натомість страховик в особі ПФУ – правоможною особою. У системі недержавного пенсійного забезпечення сторони визначають свої права й обов'язки пенсійним контрактом, до його підписання особи не мають жодних зобов'язань один перед одним. За волевиявленням останніх застрахована особа набуває статусу правозобов'язаної, а страховик, що здійснює пенсійне страхування – правоможної.

Метод правового регулювання процедурно-організаційних правовідносин щодо пенсійного страхування визначається самою його формою. Якщо сплата пенсійного внеску є обов'язком особи (загальнообов'язкове державне пенсійне страхування й участь у накопичувальному фонді) – то йдеться про імперативний метод і сферу публічно-правових відносин.

[1] *Сынчук С.Н.* Объекты процедурных правоотношений социального обеспечения / *С.М. Синчук* / Competitivitatea capitalului uman pe piaţa muncii în condiţiile dezvoltării regionale şi a integrării europene = The competitiveness of human capital on labor market in terms of regional development and european integration: Materialele Conf. Şt.-Practice Intern., 22–23 mai 2013, Bălţi / col. red.: *Irina Movilă* [et al.]. – Bălţi. – С. 135–140.

Якщо ж сплата внеску є правом особи (участь у добровільному пенсійному страхуванні) – про диспозитивний метод, і сторони визначають увесь спектр майбутніх пенсійно-забезпечувальних, процедурно-організаційних відносин у пенсійному контракті; ці відносини перебувають у приватно-правовій площині.

Момент виникнення процедурно-організаційних правовідносин щодо пенсійного страхування виникає не з початку працевлаштування чи роботи, а з моменту: а) нарахування роботодавцем заробітної плати й автоматичної сплати єдиного соціального внеску; б) самостійної сплати внеску як фізичної особи-підприємця; в) добровільної сплати пенсійного внеску, розмір якого визначений пенсійним контрактом.

Момент припинення процедурно-організаційних правовідносин щодо пенсійного страхування є такий самий, що й у пенсійно-страхових відносинах – настання страхового ризику: а) досягнення пенсійного віку (за законом або за контрактом); б) встановлення інвалідності; в) втрата годувальника; г) набуття пільгового стажу. Таким чином, можна говорити, що цей різновид процедурних відносин передує та супроводжує пенсійно-страхові відносини.

3.2.2. Процедурно-організаційні правовідносини щодо підтвердження пенсійної правоздатності

Наведений різновид правовідносин також поділяється на дві групи: до першої належать ті, які визначені законом, до другої – ті, що визначені пенсійним контрактом.

Метою процедурно-організаційних правовідносин є підтвердження правоздатності особи, яка претендує на отримання пенсії, тобто офіційно оформити юридичні факти, підготувати пенсійну справу. Варто зазначити, що йдеться про встановлення юридичних фактів та їхньої юридичної фіксації.

Суб'єктами цього виду правовідносин є основний суб'єкт: застрахована особа, ПФУ – оскільки цей орган призначає пенсію, а також низка інших суб'єктів, які фіксують юридичні факти або надають їм юридичної форми. До цієї категорії можна віднести МСЕК, ЖЕК, РАЦС, а також у випадку встановлення фактів, що мають юридичне значення (без вісті відсутній/визнання особи померлою) суд у межах не позовного провадження.

Найбільш важливим аспектом правового статусу є, звісно, застрахована особа та її правоздатність. Якщо участь у пенсійно-страхових відносинах може брати тільки особа з повною правосуб'єктністю, то в інших правовідносинах дієздатність особи, яка має правоздатність, не є обов'язковою, оскільки питання реалізації права на пенсію не залежать

від її дієздатності та від того, хто фактично сприяє у здійсненні цього права (представник у свою чергу повинен бути дієздатним). Можемо говорити про трикутник правовідносин, що виникає між пенсіонером, управлінням ПФУ та представником. Між управлінням ПФУ та пенсіонером виникають правовідносини щодо призначення і виплат пенсії, між пенсіонером і представником виникають представницькі, цивільно-правові відносини, які позбавлені пенсійно-забезпечувального аспекту. Між управлінням ПФУ та представником теж виникають виключно цивільно-правові відносини представництва та посередництва між правоздатною особою та управлінням ПФУ. Саме з цих позицій не можемо погодитися із тезами Г.П. Чернявської, яка визнає представника, у випадку недієздатності особи як повноцінного суб'єкта, тобто до заявників належать суб'єкти, які законом або договором уповноважені звернутися за реалізацією права на соціальне забезпечення[1]. Вчена також зазначає, що представництво під час реалізації права на соціальне забезпечення – це правовідносини, у яких одна особа (представник) зобов'язана вчиняти від імені суб'єкта права на соціальне забезпечення, дії, пов'язані з його реалізацією, на підставах визначених соціально-забезпечувальним законодавством[2]. Такий підхід загалом правильний, але факт права на пенсію не залежить від наявності чи відсутності представника, а отже, є факультативним і, відповідно, не може входити до суб'єктного складу процедурно-організаційних чи пенсійно-забезпечувальних правовідносин. Якщо він не може впливати на виникнення права чи його припинення, то цей аспект є другорядним. Однак Г.П. Чернявська не тільки не зупинилася на цьому, а вказала на те, що учасникові процедурних правовідносин притаманна дієздатність як невід'ємна властивість учасників процедурних правовідносин соціального забезпечення, а оскільки вони є суб'єктами галузі права соціального забезпечення, то мали б володіти галузевою дієздатністю[3]. Така позиція є хибною у зв'язку з особливістю соціально-забезпечувальних відносин загалом та пенсійного забезпечення зокрема, як наголошувалося вище представник є учасником цивільно-правових, а не пенсійних правовідносин. Суперечливою в цьому сенсі є позиція С.М. Синчук, яка, з одного боку, вказує на те, що представник, який створює, змінює чи припиняє права й обов'язки від імені особи-суб'єкта права на соціальне забезпечення не є автоматично суб'єктом галузевих правовідносин, адже саме вони (суб'єкти галузевих правовідносин) набувають права й обов'язки в зазначених правовідно-

[1] *Чернявська Г.П.* Цит. праця. – С. 67–68.

[2] *Чернявська Г.П.* Поняття, правові ознаки та види представництва під час реалізації права на соціальне забезпечення / *Г.П. Чернявська* // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 289–298.

[3] *Чернявська Г.П.* Цит. праця. – С. 74–77, 111.

синах[1]. З іншого боку, вказує, що дієздатність фізичної особи потрібно розглядати як її здатність самостійно або через законного договірного чи уповноваженого представника набувати і здійснювати суб'єктивні права й обов'язки у правовідносинах соціального забезпечення[2]. Представник – це та особа, яка має дієздатність вчиняти ті чи інші дії на користь третіх осіб, але представник не має пенсійної правоздатності (права на пенсію), то говорити про представника як учасника цих правовідносин недоречно. Для того, щоб реалізувати право, його треба мати, а якщо право належне особі, то його реалізація через представника є технічним питанням.

Порушене питання вирішила ще Н.Б. Болотіна, яка зробила висновок, що особливість правосуб'єктності у сфері соціального захисту в тому, що дієздатність, як і в цивільному праві, може бути відокремлена від правоздатності, і право на соціальний захист може бути реалізоване у соціально-захисних правовідносинах іншими особами (право неповнолітньої дитини на пенсію у разі втрати годувальника)[3].

Однозначно до цього питання підходить Н.М. Стаховська, яка вказує, що, на відміну від правоздатності, дієздатність громадянина не є обов'язковою умовою участі громадян у процедурних правовідносинах. Оскільки суб'єктивне право особи може бути реалізоване не лише власними діями суб'єкта правовідносин, а й через законних представників (фізичних чи юридичних осіб)[4].

У контексті наведеної дискусії не зайве буде процитувати роботу професора, який зауважив, що, характеризуючи процедурну правоздатність, правильніше говорити не про самі права й обов'язки, а про можливість (здатність) їх мати і нести[5].

Цікавою є думка професора Є.О. Харитонова, який зазначає, що поняття дієздатності фізичної особи охоплює її можливості здійснювати широке коло дій з юридичними наслідками. До складу дієздатності фізичної особи вчений відносить і трансдієздатність – можливість самостійно обирати собі представника та самому виступати представником інших осіб[6]. Така ідея є логічною, коли детально розглядати правовий статус особи-представника, проте ця трансдієздатність говорить тільки про те, що представник виконує службову функцію, правоздатність все ж таки залишається за суб'єктом тих чи тих правовідносин.

---

[1] *Синчук С.М.* Цит. праця. – С. 71.

[2] *Синчук С.М.* Там само. – С. 72.

[3] *Болотіна Н.Б.* Цит. праця. – С. 161.

[4] *Стаховська Н.М.* Цит. праця. – С. 105.

[5] *Передерин В.С.* Цит. праця. – С. 156.

[6] Цивільне право України: підруч. / *Є.О. Харитонов, О.В. Старцев.* – вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: Істина, 2007. – С. 97.

Не втратили своєї актуальності класифікація правосуб'єктності Г. Кельзена, який говорить не просто про дієздатність, а виокремлює правочиноспроможність (Geschäftsfähigkeit), процесоспроможність (Prozessfähigkeit)[1]. За логікою вченого, можна виокремити такий вид дієздатності, як процедуроздатність. Проте, як наголошувалося вище, процедуроздатність для пенсіонера, як суб'єкта процедурно-організаційних правовідносин не потрібна, оскільки процедуроздатність належить представнику.

Таким чином, можна зробити висновок, що особливістю процедурно-організаційних, пенсійно-забезпечувальних, процесуально-захисних правовідносин у пенсійному забезпеченні є те, що їх учасником може бути суб'єкт (пенсіонер) із пенсійною правоздатністю, а дієздатність пенсіонера є вторинним елементом. Отже, до цих видів правовідносин класична конструкція правосуб'єктності не може застосовуватися.

Об'єкт саме цього різновиду процедурно-організаційних правовідносин викликає жваву дискусію в наукових колах.

На особливість об'єктів у пенсійних правовідносинах вказав ще професор В.С. Андрєєв, який зазначав, що при виникненні пенсійних правовідносин (матеріально-забезпечувальних – *М.Ш.*), ще немає реального об'єкта. Грошова сума, на яку претендує особа, ще не виділена із загальної грошової маси відповідного фонду в конкретну пенсію[2]. Відповідно, ця майбутня грошова сума (пенсія) не може бути об'єктом процедурних правовідносин, але якщо є правовідносини, то повинен бути їх об'єкт. Ґрунтовне дослідження наукових позицій науковців різних періодів у контексті викладеного провела Г.П. Чернявська[3], яка в своєму дисертаційному дослідженні вказує, що частина вчених об'єктом процедурних правовідносин вважають *юридично значиму обставину* (В.С. Андрєєв[4], А.М. Слюсар[5], М.В. Філіппова[6]). Подібне визначення пропонують

---

[1] *Кельзен Г.* Чисте правознавство: з доп.: Проб. справедливості / *Г. Кельзен*. Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 169.

[2] *Андреев В.С.* Социальное обеспечение в СССР: правовые вопросы / *В.С. Андреев*. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 120.

[3] *Чернявська Г.П.* Цит. праця. – С. 94.

[4] *Андреев В.С.* Право социального обеспечения в СССР / *В.С. Андреев*. – 2-е изд., дополн. и переработ. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 119.

[5] Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / *Л.І. Лазор, М.І. Іншин, С.М. Прилипко* [та ін.]; за заг.ред. *С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко*. – Харків: ФІНН, 2009. – С. 165.

[6] Право социального обеспечения: учеб. / *Е.Н. Доброхотова, Т.В. Иванкина, М.Ю. Лаврикова* [и др.]; под ред. *М.В. Филипповой*. – М.: Юристъ, 2006. – С. 172.

також А.Л. Благодир[1], О.В. Лавріненко[2], Т.В. Кравчук[3], Д.І. Рогачьов та В.М. Толкунова[4]. На їхню думку, об'єктом цих правовідносин є встановлення юридичного факту та призначення соціального забезпечення.

З цього приводу професор О.Д. Зайкін зауважив, що метою процедурних відносин є встановлення обставин, що сприяють у виникненні матеріально-забезпечувальних відносин. Тому результатом буде не сама по собі дія (вона є тільки засобом досягнення результату), а встановлення факту, що має юридичне значення[5]. Близьким до наведеного є визначення об'єкта досліджуваних правових відносин як *результату вчинення дій* (П.Д. Пилипенко та С.М. Синчук[6], Н.М. Стаховська[7], В.К. Субботенко[8], Р.І. Іванова[9], Б.І. Сташків[10]).

Інші вчені об'єктом процедурних правовідносин соціального забезпечення вважають *юридично значимі дії* (Г.Д. Іосіфіді[11], М.Л. Захаров та Е.Г. Тучкова[12]). Як бачимо, наведені підходи є протилежними за змістом. Згідно з першим – об'єктом галузевих процедурних правовідносин є *результат вчинення дій*, а другим – *сама дія*. О.Є. Мачульська[13] та І.С. Яро-

---

[1] *Благодир А.Л.* Правовое регулирование социального обслуживания граждан: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *А.Л. Благодир*. – М., 2002. – С. 9.

[2] *Лавріненко О.В.* Право соціального забезпечення України: курс лекцій: у 2 ч. / *О.В. Лавріненко*. – Донецьк: Вебер (Донецька філія), 2007. – Ч. 1. – С. 342.

[3] *Кравчук Т.В.* Пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника у солідарній пенсійній системі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Т.В. Кравчук*. – Одеса, 2008. – С. 12.

[4] Право социального обеспечения России: учеб. / *М.О. Буянова, К.Н. Гусов, Ф.О. Дзгоева* [и др.]; отв. ред. *К.Н. Гусов*. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М.: ТК Велби, Изд. Проспект, 2009. – С. 154–155.

[5] Советское право социального обеспечения: учеб. пособ. / под ред. *А.Д. Зайкина*. – М.: Изд. МГУ, 1982. – С. 61.

[6] *Пилипенко П.Д., Синчук С.М.* Розділ 4. Правовідносини соціального забезпечення // Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / за ред. *П.Д. Пилипенка*. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Ін Юре, 2010. – С. 155.

[7] *Стаховська Н.М.* Цит. праця. – С. 157.

[8] *Субботенко В.К.* Цит. праця. – С. 156, 159–161.

[9] *Иванова Р.И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР: моногр. / Р.И. Иванова. – М.: Изд. МГУ, 1986. – С. 118.

[10] *Сташків Б.І.* Теорія права соціального забезпечення: навч. посіб. / *Б.І. Сташків*. – К.: Знання, 2005. – С. 289.

[11] *Иосифиди Д.Г.* Право социального обеспечения Российской Федерации: учеб. / *Д.И. Иосифиди*; под ред. проф. *А.И. Бобылева*. – М.: Право и государство, 2003. – С. 188.

[12] Право социального обеспечения России: учеб. / *М.Л. Захаров, Э.Г. Тучкова*. – М.: БЕК, 2001. – С. 162.

[13] *Мачульская Е.Е.* Право социального обеспечения: учебник / *Е.Е. Мачульская*. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2011. – С. 154.

шенко[1] спробували поєднати ці підходи. У результаті вони пропонують вважати об'єктом процедурних правовідносин дії – рішення державних органів про встановлення юридичних фактів, про призначення конкретного виду соціального забезпечення.

Т.М. Кузьміна[2] та І.М. Сирота[3] вважають, що об'єктом процедурних правовідносин пенсійного забезпечення є повний юридичний склад, який свідчить про пенсійну правосуб'єктність.

І.Р. Маматказін під об'єктом процедурних правовідносин розуміє суб'єктивне право громадянина на пенсійне забезпечення відповідного виду[4].

Дослідниця С.М. Синчук у своєму монографічному дослідженні дещо розширено вказує, що об'єктом процедурних правовідносин є результат виконання обов'язків соціально зобов'язаними суб'єктами – соціальними установниками: 1) належно оформлене рішення (чи будь-який інший документ) про правовстановлювальний юридичний факт, що є необхідним елементом, складовою юридичного факту, який передує соціально-забезпечувальним правовідносинам як основним правовідносинам соціального забезпечення (їх виникненню, зміні за змістом чи суб'єктами); 2) рішення – підтвердження права особи на соціальне забезпечення та про призначення (зміну) відповідного виду соціально-забезпечувального надання (чи його обсягу)[5]. Враховуючи той факт, що в нашому монографічному дослідженні розмежовуємо процедурно-організаційні правовідносини на ті, які виникають щодо встановлення правоздатності та ті, що виникають щодо виплати пенсії, відповідно, ці різновиди ми розрізняємо як об'єкти різних процедурно-організаційних відносин.

Г.П. Чернявська після детального вивчення питання долучилася до когорти науковців, які до об'єкта процедурних правовідносин відносять рішення про встановлення юридичного факту, спеціального галузевого правового статусу, призначення, виплату, перерахунок соціального забезпечення тощо[6].

---

[1] *Ярошенко І.С.* Право соціального забезпечення: навч. посібник / *І.С. Ярошенко*. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 23.

[2] *Кузьмина Т.М.* Советское право социального обеспечения / *Т.М. Кузьмина*; под ред. *В.Н. Демьяненко*. – Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1982. – С. 122.

[3] *Сирота І.М.* Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / *І.М. Сирота*. – Х.: Одіссей, 2001. – С. 104.

[4] *Маматказін И.Р.* Цит. праця. – С. 100.

[5] *Синчук С.М.* Цит. праця. – С. 284–285, 354.

[6] *Чернявська Г.П.* Цит. праця. – С. 96, 114; *Чернявська Г.П.* Процедурні правовідносини соціального забезпечення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Г.П. Чернявська*. – К., 2014. – С. 9.

Така палітра думок є виправданою, оскільки об'єкт – це те, навколо чого та щодо чого виникають, змінюються та припиняються процедурно-організаційні правовідносини. Завдяки диференціації видів процедурно-правових відносин у пенсійному забезпеченні є змога більш чітко виділити об'єкт. На нашу думку, найбільш точними є позиції І.М. Сироти та Т.М. Кузьміної в тому, що об'єктом процедурно-організаційних правовідносин у пенсійному забезпеченні є повний юридичний склад із урахуванням позиції щодо правосуб'єктності, яка викладена вище при аналізі питання про правосуб'єктність застрахованої особи.

На нашу думку, порушене питання має як практичну, так і теоретичну складову, які тісно між собою пов'язані. Йдеться про те, що пенсійна справа є матеріалізованим юридичним складом процедурно-організаційних правовідносин. Саме в пенсійній справі акумулюються перелік документів, якими підтверджуються пенсійна правоздатність суб'єкта. Отже, пенсійна справа – це сукупність документів, які підтверджують право особи на пенсію і які є підставою для її призначення, перерахунку, призупинення та поновлення або ж припинення виплат. У цьому контексті необхідно розділяти юридичні факти та їх фіксацію. Юридичні факти в пенсійному забезпеченні – це певні обставини, які підтверджують правоздатність особи як учасника правовідносин із пенсійного забезпечення. Проте ці факти мають бути належним чином зафіксовані. Йдеться про відтворення тих чи тих фактів у юридичних документах, які мають офіційний, чітко визначений порядок оформлення (інвалідність, втрата годувальника, спеціальний стаж тощо). Ці документи самі по собі не є юридичними фактами, а тільки їх матеріальними носіями. За умови протиправної діяльності, ці документи можуть бути сфальшовані, або ж навпаки – за умови бездіяльності посадових осіб, юридичні факти належним чином не зафіксовані. Отже, можна зробити висновок, що документ чи первинний документ, які містять інформацію про пенсійну правоздатність особи, – є матеріальним відображенням юридичного факту. Оскільки будь-які правовідносини можуть виникнути, змінитися, припинитися тільки за наявності юридичного складу як сукупності всіх юридичних фактів, то пенсійну справу можна розглядати як матеріалізований юридичний склад.

Враховуючи специфіку процедурно-організаційних правовідносин щодо підтвердження пенсійної правоздатності та специфіку його об'єкта, яким, власне, і є встановлення юридичних фактів, то можна говорити про те, що пенсійна справа – це матеріалізований об'єкт цього виду процедурно-організаційних правовідносин у пенсійному забезпеченні, яка є підставою для призначення (прийняття рішення) відповідного виду пенсії.

Якщо ж справа щодо призначення пенсії є неповною, а факти в ній дефектними – вона не може називатися пенсійною справою.

Зміст правовідносин у пенсійному забезпеченні загалом та процедурно-організаційних конкретно є різним. Вчені інколи здійснюють спробу застосувати один зміст усіх правовідносин, що призводить до низки неточностей та надмірних узагальнень. Особливість змісту процедурно-організаційних правовідносин щодо підтвердження пенсійної правоздатності полягає в тому, що права й обов'язки можуть змінюватися залежно від стадії реалізації права на пенсію – пенсійного процесу.

У наших попередніх дослідженнях ми запропонували власне бачення змісту процедурно-організаційних правовідносин, яке і сьогодні залишається актуальним. Йдеться про те, що варто розділяти права й обов'язки суб'єктів пенсійних процедурних правовідносин на *основні* та *супровідні*, зокрема для одного суб'єкта (пенсіонера) право є основним, а обов'язок супровідним, і навпаки, для іншого суб'єкта (ПФУ) право є супровідним, а обов'язок основним. Супровідними визнаються права й обов'язки тому, що вони тільки супроводжують основні права й обов'язки, вони виконують функцію механізму реалізації основних прав та обов'язків. Якщо ці відносини показати поетапно, то вони матимуть такий вигляд: 1) виникає основне право суб'єкта, який претендує на пенсію (спеціальна правоздатність); 2) виникає супровідне право вимоги органу спеціальної компетенції (подання документально-підтвердженних юридичних фактів, які дають право особі на отримання пенсії); 3) виникає супровідний обов'язок суб'єкта, який претендує на пенсію (надання органу спеціальної компетенції відповідним чином оформлені юридичні факти, що підтверджують спеціальну правоздатність); 4) основний обов'язок органу спеціальної компетенції (забезпечення реалізації спеціальної правоздатності). Звідси маємо підстави навести такий логічний ланцюжок: основне право – супровідне право – супровідний обов'язок – основний обов'язок. Без цих супровідних прав та обов'язків основні права й обов'язки у пенсійних процесуальних правовідносинах не можуть реалізуватись[1]. Запропонований підхід має сенс у контексті, якщо поряд з пенсійно-забезпечувальними розглядаються процедурно-організаційні правовідносини. Звичайно, що за окремого та детального аналізу змісту процедурно-організаційних відносин, поділ на основні та супровідні права й обов'язки відпадають, зберігається заміна правозобов'язаного та правоздатного – це найголовніше, і на це потрібно звернути увагу. У цьому монографічному дослідженні ми доводимо думку, що пенсійне забезпечення є надто складним, щоб вміщувати в концепцію єдиного пенсійного правовідношення у широкому розумінні і процедурні правовідносини, які розглядаються як похідні чи додаткові. Обстоюємо ідею, що процедурно-організаційні правовідносини – це окремий блок як

[1] *Шумило М.М.* Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців: моногр. / *М.М. Шумило*. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 165.

правових норм, так і правових відносин, які багато у чому залежать від пенсійно-забезпечувальних, проте, все ж таки, володіють високим рівнем автономності і щодо матеріальних відносин у пенсійному забезпеченні, а також абсолютно незалежні від інших процедурних правовідносин, які виникають у праві соціального забезпечення щодо призначення інших видів соціальних виплат, послуг, допомог тощо.

У контексті викладеного загалом зберегла актуальність позиція Т.М. Кузьміної, що змістом пенсійно-забезпечувальних відносин є обов'язок спеціально уповноважених органів встановити наявність чи відсутність всіх юридичних фактів, що входять до складного юридичного складу, від якого залежить саме право на той чи той вид пенсії[1].

Дискусійною є позиція Б.І. Сташківа щодо його бачення процедурних юридичних фактів, які є конкретними соціальними обставинами, що ведуть до виникнення, зміни чи припинення процедурних правовідносин у сфері соціального забезпечення. Вони фіксуються у встановленій законодавством процедурній формі, тобто належним чином оформлюються і засвідчуються[2]. На нашу думку, процедурних фактів просто не існує. Це юридичні факти, які не є прив'язаними до конкретного різновиду правовідносин, а до права на певний вид пенсії. Такий юридичний факт, як інвалідність, звісно, може стати каталізатором процедурних правовідносин, але визначати його через призму суто процедурного юридичного факту є помилковим. Тому близькою на нашого розуміння є позиція Т.Ю. Баришнікової, яка вказує, що в межах процедурного правовідношення реалізується суб'єктивне право особи на призначення пенсії, оскільки існує кореспондуючий цьому праву обов'язок відповідного органу призначити пенсію за наявності встановлених законом юридичних фактів[3]. У цих межах існують процедурно-організаційні відносини, після цієї стадії пенсійного процесу у особи виникає право вимоги розпочати виплату пенсії з відповідним кореспондуючим обов'язком ПФУ.

Метод правового регулювання процедурно-організаційних правовідносин щодо підтвердження пенсійної правоздатності. Питання методу при регулюванні цього конкретного виду процедурного-організаційних відносин залежить від того, який рівень пенсійного забезпечення, у якому бере участь особа. Якщо це перший рівень – солідарна система або другий рівень – обов'язкова накопичувальна система, то метод правового регулювання, не залежно від того, чи це договір чи закон – є імперативним методом. Йдеться про те, що навіть за умови добровільної

---

[1] *Кузьміна Т.М.* Цит. праця. – С. 123.

[2] *Сташків Б.І.* Теорія права соціального забезпечення. Цит праця. – С. 288.

[3] *Барышникова Т.Ю.* Правовой механизм защиты социально-обеспечительных прав. В кн. Теория права социального обеспечения: прошлое и настоящие: учеб. пособ. / *А.М. Лушников, М.В. Лушникова, Т.Ю. Барышникова*. – Ярославль: ЯрГУ, 2008. – С. 260.

участі у солідарній пенсійній системі, процедурно-організаційні відносини щодо підтвердження пенсійної правоздатності визначені законом і здійснюються у порядку, як і для осіб, для яких солідарна система є обов'язковою.

Процедурно-організаційні відносини щодо осіб, учасників недержавного пенсійного забезпечення, визначені і законом, і пенсійним контрактом, проте за своєю природою все ж таки є приватно-правовими і регулюються диспозитивним методом. Їхня обов'язковість для сторін є однаково обов'язковою для усіх суб'єктів, як для тих, хто у солідарній системі, так і тих, хто в системі недержавного пенсійного забезпечення, хоча вони можуть визначатися сторонами самостійно. Таким чином, незалежно від інструменту регулювання (закон чи договір) вони є обов'язковими.

Моментом виникнення процедурно-організаційних правовідносин щодо підтвердження пенсійної правоздатності є момент звернення особи, оскільки ці відносини є вольовими. Залежно від виду пенсійного забезпечення різниться і момент виникнення останніх. Про це свого часу писала і В.К. Субботенко, зауважуючи, що підставою і моментом виникнення процедурного правовідношення слугує заява з необхідними документами[1].

У випадку призначення пенсії за віком, це досягнення пенсійного віку і звернення до ПФУ щодо призначення пенсії (призначається у межах одного місяця).

У випадку призначення пенсії по інвалідності моментом виникнення цього виду відносин буде звернення до МСЕК про підтвердження медичного факту інвалідності юридичними засобами, що дозволить особі звернутися до ПФУ із заявою про призначення пенсії по інвалідності. Щодо цього виду пенсії, то має значення також причинно-наслідковий зв'язок інвалідності та виконання службових обов'язків, оскільки від останнього залежать і процедура призначення, і розмір отримуваної пенсії.

У випадку пенсії у зв'язку з втратою годувальника момент виникнення процедурно-організаційних правовідносин може бути різним і залежить від таких фактичних обставин: (1) звернення в органи РАЦС про отримання свідоцтва про смерть; (2) звернення до ЖЕКу чи інших організацій з місця проживання (реєстрації) або довідки органів місцевого самоврядування про перебування на повному утриманні померлого годувальника чи одержання від нього допомоги; (3) звернення до суду із заявою про встановлення факту безвісті відсутнього або визнання особи померлою. У цьому сенсі варто навести слушну позицію Б.І. Сташківа, що підстав для обмеження компетенції судів по встановленню юридичних

[1] *Субботенко В.К.* Цит. праця. – С. 54.

фактів немає. Вчений обстоює позицію, що суди мають право встановити будь-який юридичний факт, а нормативні акти, які обмежують це право, є неконституційними[1]. Не дивлячись на категоричність такого твердження, воно повинне бути враховане, оскільки криза пенсійного законодавства, що призвела до інфляції останнього, на практиці створює ситуації, за яких тільки за допомогою суду можна реалізувати право на пенсію.

Моментом припинення процедурно-організаційних правовідносин щодо підтвердження пенсійної правоздатності є призначення того виду пенсії, за отриманням якого особа зверталася до ПФУ. В.К. Субботенко зазначала, що не тільки прийняттям рішення про призначення пенсії, але і при відмові у призначенні, за умови відсутності для цього підстав, процедурні правовідносини припиняються[2]. Видається, що такий підхід є тільки частково правильним у тому сенсі, що вони припиняються тільки тоді, якщо особа не оскаржує таке негативне для себе рішення. Якщо ж особа оскаржує його вищестоящому органу або до суду, то варто говорити про таку форму, як призупинення процедурних правовідносин. Момент припинення цього виду процедурно-організаційних відносин є однаковий для усіх видів пенсій – прийняття рішення ПФУ про призначення пенсії.

Однією з ключових проблем, які виникають на стадії підтвердження правоздатності й обчислення розміру пенсії, є тотальна недовіра до ПФУ, які здійснюють цю діяльність. Крім цього, це породжує не просто невдоволення пенсійною системою, а характеризує її ще і як закриту. Прозорість процедур полягає у відкритості доступу до можливості громадян самостійно здійснювати якщо не точний, то приблизний обрахунок пенсії. Йдеться про розміщення на офіційному сайті ПФУ так званого "пенсійного калькулятора", який буде максимально простим і зрозумілим у користуванні. Сьогодні на офіційному сайті ПФУ такий калькулятор є, проте скористатися ним дуже складно. Для цього необхідно завантажити спеціальну комп'ютерну програму, потім провести ще низку кроків, які для осіб перед пенсійного віку є, як правило, занадто складними. Якщо в Україні ведеться персоніфікований реєстр застрахованих осіб, яким видається свідоцтво про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, то чому ж громадяни, використовуючи номер свідоцтва, не можуть дізнатися про розмір пенсії. На нашу думку, ця проблема повинна бути розв'язаною і доступ до власного рахунку у застрахованих осіб повинен бути вільним. Недовіру до ПФУ породжує також і те, що органи ПФУ відмовляються повідомляти про орієнтовний розмір пенсії,

[1] *Сташків Б.І.* Судовий захист конституційного права на соціальне забезпечення / *Б.І. Сташків* // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 13–14. – С. 593–597.

[2] *Субботенко В.К.* – Цит. праця. – С. 54.

якщо особа ще не досягла пенсійного віку. Потребу висвітлення цього питання у нашому монографічному дослідженні зумовило те, що значна частина позовів до суду полягає саме у відсутності громадян доступу до інформації щодо їх пенсійного страхування. Усунення цих проблем сприятиме зменшенню спорів щодо призначення пенсії.

Отже, пропонуємо доповнити ст. 16 "Права та обов'язки застрахованої особи" Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" новим пунктом у такому формулюванні: "отримувати безоплатно відомості, внесені до її персональної облікової картки з системи персоніфікованого обліку щодо попереднього розміру пенсії громадян".

Заслуговує на увагу позиція науковця у сфері державного управління Л.Н. Кисіль, яка пропонує запровадити технологію звернення громадян до ПФУ за принципом "єдиного вікна", що сприятиме підвищенню якості адміністративних послуг отримувачем пенсії з максимальною зручністю та мінімальними затратами[1]. І дійсно, якщо поглянути на цей різновид процедурно-організаційних правовідносин, то можна побачити елементи адміністративних послуг, як за суб'єктним складом, змістом, так і за методом правового регулювання, однак залишаємося на тій позиції, що ці відносини є невід'ємною частиною пенсійного забезпечення.

Сучасний світ уже не можна уявити без інформаційних технологій, на жаль, ПФУ у цьому сенсі залишився у ХХ ст. Подача документів для оформлення пенсії і сьогодні відбувається за класичною схемою, тобто особисто. Крім цього, гарантії того, що особі, яка оформляє пенсію вдасться обмежитися кількома відвідинами ПФУ мала, втрата часу в принизливих чергах в умовах європейської держави є неприпустимою. Враховуючи сучасний стан технологій, на нашу думку, необхідно запровадити альтернативу особистій подачі документів і надати можливість потенційним пенсіонерам подавати документи в електронному вигляді та заповнені заяви на сайті ПФУ чи його районного управління. Таким чином, пропонуємо подавати документи для призначення пенсії як у електронній формі, так і особисто, звідси верифікація пенсійної правоздатності повинна відбуватися у двох таких формах. Переконані, що з часом електронна форма переважатиме над особистим прийомом. Коли призначення пенсії відбудеться, то тільки тоді особа зобов'язана з'явитися в ПФУ особисто, щоб забрати пенсійне посвідчення. Така альтернатива є викликом часу і має такі характеристики: (1) зручність у користуванні для потенційних пенсіонерів; (2) відсутність необхідності стояти в чергах; (3) оптимізація роботи самих працівників ПФУ.

---

[1] *Кисіль Л.Н.* Механізми державного управління пенсійним забезпеченням громадян України: автореф. дис ... канд. наук з держ. управлін.: 25.00.02 / *Л.Н. Кисіль*. – Донецьк, 2012. – С. 13, 15.

Отже, пропонуємо пп. 1.1. п. 1 постанови правління Пенсійного фонду України "Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"[1] від 25.11.2005 р. № 22–1 доповнити словами "або в електронній формі на офіційному сайті управління Пенсійного фонду" та викласти у такій редакції: "Заява про призначення пенсії непрацюючим особам, а також членам сім'ї у зв'язку з втратою годувальника подається заявником особисто або через представника, який діє на підставі виданої йому довіреності, посвідченої нотаріально, безпосередньо до управління Пенсійного фонду України в районі, місті, районі у місті, а також у місті та районі (далі – орган, що призначає пенсію) за місцем проживання (реєстрації), або в електронній формі на офіційному сайті управління Пенсійного фонду України".

Підводячи підсумок, вважаємо, що такі, суто технічні нововведення дозволять вивести процедурно-організаційні правовідносини на якісно новий рівень.

3.2.3. Процедурно-організаційні правовідносини після призначення пенсії

Процедурно-організаційні правовідносини після призначення пенсії – це специфічний вид процедурно-організаційних відносин, що існує в період виплати або, іншими словами, отримання особою пенсійного забезпечення. Це важливий комплекс відносин, до якого можна віднести перерахунок, індексацію, обмеження, оподаткування пенсій, перехід на іншу пенсію тощо.

Як правило, вчені в основному зосереджують увагу на дослідженні процедурних відносин щодо призначення пенсій, залишаючи поза увагою цілий блок процедурних норм, що діють упродовж усього періоду виплати пенсії.

Метою процедурно-організаційних правовідносин після призначення пенсії є (1) перерахунок пенсії у бік збільшення; (2) утримання надміру виплачених сум пенсії ; (3) перехід на іншу пенсію та інші види відносин, які спрямовані на зміну розміру або умов виплати пенсії; (4) доставка пенсії; (7) переведення пенсії у зв'язку зі зміною місця проживання (на території України).

[1] Постанова правління Пенсійного фонду України "Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 25.11.2005 р. № 22–1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1566-05

Суб'єктами процедурно-організаційних правовідносин після призначення пенсії завжди виступає пенсійний фонд, що виплачує пенсію (ПФУ, накопичувальний пенсійний фонд та недержавний пенсійний фонд), з одного боку, та особа-отримувач пенсії – пенсіонер, з іншого.

До суб'єктів відносин щодо доставки пенсії можна віднести банк, який зараховує пенсію на пенсійну картку, відділення "Укрпошти", які здійснюють доставку пенсії пенсіонерам додому, а також, у випадку, якщо пенсіонер працював на підприємствах із шкідливими та важкими умовами праці – до суб'єктного складу можна віднести такі підприємства або їх правонаступників. Однак останній суб'єкт є дискусійним, і в Парламенті зареєстровані два законопроекти № 2531а[1] та № 1118[2] про скасування такого виду обтяження для підприємств, які на сьогодні можуть і не здійснювати діяльність із шкідливими чи важкими умовами праці. Переконані, що такі законодавчі новели є виправданими та обґрунтованими.

Правосуб'єктність пенсійних фондів визначається законами, положеннями та статутами, їх права та обов'язки, говорячи мовою адміністративного права – це компетенція цих органів. ПФУ та його управління, як органи влади, можуть робити тільки те, що передбачено законом. Проте говорячи про пенсіонерів, як суб'єктів процедурно-організаційних правовідносин щодо виплати пенсії, то як і суб'єкти інших різновидів процедурно-організаційних відносин, що аналізувалися вище, можуть володіти тільки правоздатністю, оскільки дієздатність суб'єктів для їх виникнення, зміни та припинення права на пенсію не є обов'язковою (оскільки представник покликаний допомагати у реалізації права на пенсію).

Пенсійні виплати є достатньо вивченими і в юридичній, і економічній науках. З історичним розвитком можуть змінюватися математичні обрахунки розміру пенсії тощо. З появою накопичувальної та недержавної пенсійної систем виникли нові види пенсій. У солідарній системі уже давно сформувалися види пенсій: за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника і за вислугу років (дочасна пенсія). Здавалося б, нічого нового у цій диференціації запропонувати не можна.

Одним із способів підвищення рівня соціальної захищеності пенсіонерів сьогодні може бути запровадження в українське пенсійне законодавство **права на субституцію пенсії.** Субституція (лат. substituo –

[1] Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо пільгового пенсійного забезпечення окремих категорій осіб) реєстр. номер 2531а. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47785

[2] Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо пенсійного забезпечення окремих категорій осіб реєстр. номер 1118 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45202

призначене замість, передано взамін), тобто право одного з подружжя після смерті останнього, вибрати для отримання його пенсію, натомість відмовитися від своєї. Така ситуація може виникнути у випадку, якщо пенсія одного із подружжя вища, а після його смерті в особи, за відповідних обставин, може виникнути право вибору: (1) отримувати пенсію у зв'язку з втратою годувальника, (2) отримувати пенсію одного з подружжя. Тут можна проводити аналогію з пенсією подружжя, проте в цих відносинах інша правова природа (приватно-правова, більше схожа на пенсійну виплату за заповітом).

Право на субституцію пенсії може стати одним із найбільш дієвих та швидких способів підвищення рівня пенсійного забезпечення. У контексті ж процедурно-організаційних відносин відбуватиметься ротація суб'єктів. Суб'єкт, якому призначена пенсія, помирає, відповідно, ці правовідносини припиняються, однак один із подружжя при відмові від своєї пенсії може обрати пенсію померлого. Важливим є встановлення строку дії такого права. На нашу думку, правом на субституцію пенсії особа може скористатися не пізніше одного місяця після смерті подружжя.

Отже, на нашу думку, ст. 10 "Право вибору пенсійних виплат" Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" 09.07.2003 № 1058 необхідно доповнити ч. 3 у такій редакції: "Особа, яка отримує пенсію згідно з цим Законом, у разі смерті одного із подружжя, який отримував пенсію згідно з цим Законом, упродовж одного місяця з дня смерті останнього, має право на субституцію пенсії, тобто за умови відмови від власної пенсії, отримувати пенсію померлого одного з подружжя".

Об'єктом процедурно-організаційних правовідносин після призначення пенсії є позитивне рішення відповідного пенсійного фонду про перерахунок пенсії або про переведення на інший вид пенсії. Варто зазначити, що виникнення цих правовідносин може залежати не тільки від волевиявлення пенсіонера, а, в окремих випадках, за ініціативи Пенсійного фонду (переведення зі спеціального виду пенсійного забезпечення на загальний). Саме питання перерахунку пенсії часто стає предметом судових спорів, оскільки пенсійні фонди нерідко допускають порушення норм матеріального права при здійсненні перерахунку пенсії, про що викладено в іншому розділі цього наукового дослідження.

Зміст процедурно-організаційних правовідносин після призначення пенсії є різним, оскільки права й обов'язки сторін залежать від конкретних процедур, що надзвичайно важливо з позиції теорії і практики. Цей блок процедурно-організаційних відносин визначається розділом 6 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та на рівні підзаконних актів, серед яких: Порядок подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону

України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"[1], Порядок виплати пенсій та грошової допомоги за згодою пенсіонерів та одержувачів допомоги через їх поточні рахунки у банках, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України "Про заходи щодо виконання статті 3 Указу Президента України від 4 липня 1998 року № 734"[2] від 30 серпня 1999 р. № 1596, Порядок обліку, зберігання, оформлення та видачі пенсійних посвідчень у ПФУ та його органах[3], затвердженого постановою Правління ПФУ від 25 березня 2004 р. № 4–1, Порядок подання та оформлення документів для призначення пільгової пенсії та перерахування підприємствами та організаціями коштів на її виплату відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р., № 937[4] затвердженого постановою правління ПФУ від 25 січня 2008 р. № 3–2.

Залежно від виду процедурно-організаційних правовідносин залежить і зміст, тобто правоздатність та правозобов'язаність суб'єктів. Пенсійний фонд України правозобов'язаний проводити індексацію пенсії, проводити перерахунок пенсії, якщо особа працювала 24 місяці після призначення пенсії, перевести особу на інший вид пенсії, якщо для цього є підстава. ПФУ може виступати і правоздатний суб'єктом у випадку утримання надміру виплачених сум пенсій.

Правоздатним суб'єктом є пенсіонер, який, відповідно, має право на перерахунок, на вибір пенсії, право на індексацію.

Метод правового регулювання процедурно-організаційних правовідносин після призначення пенсії залежить від виду пенсійного забезпечення та рівня пенсійної системи, у якому бере участь пенсіонер. У солідарній та обов'язковій накопичувальних системах – імперативний метод. У системі недержавного пенсійного забезпечення – диспозитивний.

Момент виникнення процедурно-організаційних правовідносин після призначення пенсії залежить від конкретних функцій, які вони вико-

---

[1] Постанова правління Пенсійного фонду України "Про Порядок подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 25.11.05 р., № 22–1 // Офіц. вісн. України. – 2005 р. – № 52. – Ст. 3383.

[2] Постанова Кабінету Міністрів України "Про заходи щодо виконання статті 3 Указу Президента України від 4 липня 1998 року № 734" від 30.08.1999 р., № 1596. – [Елетронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1596-99-%EF

[3] Постанова правління Пенсійного фонду України "Порядок обліку, зберігання, оформлення та видачі пенсійних посвідчень в ПФУ та його органах" від 25.03.2004 р., № 4–1 // Офіц. вісн. України. – 2004 р. – № 14. – Ст. 1020.

[4] Порядок подання та оформлення документів для призначення пільгової пенсії та перерахування підприємствами та організаціями коштів на її виплату відповідно до постанови КМ України від 18 липня 2007р. № 937, затверджений постановою правління ПФУ від 25.01.2004 р., № 4–1 // Офіц. вісн. України. – 2008 г. – № 14. – Ст. 344.

нують, проте, всі вони обмежені періодом виплати пенсії. Частина цих відносин має об'єктивний характер і виникає на підставі імперативної норми – індексація, інша частина процедурно-організаційних відносин може виникати, а може і не виникнути, тобто є факультативними. До таких відносин можна віднести: перерахунок пенсії, переведення на інший вид пенсійного забезпечення, де, як правило, волевиявлення виходить з боку пенсіонера, який набув пенсійної правоздатності, що дає можливість здійснити такий перерахунок.

Для прикладу, моментом виникнення права на перерахунок пенсії є 24 місяці здійснення страхових внесків із заробітної плати, звернення до ПФУ з відповідною заявою і є моментом виникнення таких відносин.

Моментом припинення процедурно-організаційних правовідносин після призначення пенсії також є індивідуалізованим і залежить від конкретного випадку. Йдеться про те, що для відносин перерахунку пенсії моментом закінчення процедурних відносин є початок виплати перерахованої пенсії. Для відносин індексації – початок виплати індексованої пенсії. Для відносин утримання із пенсії надміру виплачених коштів моментом припинення буде останнє стягнення, яке буде здійснене з пенсії на користь ПФУ. В окремих випадках момент припинення процедурно-організаційних правовідносин співпадає із припиненням пенсійної виплати.

3.2.4. Процедурно-організаційні правовідносини щодо припинення пенсійних виплат

Це особливий вид процедурно-організаційних правовідносин, який фактично є завершальною стадією пенсійного процесу, тобто здійснення права на пенсійне забезпечення. Проте і він має особливість, оскільки припинення пенсійних виплат може бути остаточним або ж тимчасовим у випадку призупинення здійснення пенсійних виплат, про що йтиметься нижче.

Метою процедурно-організаційних правовідносин щодо припинення пенсійних виплат є здійснення заходів щодо припинення нарахування із одночасним зупиненням пенсійних виплат, а також закриття пенсійної справи і направлення останньої до архіву.

Суб'єктами процедурно-організаційних правовідносин щодо припинення пенсійних виплат є пенсійний фонд, що призначав і здійснював пенсійні виплати (ПФУ, Накопичувальний пенсійний фонд, Недержавний пенсійний фонд або інша фінансово-страхова організація, яка має право здійснювати цей вид діяльності) та пенсіонер. В окремих випадках суб'єктом може виступати суд. Правосуб'єктність перших повинна відповідати повній правосуб'єктності, що ставиться до юридичних осіб

публічного та приватного права відповідно до цивільного та адміністративного законодавства України.

Правосуб'єктність пенсіонера не є повною, оскільки для призначення та виплати пенсії особі достатньо бути правоздатною.

Відповідно до ст. 49 Закону України "Про загальнообов'язкове пенсійне страхування" виплата пенсії за рішенням територіальних органів Пенсійного фонду або за рішенням суду припиняється: (1) якщо пенсія призначена на підставі документів, що містять недостовірні відомості; (2) на весь час проживання пенсіонера за кордоном, якщо інше не передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України (ця норма визнана Конституційним Судом України такою, що не відповідає Конституції України, однак, за відсутності змін до закону, залишається чинною); (3) у разі смерті пенсіонера; (4) у разі неотримання призначеної пенсії протягом 6 місяців підряд. Крім цього, припинення виплати пенсії можливе (5) за умови переходу з одного виду пенсійного забезпечення на інший (із спеціального пенсійного забезпечення на загальне); (6) із призначення іншої або скасування групи інвалідності; (7) нез'явлення на переогляд до МСЕК; (8) досягнення встановленого законом віку (повноліття або 23-річчя за умови навчання) або повторне заміжжя/одруження для отримувачів пенсії у зв'язку з втратою годувальника та ін.

Найпоширенішим випадком припинення виплати пенсії є смерть особи пенсіонера. Проте недосконалість правового регулювання, а також фактична відсутність електронної системи обліку (єдиного реєстру) пенсіонерів, пенсійних справ призводить до суттєвих порушень прав пенсіонерів. Усі ці фактори оголили низку проблем у сфері застосування пенсійного законодавства.

Йдеться про недосконалість процедури припинення виплати пенсії. Після смерті особи, як правило, члени сім'ї або законні представники померлого пенсіонера подають медичну довідку про констатацію смерті особи до районних відділів органів РАЦС, які видають довідку про смерть особи. На підставі цього документа виплачується допомога на поховання, залишок (не отриманої) пенсії, пенсійна справа закривається і надсилається до архіву. Проте існують випадки, коли члени сім'ї не подають відповідні відомості до ПФУ, і той продовжує виплачувати пенсію померлому пенсіонеру або ж коли службовці ПФУ, зловживаючи службовим становищем, не закривають пенсійних справ і самі отримують пенсію померлих, до незаконних дій можуть вдаватися і представники пошти.

Наприклад, у 2014 році у Макіївці (Донецька область) працівники пошти два роки привласнювали пенсію померлого інваліда. Прокуратура Червоногвардійського району м. Макіївки, а також органи реєстрації актів цивільного стану провели перевірку цільового використання коштів управліннями Пенсійного фонду України, праці та соціального захисту

населення. Під час цієї перевірки було виявлено факт тривалого (більше 2 років) привласнення посадовими особами одного з Центрів поштового зв'язку пенсії померлого інваліда в сумі понад 17 тис. грн[1].

Такі порушення відбуваються не тільки в Україні, це ознака будь-якої пенсійної системи, що не має реєстру пенсійних справ, тісної співпраці з органами РАЦС. Так, у 2011 році пенсіонери-примари стали одним із символів грецької економіки. Незважаючи на те, що на початку 2012 року уряд посилив санкції відносно громадян, які одержують пенсії за своїх померлих насправді, але цілком живих за документами родичів (тоді незаконні виплати були припинені в 63,5 тис. випадків). Нові офіційні дані не залишають жодних сумнівів: вжиті заходи не поклали край цій практиці. Протягом усього 2012 року незаконну пенсію за родичів, що відійшли в інший світ, отримували ще 50 тис. греків[2].

Про цю ж проблему говорив один із архітекторів економічних реформ у Грузії Каха Бендукідзе на лекції в Київській школі економіки. Економіст зазначив, що під час реформи пенсійної системи Грузії виявилося, що 30% пенсій виплачується померлим – "мертвим душам"[3]. Враховуючи відсутність дієвої системи контролю за виплаченими коштами ПФУ, можна припускати, що схожа ситуація і в Україні.

Наведене вище дає можливість зробити висновок про неефективність використання коштів солідарної пенсійної системи і вказує на необхідність впровадження низки змін:

1) створення єдиного реєстру пенсіонерів і пенсійних справ;

2) налагодження співпраці з органами РАГСу про обмін даними про померлих;

3) посилення відповідальності осіб, які отримують пенсію таким чином;

4) посилення відповідальності посадових осіб, які допустили продовження виплати пенсії після смерті пенсіонера;

5) поступовий перехід на отримання пенсії на банківські картки;

6) закріплення обов'язку членів сімей померлого або його законних представників подавати відповідну інформацію до ПФУ.

---

[1] Мертві душі на Донеччині. Працівники держзакладу отримували пенсію за померлого інваліда / newsper.net від 09.01.2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newsper.net/ua/article/region/3/theme/18?id=4461726&date=2014-01-09

[2] 50 тисяч греків отримували пенсії за померлих родичів / finance.ua від 15.01.2013 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/news/~/294824

[3] *Каха Бендукідзе*. Вибране з виступу в Київській школі економіки / Ліга.Бізнес від 29.07.2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biz.liga.net/all/all/stati/2801657-bendukidze-vash-parlament-bezumnyy-poteryano-5-mesyatsev-dlya-reform.htm

На нашу думку, на рівні закону необхідно закріпити обов'язок членів сім'ї померлого або його законних представників повідомляти про смерть пенсіонера. Сьогодні ця процедура не є імперативною. Переконані, що невиконання цього обов'язку повинно тягти за собою адміністративну відповідальність і обов'язкове стягнення з особи незаконно отриманих пенсійних виплат померлого пенсіонера.

Викликом для пенсійної системи України стали анексія Автономної Республіки Крим, а також проведення антитерористичної операції (АТО) на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської області.

Правовий статус пенсіонерів, які проживають на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим, визначається Порядком виплати пенсії та надання соціальних послуг громадянам України, які проживають на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя[1], затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 234. Порядок визначає механізм виплати пенсії та надання соціальних послуг громадянам України, які проживають на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя і не отримують пенсії та соціальні послуги від Пенсійного фонду Російської Федерації або інших міністерств та відомств, що здійснюють пенсійне забезпечення у Російській Федерації. Особи подають територіальному органові заяву про отримання пенсії відповідно до законодавства України із зазначенням місця проживання (реєстрації) та паспорт громадянина України (паспорт громадянина України для виїзду за кордон). Територіальний орган на підставі поданих документів надсилає запит щодо витребування пенсійної справи до органів Російської Федерації. Виплата пенсії після надходження пенсійної справи разом з документами про припинення виплати пенсії поновлюється з дати припинення виплати за місцем попереднього отримання пенсії.

Набуття громадянства Російської Федерації та початок отримання пенсії з Пенсійного фонду Російської Федерації є підставою для припинення виплати пенсії. Проте Порядком визначається також процедура поновлення виплати ПФУ пенсії. Передбачено також можливість отримання пенсії відповідно до міжнародного договору щодо соціального забезпечення, що укладений між Україною та Російською Федерацією.

Ситуація, що склалася в зоні АТО, була також врегульована постановою Кабінету Міністрів України "Деякі питання фінансування бюджетних установ, здійснення соціальних виплат населенню та надання фінансової підтримки окремим підприємствам і організаціям Донецької та Луган-

[1] Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку виплати пенсії та надання соціальних послуг громадянам України, які проживають на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя" від 2.07.2014 р. № 234. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/234-2014-п

ської областей”[1] від 7 листопада 2014 р. № 595. Цією постановою було передбачено, що міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, місцевим державним адміністраціям потрібно забезпечити: до 1 грудня 2014 р. переміщення бюджетних установ, підприємств та організацій, що належать до сфери їхнього управління, з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження (далі – тимчасово неконтрольована територія), у населені пункти, на території яких органи державної влади здійснюють свої повноваження в повному обсязі. Здійснюється переміщення лише тих бюджетних установ, підприємств та організацій, що в разі зміни місцезнаходження зможуть забезпечити провадження своєї діяльності. Цією ж постановою затверджено Тимчасовий порядок фінансування бюджетних установ, здійснення соціальних виплат населенню та надання фінансової підтримки окремим підприємствам і організаціям Донецької та Луганської областей[2].

Пунктом 2 Порядку передбачено, що в населених пунктах Донецької та Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження (далі – тимчасово неконтрольована територія), видатки з державного бюджету, бюджету Пенсійного фонду України та бюджетів інших фондів загальнообов’язкового державного соціального страхування здійснюються лише після повернення згаданої території під контроль органів державної влади. Казначейське обслуговування місцевих бюджетів за видатками та кредитуванням у населених пунктах на тимчасово неконтрольованій території здійснюється після повернення такої території під контроль органів державної влади.

Таким чином, уряд припинив будь-які соціальні виплати на території, що не підконтрольні Українській Державі. Це спричинило низку проблем у реалізації громадянами права на пенсію. Фактично відбувся поділ громадян на три категорії: (1) особи, які переїхали на підконтрольну Україні територію (внутрішні вимушені переселенці); (2) особи, які виїхали на територію Російської Федерації (зовнішні вимушені переселенці); (3) особи, що продовжують залишатися на окремих тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

Для першої категорії осіб виплата пенсії не припиняється, її переводять на дійсне місце проживання. Проте існує проблема у переведенні в тому, що відсутній єдиний реєстр пенсійних справ та пенсіонерів, а

[1] Постанова Кабінету Міністрів України “Деякі питання фінансування бюджетних установ, здійснення соціальних виплат населенню та надання фінансової підтримки окремим підприємствам і організаціям Донецької та Луганської областей” від 7.11.2014 р. № 595. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/595-2014-п

[2] Там само.

пенсійні справи (на паперових носіях) не всі вивезли з тимчасово окупованої території.

Для другої категорії осіб виплата пенсії призупиняється до моменту повернення в Україну та звернення із відповідним запитом до управлінь ПФУ про поновлення виплати пенсії.

Для третьої категорії осіб виплата пенсії не припиняється, а призупиняється. У цьому випадку або самим пенсіонерам, або їх законним представникам необхідно звернутися до управлінь ПФУ про відновлення пенсійних виплат, однак отримати пенсію можна буде тільки на підконтрольній Україні території.

Державою також ведеться централізований облік внутрішньо переміщених осіб, що передбачено Порядком оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи[1], що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 509.

Наведене вище стосується не тільки осіб, які вже отримували пенсію і є суб'єктами пенсійно-забезпечувальних правовідносин, але і для осіб, пенсія яким ще не призначена. Алгоритм дій той самий, як і під час звернення до управлінь ПФУ на підконтрольній території України. Звісно, така процедура складна, проте альтернативи їй нема до завершення АТО та повернення Автономної Республіки Крим під контроль України.

Таке рішення уряду викликало низку політичних спекуляцій щодо виконання останнім Конституції України. Так, колегія суддів окружного адміністративного суду міста Києва прийняла постанову за позовом соціально-незахищеної категорії мешканців міста Луганська в зоні АТО, інтереси яких забезпечує Інститут правової політики та соціального захисту самопроголошеної незаконної "ЛНР", до відповідача Кабінету Міністрів України за участю третіх осіб (Міністерства соціальної політики, Міністерства фінансів, Пенсійного фонду) про скасування та визнання протиправною постанову Кабінету Міністрів України від 7.11.14 року № 595 про заморожування виплат пенсій та соціальних доплат громадянам, що не переїхали із зони АТО. Суд частково задовольнив позов по цій справі № 826/18826/14 і скасував пункт 2 тимчасового порядку фінансування Донецької та Луганської області, затвердженого зазначеною постановою КМУ. Це означає, що після вступу рішення суду в законну силу всі пенсіонери, діти-сироти, матері-одиначки, учасники ВВВ та ЧАЕС, діти-інваліди й інші соціально незахищені категорії громадян почнуть отримувати свої законні кошти, а так само держава зобов'язана повернути їм усі виплати, які вони не отримують із липня

[1] Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Поряду оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, затверджений" від 01.10.2014 р. № 509. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-п

2014 року[1]. 1 березня 2015 року Пенсійний Фонд та Кабінет Міністрів України оскаржили рішення Окружного адміністративного суду.

На нашу думку, це питання потребує докладного пояснення. Дійсно, уряд припинив виплату пенсії громадянам на підставі, що не була раніше передбачена законодавством. Проте ключовою причиною прийняття постанови Кабінету Міністрів України про припинення виплат пенсій особам, які проживають на відповідних територіях, є не сам факт їхнього проживання на цих територіях, а неможливість виплати пенсії на територіях, де ці кошти держава не може відслідкувати. Фактично держава своїм рішенням убезпечила пенсіонерів від нецільового використання їхніх пенсій терористичними організаціями "ДНР" та "ЛНР". Уряд не позбавив пенсіонерів права отримувати пенсію, проте, враховуючи проведення антитерористичної операції на тимчасово окупованих територіях, уряд на час проведення останньої змінив порядок виплати пенсії. Отже, зміна порядку виплати пенсії, зміна місця отримання пенсії та припинення виплати пенсії є різними речами. Крім цього, немає точних даних, скільки саме пенсіонерів проживають на тимчасово окупованих територіях.

Сьогодні вже відомі спекуляції та порушення чинного законодавства при переведенні та виплаті пенсії особам, які проживають на тимчасово окупованих територіях. Так, у Луганській області співробітники СБУ припинили незаконну діяльність групи посадовців державних установ, які сприяли незаконному оформленню пенсій та нарахувань соціальних виплат псевдопереселенцям із тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей України. Встановлено, що чиновники управління Пенсійного фонду та управління праці й соціального захисту Марківського району Луганської області за грошову винагороду оформляли пенсії та соціальні виплати особам, які начебто переселилися на Марківщину. Однак з'ясовано, що ці люди навіть не бували у Марківці. Організатори розробили корупційний механізм надання "пенсійних послуг". Переоформлення кожної пенсії так званих "переселенців" на контрольованій Україною території вони оцінили у 1,5 тис. грн, чиновникам у Марківці, які через посередників отримували документи, з цієї суми перепадало по 200 грн. За попередніми підрахунками, у листопаді-грудні 2014 року зловмисники безпідставно оформили пенсії та виплати понад трьом тисячам мешканців окупованих територій, що коштувало державному бюджету України понад 9 млн грн. 17 січня 2015 року за матеріалами

[1] *Смелянська Я.* Київський адміністративний суд частково задовольнив позов луганських пенсіонерів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Інформаційний портал Харківської правозахисної групи "Права людини в Україні" від 12.02.15 р. http://khpg.org/index.php?id=1423754158

СБУ органами внутрішніх справ відкрито кримінальне провадження за ч. 3 ст. 368 Кримінального кодексу України[1].

Іншим прикладом припинення виплати пенсії є положення Закону України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи"[2] від 08.07.2011 р. № 3668, згідно з яким спеціальна пенсія, призначена в порядку та на умовах, передбачених законами України "Про статус народного депутата України", "Про наукову і науково-технічну діяльність", "Про державну службу" та ін. у разі повернення на посади, які надають право на спеціальну пенсію, припиняється, а пенсія виплачується в розмірі, обчисленому відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". Після звільнення з таких посад – у розмірі, обчисленому відповідно до спеціального закону. Така новела є позитивним кроком у напрямку встановлення соціальної справедливості в пенсійній системі України. Схожу позицію займає і І.Л. Бомбергер[3].

Об'єктом процедурно-організаційних правовідносин щодо припинення пенсійних виплат є рішення ПФУ, яке залежно від виду пенсії буде виконувати власну процедуру. У разі смерті пенсіонера ПФУ на підставі свідоцтва про смерть особи здійснює виплату не отриманої пенсії та закриває пенсійну справу з подальшою передачею її до архіву. На випадок переходу із спеціальної пенсії на загальну зміст рішення полягає у припиненні виплат, що обраховувалися за спеціальним законом, та початок здійснення виплат, які обраховуються за загальним законом. Таким чином, правовідносини зі спеціального пенсійного забезпечення припиняються, а пенсійне забезпечення на загальних підставах починається. Під час встановлення у передбаченому порядку іншої групи інвалідності або ж її відміни об'єктом потрібно вважати відповідне рішення МСЕК.

Зміст процедурно-організаційних правовідносин щодо припинення пенсійних виплат залежить від конкретного виду пенсійного забезпечення. Як правило, у припиненні виплати пенсії не зацікавлений жоден пенсіонер, а отже, у більшості випадків ПФУ своїм рішенням припиняє пенсійно-забезпечувальні відносини. Тільки за умови та бажання переходу із загальної пенсії на спеціальну, пенсіонер, який виявив таке

---

[1] СБУ викрила схему оформлення пенсій псевдопереселенцям // galinfo від 08.04.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/183268.html

[2] Закон України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи" від 08.07.2011 р. № 3668. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3668-17

[3] *Бомбергер І.Л.* Спеціальні пенсії за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Бомбергер Інна Леонідівна*. – Львів, 2015. – С. 133–134.

бажання, може виступати в ролі провоможного суб'єкта, а ПФУ, за подання необхідних документів – правозобов'язаного суб'єкта.

Метод правового регулювання процедурно-організаційних правовідносин щодо припинення пенсійних виплат залежить від виду правовідносин у пенсійному забезпеченні, від рівня пенсійної системи. Для солідарної та накопичувальної системи – це імперативний метод, для недержавного пенсійного забезпечення – диспозитивний. Якщо у солідарній системі ПФУ приймає рішення про припинення виплати пенсії, тоді це відбувається, як правило, на підставі об'єктивних обставин (смерть особи, зняття інвалідності тощо), хоча вони і можуть мати добровільну основу, наприклад, виїзд за кордон. Якщо ж говорити про припинення пенсійних виплат у недержавному пенсійному забезпеченні, то ці відносини регулюються пенсійним контрактом, яким визначаються форма, строк виплати, а також доля невиплаченої накопиченої пенсії на випадок смерті особи.

Моментом виникнення процедурно-організаційних правовідносин щодо припинення пенсійних виплат залежить від об'єктивних факторів: таким моментом може бути смерть особи, проходження МСЕК і її рішення щодо зняття інвалідності, повідомлення ПФУ про виїзд за кордон тощо. Момент виникнення цього виду процедурно-організаційних правовідносин залежить або від дій самої особи чи її представників, або від діяльності третіх суб'єктів (МСЕК, суд, відомості органів державної влади).

Моментом припинення процедурно-організаційних правовідносин щодо припинення пенсійних виплат є рішення ПФУ про припинення пенсійної виплати.

3.2.5. Процедурно-організаційні правовідносини щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади

Особливістю процедурно-організаційних правовідносини щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади є те, що особа, яка має право на пенсію, проте при зверненні до ПФУ її не отримала чи отримала у неповному обсязі, або при зверненні за перерахунком, отримала відмову в останнього, має право звернутися із скаргою до керівництва ПФУ або іншого органу виконавчої влади.

Погодитися варто з М.П. Капильським, який справедливо зауважує, що скарга в пенсійному забезпеченні є засобом захисту не тільки

суб'єктивного права на пенсію як елемента конкретного правовідношення, але і як елемент правового статусу[1].

Пунктом 11 ч. 2 ст. 64 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" визначено, що виконавча дирекція Пенсійного фонду зобов'язана письмово інформувати застрахованих осіб про набуття права на призначення пенсії і порядок її призначення, про призначення або відмову в призначенні пенсії, її розміру, порядку виплати, а також про можливість та умови переходу на інший вид пенсії та порядок оскарження рішень виконавчих органів Пенсійного фонду. Таким чином, якщо особа звернулася за призначенням пенсії і їй відмовили, ПФУ у відмові повинен зазначити порядок (процедуру) оскарження. Отже, обов'язок інформування лежить на ПФУ, що дозволяє особі використати правові механізми захисту права особи на пенсію.

Порядок оскарження, визначений ст. 105 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", у якій йдеться про те, що застраховані особи та члени їхніх сімей мають право на оскарження дій (бездіяльності) страхувальників, виконавчих органів Пенсійного фонду та їхніх посадових осіб відповідно до законодавства про звернення громадян, а також у судовому порядку.

Цією ж статтею передбачено право страхувальників на оскарження дій (бездіяльності) виконавчих органів Пенсійного фонду та їх посадових осіб у порядку підлеглості до вищого органу або посадової особи, а також у судовому порядку.

Оскарження дій страхувальників чи виконавчих органів Пенсійного фонду здійснюється у разі, якщо страхувальником або посадовими особами виконавчих органів Пенсійного фонду порушено права і законні інтереси застрахованих осіб, створено перешкоди для здійснення прав і законних інтересів таких осіб внаслідок дій чи бездіяльності страхувальника, посадових осіб виконавчих органів Пенсійного фонду чи прийнятого виконавчими органами Пенсійного фонду рішення або покладено на застраховану особу чи пенсіонера обов'язки, які не передбачені Законом.

Представники науки адміністративного права до певної міри справедливо відносять відносини між громадянами і ПФУ щодо звернення за призначенням або зі скаргою до корпусу адміністративних процедур. В.П. Тимощук класифікує відносини у цій сфері на "внутрішньоапаратні" та "зовнішньоспрямовані", в останній суб'єктом виступає особа, а отже, можна розрізняти процедуру "заявну" та "втручальну". Цей поділ збігається з німецькою правовою доктриною і у своїй основі має суб'єкта, за ініціативою якого починається провадження. Втручальну процедуру адміністративний орган за наявності правових починає самостійно. Автор

[1] *Копыльский М.П.* Цит. праця. – С. 96.

також наголошує на недостатній теоретичній опрацьованості цієї проблематики і, як наслідок, маємо недостатньо розвинене законодавство[1]. Вчений також зазначає, що однією із форм правового захисту особи у відносинах із публічною адміністрацією є інститут адміністративного оскарження, тобто оскарження рішень, дій чи бездіяльності до органу або посадової особи вищого рівня. З точки зору адміністративної процедури, адміністративне оскарження можна розглядати як один із видів адміністративної процедури або як факультативну стадію[2]. Цю позицію необхідно було розглянути, оскільки в межах системного підходу можна побачити, наскільки пенсійне забезпечення є комплексним утворенням, у якому тісно переплелися як публічні, так і приватні основи правового регулювання. Переконані, що розглядати правовідносини в пенсійному забезпеченні у відриві від першоджерел правового регулювання, – не відповідає всебічності наукового пошуку.

Доречно навести цитату В.О. Тарасової, яка свого часу слушно підкреслила, що процедурні відносини із розгляду спорів (звернення з скаргою до вищестоящих органів – *М.Ш.*) і непорозумінь, що виникають з питань соціального забезпечення і що входять до предмету права соціального забезпечення, – різноманітні і можуть виникати на різних стадіях реалізації громадянами свого права на вид соціального забезпечення[3]. Така думка набагато випередила свій час, оскільки і сьогодні, коли існують пенсійно-страхові відносини на цій стадії виникають проблемні питання, які можуть призвести до оскарження дій представників ПФУ.

Метою процедурно-організаційних правовідносини щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади є вирішення конфлікту між застрахованою особою/пенсіонером та ПФУ у позасудовому порядку. Спірні питання, які виникли на будь-якому етапі здійснення права на пенсію, завжди були, але їх ефективне вирішення є запорукою довіри до ПФУ та показником професіоналізму службовців.

На жаль, сьогодні цей механізм недостатньо задіяний у захисті пенсійних прав, що призводить до високих показників звернення особами до суду для захисту останніх у судовому порядку, про що йтиметься нижче. Перш за все причиною такого підходу є непрозорість самої інституції ПФУ, а також відсутність розуміння у службовців ПФУ, що "не особа для ПФУ, а ПФУ для особи".

---

[1] Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / автор-упорядник *В.П. Тимощук*. К.: Факт, 2003. – С. 24, 26.

[2] Там само. – С. 69–70.

[3] *Тарасова В.А.* Цит. праця. – С. 113.

Особливість цього різновиду процедурно-організаційних відносин є те, що вони існують тільки у солідарній пенсійній системі. Якщо ж говорити про систему недержавного пенсійного забезпечення, то, враховуючи договірний характер цих відносин та при виникненні спору, застрахована особа використовує механізм юрисдикційного захисту свого права через суд.

Як видно із цитованої ст. 105 Закону, спеціального порядку звернення для оскарження дій чи бездіяльності ПФУ немає, норма закону відсилає до Закону України "Про звернення громадян"[1] від 02.10.1996 № 393/96-ВР. На нашу думку, такий підхід є правильним і необхідності у створенні спеціальних процедур немає.

Стаття 1 цього Закону передбачає, що громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їхньої статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Частиною 4 ст. 3 Закону визначено, що скарга – це звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Стаття 4 цього ж Закону передбачає, що рішення, дії (бездіяльність) у сфері управлінської діяльності можуть бути оскаржені, якщо внаслідок них:

1. порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян);
2. створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод;
3. незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Закон визначає строки оскарження, порядок оскарження, вимогу до скарг, відповідальність за ігнорування звернень громадян.

Про проблему захисту права на соціальне забезпечення загалом говорить і В.А. Рудик, щоправда, авторка процесуально-організаційні правовідносини щодо оскарження дій ПФУ на місцях і вищестоящих органів називає адміністративними процедурами. Дослідниця, вивчивши роботу державних органів соціального захисту населення стосовно по-

[1] Закон України "Про звернення громадян" від 02.10.1996 № 393. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр

рядку вирішення спорів за участю громадян – суб'єктів права на соціальний захист, приходить до висновку, що адміністративний спосіб відновлення порушеного права на соціальний захист у сучасних умовах правозахисної діяльності є найбільш наближеним до громадян, однак недостатньо ефективним. Проаналізовані матеріали справ щодо адміністративного оскарження рішень та дій посадових осіб органів соціального захисту, а також матеріали річних звітів по роботі зі зверненнями громадян в органах соціального захисту дозволяють зробити висновки, що владний суб'єкт не зацікавлений реєструвати звернення громадян у формі скарги, розв'язувати спір на користь громадянина, оскільки таким чином він визнає недоліки у своїй роботі, що підриває його авторитет. Орган соціального захисту може задовольнити скарги громадян, зі змісту яких видно „явне" порушення права людини на соціальний захист з боку посадової особи, і обґрунтовано відмовляє в задоволенні, якщо питання, яке оскаржує громадянин, є спірним[1].

Аналіз законодавства також свідчить про існування проблеми правового регулювання адміністративного порядку вирішення спорів у сфері соціального захисту. По-перше, адміністративний порядок вирішення спорів у сфері соціального захисту регулюється положеннями різних нормативних актів, оскільки відсутній єдиний кодифікований акт. По-друге, їхній зміст має виключно матеріальний характер і не визначає конкретної процедури. Удосконалення правового регулювання пропонується шляхом закріплення в окремому розділі кодифікованого акту („Спори в сфері соціального захисту") основних положень щодо розгляду спорів в адміністративному порядку та деталізувати ці положення у надвідомчому спеціальному нормативному акті – постанові Кабінету Міністрів України[2]. Такі пропозиції мають не тільки теоретичну цінність, але і практичний характер, оскільки покращення досудового механізму вирішення спорів у розрізі держави є і дешевшим, і ефективнішим.

Суб'єктів процедурно-організаційних правовідносин щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади можна поділити на дві групи: ті, хто оскаржує, застраховані особи / пенсіонери (скаржники) та ті, до кого адресована скарга (управління ПФУ та інші органи виконавчої влади (відповідачі).

Що стосується скаржників, то звернення до органів державної влади може відбуватися на будь-якому етапі пенсійного процесу (страхування, оформлення та виплата пенсії). Проте, якщо це звернення відбувається на етапі страхування, то, відповідно, і суб'єкт (застрахована особа) повинна володіти повною правосуб'єктністю як учасник пенсійно-страхових

[1] *Рудик В.А.* Юридичні гарантії права людини на соціальний захист в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *В.А. Рудик*. – Харків, 2007. – С. 16.

[2] Там само. – С. 16.

відносин. На етапі звернення за призначенням пенсії, перерахунку пенсії, переведення на іншу пенсію суб'єкту достатньо володіти пенсійною правоздатністю, оскільки відсутність дієздатності у особи-пенсіонера не є підставою відмови в оскарженні рішень, дій/бездіяльності ПФУ і може здійснюватися через законних представників.

Особливим суб'єктом цього виду процедурно-організаційних відносин є військовослужбовці, оскільки вони можуть зі скаргами звертатися не тільки в органи виконавчої влади, але і військові комісаріати, які видають відповідні довідки про підтвердження пенсійної правоздатності.

Окремо необхідно розкрити питання призначення пенсії по інвалідності. Йдеться про встановлення медичного факту інвалідності, якому надають юридичної форми і сили, що дає право на отримання відповідного виду пенсійного забезпечення. У цьому контексті необхідно виокремити можливість оскарження рішення, дій чи бездіяльності МСЕК, які є загального та спеціалізованого профілю. Медико-соціальні експертні комісії утворені в Україні 1992 року на заміну радянським лікарсько-трудовим експертним комісіям і регулюються Положенням про медико-соціальну експертизу[1], затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1317. Отже, особа має право скаржитися на МСЕК районного рівня до обласного центру (бюро) медико-соціальної експертизи, Департаменту охорони здоров'я відповідної області чи Міністерства охорони здоров'я. Результати медичного огляду та дані осіб, які пройшли МСЕК заносяться до Централізованого банку даних з проблем інвалідності. Наслідком оскарження рішення районної МСЕК може бути зобов'язання провести повторний огляд та вивчення історії хвороби на предмет встановлення інвалідності чи зміни групи інвалідності, безпосереднє вивчення історії хвороби особи самими бюро. В особливо складних випадках Центральна медико-соціальна експертна комісія МОЗ, обласна, центральна міська комісія та МОЗ можуть направляти осіб, що звертаються для встановлення інвалідності, для проведення медико-соціального експертного обстеження до клініки Українського державного науково-дослідного інституту медико-соціальних проблем інвалідності (м. Дніпропетровськ) та Науково-дослідного інституту реабілітації інвалідів (м. Вінниця). Після обстеження зазначені науково-дослідні установи складають консультативні висновки, які для комісії мають рекомендаційний характер.

Про недосконале законодавство та про зловживання у своїй діяльності МСЕК зазначає і Н.П. Коробенко, адже досить часто на практиці

[1] Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про медико-соціальну експертизу" від 3.12.2009 р. № 1317. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-п

виникають ситуації, коли особа, яка має захворювання, що призводить до обмеження її життєдіяльності, визнається МСЕК фактично здоровою[1].

В окремих випадках (для військовослужбовців, чорнобильців) МСЕК встановлює причинний зв'язок між хворобою (інвалідністю) і сферою діяльності, щоб отримувати спеціальну пенсію.

Пунктом 25 Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності[2], затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1317, передбачено, що рішення комісії може бути оскаржене до суду в установленому законодавством порядку. Результатом такого оскарження може бути тільки призначення повторного огляду, оскільки суд не може ні встановити, ні зняти інвалідність.

Суб'єктами, до яких адресована скарга на рішення, дії чи бездіяльність управлінь ПФУ, можуть бути будь-які органи виконавчої і навіть законодавчої влади (народний депутат), проте основними суб'єктами є обласні управління ПФУ та Пенсійний фонд України, оскільки саме цей державний орган призначає, перераховує та припиняє виплату пенсій. До інших органів виконавчої влади, куди зі скаргами звертаються громадяни, є Міністерство соціальної політики, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Президент України, Прем'єр-Міністр України. Так, за даними ПФУ у 2013 році до органів Пенсійного фонду надійшло 604,8 тис. звернень громадян. Найчастіше в них порушувалися питання про призначення та перерахунок пенсій – 240,5 тис. звернень (41,1% від загальної кількості звернень) та роз'яснення чинного пенсійного законодавства –162,3 тис. звернень (27,7%)[3]. Протягом січня – березня 2014 року до органів Пенсійного фонду України надійшло 130,4 тис. звернень громадян. Кількість звернень до регіональних та територіальних управлінь Фонду за звітний період порівняно з аналогічним періодом 2013 року зменшилась в 1,4 рази. У своїх зверненнях до органів Фонду громадяни найчастіше порушували питання щодо правильності призначення та перерахунку пенсій – 53,6 тис. звернень (42,2 відсотка від загальної кількості звернень, які надійшли до підвідомчих установ Фонду); роз'яснення чинного пенсійного законодавства – 37,2 тис. (29,3 відсотка); сплати обов'язкових платежів – 5,1 тис. (4,1 відсотка).

---

[1] *Коробенко Н.П.* Удосконалення правового регулювання пенсійного забезпечення по інвалідності у солідарній пенсійній системі України. В кн. Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: моногр. / *Н.М. Хуторян, М.М. Шумило, М.П. Стадник* [та ін.]. К.: Ін Юре, 2012. – С. 151.

[2] Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності" від 03.12.2009 р. № 1317. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-п

[3] Офіційний вес-сайт Пенсійного фонду України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=214335&cat_id=96756

Крім того, в органах Фонду надаються послуги в електронному вигляді через веб-портал електронних послуг Пенсійного фонду України. За допомогою цього сервісу громадяни мають можливість отримати довідкову інформацію, а в разі реєстрації на веб-порталі – й власні індивідуальні відомості в системі персоніфікованого обліку. Доступ до інформації, розміщеної на веб-порталі, здійснюється відповідно до Порядку надання органами Пенсійного фонду України послуг в електронному вигляді[1], затвердженого постановою правління Фонду від 07.09.2012 за № 16–1. Станом на 01.04.2014 у базі даних верб-порталу зареєстровано понад 98 тис. осіб[2].

Запровадження можливості оскарження рішень управлінь ПФУ в електронній формі є суттєвим кроком уперед щодо підвищення ефективності досудового оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів ПФУ. Відповідні зміни щодо електронного звернення можуть бути внесені і до Закону України "Про звернення громадян". Так, у Верховній Раді України зареєстрований законопроект № 2299 від 03.03.2015 р. "Про внесення змін до Закону України "Про звернення громадян" щодо електронного звернення та електронної петиції"[3]. На досудовій формі оскарження особливо наголошують представники науки адміністративного права, так, Д.В. Лученко зазначає, що питання визнання або невизнання електронної форми звернення вже не стоїть. Вже давно назріла необхідність законодавчого "переведення" звернень, оформлених у формі електронного документа, у ранг офіційних, для цього є всі необхідні передумови. По-перше, ст. 8 Закону України "Про електронні документи та електронний документообіг"[4] від 22.05.2003 р. № 851 встановлено правовий статус електронного документа та його копії. Відповідно до цієї статті юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму. По-друге, не виникає проблем із встановленням автентичності такого документа, оскільки вона забезпечується наявністю електронного цифрового під-

[1] Постанова правління Пенсійного фонду Уряїни "Про затвердження Порядку надання органами Пенсійного фонду України послуг в електронному вигляді" від 07.09.2012 р. № 16-1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1565-12

[2] Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=216095&cat_id=96756

[3] Проект закону "Про внесення змін до Закону України "Про звернення громадян" щодо електронного звернення та електронної петиції" від 03.03.2015 р. реєстрац. номер 2299. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54267

[4] Закон України "Про електронні документи та електронний документообіг" від 22.05.2003 р. № 851. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851-15

пису. Однак від останнього можна відмовитися, як це зроблено у деяких країнах, наприклад у Білорусі. До переваг електронної скарги з точки зору скаржника належать: 1) простота оформлення (заповнення форми на сайті державного органу) і подачі (надсилання на електронну пошту через портал); 2) швидкість отримання адресатом (скарга надходить миттєво) та загальне скорочення терміну отримання рішення по скарзі; 3) дійсна безкоштовність (нема потреби ані в папері, ані в поштових витратах). До переваг з точки зору органів публічної влади можна назвати: 1) значне заощадження матеріальних ресурсів, що витрачаються на діловодство (витрати на папір, канцелярські вироби, приміщення та приладдя для зберігання скарг тощо); 2) забезпечення дійсної оперативності, через отримання скарг, інформації про стан на підконтрольному об'єкті, що дозволить так само швидко застосувати заходи оперативного втручання з метою виправлення ситуації. Крім цього, дослідник вказує на один із перспективних напрямків розвитку електронних звернень у формі встановлення в приміщеннях органів державної влади, що надають адміністративні послуги електронних терміналів, за допомогою яких кожному відвідувачеві має надаватися можливість залишити свій відгук про роботу органу[1]. Такі ідеї потребують загальної підтримки і повинні бути запровадженні, зокрема в сфері пенсійного забезпечення.

Об'єктом процедурно-організаційних правовідносини щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади є: (1) рішення про відмову у призначенні чи перерахунку пенсії або рішення, яким призначено пенсію у розмірі нижчому, від тієї, яка підтверджується юридичними фактами; (2) протиправні дії управлінь ПФУ (вимога подати документи, які не передбачені законодавством); (3) бездіяльність управлінь ПФУ (порушення строків призначення чи перерахунку пенсії). Об'єднуючим елементом цих трьох різновидів є:

по-перше, порушення права на пенсію безпосередньо (відмова у призначенні пенсії) або опосередковано (непризначення пенсії з підстав відсутності даних, які не є потрібними для її обчислення або порушення строків призначення);

по-друге, усі вони оформляються як скарга, яка може бути подана в: (1) письмовій, (2) усній, (3) електронній формах.

Важливо зазначити, що однією із ключових відмінностей процедурно-організаційних правовідносин щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади та процесуально-захисних пра-

[1] *Лученко Д.В.* Адміністративне оскарження як механізм захисту прав людини: окремі проблеми розвитку / *Д.В. Лученко* / Сучасна адміністративно-правова доктрина захисту прав людини: тези доп. та наук. повідомлень учасників наук.-практ. конф. – Х.: Право, 2015. – С. 33–37.

вовідносин є те, що перші оформляються скаргою, а другі – позовом до суду.

Важливим аспектом розрізнення цих двох видів правовідносин у пенсійному забезпеченні полягає в тому, що процедурно-організаційні правовідносини не є кінцевими, вони можуть бути в подальшому оскаржені у юрисдикційній формі, натомість процесуально-захисні відносини передбачають прийняття рішення судом, і якщо воно набрало законної сили, повинне виконуватися. Результати ж процедурно-організаційних відносин можуть бути предметом судового розгляду.

Зміст процедурно-організаційних правовідносин щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади у цьому виді правовідносин структурується так, що скаржник (застрахована особа/пенсіонер) має право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності управлінь ПФУ до вищестоящих органів, тобто є правочинним. Вищестоящі органи ПФУ (обласні управління чи ПФУ) зобов'язані дати відповідь та вжити заходів щодо усунення протиправних дій/бездіяльності управлінь ПФУ сприяти у прийнятті рішення на користь застрахованої особи або пенсіонера, якщо для цього є усі правові підстави. Однак, у разі необхідності уточнення змісту скарги, ПФУ правомочний звернутися до скаржника щодо надання інформації, яка пришвидчить розгляд скарги і за необхідних підстав, дозволить усунути порушення чи вирішити скаргу по суті.

Методом правового регулювання процедурно-організаційних правовідносини щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади чітко регламентований нормами закону і є імперативним. Звернутися зі скаргою до органів державної влади – це право особи, проте в органа державної влади виникає імперативний обов'язок відреагувати на таке звернення. Ці відносини можна охарактеризувати як відносини координації. Координація передбачає спільний руху особи та органу державної влади для здійснення права на пенсію.

Моментом виникнення процедурно-організаційних правовідносини щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади є факт звернення та реєстрації вищестоящим органом скарги на рішення, дій чи бездіяльності ПФУ. Як зазначалося вище, це може бути лист, надісланий поштою, лист, надісланий електронною поштою, або усне повідомлення на прийомі громадян.

Моментом припинення процедурно-організаційних правовідносини щодо оскарження дій ПФУ на місцях до вищестоящих органів виконавчої влади є відправлення відповіді на скаргу, але не пізніше місячного строку, як це передбачено Законом України "Про звернення громадян". Отже, ці відносини тривають один місяць.

3.3. ПЕНСІЙНО-ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

Пенсійно-забезпечувальні правовідносини у пенсійному забезпеченні, як уже наголошувалося раніше, є основою функціонування всієї пенсійної системи, її метою, основним видом правовідносин пенсійного забезпечення, завдяки якому виникають пенсійно-страхові, процедурно-організаційні правовідносини.

Як слушно зауважує В.І. Максимовський, виплата пенсії – завершальна стадія процесу пенсійного забезпечення[1], Т.О. Тарасова характеризує її, як самостійну стадію в реалізації суб'єктивного права на пенсію[2].

Пенсійно-забезпечувальні правовідносини – це найбільш детально вивчений вид правовідносин. З моменту прийняття перших пенсійних законів, цей вид відносин аналізувався з позиції теорії права та правозастосування. Пенсійні правовідносини (пенсійно-забезпечувальні – *М.Ш.*) розроблялися низкою науковців у галузі права соціального забезпечення. Вагомий внесок у цьому напрямку зробив один із засновників галузі – В.С. Андрєєв, який у своїй докторській дисертації[3] дослідив проблеми правовідносин у соціальному забезпеченні загалом та пенсійного забезпечення зокрема. Цій роботі передувало монографічне дослідження щодо правовідносин із державного соціального страхування[4]. Проблема пенсійних правовідносин також розробляли такі науковці: Є.І. Астрахан[5],

---

[1] *Максимовский В.И.* Управление социальным обеспечением: моногр. / *В.И. Максимовский.* – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 158.

[2] *Тарасова В.А.* Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении: моногр. / *В.А. Тарасова*– М.: Юрид. лит., 1978. – С. 81.

[3] *Андреев В.С.* Право граждан СССР на материальное обеспечение в старости и нетрудоспособности и его юридические гарантии: автореф. дис. ... доктор. юр. наук: 12.00.05 / *С. В. Андреев.* – М., 1966. – 40 с.

[4] *Андреев В.С.* Правоотношения по государственному социальному страхованию в СССР / *В.С. Андреев.* – М.: МГУ, 1962. – 232 с.

[5] *Астрахан Е.И.* Некоторые вопросы пенсионного правоотношения по советскому трудовому праву / *Е.И. Астрахан* // Ученые записки. Всесоюз ин-т юрид. наук (ВИЮН). – 1962. – Вып. 14. – С. 151–183.

В.А. Ачаркан[1], Я.М. Фогель[2], частково проблематику пенсійних правовідносин підіймала в роботі М.С. Сахіпова[3] та інші радянські вчені, внесок яких став основою подальших наукових пошуків із права соціального забезпечення після проголошення незалежності України.

Першим, як уже наголошувалося, науковим дослідженням пенсійних правовідносин на рівні дисертації, була робота Т.В. Красильнікової "Пенсійні правовідносини і загальні підстави їх виникнення"[4] (1972). Дослідниця виокремлює низку ознак пенсійних правовідносин: (1) вони мають чітко визначену спрямованість – забезпечити "просування" певних грошових сум від органів соціального забезпечення до пенсіонера; (2) мають особливу внутрішню структуру; (3) є різновидом майнових правовідносин; (4) майнові виплати органами соціального забезпечення безоплатні, цим вони схожі на аліментарні відносини в сімейному праві[5]. З наведених ознак пенсійних правовідносин випробування часом не витримала тільки одна ознака – ознака щодо аліментарності. Це зумовлено тим, що пенсійне забезпечення відмовилося від принципу аліментарності та повністю вибудуване на основі пенсійно-страхових правовідносин.

Ключове місце у розробці пенсійних правовідносин належить О.Д. Зайкіну, який присвятив їм докторську дисертацію і однойменну монографію "Правовідносини по пенсійному забезпеченню"[6] (1974).

Для подальшого розкриття поставленої наукової проблеми необхідно наголосити, що наукові підходи в цьому монографічному дослідженні є відмінними від класичних прийомів вивчення правовідносин у пенсійному забезпеченні. У роботі обстоюється позиція, що пенсійне правовідношення, яке неодноразово було предметом аналізу та синтезу науковців, необхідно розглядати виключно як пенсійно-забезпечувальне правовідношення, оскільки інші види правовідносин хоча і мають прямий або опосередкований стосунок до нього, проте є іншими за своєю правовою природою. Саме тому, на нашу думку, під час вивчення правовідносин у пенсійному забезпеченні необхідно відійти від концепції комплексного правовідношення, яке включає і страхові, і процедурні, і процесуальні відносини. Такий підхід був виправданий у межах радянської теорії

---

[1] *Ачаркан В.А.* Государственные пенсии / *В.А. Ачаркан.* – М.: Юрид. лит., 1967. – 168 с.

[2] *Фогель Я.М.* Право на пенсию и его гарантии: моногр. / *Я.М. Фогель.* – М.: Юрид. лит., 1982. – 145 с.

[3] *Сахипов М.С.* Правовое регулирование пенсионного обеспечения колхозников / *М.С. Сахипов.* – Алма-Ата: Акад. наук КазССР, 1966. – 146 с.

[4] *Красильникова Т.В.* Пенсионные правоотношения и общие основания их возникновения автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.713 / *Т.В. Красильникова.* – Свердловск, 1972. – 20 с.

[5] Там само. – С. 8–9.

[6] *Зайкин А.Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению: моногр. / *А.Д. Зайкин.* – М.: Изд. МГУ, 1974. – 191 с.

пенсійного забезпечення, що зумовлено відсутністю страхових начал та відсутністю юрисдикційного захисту, натомість ґрунтувався на аліментраних засадах. Крім цього, пенсійне забезпечення обмежувалося виключно одним рівнем – солідарною пенсійною системою. Імперативний метод правового регулювання цих відносин був логічно-обґрунтованим. Сьогодні ж, за умови існування ще двох рівнів пенсійної системи, динамікою методів правового регулювання концепція комплексного пенсійного правовідношення не враховує низки особливостей останніх, що призводить до суттєвих проблем у правозастосуванні. У роботі зроблено відхід від класичної концепції комплексного пенсійного правовідношення і розроблено концепцію комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні, яка дозволяє проаналізувати фактичні відносини більш детально та всебічно. Тому вивчення пенсійно-забезпечувальних (пенсійних) правовідносин здійснюється виключно з позиції того, що вони є хоча і ключовими, проте елементом цілого комплексу правовідносин – стадією пенсійного процесу. Такий підхід дозволить сформулювати висновки щодо необхідності відмови від ідеології утриманства та переходу від пасивної пенсійної політики до активної, суть якої полягає у домінуванні як на законодавчому, так і суспільному рівні принципу самовідповідальності.

У наукових дослідженнях пенсійного забезпечення окреме місце належить класифікації пенсійних правовідносин. Однією із основних, що є виправданим, є класифікація останніх залежно від виду пенсійного забезпечення. Йдеться про поділ на пенсію за віком, по інвалідності та у зв'язку із втратою годувальника. Саме ці види пенсійних виплат будуть проаналізовані з позиції теорії правовідносин.

Метою пенсійно-забезпечувальних відносин, як це видно із назви, є пенсійне забезпечення у вузькому розумінні цього слова, тобто виплата пенсії. Здійснення пенсійної виплати можливе за умови проходження усіх визначених законодавством або пенсійним контрактом умов. Результатом проаналізованих вище пенсійно-страхових, процедурно-організаційних правовідносин є початок пенсійної виплати. Якщо попередні правовідносини характеризуються активністю застрахованої особи або її представників, то коли особа набуває правового статусу пенсіонера і виникають пенсійно-забезпечувальні правовідносини, ця стадія пенсійного процесу характеризується пасивністю останнього, за винятком випадків, коли особа хоче здійснити перерахунок пенсії або перейти на інший вид пенсійного забезпечення. Сучасна дослідниця пенсійного забезпечення І.Л. Бомбергер мету пенсії розуміє як компенсацію втраченого заробітку або іншого доходу[1]. Дозволимо собі з такою позицією не погодитися. Термін "компенсація" має цивілістичне походження і асоціюється із завданою шкодою, яка згодом повинна бути компенсована/відшкодована.

[1] *Бомбергер І.Л.* Спеціальні пенсії за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Бомбергер Інна Леонідівна*. – Львів, 2015. – С. 67.

Якщо говорити про пенсійне забезпечення, то про жодну компенсацію не йдеться. Особа забезпечує своє право на пенсію шляхом страхування і в неї виникає право не на компенсацію, а на пенсію, яку особа собі "заробила", "гарантувала". Частково компенсаційний характер може носити пенсія по інвалідності, однак і тут ключову роль відіграють страхові внески. У юридичній конструкції компенсації завжди є два суб'єкти: той, хто завдав шкоди і той, хто зазнав шкоди. Якщо застосовувати цю формулу до пенсійних відносин, то вона не працює з об'єктивних причин. Застосувати механізм компенсації заробітку щодо пенсії у зв'язку із втратою годувальника взагалі видається неможливим, оскільки непрацездатні члени сім'ї заробітку взагалі не мали.

Метою пенсійно-забезпечувальних правовідносин є перманентна виплата пенсії (виключно у грошовому еквіваленті) для реалізації пенсіонером своїх прав та свобод. Необхідно пам'ятати, що пенсія це не тільки соціальне право, воно ще є і правом майновим, адже отримані кошти є власністю особи. Саме такий підхід сповідується у країнах Європейського Союзу, що, на нашу думку, є правильним. Оскільки, як уже наголошувалося, матеріальна самостійність осіб похилого віку (людини) є однією із ознак її гідності, а остання, як вказано у ст. 3 Конституції України, поряд із життям, здоров'ям, честю, недоторканістю і безпекою є найвищою соціальною цінністю. Саме тому пенсійна реформа є однією із базових у демократичних країнах.

Суб'єктний склад пенсійно-забезпечувальних відносин залежать від виду пенсійного забезпечення та рівня пенсійної системи. Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що суб'єктом пенсійно-забезпечувальних відносин загалом є правоздатний суб'єкт. Як уже наголошувалося вище, правосуб'єктність (правоздатність у поєднанні з дієздатністю) необхідна тільки для пенсійно-страхових відносин, якщо ж особа з тих чи тих причин втрачає дієздатність, проте зберігає правоздатність, то останньої цілком достатньо, щоб залишатися суб'єктом пенсіонування.

Суб'єктів пенсійно-забезпечувальних відносин можна розглядати як з позиції рівня пенсійної системи (солідарний, накопичувальний, недержавний), так і конкретних видів пенсійного забезпечення.

Суб'єктами солідарної пенсійної системи є, з одного боку, управління ПФУ, яке не тільки акумулює пенсійні внески, але їх і розподіляє між пенсіонерами. ПФУ в солідарній системі виконує різні функції, у пенсійно-страхових – функцію страховика, у процедурно-організаційних – юридично підтверджує пенсійну правоздатність особи, у пенсійно-забезпечувальних відносинах здійснює виплату пенсії, а за умови виникнення процесуально-захисних відносин, – функцію відповідача або позивача. Незалежно від виду пенсійного забезпечення ПФУ є учасником цих відносин. Перш ніж перейти до конкретних видів

пенсійного забезпечення окремо необхідно зупинитися на місці та ролі фондів, які здійснюють пенсійні виплати. Українське законодавство їх розмежовує на три види: пенсія за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника.

У солідарній пенсійний системі – це Пенсійний фонд України, його правовий статус, визначений Положенням про Пенсійний фонд України[1], що затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 р. № 280. Пункт 1 визначає, що Пенсійний фонд України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики, що реалізує державну політику з питань пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню. За підпунктом 6 ч. 4 Положення, однією із функцій ПФУ є забезпечення своєчасного і в повному обсязі фінансування та виплати пенсій, допомоги на поховання та інших виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України й інших джерел, визначених законодавством.

Враховуючи той факт, що ПФУ є центральним органом виконавчої влади, то правосуб'єктність останнього лежить у площині адміністративного права. Очевидно, що необхідно говорити про адміністративну правосуб'єктнійсть, з одного боку, та пенсійну (щодо участі у правовідносинах із пенсійного забезпечення) з іншого. Йдеться про те, що ПФУ, як і інші органи державної влади, має права та обов'язки, з чого, власне, і складається його компетенція. З цього приводу професор В.К. Колпаков зазначає, що, по-перше, це надана і гарантована державою шляхом закріплення в правових нормах міра можливої (дозволеної) поведінки цієї особи, по-друге, це покладена державою і закріплена в правових нормах міра належної поведінки якоїсь особи. Поняття адміністративної правосуб'єктності, визначається як здатність особи мати і реалізовувати (здійснювати) безпосередньо або через свого представника надані їй нормами права – суб'єктивні права і обов'язки. В органах державної влади адміністративна правосуб'єктність виявляється у нормативно закріпленій за ними компетенції, тобто в сукупності їх юридично-вдадних повноважень (прав і обов'язків), що надаються їм для виконання відповідних завдань і функцій[2]. Таким чином, правовий статус ПФУ визначається законодавством і визнається суб'єктом адміністративного права, який

[1] Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України" від 23.07.2014 р. № 280. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/go/280-2014-п

[2] *В.К. Копаков* Поняття адміністративної правосуб'єктності та адміністративно-правового статусу. В кн. Адміністративне право України. Академ. курс: підруч. У 2-х т. – Т. 1 Загальна частина / Ред. колегія: *В.Б. Авер'янов*. (голова). – К.: Юридична думка, 2004. – С. 191–192.

має спеціальну компетенцію щодо здійснення діяльності в пенсійному забезпеченні.

Доречно буде у контексті суб'єктів соціально-захисних правовідносин загалом та пенсійних зокрема, згадати думку Н.Б. Болотіної, яка вказує, що серед надавачів соціальних виплат та послуг розрізняються суб'єкти, спеціально створені для здійснення соціального захисту населення (спеціальні страхові і не страхові фонди, ПФУ тощо), і органи, для яких здійснення соціального захисту становить лише частину їхньої компетенції (Міністерство соціальної політики, місцеві державні адміністрації)[1].

Пенсійний фонд у Накопичувальній пенсійній системі, його правовий статус є одним із дискусійних проблем системи пенсійного забезпечення України. Це зумовлено цілою низкою аспектів, одним із яких є те, що пенсійне законодавство постійно змінюється, а накопичувальний (другий рівень) пенсійної системи не запроваджується. Крім цього, залишається відкритим питання форми власності накопичувальних фондів: державна чи приватна.

Згідно із Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" накопичувальний пенсійний фонд (далі – Накопичувальний фонд) – це цільовий позабюджетний фонд, який створюється відповідно до Закону, акумулює страхові внески застрахованих осіб, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках та інвестуються з метою отримання інвестиційного доходу на користь застрахованих осіб, пенсійні активи якого використовуються для оплати договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, а у випадках, передбачених Законом, членам їхніх сімей чи спадкоємцям та на інші цілі, передбачені Законом.

Відповідно до ст. 78 Накопичувальний фонд створюється Пенсійним фондом як цільовий позабюджетний фонд. Адміністративне управління Накопичувальним фондом здійснює виконавча дирекція Пенсійного фонду. Управління пенсійними активами Накопичувального фонду здійснюють компанії з управління активами. Рахунки Накопичувального фонду відкриваються виконавчою дирекцією Пенсійного фонду в зберігачі.

Як слушно зазначає О.І. Кульчицька, незважаючи на те, що сьогодні Накопичувальний фонд не діє, його правовий статус закріплено Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". Як і Пенсійний фонд України, накопичувальний фонд не є повною мірою самоврядним. Можна припустити, що накопичувальний фонд стане

[1] *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту України: навч. посіб. / *Н.Б. Болотіна* – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 161.

одним із соціальних страхових фондів, правовий статус якого характеризується певними особливостями[1].

Вищенаведене має суттєве значення для аналізу пенсійно-страхових відносин, але менше – для пенсійно-забезпечувальних, оскільки суть останніх зводиться до виплати пенсії.

Правосуб'єктність накопичувального пенсійного фонду виникає у останнього з моменту виникнення права здійснювати пенсійно-страхову діяльність, тобто отримання відповідної ліцензії.

Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 09.07.2003 № 1057–IV визначає, що недержавний пенсійний фонд (далі – пенсійний фонд) – юридична особа, створена відповідно до Закону, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду у визначеному Законом порядку. Різновидами недержавних пенсійних фондів є:

- корпоративний пенсійний фонд, засновником якого є юридична особа-роботодавець або декілька юридичних осіб-роботодавців та до якого можуть приєднуватися роботодавці-платники;
- професійний пенсійний фонд, засновником (засновниками) якого можуть бути організації роботодавців, їх об'єднання, об'єднання громадян, професійні спілки, їх об'єднання або фізичні особи, пов'язані за родом їх професійної діяльності (занять), визначеної у статуті фонду. Учасниками такого фонду можуть бути виключно фізичні особи, пов'язані за родом їх професійної діяльності (занять), визначеної у статуті фонду, а також фізичні особи, які є працівниками організацій роботодавців, їх об'єднань, членами або працівниками професійних спілок, їх об'єднань, які створили такий фонд.

Метою їх створення є виплата пенсії, тобто здійснення пенсійно-забезпечувальних відносин в умовах ринкової економіки, залучення пенсійних фондів недержавної форми власності дозволяє зменшити навантаження на солідарну пенсійну систему та диверсифікувати як пенсійні внески, так і пенсійні виплати. Зауважмо, що недержавні пенсійні фонди є повноцінними учасниками фінансових ринків. Йдеться про те, що з одного боку, недержавні пенсійні фонди є суб'єктами пенсійно-страхових, пенсійно-забезпечувальних відносин, з іншого боку – суб'єктами фінансового права.

Якщо пенсійний фонд виступає зобов'язаним суб'єктом пенсійно-забезпечувальних відносин, то правоможним суб'єктом виступає уже

[1] *Кульчицька О.І.* Суб'єкти права соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Кульчицька Олена Іванівна*. – Львів, 2007. – С. 149–150.

не застрахована особа, а пенсіонер, тобто особа, яка має право на пенсійну виплату конкретного виду та в конкретному розмірі. У цьому сенсі варто проаналізувати суб'єктів-отримувачів різних видів пенсійно-забезпечувальних відносин, оскільки їх правовий статус не є однаковим.

Пенсійно-забезпечувальні правовідносини мають низку ключових відмінностей, тому розглядати їх через узагальнення може призвести до помилок, саме тому виникає необхідність детального аналізу суб'єктів-отримувачів, об'єктів та змісту, кожного виду пенсійної виплати окремо.

3.3.1. Пенсія за віком

Як уже наголошувалося, це найпоширеніший вид пенсійного забезпечення і один із найдетальніше вивчених. В Україні цей вид пенсійних відносин був досліджений у працях: Н.Б. Болотіної, Н.М. Хуторян, С.М. Прилипка, С.М. Синчук, І.О. Гуменюк, В.М. Андріїва, В.В. Андріїв, І.Ю. Михайлової, І.В. Оклей, А.А. Ширант, О.Л. Кучми, О.В. Горбатенко та ін. Враховуючи здобутки української науки права соціального забезпечення щодо порушеного питання, можна зробити такі висновки.

Суб'єктом пенсійно-забезпечувальних відносин за віком є особа, яка досягла визначеного законом віку. Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" дає більш розширене визначення, а саме, пенсіонер – особа, яка відповідно до закону отримує пенсію, довічну пенсію, або члени її сім'ї, які отримують пенсію в разі смерті цієї особи у випадках, передбачених законом. Законодавча дефініція включає усі види пенсійного забезпечення, однак суб'єктний склад у сенсі пенсіонера-отримувача в них відмінний, тому це визначення можна взяти тільки за основу аналізу. Йдеться про те, що юридичним фактом, завдяки якому особа набуває пенсійної правоздатності є пенсійний вік, тобто презумпція вікової непрацездатності. Вперше цей термін до наукового обігу ввела С.М. Синчук на рівні дисертаційного дослідження (1999), згодом ця ідея набула розлогого наукового викладу в подальших працях дослідниці. Вчена доводить, що потрібно розрізняти об'єктивно-фізіологічну непрацездатність, тобто за станом здоров'я чи при неповнолітті, та об'єктивно-юридичну, тобто, коли закон дозволяє вже не працювати незалежно від того, може чи не може особа виконувати певну трудову діяльність. Непрацездатність можна також класифікувати на реальну та презюмовану: реальна відображається у відсотках втрати працездатності та визначається МСЕК; презюмована непрацездатність

настає при досягненні законодавчо визначеного віку. Презумпція вікової непрацездатності лежить в основі пенсії за віком[1].

Диференціація пенсійного віку в Україні є широкою і не завжди виправданою, проте динаміка змін у сфері спеціального пенсійного забезпечення говорить про чітку тенденцію до уніфікації пенсійного віку. Аналіз чинного законодавства дозволяє здійснити класифікацію пенсійного віку залежно від суб'єктного складу:

1) загальний пенсійний вік (60 років для жінок та для чоловіків) –Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування";

2) пільговий пенсійний вік (50 для жінок та 55 для чоловіків) – Закон України "Про пенсійне забезпечення";

3) спеціальний пенсійний вік (60 для жінок, 62 для чоловіків) –Закон України "Про наукову та науково-технічну діяльність";

4) залежний пенсійний вік пов'язаний тісно із вислугою років для окремих категорій громадян – Закон України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб".

5) гнучкий пенсійний вік: особа сама обирає пенсійний вік, з якого може розпочатися виплата пенсії – Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення".

Для аналізу пенсійного забезпечення має наукове значення класифікація пенсійного віку, яку запропонував О.П. Коваль[2]. Узагальнено пенсійний вік поділяється на два основні види: *фіксований* і *нефіксований*.

Фіксований пенсійний вік складається із двох підвидів: безумовний фіксований пенсійний вік та пенсійний вік, після досягнення якого особа має право на пенсію, але виключно за наявності певної додаткової умови. За першим підвидом пенсія призначається громадянину після досягнення ним визначеного віку та не залежить від будь-яких інших умов. Наразі цей різновид пенсійного віку використовують доволі рідко в деяких країнах Близького Сходу та Південно-Східної Азії. При досягненні фіксованого пенсійного віку з додатковою умовою громадянин набуває права на пенсію за наявності певної додаткової умови, найпоширенішими з яких є трудовий стаж, стаж сплати внесків до системи соціального страхування, термін перебування в країні та майновий стан людини.

Використання трудового стажу як додаткової умови при досягненні працівником законодавчо встановленого пенсійного віку використовується виключно в розподільчих (солідарних) пенсійних системах країн,

---

[1] *Синчук С.М.* Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення / *С.М. Синчук* // Право України. – 2003. – № 3. – С. 55–59; Проблеми законодавчого закріплення поняття непрацездатності // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 372–377.

[2] *Коваль О.П.* Пенсійний вік: іноземний досвід та вітчизняні реалії: аналіт. доп. / *О.П. Коваль*. – К.: НІСД, 2014. – С. 8–12.

де в соціальному страхуванні не набув достатнього поширення страховий принцип. Прикладами можуть бути деякі країни пострадянського простору (Вірменія, Киргизстан, Туркменістан). До цієї самої категорії належать численні пільгові пенсії в усьому світі, зокрема й в Україні (наприклад, пенсії за Списком № 1 та Списком № 2).

Використання стажу сплати внесків до системи соціального страхування є дуже поширеною умовою. Вона також є характерною для розподільчих пенсійних систем, проте використовується в країнах, у яких принаймні задекларований страховий принцип у соціальному забезпеченні, зокрема й в Україні. Переважна більшість вітчизняних пенсіонерів підпадає саме під цю категорію. Крім України, прикладами країн, у яких застосовується ця умова для виплати пенсії, є Німеччина, Франція, США.

У деяких країнах обидві умови (трудовий стаж і стаж сплати внесків) існують паралельно. Так, для отримання мінімальної пенсії у Великобританії потрібно не менше 1 року сплачувати внески та мати певну кількість років трудового стажу.

Майновий стан людини є однією з найменш поширених умов. Вона застосовується переважно в країнах, у яких запроваджено практику призначення пенсій "на підставі перевірки нужденності". Прикладами можуть бути Гонконг чи Австралія. У цих країнах особа, яка досягла пенсійного віку, перевіряється на "нужденність" (за бажанням). Спеціальний уповноважений орган здійснює комплексну перевірку майнового стану претендента (нерухомість, рухоме майно, депозитні рахунки, цінні папери, інші активи), за результатами якої робиться висновок щодо необхідності призначення пенсії та її розміру. Проте загальна світова тенденція полягає в поступовій відмові від такої практики.

Загалом у розподільчій системі кожної країни, як правило, існує кілька видів пенсійного віку, й Україна не є винятком. Так, в Україні існують твердо фіксований пенсійний вік і пенсійний вік із додатковими умовами щодо трудового стажу та стажу сплати внесків до системи соціального страхування.

Строк перебування в країні є хоча й не широко застосованою, але все-таки достатньо поширеною додатковою умовою для призначення пенсії. Так, для призначення мінімальної пенсії при досягненні пенсійного віку особа повинна прожити в Данії не менше трьох років, а в Нідерландах – лише рік[1].

Нефіксований пенсійний вік складається з двох підвидів: пенсійний вік, прив'язаний до фіксованого пенсійного віку, та пенсійний вік,

[1] Пенсійне забезпечення: міжнародний досвід / Проект USAID, 2011 (лютий). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pension.kiev.ua/files/pensprovision_international_experience_feb2011_ua.pdf

прив'язаний до будь-якого іншого параметру. На відміну від фіксованого, нефіксований пенсійний вік у прив'язці до фіксованого пенсійного віку, як правило, застосовується в накопичувальних пенсійних системах. Прив'язка нефіксованого пенсійного віку до фіксованого може бути дво- чи односторонньою.

Найліпшим прикладом двосторонньої прив'язки є недержавна пенсія ІІІ рівня системи в Україні. Згідно з ч. 2 ст. 61 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення", пенсійний вік, що визначається учасником фонду, може бути меншим або більшим від пенсійного віку, який надає право на пенсію за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням, але не більше, ніж на 10 років, якщо інше не визначено законами. Інакше кажучи, учасник недержавного пенсійного фонду має право самостійно визначити дату початку отримання пенсії з ІІІ рівня, якщо він досяг віку 50 років і до 70 років. Одностороння прив'язка теоретично може бути і мінімальною, і максимальною.

Сума пенсійних накопичень є підставою для отримання пенсії виключно в накопичувальних пенсійних системах. Так, у деяких країнах Південно-Східної Азії та Новій Зеландії особа, яка має певний законодавчо визначений рівень накопичень, може придбати ануїтет незалежно від свого віку.

Прив'язка пенсійного віку до стажу роботи, навпаки, характерна виключно для розподільчих систем. Громадянин набуває право на пенсію незалежно від свого віку, відпрацювавши встановлену законом кількість років на певних посадах чи в певній професії (інколи йдеться про пенсії за вислугу років)[1].

В Україні пенсійний вік законодавчо встановлений, його диференціація є здебільшого виправданою, проте перегляд окремих видів спеціального пенсійного віку вже назрів, і наразі у цій сфері відбуваються позитивні зміни[2]. Це, у першу чергу, є ознакою гнучкості пенсійного законодавства, врахуванням низки особливостей суб'єктного складу правовідносин у пенсійному забезпеченні. Питання пенсійного віку є одним із причинно-наслідкових зв'язків, які об'єднують пенсійне законодавство та трудове законодавство, оскільки пенсійний вік найперше залежить від виду, складності, шкідливості чи особливості трудових відносин. Саме останні є критерієм для встановлення пенсійного віку для спеціальних пенсій.

У своєму дисертаційному дослідженні І.О. Гуменюк пропонує запровадити рухомий пенсійний вік, що передбачає встановлення вікових

[1] *Коваль О.П.* – Там само. – С. 8–12.

[2] Постанова Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України" від 29.07.2015 р. № 529. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248378838

меж – верхньої та нижньої. Нижня повинна відповідати діючому пенсійному віку, а верхня – на п'ять (сім) років вища. Вік виходу на пенсію визначатиме сама особа. Основне завдання законодавства – введення дійових стимулів виходу на пенсію при досягненні верхньої межі пенсійного віку шляхом встановлення пільгових умов обчислення розміру пенсії[1]. Така наукова пропозиція і сьогодні залишається актуальною, оскільки підхід, коли пенсіонер сам обирає собі пенсійний вік, тільки сприятиме демократизації та запровадження флексібіліті (*анг. Flexibility* – "гнучкість") у пенсійному законодавстві.

Білоруська вчена Х.Т. Мєлєшко не підтримує ідею підвищення пенсійного віку, натомість вчена говорить про альтернативу фактичного підвищення пенсійного віку, якою може бути створення умов для продовження трудової діяльності після досягнення останнього, доцільно створити менш привабливим дочасний вихід на пенсію (отримання тільки невеликої частини)[2]. Звичайно такі правові механізми є дієвими і широко застосовуються, проте питання пенсійного віку рани чи пізно посте перед державою, оскільки йтиметься або руйнування всієї пенсійної системи, чи її функціонування, хоча і з низьким рівнем пенсії.

Для отримання пенсії за віком, особі-пенсіонеру достатньо досягти визначеного законодавством віку. Це передбачувана обставина, яку найпростіше довести чи встановити, достатньо пред'явити паспорт, де зафіксована дата народження. Можна вважати, що це простий суб'єктний склад пенсійно-забезпечувальних відносин із простим юридичним фактом, що дає право особі на отримання пенсійної виплати.

У науці права соціального забезпечення існує когорта вчених, які визнають правоздатність особи на пенсію, допускаючи, що особа може бути недієздатною, як наслідок, реалізацією права на соціальний захист займається представник, про що вже частково йшлося у попередніх розділах. Враховуючи матеріальну складову пенсійно-забезпечувальних правовідносин, дискусія щодо правосуб'єктності є суттєвою. С.М. Синчук, для прикладу, вказує, що варто розвивати теорію суб'єктів шляхом конкретизації понять і чіткого їхнього співвідношення, вчена схиляється до думки, про необхідність трактування поняття дієздатності фізичної особи як її здатність самостійно або через законного представника набувати і здійснювати суб'єктивні права та обов'язки у правовідносинах соціального забезпечення[3]. Таку ж позицію обстоює і Я.В. Сімутіна, зазначаючи, що пенсійна дієздатність – це здатність особи самостійно

[1] *Гуменюк І.О.* Правові основи становлення соціального страхування в Україні: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *І.О. Гуменюк*. – Харків, 2001. – С. 16.

[2] Право социального обеспечения: учеб. пособ. / под ред. *Х.Т. Мелешко*. – Минск: Амалфея, 2013. – С. 106.

[3] *Синчук С.М.* Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: моногр. / С.*М. Синчук*. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 72.

або через законного представника реалізовувати право на пенсію, тобто набувати суб'єктивних прав і здійснювати обов'язки, передбачені пенсійним законодавством[1]. З цього приводу доречно буде навести визначення представника Саратівської школи прав соціального забезпечення Т.М. Кузьміної, яка, даючи визначення пенсійним правовідносинам, чітко вказує, що це юридичне відношення, що виникає на підставі волевиявлення особи і на основі рішення органу спеціальної компетенції. За ним один суб'єкт – правоздатний громадянин або сім'я – має право на отримання регулярних виплат, а інший – суб'єкт, що забезпечує, – має обов'язок виплачувати пенсію певного виду і в певному розмірі[2]. Отже, вчена жодним чином не прив'язує отримання соціальних виплат до посередників і акцентує на тому, що для реалізації права на соціальну виплату достатньо правоздатності.

Дієздатність пенсіонера не обов'язкова, для отримання пенсії за віком пенсіонеру достатньо набути пенсійної правоздатності. Про це також зазначає Н.Б. Болотіна, вказуючи, що правосуб'єктність у сфері соціального захисту полягає в тому, що дієздатність, як і в цивільному праві, може бути відокремлена від правоздатності і право на соціальний захист може бути реалізоване у соціально захисному правовідношенні іншими особами[3]. І.Ю. Михайлова теж звертає увагу на те, що пенсійна правоздатність є передумовою для набуття суб'єктивного права на пенсію[4].

У цьому сенсі не зайвим буде зауважити, що пенсійно-забезпечувальні відносини за віком виникають між ПФУ та пенсіонером-отримувачем, а не між ПФУ та законним представником. Відносини між представником та недієздатним пенсіонером не є пенсійно-забезпечувальними правовідносинами, вони іншого характеру, а отже, не можуть перебувати в системі правовідносин пенсійного забезпечення. Якщо про особу-пенсіонера можна говорити як про стабільний суб'єкт, то представник внаслідок різних обставин може змінюватися. На нашу думку, коли відбувається спроба віднести до пенсійно-забезпечувальних правовідносин за віком зокрема і соціально-забезпечувальних відносин загалом законних

---

[1] *Сімутіна Я.В.* Суб'єкти пенсійних правовідносин. В кн. Пенсійні правовідносини в Україні: моногр. / *Н.М. Хуторян, Я.В. Сімутіна, М.П. Стадник, А.А. Ширант, М.М. Шумило*; відп. ред. *Н.М. Хуторян, Я.В. Сімутіна*. – К.: Юридична думка, 2013. – С. 123.

[2] *Кузьмина Т.М.* Советское право социального обеспечения: моногр. / *Т.М. Кузьмина*. – Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1982. – С. 106.

[3] *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту України: навч. посіб. / *Н.Б. Болотіна*. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 161.

[4] *Михайлова І.Ю.* Правове регулювання пенсійного забезпечення за віком у солідарній системі України: моногр. / *І.М. Михайлова*. – Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2013. – С. 120.

представників, то це ніщо інше, як підміна понять. Йдеться про те, що в правову матерію намагаються вплести різнопланові відносини. Одні, матеріальні – пенсійно-зобов'язувальні, інші нематеріальні – представницькі, очевидно, їх необхідно відокремлювати від основних, оскільки вони є допоміжними. Це дає можливість говорити про примат (лат. primatus – перше місце, старшинство) пенсійної правоздатності у пенсійному забезпеченні над дієздатністю.

Суб'єктом пенсійного забезпечення за віком є особа, яка досягла віку, який згідно із законодавством дає право на цей вид пенсії. Це основний вид пенсійних правовідносин у тому сенсі, що він є запланованим, передбачуваним та прогнозованим. Інші ж види пенсійного забезпечення у солідарній системі можна охарактеризувати як форм-мажорні або негативні, оскільки їх ніхто не прагне і не може передбачити.

Аналізуючи суб'єкт на завершальній стадії пенсійного процесу (якщо право особи не порушене і немає позову до суду), варто зупинитися на важливому аспекті, зокрема на тому, що особа, яка спершу бере участь у пенсійному страхуванні, потім підтверджує свою пенсійну правоздатність, і, як наслідок, починає отримувати пенсійні виплати – стає стабільним суб'єктом. Г.П. Чернявська звертає увагу на цю особливість суб'єкта, досліджуючи процедурні правовідносини. Вчена зазначає, що незмінним учасником практично всіх видів процедурних правовідносин є особа – носій права на соціальне забезпечення. Така універсальність його участі у досліджуваних правових відносинах, власне, й пов'язана з тим, що вони виникають та існують задля забезпечення здійснення його суб'єктивного права[1]. Погоджуємося із таким спостереженням науковця, проте вбачаємо стабільність суб'єкта в особі громадянина не тільки в процедурно-організаційних, а й в пенсійно-страхових, пенсійно-забезпечувальних і навіть процесуально-захисних та постпроцесуальних (виконавчих) правовідносинах.

Об'єктом пенсійно-забезпечувальних відносин за віком є, власне, пенсійна виплата за віком, її розмір залежить, у першу чергу, від розміру та тривалості здійснення страхових внесків. Лаконічно свою позицію сформулювала Т.М. Кузьміна, яка зазначила, що зовнішні предмети, явища, певні соціальні блага, з якими пов'язана поведінка суб'єктів, і є їхнім об'єктом[2]. Порядок обчислення розміру пенсії за віком у солідарній системі регламентується законодавством.

Цікаво, що сьогодні ставлення до пенсії починає змінюватися, оскільки з правової позиції пенсія починає сприйматися як майно, а пенсіонер, як власник цього майна, навіть якщо пенсія ще не виплачена.

---

[1] *Чернявська Г.П.* Процедурні правовідносини соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.05 / *Галина Павлівна Чернявська*. – Львів, 2014. – С. 33.

[2] *Кузьмина Т.М.* – Цит. праця. – С. 103.

Таким чином, значна частина спорів щодо пенсійного забезпечення полягає саме у реалізації права, яке має два боки: соціальне право і право власності на майно. Такому підходу в розумінні пенсії сприяє Європейський суд з прав людини. Професор Р.А. Майданик з цього приводу зазначає, що в умовах визнання в Україні судової практики Європейського суду джерелом вітчизняного права додаткової актуальності набувають питання щодо тлумачення Європейським судом категорій "права майнові" та "права цивільні". Однією із сучасних тенденцій у практиці застосування Судом п. 1 ст. 6 Конвенції є істотне розширення тлумачення та сфери застосування її "цивільної" частини. З цього приводу в літературі звернено увагу на те, що якщо спочатку така практика вказувала на те, що в поняття "цивільних прав" доцільно включати права та обов'язки "приватного характеру" в класичному розумінні цього слова (право власності, сімейне право тощо), то з часом вона істотно змінилась. Майже будь-який спір, який мав майновий предмет та базувався на посяганні на майнові права, Суд став вважати таким, що стосувався "цивільних прав та обов'язків". Однак не всі майнові права мають приватно-правовий характер. Суто публічно-правовий характер мають зафіксовані у Конвенції загальносоціальні ("природні") майнові права людини, яким відповідають загальносоціальні обов'язки держави, її органів (або ж інших представників суспільства, його груп). Такі права небезпідставно називають, з деякою умовністю, правами приватно-публічними. З початку 70-х років минулого століття виникає тенденція до поширення положень про цивільні права на окремі публічно-приватні права шляхом надання окремим з таких – приватно-публічних – загальносоціальних ("природних" прав людини статусу прав цивільних, поширюючи й на них дію п. 1 ст. 6 Конвенції).

У своїх перших рішеннях Суд визначав цивільні права, виходячи із засад континентальної правової традиції, зокрема з більш-менш чіткого поділу права на приватне і публічне. Однак, розглядаючи у 1971 р. справу "Рінгайзен проти Австрії", Суд вперше відійшов від цієї засади.

На цю тенденцію звернув увагу і сам Суд, коли в іншій справі зазначив, що "стаття 6 охоплює не лише приватноправові спори у традиційному розумінні, тобто спори між особами чи між особою та державою, якщо остання діє як приватна особа, суб'єкт приватного права, а не в межах своїх владних повноважень" (п. 26 рішення у справі "Фелдбрук проти Нідерландів").

В іншому рішенні Суд констатував: "п. 1 ст. 6 вимагає, або позов мав майновий предмет і базувався на посяганні на майнові права..., або щоб результат спору був "визначальним для прав та обов'язків приватного характеру" (п. 28 рішення у справі "Ортенберг протни Австрії"). Отже, Суд розширив сферу застосування "цивільної" частини п. 1 ст. 6

Конвенції, додавши до прав та обов'язків приватного характеру також права майнового характеру.

Зазначена позиція підтверджена іншим рішенням, у якому Суд дійшов такого висновку: "щоб право мало цивільний характер, достатньо, аби спір мав майновий характер і стосувався прав також майнових" (п. 38 у справі "Шукс проти Австрії").

Відтак до категорії "цивільних прав та обов'язків" Суд почав відносити доволі широке коло таких майнових правовідносин, приватноправова природа яких іноді може видатися досить сумнівною.

Зокрема, Суд констатував, що "право на надання пенсії має цивільний характер,... право на пенсію вважається, за певних обставин, цивільним правом" (рішення у справах "Погер проти Австрії", 1997 р., "Стамалукаотос проти Греції", 1997 р., "Березовський проти України", 2004 р.).

До складу "цивільних" у сенсі п. 1 ст. 6 Суд відніс, зокрема, право на пенсію внаслідок смерті одного з подружжя (п. 26 рішення у справі "Маса проти Італії"). Суд також визнав цивільно-правовими спори, пов'язані з наданням допомог (пільг) у сфері соціального забезпечення внаслідок нещасних випадків на виробництві, оскільки ці спори "належать до виплати органами соціального забезпечення і страховою компанією допомоги, на які претендував заявник внаслідок нещасного випадку, що стався з ним на виробництві. Відповідно, вони мали своїм предметом вирішення спорів про цивільні права в сенсі п. 1 статті 6" (п. 53 рішення Дуклос проти Франції)[1].

Доречним буде навести позицію вченої-цивіліста С.І. Шимон, яка у своїй докторській монографії справедливо зазначає, що термін "майнові права" беззаперечено застосовуються в значенні відповідних суб'єктивних прав. Цей термін пов'язаний із поняттям майнових правовідносин, які регулюються нормами не лише цивільного, а й фінансового, земельного, житлового, трудового та інших галузей права. Він надзвичайно широко використовується в науці, практиці та законодавстві і є зібраним поняттям, яким зазвичай позначаються всі суб'єктивні права, які виникають у сфері майнових правовідносин[2].

Такий підхід багато в чому розставляє акценти і повертає пенсію як соціальну виплату в контекст майна, власності особи, що є обґрунтованим. Необхідно також наголосити на тому, що у цьому проявляється особливість пенсійних правовідносин, що незалежно від методу правового регулювання (імперативний у солідарній та накопичувальній

[1] *Майданик Р.А* . Цивільне право: Загальна частина. / Т. І. Вступ у цивільне право / *Р.А. Майданик*. – К.: Алерта, 2012. – С. 60–62.

[2] *Шимон С.І.* Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин: моногр. / *С.І. Шимон*. – К.: Юрінком Інтер, 2014. – С. 159–169.

пенсійних системах і диспозитивний у недержавному пенсійному забезпеченні) та виду пенсії – об'єктом пенсійно-забезпечувальних відносин є майнове благо, майно, власність пенсіонера, яке має усі приватноправові ознаки.

Н.Б. Болотіна під об'єктом правовідносин вбачала реальне благо, на отримання, використання або охорону якого спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки, до числа цих благ входять також і пенсії[1].

Такий підхід відповідає загальноприйнятому розумінню, що об'єктами соціально-забезпечувальних відносин вважаються конкретні матеріальні блага, внаслідок яких вони виникають, про що також зазначають П.Д. Пилипенко та С.М. Синчук[2].

Заслуговує на увагу думка І.М. Сироти, що у пенсійних правовідносинах об'єкт має самостійне значення, він не збігається з діями суб'єктів пенсійних правовідносин та існує для того, щоб сторони пенсійних правовідносин могли реалізувати свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Отже, об'єктом пенсійних правовідносин є те, на що спрямовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин. Пенсійні правовідносини, як уже зазначалося, – це матеріальні відносини[3].

Морально застарілою є теза О.В. Єрофєєвої, яка під пенсією вбачає основне і постійне джерело засобів до існування, має тривалий період виплати, розмір якої має бути достатнім для задоволення основних потреб пенсіонера[4]. Розуміння пенсії як засобу до існування, що задовольняє основні потреби, є наслідком пострадянського підходу, оскільки у цивілізованих країнах пенсія задовольняє не основні (не ясно, що вчений вкладає в це оціночне поняття), а свої права та свободи. Саме такий підхід і розуміння об'єкта сповідується у цьому науковому дослідженні.

Отже, об'єктом пенсійно-забезпечувальних правовідносин за віком є пенсія за віком.

Зміст пенсійно-забезпечувальних відносин за віком. Як справедливо зазначає професор Н.М. Хуторян, дослідження сутності та структури пенсійних (у розумінні пенсійно-забезпечувальних – *М.Ш.*) правовідносин не можливе без розкриття їх змісту. Адже саме права та обов'язки, які складають зміст пенсійних правовідносин, є тим складовим елементом,

---

[1] *Болотіна Н.Б.* – Цит. праця. – С. 162.

[2] *Пилипенко П.Д., Синчук С.М.* Розділ 4. Правовідносини соціального забезпечення. В кн. Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / за ред. *П.Д. Пилипенка*. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Ін Юре, 2010. – С. 138.

[3] *Сирота І.М.* Право пенсійного забезпечення України: курс лекцій / *І.М. Сирота*. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 69.

[4] *Ерофеева О.В.* Защита прав граждан на пенсионное обеспечение: моногр. / *О.В. Ерофеева*. – М.: Проспект, 2013. – С. 27.

завдяки якому правовідносини реалізуються[1]. Зміст пенсійних правовідносин вчена розуміє як суб'єктивні юридичні права та кореспондуючі їм суб'єктивні юридичні обов'язки, які виникають і реалізуються у результаті правового зв'язку між учасниками правовідносин[2]. У іншій своїй науковій праці вчена говорить конкретно, що змістом пенсійних правовідносин є юридичні права та кореспондуючі їм юридичні суб'єктивні обов'язки сторін пенсійних правовідносин – особи, яка набуває право на пенсію, чи пенсіонера, і, відповідно, управління Пенсійного фонду України[3].

Н.Б. Болотіна зауважувала, що в соціально-захисному правовідношенні суб'єктивними правами завжди наділена фізична особа, а юридичні обов'язки покладено на відповідальний державний орган або інших уповноважених державою суб'єктів[4].

Професор Софійського університету Св. Климента Охридського доктор права Красіміра Средкова теж зазначає, що, як і в будь-яких відносинах, зміст соціального (пенсійного) забезпечення формується поєднанням прав і обов'язків сторін[5].

Білоруська вчена Х.Т. Мєлєшко справедливо наголошує, що особливістю правовідносин з пенсійного забезпечення полягає у тому, що фізична особа при дотриманні встановлених законом умов має суб'єктивне право на отримання пенсії, а державний орган зобов'язаний її призначити[6].

На особливу увагу заслуговує розуміння змісту соціально-забезпечувальних правовідносин С.М. Синчук, яка вважає, що останній становить суб'єктивне юридичне право – провоможність вимоги соціального одержувача отримати соціально-забезпечувальне надання, якому кореспондує активний суб'єктивний юридичний обов'язок – необхідність

---

[1] *Хуторян Н.М.* Зміст пенсійних правовідносин. В кн. Пенсійні правовідносини в Україні: моногр. / *Н.М. Хуторян, Я.В. Сімутіна, М.П. Стадник, А.А. Ширант, М.М. Шумило*; відп. ред. *Н.М. Хуторян, Я.В. Сімутіна*. – К.: Юридична думка, 2013. – С. 245.

[2] *Хуторян Н.М.* Зміст пенсійних правовідносин / *Н.М. Хуторян* / Тенденції розвитку науки трудового права і права соціального забезпечення: зб. наук. праць.: матер. І міжнарод. наук.-прак. конференції / За ред. *М.І. Іншина, Н.М. Хуторян, В.І. Щербини* – К., 2013. – С. 648–657.

[3] *Хуторян Н.М.* Зміст пенсійних правовідносин. В кн. Пенсійні правовідносини в Україні. – Цит. праця. – С. 252.

[4] *Болотіна Н.Б.* – Цит. праця. – С. 163.

[5] *Средкова К.* Осигурително право. Изд. 4-то, перераб и доп. / *К. Средкова*. – София: Сиби, 2012. – С. 290.

[6] *Мелешко Х.Т.* Некоторые вопросы правового регулирования пенсионного обеспечения / *Х.Т. Мелешко* / Парадигма трудового права и права социального обеспечения в эпоху постиндустриального общества: сб. науч. трудов по итог. III междунар. науч.-практ. конфер. / редкол. *К.Л. Томашевский*. – Минск: МУ "МИТСО", 2015. – С. 234-237.

соціального надавача надати його[1]. У висновках до свого дослідження вчена також зазначає, що зміст правовідносин соціального забезпечення – суб'єктивні юридичні права та обов'язки, які є елементом правового становища суб'єктів у конкретних правовідносинах та реалізуються ними (суб'єктами) з метою отримання соціально-правоможним суб'єктом соціального блага – об'єкта цих правовідносин. Особливості змісту правовідносин соціального забезпечення зумовлені сутністю та структурою суб'єктивних юридичних прав і обов'язків їхніх суб'єктів, а також характером зв'язку між ними[2].

На підставі вищенаведених думок можна зробити кілька важливих висновків. Найперше це те, що зміст правовідносин взагалі є універсальною категорією і застосовується всіма галузями права для окреслення їхніх відносин. Саме специфіка відносин і вирізняє їхній зміст між собою. Проте важливим аспектом змісту є правовий статус суб'єктів. Звісно, суб'єктивні права та юридичні обов'язки вже частково відображають елементи правового статусу особи або компетенції ПФУ, проте сам зміст – це радше набір інструментаріїв процесу реалізації права на пенсійне забезпечення за віком.

Таким чином, зміст правовідносин з пенсійного забезпечення за віком зводиться до правової формули, що особа має суб'єктивне право на отримання пенсії, а ПФУ має юридичний обов'язок забезпечити пенсійну виплату шляхом доставки пенсії поштою, перерахування на банківську карту або зарахування пенсійних коштів на особовий рахунок пенсіонера в банку.

Метод правового регулювання пенсійно-забезпечувальних правовідносин за віком. Перш ніж перейти до предметного визначення методу в пенсійному забезпеченні за віком, необхідно зробити кілька зауваг.

Як вже неодноразово наголошувалося, метод правого регулювання не є стабільним, а змінюється залежно від рівня пенсійної системи, а також самого виду правовідносин в пенсійному забезпеченні. З цього приводу слушною є думка Ю.В. Васильєвої, яка зазначає, що в пенсійних правовідносинах (пенсійно-забезпечувальних – *М.Ш.*) передбачається встановлення відповідних прав та обов'язків законодавчо. Договірне регулювання поки є винятком, і багато спеціалістів взагалі не вказують договори серед джерел прав і обов'язків суб'єктів пенсійних правовідносин. Проте формування додаткової (недержавної) пенсійної системи вимагає певної адаптації методу права соціального забезпечення до пенсійних правовідносин, що розвиваються. Сьогодні, продовжує вчена, у зв'язку з лібералізацією суспільних відносин, із очевидним бажанням держави перекласти частину своїх обов'язків на роботодавців, соціальних

[1] *Синчук С.М.* – Там само. – С. 183; 347.

[2] *Синчук С.М.* – Там само. – С. 345.

партнерів і самих громадян неминуче буде розвиватися ринок додаткового пенсійного забезпечення, його індивідуальні та колективні форми. Розвиток договірних начал, і, як наслідок, посилення диспозитивності у пенсійних правовідносинах є реальністю, проте не означає неминучої експансії цивільного права в цю сферу. Тільки поєднання приватних та публічних начал дозволить ефективно регулювати ці відносини. Характерною рисою пенсійних правовідносин є перевага суб'єктивних прав у індивіда, а юридичний обов'язок – в органів пенсійного забезпечення[1].

Професор Т.К. Міронова у досить категоричній формі наголошує на тому, що суттєві зміни, які відбулися в розумінні методу правового регулювання, свідчать про "перехідний" стан галузевого методу, коли в межах галузі йому вже тісно[2].

Отже, є всі підстави вкотре констатувати, що сталі уявлення про метод правого регулювання галузі права соціального забезпечення та пенсійного забезпечення окремо, вже недостатньо ефективні і потребують перегляду. Саме тому виникла необхідність проаналізувати метод правового регулювання окремих видів пенсійного забезпечення, у нашому випадку, пенсії за віком у солідарній системі.

Отже, методом правового регулювання правовідносин з пенсійного забезпечення за віком є імперативний метод із домінуванням суб'єктивного права особи. Якщо особа через пенсійно-страхові відносини забезпечила собі право на пенсію і через процедурно-організаційні довела свою пенсійну правоздатність, то юридичний обов'язок ПФУ розпочати виплату пенсії за віком у терміни, визначені чинним законодавством.

Момент виникнення пенсійно-забезпечувальних відносин за віком –одне із важливих питань пенсійного забезпечення, оскільки, по-перше, усі види цих пенсійно-забезпечувальних правовідносин виникають у різний період, а по-друге, у цьому питанні необхідно зважати на суб'єкта-отримувача – пенсіонера та його правовий статус.

Згідно з чинним законодавством пенсіонерів за віком у солідарній системі можна поділити на дві групи: ті, що отримують пенсію відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" (встановлюється однаковий для обох статей пенсійний вік у 60 років, проте із перехідним періодом для жінок, яким пенсійний вік піднімається) та ті, пенсійне забезпечення визначається іншими законами. Так, відповідно до Закону України "Про наукову та науково-

[1] *Васильева Ю.В.* Пенсионное право Российской Федерации: учеб. пособ. / *Ю.В. Васильева*. Перм. гос. нац. иссл. ун-т. – 2-е изд., доп. и испр. – Пермь, 2012. – С. 15–16.

[2] *Миронова Т.К.* Право и социальная защита / *Т.К. Миронова*. – М.: Права человека, 2006. – С. 303.

технічну діяльність" від 13.12.1991 р. № 1977 передбачено пенсійний вік для жінок 60 років, а для чоловіків 62 роки. Іншим прикладом пенсійного забезпечення є вислуга років, коли до уваги береться не досягнення пенсійного віку як такого, а спеціальний стаж, яскравим прикладом цього слугують положення Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" від 09.04.1992 р. № 2262, яким передбачено, що право на цей вид пенсії мають військовослужбовці, які набули 25-річного стажу незалежно від віку. У цьому контексті варто зазначити, що згідно з проектом закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій"[1] від 30.04.2015 р. № 2767, із пенсій за вислугу років у солідарній пенсійній системі залишиться тільки пенсія військовослужбовців, оскільки ця соціально-економічна гарантія передбачена Конституцією України, натомість всі інші різновиди пенсій за вислугу років будуть передбачені другим рівнем пенсійної системи.

Серед публікацій щодо пенсійного забезпечення військовослужбовців можна зустріти ідеї про виокремлення окремих військово-пенсійних правовідносин. Автором таких поглядів є російський дослідник І.О. Кінашенко, що також обстоює ідею військово-пенсійного права, яку дослідник розуміє як сукупність правових норм, що містяться в законах і підзаконних актах, що регулюють умови і порядок пенсійного забезпечення осіб, що проходили військову службу, а також членів сімей військових[2]. З таким поглядами не можна погодитися, і не тільки тому, що ця позиція є хибною, але й тому, що немає жодної галузі права, яка б виділялася не на основі особливого предмета, а суб'єкта. Якщо виходити з таких поглядів, то за аналогією можна дійти до виділення шахтарсько-пенсійного, металурго-пенсійного, ренгенолого-пенсійного та ін. права. Без сумніву, є сенс в окремому вивченні та наданні спеціального статусу військовослужбовцям і це робиться, проте виокремлювати їх пенсійне забезпечення в окрему галузь проблема надумана.

Ще одним прикладом дочасного, пільгового виходу на пенсію є пенсійне забезпечення осіб, які працювали у важких та шкідливих умовах праці, які передбачені Списком № 1 та Списком № 2. Відповідно до Закону України "Про пенсійне забезпечення" вимоги до вислуги

---

[1] Проект закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій" реєстрац. номер 2767. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55000

[2] *Кинашенко И.А.* Военно-пенсионное правоотношение и его элементы. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.voennoepravo.ru/files/Кинашенко.doc

років також збільшуються. Сюди належать працівники, зайняті повний робочий день на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, – за списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затверджуваним Кабінетом Міністрів України, і за результатами атестації робочих місць – після досягнення 50 років і при стажі роботи не менше 25 років у чоловіків, з них не менше 10 років на зазначених роботах, і не менше 20 років у жінок, з них не менше 7 років 6 місяців на зазначених роботах. Працівники, зайняті повний робочий день на інших роботах із шкідливими і важкими умовами праці, – за списком № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затверджуваним Кабінетом Міністрів України, і за результатами атестації робочих місць – після досягнення 55 років і при стажі роботи не менше 30 років у чоловіків, з них не менше 12 років 6 місяців на зазначених роботах, і не менше 25 років у жінок, з них не менше 10 років на зазначених роботах.

Вищенаведене є радше моментом виникнення процедурно-організаційних відносин, а відповідно до п. 4.10 "Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 25.11.2005 р. № 22–1 моментом виникнення пенсійно-забезпечувальних відносин є строк, не пізніше 10 днів після надходження всіх необхідних документів для виплати пенсії. Орган, що призначає пенсію, повинен їх розглянути та прийняти відповідне рішення, яке оформлюється розпорядженням[1]. Пенсія виплачується щомісяця організаціями, що здійснюють виплату і доставку пенсій, у термін не пізніше 25 числа місяця, за який виплачується пенсія, виключно в грошовій формі за зазначеним у заяві місцем фактичного проживання пенсіонера в межах України або перераховується на визначений цією особою банківський рахунок у порядку, передбаченому законодавством.

Момент припинення пенсійно-забезпечувальних відносин за віком також є неоднозначним і потребує поділу на кілька видів, а саме: на загальний і спеціальний.

Відповідно до ст. 49 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" виплата пенсії за рішенням територіальних органів Пенсійного фонду або за рішенням суду припиняється: 1) якщо пенсія призначена на підставі документів, що містять недостовірні відомості; 2) на весь час проживання пенсіонера за кордоном, якщо інше не передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість

[1] Постанова правління Пенсійного фонду України "Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 25.11.2005 р. № 22–1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1566-05

якого надана Верховною Радою України; 3) у разі смерті пенсіонера; 4) у разі неотримання призначеної пенсії протягом 6 місяців підряд.

Не дивлячись на рішення Конституційного Суду України, відповідно до ст. 51 наведеного закону, у разі виїзду пенсіонера на постійне місце проживання за кордон пенсія, призначена в Україні, за заявою пенсіонера може бути виплачена йому за шість місяців наперед перед від'їздом, рахуючи з місяця, що настає за місяцем зняття з обліку за місцем постійного проживання. Під час перебування за кордоном пенсія виплачується в тому разі, якщо це передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Однак, крім загальних умов припинення пенсійно-забезпечувальних відносин за віком, є низка спеціальних умов, за яких виплата пенсії за віком припиняється. Прикладом може слугувати припинення виплати спеціальної пенсії (судді, науковця), який продовжує здійснювати свою професійну діяльність на посадах, які дають право на отримання спеціальної пенсії. У такому разі виплата спеціальної пенсії припиняється, проте починається виплата пенсії за загальним правилом. Про припинення пенсійно-забезпечувальних відносин за віком можна говорити і за умов, коли особа реалізує своє право на вибір пенсії. Відповідно, пенсія, яку особа отримувала, виплачуватися припиняється, а вибрана пенсія виплачується.

3.3.2. Пенсія по інвалідності

Вагомий внесок у дослідження пенсійного забезпечення по інвалідності зробили такі вчені, як Н.Б. Болотіна, Н.М. Хуторян, С.М. Синчук, В.Л. Костюк, О.В. Тищенко, Н.М. Коробенко, О.І. Кульчицька, В.М. Рошканюк, О.М. Лупина, Т.В. Шлапко, Р.О. Павлюков та ін. Враховуючи здобутки української науки права соціального забезпечення щодо порушеного питання, можна зробити деякі висновки.

Відповідно до ст. 53 розділу 9 Конвенції МОП "Про мінімальні норми соціального забезпечення" від 25.04.1955 р., яка, на жаль, досі не ратифікована Україною, кожний член Організації, щодо якого цей розділ Конвенції є чинним, забезпечує особам, які підлягають забезпеченню, надання допомоги по інвалідності згідно із наступними статтями цього розділу. Стаття 54 визначає, що до охоплюваного випадку належить нездатність, у визначеному ступені, займатися будь-якою діяльністю, що дає прибуток, коли ця нездатність є постійною або не усувається до моменту припинення виплати допомоги у разі хворобі[1].

[1] Конвенції МОП № 102 "Про мінімальні норми соціального забезпечення"

Н.П. Коробенко стверджує, що пенсійні правовідносини у солідарній системі – це двосторонні, вольові правовідносини, що виникають на умовах, визначених актами пенсійного законодавства, в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування між правоможною особою, що реалізує право на конкретний вид пенсії, та уповноваженим органом у сфері пенсійного забезпечення, який наділяється компетенцією щодо призначення та виплати цього виду пенсії[1].

Як правильно сформульовано у підручнику за загальною редакцією професорів Т.А. Занфірової, С.М. Пилипка та О.М. Ярошенка, інститут пенсійного забезпечення по інвалідності є одним із найстаріших у системі права соціального забезпечення і одним із найстабільніших. Важливим напрямком соціальної політики держави є соціальний захист інвалідів, а їхнє пенсійне забезпечення є її невід'ємним елементом[2].

Метою пенсійно-забезпечувальних правовідносин по інвалідності – є виплата пенсії, тобто фінальна стадія реалізації, здійснення права на пенсійне забезпечення. Звичайно, що розмір пенсії повинен бути достатнім, щоб особа, яка частково або повністю втратила працездатність, змогла реалізовувати свої права та свободи, і – найголовніше – свої потреби.

Суб'єкти пенсійно-забезпечувальних правовідносин по інвалідності – це особи, які у встановленому порядку підтвердили свою інвалідність. Особливість правового статусу суб'єкта-отримувача або пенсіонера-інваліда було детально вивчено при розгляді процедурно-організаційних відносин, тому в контексті пенсійно-забезпечувальних відносин по інвалідності суб'єктом є особа, якій встановлено інвалідність.

Згідно з чинним законодавством ці особи поділяються на кілька видів: особи, яким встановлена інвалідність на певний строк, до повторного медичного огляду та особи, яким інвалідність встановлена пожиттєво. Критерієм такої диференціації є не строк, як може скластися з першого погляду, а специфіка, складність захворювання, що спричинило інвалідність, можливість відновлення стану здоров'я особи, оскільки особа може підтвердити свою інвалідність, але саме захворювання може підпадати вже не під другу групу інвалідності, а третю.

від 25.04.1955 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_011

[1] *Коробенко Н.П.* Пенсійне забезпечення по інвалідності в солідарній пенсійній системі України: монограф. / *Н.П. Коробенко*. – К.: Вид. Акад. праці та соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. – С. 165.

[2] *Шумило М.М.* та *Середа О.Г.* Пенсії у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. В кн. Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / *Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.П. Прилипко* [та ін.]; за заг. ред. *Т.А. Занфірова, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко*. – 2-ге вид. перероб. і доповн. – Х.: ФІНН, 2012. – С. 250.

Другим, теж важливим критерієм диференціації, що має безпосередній вплив на правовий статус інваліда – є причина інвалідності. Остання визначає, який саме правовий механізм буде застосований для призначення пенсії по інвалідності, що визначається розділом 5 Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 23.09.1999 р. № 1105 (попередня назва Закону "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" – *М.Ш.*).

Важливим аспектом правового статусу є його правосуб'єктність – як уже доводилося у попередніх розділах цього наукового дослідження, вимога правосуб'єктності до суб'єкта ставиться лишень на стадії забезпечення права на пенсію, тобто в пенсійно-страхових відносинах. Що ж стосується пенсійно-забезпечувальних відносин по інвалідності, то головною умовою отримання пенсійних виплат є правоздатність особи.

З іншого боку, суб'єктом виплати пенсії виступає ПФУ, на цій стадії реалізації права на пенсію МСЕК вже не є суб'єктом пенсійно-забезпечувальних відносин, як це було у випадку з процедурно-організаційними правовідносинами.

Об'єктом пенсійно-забезпечувальних відносин є пенсійна виплата по інвалідності. Н.П. Коробенко, в індивідуальному монографічному дослідженні вказує, що об'єктом пенсійних правовідносини по інвалідності в солідарній системі є пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання (зокрема каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства)[1]. Така позиція є досить дискусійною, оскільки дослідниця включає до пенсії по інвалідності також пенсію інвалідам з дитинства. Річ у тім, що пенсія цій категорії осіб виплачується не з ПФУ, і ПФУ не є суб'єктом цих відносин і, найголовніше, пенсія інвалідам з дитинства не потребує попереднього страхування, вимога до якого є обов'язковою для отримання пенсії по інвалідності. Фактично відбулася термінологічна плутанина: хоча у формулюванні "пенсія інвалідам з дитинства" міститься слово "пенсія", проте по суті це різновид соціальної допомоги для соціально незахищеної категорії громадян, яка ґрунтується на засадах аліментарності, а не страхування. Н.П. Коробенко обмежується пенсією по інвалідності у солідарній системі, що, власне, і було предметом її наукового пошуку. На нашу думку, пенсія по інвалідності як об'єкт пенсійно-забезпечувальних відносин є універсальною незалежно від причини інвалідності та має значення, якщо говорити про конкретні випадки й індивідуальні пенсійні справи.

Своє бачення пенсії по інвалідності запропонувала і Т.В. Шлапко, а саме – пенсія по інвалідності – це передбачена пенсійним законом

[1] *Коробенко Н.П.* – Цит. праця. – С. 106.

персоніфікована страхова щомісячна виплата, яка призначається на весь термін встановлення інвалідності, а в деяких випадках – довічно, та виплачується правоможній особі – пенсіонеру по інвалідності за наявності відповідного страхового стажу ПФУ за рахунок акумульованих у ньому страхових внесків та субвенцій державного бюджету, у порядку та розмірах, встановлених бюджетним та пенсійним законодавством[1].

Термінологічні дискусії виникають не тільки у розмежуванні тих чи тих понять у пенсійному забезпеченні. Так, у своєму дисертаційному дослідженні Г.Г. Каптар вказує, що доцільно відмовитися від використання терміна "інвалід" під час характеристики цього виду пенсійного забезпечення. Натомість пропонується вживати термін "особа зі зниженою працездатністю". Вчена аргументує, що ключовою категорією, яка розкриває соціально правовий статус особи зі зниженою працездатністю як суб'єкта пенсійних правовідносин, є втрата нею працездатності, що призводить до обмеження життєдіяльності та гострої потреби у гарантуванні з боку держави її соціального захисту, насамперед права на пенсійне забезпечення[2]. На нашу думку, спроби термінологічних змін у цій сфері права соціального забезпечення не нові, науці відомі новотвори, неологізми та запозичення на зразок "особи з особливими потребами", "неповносправні особи" тощо. На жаль, термінологічний диспут не сприяє покращенню самого правого регулювання. Крім цього, заміна терміна "інвалід" може спричинити колапс у процесі соціального захисту (правозастосування) цієї категорії громадян. Проблеми можуть виникнути і в процесі юридичної техніки. Так, незрозуміло, як будуть адаптовуватися однокорінні терміни "інвалідність", "інвалід з дитинства", "інвалід війни", "діти-інваліди", "організації інвалідів" під запропоноване дослідницею термінологічне окреслення "особа зі зниженою працездатністю". Вважаємо, що іншомовне слово, яке використовується в українському законодавстві, має власне правове наповнення та забарвлення і не потребує адаптації чи перекладу українською мовою, оскільки є самодостатнім.

Зміст пенсійно-забезпечувальних правовідносин по інвалідності. Особливої відмінності зміст цього виду правовідносин не відрізняється від змісту пенсії за віком або у зв'язку із втратою годувальника. Як набір суб'єктивних прав, у якому особа зі статусом інваліда має не просто право на цей вид пенсії, а право вимоги розпочати її виплату. З іншого боку, ПФУ, який є суб'єктом-носієм юридичного обов'язку, таке право вимоги виплати пенсії повинен виконати.

---

[1] *Шлапко Т.В.* Проблеми правового регулювання пенсій по інвалідності за солідарною системою України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Т.В. Шлапко* – К., 2014. – С. 9.

[2] *Каптар Г.Г.* Пенсійне страхування у солідарній системі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Г.Г. Каптар* – К., 2015. – С. 11.

Метод правового регулювання пенсійно-забзепечувальних відносин по інвалідності. Як і у всіх інших, методом правового регулювання для відносин у солідарній пенсійній системі є імперативний метод. Крім цього, варто зазначити, що якщо пенсійне забезпечення за віком може мати і добровільні форми із застосуванням диспозитивного методу правового регулювання, то пенсійне забезпечення по інвалідності та у зв'язку із втратою годувальника таких форм немає, а отже, єдиним і домінуючим методом правового регулювання є імперативний метод.

Момент виникнення пенсійно-забезпечувальних відносин по інвалідності. Як і пенсійно-забезпечувальні відносини за віком, момент виникнення відносин по інвалідності визначається п. 4.10 Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 25.11.2005 р. № 22–1, а саме, що не пізніше 10 днів після надходження всіх необхідних документів для виплати пенсії орган, що призначає пенсію, повинен їх розглянути та прийняти відповідне рішення, яке оформлюється розпорядженням[1].

Щодо пенсійно-забезпечувальних відносин по інвалідності, причина яких зумовлена виконанням службових обов'язків, то відповідно до ст. 44 Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування"[2] від 23.09.1999 р. № 1105 (зі змінами від 13.03.2015 р.), Фонд розглядає справу про страхові виплати на підставі заяви потерпілого або зацікавленої особи за наявності усіх необхідних документів і приймає відповідні рішення у 10-денний термін, не враховуючи дня надходження зазначених документів. Рішення оформляється постановою, у якій зазначаються дані про осіб, які мають право на страхові виплати, розміри виплат на кожного члена сім'ї та їх терміни або обгрунтування відмови у виплатах; до постанови додаються копії необхідних документів. Фонд може затримати страхові виплати до з'ясування підстав для виплат, якщо документи про нещасний випадок оформлені з порушенням установлених вимог. Отже, моментом виникнення цього різновиду пенсійно-забезпечувальних правовідносин є позитивне рішення, на підставі якого здійснюються відповідні пенсійні виплати.

Моментом припинення пенсійно-забезпечувальних правовідносин по інвалідності відповідно до ст. 34 Закону України "Про загальнообов'язкове

[1] Постанова правління ПФУ "Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 25.11.2005 р. № 22–1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1566-05

[2] Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 23.09.1999 р. № 1105. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1105-14

державне пенсійне страхування", яка визначає, що пенсія по інвалідності призначається на весь термін встановлення інвалідності. Інвалідам, які досягли пенсійного віку, встановленого ст. 26 цього Закону, пенсії по інвалідності призначаються довічно. Повторний огляд цих інвалідів провадиться тільки за їх заявою.

Крім цього, за загальним правилом, смерть особи є підставою для припинення виплати пенсії.

Однак, враховуючи той факт, що інвалідність має постійний і тимчасовий характер, тому і момент припинення залежить від повторного проходження МСЕК для підтвердження правого статусу інваліда. Таким чином, ст. 35 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" передбачено, що в разі зміни групи інвалідності пенсія в новому розмірі виплачується з дня зміни групи інвалідності. Якщо особа визнана інвалідом нижчої групи, пенсія виплачується за попередньою групою до кінця місяця, у якому змінено групу інвалідності.

У разі визнання особи, яка пройшла повторний огляд, здоровою, пенсія виплачується до кінця місяця, по який встановлено інвалідність.

У разі, якщо особа не з'явилася в органи медико-соціальної експертизи на повторний огляд у визначений для цього термін, виплата пенсії по інвалідності зупиняється з першого числа місяця, наступного за місяцем, у якому вона мала з'явитися на повторний огляд.

Якщо термін повторного огляду медико-соціальної експертизи інвалідом пропущено з поважних причин або в разі визнання його знову інвалідом, виплата пенсії по інвалідності відновлюється з дня, з якого припинено виплату, до дня повторного огляду, але не більш як за три роки, якщо орган медико-соціальної експертизи визнає її за цей період інвалідом. Якщо ж під час повторного огляду інваліда переведено на іншу групу інвалідності (вищу або нижчу), пенсія за зазначений період виплачується за попередньою групою інвалідності.

У випадку, якщо виплату пенсії інвалідові було припинено у зв'язку з відновленням здоров'я або якщо він не отримував пенсії внаслідок нез'явлення на повторний огляд без поважних причин, то в разі наступного визнання його інвалідом виплата раніше призначеної пенсії поновлюється з дня встановлення інвалідності повторно, за умови, що після припинення виплати пенсії минуло не більше п'яти років. Якщо минуло більше п'яти років – пенсія призначається знову на загальних підставах.

Дещо інше правове регулювання моменту припинення пенсійно-забезпечувальних відносин по інвалідності мають суб'єкти, які втратили працездатність виконуючи службові обов'язки (особи, які працюють у особливо важких та шкідливих умовах праці). Так, відповідно до ст. 46 Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страху-

вання" від 23.09.1999 р. № 1105 (у редакції від 13.03.2015 р.) діють такі, нижче наведені правила.

Загальними підставами припинення страхових виплат і надання соціальних послуг є:

1) на весь час проживання потерпілого за кордоном, якщо інше не передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України;

2) на весь час, протягом якого потерпілий перебуває на державному утриманні, за умови, що частка виплати, яка перевищує вартість такого утримання, надається особам, які перебувають на утриманні потерпілого;

3) якщо з'ясувалося, що виплати призначено на підставі документів, які містять неправдиві відомості. Сума витрат на страхові виплати, отримані застрахованим, стягується в судовому порядку;

4) якщо страховий випадок настав внаслідок навмисного наміру заподіяння собі травми;

5) якщо потерпілий ухиляється від медичної чи професійної реабілітації або не виконує правил, пов'язаних з установленням чи переглядом обставин страхового випадку, або порушує правила поведінки та встановлений для нього режим, що перешкоджає одужанню.

Частиною 2 ст. 46 цього ж Закону передбачено, у випадку, якщо на утриманні потерпілого перебувають члени сім'ї, які проживають на території України, виплати у випадках, передбачених пунктами 1 і 5 цієї статті, не припиняються, а лише зменшуються на суму, що не перевищує 25 відсотків усієї суми виплат.

3.3.3. Пенсія у зв'язку із втратою годувальника

Цей різновид пенсійного забезпечення неодноразово ставав предметом вивчення, як радянських вчених, так і сучасників. Цьому є просте пояснення, адже пенсія у зв'язку із втратою годувальника є найскладнішим у сенсі об'єкта, суб'єктного складу та змісту цього виду пенсійного забезпечення у солідарній пенсійній системі. Свого часу Т.М. Кузьміна чітко сформулювала свою позицію і зазначила, що право на цей вид пенсії є похідним від права на пенсійне забезпечення самого годувальника[1]. Сучасна українська дослідниця права соціального забезпечення І.В. Оклей слушно зауважила, що сутність пенсії у зв'язку із втратою годувальника полягає в утриманні суспільством непрацездат-

[1] *Кузьмина Т.М.* Советское право социального обеспечения: учеб. / *Т.М. Кузьмина*. – Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1982. – С. 107.

них осіб, які зв'язані з померлим родинними або шлюбно-сімейними відносинами й перебували на його утриманні[1].

Вагомий внесок у вивчення пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника зробили такі вчені: Н.М. Хуторян, Н.Б. Болотіна, І.М. Сирота, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, С.М. Синчук, О.Я. Орловський, В.Я. Бурак, О.І. Кульчилька, Б.І. Сташків та ін. Тільки цьому виду пенсійного забезпечення в Україні присвячено три дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: Т.В. Кравчук (2007), Ж.А. Дробот (2010) та О.С. Прийменка (2013). Така увага до проблеми пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника виправдана, оскільки і перед наукою, і перед органами ПФУ виникають проблеми теоретичного та практичного змісту, які потребують свого вирішення. Проте основою з основ цього виду пенсійного забезпечення залишаються правовідносини, серед яких чільне місце займають пенсійно-забезпечувальні правовідносини у зв'язку із втратою годувальника.

Мета пенсійно-забезпечувальних правовідносини у зв'язку із втратою годувальника. Як неодноразово зазначалося раніше, пенсійно-забезпечувальні правовідносин є ключовими у системі правовідносин у пенсійному забезпеченні. Вони і є, власне, правом на пенсію у дії, його реалізацією. Саме для виникнення пенсійно-забезпечувальних правовідносин і застосовуються механізми пенсійного страхування, а при настанні соціального ризику запускається механізм процедурно-організаційних відносин. Саме ці стадії необхідно пройти особі від закріпленого права на пенсію до отримання пенсії. Адже відома аксіома, що мати права і їх реалізувати є різними за своєю суттю та значенням категоріями.

Як вказує ч. 1 п. 12 Європейської соціальної хартії (переглянутої) (ETS N 163) від 03.05.1996 р., ратифікована Україною 14.09.2006 р. "*fr. Tous les travailleurs et leurs ayants droit ont droit à la sécurité sociale*", тобто "Усі працівники та особи, які знаходяться на їхньому утриманні, мають право на соціальне забезпечення"[2]. Отже, соціальне страхування поширюється не тільки на працюючих, але і на тих, хто перебуває на їх утриманні. Власне, це і є метою пенсійно-забезпечувальних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника. Такий різновид пенсії є одним із проявів гуманістичних цінностей європейської цивілізації, одним із найбільших досягнень принципу гуманізму.

Про цей вид пенсійного забезпечення йдеться і в Конвенції МОП

[1] *Оклей І.В.* Правове регулювання пенсійного забезпечення та надання соціальних послуг в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Іляна Вікторівна Оклей.* – Харків, 2008. – С. 127.

[2] Європейська соціальна хартія (переглянута) (ETS N 163) від 03.05.1996 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_062

"Про мінімальні норми соціального забезпечення"[1] № 102 від 25.04.1955 р. Так, ст. 59 розділу 10 Конвенції передбачає, що кожний член Організації, відносно якого цей розділ Конвенції є чинним, забезпечує особам, які підлягають забезпеченню, надання допомоги у зв'язку зі смертю годувальника згідно з наступними статтями цього розділу. Стаття 60 Конвенції конкретизує, що до наведеного випадку належить втрата засобів до існування вдовою або дитиною внаслідок смерті годувальника; для вдови право на допомогу може обумовлюватися презумпцією, згідно із законодавством члена Організації нездатності утримувати себе. Законодавство члена Організації може передбачати припинення видачі допомоги особам, які мають на неї право, але займаються будь-якою встановленою діяльністю, що дає прибуток; може також передбачатися скорочення допомоги за системою, що базується на страхових внесках, – коли заробіток особи, яка отримує допомогу, перевищує визначену суму, а за системою, яка не базується на внесках, – коли заробіток особи, яка отримує допомогу, її інші кошти або сукупність таких перевищує визначену суму.

Такий високий рівень регламентації права на пенсію у зв'язку із втратою годувальника говорить про надважливість цього соціального права у системі прав. Національне законодавство не просто передбачає це право у законі, а й регламентує його на рівні Конституції України. Так, ст. 46 вказує, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Суб'єкти пенсійно-забезпечувальних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника є найдискусійнішим питанням цього виду пенсійного забезпечення. З одного боку, суб'єктом виступає ПФУ, з іншого, пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності в годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по III групі інвалідності, а в разі смерті пенсіонера або інвалідів I або II групи відповідно до ст. 32 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне забезпечення", – незалежно від тривалості страхового стажу. При цьому дітям пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника.

[1] Конвенції МОП № 102 "Про мінімальні норми соціального забезпечення" від 25.04.1955 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_011

До категорії осіб, які є непрацездатними, відповідно до ч. 2 ст. 36 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне забезпечення" належать:

1) чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є інвалідами або досягли пенсійного віку;

2) діти (зокрема діти, які народилися до закінчення 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років.

Діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх навчальних закладах системи загальної середньої освіти, а також професійно-технічних, вищих навчальних закладах (зокрема у період між завершенням навчання в одному із зазначених навчальних закладів та вступом до іншого навчального закладу або у період між завершенням навчання за одним освітньо-кваліфікаційним рівнем та продовженням навчання за іншим за умови, що такий період не перевищує чотирьох місяців), – до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше, ніж до досягнення ними 23 років, та діти-сироти – до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні;

3) чоловік (дружина), а в разі їх відсутності – один з батьків або брат чи сестра, дідусь чи бабуся померлого годувальника незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років.

До членів сім'ї, які вважаються такими, що були на утриманні померлого годувальника, належать особи, зазначені в частині другій цієї статті, якщо вони:

1) були на повному утриманні померлого годувальника;

2) одержували від померлого годувальника допомогу, що була для них постійним і основним джерелом засобів до існування.

Члени сім'ї померлого годувальника, для яких його допомога була постійним і основним джерелом засобів до існування, але які й самі одержували пенсію, мають право, за бажанням, перейти на пенсію у зв'язку з втратою годувальника.

Крім цього, до осіб, які мають право на цей вид пенсії, належать:

усиновлені діти мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника нарівні з рідними дітьми;

- пасинок і падчерка мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника нарівні з рідними дітьми, якщо вони не одержували аліментів від батьків;

- неповнолітні діти, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, зберігають це право і в разі їх усиновлення;

- положення цього Закону, що стосуються сім'ї померлого, відпо-

відно поширюються і на сім'ю особи, визнаної безвісно відсутньою або оголошеною померлою у встановленому законом порядку.

Пенсії у зв'язку з втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, призначаються відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 23.09.1999 р. № 1105 (нова редакція).

Питання суб'єктів у пенсійного-забезпечувальних відносинах у зв'язку із втратою годувальника викликало і викликає широку наукову дискусію з питання термінології та дискусію, щодо кола осіб, яких необхідно включити до суб'єктного складу.

Щодо першого питання, то ми вже висловлювали власну позицію: термін "утриманець" є застарілим і таким, що не відображає реальну ситуацію і завдання соціального забезпечення. Використання цього терміна в чинному законодавстві є більше даниною історії, термінологічним наслідуванням радянського законодавства, аніж умовою для виникнення пенсійних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника. Законодавець передусім визначив, що право отримувати такий вид пенсії мають непрацездатні члени сім'ї, тобто суб'єкти цих правовідносин, перелік яких є чітко визначений і обов'язковим при вирішенні питання призначення пенсії. Тому умову утриманства необхідно переглянути, оскільки не до всіх суб'єктів ця вимога ставиться. Крім цього, термін "утриманець" (тобто особа, яка має право на пенсію у зв'язку із втратою годувальника, варто замінити іншим, більш досконалим, однокорінним терміном – "годованець"[1].

Слушною є думка Г.І. Дудки, що в умовах радянського періоду нашої державності, в умовах становлення й укріплення командно-адміністративної системи проблемам мови та стилю законодавства приділялось мало уваги. Зверхнє ставлення державної бюрократії до "формальних" вимог законодавчої культури і техніки, відсторонення кваліфікованих спеціалістів від законодавчого процесу, відсутність достатньої кількості наукових праць, присвячених цій проблематиці – все це негативно відображалося на якості законів наступних років. Мова сучасного українського законодавця – це у принципі нове явище. Однак цей факт свідчить про те, що між мовою законів радянських і мовою законів України немає зв'язку. Сучасний законодавець має використовувати у законодавчій практиці добрі законодавчі традиції та звичаї, правничу термінологію, яка історично склалася, мовні вирази та синтаксичні конструкції[2]. Потрібно пам'ятати,

[1] *Шумило М.М.* Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців: моногр. / *М.М. Шумило*. – К.: Ніка-Центр. – С. 193–193, 263–264.

[2] *Дудка Г.І.* Вдосконалення мови закону – шлях підвищення його якості / *Г.І. Дудка* // Держава і право. – 2007. – Вип. 36. – С. 67–70.

що мова правозастосовчого акту, як і будь-якого іншого правового акту, є специфічним засобом, за допомогою якого соціальним, політичним та іншим відносинам надається державне, юридичне значення як за формою, так і за офіційною мовою.

Професор М.І. Панов слушно стверджує, що чим глибше й детальніше розроблені (сформовані) правові поняття й категорії юридичної науки, тим досконаліше саме позитивне право, тим точніше і якісніше воно здатне регулювати відповідні суспільні відносини[1].

Термін "утриманець" є ширшим та не відповідає повною мірою змісту цих пенсійних правовідносин. Йдеться про те, що годованець – це особа, яка не може себе забезпечити життєвим мінімумом самостійно (харчуванням, одягом, медичним обслуговуванням, ліками тощо), а утриманцем може бути і працездатна особа. Такий термін як "годованець" не є новим в українській мові, він широко застосовувався у дорадянський час. Підтвердженням цього є згадка про цей термін у "Словарі української мови" 1907 року під редакцією Бориса Грінченка[2]. Цей термін більш повно розкриває зміст пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника і відповідає реаліям сьогодення. Особи, які втратили годувальника, є годованцями, а не утриманцями. Безумовною перевагою є також те, що терміни "годувальник – годованець" – однокорінні, що дозволить їх тлумачити у законодавстві однозначно. Таким чином, із застосуванням цього терміна проводиться чітке термінологічне розмежування між суб'єктами пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника.

Окрім цього, цей термін має характер однозначності, і його значення не залежить від контексту. Термін "годованець" відповідає вимогам, які ставлять до термінів правозастосовчих актів, до яких належать: 1) вживання терміна тільки у прямому, загальновідомому значенні; 2) простота і зрозумілість терміна, що передбачає виключення вживання надзвичайно складних і незрозумілих термінів; 3) точне відображення у терміні змісту зазначеного поняття; 4) недопустимість використання штучних термінів; 5) стабільність термінології; 6) єдине вживання термінів, що не припускає застосування одного терміна для визначення різних понять[3].

Варто також зазначити, що не тільки словник Б. Грінченка не використовує термін "утриманець", його ігнорує і "Словник московсько-

---

[1] *Панов М.І.* Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки / *М.І. Панов* // Проблеми законності. – 2014. – Вип. 126. – С. 3–13.

[2] *Грінченко Б.* Словаръ української мови. У 2 т.: наукове видання / упоряд. з додатком власного матеріалу *Борис Грінченко* [репринтне видання друкується за виданням 1907 року]. – К.: Довіра, УНВЦ "Рідна мова", 1997. Т.1: А–Ж. – С. 298.

[3] *Морозова Л.А.* Теория государства и права: учеб. / *Л.А. Морозова*. – М.: Юрист, 2002. – С. 39-40.

український" репересованого філолога В. Дубровського (1911 р.). Так, термін "иждивеніе" вчений перекладає як "держиво", "наклад", "кошт"[1]. У цьому сенсі цікавим є значення терміна "утриманець" у французькій мові "*personne* à *la charge*"[2], що в перекладі дослівно означає "особа в навантаження".

Українське законодавство не завжди використовувало термін "утриманці". Так, у міжвоєнний період, у декреті РНК УСРР від 25 лютого 1919 р. "Про забезпечення червоноармійців та їх сімей"[3] зазначається, що основною формою матеріального забезпечення був продовольчий пайок вартістю від 100 до 300 крб. з урахуванням їдців у сім'ї червоноармійця. На нашу думку, повертатися до терміна "їдці" немає потреби, оскільки він уже втратив свою актуальність та не має термінологічного відповідника для того суб'єкта, який забезпечує, наприклад термінологічна пара "годувальник" – "годованець".

Наведене вище дає можливість побачити, що на початку XX ст. було кілька термінів, що позначали зміст поняття "утриманець", проте найбільш відповідною, все ж таки, залишається лексема "годованець".

Щодо застосування чинним законодавством терміна "утриманець", то варто навести думку українського мовознавця Л.О. Тименко про суттєвий вплив на становлення лексики офіційно-ділового стилю позамовних чинників, серед яких – примусовий процес русифікації[4].

Такі аргументи, на нашу думку, є достатньо обґрунтованими і можуть бути враховані законодавцем. У питанні українізації юридичної термінології право соціального забезпечення, на жаль, поки знаходиться позаду, на відміну від цивільного та кримінального права, а також процесуальних галузей права.

Важливим наповненням терміна "утриманство" є те, що особа самостійно не може себе забезпечувати. Не втратили своєї актуальності наукові висновки Т.В. Красильникової, що утриманство – це внутрішньо сімейні майнові відносини, за якими здійснюється майнове безоплатне надання одним членом сім'ї (годувальником) іншим непрацездатним і до них прирівняних членів сім'ї, яке є постійним і основним джерелом засобів до існування утриманців[5]. Вчена також пропонувала встановити

---

[1] Словник московсько-український: репринт / *В. Дубровський* / Ін-т укр. мови НАН України. – К.: КММ, 2013. – С. 129.

[2] Русско-французский юридический словарь / *Г.И. Мачковский*. – 2-е изд., стереотип. – М.: РУССО, 2001. – С. 127.

[3] Декрет РНК УСРР "Про забезпечення червоноармійців та їх сімей" від 25.02.1919 р. // Известия. – 1919. – № 53, (25 февраля).

[4] *Тименко Л.О.* Лексика офіційно-ділового стилю в історії української мови (1917–1933 рр.): моногр. / *Л.О. Тименко*. – К.: Ін-т укр. мови НАН України; Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 142.

[5] *Красильникова Т.В.* Пенсионные правоотношения и общие основания их

в законі певний строк (півроку), сплив якого свідчив би про встановлення відносин утриманства між годувальником та непрацездатним членом сім'ї, для якого допомога годувальника була б постійним і основним засобом до існування. На думку дослідниці, це може зняти низку практичних питань щодо призначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника[1]. Така позиція навряд чи доцільна, оскільки важливим є не термін утриманства, а питання, чи зможе утриманець себе самостійно забезпечувати після смерті годувальника, навіть, якщо факт утриманства тривав тільки 2 місяці.

Другим аспектом наукових дискусій у контексті пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника є спроба доповнити, розширити суб'єктний склад.

Так, Т.В. Кравчук запропонувала надати право на цей вид пенсії дітям померлого годувальника, народженим за допомогою репродуктивних технологій пізніше 10-місячного строку з дня смерті годувальника. Крім цього, у зв'язку з існуванням особливостей правового положення падчерки/пасинка та вітчима/мачухи є необхідність вироблення нового підходу до порядку й умов пенсійного забезпечення у разі втрати годувальника такої категорії осіб, зокрема:

а) вітчим/мачуха;

б) особа, яка виховувала та утримувала пасинка чи падчерку або з поважних причин лише виховувала або лише утримувала пасинка/падчерку протягом 5 років підряд[2].

Ж.А. Дробот у своєму дисертаційному дослідженні пропонує розширити суб'єктний склад цього виду пенсійного забезпечення, включивши до нього діда і бабу за відсутності осіб, які за законом зобов'язані їх утримувати; брата і сестру померлого годувальника, незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дітьми, братами, сестрами чи онуками померлого годувальника до досягнення ним 8 років[3]. Провівши аналіз нині чинного переліку осіб, що мають право на цей вид пенсії, дослідниця пропонує повернутися до переліку таких осіб, що був передбачений Законом України "Про пенсійне забезпечення"[4] від 05.11.1991 № 1788. Таку позицію займає і Б.І. Сташків,

---

возникновения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.713 / *Т.В. Красильникова*. – Свердловск, 1978. – С. 21.

[1] Там само. – С. 21.

[2] *Кравчук Т.В.* Пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника у солідарній системі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Тетяна Володимирівна Кравчук*. – К., 2008. – С. 11, 120, 123, 150.

[3] *Дробот Ж.А.* Правове регулювання пенсійного страхування у разі втрати годувальника: моногр. / *Ж.А. Дробот*. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2011. – С. 152.

[4] *Дробот Ж.А.* – Там само. – С. 171.

вважаючи, що недоцільно було виключати братів, сестер і внуків з кола осіб, які мають право на пенсію у зв'язку із втратою годувальника[1].

О.С. Прийменко у власному науковому дослідженні теж не оминув увагою питання розширення суб'єктного складу, запропонувавши надавати право на пенсію особам, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або у будь-якому іншому шлюбі. Вчений запропонував, крім навчання у вищому навчальному закладі, враховувати навчання у науковій установі, тобто в аспірантурі[2].

Свою лепту в розширення суб'єктного складу пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника зробила і Г.Г. Каптар. Дослідниця запропонувала до суб'єктів також віднести дітей, братів, сестер, внуків, які навчаються у зарубіжних навчальних закладах, розташованих за межами території України, якщо направлення на навчання здійснено відповідно до міжнародних договорів Україні, і продовжити вік такого студента з 23-х до 26-ти років[3]. Авторка запропонувала виплачувати пенсію у зв'язку із втратою годувальника дітям-сиротам до досягнення ними 26-ти років[4].

Прикладів таких пропозицій у науці права соціального забезпечення досить багато, проте не всі вони раціональні. Найбільшою проблемою таких пропозицій є, по-перше, відсутність фінансово-економічного обґрунтування. По-друге, надмірне розширення кола суб'єктного складу може призвести до порушення соціальних прав тих суб'єктів, які мають право на пенсію за нині чинним законодавством, оскільки їх частка (розмір) на таку пенсію буде зменшуватися, оскільки ділиться порівно серед всіх. Тому дуже важливим у цьому сенсі враховувати доцільність та раціональність таких змін. Саме з таких позицій можна частково погодитися з пропозицією Т.В. Кравчук про необхідність включення мачухи/вітчима і піклувальника й опікуна до суб'єктного складу. Інші ж пропозиції видаються необґрунтованими, недоцільними та надуманими.

Ще одним дискусійним питанням суб'єктного складу пенсійно-забезпечувальних відносин у зв'язку із втратою годувальника є сім'я, або точніше пенсіонована сім'я. Іншими словами, на рівні процедурно-організаційних відносин кожен член сім'ї проходить стадію підтвердження

---

[1] *Сташків Б.І.* Суб'єкти права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника / *Б.І. Сташків* // Теоретичні та практичні проблеми трудового та пенсійного права: матер. наук.–практ. семінару / за ред. *Л.П. Шумної*. – Чернігів: Вид. "Черінівські обереги", 2007. – С.43–44.

[2] *Прийменко О.С.* Правове регулювання відносин, що виникають у разі втрати годувальника (в солідарній системі): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *О.С. Прийменко*. – К., 2013. – С. 4, 9–10, 14–15.

[3] *Каптар Г.Г.* Пенсійне страхування у солідарній системі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Г.Г. Каптар*. – К., 2015. – С. 5, 12.

[4] Там само. – С. 15.

своєї пенсійної правоздатності, натомість саму пенсійну виплату отримують не кожен окремо член сім'ї, а сім'я в цілому, однак за кожним із членів сім'ї зберігається право на виокремлення своєї частини пенсійної виплати.

Вперше концепція "колективного пенсіонера" була сформульована Є.І. Астраханом у 1962 році. Вчений зазначив, що коли йдеться про "право сім'ї" на пенсію у зв'язку із втратою годувальника, то сім'ю потрібно розуміти як членів сім'ї, що підлягають пенсійному забезпеченню, а не весь склад сім'ї у цілому (тих, хто мають і не мають права на пенсію), тобто "пенсіонований склад сім'ї"[1].

Такий погляд вченого був протрактований у прямому розумінні того, що сім'я є суб'єктом, а це призвело до двох, кардинально протилежних позицій. Одні вчені (В.С. Андрєєв[2], О.Д. Зайкін[3], М.Л. Захаров та Е.Г. Тучкова[4], Р.І. Іванова[5], В.Б. Савостьянова[6], М. Невалінний[7], А.В. Скоробагатько[8], В.П. Галаганов[9] та ін.) вважають, що сім'я наділяється правосуб'єктністю і є так званим "колективним пенсіонером". Інші вчені (Т.В. Красільнікова[10], О.Ю. Говорухіна[11], Д.С. Тіс[12], О.М. По-

---

[1] *Астрахан Е.И.* Некоторые вопросы пенсионного правоотношения по советскому трудовому праву / *Е.И. Астрахан* // Ученые записки. Всесоюз. ин-т юрид. наук (ВИЮН). – 1962. – Вып. 14. – С. 151–183.

[2] *Андреев В.С.* Право социального обеспечения в СССР: учеб. / *В.С. Андреев*. – М.: Юр. лит., 1980. – С. 122.

[3] *Зайкин А.Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению / *А.Д. Зайкин*. – М.: Изд. МГУ, 1974. – С. 64.

[4] Право социального обеспечения России: учеб. / *М.Л. Захаров, Э.Г. Тучкова*. – 2-е изд., испр. и перераб. – М.: БЕК, 2002. – С. 134.

[5] *Иванова Р.И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / *Р.И. Иванова*. – М.: Изд. МГУ, 1986. – С. 98–99.

[6] *Савостьянова С.Б.* Понятие пенсии в случае потери кормильца. В кн. Право социального обеспечения России: учеб. / *М.О. Буянова, К.Н. Гусов* [и др.]; отв. ред. *К.Н. Гусов* – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2009. – С. 300.

[7] *Невалінний М.* Визначення поняття сім'ї та членів сім'ї потерпілого / *М. Невалінний* // Право України. – 1996. – № 8. – С. 52–53.

[8] *Скоробагатько А.В.* Правове регулювання пенсійного забезпечення наукових працівників: моногр. / *А.В. Скоробагатько*. – О.: Вид. Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечнікова, 2006. – С. 71.

[9] *Галаганов В.П.* Право социального обеспечения: учеб. / *В.П. Галаганов*. – М.: КНОРУС, 2010. – С. 115.

[10] *Красильникова Т.В.* Пенсионные правоотношения и общие основания их возникновения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.713 / *Т.В. Красильникова*. – Свердловск, 1978. – С. 14.

[11] *Говорухина Е.Ю.* Пенсия по случаю потери кормильца. В кн.: Право социального обеспечения: учеб. / под ред. *В. Ш. Шайхатдинова*. – М.: Изд. Юрайт, 2011. – С. 181–185

[12] *Тис Д.С.* Пенсионные правоотношения в Республике Беларусь. Понятие

номаренко[1], Ю.А. Королев[2], Н.І. Бєсєдкіна[3], В.Д. Новіков[4] та ін.) дотримуються думки, що суб'єктом права є окремий непрацездатний член сім'ї, а не сім'я у цілому.

Схожа дискусія продовжується і на сторінках дисертаційного дослідження Т.В. Кравчук, яка зазначає, що недієздатні члени сім'ї можуть бути суб'єктами права на пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника, вони можуть бути суб'єктами процедурного правовідношення до моменту призначення такого виду пенсії. Однак суб'єктами матеріального пенсійного правовідношення останні бути не можуть, якщо лише не скористаються правом виділення частки з загальної пенсійної суми або правом на переведення на інший вид пенсії. Суб'єктом матеріального пенсійного правовідношення, так само як і ряду процедурних правовідносин після призначення пенсії, стає сім'я[5].

Протилежну думку висловила О.І. Кульчицька, яка абсолютно ствердно зазначає, що право на пенсію у зв'язку із втратою годувальника мають непрацездатні члени сім'ї померлого годувальника, яких не можливо об'єднати єдиним поняттям "пенсійна сім'я"[6]. Проте вчена не заперечує того факту, що сім'я є суб'єктом у інших відносинах в праві соціального забезпечення. Так, вчена пропонує власну дефініцію "сім'ї в праві соціального забезпечення" – як коло осіб, які об'єднані правами та обов'язками по взаємному утриманні і (чи) спільним проживанням або побутом на підставах, що незаборонені законом, і в визначених законодавчих випадках мають право на соціальне забезпечення[7]. Такий підхід є достатньо обґрунтований та виважений.

пенсионных правотношений. В Кн. Право социального обеспечения: учеб.-метод. комплекс. В 2-х ч., Ч.1: Общая часть / *И.В. Гущин* [и др.]; под общ. ред. *И.В. Гущина*. – Гродно: ГрГУ, 2011. – С. 374.

[1] *Пономаренко О.М.* До питання про можливість визначення сім'ї суб'єктом права соціального забезпечення / *О.М. Пономаренко* // Вісник Хмельницького ін-ту регіонального управління та права. – 2004. – С.134–139.

[2] *Королев Ю.А.* Семья как субъект права / *Ю.А. Королев* // Журнал российского права. – 2000. – № 10. – С.61–66.

[3] *Беседкина Н.И.* Семья как субъект частно-правовых и объект публично-правовых отношений / *Н.И. Беседкина* / Актуальные проблемы теории и практики гражданского права: тез. доклад. Междунар. науч.-практ. конф. (заочная). – М., 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: edu.law-books.ru/17-18-13/17-18-13-6.doc

[4] *Новиков В.Д.* Субъекты права на пенсию по случаю потери кормильца / *В.Д. Новиков* // Социалистическая законность. – 1976. – № 5. – С.68–69.

[5] *Кравчук Т.В.* – Цит. праця. – С. 127–128.

[6] *Кульчицька О.І.* Еволюція наукових поглядів на визначення суб'єкта права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника / *О.І. Кульчицька* / Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: зб. наук. праць: матер. І Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. *М.І. Іншина*, *Н.М. Хуторян*, *В.І. Щербини*. – К.: Ніка-Центр, 2013. – С. 523–527.

[7] *Кульчицкая Е.И.* О признании семьи субъектом права социального обеспече-

Схожу позицію висловив і О.С. Прийменко, згідно з якою член сім'ї є самостійним суб'єктом правовідносшення. Для виникнення права на пенсію в різі втрати годувальника саме член сім'ї, а не сім'я загалом, має відповідати законодавчим вимогам[1].

І.М. Сирота з цього приводу зауважив, що в пенсійному праві склалалося своєрідне і більш широке поняття "пенсійної сім'ї" як сукупності тих членів сім'ї померлого годувальника, якому належне, за певних умов, пенсійне забезпечення на випадок смерті годувальника[2].

Ґрунтовний науковий аналіз цього питання провела С.М. Синчук, резюмуючи, що в сучасних умовах є всі правові передумови для визнання правосуб'єктними у правовідносинах із соціального забезпечення як сім'ї у цілому, так і її окремих членів. Сім'я як цілісний колективний суб'єкт у змозі реалізувати право на соціальне забезпечення, якщо наслідки соціального ризику не є спільними для всіх її членів, а вид соціально-забезпечувального надання призначається та здійснюється щодо всіх членів сім'ї одночасно[3]. З такою позицією вченої можна погодитися, але тільки коли йдеться про окремі види соціального забезпечення чи надання соціальних послуг, однак щодо пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника, то, на нашу думку, такий підхід є дискусійним.

Підводячи підсумок понад п'ятдесятирічній науковій дискусії, на нашу думку, необхідно повернутися до думок, які висловив Є.І. Астрахан, що й сьогодні не втратили актуальності. Проте сучасний стан законодавства надає додаткові аргументи щодо неможливості визнання сім'ї суб'єктом пенсійного забезпечення. Виходячи з концепції комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні, варто дати відповідь на низку запитань:

– по-перше, чи є сім'я суб'єктом пенсійно-страхових відносин;

– по-друге, чи є сім'я суб'єктом процедурно-організаційних відносин;

– по-третє, чи є сім'я суб'єктом процесуально-захисних відносин;

– по-четверте, чи є сім'я суб'єктом виконавчих (постпроцесуальних) відносин.

Всі ці питання передбачають однозначну заперечну відповідь.

Залишилося дати відповідь на запитання, чи є сім'я суб'єктом пенсійно-забезпечувальних відносин. На нашу думку, відповідь на це

ния / *Е.И. Кульчицкая*. / Пути реализации в России программы достойного труда и достойного социального обеспечения: матер. VII Международ. науч.-практ. конф. – М., 2013. – С. 637–642.

[1] *Прийменко О.С.* – Цит. праця. – С. 8.

[2] *Сирота И.М.* Право социального обеспечения Украины: учеб. / *И.М. Сирота*. – изд. 6-е, – Х.: Одиссей, 2006. – С. 247.

[3] *Синчук С.М.* Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: моногр. / *С.М. Синчук*. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 114.

питання має форму і зміст. Зміст полягає у тому, хто отримує цей вид пенсійного забезпечення. Законодавством визначено, що це непрацездатні члени сім'ї, які перебували на утриманні в годувальника. Отже, це не всі члени сім'ї, а тільки їх частина. Щодо форми, то йдеться про те, як назвати по-іншому членів сім'ї, які мають право на цей вид пенсії. Видається, що найвдалішим був термін, який запропонував Є.І. Астрахан, – "пенсіонований склад сім'ї", який передбачає, що право на цей вид пенсії має не сім'я загалом, а тільки ті, хто мають на це право.

Як слушно зауважила український вчений-цивіліст І.М. Кучерявенко, повна цивільна дієздатність фізичної особи може досягатися (досягнення 18-ти років), набуватися і надаватися[1].

Надання повної цивільної дієздатності особі у віці з 16 до 18 років. Згідно зі ст. 35 Цивільного кодексу України[2] повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.

Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а в разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.

Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю.

За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування, така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на всі цивільні права та обов'язки.

У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.

На цей аспект свого часу звернув увагу В.Д. Новіков, який вважає, що трудова діяльність на момент втрати годувальника у майбутньому може бути підставою для відмови у пенсійному забезпеченні[3].

---

[1] Суб'єкти цивільного права: моногр. / за заг. ред. *Я.М. Шевченко*. – Х.: Харків юридичний, 2009. – С. 86.

[2] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15

[3] *Новиков В.Д.* Концептуальные вопросы пенсионного обеспечения при потере кормильца / *В.Д. Новиков* // Вопросы социального обеспечения. – 1975. – Вып. 18. – С. 48–55.

Набуття повної цивільної дієздатності відбувається щодо фізичної особи у разі реєстрації шлюбу фізичної особи. У разі припинення шлюбу або визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи, до досягнення фізичною особою повноліття, набута нею повна цивільні дієздатність зберігається. У іншому випадку – не зберігається[1].

На нашу думку, отримання повної цивільної дієздатності (емансипація) шляхом працевлаштування та початок підприємницької діяльності не є підставою для припинення виплати пенсії особі у зв'язку із втратою годувальника, проте є підставою для ПФУ перевірити факт утриманства, тобто, чи дохід працевлаштованого є достатнім для забезпечення себе матеріально самостійно. У такому разі ПФУ звертається до суду в порядку окремого провадження, а суд на підставі п. 2 ч. 2 ст. 234 Цивільного процесуального кодексу України[2] може припинити виплату пенсії.

До втрати права на пенсію у зв'язку із втратою годувальника може спричинити також той факт, якщо один із подружжя (вдова/вдівець), який повторно одружився, а також неповнолітня дитина, яка одружилася до досягнення повноліття, що призводить до надання повної цивільної дієздатності емансипації.

Детального аналізу потребує постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 10. 03.2015 року №21-615а14[3], якою встановлено, що перелік непрацездатних членів сім'ї, яким може бути призначена пенсія у зв'язку із втратою годувальника, є поосібним і вичерпним.

На нашу думку, ця постанова не отримала достатнього висвітлення та обговорення, хоча повинна була, оскільки суперечить Конституції України.

Йдеться про те, що у березні 2013 року ОСОБА_1 (будучи інвалідом ІІІ групи) звернулася до суду з позовом про визнання неправомірною відмови управління ПФУ призначити їй пенсію у зв'язку із втратою годувальника відповідно до вимог ч. 1 ст. 36 Закону України від 9 липня

---

[1] Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Мін. юстиції, науковців, фахівців). – Т. 2: Фізична особа. – Серія "Коментарі та аналітика". – Х.: Страйд, 2009. – С. 105.

[2] Цивільно-процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?nreg=1618-15&find=1&text=%EE%EA%F0%E5%EC%E5&x=-774&y=-13812#w11

[3] Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 10.03.2015 р. № 21-615а14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/149265835E724735C2257E2A0038E78D

2003 року № 1058 "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".

На обґрунтування позову ОСОБА_1 зазначила, що вона є непрацездатною особою, яка перебувала на утриманні померлого чоловіка, з яким фактично проживала однією сім'єю, його пенсія була для неї постійним і основним джерелом існування.

Суди встановили, що Енергодарський міський суд Запорізької області рішенням від 16.01.2013 року встановив факти проживання ОСОБИ_1 однією сім'єю з ОСОБОЮ_2 без реєстрації шлюбу з 10.01.2004 року по 29.09.2012 року та її перебування на утриманні ОСОБИ_2.

28 лютого 2013 року ОСОБА_1 звернулася до управління ПФУ із заявою про переведення її на інший вид пенсії – у зв'язку із втратою годувальника – на підставі ч. 1 ст. 36 Закону № 1058.

Управління ПФУ листом від 11 березня 2013 року відмовило ОСОБІ_1 у призначенні цієї пенсії, оскільки на день смерті годувальника вона не перебувала з ним у шлюбних відносинах.

Енергодарський міський суд Запорізької області постановою[1] № 2-а/316/43/13 від 26.06.2013 року позов задовольнив частково. Суд послався на чч. 2 і 4 ст. 3 Сімейного кодексу України[2] від 10.01.2002 р. № 2947 (далі – СК), на встановлений судовим рішенням факт перебування ОСОБИ_1 та ОСОБИ_2 у шлюбних відносинах і визнав неправомірною відмову управління ПФУ призначити ОСОБІ_1 пенсію у зв'язку із втратою годувальника.

Дніпропетровський апеляційний адміністративний суд постановою від 29.05.2014 р. скасував постанову суду першої інстанції та ухвалив нову – про відмову в задоволенні позову. Рішення мотивував тим, що факт проживання жінки та чоловіка разом однією сім'єю не породжує права на призначення (переведення) пенсії у зв'язку із втратою годувальника на підставі статті 36 Закону № 1058.

Вищий адміністративний суд України ухвалою від 10.07.2014 р. відмовив у відкритті касаційного провадження за касаційною скаргою ОСОБИ_1.

Не погоджуючись із таким рішенням, ОСОБА_1 звернулась із заявою про його перегляд Верховним Судом України з підстави неоднакового застосування Вищим адміністративним судом України одних і тих самих норм, а саме ст. 36 Закону № 1058 у подібних правовідносинах.

На підтвердження неоднакового правозастосування ОСОБИ_1 послалася на ухвали Вищого адміністративного суду України від 7 і 8 лю-

[1] Постанова Енергодарського міського суду Запорізької області від 26.06.2013 р. № 2-а/316/43/13 2947. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/32046571

[2] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14

того, 12 вересня, 22 жовтня 2013 року та 30 січня 2014 року (справи №№ К/800/2066/13, К/800/45195/11, К/800/7513/13, К/800/21182/13, К/9991/94144/11 відповідно), у яких висловлено висновки про те, що фактичне проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без шлюбу, перебування одного з них (чоловіка або жінки) на утриманні померлого годувальника є підставою для призначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника.

Колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України встановила: ст. 36 Закону встановлено, що пенсія у зв'язку із втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності в годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по ІІІ групі інвалідності, а в разі смерті пенсіонера або осіб, зазначених у ч. 2 ст. 32 цього Закону, – незалежно від тривалості страхового стажу.

Згідно з ч. 2 цієї статті непрацездатними членами сім'ї вважаються, зокрема: чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є інвалідами або досягли пенсійного віку, передбаченого ст. 26 цього Закону.

Зі змісту цих норм убачається, що перелік непрацездатних членів сім'ї, яким може бути призначена пенсія у зв'язку із втратою годувальника, є поосібним і вичерпним. Вони не містять правил (велінь), згідно з якими до непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника можна відносити осіб за іншими критеріями (ознаками) визначення поняття сім'ї, як-от: спільне проживання і ведення господарства, спільний побут, набуття характерних взаємних прав та обов'язків.

Ужиті в Законі № 1058 поняття "чоловік" та "дружина" позначають одного з подружжя. За частиною першою ст. 21 СК подружжя утворюється тільки на підставі шлюбу – добровільного сімейного союзу жінки та чоловіка, зареєстрованого в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Згідно зі ст. 36 СК саме шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя. Відповідно до ч. 2 ст. 21 СК проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.

У повсякденному житті може скластися правова ситуація, коли жінка та чоловік проживають разом, ведуть спільне господарство, разом виховують дітей, ведуть спільний побут, набувають певних взаємних прав та обов'язків, притаманних сім'ї. Але при цьому вони не перебувають у шлюбі. В окремих сферах правовідносин (житлових, цивільно-майнових, сімейних, трудових та інших) такі відносини можуть підпадати під поняття сім'ї, а її учасники визнаватися членами сім'ї, яким з огляду на об'єктивну відмінність їх змісту у відповідних галузях законодавства надаються або не надаються (обмежуються) відповідні права та обов'язки.

Ззовні такі відносини подібні до шлюбних. Однак попри цю схожість,

вони не уподібнюються (не ототожнюються) з ними, і жінка та чоловік, які утворили неодружену сімейну пару та за певних унормованих правовідносин можуть вважатися членами сім'ї, що не є рівнозначним поняттям "чоловік" та "дружина", позаяк саме цими термінами закон персоніфікує кожного з подружжя як суб'єкта правовідносин між собою.

У законодавстві про пенсійне забезпечення ясно й однозначно визначено, що право на призначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника, з-поміж інших категорій осіб, мають одне з подружжя – чоловік чи дружина, до яких жінка чи чоловік, які разом проживають однією сім'єю без шлюбу, не належать.

У справі, що переглядається, суди встановили, що ОСОБА_1 упродовж більше восьми років проживала разом з ОСОБОЮ_2 однією сім'єю без реєстрації шлюбу й перебувала на його утриманні. Ці факти за рішенням суду в порядку, передбаченому п. 2 ч. 1 ст. 256 Цивільного процесуального кодексу України, були визнані такими, що мають юридичне значення для вирішення питання про призначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника.

Нормативний підхід до розуміння зазначених положень закону в контексті зазначених обставин справи дає підстави дійти такого правового висновку.

У розумінні п. 1 ч. 2 ст. 36 Закону № 1058-IV право на призначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника мають чоловік або дружина, які перебували в зареєстрованому шлюбі. Жінка та чоловік, які на час смерті померлого годувальника проживали однією сім'єю без шлюбу та/або утримували один одного, не є подружжям, і після смерті того з них, хто за життя утримував другого, той, хто залишився жити, не набуває права на призначення йому пенсійних виплат у зв'язку із втратою годувальника.

Встановлення в судовому порядку факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без шлюбу і визнання за її учасниками статусу члена сім'ї не легітимізує і не може легітимізувати (узаконити) правове становище неодруженої сімейної пари як подружньої, оскільки за законом подружжя утворюється не від тривалості чи стійкості взаємин, а після реєстрації шлюбу в державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Аргументація Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України вражає своїм поверховим розумінням норм законодавства та сліпим застосування нормативного підходу, який не є основним для цього Суду.

На нашу думку, Колегія суддів при винесенні остаточного рішення, яке не підлягає оскарженню, завдало непоправної шкоди правозастосовчій практиці у сфері пенсійного забезпечення. Аргументи суддів є вершиною формалізму та відсутності розуміння правової природи соціальних законів, їх сутності.

Таким чином Верховний Суд України порушив Конституцію, а саме:

- статтю 1. Україна є соціальною та правовою державою;
- статтю 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави;
- статтю 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Саме верховенство права, а не закону, як це зробив ВСУ.
- статтю 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

На нашу думку, ВСУ повинне виходити не від примітивного застосування норми закону, а із духу закону, а також сприяти однаковості застосування правових норм. Якщо спільне проживання може породжувати сімейні, житлові, цивільні, спадкові та інші правовідносини, то чому ж воно не може породжувати пенсійні правовідносини? Питання не риторичне, а чітко сформульоване і ВСУ відповів на нього не правильно і наголосив на своїй безпорадності та застосуванні "нормативного підходу". Викликає сумнів щодо відповідності цього рішення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Якщо б судді вийшли за межі нормативного підходу, то побачили б, що загальним терміном яким позначається суб'єктиний склад осіб, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника є "непрацездатні члени сім'ї". Частина 2 ст. 3 СК України вказує, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, а частина 4 цієї ж статті зазначає, що сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. У якому із цих пложень закону судді побачили, що при призначенні пенсії у зв'язку з втратою готувальнака необхідно перебувати з годувальником у шлюбі – не відомо.

Крім цього, Колегія суддів судової палати з розгляди адміністративних справ Верховного Суду України проігнорувала Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та на-

фтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень п. 6 ст. 12 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей", чч. 4 і 5 ст. 22 Закону України "Про міліцію" та ч. 6 ст. 22 Закону України "Про пожежну безпеку"[1] від 03.06.1999 р. № 5-рп/99, у якому чітко визначено, що під членом сім'ї треба розуміти особу, що перебуває з суб'єктом права на пільги у правовідносинах, природа яких визначається кровними (родинними зв'язками) або шлюбними відносинами, постійним проживанням, веденням спільного господарства.

Наведене вище залишає без відповіді питання про логіку суддів Верховного Суду України, які позбавили права на пенсію у зв'язку втратою годувальника особу, яка спільно проживала з годувальником та перебувала на його утриманні.

Враховуючи той факт, що рішення остаточне і не підлягає оскарженню, то для відновлення права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника необхідно п. 2 ч. 2 ст. 36 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" доповнити словами "*або особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом*" і викласти у такій редакції: "*чоловік (дружина) або особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, батько, мати, якщо вони є інвалідами або досягли пенсійного віку, передбаченого статтею 26 цього Закону;".*

Загалом у науці права соціального забезпечення немає єдності щодо розуміння терміна "непрацездатність". Цей термін розкритикувала професор О.Є. Мачульська, що пояснює свою позицію, посилаючись на думку міжнародних експертів. На їхню думку, використання терміна "непрацездатність" вводить в оману, оскільки визнання непрацездатним членом сім'ї померлого годувальника не пов'язано із встановленням інвалідності. Працездатні члени сім'ї, зокрема син/донька студент чи непрацююча молода вдова, визнаються "непрацездатними" утриманцями. Дослідниця вважає, що застосування цього терміна є недоцільним, оскільки не є обґрунтованим[2]. З такою позицією варто погодитися, оскільки такий термін не відповідає ні формі, ні змісту цього виду пенсійного забезпечення.

Дещо інші вимоги до виплати пенсії у зв'язку із втратою годувальника мають сім'ї військовослужбовців, про що свідчить ст. 28 Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб"[3] від 09.04.1992 р. № 2262. Пенсії в разі

---

[1] Рішення Конституційного Суду України від 03.06.1999 р. №5-рп/99. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99

[2] *Мачульская Е.Е.* Обеспечение по случаю потери кормильца. В кн.: Международные и российские нормы пенсионного обеспечения: сравнительный анализ / отв. ред. *Э.Г. Тучкова, Ю.В. Васильева*. – М.: Проспект, 2013. – С. 126–127.

[3] Закон України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової

втрати годувальника сім'ям військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом призначаються, якщо годувальник помер у період проходження служби або не пізніше 3 місяців після звільнення зі служби чи пізніше цього строку, але внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних у період проходження служби, а сім'ям пенсіонерів з числа цих військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом – якщо годувальник помер у період одержання пенсії або не пізніше 5 років після припинення її виплати. Сім'ї військовослужбовців, які пропали безвісти в період бойових дій, прирівнюються до сімей загиблих на фронті.

Окремі російські науковці висувають ідею, що для призначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника-пенсіонера вимагається, щоб їх смерть наступила в результаті погіршення стану здоров'я через пошкодження, яке відбулося у період проходження служби[1]. У контексті викладеного абсолютно погоджуємось із позицією Н.В. Антіп'євої, що таке тлумачення є спірним і надуманим. Окремої вимоги щодо причинно-наслідкового зв'язку з пенсійною виплатою військовослужбовцю нема, а отже, такий підхід є безпідставним[2].

Об'єкт пенсійно-забезпечувальних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника. Аналізуючи об'єкт цього виду пенсійного забезпечення, завжди необхідно виходити з того, що пенсія загалом – це родовий об'єкт, натомість пенсія у зв'язку із втратою годувальника – видовий. Отже, об'єктом пенсійно-забезпечувальних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника є конкретне матеріальне благо – пенсія у розмірі, який залежить від правового статусу суб'єктів та їх кількості.

Доречно навести визначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника, яке запропонувала Т.В. Кравчук. На її думку, це щомісячна неоподаткована та гарантована державою грошова виплата, що не успадковується, яка на умовах і в порядку, передбачених законодавством, сплачується за рахунок Пенсійного фонду у разі втрати годувальника непрацездатним членам сім'ї останнього, які перебували на його повному матеріальному утриманні або одержували від нього допомогу, що була для них постійним і основним джерелом засобів до існування, з метою компенсації втрати останніх[3].

служби, та деяких інших осіб" від 09.04.1992 р. № 2262. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2262-12

[1] Комментарий законодательства о пенсионном обеспечении граждан, проходивших военную службу, и членов их семей / *Г.А. Золотухин, А.В. Копытов*. – М.: За права военнослужащих, 2000. – С. 123.

[2] *Антипьева Н.В.* Проблемы правового регулирования социального обеспечения военнослужащих: моногр. / *Н.В. Антипьева*. – Омск: Изд. Омск. гос. ун-т, 2009. – С. 296.

[3] *Кравчук Т.В.* – Цит. праця. – С. 9, 103, 189.

Ж.А. Дробот вказує, що це щомісячна грошова виплата із Пенсійного фонду та інших джерел фінансування, призначена непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які перебували на його утриманні, за наявності у годувальника права на пенсію по інвалідності[1].

О.С. Прийменко у своєму дисертаційному дослідженні вказав на строкатість дефініцій пенсії у зв'язку із втратою годувальника і запропонував власне бачення на цю проблему. Так, на думку науковця, це щомісячна гарантована державою і неоподаткована грошова виплата членам сім'ї у випадку смерті годувальника (визнання безвісно відсутнім чи оголошеним померлим), якщо він утримував непрацездатну особу або на нього був покладений такий обов'язок стосовно дітей[2].

Своє визначення цього виду пенсії дала Г.Г. Каптар, яка під пенсією у зв'язку із втратою годувальника вбачає щомісячну страхову виплату, що призначається непрацездатним членам сім'ї померлого (безвісно відсутнього) годувальника, які перебували на його утриманні, як часткова компенсація допомоги, що була для них постійним та основним джерелом засобів до існування і втрачена у зв'язку з його смертю (безвістю відсутньою)[3].

Цікаво, що зовсім недавно така ознака пенсії як "неоподаткованість", про яку зазначають Т.В. Кравчук та О.С. Прийменко, сприймалася критично, оскільки пенсія *a priori* не могла оподатковуватися. Однак, як показав досвід та новели в пенсійне законодавство, така характеристика є доречною та обґрунтованою. Йдеться про те, що з 1 січня 2015 року пенсія або щомісячне довічне грошове утримання, які платники податків отримують з Пенсійного фонду України чи з бюджету, у разі перевищення трьох мінімальних зарплат оподатковуватимуться, ці положення продовжили діяти і в 2016 році. Така норма передбачена Законом України "Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України (щодо податкової реформи)"[4] від 28.12.2014 № 71.

Відповідно до Закону податок на доходи фізичних осіб сплачуватиметься лише з тієї частини суми, яка перевищує три мінімальні зарплати – на сьогодні це 3 тис. 654 грн. За статистикою Державної фіскальної служби України, зазначена норма стосуватиметься лише 3,3% пенсіонерів. Адже саме така кількість пенсіонерів отримує пенсію вище вказаного розміру. До суми перевищення застосовуватиметься ставка податку на доходи фізичних осіб у розмірі 15%.

У контексті формулювання дефініцій видно, що всі науковці під

---

[1] *Дробот Ж.А.* – Цит. праця. – С. 64, 169.

[2] *Прийменко О.С.* – Цит. праця. – С. 4, 12,13.

[3] *Каптар Г.Г.* – Цит. праця. – С. 12.

[4] Закон України "Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України (щодо податкової реформи)" від 28.12.2014 р. № 71. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-19

об'єктом пенсійно-забезпечувальних відносин у зв'язку із втратою годувальника розуміють саме пенсійну виплату, надаючи її ознак, які, на їх думку, є більш суттєвими, проте сам об'єкт від цього не змінюється.

Зміст пенсійно-забезпечувальних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника необхідно розглядати комплексно, не акцентуючи уваги на суб'єктах, оскільки у них один правовий статус – вони є правоможними. Таким чином, незалежно від того, чи до ПФУ буде звертатися за отриманням пенсії неповнолітні діти (через представника), чи це буде непрацездатна вдома/вдівець, що перебував на утриманні, обсяг їх правоздатності і правоможності не зменшується і, відповідно, обсяг юридичного обов'язку з боку ПФУ здійснити пенсійну виплату не зменшиться. Резюмуючи викладене, правоздатні суб'єкти, які визначені законодавством є правоможними і мають право вимоги розпочати виплату пенсії до моменту, який визначений законодавством. ПФУ, у свою чергу, є правозобов'язаним суб'єктом і повинен виплачувати пенсію у зв'язку із втратою годувальника у тих часових межах, у яких у особи зберігається правоздатність.

Метод правового регулювання пенсійно-забезпечувальних відносин у зв'язку із втратою годувальника. Метод цього різновиду правовідносин, як, власне, і метод правового регулювання інших видів пенсійно-забезпечувальних відносин у солідарній системі є імперативним. Наголошувалося й раніше, що особливістю солідарної системи є те, що пенсія по інвалідності (як правило) та пенсія у зв'язку із втратою годувальника можуть регулюватися виключно імперативним методом. Ці два види пенсійного забезпечення не мають аналогів у приватно-правовій сфері. Схожим, але відмінним від пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника, є страхування життя особи. Проте страхування життя є добровільним, а страхову виплату отримують не окремі члени сім'ї, а всі спадкоємці або за законом, або за заповітом. З цього приводу варто навести думку професора О.Є. Мачульської, що відносини з цивільно-правового страхування життя і здоров'я у жодному разі не можна плутати з відносинами із обов'язкового соціального страхування, не дивлячись на велику схожість. Ігнорування законодавцем принципової відмінності, що існує між цими видами страхування, може призвести до використання в правовому регулюванні відносин по загальнообов'язковому соціальному страхуванню механізмів, що властиві цивільному праву. Останнє, у свою чергу, призведе до серйозного обмеження права пенсіонерів та інших осіб, що зазнали негативних наслідків соціального ризику[1].

[1] *Мачульская Е.Е.* Конституционные основы социального обеспечения / *Е.Е. Мачульская* / Конституционные основы трудового права и права социального обеспечения: состояние и перспективы: матер. XIV Междунар. науч.-практ. конфер. юр. факультета МГУ им. М.В. Ломоносова / под ред. проф. *А.М. Куренного*, – М., 2013. – С. 25–31.

Момент виникнення пенсійно-забезпечувальних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника. Ще одною особливістю цього виду пенсійних правовідносин є те, що незалежно від кількості суб'єктного складу і їх правового статусу, момент виникнення пенсії, як правило, один для всіх. Можуть бути винятки, коли один із суб'єктів не може підтвердити факт чи то утриманства, чи то непрацездатності. У цьому випадку пенсійно-забезпечувальні відносини виникають пізніше. Однак за загальним правилом пенсія виплачується однією частиною на усіх, якщо суб'єктів більше ніж один. Законом також передбачена можливість виділення частки пенсії, проте ця процедурна дія не впливає на момент виникнення пенсійно-забезпечувальних відносин. Відповідно до ч. 2 ст. 39 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" на вимогу члена сім'ї із загальної суми пенсії виділяється його частка, яка виплачується окремо. Виділення частки пенсії провадиться з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому надійшла заява про виділення частки пенсії.

Окремо важливо наголосити, що смерть особи (визнання безвісно відсутнього / оголошення померлим) є моментом, що запускає механізм процедурно-організаційних відносин. Підтвердження ж пенсійної правоздатності осіб, які претендують на цей вид пенсії, є моментом виникнення пенсійно-забезпечувальних відносин пенсії у зв'язку із втратою годувальника.

Момент припинення пенсійно-забезпечувальних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника залежить від суб'єктів, які отримують цю пенсію, і на підставі чого у них це право виникло. Загальним для усіх є те, що відповідно до ч. 2 ст. 38 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", зміна розміру пенсії або припинення її виплати членам сім'ї здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому склалися обставини, що спричинили зміну розміру або припинення виплати пенсії.

Однак момент припинення можливий у разі настання об'єктивних обставин, за яких особа сама може і повинна себе утримувати. Частина 1 ст. 38 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" передбачає, що пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається на весь період, упродовж якого член сім'ї померлого годувальника вважається непрацездатним згідно із ч. 2 ст. 36 цього Закону, а членам сім'ї, які досягли пенсійного віку – довічно.

Чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є інвалідами, то пенсія виплачується довічно або до зняття інвалідності.

Найпоширенішим видом пенсійно-забезпечувальних відносин у зв'язку із втратою годувальника є неповноліття, тобто діти (зокрема діти, які народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років. Діти ж, які старші 18 років,

якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років, отримують пенсію довічно або до зняття інвалідності.

Діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх навчальних закладах системи загальної середньої освіти, а також професійно-технічних, вищих навчальних закладах (зокрема у період між завершенням навчання в одному із зазначених навчальних закладів та вступом до іншого навчального закладу або у період між завершенням навчання за одним освітньо-кваліфікаційним рівнем та продовженням навчання за іншим за умови, що такий період не перевищує чотирьох місяців), – до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років.

Діти-сироти – до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні.

Таким чином, досягнення визначеного законом віку 18 або 23 років є юридичним фактом для припинення пенсійно-забезпечувальних відносини у зв'язку із втратою годувальника у односторонньому порядку.

Це ж стосується й осіб з інвалідністю, факт втрати інвалідності (зняття інвалідності або відмова особи підтверджувати інвалідність) є підставою для припинення пенсійно-забезпечувальних відносин у зв'язку із втратою годувальника.

Чоловік (дружина), а в разі їх відсутності – один з батьків або брат чи сестра, дідусь чи бабуся померлого годувальника незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років, тобто досягнення дитиною, за якою доглядають 8-ми років, є підставою припиняти пенсійну виплату цього виду.

Наведені суб'єкти за настання таких об'єктивних обставин втрачають спеціальну правоздатність.

Відкритим, на нашу думку, залишається питання емансипації осіб, які отримують пенсію з підстав неповноліття, про що вже йшлося вище. Очевидно, що працевлаштування, початок здійснення підприємницької діяльності є серйозним аргументом для того, щоб переглянути доцільність здійснення пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника. ПФУ в порядку окремого провадження може вимагати від суду визнання таких осіб, як осіб з повною цивільною дієздатністю, у свою чергу, а дочасно визнані цивільно-дієздатними особи повинні довести ПФУ, що пенсія, яку вони отримують,залишається єдиним джерелом для існування.

Вважаємо, якщо особа повторно одружується (йдеться про вдів чи вдівців), то це є підставою для одностороннього припинення пенсійного забезпечення у разі втрати годувальника незалежно від їхнього стану здоров'я та працездатності.

3.3.4. Пенсії в накопичувальній пенсійній системі

Наступними видами пенсійного забезпечення, а відповідно, і різновидами пенсійно-забезпечувальних відносин є пенсійні виплати у межах накопичувальної пенсійної системи.

Відповідно до ст. 54 Закону України "Про загальнообо'язкове державне пенсійне страхування" ними є довічна пенсія або одноразові виплати, а також щомісячні професійні пенсійні виплати за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування.

За своєю суттю це вид пенсійних виплат за віком, тобто вони виплачуються особам, які досягають пенсійного віку, який необхідний для отримання пенсії за віком у солідарній системі. Це дає можливість розглянути ці пенсійні виплати через призму порівняння, оскільки пенсія за віком у накопичувальний системі, у більшості ознак є схожою до пенсії за віком у солідарній системі.

Мета пенсійно-забезпечувальних правовідносин відносин у накопичувальній пенсійній системі є ідентичною з метою пенсійних виплат у солідарній пенсійній системі, однак ця мету можна досягнути за допомогою інших правових інструментаріїв. Отже, метою цього виду правовідносин є здійснення пенсійних виплат у розмірах, що залежать від розміру та тривалості здійснення страхових внесків, а також у спосіб, який обирає пенсіонована особа.

Суб'єктами пенсійно-забезпечувальних правовідносин відносин у накопичувальній пенсійній системі виступають, з одного боку, страхова організація, правовий статус якої визначений законодавством та отримувачі пенсії. Відповідно до ч. 2 ст. 54 проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій від 30.04.2015 р. реєстраційний номер № 2767[1] (далі – проект Закону) виплата довічної пенсії здійснюється у строки і в порядку, що визначені договором страхування довічної пенсії. Страхування і виплата довічної пенсії здійснюється згідно із Законом України "Про страхування" страховою організацією, обраною застрахованою особою. Розмір довічної пенсії розраховується страховою організацією актуарно, виходячи з суми оплати договору страхування довічної пенсії, з урахуванням майбутнього інвестиційного доходу, забез-

[1] Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій" від 30.04.2015 р. реєстрац. номер 2767. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55000

печуваного страховою організацією, видатків, пов'язаних з подальшим інвестуванням зазначених сум, та з урахуванням середньої для чоловіків і жінок величини тривалості життя. Частина 3 цієї ж статті визначає, що страхові організації, що здійснюють страхування і виплату довічної пенсії, передбаченої цим Законом, забезпечують свою платоспроможність відповідно до законодавства про страхову діяльність.

Частина 4 ст. 54 проекту Закону суб'єктами визнає у разі одноразової виплати учаснику накопичувальної системи пенсійного страхування за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування здійснюється в порядку, визначеному статтею 56 цього Закону: (1) територіальним органом Пенсійного фонду – за рахунок коштів, що обліковуються на накопичувальному пенсійному рахунку учасника накопичувальної системи пенсійного страхування; (2) адміністратором відповідного недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення – за рахунок коштів, що обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку учасника накопичувальної системи пенсійного страхування.

Таким чином, пенсійно-забезпечувальні відносини в накопичувальній пенсійній системі залежно від виду пенсійної виплати виникають між застрахованою особою і страховою організацією, територіальним органом пенсійного фонду та адміністратором відповідного недержавного пенсійного фонду.

Об'єктом пенсійно-забезпечувальних правовідносин відносин у накопичувальній пенсійній системі є сама пенсійна виплата, тобто те матеріальне благо, яке сформувалося за рахунок систематичних внесків застрахованої особи, а також інвестиційної діяльності накопичувального пенсійного фонду або накопичувальної професійної пенсійної програми (далі – НППП).

Накопичувальна пенсійна система передбачає два види виплат, але це виплати, які є різновидом пенсії за віком: (1) довічна пенсія та (2) одноразова пенсійна виплата.

Професійна пенсійна система передбачає три види виплат: (1) щомісячна професійна пенсійна виплата, яка виплачується у період до досягнення учасником накопичувальної професійної пенсійної програми пенсійного віку, встановленого статтею 26 проекту Закону; (2) одноразова професійна пенсійна виплата; (3) довічна пенсія.

Відповідно до ст. 1 проекту Закону довічна пенсія (ануїтет) – пенсійна виплата за рахунок коштів, що обліковуються на накопичувальному пенсійному рахунку застрахованої особи (зокрема учасника накопичувальної професійної пенсійної програми), сума та порядок виплати якої визначаються в договорі страхування довічної пенсії, укладеному із страховою організацією, що сплачується особі після досягнення нею пенсійного віку або членам її сім'ї чи спадкоємцям у випадках, перед-

бачених Законом. Як видно із наведеного, довічна пенсія як об'єкт однакова і для учасників Накопичувальної пенсійної системи, і для учасників Професійної пенсійної системи.

Ця ж стаття розкриває сутність одноразової пенсійної виплати, яка є однаковою для Накопичувальної та НППП – одноразова виплата – пенсійна виплата, що здійснюється в разі досягнення застрахованою особою пенсійного віку та в інших випадках на умовах та в порядку, визначених цим Законом, за рахунок коштів Накопичувального фонду.

Проте ч. 4 ст. 118 проекту Закону передбачає, що одноразова професійна пенсійна виплата на вимогу учасника накопичувальної професійної пенсійної програми може здійснюватися у разі:

– коли сума пенсійних коштів, облікованих на накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді або на індивідуальному пенсійному рахунку у відповідному недержавному пенсійному фонді – суб'єкті другого рівня системи пенсійного забезпечення, не досягає мінімальної суми коштів, визначеної Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, для здійснення щомісячної професійної пенсійної виплати, оплати договору страхування довічної пенсії;

– визнання учасника накопичувальної професійної пенсійної програми інвалідом;

– виїзду учасника накопичувальної професійної пенсійної програми на постійне проживання за межі України.

Пенсійна виплата, що здійснюється одноразово, визначається на підставі суми пенсійних коштів, облікованих на накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді або на індивідуальному пенсійному рахунку у відповідному недержавному пенсійному фонді – суб'єкті другого рівня системи пенсійного забезпечення особи на день розрахунку та виплачується у порядку, визначеному статтею 56 цього Закону.

Стаття 118 проекту Закону: Учасник накопичувальної професійної пенсійної програми може також приєднати суму коштів учасника фонду системи недержавного пенсійного забезпечення, сплачених на добровільній основі, до належних йому коштів, облікованих на його накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді, для отримання щомісячної професійної пенсійної виплати та довічної пенсії.

У разі визнання учасника накопичувальної професійної пенсійної програми інвалідом за його вибором може здійснюватися одна з таких видів професійних пенсійних виплат:

– одноразова професійна пенсійна виплата, незалежно від достатності суми коштів для здійснення виплати пенсії на визначений термін або оплати договору страхування довічної пенсії;

– довічна пенсія при досягненні віку, який може бути меншим від

пенсійного віку, встановленого статтею 26 цього Закону, але не більше ніж на 10 років.

НППП передбачає можливість отримувати пенсійну виплату учасника цієї системи дочасно, тобто до досягнення пенсійного віку, що встановлений пенсійним законодавством. Розмір щомісячної професійної пенсійної виплати, яка виплачується у період до досягнення учасником накопичувальної професійної пенсійної програми пенсійного віку, встановленого статтею 26 цього Закону, визначається територіальним органом Пенсійного фонду або адміністратором недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення виходячи із сум пенсійних коштів, що обліковані на накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді або на індивідуальному пенсійному рахунку у відповідному недержавному пенсійному фонді – суб'єкті другого рівня системи пенсійного забезпечення особи, тривалості виплати та формули розрахунку величини професійної пенсійної виплати, за методикою, затвердженою національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, за погодженням із центральним органом виконавчої влади у сфері соціальної політики.

Для отримання щомісячної професійної пенсійної виплати учасник накопичувальної професійної пенсійної програми подає територіальному органу Пенсійного фонду або адміністраторові відповідного недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення – заяву та документи, що підтверджують його право на отримання такої виплати. Перелік зазначених документів затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення.

Законодавство окремо передбачає узагальнююче визначення не конкретного виду пенсії, а пенсійних активів накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування – грошові кошти, цінні папери, майнові права й зобов'язання щодо них, які сформовані відповідно до цього Закону в Накопичувальному фонді або у передбачених законом випадках – у недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення.

Білоруська дослідниця І.О. Долгольова (І.О. Комоцька) визначає професійну пенсію як щомісячну або одноразову грошову виплату, що надається окремій категорії працівників у зв'язку із зайнятістю в особливих умовах праці і (або) окремими видами професійної діяльності, що фінансується за рахунок обов'язкових додаткових страхових внесків наймачів на професійне пенсійне страхування (ППС)[1]. Особливістю про-

[1] *Долголева И.А.* Правовое регулирование профессиональноо страхования в Республике Белорусь: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *И.А. Долголева*. – Минск, 2012. – С. 4, 11.

фесійного пенсійного страхування в Білорусі є те, що воно поширюється тільки на осіб, які були зайняті на роботах з важкими та шкідливими умовами праці[1]. Погоджуємося з позицією вченої, що у зв'язку зі змінами технологічного процесу виробництва, в частині його автоматизації, запровадженням нового обладнання, сучасний підхід, до сприйняття шкідливих і важких професій та посад, є не зовсім економічно і соціально виправданим, що викликає необхідність проведення дослідження робочих місць та умов праці з метою встановлення шкідливого впливу на організм працівника і визначення можливого середнього показника втрати працездатності[2].

Український вчений М.О. Лібанов у своєму науковому дослідженні також обґрунтовував необхідність створення професійної пенсійної системи із прийняття у подальшому Закону України "Про обов'язкову професійну пенсійну систему"[3] на базі пільгового пенсійного забезпечення осіб, які працюють за Списком №1 та Списком №2, і уніфікувати правові режими спеціальних пенсій і розповсюдити накопичувальний механізм пенсійного забезпечення на спецпенсіонерів (державних службовців, прокурорів, суддів, науковців та ін.) професійне пенсійне страхування[4].

Проектом змін до пенсійного законодавства фактично зразу ж об'єднано і пільгове пенсійне забезпечення, яке отримували особи, які працюють за Списком №1 та Списком №2, і колишніх спеціальних пенсіонерів (державних службовців, науковців, прокурорів, суддів тощо).

Зміст пенсійно-забезпечувальних правовідносин у накопичувальній пенсійній системі. Як уже неодноразово наголошувалося, зміст є невід'ємною частиною структури правових відносин, яка зводиться до суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Кожному виду правовідносин притаманний власний зміст, набір прав та обов'язків, залежно від стадії здійснення права на пенсію. Пенсійно-забезпечувальні віносини є фінальною стадією пенсійного процесу. Особа забезпечила своє право на пенсію шляхом страхування, а також підтвердила через процедурно-організаційні правовідносини, то на цій стадії, незалежно від рівня пенсійної системи та методу її правового регулювання, пенсійний фонд (ПФУ, НФ, НПФ) завжди має тільки юридичний обов'язок розпочати виплату, а в суб'єкта,

---

[1] Закон Республики Беларусь "О профессиональном пенсионном страховании" от 14 июля 2014 г. № 190-З. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ssf.gov.by/priside/prof_insurance/norm_doc/lawpps/~page__m17=1~news__m17=262

[2] *Комоцкая И.А.* Досрочный период выхода на профессиональную пенсию / *И.А. Комоцкая* / Правовая политика Республики Беларусь: современное состояние и перспективы развития: сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф. / под ред. *В.И. Семенкова*. – Минск: Ин-т радиологии, 2013. – С. 254–256.

[3] *Лібанов М.О.* Правове регулювання професійних пенсій в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *М.О. Лібанов*. – К., 2010. – С. 5–6.

[4] Там само. – С. 15.

уже не застрахованої особи, а особи зі статусом пенсіонера – право вимагати розпочати виплату пенсії. Звичайно, що на стадії пенсійно-забезпечувальних правовідносин можуть виникати інші види правовідносин, але це вже процедурно-організаційні правовідносини, про які йшлося у відповідному підрозділі цього наукового дослідження.

Метод правового регулювання пенсійно-забезпечувальних правовідносин у накопичувальній системі. Накопичувальна пенсійна система, які і солідарна пенсійна система, створена на засадах загальнообов'язкового страхування, з відмінністю тільки у питанні, де страхові внески акумулюються і як потім розподіляються. Проте особливістю накопичувального рівня пенсійної системи є те, що пенсійно-страхові відносини регулюються імперативним методом (про що вже зазначалося), а пенсійно-забезпечувальні, зокрема безпосередня виплата пенсії – диспозитивним. У цьому контексті потрібно нагадати про перехідний період, оскільки накопичувальна пенсійна система буде поширюватися тільки на осіб, які не досягли 35-річного віку, інші ж особи, які бажають брати участь у накопичувальній системі це можуть робити добровільно. Проте саме по собі накопичувальна пенсійна система вибудувана на засадах імперативності.

Йдеться про те, що, як свідчить законодавча дефініція у ст. 1 проекту Закону, поняття "довічна пенсія (ануїтет)" – пенсійна виплата за рахунок коштів, що обліковуються на накопичувальному пенсійному рахунку застрахованої особи (зокрема учасника накопичувальної професійної пенсійної програми), а у випадках, передбачених законом, – на індивідуальному пенсійному рахунку учасника недержавного пенсійного фонду, сума та порядок виплати якої визначаються в договорі страхування довічної пенсії, укладеному із страховою організацією, що сплачується особі після досягнення нею пенсійного віку, передбаченого цим Законом, або членам її сім'ї чи спадкоємцям у випадках, передбачених цим Законом. Таким чином, для того, щоб розпочалися страхові виплати, необхідно укласти договір страхування довічної пенсії. Ці положення відтворені у ст. 55 Закону, в якій договір страхування довічної пенсії укладається між учасником накопичувальної системи пенсійного страхування (учасником накопичувальної професійної пенсійної програми) та страховою організацією відповідно до законодавства про страхову діяльність з урахуванням вимог, передбачених цим Законом, після досягнення учасником накопичувальної системи пенсійного страхування віку, передбаченого ст. 26 цього Закону.

Для укладення договору страхування довічної пенсії учасник накопичувальної системи пенсійного страхування (учасник накопичувальної професійної пенсійної програми) подає страховій організації протягом місяця до досягнення віку, передбаченого ст. 26 цього Закону, заяву за формою, встановленою страховою організацією, та довідку Пенсійного

фонду про суму коштів, облікованих на його накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді, або, відповідно, довідку адміністратора недержавного пенсійного фонду про суму коштів на його індивідуальному пенсійному рахунку у відповідному недержавному пенсійному фонді – суб'єкті другого рівня системи пенсійного забезпечення.

У разі відстрочення дати призначення пенсії за віком відповідно до цього Закону учасник накопичувальної системи пенсійного страхування має право укласти договір страхування довічної пенсії з більш пізнього строку, визначеного ним відповідно до статті 29 цього Закону.

Учасник накопичувальної системи пенсійного страхування (учасник накопичувальної професійної пенсійної програми) інформує територіальний орган Пенсійного фонду або адміністратора недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення про обрану страхову організацію та подає письмову заяву про перерахування зазначеній організації коштів з накопичувальної системи пенсійного страхування, що обліковуються відповідно на накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді чи на індивідуальному пенсійному рахунку в недержавному пенсійному фонді – суб'єкті другого рівня системи пенсійного забезпечення для оплати договору страхування довічної пенсії.

У разі неподання учасником накопичувальної системи пенсійного страхування (учасником накопичувальної професійної пенсійної програми) такої заяви протягом трьох місяців з дня досягнення ним пенсійного віку, визначеного ст. 26 цього Закону, територіальний орган Пенсійного фонду або адміністратор недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення, зобов'язаний з'ясувати причину неподання учасником накопичувальної системи пенсійного страхування (учасником накопичувальної професійної пенсійної програми) заяви та запропонувати йому укласти договір страхування довічної пенсії.

У разі відмови учасника накопичувальної системи пенсійного страхування (учасника накопичувальної професійної пенсійної програми) від укладення такого договору, крім випадків такої відмови у разі відстрочення дати призначення пенсії за віком відповідно до цього Закону, територіальний орган Пенсійного фонду або адміністратор недержавного пенсійного фонду самостійно укладає договір страхування довічної пенсії з установленим періодом на умовах, що є найбільш вигідними для учасника накопичувальної системи пенсійного страхування (учасника накопичувальної професійної пенсійної програми), із страховою організацією, обраною відповідно до цього Закону в порядку, встановленому національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, разом з центральним органом виконавчої

влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення, та погодженому з Антимонопольним комітетом України.

Страхові організації, з якими Пенсійний фонд або відповідний адміністратор недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення – укладає договір страхування довічної пенсії, визначаються на конкурсних засадах у порядку, встановленому національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення, та Антимонопольним комітетом України.

Таким чином, пенсійно-забезпечувальні правовідносини у накопичувальній пенсійній системі регулюються диспозитивним методом у договірному порядку. Норма проекту закону передбачає, що в особи є право укласти відповідний договір, проте якщо особа цього не робить, то такий договір на користь особи буде укладений територіальним органом Пенсійного фонду або адміністратором недержавного пенсійного фонду. Тільки за таких умов простежується вплив імперативного методу, скоріше як виняток, проте умови та термін здійснення пенсійних виплат визначатимуться договором – що також є ознакою диспозитивного методу правового регулювання.

Момент виникнення пенсійно-забезпечувальних правовідносин у накопичувальній пенсійній системі. Для відповіді на поставлене запитання необхідно брати до уваги, який вид пенсії отримує особа.

Моментом виникнення довічної пенсії є час, який передбачений у договорі страхування довічної пенсії, після чого, як зазначалося вище, пенсіонер інформує територіальний орган Пенсійного фонду або адміністратора недержавного пенсійного фонду про обрану страхову організацію та подає письмову заяву про перерахування зазначеній організації коштів з накопичувальної системи пенсійного страхування, що обліковуються відповідно на накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді чи на індивідуальному пенсійному рахунку в недержавному пенсійному фонді для оплати договору страхування довічної пенсії. Територіальний орган Пенсійного фонду або адміністратор відповідного недержавного пенсійного фонду зобов'язаний не пізніш як через три робочих дні після надходження такої заяви надати розпорядження зберігачу щодо перерахування обраній страховій організації коштів учасника накопичувальної системи пенсійного страхування в сумі, що обліковується на його накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді або на індивідуальному пенсійному рахунку у відповідному недержавному пенсійному фонді. Зберігач зобов'язаний не пізніш як через три робочих дні після отримання розпорядження

перерахувати зазначені кошти для оплати учасником накопичувальної системи пенсійного страхування договору страхування довічної пенсії. Після здійснення наведених процедур страхова організація розпочинає здійснювати пенсійні виплати.

Момент виникнення і момент припинення одноразової пенсійної виплати фактично зводяться до одного моменту. Це зумовлено тим, що пенсійна виплата здійснюється одним платежем, якому передує низка умов.

Відповідно до ст. 56 проекту Закону, у разі, якщо сума належних учаснику накопичувальної системи пенсійного страхування на момент набуття права на пенсію пенсійних коштів не досягає мінімальної суми коштів, необхідної для оплати договору страхування довічної пенсії, визначеної національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, то ця особа (а в разі її смерті – члени її сім'ї чи спадкоємці) має право на отримання одноразової виплати. На вимогу учасника накопичувальної системи пенсійного страхування одноразова виплата здійснюється в разі виїзду цієї особи за кордон на постійне місце проживання.

Учасник накопичувальної системи пенсійного страхування (учасник накопичувальної професійної пенсійної програми) за бажанням має право додатково за свій рахунок перерахувати на свій накопичувальний пенсійний рахунок у Накопичувальному фонді або на індивідуальний пенсійний рахунок у недержавному пенсійному фонді – суб'єкті другого рівня системи пенсійного забезпечення кошти в сумі, якої не вистачає для забезпечення оплати договору страхування довічної пенсії в порядку, встановленому Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення.

У разі смерті учасника накопичувальної системи пенсійного страхування (учасника накопичувальної професійної пенсійної програми) до досягнення ним віку, передбаченого ст. 26 Закону, належні йому пенсійні кошти накопичувальної системи пенсійного страхування успадковуються в порядку, визначеному Цивільним кодексом України.

Частина 2 ст. 56 проекту Закону визначає випадок, якщо учасник накопичувальної системи пенсійного страхування визнаний інвалідом I або II групи і набуває право на пенсію по інвалідності відповідно до цього Закону у солідарній системі, належні йому пенсійні кошти накопичувальної системи пенсійного страхування, розраховані відповідно до ч. 7 ст. 80 цього Закону, використовуються за його вибором для: (1) здійснення одноразової виплати незалежно від достатності обсягу такої суми коштів для оплати договору страхування довічної пенсії; (2) оплати договору страхування довічної пенсії.

У разі визнання учасника накопичувальної системи пенсійного страхування інвалідом III групи належні йому пенсійні кошти використовуються ним після досягнення віку, передбаченого ст. 26 цього Закону, на оплату договору страхування довічної пенсії, а в разі недостатності суми коштів для оплати такого договору – на здійснення одноразової виплати.

Одноразова виплата здійснюється протягом десяти робочих днів з дня надходження заяви та зазначених документів.

Для учасників накопичувальної професійної пенсійної програми передбачені ті ж умови одноразової виплати, що і для інших учасників Накопичувальної пенсійної системи. Так, відповідно до ч. 4 ст. 118 проекту Закону це: (1) сума пенсійних коштів, облікованих на накопичувальному пенсійному рахунку в Накопичувальному фонді або на індивідуальному пенсійному рахунку у відповідному недержавному пенсійному фонді, що не досягає мінімальної суми коштів для здійснення щомісячної професійної пенсійної виплати, оплати договору страхування довічної пенсії; (2) визнання учасника накопичувальної професійної пенсійної програми інвалідом; (3) виїзду учасника накопичувальної професійної пенсійної програми на постійне проживання за межі України.

Окремо для учасників НППП передбачена можливість дочасного виходу на пенсію і, відповідно, у таких категорій осіб виникає право на отримання пенсійних виплат.

Для отримання щомісячної професійної пенсійної виплати до досягнення встановленого законодавством пенсійного віку учасник накопичувальної професійної пенсійної програми подає територіальному органу Пенсійного фонду або адміністраторові відповідного недержавного пенсійного фонду – суб'єкта другого рівня системи пенсійного забезпечення – заяву та документи, що підтверджують його право на отримання такої виплати. Перелік зазначених документів затверджує центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення.

Право на дочасну виплату пенсії у накопичувальній системі мають учасники НППП за наявності професійного стажу, тобто вислуги років.

Момент припинення пенсійно-забезпечувальних правовідносин у накопичувальній пенсійній системі. Моментом припинення цього різновиду правовідносин має як загальні підстави, так і індивідуальні.

До загальних потрібно віднести смерть пенсіонера, залишок коштів набувають правового статусу спадщини.

Другим моментом припинення, у випадку одноразової грошової виплати, є здійснення одноразового платежу, який і є фактом виконання банком чи страховою організацією своїх зобов'язань перед пенсіонером.

3.3.5. Пенсійно-забезпечувальні правовідносини у недержавному пенсійному забезпеченні (*далі – НПЗ*)

Недержавне пенсійне забезпечення є однією із правових форм децентралізації пенсійної системи України, яка побудована на основі договору – пенсійного контракту.

Метою пенсійного-забезпечувальних правовідносин у НПЗ є здійснення пенсійних виплат, які акумулювалися шляхом добровільних внесків. Як слушно зазначає Г.В. Татаренко, пенсійна виплата – це кінцеве мета пенсійного договору (контракту)[1].

Суб'єктами пенсійно-забезпечувальних правовідносин у недержавному пенсійному забезпеченні відповідно до Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення"[2] від 09.07.2003 р. № 1057 є пенсіонер і пенсійний фонд. Відповідно до ч. 4 ст. 6 Закону за видами пенсійні фонди можуть утворюватися як відкриті пенсійні фонди, корпоративні пенсійні фонди та професійні пенсійні фонди, тобто саме вони і здійснюють пенсійні виплати.

З іншого боку, суб'єктом у пенсійно-забезпечувальних відносинах є особа, яка перейшла з правового статусу вкладника недержавного пенсійного фонду в статус отримувача пенсії – пенсіонера.

Об'єктом пенсійно-забезпечувальних правовідносин у недержавному пенсійному забезпеченні є пенсійна виплата, яка у НПЗ має кілька видів. Відповідно до ст. 60 Закону Пенсійні фонди відповідно до цього Закону можуть здійснювати такі види пенсійних виплат: (1) пенсію на визначений термін; (2) одноразову пенсійну виплату; (3) довічну пенсію. Розміри пенсійних виплат визначаються виходячи з сум пенсійних коштів, що обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду, тривалості виплати та формули розрахунку величини пенсії на визначений термін згідно з методикою, затвердженою національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. Пенсійні виплати здійснюються у грошовій формі в національній валюті України.

Відповідно до ст. 59 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення" умови та порядок недержавного пенсійного забезпечення, що здійснюється пенсійними фондами, визначаються пенсійними схемами, які розробляються з дотриманням вимог цього Закону та інших

---

[1] *Татаренко Г.В.* Договірне регулювання пенсійного забезпечення в Україні: моногр. / *Г.В. Татаренко*. – Луганськ: Література, 2011. – С. 80.

[2] Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 09.07.2003 р. № 1057. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-15

нормативно-правових актів з питань недержавного пенсійного забезпечення.

Пенсійні схеми та зміни до них розробляються та затверджуються засновником (зборами засновників) пенсійного фонду. Пенсійні схеми корпоративного пенсійного фонду та зміни до них погоджуються з представниками трудових колективів відповідних юридичних осіб – роботодавців, які є засновниками такого фонду.

Пенсійні схеми та зміни до них підлягають реєстрації в національній комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг.

Пенсійний фонд може використовувати кілька пенсійних схем. Пенсійна схема повинна відображати: (1) опис всіх видів та умов здійснення пенсійних виплат; (2) порядок визначення розміру пенсійних виплат; (3) порядок і строки сплати пенсійних внесків, зокрема можливість їх зміни за умовами пенсійного контракту; (4) умови та порядок участі у пенсійній схемі; (5) права та обов'язки вкладника, учасника фонду за даною пенсійною схемою, інші умови, що не суперечать законодавству.

Вкладники фонду мають право вільного вибору пенсійної схеми, якщо інше не передбачено законодавством, а також мають право на зміну пенсійної схеми, але не частіше одного разу на 6 місяців.

Пенсійний фонд має право запроваджувати нові пенсійні схеми, а також вносити зміни до зареєстрованих пенсійних схем чи анулювати зареєстровані пенсійні схеми у разі: (1) відсутності пенсійних контрактів, укладених за пенсійними схемами, що змінюються або анулюються; (2) отримання письмової згоди всіх вкладників фонду, з якими укладені пенсійні контракти за пенсійною схемою, яка змінюється.

Зміст пенсійно-забезпечувальних правовідносин у недержавному пенсійному забезпеченні як сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків можна умовно поділити на два види: (1) ті, що визначені Законом України "Про недержавне пенсійне забезпечення" та (2) ті, що передбачені договором страхування довічної пенсії за рахунок пенсійних коштів учасника фонду, який є ідентичним за суттю такого ж договору у Накопичувальній пенсійній системі.

Відповідно до ст. 62 Закону "Про недержавне пенсійне забезпечення" довічні пенсії (довічні ануїтети) виплачуються учасникам фондів страховими організаціями, з якими ці учасники уклали договір страхування довічної пенсії, за рахунок грошових коштів, перерахованих страховій організації.

Договір страхування довічної пенсії укладається між учасником фонду та страховою організацією згідно із законодавством про страхування з урахуванням вимог, передбачених цим Законом та пенсійним контрактом, після настання пенсійного віку, визначеного учасником фонду відповідно до цього Закону.

Для укладення договору страхування довічної пенсії учасник фонду подає страховій організації довідку адміністратора про обсяг належних йому пенсійних коштів.

Учасник фонду повідомляє адміністратора про обрану ним страхову організацію та подає письмову заяву про перерахування до цієї страхової організації належних йому пенсійних коштів. Учасник фонду, крім учасника накопичувальної системи пенсійного страхування, має право перерахувати до страхової організації свої пенсійні кошти повністю або частково.

Учасник накопичувальної системи пенсійного страхування має право при досягненні пенсійного віку, передбаченого ст. 26 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", укласти договір страхування довічної пенсії на умовах та в порядку, встановлених законами України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та "Про страхування".

У разі відстрочення часу призначення пенсії за віком відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" учасник накопичувальної системи пенсійного страхування має право укласти договір страхування довічної пенсії з більш пізнього строку, визначеного ним відповідно до ст. 29 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", але не пізніш як через 10 років після досягнення пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". При цьому учасник накопичувальної системи пенсійного страхування зобов'язаний повідомити адміністратора про відстрочення часу призначення пенсії за віком.

Страхова організація розраховує розмір довічної пенсії, який зазначається в договорі страхування довічної пенсії, на основі актуарних розрахунків згідно із сумою, що визначена особою, яка укладає договір, та довідкою, виданою адміністратором пенсійного фонду, про наявність у такої особи цієї суми пенсійних коштів. У разі перерахування до страхової організації грошових коштів для оплати договору страхування довічної пенсії у сумі, що не відповідає сумі, визначеній у заяві особи, яка придбає довічний ануїтет, розмір довічної пенсії повинен бути скоригований відповідно до актуарних розрахунків протягом трьох днів після отримання грошових коштів від пенсійного фонду.

Отже, на цій стадії пенсійного процесу як у солідарній, так накопичувальній пенсійній системах пенсійний фонд чи страхова організація, що здійснює виплату, є правозобов'язаною, а пенсіонер, незалежно від рівня пенсійної системи, є правоможною особою.

Метод пенсійно-забезпечувальних правовідносин у недержавному пенсійному забезпеченні – це ключовий аспект, що полягає у тому, як, власне, здійснюються пенсійні виплати. У цьому науковому дослідженні можна

простежити, що метод правового регулювання може змінюватися, тобто чітко простежується динаміка методу, його заміна залежно від стадії реалізації права на пенсію. Йдеться про те, що кожній стадії може бути притаманний власний метод правового регулювання. Система недержавного пенсійного забезпечення вибудувана на засадах добровільного страхування, де домінує диспозитивний метод правового регулювання. Однак можна простежити наявність на цій стадії пенсійного процесу і низку імперативних норм, проте вони здебільшого мають процедурно-організаційний характер. Пенсійно-забезпечувальні правовідносини у системі недержавного пенсійного забезпечення, як і у випадку пенсійних виплат у накопичувальній пенсійній системі, здійснюються на підставі договору страхування довічної пенсії, отже, сторони самі визначають його зміст та умови. З цього можна зробити висновок, що ці відносини регулюються на засадах диспозитивності.

Момент виникнення пенсійно-забезпечувальних правовідносин у недержавному пенсійному забезпеченні повністю залежить від умов пенсійного контракту та обраної пенсійної схеми. Однак питання моменту початку здійснення пенсійних виплат має і нормативне регулювання. Так, відповідно до ст. 61 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення" підставами для здійснення пенсійних виплат пенсійними фондами є: (1) досягнення учасником фонду пенсійного віку, визначеного відповідно до цього Закону; (2) визнання учасника фонду інвалідом; (3) медично підтверджений критичний стан здоров'я (онкозахворювання, інсульт тощо) учасника фонду; (4) виїзд учасника фонду на постійне проживання за межі України; (5) смерть учасника фонду (відкриття спадщини).

Пенсійний вік, після досягнення якого учасник фонду має право на отримання пенсійної виплати, визначається за заявою учасника фонду, форма якої встановлюється національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, крім випадків, коли пенсійний вік визначається пенсійним контрактом відповідно до закону, що встановлює обов'язковість відрахувань на недержавне пенсійне забезпечення для окремих категорій громадян.

Пенсійний вік, що визначається учасником фонду, може бути меншим від пенсійного віку, який надає право на пенсію за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням, але не більш як на 10 років, якщо інше не визначено законом. Пенсійний вік, що визначається учасником фонду, може бути більшим від пенсійного віку, який надає право на пенсію за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням.

У заяві учасника фонду, де визначається дата настання його пенсійного віку з дотриманням обмежень, встановлених цією частиною, учасник фонду зобов'язаний зазначити вид обраної ним пенсійної виплати. Заява подається адміністратору пенсійного фонду не пізніше ніж за два місяці до настання пенсійного віку, визначеного учасником фонду.

Учасник фонду має право змінити визначений ним пенсійний вік шляхом подання про це заяви адміністратору не пізніше ніж за 15 робочих днів до настання визначеного ним пенсійного віку.

У разі набуття учасником фонду права на отримання пенсії по інвалідності за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням виплата пенсії за рахунок коштів пенсійного фонду допускається раніше настання пенсійного віку, визначеного цим Законом. У цьому випадку учасник фонду має право визначити свій пенсійний вік після настання інвалідності без урахування обмежень, встановлених частиною другою цієї статті, та подати заяву адміністратору.

Виплата пенсії на визначений строк, що здійснюється за рахунок коштів пенсійного фонду, розпочинається з дня досягнення учасником фонду віку, визначеного в його заяві, із здійсненням першої виплати протягом 45 робочих днів.

Одноразова пенсійна виплата здійснюється за умов, визначених ст. 65 цього Закону.

Відмова або затримка в здійсненні пенсійних виплат забороняється, крім випадків, передбачених законом. У разі відмови або затримки пенсійних виплат учасник фонду має право оскаржити дії осіб, які здійснюють пенсійні виплати, до національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, або до суду. Порушення строків здійснення пенсійних виплат є підставою для застосування санкцій, встановлених законом.

Пенсійні виплати з пенсійного фонду здійснюються незалежно від отримання виплати за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням або з інших джерел.

Пенсійні фонди не мають права здійснювати пенсійні виплати за рахунок страхових внесків, крім випадків одноразової пенсійної виплати учаснику накопичувальної системи пенсійного страхування відповідно до ст. 56 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".

У разі визнання учасника фонду інвалідом обліковані на його індивідуальному пенсійному рахунку пенсійні активи можуть бути використані за його вибором для здійснення виплати пенсії на визначений строк на умовах, передбачених цим Законом, або здійснення одноразової пенсійної виплати незалежно від суми коштів, необхідної для призначення пенсії на визначений строк.

У випадку обрання особою пенсійної виплати у формі пенсії на визначений строк момент виникнення цих правовідносин встановлюється відповідно до заяви пенсіонера.

Моментом припинення пенсійно-забезпечувальних правовідносин у недержавному пенсійному забезпеченні. На відміну від моменту виникнення, момент припинення залежить від конкретного виду пенсійної виплати.

Йдеться про те, що довічна пенсійна виплата (ануїтет) і, відповідно, пенсійно-забезпечувальні відносини припиняються одночасно зі смертю особи; кошти ж, які особа недоотримала, успадковуються у порядку, передбаченому Цивільним кодексом України.

У випадку ж одноразової пенсійної виплати момент виникнення та момент припинення, як і в накопичувальній пенсійній системі, однаковий. Така пенсійна виплата повинна, відповідно доч. 3 ст. 65 Закону, провадиться протягом п'яти робочих днів після отримання відповідної заяви та необхідних документів.

Інші умови припинення пенсійно-забезпечувальних правовідносин передбачені для такого виду виплат, як пенсія на визначений строк. У цьому випадку сторони у договірному порядку визначають строк початку та закінчення пенсійних виплат. Пенсія на визначений строк розраховується виходячи із строку не менш як десять років від початку здійснення першої виплати.

Припинитися пенсійно-забезпечувальні відносини цього виду можуть також у разі смерті пенсіонера. Відповідно до ч. 2 ст. 64 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення" у разі смерті отримувача пенсії особі, яка має право на отримання належної їй суми пенсійних коштів, виписка, передбачена у цій частині, надається безоплатно станом на день смерті отримувача пенсії.

У цьому контексті цікавою є пропозиція І.Л. Бомбергер, яка у своєму дисертаційному дослідженні запропонувала вдосконалити Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" і перенести окремі елементи пенсії у зв'язку із втратою годувальника в недержавне пенсійне забезпечення. Йдеться про те, що питання визначення спадкоємців пенсійних активів учасника професійного або корпоративного пенсійного фонду пріоритет повинен надаватися непрацездатним членам сім'ї, які передбачені Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне забезпечення"[1]. Така пропозиція заслуговує на підтримку, оскільки за таких умов можна досягти соціального захисту саме того члена сім'ї, який цього об'єктивно потребує.

[1] *Бомбергер І.Л.* Спеціальні пенсії за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Бомбергер Інна Леонідівна*. – Львів, 2015. – С. 130.

3.4. ПРОЦЕСУАЛЬНО-ЗАХИСНІ ПРАВОВІДНОСИНИ У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

3.4.1. Теоретичні проблеми у сфері захисту пенсійних прав у суді

Проблема процесуально-захисних правовідносин у праві соціального забезпечення загалом та пенсійному забезпеченні зокрема не є новою, але багаторічні наукові дискусії не призвели до спільного знаменника в теорії правовідносин у пенсійному забезпеченні. Наукову полеміку з окресленої проблематики можна поділити на дві основні групи, які будуть нижче проаналізовані. До першої належать наукові позиції, якими не визнається існування процесуально-захисних правовідносин як частини пенсійного забезпечення і, відповідно, ці правовідносини не включаються до пенсійного права, та ті, що навпаки, відстоюють їх існування. Прихильників останньої значно менше, але, враховуючи сучасний стан законодавства і наукових пошуків у цій сфері, аргументів на користь ідеї про цілісність пенсійного забезпечення як процесу, елементом якого є процесуально-захисні правовідносини, стає більше.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу процесуально-захисних правовідносин у пенсійному забезпеченні, варто зупинитися на низці загальнотеоретичних аспектів, які мають важливе значення для галузевого обґрунтування останніх, а також викладення думок провідних вчених галузі щодо процесуально-захисних правовідносин.

Правнича наука упродовж XX ст. накопичила значну частину термінів, які або пройшли випробування часом та реформами і залишилися затребуваними сьогодні, або ж навпаки – відійшли у небуття. Не вникаючи у філологічні дискусії, а виключно з метою досягнення термінологічної точності, у роботі обстоюємо позицію, що правові норми та правовідносини поділяються на матеріальні та процесуальні. Використання інших термінів є виключно даниною часу та повагою для позиції науковців, які їх запропонували, оскільки до аналізу взято одні і ті ж наукові проблеми.

Професор А.М. Васильєв (1923–1987) обґрунтовано доводив, що при будь-якому розумінні процесуальної форми не можна відкидати того, що вивчення ролі правових норм у механізмі правового регулювання виявляє два основних типи нормативно-правової регламентації.

Перший забезпечує безпосередню регламентацію існуючих відносин, і необхідно відштовхуватися від їхнього реального змісту, що жорстко ним детермінований. Фактичний, незалежний від законодавця зміст суспільних відносин складає ту об'єктивну основу, застосовуючи яку формулюються нормами права суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників регульованих відносин. Через таку форму юридичного зв'язку здійснюється державний вплив на їхній хід і розвиток. Другий не так жорстко пов'язаний змістом регульованих відносин, і амплітуда законодавчого розсуду тут більша, оскільки йдеться про норми, так би мовити, іншого порядку, створювані як гарантії здійснення перших і тому таких, що показують на способи їх реалізації, умови захисту встановлених суб'єктивних прав і юридичних обов'язків[1].

Заслуговує на увагу позиція теоретика права, професора В.М. Протасова, який, будучи розробником загальноправової процесуальної теорії, зазначає, що до матеріальних правових норм прийнято відносити ті правові норми, які як основний компонент системи права безпосередньо регулюють різноманітні соціальні сфери, формуючи позитивну поведінку їхніх учасників. Правовідносини, що виникають у результаті регулюючої дії цих норм, є матеріальними регулятивними правовідносинами. Вони породжують різноманітні блага, що задовільняють життєві потреби людей, що не пов'язані з потребами у правосудді та інших форм правового захисту. Матеріальними, на думку вченого, є також і ті охоронні норми і правовідносини, дією яких усувається дисфункціонування матеріальних регулятивних норм і відносин. До матеріальних також належать ті процедурні норми і правовідносини, які слугують безпосередньою і необхідною умовою реалізації низки матеріальних регулятивних норм і зв'язків[2]. Процес, як вказував дослідник, відрізняється від "звичайного", скажімо, матеріального правовідношення, тільки більшою кількістю суб'єктів, правових зв'язків і більш складною динамікою[3]. З такою позицією варто погодитися тільки частково і не стосовно усіх правовідносин. Йдеться про те, що динаміка, тривалість пенсійно-страхових або пенсійно-забезпечувальних відносин є значною, однак, якщо порівняти процесуально-захисні та процедурно-організаційні правовідносини, то тут очевидну перевагу віддаємо процесуально-захисним правовідносинам.

У багатоголоссі наукових дискусій не втратила своєї актуальності класифікація, запропонована засновником Омської школи трудового права професором В.М. Скобєлкіним (1924–1998), який норми права

---

[1] *Васильев А.М.* О правоприменении и процессуальном праве / *А.М. Васильев* // Проблемы соотношения материального и процессуального права. Всесоюзн. юридич. заоч. ин-т. (ВЮЗИ). – М. – 1980 . – С. 4–14.

[2] *Протасов В.Н.* Основы общеправовой процессуальной теории / *В.Н. Протасов*. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 37–38.

[3] Там само. – С. 119.

поділяє на дві групи: матеріальні і нематеріальні. До останньої автор відносить організаційні, процедурні, процесуальні, а також змішані норми[1], тобто вчений чітко розмежовує процедуру та процес.

Розмірковуючи про нерозривність матеріального і процесуального права, професор В.М. Горшеньов (1924–1993) зазначав, що необхідно абсолютно визнати те, що процесуальне право є похідним від матеріального через таку проміжну ланку, як правозастосовчий процес[2].

Іншою дискусією, але вже в межах науки права соціального забезпечення, стала термінологічна і змістовна плутанина понять "процедура" та "процес", яку теж потрібно проаналізувати.

Однією з перших, хто підняв питання про процесуальні правовідносини у прив'язці до предмету галузі права соціального забезпечення, наводячи аргументи щодо відмінності понять "процедура" і "процес", була В.О. Тарасова. На шпальтах провідного юридичного часопису свого часу вчена запропонувала розмежовувати процедуру та процес. Дослідниця у беззаперечній формі і достатньо обгрунтовано вказала, що спільним для процедури та процесу є тільки те, що вони є поняттями юридичними. Якщо допустити змішування понять, що розглядаються, наголошує вчена, то знецінюється поняття "процес" у тому спеціальному юридичному значенні, який історично склався і прийнятий у законодавстві, на практиці і в науці. Процедура – це тільки первинна форма врегульованості у діяльності відповідних органів, яка за явної необхідності може перерости в форму, що іменується процесом. Дослідниця влучно вказує на те, що процесу притаманний вищий ступінь упорядкованості та гарантованості у досягненні істини[3]. В іншій своїй роботі В.О. Тарасова гостро критикує вчених, які намагаються процедуру називати процесом, апелюючи до того, що процесу в загальноприйнятому в теорії права розумінні там нема[4]. З такою позицією варто бути солідарним, оскільки і сьогодні викликає здивування, що сучасні автори продовжують змішувати, плутати та некоректно застосовувати поняття або надавати їм іншого смислового значення. Серед таких вчених і С.О. Устинов, який, з одного боку, пише, що процесуальні відносини у сфері соціального забезпечення входять до

---

[1] *Скобелкин В.Н.* Нормы нематериального характера в трудовом праве / *В.Н. Скобелкин* // Вопросы теории и практики гражданско-правового регулирования. – Томск, 1982. – С. 102–109; *Скобелкин В.Н.* Процессуальные нормы и правоотношения в советском трудовом праве / *В.Н. Скобелкин* // Юридические гарантии применения права и режим социалистической законности. Межвузов. темат. сб. – Изд. Ярослав. ун-та. – 1976. – С. 73.

[2] *Горшенев В.М.* Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / *В. М. Горшенев*. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 218.

[3] *Тарасова В.А.* Процедурная форма деятельности органов социального обеспечения / *В.А. Тарасова* // Советское государство и право. – 1973. – № 11. – С. 111–115.

[4] *Тарасова В.А.* Юридические факты в области пенсионного обеспечения: моногр. / *В.А. Тарасова*. – М. Изд. МГУ, 1974. – С. 7.

предмету правового регулювання відповідної галузі, але згідно з чинним законодавством вони регламентуються нормами цивільного процесуального й адміністративно-процесуального законодавства[1]. Ця теза теж є суперечливою: як процесуальні відносини можуть відноситися до предмету правового регулювання галузі, а визначатися законодавством іншої? Очевидно, дослідник плутає предмет дослідження і предмет правового регулювання. З іншого боку, говорячи про процесуальні норми, науковець поділяє останні на соціально-страхові та процедурні. Перша група норм покликана забезпечити відповідний рівень і облік коштів, що необхідні для матеріального забезпечення осіб, які потребують соціального захисту. Завдяки другій групі норм особи, які потребують соціального забезпечення, практично реалізують своє суб'єктивне право[2]. Залишається загадкою, яке відношення мають страхові та процедурні норми до процесуальних правовідносин, які закріплені цивільним процесуальним та адміністративно-процесуальним законодавством. Вчений також зазначає, що причиною виникнення процесуальних правовідносин у сфері соціального забезпечення є неправильне застосування матеріальних норм, які регламентують той чи той вид соціального забезпечення. Особливістю процесуальних правовідносин є те, що за своєю суттю вони є охоронними і починають "діяти" лише за умови порушення права і законних інтересів у сфері соціального забезпечення[3]. Загалом погоджуємось з саме таким підходом до розуміння процесуальних відносин, однак виникають сумніви щодо характеристики процесуальних норм як охоронних, оскільки охоронними є окремі норми матеріального права (кримінального, адміністративного тощо). Також дискусійною є позиція щодо виникнення процесуальних відносин. Така аргументація підтверджується і запропонованою І.А. Сердюком класифікацією правоохоронних відносин залежно від галузевої приналежності на: а) конституційні, б) цивільні, в) сімейні, г) кримінальні, ґ) міжнародні[4]. Вдало з цього приводу сформулювала позицію О.Г. Лук'янова, що службовий характер процесуального права якраз і полягає в тому, щоб регламентувати порядок застосування охоронних матеріально-правових норм, що пов'язані із здійсненням правової юрисдикції та інших заходів, спрямованих на охорону суспільних відносин[5]. Нижче про це буде зазначено,

---

[1] *Устинов С.О.* Зміст правовідносин у сфері соціального забезпечення в умовах ринкової економіки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *С.О. Устинов*. – Луганськ, 2011. – С. 11.

[2] Там само. – С. 11.

[3] Там само. – С. 11, 13.

[4] *Сердюк І.А.* Основи теорії правоохоронних відносин: моногр. / *І.А. Сердюк*. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. – С. 44-45.

[5] *Лукьянова Е.Г.* Теория процессуального права / *Е.Г. Лукьянова*. – М.: Норма, 2003. – С. 72–73.

але від одного порушення права процесуальні правовідносини виникнути не можуть, необхідне волевиявлення суб'єктів шляхом подання позову. О.В. Горбатенко теж не вбачає відмінності у термінах "процедура" і "процес", тому до процедури зараховує відносини у зв'язку з розглядом спорів, пов'язаних із загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням[1]. Інший сучасний дослідник В.М. Рошканюк, чітко вказує, що процедурні та процесуальні правовідносини є самостійними видами правовідносин[2]. Підсумовуючи, ще одним аргументом, який наводить професор С.В. Пєрєдєрін щодо відмінності процедури від процесу є те, що процедурні правовідносини за загальним правилом не можуть здійснюватися без матеріальних. Натомість процесуальні правовідносини можуть здійснюватися без останніх. Саме тому матеріальні правовідносини виступають у ролі передумови, а не підстави виникнення процесуального правовідношення[3].

В.М. Протасов абсолютно правильно підкреслює, що норми матеріальної процедури є майже у всіх галузях права, виняток складають тільки процесуальні галузі і така матеріальна галузь права, як кримінальне право, оскільки повністю складається з охоронних норм[4].

Досліджуючи процесуально-захисні відносини і вивчаючи радянські джерела, необхідно пам'ятати, що, як зазначала Т.О. Тарасова, чинне законодавство прямо встановлює, що скарги у справах про пенсії не підлягають розгляду в судових органах[5]; про це вона також писала у своїх інших роботах[6]. Вчена визнає факти, які можуть встановлюються в суді, до яких відносить рішення судів щодо встановлення фактів, які мають юридичне значення (факт смерті, внесення виправлень у первинні документи тощо)[7]. Цей аспект згадує і Я.М. Фогель, який гостро розкритикував пропозицію про встановлення судового порядку розгляду скарг із пенсійного забезпечення. Вчений переконував, що за існуючих умов

---

[1] *Горбатенко О.В.* Правовідносини із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *О.В. Горбатенко*. – Одеса, 2011. – С. 15.

[2] *Рошканюк В.М.* Правове регулювання соціального захисту в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *В.М. Рошканюк*. – К., 2012. – С. 8.

[3] *Передерин В.С.* Процедурно-процессуальный правовой механизм обеспечения трудовых прав наемных работников / *В.С. Передерин*. – Воронеж: Изд. Воронеж. гос. ун-та, 2000. – С. 158.

[4] *Протасов В.Н.* – Цит. праця. – С. 38.

[5] *Тарасова В.А.* Круг общественных отношений, регулируемых правом социального обеспечения. В кн.. Предмет и метод советского права социального обеспечения: моногр. / *Р.И. Иванова, В.А. Тарасова*. – М.: Изд. МГУ, 1983. – С. 112–113.

[6] *Тарасова В.А.* Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении: моногр. / *В.А. Тарасова*. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 106–107.; *Тарасова В.А.* Юридические факты в области пенсионного обеспечения. Цит. праця.– С. 89.

[7] Там само. – С. 85.

і вимог до здійснення права на пенсію розгляд скарги в суді за відмову в її призначенні практично звелось би не до виявлення правомірності такої відмови, а до встановлення різноманітних за своїм характером юридичних фактів, що виходить за межі захисту права[1]. Науковець обмежився тільки пропозицією розширити компетенцію виконавчого комітету районної (міської) ради депутатів працівників при розгляді пенсійних скарг і надати їм можливість приймати рішення по суті поданої скарги, тобто ухвалювати рішення про призначення пенсії, які є обов'язковими для комісії, а не тільки скасовувати рішення комісії і доручати повторно вивчати матеріали з урахуванням скарги[2]. В.К. Субботенко, аналізуючи оскарження рішення комісії, теж називає ці правовідносини процесуальними і відносить їх до предмету права соціального забезпечення[3], проте насправді говорить про ті ж процедурні правовідносини щодо оскарження дій сучасного ПФУ, але не про судовий розгляд. В.К. Субботенко не така категорична у своєму ставленні до судового розгляду пенсійних справ у суді. Вчена дуже делікатно зауважує, що охорона і захист суб'єктивного права громадян здійснюється державою шляхом права звернутися із скаргою на дії органу з призначення пенсії не тільки до вищестоящого органу, але і, виходячи з Конституції СРСР, до суду[4]. Підтримуючи пропозицію Я.М. Фогеля, щодо вдосконалення порядку оскарження рішень комісії до вищестоящих органів[5], В.К. Субботенко паралельно пропонує, що з метою вдосконалення законодавства з вирішення правових спорів у сфері соціального забезпечення необхідно також закріпити в ньому порядок проходження та розгляду повторних скарг, відповідно до ст. 57 Конституції СРСР, визначити як другу інстанцію для оскарження з основних питань призначення, обчислення і виплати пенсій і допомог до судових органів[6]. В.О. Тарасова також підтримала ідею можливості розгляду пенсійних спорів у суді[7].

Саме тому професор В.С. Андрєєв свого часу зазначив, що до предмету права соціального забезпечення включаються тільки такі процесуальні відносини, у яких вирішує спір орган, спеціально створений для розгляду питань соціального забезпечення в широкому сенсі. Якщо ж встановлення фактів, які мають юридичне значення для соціального

---

[1] *Фогель Я.М.* Право на пенсию и его гарантии: моногр. / *Я.М. Фогель.* – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 172–173.

[2] Там само. – С. 148–150.

[3] *Субботенко В.К.* Процедурные правоотношения в социальном обеспечении: моногр. / *В.К. Субботенко.* – Томск: Изд. Томск ун-та, 1980. – С. 61–62.

[4] Там само. – С. 179.

[5] Там само. – С. 184–185.

[6] Там само. – С. 187.

[7] *Тарасова В.А.* Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении. – Цит. праця. – С. 106–107.

забезпечення, віднесено до компетенції судових органів (встановлення факту утриманства), то в такому випадку виникають звичайні цивільно-процесуальні відносини, які є предметом цивільного процесу. Якщо встановлення фактів чи вирішення спорів із питань соціального забезпечення здійснюється в межах адміністративно-процесуальних відносин (розгляд скарг на рішення про відмову в призначенні пенсії військовослужбовцям) то це також не є предметом права соціального забезпечення[1].

Сучасна вчена, професор Н.М. Оніщенко влучно зазначає, що у СРСР (до середини 80-х років XX ст.) переважав статичний підхід до прав людини, під час якого, для демократичного камуфляжу до законодавства (Конституції) було внесено розділи про права, свободи та обов'язки людини. У відносинах "людина-держава" пріоритет належить людині, а держава та її структури покликані підкорити свою діяльність охороні й захисту прав людини[2].

Окремої уваги потребує те, що у випадку виплати пенсіонеру зайвих коштів, як зазначає О.Д. Зайкін, відділи соціального забезпечення можуть звертатися до суду з позовом про стягнення з пенсіонерів сум пенсій, зайве виплачених внаслідок зловживаннями з боку пенсіонера (неправдиві відомості про стаж, заробіток тощо). Вчений резюмує, що суди повинні захищати інтереси держави і суб'єктивні пенсійні права громадян[3]. Такий багатозначний висновок підкреслює, що держава у праві соціального забезпечення могла бути позивачем, оскільки це було передбачено законодавством а громадянин – ні, оскільки така можливість була гіпотетичною і про жодні пенсійні спори в ті часи не могло бути і мови.

Підсумовуючи, стверджуємо, що, по-перше, радянська система пенсійного забезпечення мала низку обмежувальних перепон для захисту та гарантії права особи на пенсію, оскільки була передбачена тільки одна можливість оскарження – до виконавчого комітету районної (міської) ради депутатів працівників, голова або заступник якої був членом комісії з призначення пенсії. Конфлікт інтересів у цій ситуації очевидний і сам по собі захист у такий спосіб є сумнівним. Убачаємо, що сучасний доступ громадян до правосуддя з будь-яких питань є значним позитивним кроком до підвищення соціального захисту. По-друге, це дає можливість резюмувати, що дослідники радянського періоду спиралися, перш за все,

---

[1] *Андреев В.С.* Социальное обеспечение в СССР (правовые вопросы). В кн. *Андреев В.С.* Научные труды в 2-х т. – Т. 2. – М.: Изд. центр юрид. ун-та имени О.Е. Кутафина (МГЮА), 2013. – С. 236–237.

[2] *Оніщенко Н.М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: моногр. / *Н.М. Оніщенко* / відп. ред. *Ю.С. Шемшученко*. – К.: Юридична думка, 2008. – С. 105.

[3] *Зайкин А.Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению / *А. Д. Зайкин*. – М.: Изд. МГУ, 1974. – С. 105.

на тоді чинне законодавство, а отже, наукові погляди вчених можна брати до уваги виключно з позиції історичного розвитку права, хоча окремі наукові положення і сьогодні залишаються актуальними. Однак потрібно пам'ятати, що використовуючи терміни "процесуальні" чи "процедурні" правовідносини, науковці радянського періоду дискутували радше на філологічні питання, аніж правові, оскільки зміст правовідносин від заміни термінів не змінювалася, і наукові пошуки, як правило, зводилися до дослідження процедурно-організаційних правовідносин. Саме тому викликають подив позиції окремих українських вчених, які і сьогодні не вбачають відмінності між термінами "процесуальний" та "процедурний" і використовують їх як заманеться, а не як того вимагає не тільки теорія права, але і право соціального забезпечення.

Першим у радянській науці адміністративного права (право соціального забезпечення ще тільки формувалося – *М.Ш.*) необхідність судового порядку розгляду спорів з пенсійного забезпечення висловив В.І. Максимоський. У 1969 році у положеннях свого автореферату автор говорить про доцільність встановлення судового порядку розгляду скарг із пенсійних питань, що буде слугувати посиленню гарантій прав і законних інтересів громадян і позитивно вплине на якість роботи органів соціального забезпечення[1]. Пізніше, у своїй монографії вчений вказував, що говорячи про можливість судового розгляду скарг по пенсійних справах, необхідно виходити із значення пенсійного забезпечення як життєво важливого джерела доходів до існування через необхідність найсерйозніших гарантій реалізації конституційного права громадян на матеріальне забезпечення на випадок старості чи втрати працездатності[2]. Ця пропозиція не мала одноголосної підтримки ні серед представників науки адміністративного права, ні дослідників права соціального забезпечення, як наводилося вище. Проте, як показав досвід, ця ідея не просто була втілена в життя, але її правильність було підтверджено і на практиці.

Сучасна наука права соціального забезпечення проблему судового захисту права на пенсію не просто не залишає без уваги, а продовжує розвивати. У цьому контексті не буде зайвим згадати і про значні досягнення представників науки адміністративного права щодо запровадження адміністративної юстиції, де, власне, і розглядаються ці категорії справ. Серед останніх не останнє місце займають праці талановитого вченого Ю.С. Педька, який зауважував, що зміст інституту адміністративної юстиції, який є пріоритетним для інституціоналізації у межах

[1] *Максимовский В.И.* Управление социальным обеспечением в СССР: автореф. дис ... канд. юрид. наук: № 711 / *В.И. Максимовский*. – М., 1969. – С. 19.

[2] *Максимовский В.И.* Управление социальным обеспечением: моногр. / *В.И. Максимовский*. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 124.

національного механізму прав і свобод громадян, передбачає відповідне судове провадження, в якому у визначеному законом процесуальному порядку здійснюється розгляд адміністративно-правових спорів окремої категорії[1].

Один із перших у науці права соціального забезпечення України підняв на теоретичний рівень питання судового захисту права на пенсію Б.І. Сташків, який зазначив, що чинне законодавство про захист прав громадян пройшло нелегкий шлях. Тоталітарна держава не могла допустити судового контролю за діяльністю органу державного управління, зокрема з питань пенсійного забезпечення й соціального обслуговування. Вчений наголошує, що громадяни мають право без будь-яких обмежень оскаржити до суду дії (бездіяльність) органів та посадових осіб, що порушили його соціальні права. Це можна зробити, безпосередньо звернувшись до суду або після розгляду вищестоящим органом чи посадовою особою скарги. Автор підсумовує, що позовне провадження є найбільш універсальною формою захисту порушених чи оспорюваних прав та інтересів громадян[2]. Розвиваючи цю ідею, автор згадує про це в іншій своїй праці та слушно наголошує на необхідності більш чіткого законодавчого визначення прав людини в сфері соціального забезпечення., оскільки без цього не можна забезпечити правовими засобами їх всебічний захист[3]. На підтвердження викладеного можна навести позицію Л.П. Шумної, яка, досліджуючи проблему оскарження рішень МСЕК, зазначає, що кількість таких оскаржень є значною, і зауважено тенденцію до їхнього збільшення. Вчена також стверджує, що механізму розгляду скарг на рішення МСЕК у судовому порядку немає і, на її думку, сприяти цьому може відповідне роз'яснення Пленуму Верховного Суду України. Дослідниця наголошує також на тому, що МСЕК може бути не тільки відповідачам, але й експертом, який має провести незалежне експертне дослідження[4].

Про наявні проблеми у сфері захисту соціальних прав громадян у суді говорить і В.А. Рудик, яка, аналізуючи у дисертаційному дослідженні наукові погляди вчених із проблем забезпечення прав людини, положень галузевого та процесуального законодавства України, а також міжнарод-

---

[1] *Педько Ю.С.* Поняття адміністративно-юстиційного процесу / *Ю.С. Педько* // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 13–14. – С. 481–487.

[2] *Сташків Б.І.* Судовий захист – соціальним правам громадян / *Б.І. Сташків* // Право України. – 1996. – № 10. – С. 30–33.

[3] *Сташків Б.І.* Судовий захист конституційного права на соціальне забезпечення / *Б.І. Сташків* // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 13–14. – С. 593–597.

[4] *Шумна Л.П.* Судовий порядок оскарження медико-соціальної експертної комісії (МСЕК) / *Л.П. Шумна* // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 13–14. – С. 600–603.

них актів, визначає основні способи судового захисту прав людини в сфері соціального захисту, а саме: судовий захист у судах загальної юрисдикції, забезпечення права людини на соціальний захист у порядку конституційного судочинства, захист прав людини в сфері соціального захисту в Європейському суді. Аналіз процесуального законодавства України, а також матеріалів судової практики дозволив авторці зробити висновок, що судовий порядок, на відміну від адміністративного оскарження, є більш ефективним способом вирішення спору, що виникає між громадянами та посадовими особами органу владних повноважень у сфері соціального захисту. Обґрунтуванням цього є складність справ, які вирішуються у судах на користь громадян. Однак проблеми законодавчого характеру (неузгодженість нормативних актів, порушення принципу верховенства закону, нагромадження нормативного масиву тощо) та недостатній рівень спеціальних знань учасників процесу, зокрема громадян (позивачів), які формулюють вимоги (іноді некоректно), їх представників (адвокатів), а також суддів, є причиною нерезультативності у вирішенні переважної більшості спорів, що виникають із приводу відновлення порушеного права людини на соціальний захист[1].

Сьогодні в науці права соціального забезпечення у контексті захисту права на соціальне забезпечення загалом та пенсійне зокрема, обстоюються кілька концепцій:

1. Створення спеціалізованих соціальних (соціально-трудових) судів.

2. Виокремлення окремого виду процесу з-поміж цивільного, кримінального, господарського, адміністративного, ще й соціального, або соціально-трудового процесу.

3. Збереження та вдосконалення чинного законодавства щодо захисту права на пенсію/соціального забезпечення/допомогу/послугу в межах адміністративної юстиції та процесу.

Ідею про створення спеціалізованих судів одним з перших озвучив Б.І. Сташків, який запропонував створити соціальні суди, оскільки провести спеціалізацію суддів буде важко. Спеціальні соціальні суди створювати на рівні не нижче області (суд першої інстанції). Про створення таких судів на рівні районів і мови не може бути, можливо варто говорити про створення міжрайонних спеціалізованих судів першої інстанції[2]. Таку позицію, спираючись на іноземний досвід, підтримує і Д.О. Єрмоленко. Вчений зазначає, що в Німеччині такі спеціалізовані соціальні суди вже давно стали важливою складовою частиною соціальної

[1] *Рудик В.А.* Юридичні гарантії права людини на соціальний захист в Україні / *В.А. Рудик*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *В.А. Рудик*. – Харків, 2007. – С. 16–17 .

[2] *Сташків Б.І.* Судовий захист – соціальним правам громадян / *Б.І. Сташків* // Право України. – 1996. – № 10. – С. 30–33.

держави (перший спеціалізований суд виник у 1926 р. – *М.Ш.*). Соціальні суди в Німеччині здійснюють судочинство у соціальних справах. Вони розглядають публічно-правові спори з питань, пов'язаних із соціальним страхуванням, виплатою допомоги безробітним і репатріантам, наданням безкоштовної або пільгової медичної допомоги тощо. Таким чином, система соціальних судів у Німеччині налічує три рівні: суд з соціальних справ (палата), що діє, як суд першої інстанції; земельний суд з соціальних справ (сенат), який займається розглядом апеляцій; федеральний суд з трудових справ (великий сенат і сенати) в м. Кассель (земля Гессен), який має право змінити або відмінити рішення будь-якого соціального суду. Як показує практика, значення діяльності системи соціальних судів у ФРН для захисту соціальних прав громадян важко переоцінити[1]. Підтримку ідеям спеціальних соціальних судів, щоправда для розгляду спорів з недержавного пенсійного забезпечення, висловив і С.В. Богославець. За його словами, для підвищення рівня безпеки накопичень громадян, що зберігаються у недержавних пенсійних фондах, пропонує створити систему судів спеціальної юрисдикції (або відділу суду загальної юрисдикції) із кадровим складом висококваліфікованих суддів (спеціалістів із пенсійних питань), які б розглядали спори, що виникають під час реалізації людиною свого права на недержавне пенсійне забезпечення, на підставі рішень яких можна було б ставити питання відносно притягнення до різного роду відповідальності осіб, що здійснюють пенсійне забезпечення[2]. З позицією С.В. Богославця не можна погодитися, оскільки спори, які виникають у недержавній пенсійній системі, є приватно-правовими і розглядаються у судах загальної юрисдикції та у порядку, що визначений Цивільним процесуальним кодексом, і необхідності для цих справ створювати спеціальні суди немає. Не має таких судів і в інших країнах.

Як зауважує німецький вчений М. Зандер, у 1911 році в Німеччині була прийнята "Імперська постанова про страхування", яка об'єднала і стандартизувала норми із соціального страхування. Зазначена постанова передбачала трирівневу судову систему, яка, однак, виконувалася в межах адміністрації: з метою розв'язання конфліктів між застрахованими та страхувальниками, звертання у першій інстанції до судових комітетів при органах страхування, у другій інстанції – до судових палат при верховних органах страхування і в останній інстанції – до судових колегій при органі страхування земель та імперському органі страхування.

---

[1] *Єрмоленко Д.О.* Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Дмитро Олександрович Єрмоленко*. – Харків, 2002. – С. 137–138.

[2] *Богославець С.В.* Недержавне пенсійне забезпечення як один із напрямів реалізації соціальної функції держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *С.В. Богославець*. – Луганськ, 2009. – С. 11.

Перераховані вище органи виконували судочинну діяльність поряд із пізніше створеним імперським судом із забезпечення, який до 1945 року спеціалізувався на конфліктах щодо забезпечення жертв війни, до кінця Другої світової війни та, за винятком імперського органу страхування, до 1949 року в трьох західних зонах окупації.

З моменту заснування Федеративної Республіки Німеччина та набуття чинності Основного закону (1949) в абз. 2 ст. 20 було закріплено принцип поділу влади на управлінську і судову діяльності колишніх органів страхування і, отже, появу соціального судочинства, причому редакція Конституції, в абз. 1 ст. 96 спочатку була націлена на створення єдиного трудового та соціального судочинства. Під час обговорення "Закону про соціальні суди" (1953), який набув чинності 1 січня 1954 року, де, крім положень Цивільно-процесуального кодексу і закону "Про судоустрій", також міститься правова основа для структури, організації та судочинства соціальних судів, законодавчий орган однак вирішив розділити трудове та соціальне судочинство. Як конституційна основа, сьогодні абз. 2, ст. 20; ст. 92; абз. 1, ст. 95 і ст. 97 Конституції гарантують існування незалежного соціального судочинства в Німеччині.

Соціальне судочинство у Федеративній Республіці Німеччина визначається як одна з трьох незалежних судових гілок суспільно-правової підсудності. У зв'язку з цим § 1 закону "Про соціальні суди" встановлює: "Соціальне судочинство здійснюється незалежними від адміністративних органів окремими, спеціальними адміністративними судами". Таким чином законом визначається, що під соціальними судами (поряд із фінансовими судами) розуміють спеціальні адміністративні суди, які – як і "загальні" адміністративні суди – розглядають передусім суспільно-правові конфлікти неконституційного характеру, що належать до компетенції всіх інших адміністративних судів або у формі загальної вказівки, або ж згідно із законом установленими нормами підсудності[1].

Вчений також зазначає, що соціальне судочинство, як і зазначено федеральним законодавчим органом у § 2 закону "Про соціальні суди", має трирівневу систему. До першої інстанції належать місцеві соціальні суди (нині – 68), до другої – земельні соціальні суди відповідних федеральних земель (нині – 14); федеральні землі Берлін і Бранденбург разом із землями Нижня Саксонія і Бремен, які скористалися своїми державними повноваженнями і створили таким чином спільний соціальний суд. Соціальні суди та земельні соціальні суди є судами окремих земель і були засновані через спеціальні закони цих земель. Ці обидві

[1] *Зандер М.* Завдання соціального судочинства у Федеративній Республіці Німеччина / *М. Зандер* // Адміністративне право і процес. – 2014. – № 2 (8). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-8-2014/item/309-zavdannya-sotsialnoho-sudochynstva-u-federatyvniy-respublitsi-nimechchyna-zander-m

інстанції представляють суди, що безпосередньо досліджують обставини справи. З іншого боку, існує Федеральний соціальний суд третьої інстанції з розташуванням у місті Кассель, який як федеральний суд виконує лише ревізійну функцію, тобто проводить перевірки правозастосовної практики. Такий порядок інстанцій ґрунтується на трирівневій структурі трудового й адміністративного судочинства, а також на колишніх внутрішніх адміністративних колегіях органів страхування, верховних органів страхування й імперських органів страхування. Всупереч цьому, як зазначає М. Зандер, незалежність соціальних судів як спеціальних адміністративних судів, виявилася дієспроможною, враховуючи останні 57 років досвіду, однак це не означає, що йтиметься про неспростовну догму судової організації у ФРН. Дискусії про об'єднання адміністративних та соціальних судів не припиняються з часу передачі компетенцій стосовно соціальної допомоги і величезного збільшення кількості справ на розгляді соціальних судів через так звані закони "Hartz IV", що вступили в силу 1 січня 2005 року. Якщо міністрам юстиції постійно буде вдаватися боротися з навантаженням справ соціальних судів, кількість яких значно зросла, за допомогою інших інструментів більш гнучкого залучення суддів (як, наприклад у Нижній Саксонії з 2005 року практикується тимчасове спрямування адміністративних суддів в область соціального судочинства), то Німеччина матиме в найближчі роки трирівневу систему суспільно-правової підсудності. Щодо будь-яких рішень на шляху до об'єднання або ж незалежності, то повинні, у будь-якому випадку, бути задіяні не фіскальні інтереси, а виключно якість забезпечення ефективного правового захисту громадян[1]. Соціальні (пенсійні трибунали) спеціалізовані суди або їх прототипи функціонують також у Великобританії та Австралії[2].

До ідеї про спеціальне соціальне судочинство долучилася і В.В. Вєннікова, яка вважає, що пропозиції про створення соціальних судів не позбавлені сенсу, вони можуть розвинути конституційний принцип побудови судової системи за спеціалізацією. Такі суди діють у багатьох економічно розвинутих державах і підтвердили свою практичну ефективність[3]. Схожу позицію обстоює і Є.В. Краснов[4].

---

[1] Там само.

[2] Міжнародний досвід розгляду судами спорів з пенсійних питань / *Н.В. Горлюк* / Проект розвитку фінансового сектору USAID/FINREP-II, 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.finrep.kiev.ua/download/pensref_seminar_for_judges_apr2012_3.pdf

[3] *Вєннікова В.В.* Проблеми розгляду та вирішення спорів у сфері соціального забезпечення / *В.В. Вєннікова* // Збірник праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія "ПРАВО". – 2012. – Вип. 19. – С. 122–130.

[4] *Краснов Є.В.* Особливості судового захисту прав у сфері соціального забезпе-

Наведені думки знайшли відлуння і в працях російський вчених, зокрема у професора О.Є. Мачульської, яка як аргумент наводить те, що, у порівнянні з іншими судами, вони розглядають справи у скорочені терміни і по спрощеній процедурі, дозволяють швидше і дешевше відновлювати порушені права людини в сфері соціального забезпечення[1]. Таку ж думку підтримує І.О. Яблокова[2]. Іншої позиції дотримується О.О. Сєрєбрякова, і вказує на неможливість втілення спеціальної соціальної юстиції і пропонує вдосконалення чинного механізму. Вчена зупиняється на вдосконаленні порядку оскарження до вищестоящих органів внаслідок створення Адміністративної комісії із розгляду спорів з питань соціального забезпечення[3]. У такій пропозиції авторки вбачаємо ніщо інше, як бажання відтворити радянські механізми вирішення спорів, які показали свою неефективність, тому з такою пропозицією не погоджуємося.

У науці трудового права висловлювалась також думка про створення соціально-трудових судів, які б розглядали і трудові, і соціальні спори. До прихильників такої ідеї, зокрема, можна віднести представницю Одеської школи трудового права і права соціального забезпечення професора Г.І. Чанишеву. Вчена зазначає, що у судовій практиці набули поширення спори, що випливають із соціально-забезпечувальних правовідносин: пенсійних правовідносин, щодо розміру і призначення державної соціальної допомоги, з питань соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, військовослужбовців, дітей війни та ін. Зазначені справи, як і раніше, знову розглядаються судами загальної юрисдикції. Враховуючи досвід зарубіжних країн, продовжує вчена, у яких спеціалізована трудова юстиція функціонує багато десятиріч і навіть століть (Франція), в Україні також доцільно було б заснувати спеціальні суди для вирішення спорів, що випливають із трудових і соціально-забезпечувальних правовідносин (соціально-трудові суди). Формування соціально-трудової юстиції може відбутися поетапно: спочатку шляхом утворення спеціалізованих відділень при судах загальної юрисдикції, а в подальшому – утворення самостійного механізму з декількох інстанцій. До складу спеціалізованих відділень потрібно включити суддів, які спеціалізуються на вирішенні спорів, що випливають із трудових

чення. В кн. Актуальні проблеми теорії трудового права і права соціального забезпечення: моногр. / за ред. *Г.І. Чанишевої*. – Одеса: Фенікс, 2015. – С. 327.

[1] *Мачульская Е.Е.* Право социального обеспечения: учеб. / *Е.Е. Мачульская*. – М.: Юрайт, 2010. – С. 82.

[2] *Яблокова И.А.* Совершенствование процедурно-процессуальных норм в праве социального обеспечения / *И.А. Яблокова* // Социальное и пенсионное право. – 2011. – № 2. – С. 2–3.

[3] *Серебрякова Е.А.* Правовые аспекты рассмотрения споров по вопросам социального обеспечения: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *Серебрякова Елена Алексеевн.* – М., 2002. – С. 143–144.

та соціально-забезпечувальних правовідносин. Створення соціально-трудових судів дозволить ефективно захистити права й інтереси сторін соціального діалогу на всіх рівнях[1]. Як продовження наведеної позиції Г.І. Чанишевої, варто заначити, що соціально-трудовий суд з 1969 року функціонує в Ізраїлі[2]. Допускають створення спеціалізованих змішаних судів, а також "процесів" (Трудовий або Соціальний процесуальні кодекси) і В.М. Толкунова та Д.І. Рогачьов[3]. Однак, повертаючись до позиції поважної вченої Г.І. Чанишевої, така пропозиція дійсно була актуальною, коли до судів загальної юрисдикції повернули розгляд соціальних спорів. Сьогодні ж втілення ідеї створення соціально-трудового суду видається нереальним і малоймовірним, оскільки трудові спори вирішуються різними процесуальними законами, і трудове право, все ж таки, більше право приватне, аніж публічне, відповідно, і держава як суб'єкт здійснює значно менший вплив на трудові відносини, ніж на ті, що в пенсійному забезпеченні на солідарному рівні.

Викладені позиції потребують належної реакції, суть якої зводиться до того, що висловлена Б.І. Сташківим ідея про спеціалізований суд була в часи тільки формування та становлення української системи правосуддя і задовго до запровадження адміністративної юстиції. Видається, що спеціалізація судів не може бути безмежною, оскільки кожна галузь права буде відстоювати ідею створення земельних, сімейних, фінансових та ін. судів. Більше того, перебуваючи на порозі нової конституційної реформи розглядається питання про ліквідацію господарських судів як таких, що не виправдали себе і своє завдання. Про порушену проблему писав також професор О.В. Бринцев[4]. Очевидно, що створення ще одного спеціалізованого суду є недоречним навіть виходячи з тих міркувань, що функціонування і вартість утримання такого суду не може покриватися за рахунок державного бюджету. Крім цього, сподівання авторів на більш ефективний захист соціальних прав також можна вважати скоріше прагненням, надією, аніж обґрунтованою позицією, яку можна спрогнозувати. Очевидно, що варто підняти питання про спеціалізацію не судів, а суддів.

---

[1] *Чанишева Г.І.* Спеціалізована трудова юстиція у країнах Європи: досвід для України / *Г.І. Чанишева* // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 2. – С. 75–82.

[2] Закон Ізраїля "Про трудові суди" 1969 р. / חוק בתי דין לעבודה, תשכ"ט-1969. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elyon1.court.gov.il/heb/avoda/Avoda/mavo.htm

[3] *Толкунова В.Н., Рогачев Д.И.* Понятие, классификация и виды правоотношений по социальному обеспечению, их общая характеристика. В кн. Право социального обеспечения России: учеб. / *М.О. Буянова, К.Н. Гусов, Ф.О. Дзгоева* [и др.]; отв. ред. *К.Н. Гусов*. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2008. – С. 127.

[4] *Бринцев О.В.* Розмежування компетенції адміністративних і господарських судів: проблеми та перспективи / *О.В. Бринцев*. – Х.: Право, 2007. – С. 15.

Обґрунтованою видається позиція українського вченого С.В. Прилуцького, який зазначає, що кризові явища, які охопили вітчизняну судову владу, значною мірою пов'язані із неправильним підходом у моделюванні судової системи, де головний акцент робиться на структурі та компетенції вищих спеціалізованих судів, а також їх конкуренції із Верховним Судом України. Насправді, проблема полягає в політичній боротьбі за остаточне судове рішення та можливість його контролювати з боку правлячої еліти. Старі принципи адміністративно-командної системи – жорстка ієрархічність суддівського корпусу та централізоване підпорядкування вищим судовим інстанціям роблять вітчизняний механізм судочинства складнодоступним та малоефективним. Порядок організації судової системи України за останні двадцять років проявив свої головні вади та недоліки: (1) автономність систем спеціалізованих судів (господарських і адміністративних), що призвела до їх відірваності від системи загальних судів, часто й конкуренції; (2) ускладненість доступу громадян до цих судів та захисту своїх прав у сфері господарських та адміністративних правовідносин; (3) низька якість судових рішень і корумпованість суддів; (4) існування Конституційного Суду України стало номінальним, а його діяльність та організація статусу суддів не стали надійним гарантом захисту конституційного ладу в державі. Такий стан речей, констатує вчений, фактично нівелює доступність правосуддя як конституційно-правової основи судової влади України. С.В. Прилуцький обстоює позицію впровадження повної юрисдикції загальних судів. Основою ефективності та швидкості судочинства має бути внутрішня спеціалізація суддів із розгляду окремих категорій справ. Зовнішня спеціалізація допустима як субсидіарна щодо загальних судів. Окремі спеціалізовані суди (сімейні, ювенальні, з трудових спорів, патентні, господарські тощо) повинні (можуть) бути утворені як відповідні підрозділи загальних місцевих чи обласних судів[1]. Сьогодні важко оцінити, який ефект матиме запровадження саме такої моделі правосуддя, тому загалом підтримуємо позицію С.В. Прилуцького про необхідність спеціалізації суддів, хоча, на нашу думку, відмовлятися від адміністративної юстиції не варто.

Якщо концепція про створення спеціалізованих соціальних чи соціально-трудових судів не набула особливого поширення, то концепція напрацювання окремого процесуального нормативно-правового акту, яким би керувалися сторони при захисті права на соціальне забезпечення

[1] *Прилуцький С.В.* Нариси до концепції реформи судової влади України / *С.В. Прилуцький* // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Правничі науки. (електронний журнал). – 2015. – №2. – С. 12. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://idpnan.org.ua/ua/vidavnicha_dijalnist/mijdisciplinarni_gumanitarni_studiii.html

чи право на пенсію, набула набагато більшого наукового обговорення у дослідницьких пошуках.

Не можна оминути увагою дисертаційне дослідження Н.М. Стаховської, яка, по-перше, запропонувала процесуальні правовідносини відносити до системи правовідносин із соціального забезпечення, по-друге, виступила за спеціалізацію суддів, а не судів, по-третє, запропонувала прийняти окремий процесуальний закон у сфері соціального забезпечення. Такі пропозиції вченої, до певної міри, є контроверсійними. Зокрема, дослідниця пропонує відносити процесуальні правовідносини до системи правовідносин із соціального забезпечення на основі, зокрема, таких міркувань:

(1) зазначені правовідносини є похідними від матеріальних або процедурних правовідносин у сфері соціального забезпечення, оскільки вони виникають з приводу застосування, реалізації матеріальних чи процедурних норм права соціального забезпечення;

(2) щонайменше одним із учасників зазначених процесуальних відносин виступає суб'єкт права соціального забезпечення (наприклад, громадянин або сім'я, які мають право на конкретний вид соціального забезпечення); другим учасником може виступати вищий за ієрархією відповідний орган соціального забезпечення (що розглядає скаргу чи спір);

(3) одним із суб'єктів названих правовідносин здебільшого виступають особи, які належать до соціально вразливих верств населення, а тому зумовлюють певну специфіку змісту правових норм, які регулюють відповідні процесуальні відносини;

(4) нині існуючі норми адміністративного, адміністративно-процесуального, цивільного процесуального права не враховують всієї специфіки процесуальних правовідносин, які виникають у сфері соціального забезпечення, а отже, є недостатніми для їх належного правового регулювання, що, у свою чергу, зумовлює невідкладну потребу у створенні процесуальних норм у праві соціального забезпечення[1]. Ця позиція заслуговує на увагу та може бути застосована і до процесуально-захисних правовідносин у пенсійному забезпеченні.

Н.М. Стаховська також запропонувала: (1) запровадити більш вузьку спеціалізацію суддів, зокрема і з права соціального забезпечення; (2) створити незалежну державну соціально-юридичну службу у складі соціальних юристів – спеціалістів у галузі права соціального забезпечення; (3) встановлення спеціальної відповідальності із застосуванням специфічних санкцій до посадових осіб відповідних державних органів, винних у порушенні прав громадян на соціальне забезпечення;

[1] *Стаховська Н.М.* Відносини в праві соціального забезпечення: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Н.М. Стаховська.* – К., 2000. – С. 16–17.

(4) прийняття спеціального галузевого нормативного акту, норми якого детально урегулювали б процесуальні відносини в галузі соціального забезпечення, наприклад, Закону України "Про захист прав громадян та вирішення спорів у сфері соціального забезпечення"[1]. Кожна пропозиція вченої потребує детального аналізу. Так, щодо спеціалізації суддів, то така тенденція сьогодні спостерігається, вона зумовлена передусім об'єктивними обставинами, оскільки кількість спорів у соціальні сфері є значною і поступається тільки спорам щодо оподаткування та здійснення митної діяльності. Щодо ідеї про соціальних юристів, то така ідея, по-перше, частково втілена в життя шляхом створення безкоштовних юридичних клінік, по-друге, такі послуги передбачені Законом України "Про безоплатну правову допомогу"[2] від 02.06.2011 р. № 3460. Про дієвість наведеного свідчить і відкриття по всій території України центрів з надання безоплатної правової допомоги. За інформацією Міністерства юстиції України у кожному регіоні працюватимуть від 3 до 7 центрів надання безоплатної правової допомоги. Понад 5000 адвокатів, відібраних на відкритих конкурсах, надаватимуть консультації та захищатимуть громадян у судах у цивільних та адміністративних справах, зокрема й проти держави. Послугами центрів надання безоплатної правової допомоги зможуть скористатися 8 млн українців. Починаючи від 1 липня 2015 р. у цих центрах надаватимуть юридичні послуги, зокрема, для малозабезпечених громадян, дітей-сиріт та їх опікунів, учасників АТО, сімей загиблих воїнів, ветеранів. Кабінет Міністрів України виділив для функціонування центрів 300 млн грн. Уряд Канади, який долучився до цієї програми, за чотирирічним проектом "Доступна та якісна правова допомога в Україні" виділив 9 мільйонів канадських доларів "як додаткову допомогу, щоб програма безоплатної правової допомоги працювала"[3]. Про спеціалізацію суддів з соціального забезпечення говорять і представники процесуальних наук. Так, російська дослідниця Ю.О. Коростєльова пропонує в судах, щоправда, загальної юрисдикції запровадити спеціалізацію суддів із соціальних питань, що дозволить більш глибоко вивчити законодавство про соціальне забезпечення, оперативно слідкувати за змінами, а отже, своєчасно і більш якісно вирішувати спори з питань соціального забезпечення. Більше того, авторка пропонує на

[1] *Стаховська Н.М.* – Цит. праця. – С. 18.

[2] Закон України "Про безоплатну правову допомогу" від 02.06.2011 р. № 3460. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-17

[3] Міністерство юстиції України. Відсьогодні в Україні працюватимуть центри з надання безоплатної правової допомоги. 01.07.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://minjust.gov.ua/ua/news/47371

рівні судів суб'єктів РФ створити судові колегії з соціальних питань, а у Верховному Суді РФ – колегію з соціальних питань[1].

Пропозиція щодо запровадження специфічної відповідальності для представників органів спеціальної компетенції не може мати підтримки, оскільки є визначені види відповідальності, які охоплюють і протиправні дії службовців цих органів. Переконані, необхідно максимально запроваджувати електронні системи спілкування з органами спеціальної компетенції та вдосконалювати правовий механізм притягнення до відповідальності працівників цих органів за вчинені правопорушення. Вважаємо, що не специфічністю відповідальності чи суворістю покарання можна побороти зловживання службовим становищем функціонерів органів спеціальної компетенції, а тільки простотою та доступністю механізму притягнення таких службовців до відповідальності, невідворотності покарання.

Н.М. Стаховська, окрім ідеї про розробку процесуальних норм у соціальному забезпеченні, запропонувала власне бачення структури такого закону. На думку вченої, у такий нормативний акт доцільно було б включити правові норми, що визначають і встановлюють: (1) загальні засади і принципи, на яких має ґрунтуватись весь процес вирішення спорів, що виникають у галузі соціального забезпечення з приводу порушення прав громадян на соціальних захист; (2) перелік дій і рішень, що можуть бути об'єктами оскарження; (3) порядок оформлення і процедура (процес) подання скарг; (4) коло суб'єктів процесуальних правовідносин: особи, що можуть подавати скарги; органи та посадові особи, уповноважені на розгляд окремих категорій спорів у сфері соціального забезпечення громадян; (5) порядок і строки розгляду і вирішення спорів відповідними органами; (6) терміни виконання рішень по таких спорах та відповідальність за затримку їхнього виконання тощо. Дослідниця говорить також про необхідність чіткого визначення категорії спорів, які доцільно було б вирішувати в адміністративному порядку, (наприклад, про строки призначення соціальних виплат, надання соціальних послуг; про затримку і припинення виплати чи надання окремих видів соціального забезпечення, інші), тобто нескладні спори, які не пов'язані з проблемами колізії і порядку застосування правових норм[2]. Така позиція видається абсолютно хибною, вона немає жодних об'єктивних підстав для розробки нової галузі процесуального права. Оскільки, не дивлячись на особливість спорів, суб'єктний склад залишається однаковим: фізична особа – управління ПФУ, то процедура доказування, докази, їх

[1] *Коростелева Ю.А.* Особенности рассмотрения отдельных категорий дел, связанных с защитой права граждан на социальное обеспечение: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / *Ю.А. Коростелева*. – Екатеринбург, 2004. – С. 6.

[2] *Стаховська Н.М.* – Цит. праця. – К., 2000. – С. 118.

оформлення з питань соціального забезпечення не має особливостей, і засобів адміністративного процесу цілком достатньо для можливості захисту права особи на пенсію.

Власну позицію з цього приводу висловив С.В. Прилуцький, який констатує, що в українську правову систему хибно закралася тенденція штучного розрізнення та подріблення не тільки матеріального, а й процесуального права. Чи можна однозначно розділити цивільні та господарські правовідносини, кримінальні та цивільні правовідносини, адміністративні та конституційні правовідносини тощо? У реальному житті ці правовідносини тісно переплетені, і, як правило, одні правовідносини породжують інші. Водночас замість максимального зближення (гармонізації) правових регулювання щодо суміжних галузей права законодавець іде у зворотному напрямку, "клонуючи" окремі самостійні кодекси, унаслідок чого штучно створюється конкуренція та розірваність судових юрисдикцій[1].

На нашу думку, механізм захисту права на пенсію, який склався сьогодні і який визначений чинним законодавством у повній мірі відповідає вимогам Конституції України у тому, що Україна проголошується правовою, соціальною державою, у якій гарантується захист прав та законних інтересів у суді.

Пенсійне забезпечення, будучи комплексним утворенням, маючи в своєму арсеналі рівноцінні і імперативний, і диспозитивний методи правового регулювання, використовує дві процесуальні галузі права для захисту суб'єктивних права та законних інтересів осіб.

Як уже неодноразово зазначалося, процесуально-захисні правовідносини мають факультативний характер і виникають у тому випадку, якщо право особи є порушеним і особа звернулася із позовною заявою до суду. Фактично, можна говорити, що йдеться про правовий конфлікт. Українська дослідниця права професор С.В. Бобровник стверджує, що передумовою виникнення конфлікту є соціально-правові протиріччя (порушення заборон, невиконання зобов'язань, зловживання правами, відсутність взаємоповаги до іншої сторони, недобросовісна конкуренція тощо), тобто такі протиріччя опосередковуються феноменами правової сфери, наприклад колізійністю правового регулювання певних суспільних відносин. Залежно від походження та змістовно-функціональних особливостей правовий конфлікт може сприяти стабілізації суспільства, розвитку нових суспільних відносин або призводити до дестабілізації, деструкції. Правовий конфлікт порушує або перешкоджає суб'єктам реалізовувати свої інтереси, він завжди має двосторонній характер,

[1] *Прилуцький С.В.* Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава): моногр. *С.В. Прилуцький*. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. – С. 25–26.

який, як правило, характеризується асиметрією суб'єктів, наявністю домінуючої та підпорядкованої сторони; є процесом, що має суб'єктивно-об'єктивний характер, де суб'єктивною складовою є поведінка суб'єктів, а об'єктивною – соціальні протиріччя[1].

Правовий конфлікт, який виникає, як правило, переходить на стадію спору, коли оформляється відповідно до вимог чинного процесуального законодавства у форму позовної заяви. За таких умов, тільки через процесуальні норми можна досягти вирішення правового конфлікту в суді, тобто вирішити спір.

У нашому дослідженні обстоюємо позицію, що процесуальні правовідносини, за посередництва яких відбувається вирішення спору, маємо захисний характер, оскільки особа уже перебуває в процесі захисту свого права. Тому в подальшому буде застосовуватися саме термін "процесуально-захисні правовідносини", щоб підкреслити сутність та спрямованість цих відносин. Водночас за допомогою таких термінологічних підходів хочеться вкотре провести чітку межу між процесом та процедурою. Йдеться про те, що процедурно-організаційні та процесуально-захисні відносини мають різні цілі, крім того, якщо процедурно-організаційні правовідносини можуть стати передумовою виникнення процесуально-захисних, то останні цього зробити не можуть.

Про захисний аспект процесуальних відносин говорить і П.В. Анісімов, стверджуючи, що: (1) їхнє виникнення обумовлено результатом дії прав людини у випадку порушення останніх; (2) вони є поєднанням одночасно волі держави, що закріплена в юридичній нормі, і волі учасників, які наділені правом на правових захист прав людини; (3) на державу покладається обов'язок забезпечити дію норм, які регулюють право на захист прав людини[2].

Єдиним способом реалізувати право на захист – брати участь у процесуальних правовідносинах. Як уже наголошувалося раніше, найбільш вдалою словесною формою означення цього різновиду відносин є їхня кваліфікація як процесуально-захисних правовідносин.

У зв'язку з цим виникає важливе і навіть ключове питання галузевої приналежності процесуально-захисних правовідносин у пенсійному забезпеченні. Галузь права соціального забезпечення загалом та пенсійного права перманентно перебуває у стані реформ, динаміці та нестабільності законодавства, що зумовлено кількома об'єктивними причинами.

---

[1] *Бобровник С.В.* Компроміч і конфлікт в праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: моногр. / *С.В. Бобровник.* – К.: Юридична думка, 2011. – С. 329–330.

[2] *Анисимов П.В.* Особенности понятия "правозащитные отношения" / *П.В. Анисимов* // Российский судья. – 2004. – № 12. – С. 33–36.

Галузь права соціального забезпечення виділилася з трудового права тільки наприкінці 60-х років XX ст. Пенсійне право перебуває на завершальному етапі свого становлення, пройшовши еволюційний розвиток від інституту права соціального забезпечення до підгалузі. Сьогодні стає зрозумілим, що об'єктивних підстав залишатися в межах права соціального забезпечення, окрім ностальгійних і деяких положень загальної частини, немає. Однак незмінним залишається те, що межі права соціального забезпечення, які були сформовані радянськими вченими, є замалими для ефективного розвитку галузі у XXI ст. Про це говорить професор М.Ю. Фьодорова, яка вказує, що нові тенденції у розвитку права соціального забезпечення, розширення й ускладнення його предмету, зміна методу правового регулювання є відображенням глобальних змін, що відбуваються в правовій системі і, перш за все, формування комплексних правових утворень, що спрямовані на вирішення конкретних соціальних задач. Посилення міжгалузевого взаємовпливу в системі права демонструє право соціального забезпечення і його взаємозв'язки з суміжними галузями – трудовим, цивільним, фінансовим, адміністративним, кримінально-виконавчим[1]. Науковці 90-х XX ст. та початку 2000-х років розширили межі галузі за рахунок включення до предмету частини відносин щодо соціального та пенсійного страхування (елементи фінансового та цивільного права).

Сьогодні ж виникає необхідність розширення меж науки як соціального забезпечення, так і пенсійного за рахунок включення до предмету їх вивчення і процесуальних правовідносин (цивільних процесуальних та адміністративно-процесуальних). Ця ідея не є новою чи революційною, з таким підходом погоджуються більшість науковців у галузі права соціального забезпечення. Але предметне, системне дослідження цього питання в українській науці права соціального забезпечення ще не було.

У цьому контексті погоджуємося з позицією російської вченої О.О. Сєребрякової, що процесуальні правовідносини тісно пов'язані з матеріальними правовідносинами з соціального забезпечення, однак це самостійний вид правовідносин, вони виникають щодо розгляду спору з питань соціального забезпечення, однією стороною цих відносин є юрисдикційний орган, який вирішує спір[2]. Крім цього, науковець слушно вказує на ту обставину, що спір є системоутворюючим елементом процесуального правовідношення по соціальному забезпеченню, будучи юридичним фактом необхідний і достатній для виникнення цього право-

[1] *Федорова М.Ю.* Социальное страхование как организационно-правовая форма социальной защиты населения: монограф. / *М.Ю. Федорова*. – Омск.: Омск. гос. ун-т, 2000. – С. 262.

[2] *Серебрякова Е. А.* Цит. праця. – С. 50.

відношення[1]. Дискусійною натомість є позиція авторки, що сукупність норм по вирішенню спорів у сфері соціального забезпечення, будучи комплексним правовим інститутом, закріплені в нормативно-правових актах, що регулюють суспільні відносини, які є предметом різних галузей права[2]. Норми права, що покликані вирішити спір, не є комплексним правовим інститутом, а окремими процесуальними галузями права, у випадку пенсійного забезпечення йдеться про цивільне та адміністративне процесуальні галузі. Абсолютно слушною є думка про те, що процесуальні галузі вирішують спори щодо предмету різних галузей права. Таким чином, процесуальні галузі є універсальними.

Не втратила наукової та практичної цінності дефініція, яку зпропонувала В.М. Толкунова, що процесуальні правовідношення з соціального забезпечення – врегульовані нормами цивільного процесуального чи адміністративно-процесуального права відносини громадянина (сім'ї) з юрисдикційними органами про розгляд спорів з органом соціального забезпечення щодо соціального забезпечення[3].

Не зайвим буде зазначити, що право захисту права на соціальне забезпечення загалом та права на пенсію зокрема, закріплене не тільки національним законодавством, але і низкою міжнародних нормативно-правових актів, серед яких: (1) Конвенція МОП № 35 "Про обов'язкове страхування по старості працівників промислових і торговельних підприємств, осіб вільних професій, а також надомників і домашніх служників"[4] від 29.06.1967 р.; (2) Конвенція МОП № 36 "Про обов'язкове страхування за віком працівників у сільському господарстві"[5] від 29.06.1933 р.; (3) Конвенція МОП № 37 "Про обов'язкове страхування по інвалідності працівників промислових та торговельних підприємств, осіб вільних професій, надомників і домашніх служників"[6] від 29.06.1933 р.; (4) Конвенція МОП № 38 "Про обов'язкове страхування на випадок інвалідності пра-

---

[1] Там само. – С. 54.

[2] Там само. – С. 68.

[3] Право социального обеспечения России: учеб. пособ. / Под ред. *К.Н. Гусова*. – М.: Проспект, 1991. – С. 92.

[4] Конвенція МОП № 35 "Про обов'язкове страхування по старості працівників промислових і торговельних підприємств, осіб вільних професій, а також надомників і домашніх служників" від 29.06.1967 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_198

[5] Конвенція МОП № 36 "Про обов'язкове страхування за віком працівників у сільському господарстві" від 29.06.1933 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_199

[6] Конвенція МОП № 37 "Про обов'язкове страхування по інвалідності працівників промислових та торговельних підприємств, осіб вільних професій, надомників і домашніх служників" від 29.06.1933 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_201

цівників у сільському господарстві"[1] від 29.06.1933 р.; (5) Конвенція МОП № 39 "Про обов'язкове страхування на випадок втрати годувальника працівників промислових і торговельних підприємств, осіб вільних професій, працівників-надомників і домашніх служників"[2] від 29.06.1933 р.; (6) Конвенція МОП № 40 "Про обов'язкове страхування на випадок втрати годувальника працівників агропромислового комплексу"[3] від 29.06.1933 р. Звичайно, що цими міжнародними нормативно-правовими актами не обмежується весь комплекс визначених міжнародним правом засобів захисту, але цей перелік вказує не тільки на те, що ці питання перебувають в орбіті міжнародно-правового регулювання, але і на їх важливість і аж ніяк не другорядність. Крім цього, не можна оминути увагою того, що питання розгляду пенсійних спорів та їх юрисдикція передбачена двосторонніми договорами, які уклала держава Україна зі своїми іноземними партнерами.

Доречно навести декілька висновків, зроблених сучасною дослідницею захисту прав громадян у сфері пенсійного забезпечення О.В. Єрофєєвою. Дослідниця зазначає, що практика судів загальної юрисдикції свідчить про те, що останні все частіше застосовують у своїй діяльності загальновизнані принципи і норми міжнародного права. Проте зустрічаються випадки, коли суди застосовують норми міжнародного права опосередковано, тобто посилаються на ці норми з метою посилення обґрунтування правової позиції, що базується на нормах національного законодавства. Інколи, стверджує вчена, приймаючи рішення на користь громадянина суди, ігнорують норми національного законодавства, що регулюють спірні відносини сторін, і керуються нормами міжнародного права, які встановлюють загальні положення про права людини і які вимагають конкретизації у національному законодавстві. Резюмуючи, авторка наголошує на тому, що практика судів із застосуванням норм міжнародного права повинна бути одноманітною, забезпечувати відновлення та захист пенсійних прав громадян[4]. Звичайно, що застосування норм

[1] Конвенція МОП № 38 "Про обов'язкове страхування на випадок інвалідності працівників у сільському господарстві" від 29.06.1933 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_202

[2] Конвенція МОП № 39 "Про обов'язкове страхування на випадок втрати годувальника працівників промислових і торговельних підприємств, осіб вільних професій, працівників-надомників і домашніх служників" від 29.06.1933 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_178

[3] Конвенція МОП № 40 "Про обов'язкове страхування на випадок втрати годувальника працівників агропромислового комплексу" від 29.06.1933 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_179

[4] *Ерофеева О.В.* О применении судами норм международного права при разрешении пенсионных споров / *О.В. Ерофеева* / Сочетание государственного и договорного регулирования в сфере наесного труда и социального обеспечения: матер. VIII Междунар. науч.-практ. конф. – М., 2012. – С. 553–556.

міжнародного права є позитивною тенденцією, проте є кілька застережень загального та конкретного спрямування. Міжнародні нормативно-правові акти, як правило, є дороговказами розвитку національного законодавства, сприйняття державою міжнародних стандартів, демонстрацією намірів долучитися до когорти цивілізованих країн, тому питання застосування норм міжнародного права у судах може свідчити про недосконалість національного законодавства. Якщо ж суди, за наявності національних правових норм, керуються нормами міжнародного права, які суперечать останнім, то виникає питання: або національне законодавство не відповідає міжнародному, а отже, держава не виконала взяті на себе обов'язки щодо гармонізації національних та міжнародних норм (за умови їх ратифікації), або ж судді ігнорують загальновизнане правило "*Lex specialis derogat generali",* що є неприйнятним у правозастосуванні.

Право на пенсію, як і будь-яке інше право, забезпечується відповідною правовою охороною, саме через охорону права білоруський вчений М.П. Капильський, який одним із перших авторів на пострадянському просторі, хто досліджував ці питання, приходить до судового захисту, де останній тільки гарантія. Такий підхід є дещо дискусійний, оскільки охорона права – це збереження *status quo*, а захист – це активна дія, коли право вже порушене. Проте наукові погляди М.П. Капильського заслуговують на науковий аналіз. Вчений не обмежується вузькими межами судового захисту пенсійних прав, а розглядає їх як елемент системи охорони права на пенсію. Під охороною суб'єктивного права в пенсійному забезпеченні вчений вбачає систему різних взаємопов'язаних заходів, що здійснюються державними органами, іншими організаціями, громадянами, що спрямовані на попередження пенсійних правопорушень, усунення причин, що їх породжують, захист порушеного права і на створення умов для повної і безперешкодної реалізації права на пенсію[1]. У ході дослідження вчений абсолютно слушно зазначає, що важливе значення для охорони права на пенсію має на стадії процедурний правовідносин. Саме на стадії володіючи правом виходу на пенсію з'являються конкретні об'єкти для охорони: спеціальна пенсійна правосуб'єктність, суб'єктивне право на певний вид пенсії. Від якості та повноти засобів і заходів охорони на цьому етапі залежить у кінцевому результаті своєчасність реалізації права на пенсію, розмір і вид конкретної пенсії[2]. Така позиція потребує окремого коментарію, особливо у частині, коли об'єктом охорони стає спеціальна пенсійна правосуб'єктність (вище обґрунтовується позиція, що правоздатності цілком достатньо для реалізації права на пенсію – *М.Ш.*). Це дуже важливо, оскільки, як правило, у наукових дослідження йдеться про захист суб'єктивного права, однак

[1] *Капыльский М.П.* Охрана прав граждан на пенсионное обеспечение в Республике Беларусь: моногр. / *М.П. Капыльский*. – Минск: РИВШ БГУ. – 2004. – С. 44.

[2] Там само. – С. 26.

у пенсійному забезпеченні особливо важливе місце займає захист пенсійної правоздатності, завдяки якій в особи виникає право на пенсію. Розвиваючи цю думку, науковець наголошує, що охорони потребують як процедура реалізації, так і безпосереднє користування правом[1]. Варто погодитися також із позицією М.П. Капильського, що охорона пенсійних прав є комплексом заходів не тільки державного і громадських, але і самих громадян – носіїв цих прав[2]. Дослідник також чітко формулює, що охорона пенсійних прав забезпечується не тільки нормами права соціального забезпечення, але і нормами інших галузей права[3].

Слушним є питання, поставлене вченим, з якого моменту починається охорона суб'єктивних пенсійних прав. Дослідник вважає, що вона виникає із моменту надання громадянину цього права як елемента правого статусу, тому що на будь-якій стадії здійснення прав і свобод особи можливе їх порушення, і на будь-якій стадії потрібна їх охорона[4]. Видається, що ця позиція потребує деякого уточнення у частині, що навіть на стадії здійснення страхових внесків здійснюється охорона, а за необхідності – захист цих правовідносин.

Розмірковуючи про судове оскарження рішень органів, що призначають пенсію, М.П. Капильський резюмує, що це важлива гарантія охорони права громадянина на пенсійне забезпечення[5]. З таким висновком важко не погодитися.

О.М. Шупицька, не дивлячись на відсутність в Білорусі адміністративної юстиції, зазначає, що судовий захист соціальних прав і свобод – найбільш ефективна форма правового способу їх забезпечення. Вчена окрім позитивних ознак виокремлює і недоліки судового розгляду, до який відносить: невеликий досвід судових органів у розгляді цієї категорії справ; відсутність узагальнень відповідної юридичної практики на рівні Верховного Суду Республіки Білорусь; складність розгляду аналізованої категорії сповів через велику кількість нормативно-правових актів, що застосовуються; тривалість судових розглядів[6]. Як видно з наведеного, у кожній країні є свої особливості, однак загалом наведені вченою негативні аспекти не скасовують того, що судовий захист залишається найрезультативнішою формою вирішення соціального спору.

---

[1] Там само. – С. 44.

[2] Там само. – С. 39.

[3] Там само. – С. 48-49.

[4] Там само. – С. 40.

[5] Там само. – С. 107.

[6] *Шупицкая О.Н.* Судебная защита права на социальное обеспечение в Республике Беларусь / *О.Н. Шупицкая* / Парадигма трудового права и права социального обеспечения в эпоху постиндустриального общества: сб. науч. трудов по итог. III Междунар. науч.-практ. конфер. / редкол.: *К.Л. Томашевский*. – Минск: МУ "МИТСО", 2015. – С. 266–269.

Питання гарантій у праві соціального забезпечення неодноразово піднімала низка російських науковців. Так, професор М.В. Фьодорова юридичні гарантії прав громадян у системі соціального забезпечення поділяє залежно від змісту на три типи: матеріально-правові, процедурні та процесуальні. Матеріально-правові і процедурні гарантії варто розглядати як гарантії реалізації права на соціальне забезпечення. Процесуальні гарантії є різновидом гарантій захисту і охорони названого права, до них також можна віднести контроль і нагляд у цій сфері; відповідальність за порушення права на соціальне забезпечення[1]. Загалом погоджуємося з такою класифікацією, однак не включаємо до процедурних гарантії такі аспекти, як контроль і нагляд у цій сфері, про що йтиметься нижче, хоч такий підхід є домінуючим серед російських науковців.

О.В. Єрофєєва виокремлює дві групи гарантій: до перших належать правові засоби, способи й умови, за допомогою яких забезпечується здійснення громадянами наданим їм прав у сфері пенсійного забезпечення. До другої групи належать гарантії, що складають механізми і способи захисту пенсійних прав громадян[2]. Позиція вченої загалом збігається з іншими класифікаціями, які прийняті у науці права соціального забезпечення.

Дослідниця слушно зауважує, що серед всього спектру юридичних гарантій судовий захист є найбільш ефективним, що обумовлено правовим статусом суду, встановленим законом процесуальним порядком його діяльності, гласністю, рівністю сторін перед законом і судом[3]. О.В. Єрофєєва звертає увагу на дуже важливий аспект, що державний захист прав громадян, зокрема і пенсійних, є юридичною гарантією захисту конституційних прав, одним із яких є право на пенсійне забезпечення. Захист прав громадян на пенсійне забезпечення у загальній системі гарантій може розглядатися як "гарантія гарантій", оскільки покликана гарантувати безперешкодне і повне відновлення прав на пенсійне забезпечення[4].

Аналізуючи процесуально-захисні правовідносини у пенсійному забезпеченні, акцент робиться не тільки на захисті, що відображено у самому терміні, але і на тому, що цей порядок покликаний відновити порушене право. О.В. Єрофєєва, узагальнюючи, захист розуміє як від-

---

[1] *Федорова М.Ю.* Гарантии реализации права граждан на социальное обеспечение: понятие и виды / *М.Ю. Федорова* / Гарантии реализации прав граждан в сфере труда и социального обеспечения. Практика применения трудового законодательства и законодательства о социальном обеспечении: матер. Междунар. науч.-практ. конф. / ред. *К. Н. Гусов*. – М., 2006. – С. 576–581.

[2] *Ерофеева О.В.* Защита прав граждан на пенсионное обеспечение: моногр. / *О.В. Ерофеева*. – М.: Проспект, 2013. – С. 48.

[3] Там само. – С. 55.

[4] Там само. – С. 59.

новлення того становища, яке існувало до порушення того чи того права[1]. Погоджуємося також з висновком вченої, що звернення до суду за захистом права на пенсію варто розцінювати як сигнал дефектності пенсійного законодавства[2].

Під час наукового дослідження ще неодноразово підніматимуться питання спору, відповідальності, проводитимуться різноманітні класифікації, але одним із ключових питань залишається галузева приналежність процесуально-захисних правовідносин та галузева приналежність захисту права на пенсію.

Переважна більшість українських та іноземних вчених захист права на пенсію включають до предмета права соціального забезпечення. Науковці радянського періоду, за умови відсутності можливості звертатися до суду для захисту права на пенсію, все ж таки включали його до предмету галузі. Суттєвих змін зазнали погляди дослідників, коли виникло право на захист у суді. Вже звичним для навчальної та монографічної літератури стало те, що відносини із захисту права на пенсію є предметом науки права соціального забезпечення, проте у розділах, які присвячені правовідносинам, процесуальні правовідносини або відсутні взагалі, або тільки згадуються. Досить оригінальну позицію у цьому сенсі зайняла професор О.Є. Мачульська, як вказала, що якщо будуть організовані соціальні суди, то відносини з розгляду в них спорів про соціальне забезпечення і оскарження їх рішень увійдуть до предмету права соціального забезпечення як процесуальні правовідносини[3]. Така позиція знайшла підтримку в дисертаційному дослідженні Г.Ю. Зєлєніної, зокрема, що норми права соціального забезпечення закріплюють тільки право на захист; його реалізація здійснюється на підставі та в порядку, що визначені цивільного-процесуальними або адміністративно-процесуальними нормами, які закріплюють механізми захисту порушених прав та законних інтересів. Це зумовлено тим, що соціально-забезпечувальне законодавство не закріплює спеціального соціально-забезпечувального процесу[4].

Загалом треба визнати дискусійність цього питання, як, власне, спостерегли й інші науковці. Не дивлячись на високу наукову цінність окремих напрацювань російських вчених у частині захисту прав осіб на пенсію, можна зробити висновок, що окремі висновки є хибними і такими, що потребують додаткового обґрунтування. Не можна оминути і

---

[1] Там само. – С. 60.

[2] Там само. – С. 152.

[3] *Мачульская Е.Е.* – Цит. праця. – С. 82–83.

[4] *Зеленина А.Ю.* Нормативная основа права социального обеспечения: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *А. Ю. Зеленина*. – Санкт-Петербург, 2013. – С. 13.

той факт, що питання врегулювання захисту права на пенсію українським законодавством є набагато прогресивнішим, ніж законодавство тієї ж Росії чи Білорусі. Найбільшим досягненням українського Парламенту, як уже неодноразово було наголошено, стала можливість громадян захищати своє право в адміністративному суді. Ю.С. Педько свого часу дав влучне визначення рішенню адміністративного суду, охарактеризувавши його як правозахисний і правопоновлювальний акт, який уособлює призначення, принципову, функціональну і процесуально-правову специфіку адміністративної юстиції, а також є показником її доцільності і дієвості[1].

Комплексність пенсійної системи, про що вже йшлося, гармонійне поєднання імперативного та диспозитивного методу правового регулювання призвело до того, що право на пенсію, залежно від рівня пенсійної системи та стадії пенсійного процесу, можна захищати як в адміністративному суді, так і суді загальної юрисдикції. Йдеться проте, що пенсійні спори, які виникають у солідарній системі, розглядаються адміністративними судами у порядку адміністративного процесу. Пенсійні спори, які будуть виникати у накопичувальній пенсійній системі другого рівня, не дивлячись на обов'язковість здійснення страхових внесків, повинна розглядатися у судах загальної юрисдикції у порядку, визначеному Цивільним процесуальним кодексом. Це ж стосується і спорів що виникають у недержавній пенсійній системі, яка вибудувана на приватно-правових началах. Усе це є наглядним втіленням європеїзації пенсійного системи України і розглядаються у судах загальної юрисдикції у межах цивільного процесуального права.

Враховуючи той факт, що у часи радянської влади судового захисту пенсійних прав не було, а сьогодні в РФ відсутні адміністративні суди, вважаємо, що немає необхідності брати участь у філологічних дискусіях, оскільки колеги з інших країн в однакові для нас терміни вкладають діаметрально протилежні значення.

Повертаючись до питання галузевої приналежності процесуально-захисних правовідносин у пенсійному забезпеченні, опрацювавши як теоретичні, так і галузеві джерела, можна дійти висновку, що вони є предметом наукового дослідження пенсійного забезпечення, однак, що стосується правового регулювання, то, очевидно, ні. І, залежно від пенсійного спору, є предметом правового регулювання адміністративно-процесуального та цивільного процесуального права. Проте такий стан речей не заважає науковцям у галузі права соціального забезпечення, хоча і спорадично, але проводити дослідження у цій сфері. Так само, як до предмету дослідження та галузі права соціального забезпечення

[1] *Педько Ю.С.* Становлення адміністративної юстиції в Україні: моногр. / *Ю.С. Педько.* – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 161.

віднесені "чиста" процедура адміністративного оскарження рішень, дій чи бездіяльності до службовців або до вищестоящих органів у порядку, що визначений Законом України "Про звернення громадян".

Особливість процесуальних галузей права у тому, що їх тільки чотири (кримінальний, цивільний, господарський та адміністративний процеси), а галузей матеріального права багато. Напевно, тільки кримінальний і господарський процеси можуть вважатися моногалузевими, оскільки кримінальне право – відповідний процес. Цю ж аналогію можна поширити і на господарське право, хоча його існування досі викликає дискусію. Отже, цивільний і адміністративні процеси обслуговують не тільки цивільне та адміністративне право, а низку інших галузей: земельне, сімейне, трудове, пенсійне, соціально-забезпечувальне, житлове право тощо. Сутність цих процесуальних галузей полягає в тому, що вони універсальні, їх структура вибудувана за принципом універсальної матриці, яка ефективно може вирішити спір у різних галузях права. Головна відмінність у цих процесах полягає в методі правового регулювання оспорюваних відносин і, як наслідок, суб'єктів – учасників спору. Якщо відносини мають публічний характер, то відповідачем чи позивачем виступає держава – через свої органи. Якщо ж відносини врегульовані диспозитивним методом, в основі спору лежать договірні відносини, то і підсудність таких справ належить цивільному судочинству. Така розгалужена система захисту права на пенсію є дуже прогресивною, на відміну від відсталої російської, де спори публічно-правового характеру розглядаються у судах загальної юрисдикції в порядку цивільного процесуального права. Такий спектр підсудностей, який притаманний сучасній пенсійній системі України, є ще одним аргументом на користь високої автономізації пенсійного законодавства, та завершальної стадії формування – галузі пенсійного право. Такий висновок можна зробити хоча б тому, що праву соціального забезпечення, якщо не враховувати пенсійну систему, притаманний тільки адміністративно-процесуальний порядок розгляду спорів внаслідок публічності цієї галузі.

У продовження викладеного необхідно також зазначити, що входження до предмету вивчення процесуально-захисних правовідносин у пенсійному забезпеченні пов'язано з тим, що ці відносини залишилися поза увагою представників адміністративної науки, які не зосереджуються на предметах спору. На нашу думку, саме науковцями права соціального забезпечення належить вивчення й удосконалення останніх саме через призму та специфіку права на пенсію. З цього приводу доречно провести аналогію між захистом пенсійних права і захистом цивільних прав. Саме трудове право вивчає порядок вирішення індивідуальних трудових спорів, а не віддає цю частину галузі цивілістам, тому, на нашу думку, захист права на пенсію та механізм його здійснення повинен беззаперечно залишатися у полі зору науковців. Сьогодні цивільне процесуальне

законодавство України передбачає окремі норми щодо вирішення трудових спорів, на жаль, адміністративно-процесуальне законодавство таких окремих норм, щодо вирішення пенсійних спорів, не містить, тому, на наше глибоке переконання, необхідно напрацювати пропозиції щодо вдосконалення цього процесу в частині удосконалення вирішення справ про захист права на пенсію. Свою позицію щодо аналізованих проблем озвучив і В.Ш. Шайхатдінов, виокремивши норми, які регулюють вирішення спорів з питань соціального забезпечення в окремий інститут, окресливши його в особливій частині системи галузі права соціального забезпечення[1]. Т.Ю. Баришнікова, проводячи чітке розмежування між процедурними і процесуальними нормами, розгляд справи у суді щодо соціального забезпечення, відносить процесуальні правовідносини до процесуальних галузей права[2]. Однак у юридичній літературі можна зустріти думку, яку озвучив азербайджанський вчений Р.Р. Сафаралієв огли, що норми права соціального забезпечення закріплюють також і процесуальну форму (порядок діяльності юрисдикційних органів з розгляду спорів)[3]. На нашу думку, така позиція є необґрунтованою.

Важливим аспектом також є той факт, що коли йдеться про захист права на пенсію, фактично йдеться про реалізацією особою двох не просто суб'єктивних прав, а двох конституційний прав: права на пенсійне забезпечення та право на судовий захист.

Раніше вже наголошувалося, що кожному рівневі пенсійного забезпечення притаманний власний процесуальний порядок розгляду спорів, проте важливо також зазначи, що процесуально-захисні правовідносини можуть виникнути на різних стадіях пенсійного забезпечення: страхування (щодо сплати та фіксації належним чином пенсійних внесків), оформлення пенсії (неправомірні дії чи бездіяльність ПФУ), отримання пенсії (перерахунок або зміна виду пенсійного забезпечення). У цьому сенсі процесуально-захисні та процедурно-організаційні правовідносини мають ключову відмінність: якщо перші факультативні, то другі є невід'ємною частиною пенсійного процесу. Саме тому необґрунтованою є позиція Т.Ю. Баришнікової, яка робить висновок, що на стадії правоздатності (процедурно-організаційних відносин – *М.Ш.*) як потенційної можливості мати права і обов'язки, не може йтися про захист суб'єктивного

---

[1] *Шайхатдинов, В.Ш.* Право социального обеспечения Российской Федерации: альбом схем / *В.Ш.Шайхатдинов*. – Екатеринбург: УрГАС, 1998. – С. 8.

[2] *Барышникова Т.Ю.* Процессуальные и процедурные правоотношения в праве социального обеспечения / *Т.Ю. Барышникова* // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова: Актуальные проблемы юридического процесса. – Ярославль. – 2010. – Вып. 14. – С. 317–327.

[3] *Сафаралиев Р.Р.* Спор в системе процессуального и процедурного правоотношения по социальному обеспечению / *Р.Р. Сафаралиев* // Гражданин и право. – 2008. – № 10. – С. 89–94.

права чи охоронюваного законом інтересу, тому що особа не зустріла жодних перепон у реалізації свого права на пенсійне забезпечення, ще не виникло регулятивне правовідношення. У процедурних правовідносинах своєрідною санкцією можуть виступати так звані "санкції нікчемності", які виражаються у вигляді неотримання соціального блага, на яке особа могла розраховувати при виконанні процедурного обов'язку[1]. Такий підхід є помилковим, оскільки саме на стадії процедурних правовідносин виникає найбільше спорів з пенсійного забезпечення (не безпосередньо щодо пенсії, а саме щодо процедур). На безпідставність таких висновків вказує також позиція професора Т.В. Іванкіної, яка під способом захисту розуміє конкретну дію, спрямовану на захист суб'єктивного права й охоронюваного законом інтересу або ж на усунення перепон на здійсненні суб'єктивного права[2].

Механізм захисту суб'єктивних прав та інтересів в процесуально-захисних правовідносинах, які В.В. Бутнєв визначив, як взяту в єдності систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується відновлення порушених суб'єктивних прав, захист охоронюваних законом інтересів, вирішення правових спорів і посилення інших перепон у реалізації суб'єктивних прав[3]. Вчений, посилаючись на класиків цивільного процесу, говорить, що правопорушення не породжує нових правовідносин, а тільки приводить ті, що існували раніше до стану спору. М.А. Гурвіч[4] зазначав, що, пройшовши як предмет судового розгляду і захисту через горнило судового процесу, це матеріальне правовідношення набуває визначеності та безспірності, що предмет судової діяльності в цивільному процесі не тотожний спірному (порушеному регулятивному) правовідношенню. П.Ф. Єлісєйкін розмежовував предмет судового захисту і предмет судової діяльності. Предмет судової діяльності – це вимоги позивача і заперечення відповідача, а об'єкт захисту – це в дійсності порушені чи оспорювані права або охоронювані законом інтереси[5]. Підсумовуючи, В.В. Бутнєв зазначає, що судова діяльність за своїм змістом неодно-

---

[1] *Барышникова Т.Ю.* Правовой механизм защиты социально-обеспечительных прав. В кн. Теория права социального обеспечения: прошлое и настоящие: учеб. пособ. / *А.М. Лушников, М.В. Лушникова, Т.Ю. Барышникова*. – Ярославль: ЯрГУ, 2008. – С. 260.

[2] *Иванкина Т.В.* Вопросы защиты трудовых прав в свете новой кодификации трудового законодательства / *Т.В. Иванкина* / Матер. Всеросс. науч.-практ. конф. в области трудового права и права социального обеспечения. – М., 2003. – С. 91–92.

[3] *Бутнев В.В.* Механизм защиты субъективных прав / *В.В. Бутнев* // LEX RUSSICA. – 2014. – № 3. – С. 274–283.

[4] *Гурвич М.А.* Гражданские процессуальные правоотношения и процессуальные действия / *М.А. Гурвич* // Труды ВЮЗИ. – 1965. – Т. 4. – С. 93.

[5] *Елисейкин П.Ф.* Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе (его понятие, место и значение): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. / *П.Ф. Елисейкин*. – Л., 1974. – С. 11.

рідна. Вона включає елементи пізнання фактичних обставин справи, їх правову оцінку (кваліфікацію), оцінку достовірності доказів, примусову реалізацію охоронюваних суб'єктів прав і обов'язків. Для правильного вирішення справи по суті необхідно, перш за все, встановити факти, які входять в активну підставу позову, – факти, що підтверджують наявність у позивача суб'єктивного права, про захист якого він просить, і відповідного обов'язку відповідача. Іншими словами, суд повинен встановити зміст регулятивного правовідношення, з якого виник спір[1]. В.В. Сорокіна теж наголошує на тому, що юридична процесуальна форма в своїй основі має процесуальні норми, забезпечує процесуальні провадження, процесуальні стадії і процесуальний режим, що є основними компонентами її структури, які дозволяють досягати мети юридичної діяльності[2].

Цитовані думки дозволяють зробити висновок про те, що якщо до пенсійного забезпечення підходити, як до процесу від страхування до виплати пенсії, то виникає питання, що відбувається з матеріальними правовідносинами, якщо з'являється спір, і особа звертається до суду. Відповідь полягає у тому, що матеріальні правовідносини зупиняються, їх рух буде відновлений тільки після набрання юридичної сили рішення суду. Воно може або припинити ті чи інші відносини, або ж навпаки – надати їм нової сили, руху. Таким чином, можна спостерігати, з одного боку, автономність процесуальних та матеріальних норм, а з іншого – їхні взаємовпливи, можливість взаємовпливати, породжувати та припиняти одні одних. Права сторін не можуть бути реалізовані доти, доки їхній обсяг не буде визначений таким правозастосувальним актом, як рішення суду.

Беручи в основу викладене вище, розглядаючи пенсійне забезпечення як процес – від пенсійного страхування до отримання пенсії – процесуально-захисні правовідносини щодо захисту права на пенсію необхідно вивчати, досліджувати і включати в систему правовідносин у пенсійному забезпеченні навіть за умови не поширення на процесуальні норми предмету пенсійного права. У цьому тісному переплетінні прав та обов'язків, способів і засобів реалізації та захисту права на пенсію –особливість цієї автономної, комплексної галузі права. Не можна відкидати того, що ці процесуально-захисні правовідносини, хоча і є факультативними, у разі порушення права є невід'ємною частиною процесу реалізації права на пенсію.

В основі процесуально-захисних правовідносин лежить порушене право, проте чи автоматично цей факт стає юридичним і таким, що

---

[1] *Бутнев В.В.* – Цит. праця. – С. 274–283.

[2] *Сорокина В.В.* Процессуальная форма юридической деятельности в современной России: вопросы теории и практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *В.В. Сорокина*. – Саратов, 2009. – С. 8.

породжує правовідносини? Очевидно, що ні. Факт порушення права буде визнаний таким після звернення особою з позовною заявою до відповідного суду. Це відбувається через волевиявлення, яке відтворене у відповідній правовій формі (позов). Відповідно до ст. 104 Кодексу адміністративного судочинства України[1] (далі – КАСУ) від 06.07.2005 р. № 2747 позов пред'являється шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції. Отже, фактичне порушення права є нічим іншим, як передумовою для запуску процесуального механізму. Форма подачі позовної заяви визначена ст. 105 КАСУ, а саме, адміністративний позов подається до адміністративного суду у формі письмової позовної заяви особисто позивачем або його представником. Позовна заява може бути надіслана до адміністративного суду поштою. Письмова позовна заява може бути складена шляхом заповнення бланка позовної заяви, наданого судом. На прохання позивача службовцем апарату адміністративного суду може бути надана допомога в оформленні позовної заяви.

Адміністративний позов може містити вимоги про: (1) скасування або визнання нечинним рішення відповідача – суб'єкта владних повноважень повністю чи окремих його положень; (2) зобов'язання відповідача – суб'єкта владних повноважень прийняти рішення або вчинити певні дії; (3) зобов'язання відповідача – суб'єкта владних повноважень утриматися від вчинення певних дій; (4) стягнення з відповідача – суб'єкта владних повноважень коштів на відшкодування шкоди, завданої його незаконним рішенням, дією або бездіяльністю; (5) виконання зупиненої чи невчиненої дії.

За результатами звернення суд може прийняти рішення: (1) відкрити провадження в адміністративній справі (ст. 107 КАСУ); (2) залишити позовну заяву без руху, повернути позовну заяву (ст. 108 КАСУ); (3) відмовити у відкритті провадження в адміністративній справі (ст. 109 КАСУ).

З моменту прийняття суддею рішення про відкриття провадження виникає пенсійний спір, судовий спір із пенсійних питань, спір щодо/з пенсійного забезпечення та ін. Українському законодавству невідома дефініція пенсійного спору, на нашу думку, у цьому немає необхідності, оскільки, якщо абстрагуватися від предмету спору, то це спір між фізичною особою та державним органом в особі ПФУ. Проте дати визначення та класифікувати пенсійний спір на види правовою наукою необхідно. Не завжди доктринальні дефініції переходять у статус законодавчих, але вони можуть здійснювати ідеологічний вплив на характер правових норм, їхній дух.

[1] Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 274. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15

Перші кроки у напрямку визначення спору з питань права соціального забезпечення зробила О.О. Сєрєбрякова, яка розуміє його як розбіжність між сторонами матеріального чи процедурного правовідношення з соціального забезпечення, яку передано на вирішення юрисдикційного органу[1]. Загалом погоджуємося із таким визначенням у контексті спору з питань соціального забезпечення, проте це визначення, не дивлячись на свою стислість, локанічність і логічність, не може застосовуватися у пенсійному забезпеченні, оскільки воно не включає дуже суттєву стадію пенсійного процесу – страхування. Оскільки ця стадія є найтривалішою у пенсійному забезпеченні (усе трудове життя), можна допустити низку розбіжностей у питанні зарахування чи незарахування пенсійних внесків, особливо це питання актуалізується на третьому рівні пенсійного забезпечення – недержавному страхуванні, коли особі безпідставно відмовляють поміняти страхову організацію чи банк. Тому, на нашу думку, ця стадія повинна бути відображена у визначенні.

О.В. Єрофєєва під пенсійним спором вбачає розбіжність між сторонами пенсійних і тісно пов'язаних з ними відносинами процедурно-процесуального характеру з питань, що пов'язані із застосуванням закріплених у законі умов і норм пенсійного забезпечення, порядку реалізації права на пенсійне забезпечення, встановлення юридичних фактів, необхідних для виникнення цих відносин або щодо оскарження прийнятого рішення, що відтворено у вигляді звернення одного із суб'єктів вказаних відносин у компетентний орган, який зобов'язаний його розглянути у встановленому законом порядку у встановлені строки і про результати повідомити заявника[2]. Дефініція, яку запропонувала вчена, перевантажена ознаками, за якими губиться суть пенсійного спору. Зайвим вважаємо конкретизувати суб'єктів спору, оскільки вони можуть змінюватися залежно від стадії пенсійного процесу (ПФУ, МСЕК тощо).

Таким чином, вважаємо, що необхідно сформулювати власне визначення пенсійного спору. *Пенсійний спір – публічно-правовий спір, який характеризується як розбіжності, що виникли між суб'єктами на стадії пенсійно-страхових, процедурно-організаційних та пенсійно-забезпечувальних правовідносин у пенсійному забезпеченні, які вирішуються в суді; за своєю правовою природою як належний солідарній та обов'язковій накопичувальній пенсійних системах.*

Якщо дефініцій пенсійного спору чи спору з питань соціального забезпечення небагато, то питання класифікації спорів за видами є достатньо розробленим у наукових працях.

В.М. Шайхатдінов перший, хто запропонував класифікувати спори

[1] *Серебрякова Е.А.* – Цит. праця. – С. 42.

[2] *Ерофеева О.В.* – Цит. праця. – С. 98.

в сфері соціального забезпечення за: (а) суб'єктним складом та (б) суттю позовних вимог[1].

Вперше на дисертаційному рівні класифікацію спорів у соціальному забезпеченні здійснила О.О. Сєребрякова за такими критеріями: (1) суб'єктним складом; (2) суб'єктом-ініціатором спору; (3) видом спірного правовідношення; (4) характером позовних вимог; (5) юрисдикційним порядком вирішення[2].

Аналізуючи пенсійні спори, вчена класифікує їх на:

(а) спори, пов'язані із призначенням пенсії: (а.1.) пов'язані із встановленням юридичних фактів, які мають значення для призначення пенсії; (а.2.) щодо призначення пенсії; (а.3.) пов'язані із встановленням розміру пенсії; (а.4.) пов'язані із застосуванням надбавок і підвищень до основного розміру пенсії; (а.5.) інші, що виникають на стадії призначення пенсії;

(б) спори, пов'язані з відрахуванням із пенсій: (б.1.) щодо стягнення надлишкових пенсійних виплат; (б.2.) щодо відрахування з пенсії; (б.3.) пов'язані із затримкою виплати пенсій і стягнення компенсації за таку невиплату; (б.4.) інші, що виникають на стадії призначення пенсії;

(в) спори, пов'язані з перерахунком пенсії;

(г) спори, що виникають у зв'язку з припиненням або призупиненням виплати пенсії;

(ґ) спори, що пов'язані з виплатою недоотриманої пенсії померлого пенсіонера[3]. Ідентичну класифікацію наводять і Р.Р. Сафараліев огли та І.І. Ісмаілов[4].

О.Г. Азарова запропонувала своє бачення класифікації судових спорів, а саме: (1) незнання законодавства органами, що здійснюють пенсійне забезпечення, і судами; (2) спори, викликані неналежним правовим регулюванням пенсійних відносин; (3) застосування правил обчислення та обліку спеціального стажу, що діяв на час його набуття; (4) включення деяких періодів у стаж роботи, що дають право на отримання дочасного пенсійного забезпечення; (5) підтвердження зайнятості на роботах з особливими умовами праці протягом повного робочого дня; (6) встановлення тотожності робіт з особливими умовами праці; (7) допустимість і оцінка доказів при вирішенні пенсійних спорів; (8) визнання права на пенсію з дня першого звернення; (9) вибір нормативного акту,

---

[1] *Шайхатдинов В.Ш.* – Цит. праця. – С. 62–63.

[2] *Серебрякова Е.А.* – Цит. праця. – С. 100–101.

[3] Там само. – С. 104–109.

[4] *Сафаралиев Р.Р. оглы, Исмаилов И.И.* Виды и значение классификации споров по вопросам социального обеспечения / *Р.Р. оглы Сафаралиев, И.И. Исмаилов* // Трудовое право. – 2009. – № 8. – С. 117–120.

що підлягає застосуванню; (10) тлумачення судами матеріальних і процесуальних норм; (11) тлумачення судами законодавства при вирішенні спорів громадян країн-членів СНД[1]. Щодо останньої категорії, то вчена переконливо доводить, що це не вигадані, а реальні спори, які розглядаються в суді[2], зокрема враховуючи положення Угоди про гарантії прав громадян держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення[3] від 13.03.1992 р.

О.В. Єрофєєва обмежилася трьома видами спорів: (а) ті, що виникають з відносин із встановленням юридичних фактів; (б) пов'язані з реалізацією права на пенсійне забезпечення; (в) спори щодо пенсійних відносин[4].

Наведені класифікації, безумовно, мають наукову цінність, однак не позбавлені і недоліків, головним із них є спроба вчених максимально деталізувати та навести конкретні види спорів, які виникають. Це зробити вкрай складно, оскільки на кожній стадії пенсійного забезпечення виникає власний предмет спору (О.О. Сєрєбрякова, О.Г. Азарова). Іншим недоліком є те, що, відштовхуючись від стадій пенсійного забезпечення, науковці фактично ігнорують пенсійно-страхові відносини (О.О. Сєребрякова, О.В. Єрофєєва). Якщо відносини пенсійного страхування є предметом пенсійного права, а норми, які регулюють ці відносини, є нормами пенсійного законодавства, то, очевидно, що спори на цій стадії теж мають входити до класифікації, якої, однак, немає.

Викладене дає можливість сформулювати авторську класифікацію пенсійних спорів на підставі загального розуміння пенсійного забезпечення як процесу, який має свої стадії. Тому в основу класифікації покладений стадійний критерій, тобто пенсійні спори класифікуються залежно від стадій, на яких вони можуть виникати.

Таким чином, пенсійні спори можна класифікувати так:

1) ті, що виникають на стадії пенсійно-страхових відносин (забезпечення права на пенсію);

2) ті, що виникають на стадії процедурно-організаційних відносин (здійснення права на пенсію);

3) ті, що виникають на стадії пенсійно-забезпечувальних відносин (виплата пенсії);

---

[1] *Азарова Е.Г.* Судебная защита пенсионных прав: науч.-практ. пособ. / *Е.Г. Азарова*. – М.: Ин-т зак-ва и сравнит. правовед. при Правительстве РФ, 2009. – С. 167.

[2] *Азарова Е.Г.* Разрешение пенсионных споров граждан государств СНГ / *Е.Г. Азарова* // Комментарий судебной практики. – 2010. – Вып. 15. – С. 94–113.

[3] Угода про гарантії громадян держав-учасниць СНД в галузі пенсійного забезпечення від 13.03.1992 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_107

[4] *Ерофеева О.В.* – С. 102.

4) ті, що виникають на стадії виконавчих (постпроцесуальних) відносин, тобто на стадії виконавчого провадження.

Останній різновид спорів також не врахований жодним вченим, але є вкрай важливим, оскільки в Україні, на жаль, є серйозні проблеми із виконанням рішень судів у соціальній сфері загалом та пенсійному забезпеченні зокрема (про це йтиметься в іншій частині цього наукового дослідження).

Викладене дає можливість проаналізувати правову природу процесуально-захисних правовідносин, які виникають на трьох рівнях пенсійної системи України.

Правовою підставою виникнення процесуально-захисних правовідносин у пенсійному забезпеченні є ст. 105 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", а саме: застраховані особи та члени їхніх сімей мають право на оскарження дій (бездіяльності) страхувальників, виконавчих органів Пенсійного фонду та їх посадових осіб відповідно до законодавства про звернення громадян, а також у судовому порядку.

Страхувальники мають право на оскарження дій (бездіяльності) виконавчих органів Пенсійного фонду та їх посадових осіб у порядку підлеглості до вищого органу або посадової особи, а також у судовому порядку.

Оскарження дій страхувальників чи виконавчих органів Пенсійного фонду здійснюється в разі, якщо страхувальником або посадовими особами виконавчих органів Пенсійного фонду порушено права і законні інтереси застрахованих осіб, створено перешкоди для здійснення прав і законних інтересів таких осіб внаслідок дій чи бездіяльності страхувальника, посадових осіб виконавчих органів Пенсійного фонду чи прийнятого виконавчими органами Пенсійного фонду рішення або покладено на застраховану особу чи пенсіонера обов'язки, які не передбачені цим Законом.

3.4.2. Процесуально-захисні правовідносини в солідарній пенсійній системі України (I рівень)

Загальна характеристика процесуально-захисних правовідносин у солідарній пенсійній системі України. Солідарна система – це базовий і сьогодні єдиний, ефективно працюючий рівень пенсійної системи, що поширюється на усіх громадян. Цей рівень пенсійного забезпечення функціонує зі змінами та доповненнями майже сто років. Процесуально-захисні правовідносини на цьому рівні, як зазначалося раніше, можуть виникати на усіх стадіях пенсійного процесу, від стра-

хування до виплат. Залежно від стадії змінюються суб'єкти, об'єкти та зміст правовідносин. Процесуально-захисні відносини у солідарній пенсійній системі визначені Кодексом адміністративного судочинства України і розглядаються в адміністративних судах (окрім судів першої інстанції, оскільки там спори розглядаються місцевими судами в порядку адміністративної юстиції).

Мета процесуально-захисних правовідносин у солідарній пенсійній системі України. Залежно від стадії пенсійного процесу можна визначити і предмет спору, і мету процесуально-захисних правовідносин.

На стадії пенсійного страхування головною метою з боку застрахованої особи є врахування ПФУ при здійсненні особою страхових внесків, усіх сум на персоніфікованому рахунку (ця проблема виникла у зв'язку із передачею повноважень акумулювання коштів Міністерству доходів і зборів – нині Державній фіскальній службі України – *М.Ш.*). Дуже часто спори щодо зарахування пенсійних внесків на стадії пенсійного страхування виникають на процедурно-організаційній стадії, коли відомості запису в трудовій книжці та первинних документів містять розбіжності із реєстром учасників пенсійного страхування; з боку ж ПФУ – це зобов'язання зарахувати відповідні пенсійні внески (для стимулювання сплати пенсійних внесків, Парламент робить спроби зменшити єдиний соціальний внесок, проте бажаних результатів це не дало, а отже, значна частина заробітних плат, які є джерелом єдиного соціального внеску продовжують перебувати у "тіні").

Метою процесуально-захисних правовідносин при оформленні пенсії є встановлення низки юридичних фактів, які підтверджують пенсійну правоздатність (підтвердження спеціального стажу, факту здійснення пенсійних внесків, факту інвалідності, перебування на утриманні, правильності розміру призначеної та перерахованої пенсії тощо).

Метою процесуально-захисних правовідносин на стадії виплати пенсії є встановлення факту правильності припинення чи призупинення пенсії (припинення виплати у зв'язку з виїздом на постійне місце проживання за кордон, із суміщенням посад тощо).

Метою процесуально-захисних правовідносин на виконавчій (постпроцесуальній) стадії є виконання рішення суду щодо відновлення права на пенсійне забезпечення.

У тій чи тій мірі, незалежно від стадії, процесуально-захисні відносини мають дві основоположні мети: з боку пенсіонера – отримати пенсію, на яку має право; з боку ПФУ – досягнення чіткого дотримання пенсійного законодавства із недопущенням здійснення більших пенсійних виплат, ніж на це має право пенсіонована особа.

Суб'єкти процесуально-захисних правовідносин у солідарній пенсійній системі України. Солідарна система України у зв'язку з тим, що вона передбачає чотири різновиди пенсійного забезпечення: за віком,

по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років – є полісуб'єктним рівнем. Склад суб'єктів адміністративно-процесуальних правовідносин не є незмінним та постійним. Він залежить від обставин справи, предмета судового розгляду, від характеру спірного матеріального правовідношення, що виникає між сторонами, від стадії пенсійного процесу та характеру процесуальних дій, які вчиняються в ході процесу, а також інших факторів. Проте один суб'єкт при цьому залишається незмінним – це суд.

Кожному виду пенсії та стадії пенсійного процесу притаманний власний суб'єктний склад, особливо на процедурно-організаційній стадії.

Отже, на стадії пенсійного страхування суб'єктами виступають застраховані особи та ПФУ як страховик. Саме між ними виникають пенсійно-страхові відносини, які забезпечують особі право на пенсію. На процедурно-організаційній стадії суб'єктний склад залежить від виду пенсії.

Пенсія за віком – це простий вид пенсії, тому процесуально-захисні відносини можуть виникати між особою, що претендує на пенсію за віком та ПФУ, який або відмовляє у призначенні пенсії, або призначає останню у розмірі меншому, ніж той, на який претендує особа.

Пенсія по інвалідності має додаткового суб'єкта на процедурно-організаційній стадії, крім особи і ПФУ, до суб'єктного складу можна віднести МСЕК. Палітра спорів до МСЕК буває різноманітною: відмова у встановленні інвалідності, встановленні групи нижчої, ніж та, на яку претендує особа; безпідставне переведення з однієї групи на іншу; позбавлення статусу інваліда; безпідставна вимога повторного проходження експертизи тощо.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника, як і пенсія по інвалідності, на стадії оформлення пенсії має додаткових суб'єктів, таких як відділи державної реєстрації актів цивільного стану (РАЦС), які видають свідоцтва про смерть, органи/організації, які надають довідку про перебування осіб на утриманні (житлово-експлуатаційної організації, органи місцевого самоврядування або роботодавці з місця роботи того, у кого на утриманні знаходиться хтось із близьких, а також органи соціального захисту).

Пенсія за вислугу років також призначається за процедурою з додатковими обтяженнями, коли первинні документи про наявність спеціального стажу видають установи або підприємства, стаж роботи на яких дає підстави для призначення спеціальної пенсії (для військовослужбовців, осіб, які працюють у важких та шкідливих умовах праці).

Суб'єктний склад процесуально-захисних правовідносин на стадії оформлення пенсії у цьому сенсі складний, оскільки в особи можуть виникати проблеми із підготовкою пенсійної справи (перелік документів, які необхідні для призначення пенсії).

Окремо необхідно розглянути суб'єктний склад на стадії виконання судових рішень, коли рішення суду не виконується. Це є додатковою правовою гарантією, оскільки особа може звернутися вже не щодо захисту права на пенсію, а щодо виконання рішення суду, про що детальніше буде сказано нижче.

Об'єкт процесуально-захисних правовідносин у солідарній пенсійній системі. Важливо зазначити, що об'єктом процесуально-захисних правовідносин у всьому пенсійному забезпеченні є те, на що спрямовані конкретні правовідносини. Отже, залежно від стадії пенсійного процесу змінюється і об'єкт.

Об'єктом пенсійно-страхових правовідносин є страховий інтерес, тобто гіпотетична втрата працездатності, наслідком якої є втрата доходу. Фактично об'єкт на стадії пенсійно-страхових і на стадії процесуально-захисних правовідносин ідентичний, оскільки в перших – це об'єкт регулювання, а в других – захисту. Очевидно, що не можна говорити про пенсію як матеріальне благо на стадії пенсійного страхування, оскільки це спосіб (механізм) забезпечення права на пенсію.

За аналогією об'єктом процесуально-захисних правовідносин є об'єкт процедурно-організаційних – рішення органу, який підтверджує пенсійну правоздатність або рішення ПФУ.

Об'єкт процесуально-захисних правовідносин на стадії пенсійного забезпечення становить матеріальне благо у вигляді конкретного виду пенсії.

Об'єктом на стадії виконавчого провадження є рішення суду, яке необхідно втілити в життя – виконати (його характер може бути різним: і матеріальним, і процедурним).

Зміст процесуально-захисних правовідносин у солідарній пенсійній системі (права й обов'язки сторін спору) є ідентичним зі змістом інших правовідносин, які розглядаються в адміністративному провадженні і визначені ст. 48 ("Права та обов'язки осіб, які беруть участь у справі") та ст. 51 ("Права та обов'язки сторін") КАСУ. Якщо у справі беруть участь треті особи, то їх права передбачені ст. 54 КАСУ, а правовий статус представників, якщо у цьому є необхідність, визначений ст. 56 ("Представники") та 57 ("Особи, які не можуть бути представниками") КАСУ. Окремо аналізувати чи наводити цитати з КАСУ не видається необхідним, оскільки спеціальних норм, які б виокремлювали пенсіонерів чи осіб, які подали документи на отримання пенсії, немає.

Метод правового регулювання процесуально-захисних правовідносин у солідарній пенсійній системі. Солідарна пенсійна система України регулюється імперативним методом, ним же регулюється й адміністративне провадження, процесуально-захисні правовідносини солідарної пенсійної системи (I рівня), накопичувальної пенсійної системи (II рівень) і недержавного пенсійного забезпечення (III рівень) тому, що

всі процесуальні галузі права є виключно публічно-правовими. Отже, метод правового регулювання у всіх випадках буде імперативним, проте процес у пенсійній системі України, внаслідок особливостей самих матеріальних правовідносин, залежно від рівня пенсійної системи буде різним, в одних випадках – адміністративний, в інших – цивільний процес. Таким чином, процесуальні норми різні, а метод правового регулювання – один, імперативний.

Момент виникнення процесуально-захисних правовідносин у солідарній пенсійній системі. Незалежно від того, на якій стадії пенсійного процесу порушене право (пенсійне страхування, оформлення пенсії, виплата пенсії), незалежно від того, на якому рівні пенсійної системи виникло порушення права – момент виникнення процесуально-захисних правовідносин буде починатися з моменту подання/реєстрації або надсиланням рекомендованим листом позовної заяви.

Момент припинення процесуально-захисних правовідносин у солідарній пенсійній системі – це набрання законної сили в адміністративній (пенсійній) справі. Судові рішення, їхні види й особливості регламентовані главою 5 КАСУ. Відповідно до ст. 158 КАСУ судове рішення, яким суд вирішує спір по суті, викладається у формі постанови. Судове рішення, яким суд зупиняє чи закриває провадження у справі, залишає позовну заяву без розгляду або приймає рішення щодо інших процесуальних дій, клопотань, викладається у формі ухвали.

У п. 2. ч. 1 ст. 183-2 КАСУ передбачено також скорочене провадження в адміністративних справах щодо оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг, за умови, що позовні вимоги не стосуються прав, свобод, інтересів та обов'язків третіх осіб.

Частина 4 ст. 183-2 КАСУ встановлює, що суддя розглядає справу в порядку скороченого провадження одноособово, без проведення судового засідання та виклику осіб, які беруть участь у справі. За результатами розгляду справи у скороченому провадженні суддя, оцінивши повідомлені позивачем, відповідачем обставини, за наявності достатніх підстав приймає законне судове рішення. У разі недостатності повідомлених позивачем обставин або якщо за результатами розгляду поданого відповідачем заперечення суд прийде до висновку про неможливість ухвалення законного судового рішення без проведення судового засідання та виклику осіб, які беруть участь у справі, суд розглядає справу за загальними правилами цього Кодексу, про що постановляє ухвалу, яка не підлягає оскарженню.

Частина 5 ст. 183-2 КАСУ передбачає, що справа повинна бути розглянута у порядку скороченого провадження протягом таких строків: (1) не пізніше наступного дня з дня надходження до суду заяви відповідача про визнання позову; (2) не пізніше трьох днів з дня закінчення терміну, передбаченого частиною третьою цієї статті, якщо до суду не було подано заперечення відповідача та за умови, що справа розглядається судом за місцезнаходженням відповідача; (3) не пізніше трьох днів – у разі, якщо протягом семи днів з дня закінчення терміну, передбаченого частиною третьою цієї статті, до суду не надійшло заперечення відповідача та за умови, що справа не розглядається судом за місцезнаходженням відповідача; (4) не пізніше п'яти днів з дня подання відповідачем заперечення проти позову.

Скорочений порядок має правовий статус розгляду справи в суді першої інстанції. Постанова за результатами скороченого провадження може бути оскаржена сторонами в апеляційному порядку. Постанова може бути оскаржена в апеляційному порядку також іншими особами у зв'язку з тим, що суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки. Строки для подання апеляційної скарги стороною або іншою особою, яка брала участь у справі, обчислюється з моменту отримання копії постанови.

Відповідно до ч. 1 ст. 177 КАСУ адміністративна справа має бути розглянута і вирішена протягом розумного терміну, але не більше місяця з дня відкриття провадження у справі, якщо інше не встановлено цим Кодексом.

Кодексом також передбачено, що в межах одного місяця повинні бути розглянуті адміністративні справи на стадії апеляції (ст. 195-1 КАСУ) та касації (ст. 214-1 КАСУ).

Таким чином, моментом припинення процесуально-захисних правовідносин є, як уже було сказано, набрання законної сили рішення суду, яке повинне бути прийняте не пізніше одного місяця з моменту відкриття провадження у справі.

Підсумовуючи аналіз процесуально-захисних правовідносин у солідарній системі, можна зробити також висновок, що судовий порядок не тільки сприяє відновленню права, але і повинен бути дієвим механізмом притягнення до відповідальності функціонерів ПФУ, а також відшкодування не тільки матеріальної шкоди (виплата недоотриманих коштів), але і моральної шкоди.

Питання відповідальності у пенсійному забезпеченні порушувались у дисертації О.О. Сєрєбрякової, яка говорить про доцільність покладання на посадових осіб органів спеціальної компетенції, які приймають незаконні рішення, що порушують право на соціальне забезпечення, обов'язку відшкодування шкоди, яка пов'язана із розглядом судом спору з питання соціального забезпечення, а громадянин мав право на такий

вид соціального забезпечення[1]. М.П. Капильський у цьому сенсі зазначає, що одним із найважливіших засобів охорони (захисту) прав громадян у сфері пенсійного забезпечення є інститут відповідальності. Позитивна відповідальність полягає в обов'язку організацій та посадових осіб здійснювати корисні, "позитивні" для суспільства функції, що реалізуються в регулятивних правовідносинах, за яких зобов'язана сторона знаходиться в стані підконтрольності та підзвітності. Ретроспективна відповідальність пов'язана з правопорушенням і є правовими санкціями щодо порушника. Законодавство повинно мати чітку норму про відповідальність службовців за протиправні дії, що завдали шкоди[2]. О.В. Єрофєєва теж наголошує на необхідності запровадження юридичної відповідальності органів, які здійснюють пенсійне забезпечення, передбачивши їхню відповідальність не тільки перед державою, але і перед громадянином, права якого були порушені[3]. Про необхідність прийняття спеціальних нормативно-правових актів про юридичну відповідальність державних органів, що порушують права громадян, говорить і С.С. Маслов[4].

Ця проблематика знайшла своє відображення і в працях українських науковців. С.М. Синчук на сторінках власного монографічного дослідження обстоює доцільність затвердити відповідальність соціальних установників за порушення соціально-забезпечувального законодавства, якщо вони спричинили втрату повністю чи частини соціально-забезпечувального надання, у розмірі визначеного соціального блага або пропорційно до його втрати та/або із виплатою компенсації за невчасне його утримання[5]. Проте вчена не зупиняється тільки на самій ідеї закріплення відповідальності, але й говорить про форму закріплення, запропонувавши дві форми: перша – це норми в майбутньому кодифікованому акті, друга – це прийняття єдиного закону "Про відповідальність у сфері соціального забезпечення"[6]. Така позиція, на нашу думку, є дискусійною і може призвести до ще більшого розбалансування як соціально-забезпечувального, так і всього законодавства, оскільки (якщо керуватися такою логікою) можна приймати закони про відповідальність у сфері сімейних, земельних, екологічних та інших відносин. Юридична відповідальність має чотири форми: кримінальну, адміністративну, матеріальну та дисциплінарну. В межах цих видів необхідно і шукати приклади

---

[1] *Серебрякова Е.А.* – Цит. праця. – С. 147.

[2] *Капыльский М.П.* – Цит. праця. – С. 50–51, 110.

[3] *Ерофеева О.В.* – Цит. праця. – С. 50-51.

[4] *Маслов С.С.* Понятие и виды юридической ответственности субъектов правоотношений по социальному обеспечению: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *С.С. Маслов*. – М., 2007. – С. 24.

[5] *Синчук С.М.* Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: моногр. / *С.М. Синчук*. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 255.

[6] Там само. – С. 256, 253-254.

галузевої відповідальності. Про необхідність запровадження відповідальності у праві соціального забезпечення говорить і Г.П. Чернявська, яка вказує, що необхідно на законодавчому рівні закріпити обов'язок осіб, які забезпечують реалізацію права на соціальне забезпечення, компенсовувати майнові втрати правоздатних осіб. Дослідниця також пропонує закріпити такі положення про компенсацію:

1) особи, які забезпечують реалізацію права на соціальне забезпечення, виплачують суб'єктові права на соціальне забезпечення компенсацію внаслідок порушення процедури та/або строків розгляду та вирішення справи про здійснення цього права, у зв'язку з чим він не отримав належного йому виду соціальної виплати чи послуги, у розмірі такої неотриманої соціальної виплати чи в сумі, що компенсовує неотриману соціальну послугу. Методика визначення цієї суми розробляється та затверджується Кабінетом Міністрів України;

2) за порушення строків виплати вже призначеного соціального забезпечення особа, що забезпечує здійснення його виплати, виплачує отримувачеві соціального забезпечення компенсацію у розмірі, пропорційному знеціненню несвоєчасно отриманих соціальних виплат внаслідок росту індексу інфляції;

3) за порушення строків надання соціальних послуг та матеріального забезпечення у натуральній формі особа, що забезпечує їх надання, відшкодовує отримувачеві понесені ним майнові втрати[1].

Не дивлячись на достатньо розроблену на теоретичному рівні проблему відповідальності у сфері соціального забезпечення, проте, як правило, застосовується лише адміністративна відповідальність:

(1) за порушення встановлених термінів виплати пенсій ст. 41 Кодексу України про адміністративні правопорушення[2] від 07 грудня 1984 року № 8073 (далі – КУпАП);

(2) за порушення порядку сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (ст. 165-1 КУпАП).

Також законодавчо закріплена кримінальна відповідальність за безпідставну невиплату пенсії чи іншої встановленої законом виплати громадянину більш як за один місяць (ст. 175 Кримінального кодексу України[3] від 05 квітня 2001 р. № 2341).

Про відповідальність йдеться і в розділі XIV Закону України "Про

---

[1] *Чернявська Г.П.* Процедурні правовідносини соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.05 / *Галина Павлівна Чернявська*. – Львів, 2014. – С. 89–90.

[2] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10

[3] Кримінального кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", ч. 18 ст. 106, де передбачено, що посадові особи суб'єктів солідарної системи та накопичувальної системи пенсійного страхування, винні в порушенні законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, несуть дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність згідно із законом. Частиною 1 ст. 107 цього ж Закону передбачено, що Пенсійний фонд, його органи та посадові особи за шкоду, заподіяну особам внаслідок несвоєчасного або неповного надання соціальних послуг, призначення (перерахунку) та виплати пенсій, передбачених цим Законом, а також за невиконання або неналежне виконання ними обов'язків з адміністративного управління Накопичувальним фондом несуть відповідальність згідно із законом.

Як видно з викладеного, українське пенсійне законодавство згадує про відповідальність ПФУ та її органів, однак особи, які допускають порушення пенсійного законодавства на будь-яких стадіях пенсійного процесу, ні до якої відповідальності не притягаються. Судова практика, як правило, обмежується відновленням права особи на пенсію, проте залишає без покарання посадовців ПФУ, що має негативний вплив на подальше правозастосування цим органом. Службові особи продовжують порушувати пенсійне законодавство, оскільки їхня протиправна діяльність є безкарною. Тому, на нашу думку, судам необхідно не просто відновлювати порушене право, але і притягувати у судовому процесі до відповідальності тих посадовців, які допустили порушення права на пенсію.

Не новою, але вкрай важливою проблемою пенсійних спорів також є те, що, крім матеріальної, дисциплінарної чи іншої відповідальності особи, право на пенсію яких було порушене, повинні мати можливість звертатися із вимогами про відшкодування моральної шкоди. Такі пропозиції можна зустріти в роботі М.П. Капильського[1], у проекті Пенсійного кодексу Російської Федерації[2] авторства М.Л. Захарова, Е.Г. Тучквої, В.Б. Савостьянової та О.В. Єрофєєвої[3].

Станом на 1 липня 2015 року, згідно з даними ПФУ, моральна шкода відшкодована у 2015 році на суму 3 200 грн. при тому, що загальна сума пенсійних виплат на підставі рішень суду у 2015 році становила 67 916 грн.[4] Спори стосувалися справ де суб'єктами позивачами виступали пенсіонери-науковці та пенсіонери-військовослужбовці. Очевидно,

---

[1] *Капыльський М.П.* – Цит. праця. – С. 87.

[2] Пенсионный кодекс Российской Федерации / *М.Л. Захаров, Э.Г. Тучкова, В.Б. Савостьянова*. – М.: Проект, Р. Валент, 2008. – С. 72–73.

[3] *Ерофеева О.В.* – Цит. праця. – С. 55–58.

[4] Інформація про стан розгляду питань щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій в судовому порядку станом на 01.07.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/index

що ця цифра є мізерною, враховуючи велику завантаженість судів пенсійними справами, а тому є необхідність пенсійне законодавство у цій частині посилити.

На підставі узагальнення поглядів науковців можна зробити висновки у вирішенні питання відповідальності ПФУ та його посадових осіб перед громадянином, право на пенсію якого порушене. На нашу думку, розділ XIV Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" необхідно доповнити.

По-перше, ст. 107 доповнити ч. 4 у такій редакції: "посадові особи Пенсійного фонду, які у процесі призначення, надання, перерахунку пенсії порушили пенсійне законодавство, що призвело до затримання пенсійної виплати, виплати пенсії у меншому розмірі або відмові у призначенні пенсії відповідного виду, і якщо це буде доведено у суді і право особи буде відновлено, також без окремих процедур притягуються до дисциплінарної відповідальності відповідно до статуту ПФУ та трудового законодавства України ".

По-друге, доповнити розділ XIV ст. 114 "Відповідальність ПФУ за завдання моральної шкоди" таким чином: "У випадку, якщо посадовими особами Пенсійного фонду у процесі призначення, надання, перерахунку пенсії було завдано моральної шкоди своїми діями чи бездіяльністю, то останні відшкодовують моральну шкоду в розмірі, який визначений судом".

3.4.3. Процесуально-захисні правовідносини в накопичувальній пенсійній системі України (II рівень)

Накопичувальна пенсійна система є яскравим свідченням унікальності пенсійного законодавства, яке гармонійно поєднує у собі імперативний та диспозитивний методи правового регулювання. Розкриваючи порушене питання, необхідно базуватися на засадах правового статусу накопичувального пенсійного фонду (далі – НФ), його прав та обов'язків, організаційно-правової форми.

Накопичувальна пенсійна система знайшла своє закріплення у Законі України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" ще 2003 року, однак не почала реалізовуватися з низки причин. Головною причиною є перехідні положення цього закону, яким передбачено, що розділи X ("Суб'єкти накопичувальної системи пенсійного страхування") і XI ("Зберігання пенсійних активів накопичувального фонду"), а також положення цього закону, що стосуються Накопичувального фонду, набирають чинності з дня набрання чинності законом про запровадження перерахування страхових внесків до Накопичувального фонду.

Щодо першого, то відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 1 проекту Закону[1], який передбачає, що Накопичувальний пенсійний фонд – юридична особа, утворена відповідно до цього Закону, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства) та має виключний вид діяльності у накопичувальній системі пенсійного страхування щодо акумулювання страхових внесків учасників накопичувальної системи пенсійного страхування (учасників накопичувальної професійної пенсійної програми), які обліковуються на їх накопичувальних пенсійних рахунках та інвестуються з метою отримання інвестиційного доходу на користь таких учасників. Крім цього, за ст. 78 проекту закону, Накопичувальний фонд є юридичною особою, який діє на підставі статуту, що затверджується його засновником, та відповідно до цього Закону, інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до цього Закону та рішень Ради Накопичувального фонду. Органом управління Накопичувального фонду є Рада Накопичувального фонду, склад якої затверджується Кабінетом Міністрів України у порядку, визначеному цим Законом. Створення інших органів управління Накопичувального фонду заборонено. Адміністратором Накопичувального фонду є виконавча дирекція Пенсійного фонду.

Отже, маємо підстави зробити висновок, що владно-розпорядчих функцій, у розумінні органу державної влади, НФ немає, а отже, відповідно до ст. 17 КАСУ під юрисдикцію адміністративних судів щодо вирішення адміністративних справ не підпадає. Оскільки юрисдикція адміністративних судів поширюється на правовідносини, що виникають у зв'язку із здійсненням суб'єктом владних повноважень владних управлінських функцій. Ці спори, зокрема спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності, не можуть бути визнані публічно-правовими, як цього вимагає п. 1 ч. 2 ст. 17 КАСУ. НФ є виключно державною фінансовою установою у формі юридичної особи.

Отже, процесуально-захисні правовідносини в накопичувальній пенсійній системі (другий рівень) регулюються Цивільним процесуальним кодексом України[2] від 18.03.2004 р. № 1618 (далі – ЦПК). Як і при розгляді процесуально-захисних правовідносин у солідарній, так і

[1] Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій від 30.04.2015 р. реєстрац. номер 2767. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55000

[2] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

накопичувальній пенсійних системах аналіз відбуватиметься з позицій пенсійного процесу, який складається із стадій.

Загальна характеристика процесуально-захисних правовідносин у накопичувальній пенсійній системі, так само, як і в солідарній пенсійній системі, є захист права на пенсію через процесуальний правовий механізм. Пенсійні спори, які виникають у накопичувальній пенсійній системі, розглядаються у межах цивільного процесуального провадження.

Мета процесуально-захисних правовідносин у накопичувальній пенсійній системі залежить від позивача та позовних вимог, які, власне, там і формулюються, проте позовні вимоги можуть стосуватися безпосередньо захисту пенсійного права або його відновлення, або ж питання процедурно-організаційного характеру, залежно від стадії пенсійного процесу, на якій виникає порушення, яке згодом трансформується у позовну заяву.

Суб'єкти процесуально-захисних правовідносин у накопичувальній пенсійній системі. Ми вже акцентували на тому, що суб'єктний склад може змінюватися залежно від стадії пенсійного процесу. Однак у накопичувальній пенсійній системі з моменту забезпечення права на пенсію необхідно розрізняти два суб'єкти: ті, що здійснюють пенсійне страхування в обов'язковому порядку (на момент запровадження другого рівня не досягли 35 років) і ті, що здійснюють пенсійне страхування у добровільному порядку (на момент запровадження другого рівня досягли 35 років, але не досягли 55 років). До першої категорії належать особи, що беруть участь у загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванні, до другої, особи, які беруть участь у порядку добровільного страхування. Невід'ємним суб'єктом процесуально-захисних правовідносин – є суд. Деякі відмінності наявні тільки на стадії пенсійного страхування, оскільки з досягненням пенсійного віку, обоє суб'єктів повинні укласти договори страхування довічної пенсії, якими власне і будуть визначатися подальші пенсійні виплати. Саме ці договори можуть стати предметом вивчення у суді.

Враховуючи той факт, що у накопичувальній пенсійній системі пенсійні виплати здійснюються з моменту досягнення пенсійного віку, їх можна охарактеризувати, як прості, а отже, на процедурно-організаційній та пенсійно-забезпечувальній стадії додаткових суб'єктів, як це наприклад у солідарній пенсійній системі, немає. Тобто можна говорити про бісуб'єктний склад: Накопичувальний фонд та застрахована особа.

Окремо потрібно зазначити, що відповідно до ст. 29 ЦПК цивільна процесуальна дієздатність – це здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність) мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи. Неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких об-

межена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена. У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває цивільної процесуальної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. Цивільної процесуальної дієздатності набуває також неповнолітня особа, якій у порядку, встановленому цим Кодексом, надано повну цивільну дієздатність.

Об'єкт процесуально-захисних правовідносин в накопичувальній пенсійній системі. Щоб не повторюватися, об'єктом цих відносин є те, що вказано у позовній заяві. Однак він залежить від стадії пенсійного процесу (струхування, офомлення, виплата пенсії), а щодо стадії пенсійного страхування, то умов, за яких воно здійснюється.

Зміст процесуально-захисних правовідносин в накопичувальній пенсійній системі визначається ст. 27 ЦПК визначає права та обов'язки осіб, які беруть участь у справі. Окремо ст. 31 ЦПК передбачено процесуальні права та обов'язки сторін.

Метод правового регулювання процесуально-захисних правовідносин в накопичувальній пенсійній системі. Враховуючи той факт, що норми цивільного процесуального законодавства мають публічний характер, то метод правового регулювання є імперативний.

Момент виникнення процесуально-захисних правовідносин в накопичувальній пенсійній системі. Відповідно до ст. 118 (пред'явлення позову) позов пред'являється шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції, де вона реєструється, з дотриманням порядку, встановленого цим Кодексом, та не пізніше наступного дня передається визначеному судді. Позивач має право об'єднати в одній позовній заяві кілька вимог, пов'язаних між собою. Суддя згідно зі ст. 122 ЦПК відкриває провадження у цивільній справі не інакше як на підставі позовної заяви, поданої і оформленої в порядку, встановленому цим Кодексом. Таким чином, моментом виникнення процесуально-захисих правовідносин у Накопичувальній пенсійній системі є реєстрація позовної заяви у суді.

Моментом припинення пенсійно-захисих правовідносин накопичувальній пенсійній системі є набрання законної сили рішення суду. Однак, відповідно до ст. 157 (строки розгляду справ) – суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів – одного місяця. У виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більш як на п'ятнадцять днів.

На нашу думку, строки розгляду справ щодо спорів у сфері пен-

сійного забезпечення, мають бути скорегованими та гармонізованими з строками, які передбачені КАСУ, а саме один місяць. Виходячи з вищевикладеного, пропонуємо ч. 1 ст. 157 ЦПУ після слів "про стягнення аліментів" доповнити фразою: "та зі спорів у сфері пенсійного забезпечення". Тобто, викласти цю частину у такій редакції: "суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів та зі спорів у сфері пенсійного забезпечення – одного місяця". (ННУ)

Такі зміни обумовлені тим, що особа, яка досягла пенсійного віку і права якої порушені, потребує особливої уваги з боку держави і суду, а також скорочених термінів розгляду, оскільки є *de facto* слабшою стороною судового процесу і не може перманентно перебувати в ньому, ні за станом здоров'я, ні за віком. Переконані, що із впровадженням накопичувальної пенсійної системи питання захисту пенсійних прав будуть так самого гостро стояти у цивільному судочинстві. Сьогодні це можна спостерігати в адміністративному судочинстві. Це зумовлене, у першу чергу, кількістю суб'єктів пенсійно-страхових відносин, ЦПК, на нашу думку, сьогодні до цього не готовий без відповідних змін.

Загальним висновком, який фактично вперше формулюється у цьому науковому дослідженні є те, що спори, які виникаю на другому рівні пенсійної системи, незалежно від того, чи це стадія пенсійного страхування, чи укладання договору страхування довічної пенсії, чи отримання пенсійних виплат, будуть розглядатися у судах загальної юрисдикції та у порядку, що визначений Цивільним процесуальним кодексом.

3.4.4. Процесуально-захисні правовідносини у недержавній пенсійній системі України (III рівень)

Загальна характеристика процесуально-захисних правовідносин у Недержавній пенсійній системі. Починаючи з 1 січня 2004 року в Україні запроваджена система недержавного пенсійного забезпечення, правове регулювання на цьому рівні пенсійної системи визначено Законом України "Про недержавне пенсійне забезпечення"[1] від 09.07.2003 р. № 1057.

Цей блок пенсійного законодавства містить як приватно-правові, так і публічно-правові відносин. До останніх належать питання державної

[1] Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 09.07.2003 р. № 1057. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-15/page

реєстрації та ліцензування недержавних пенсійних фондів, їх ліквідації тощо, однак ці питання лежать за межами права соціального забезпечення і не є предметом вивчення. Проте відносини щодо пенсійного страхування на третьому рівні пенсійної системи України входять до предмету вивчення та аналізу. Відносини, які складаються на цьому рівні, визначаються пенсійним контрактом, який відповідно до ч. 1 ст. 55 Закону є договором між пенсійним фондом та його вкладником, який укладається від імені пенсійного фонду його адміністратором та згідно з яким здійснюється недержавне пенсійне забезпечення учасника або декількох учасників фонду за рахунок пенсійних внесків такого вкладника. Цікаво, що в Законі безпосередньо вказано про судовий захист у сфері недержавного пенсійного забезпечення тільки один раз, зокрема у ч. 5 ст. 61, де вказуються умови та строки здійснення пенсійних виплат пенсійними фондами та за рахунок пенсійних коштів, накопичених на пенсійних депозитних рахунках у банку. На підставі цієї статті відмова або затримка в здійсненні пенсійних виплат забороняється, крім випадків, передбачених законом. У разі відмови або затримки пенсійних виплат учасник фонду має право оскаржити дії осіб, які здійснюють пенсійні виплати, до національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, або до суду. Порушення строків здійснення пенсійних виплат є підставою до застосування санкцій, встановлених законом.

Однак ч. 1 ст. 56 Закону визначає істотні умови пенсійного контракту, серед яких наведено права, обов'язки, відповідальність сторін та порядок розв'язання спорів. Це є важливим показником того, що пенсійний контракт і цивільний договір різняться тільки своїм предметом. Таким чином, підписуючи пенсійний контракт, сторони зобов'язані передбачити порядок розв'язання спорів.

Мета процесуально-захисних правовідносин у недержавній пенсійній системі. Незалежно від рівня пенсійного забезпечення, метою цього різновиду правовідносин є гарантування та забезпечення реалізації права на пенсію або усунення перепон, які виникли у процесі цієї реалізації.

Суб'єкти процесуально-захисних правовідносин у недержавній пенсійній системі. Не дивлячись на низку ідентичностей, які можна спостерігати, порівнюючи процедурно-захисні правовідносини на різних рівнях пенсійної системи, стверджуємо, що суб'єкти є найбільш динамічними елементами пенсійної системи, оскільки вони можуть змінюватися як на стадіях пенсійного процесу, так і на рівнях пенсійного забезпечення, як і метод правового регулювання.

До суб'єктів цього виду правовідносин необхідно віднести застраховану особу, учасника недержавного пенсійного фонду, та недержавний пенсійний фонд (далі – пенсійний фонд) – юридичну особу, створену відповідно до цього Закону, яка має статус неприбуткової організації

(непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду у визначеному цим Законом порядку.

Пенсійний фонд має кілька різновидів:

(1) відкритий пенсійний фонд – недержавний пенсійний фонд, учасниками якого можуть бути будь-які фізичні особи незалежно від місця та характеру їх роботи;

(2) корпоративний пенсійний фонд – недержавний пенсійний фонд, засновником якого є юридична особа-роботодавець або декілька юридичних осіб-роботодавців та до якого можуть приєднуватися роботодавці-платники;

(3) професійний пенсійний фонд – пенсійний фонд, засновником (засновниками) якого можуть бути організації роботодавців, їх об'єднання, об'єднання громадян, професійні спілки, їх об'єднання або фізичні особи, пов'язані за родом їхньої професійної діяльності (занять), визначеної у статуті фонду. Учасниками такого фонду можуть бути виключно фізичні особи, пов'язані за родом їх професійної діяльності (занять), визначеної у статуті фонду, а також фізичні особи, які є працівниками організацій роботодавців, їх об'єднань, членами або працівниками професійних спілок, їх об'єднань, що створили такий фонд.

Третім суб'єктом виступає суд, на який покладено обов'язок встановлення відповідності дій чи бездіяльності сторін у правовідносинах у пенсійному забезпеченні.

Об'єкт процесуально-захисних правовідносин у недержавній пенсійній системі. Позовні вимоги, які викладені у позовній заяві і є об'єктом процесуально-захисних правовідносин, як правило, зумовлені недотриманням умов пенсійного контракту.

Зміст процесуально-захисних правовідносин у недержавній пенсійній системі передбачений нормами Цивільного процесуального кодексу України. Права й обов'язки сторін пенсійного спору у недержавній пенсійній системі є ідентичними із правами й обов'язками сторін у накопичувальній пенсійній системі.

Метод правового регулювання процесуально-захисних правовідносин у недержавній пенсійній системі – імперативний.

Моментом виникнення процесуально-захисних правовідносин у недержавній пенсійній системі є реєстрація позовної заяви у суді.

Момент припинення процесуально-захисних правовідносин у недержавній пенсійній системі – це набрання законної сили рішення суду. Терміни, які застосовуються при вирішенні спорів у недержавній пенсійній системі є однаковими для усіх справ, що підпадають під цивільну юрисдикцію.

3.5. ВИКОНАВЧІ (ПОСТПРОЦЕСУАЛЬНІ) ПРАВОВІДНОСИНИ У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

Виконавче провадження є автономним та одночасно універсальним комплексом правових норм, які складають невід'ємну частину правової системи України. Без жодних сумнівів можна стверджувати, що правовий порядок досягається завдяки швидкому та повному виконанню рішень суду. Судові рішення відповідно до статті 124 Конституції України є обов'язковими до виконання на всій території України. Судове рішення у адміністративній (пенсійній) справі – це акт правосуддя, ухвалений згідно з нормами матеріального та процесуального права і згідно з конституційними засадами та принципами адміністративного судочинства. З початку 1999 року в системі Міністерства юстиції України діє державна виконавча служба. Крім цього, в Україні створений Єдиний державний реєстр виконавчого провадження.

Виконання судового рішення є кінцевою стадією судового захисту. За загальним правилом обов'язковими до виконання є судові рішення (постанови та ухвали), що набрали законної сили. Судові рішення набирають законної сили за правилами статті 254 КАСУ. Якщо суд у випадках, визначених статтею 256 КАСУ, допустив негайне виконання постанови, то така постанова є обов'язковою до виконання вже до набрання нею законної сили. Рішення суду може бути виконано в добровільному або в примусовому порядку. Статтею 257 КАСУ передбачено, що у разі необхідності спосіб, строки і порядок виконання можуть бути визначені у самому судовому рішенні.

Виконавче провадження займає важливе місце у реалізації права на пенсію. Це зумовлено тим, що значну частку спорів в адміністративних судах займають саме пенсійні спори, про що вже неодноразово наголошувалося. На жаль, як показала українська дійсність, рішення суду на користь пенсіонера не завжди виконується негайно. Згідно із статистичними даними Пенсійного фонду України, станом на 01.07.2015 року згідно з інформацією про стан розгляду питань щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій в судовому порядку[1] до негайного виконання звернуто

[1] Інформація про стан розгляду питань щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій в судовому порядку станом на 01.07.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=95533

3 274 пенсійні справи (20,1% від загальної кількості розглянутих). Варто зазначити, що ця проблема пронизує усю систему виконання рішень суду, і не тільки щодо пенсійних справ. Серед причин такої ситуації можна виділити дві:

(1) вкрай негативна практика, яка уже стала традиційною, за якою усі органи державної влади, незалежно від їхнього статусу в суді (позивачі чи відповідачі), за будь-яких обставин не погоджуватися із рішенням суду і подають апеляції, а потім касації. Тільки після рішення Вищого адміністративного суду України органи державної влади, зокрема управління ПФУ, виконують рішення, а саме поновлюють пенсійні права осіб. Про цю проблему говорить і голова Вищого адміністративного суду України О. Нечитайло, який на засіданні пленуму ВАСУ, доповідаючи про стан здійснення правосуддя адміністративними судами у першому півріччі 2015 року, зокрема зазначив, що в адміністративному судочинстві досі не сформувався такий рівень культури вироблення та застосування правових позицій, при якому адміністративні справи, в яких є єдина правова позиція, обмежувалися б першою, максимум – апеляційною інстанцією[1].

(2) відсутність коштів, які необхідні для відновлення пенсійних прав. Ця проблема має вже не суб'єктивний, а об'єктивний характер і була предметом розгляду не тільки національних судів, але і Європейського суду з прав людини за порушення п. 1 ст. 6, ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод[2] та ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. Йдеться про справи "Юрій Миколайович Іванов проти України"[3] (Заява № 40450/04) 15 жовтня 2009 року та "Харук та інші проти України"[4] (Заява № 703/05 та 115 інших заяв) від 26 липня 2012 року.

Окремо варто зазначити, що контраверсійною з цього приводу є позиція Верховного Суду України. Колегія суддів судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України винесли постанову від 15.05.2015 р. №667/4594/14-а і дійшли висновку про те, що невиконання

---

[1] *Нечитайло О.* Адмінсправи "проходять" всі інстанції через ігнорування правових позицій / *О. Нечитайло* // Закон і бізнес від 18.09.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/118699-adminspravi_prohodyat_vsi_instancii_cherez_ignoruvannya_prav.html

[2] Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004

[3] Справа "Юрій Миколайович Іванов проти України" (Заява № 40450/04) від 15.10.2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_479

[4] Справа "Харук та інші проти України" (Заява N 703/05 та 115 інших заяв) від 26.07.2012 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_799

судового рішення управлінням ПФУ в частині виплати грошових коштів за відсутності відповідного фінансового забезпечення та фактичної відсутності коштів не може вважатися невиконанням судового рішення без поважних причин. Накладення штрафу в такому випадку жодним чином не захищає право особи на отримання бюджетних коштів[1].

Таке розуміння норм законодавства викликало широку дискусію серед правників. Так, Т. Жарський зазначає, що, по-перше, органи Державної виконавчої служби не мають навіть права накласти штраф. З цього приводу виникає лишень одне запитання: з якого це часу публічна санкція майнового характеру втратила каральну та превентивну функції, а звелась лише до охоронної? Йдеться про те, що накладення штрафу не стільки повинне захистити права особи на отримання бюджетних коштів, наскільки покарати суб'єкт владних повноважень за невиконання рішення суду та спонукати до утримання від таких дій у майбутньому. По-друге, за умови, коли є рішення суду і звернення до органів Державної виконавчої служби з відповідним виконавчим документом, однак відбувається повне ігнорування виконання рішення суду органом державної влади чи місцевого самоврядування у зв'язку із перманентним безгрошів'ям. І це законно, оскільки узгоджується із судовою практикою, а саме тією ж Постановою ВСУ від 19 травня 2015 року в справі № 667/4594/14-а[2]. Таке правозастосування є неприйнятним. Вважаємо, що такі рішення є відхиленням судової гілки влади від процесу інтеграції України в європейську систему права, де рішення судів виконуються. Більше того, виконання рішення суду, особливо у частині відповідальності держави перед особою є показником демократизації та рівності суб'єктів перед законом. Не тільки громадянин несе відповідальність перед державою та суспільством, але і держава через свої органи чи посадових осіб, несе відповідальність перед громадянином та суспільством. Про цю проблему говорить і професор Н.М. Оніщенко, що у контексті зближення національних правових систем щодо інституту прав і свобод людини і громадянина дуже важливим знаменником, до якого треба прагнути, є інститут відповідальності держави перед особою[3].

---

[1] Постанова Верховного Суду України від 15.05.2015 р. №667/4594/14-а // Закон і бізнес від 04.07—10.07.2015 р. – №27 (1221). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/117274-verhovniy_sud_zrobiv_visnovok_schodo_nevikonannya_rishennya_.html

[2] *Жарський Т.* Свавілля влади, або як законно не виконувати рішення судів / *Т. Жарський* / Центр суддівський студій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.judges.org.ua/dig7439.htm

[3] *Онішенко Н.М.* Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: моногр. / за заг. ред. *Н.М. Оніщенко*. – К.: Юридична думка, 2009. – С. 91.

Питання відшкодування шкоди державою порушувалося різними вченими, проте лейтмотив зажди був однаковим – держава має не тільки права, але й обов'язки перед громадянами, зокрема нести перед ними відповідальність. Д.Я. Український відповідальність класифікує на позитивну та ретроспективну. Юридична відповідальність держави, на думку вченого, є одним із видів соціальної відповідальності. Позитивна відповідальність у публічно-правових відносинах можна охарактеризувати як активне усвідомлення та добровільне виконання особами, що представляють державу (її органи) та органи місцевого самоврядування, своїх обов'язків перед суспільством та громадянами, усвідомлення змісту власних діянь та відповідність цих діянь зобов'язанням правового та морально-правового характеру. Позитивна відповідальність – це специфічна гарантія того, що держава, зокрема в особі своїх органів, та органи місцевого самоврядування будуть виконувати всі покладені на них зобов'язання як обов'язок вчинити певні діяння. Юридична відповідальність в ретроспективному плані загалом, розуміється як покладена на суб'єкта відповідальність незалежно від його згоди, зобов'язань, настання несприятливих для нього наслідків, зокрема застосування покарання (санкції) за порушення норм права[1].

Справедливим у цьому контексті буде зазначити, що ст. 56 Конституції України передбачає, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Саме положення цієї статті Конституції маю відображатися у рішеннях кожного українського суду при вирішенні питання відповідальності держави, через свої органи, перед громадянином. Тому у цитованій вище Постанові ВС України вбачаємо ніщо інше як відступ від засадничих основ Конституції.

Проблема виконання рішень суду була піднята і в Парламенті, де був зареєстрований проект Закону "Про виконання рішень судів з питань соціального захисту громадян в Україні"[2] (реєс. № 3035), яким зокрема передбачалася компенсація за затримку виплати. Такі законодавчі пропозиції оцінюємо критично, оскільки, як наголошувалося вище, виконавче провадження є тим універсальним комплексом правових норм, який

[1] Відшкодування в позасудовому порядку шкоди, завданої державою або органами влади / *М.С. Демкова, С.С. Коба, І.О. Лавриненко, Д.Я. Український*. – К.: Конус-Ю, 2007. – С. 8.

[2] Проект Закону "Про виконання рішень судів з питань соціального захисту громадян в Україні" від 29.07.2013 р. реєстрац. номер 3035. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10008&num_s=2&num=3035&date1=&date2=&name_zp=&out_type=&id=

поширюється на усі рішення судів, які прийнятті, але не виконані. Створювати окремий закон, який би виділяв спеціальну процедуру у частині виконання судових рішень з пенсійних справ, призведе до порушення принципу рівності усіх перед законом, а також може розбалансувати виконавче законодавство.

Теоретичний бік питання полягає у тому, що виконавче провадження ніколи не було предметом розгляду науки права соціального забезпечення. Більше того, якщо у навчальній та монографічній літературі відносять захист права на пенсію до предмету права соціального забезпечення, про що йшлося у попередніх розділах, то про виконавчі жодним чином не згадується. На нашу думку, виконавчі правовідносин не є предметом правового регулювання пенсійного забезпечення, і матеріальні норми права останнього не містять у собі спеціальних процедур щодо виконання рішень суду, проте ці відносини є важливою стадією пенсійного процесу, коли пенсійне право особи порушене і суд його відновив.

Виконавче провадження є предметом дослідження науковців, які досліджують процесуальні галузі права. Однак вже не один рік точиться дискусія на предмет того, чи є виконавче провадження окремою галуззю права. Враховуючи той факт, що це питання не є предметом цього наукового дослідження та не вдаючись до розгорнутого аналізу, вважаємо за доцільне підтримати позицію науковців, серед яких і О.Г. Лук'янова[1], які все ж таки виділяють таку галузь права як виконавче.

Виходячи з концепції комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні існує логічна послідовність, визначена стадійність. Спершу пенсійне страхування, після настання страхового випадку стадія підтвердження правоздатності за допомогою процедурно-організаційних правовідносин, завершальною стадією є виплата пенсії – пенсійно-забезпечувальні правовідносини. Наведений вище алгоритм функціонує у більшості випадків, однак на різних стадіях можуть виникати ускладнення, щодо руху особи від однієї стадії до іншої. Відбувається порушення пенсійних прав, у цьому сенсі необхідно розрізняти, право на пенсію та пенсійні права, оскільки право на пенсію – це індивідуальне право особи на отримання пенсійної виплати. Говорячи ж про пенсійні права – це комплекс прав, які включають в себе не тільки право на пенсію, але і низку процедурних прав, які у особи виникають у пенсійному забезпеченні, особливо на стадії підтвердження пенсійної правоздатності.

Особливістю виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин є те, що для пенсійного забезпечення вони є факультативними і виникають тільки за наявності процесуально-захисних правовідносин. Це важлива

[1] *Лукьянова Е.Г.* Теория процессуального права / *Е.Г. Лукьянова*. – М.: Изд. НОРМА, 2003. – С. 129–131.

ознака, яка відрізняє ці правовідносини та процесуально-захисні від інших, які є у пенсійному забезпеченні. Як наголошувалося раніше, якщо на якійсь із стадій пенсійного процесу виникає спір, то ці правовідносини запиняються, їх рух може бути відновлений тільки за рішенням суду, яке повинне бути виконано у відповідності до норм виконавчого законодавства.

Кодекс адміністративного судочинства України[1] від 06.07.2005 р. № 2747 у розділі 5 визначає питання, які пов'язані з виконанням судових рішень в адміністративних справах як процесуальні. Що стосується пенсійного забезпечення, то ст. 256 виокремлює справи, щодо яких рішення виконується негайно. Важливо наголосити, що під терміном "негайно" потрібно розуміти, що воно повинне бути виконане не залежно від того, чи буде управління ПФУ його оскаржувати чи ні. Йдеться про те, що виконавче провадження застосовується відразу після прийняття рішення. Негайне виконання рішення суду – це виконання судового рішення до вступу його в законну силу. Про негайне виконання судового рішення йдеться також і у п. 10.8 постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України "Про судове рішення в адміністративній справі"[2] від 20.05.2013 р. № 7, а саме: відповідно до пункту 6 частини першої статті 161 КАС України під час прийняття постанови суд за наявності підстав вирішує питання про допуск її до негайного виконання.

Суди повинні звернути увагу на те, що припис про негайне виконання постанови з підстав, визначених частиною першою статті 256 КАС України, є обов'язковим, а тому в разі задоволення всіх чи окремих позовних вимог суд у резолютивній частині постанови повинен зазначити, до якої вимоги (вимог) допускається негайне виконання.

Із підстав, передбачених частиною другою зазначеної статті, за заявою осіб, які беруть участь у справі, або за власною ініціативою суду допускається негайне виконання постанови шляхом зазначення про це у її резолютивній частині або постановлення відповідної ухвали.

У разі задоволення всіх чи окремих позовних вимог суд у резолютивній частині рішення повинен зазначити, до якої вимоги (вимог) допускається негайне виконання.

У разі відмови в задоволенні клопотання про допуск судового рішення до негайного виконання суд у мотивувальній частині повинен викласти свої доводи про відсутність таких підстав.

---

[1] Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2747-15

[2] Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України "Про судове рішення в адміністративній справі" від 20.05.2013 р. № 7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13

До таких підстав належить питання з присудження виплати пенсій, інших періодичних платежів з Державного бюджету України або позабюджетних державних фондів – у межах суми стягнення за один місяць.

Повертаючись до виконавчого провадження, необхідно окрелити його легальну дефініцію.

Відповідно до статті 1 Закону України "Про виконавче провадження"[1] від 21.04.1999 р. № 606 виконавче провадження – завершальна стадія судового провадження та примусове виконання рішень інших органів (посадових осіб) це сукупність дій органів і посадових осіб, що спрямовані на примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), які провадяться на підставах, в межах повноважень та у спосіб, визначених цим Законом, іншими нормативно-правовими актами, а також рішеннями, що відповідно до цього Закону підлягають примусовому виконанню.

Крім цього, як зазначено у ст. 1 Закону України "Про державну виконавчу службу" від 24.03.1998 р. № 202 державна виконавча служба входить до системи органів Міністерства юстиції України і здійснює виконання рішень судів, третейських судів та інших органів, а також посадових осіб (далі – рішень) відповідно до законів України. Завданням державної виконавчої служби є своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом[2].

Із законодавчої дефініції чітко вбачається що це окрема стадія, яка хоч і тісно пов'язана з процесуально-захисними правовідносинами, проте є окремою і вже не регулюється процесуальним законодавством. Більше того, необхідно зробити застереження, що виконавчі правовідносини навіть у тісному взаємозв'язку з процесуально-захисними правовідносинами є факультативними і виникають тільки у випадку добровільного невиконання рішення суду.

Третім спеціальним нормативно-правовим актом у цій сфері є Закон України "Про гарантії держави щодо виконання судових рішень"[3] від 05.06.2012 р. № 4901, згідно з ч. 1 ст. 2 якого, зазначається, що держава гарантує виконання рішення суду про стягнення коштів та зобов'язання вчинити певні дії щодо майна, боржником за яким є: державний орган. Стаття 3 цього Закону передбачає, що виконання рішень суду про стягнення коштів, боржником за якими є державний орган, здійснюється

[1] Закон України "Про виконавче провадження" від 21.04.1999 р. № 606. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// zakon1.rada.gov.ua/laws/show/606-14/print1391421182676036

[2] Закон України "Про державну виконавчу службу" від 24.03.1998 р. № 202. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/202/98-вр

[3] Закон України "Про гарантії держави щодо виконання судових рішень" від 05.06.2012 р. № 4901. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4901-17

центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, в межах відповідних бюджетних призначень шляхом списання коштів з рахунків такого державного органу, а в разі відсутності у зазначеного державного органу відповідних призначень – за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду. Стягувач за рішенням суду про стягнення коштів з державного органу звертається до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, у строки, встановлені Законом України "Про виконавче провадження", із заявою про виконання рішення суду. Разом із заявою стягувач подає до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, документи та відомості, необхідні для перерахування коштів, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України. Цитований Закон дає відповідь на суперечливу постанову Пленуму ВСУ, щодо виконання судових рішень.

Перш ніж перейти до детального аналізу виконавчих правовідносини варто зазначити, що вони можуть виникати, де примусове виконання рішення суду спрямоване на управління ПФУ, а також може бути спрямоване на примусове виконання пенсіонером або особою рішення суду на користь управління ПФУ.

Метою виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні є примусове виконання рішення суду, яке прийняте за результатами розгляду пенсійного спору. Більше того, нагальність звернення до проблематики виконавчих правовідносин у пенсійному забезпеченні викликана ще й тим фактором, що виконання судових рішень є нічим іншим, як кінцевим результатом, за яким можна говорити про ефективність не просто правової системи загалом, а конкретно пенсійної системи України.

Говорячи про мету, необхідно пам'ятати, що рішення суду може мати формальну складову і матеріальну. Йдеться про те, що пенсійні спори можуть виникати: (1) щодо бездіяльності правозобов'язаного суб'єкта (управління ПФУ) на стадії підтвердження пенсійної правоздатності чи виплати пенсії та (2) щодо розміру чи початку здійснення пенсійних виплат.

Суб'єкти виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні чітко визначені Законом України "Про виконавче провадження", за яким сторонами у виконавчому провадженні є стягувач і боржник. У контексті досліджуваних правовідносин під стягувачем вбачаємо – особу, яка підтверджує свою пенсійну правоздатність (застрахована особа) або пенсіонер (особа, яка вже отримує пенсію), на користь чи в інтересах якої видано виконавчий документ. Оскільки пенсіонер і ПФУ не є рівними у своїх можливостях. Під боржником розглядаємо

управління ПФУ, яке визначене виконавчим документом. Проте на стадії підтвердження пенсійної правоздатності можна виокремити також і тих суб'єктів, які повинні вчинити дії передбачені законодавством, але відмовляються їх вчиняти. До таких суб'єктів можна віднести МСЕК, РАГС та ін. Проте як уже наголошувалося раніш, що стосується МСЕК, то суд може зобов'язати провести повторне медичне обстеження, проте не встановлює медичний факт інвалідності чи її відсутності.

Сторони можуть реалізовувати свої права і обов'язки у виконавчому провадженні самостійно або через представників. Цей аспект є важливим, оскільки у пенсійному процесі існує примат пенсійної правоздатності, коли для того, щоб набути та реалізовувати право на пенсію достатньо підтвердити пенсійну правоздатність.

У контексті викладеного можна зазначити, що особа стягувач у виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні повинна мати пенсійну правоздатність, бо оскільки наявність чи відсутність дієздатності жодним чином не впливає на виконавче провадження. І також важливо, що особа пенсіонер має бути суб'єктом не тільки тих чи тих правовідносин у пенсійному забезпеченні, але і суб'єктом виконавчих відносин, тобто можна говорити, що один суб'єкт має два правових статуси, що передбачені пенсійним і виконавчим законодавством.

Ще одним особливим суб'єктом виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин в пенсійному забезпеченні є державний виконавець – посадова особа уповноважена застосовувати державний примус для виконання судового рішення. Компетенція органів державної виконавчої служби визначена ст. 5 Закону України "Про державну виконавчу службу".

Не можна залишати осторонь, особливо у контексті сучасних євроінтеграційних тенденцій, роль суду у виконанні своїх рішень. Так, частинами 1 та 2 ст. 267 КАСУ передбачено, що суд, який ухвалив судове рішення в адміністративній справі, має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень, не на користь якого ухвалене судове рішення, подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення. За наслідками розгляду звіту суб'єкта владних повноважень про виконання постанови суду або в разі неподання такого звіту суддя своєю ухвалою може встановити новий строк подання звіту, накласти на керівника суб'єкта владних повноважень, відповідального за виконання постанови, штраф у розмірі від десяти до тридцяти мінімальних заробітних плат.

На думку О.В. Білової, найбільш ефективною та економною за часом є саме наведена форма судового контролю, оскільки вона застосовується одночасно з ухваленням рішення в адміністративній справі (абз. 7 п. 4 ч. 1 ст. 163, абз. 5 п. 4 ч. 1 ст. 207, абз. 5 п. 4 ч. 1 ст. 232 КАС України) та має чіткі та стислі строки виконання. Крім того, ч. 2 ст. 267 КАС України надає право суду накладати штраф на посадових осіб, зокрема керівників

колегіального органу, за невиконання суб'єктом владних повноважень постанови суду або неподання звіту про виконання судового рішення[1].

У питанні виокремлення судового контролю як ефективної форми виконання судового рішення співзвучною є класифікація, запропонована А.О. Павлушиною та А.Є. Мурзіним, які стверджують, що правовідносини в сфері виконавчого провадження можуть мати двоякий характер. Це може бути лінійний юридичний процес з адміністративними властивостями з усіма атрибутами правового зв'язку між нерівними суб'єктами, суб'єктами, які знаходяться у підпорядкуванні. Це також можуть бути опосередковані суддівською участю процедури, коли суд виконує функцію попереднього чи подальшого контролю, або ж, як зазначають вчені, функцію можливого судового захисту права[2].

Очевидно, суб'єктний склад виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин змінився, окрім стабільного суб'єкта (пенсіонера), додався ще й державний виконавець. Це вкотре доводить неспроможність концепції комплексного правовідношення врахувати всі особливості та стадії пенсійного процесу.

Об'єктом виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні є те, на що, власне, спрямоване виконавче провадження, тобто те, що визначено у виконавчому документі.

Відповідно до ст. 258 КАСУ за кожним судовим рішенням, яке набрало законної сили або яке належить виконати негайно, за заявою осіб, на користь яких воно ухвалено, чи прокурора, який здійснював у цій справі представництво інтересів громадянина або держави в суді, видається один виконавчий лист. Виконавчий лист видається судом першої інстанції. Якщо за результатами перегляду справи суд апеляційної чи касаційної інстанції залишить прийняте по суті позовних вимог рішення без змін, ухвалить нове судове рішення по суті позовних вимог чи змінить судове рішення, то виконавчий лист видається судом апеляційної чи касаційної інстанції, за умови, що заява особи про видачу виконавчого листа надійшла до моменту повернення адміністративної справи до суду першої інстанції. У разі втрати оригіналу виконавчого листа адміністративний суд, який видав виконавчий лист, за заявою стягувача або поданням державного виконавця може видати його дублікат.

Стаття 17 Закону України "Про виконавче провадження" передбачає 12 видів виконавчих документів, серед яких виконавчий лист, що видається судами. Стаття 18 цього ж закону регламентує формальні вимоги

---

[1] *Білова О.В.* Судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративних справах / *О.В. Білова* / Сучасна адміністративно-правова доктрина захисту прав людини: тези доп. та наук. повідомл. учасн. наук.-практ. конф. – Х.: Право, 2015. – С. 122–125.

[2] Исполнение как стадия юридического процесса: моногр. / *А.В. Павлушина, А.Е. Мурзин*. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 130.

до виконавчого листа, на підставі останнього державний виконавець відкриває виконавче провадження.

Залежно від рішення суду та відносин, які були предметом судового розгляду, об'єкт виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин може мати формальний та матеріальний характер.

До об'єкта виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин формального характеру варто віднести зобов'язання управління ПФУ вчинити ті чи інші дії на користь стягувача (провести повторне обчислення розміру пенсії, призначити повторний медичний огляд, визнати ті чи інші факти, які мають юридичне значення тощо).

Об'єкт матеріального характеру виникає тоді, коли управління ПФУ зобов'язується здійснити виплату невиплачених сум пенсій, на підставі перерахунку здійснювати виплати у більшому розмірі тощо.

Таким чином, об'єкт цих відносин не є однорідним і залежить від предмета пенсійного спору. Якщо проводити аналогію із пенсійною справою у пенсійно-захисних правовідносинах, то можна говорити про те, що виконавчий лист є матеріалізованим юридичним складом виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні.

Зміст виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні. Права та обов'язки сторін цих правовідносин визначені виконавчим законодавством, але їх особливість полягає в тому, що вони виникають до вчинення тих чи тих дій. У випадку винесення рішення на користь застрахованої особи, якщо спір виник на стадії підтвердження пенсійної правоздатності, чи на користь пенсіонера, якщо спір виник на стадії пенсійного забезпечення, які є правоможними суб'єктами у цих правовідносинах, є право вимоги до управління ПФУ чи державної служби виконати рішення суду.

Права та обов'язки державного виконавця визначені ст. 11 Закону України "Про виконавче провадження", а інших учасників виконавчого провадження, у першу чергу, стягувача, – викладені у ст. 12 цього ж Закону.

Складним є правовий статус у виконавчих (постпроцесуальних) правовідносинах у пенсійному забезпеченні в державного виконавця. Він об'єднує в собі і правоможність, і правозобов'язаність у цих правовідносинах, але його статус змінюється залежно від того, між ким виникає у нього правовий зв'язок. Якщо ситуацію розглядати з позиції застрахована особа / пенсіонер і державний виконавець, то очевидно, що перший буде правоможним суб'єктом, який має право вимагати, а державний виконавець – правозобов'язаним, який зобов'язаний вчинити певні дії на користь правоможного суб'єкта. Якщо ж розглядати правовий зв'язок між державним виконавцем та управлінням ПФУ, то можна спостерігати зміну правового статусу державного виконавця, оскільки у цих відносинах він стає правоможним і має право вимагати

вчинення законних дій, визначених судом, а управління ПФУ виступає в ролі правозобов'язаного ці дії виконати.

Раніше вже наголошувалося на тому, що до суб'єктів можна віднести і суд, який у виконавчих (постпроцесуальних) правовідносинах перебуває у статусі правоможного суб'єкта, що має право вимагати звіт про виконання судового рішення.

Метод правового регулювання виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні. Виконавче провадження є не тільки невід'ємною частиною юридичного процесу, але і важливою складовою, завершальним етапом у відновленні законності. У зв'язку з тим, що рішення суду є обов'язковим до виконання і гарантується державним примусом, то і відносини між суб'єктам виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні визначаються імперативним методом.

У перспективі із розширенням форм вирішення пенсійних спорів шляхом мирових угод або із застосуванням механізмів медіації, можна буде говорити про часткове використання диспозитивного методу правового регулювання, проте сьогодні це тільки імперативний метод.

Момент виникнення виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні. Це питання є надзвичайно важливим, оскільки залежно від резулятивної частини рішення суду, залежить момент виникнення цих правовідносин. Варто виділяти три випадки: (1) коли судове рішення містить визнання чи невизнання фактів, які мають юридичне значення або інші формулювання процедурного характеру, (2) коли судове рішення містить присудження виплати, які повинні виконуватися негайно; (3) ухвали суду, які не можуть бути оскаржені, набирають законної сили з моменту постановлення.

Статтею 257 КАСУ передбачено, що в разі необхідності спосіб, строки і порядок виконання можуть бути визначені у самому судовому рішенні. Так само на відповідних суб'єктів владних повноважень можуть бути покладені обов'язки щодо забезпечення виконання рішення.

Судове рішення, яке набрало законної сили або яке належить виконати негайно, є підставою для його виконання.

Щодо першої категорії, то відповідно до ст. 254 КАСУ постанова або ухвала суду першої інстанції, якщо інше не встановлено цим Кодексом, набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги, встановленого цим Кодексом, якщо таку скаргу не було подано. У разі подання апеляційної скарги судове рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після повернення апеляційної скарги, відмови у відкритті апеляційного провадження або набрання законної сили рішенням за наслідками апеляційного провадження. Якщо строк апеляційного оскарження буде поновлено, то вважається, що постанова чи ухвала суду не набрала законної сили. Постанова або ухвала суду

апеляційної чи касаційної інстанції за наслідками перегляду, постанова Верховного Суду України набирають законної сили з моменту проголошення, а якщо їх було прийнято за наслідками розгляду в письмовому провадженні – через п'ять днів після направлення їх копій особам, які беруть участь у справі.

Щодо другої категорії, то відповідно до ст. 256 КАСУ присудження виплати пенсій, інших періодичних платежів з Державного бюджету України або позабюджетних державних фондів – у межах суми стягнення за один місяць – виконуються негайно. Іншими словами, така постанова набирає чинності до подання апеляції. Суд розглядає заяву про звернення постанови до негайного виконання в триденний строк у судовому засіданні з повідомленням осіб, які беруть участь у справі. Неприбуття у судове засідання осіб, які були належним чином повідомлені, не перешкоджає судовому розгляду. Ухвала суду за результатами розгляду заяви про звернення постанови до негайного виконання набирає законної сили з моменту проголошення, однак її може бути оскаржено в загальному порядку.

Отже, як бачимо, момент виникнення виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні різний і залежить від категорії справи, яка розглядається, і формулювання резулятивної частини рішення суду.

Момент припинення виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні. Якщо момент виникнення цього виду правовідносин різний, то їх припинення є однаковим для усіх категорій справ. Факт виконання може мати дві форми: (1) матеріальну – початок виплати пенсії або виплати її у більшому розмірі тощо; (2) формальну – врахування чи визнання того чи того факту таким, що має юридичне значення і є підставою для підтвердження пенсійної правоздатності особи (підтвердження спеціального чи страхового стажу, факту утриманства, визнання незаконною відмову у проведенні перерахунку пенсії тощо).

Проте, незалежно від форми, виконавчі правовідносини припиняються після задоволення боржником претензій стягувача.

IV.

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

4.1. РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ У ЗАСТОСУВАННІ ПЕНСІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

З проголошення Україною незалежності розпочався новий етап у формуванні та закріпленні соціальних прав громадян. Згідно з Конституцією України 1996 року Україна – суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Окрім проголошення України як соціальної держави, у розділі ІІ Конституції "Права, свободи та обов'язки людини та громадянина" це положення було деталізоване у конкретних статтях. Йдеться про статтю 46, яка визначає: "Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом".

Якщо ця стаття закріплює права та встановлює основні види соціального забезпечення, то ст. 48 Конституції вказує на якісну характеристику соціального захисту: "Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло".

Окремо у Конституції України прописане право на соціальний захист для спеціальної категорії громадян, а саме, у ч. 5 ст. 17 закріплено, що "Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей".

Відомо, що конституційні норми носять загальний, засадничий характер, тому для конкретизації та реалізації їхніх положень необхідне прийняття низки нормативно-правових актів. Конституція України стала відправною точкою у формуванні блоку соціального законодавства. Нове

соціальне законодавство України вибудуване на засадах соціального страхування, що було визначено Законом України про "Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування"[1] від 14.01.1998 р. №16 та Законом України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії"[2] від 05.10.2000 р. № 2017. Законом від 14.01.1998 р. № 16 було сформульовано, що: "Загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом (роботодавцем), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом". Це базові закони, на основі яких сформувалося соціальне законодавство, яке можна поділити на кілька груп:

1) соціальне страхування на випадок безробіття (Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття"[3] від 02.03.2000 р. № 1533);

2) соціальне страхування на випадок тимчасової втрати працездатності (Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням"[4] від 18.01.2001 р. №2240);

3) соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання (Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності"[5] від 23.09.1999 р. № 1105);

---

[1] Закон України "Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 14.01.1998 р. №16. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/16/98-вр

[2] Закон України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" від 05.10.2000 р. № 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2017-14

[3] Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" від 02.03.2000 р. № 1533. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1533-14

[4] Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням" від 18.01.2001 р. № 2240. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2240-14

[5] Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили

4) законодавство, що визначає пенсійне забезпечення (закони України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"[1] від 09.07.2003 р. №1058, "Про недержавне пенсійне забезпечення"[2] від 09.07.2003 р. №1058);

5) нормативно-правові акти, що визначають надання соціальної допомоги (закони України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування"[3] від 13.01.2005 р. № 2342, "Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей"[4] від 02.06.2005 р. № 2623, "Про державну допомогу сім'ям з дітьми"[5] від 21.11.1992 р. №2811, "Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам"[6] від 16.11.2000 р. № 2109, "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям"[7] від 01.06.2000 р. № 1768, "Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам"[8] від 18.05.2004 р. № 1727);

6) соціальні послуги (Закон України "Про соціальні послуги"[9] від 19.06.2003 р. № 966);

втрату працездатності" від 23.09.1999 р. № 1105. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1105-14

[1] Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р. № 1058. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1058-15

[2] Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 09.07.2003 р. № 1058. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-15

[3] Закон України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" від 13.01.2005 р. № 23427 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2342-15

[4] Закону України "Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей" від 02.06.2005 р. № 2623. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2623-15

[5] Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" від 21.11.1992 р. № 2811. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2811-12

[6] Закон України "Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам" від 16.11.2000 р. № 2109. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2109-14

[7] Закон України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям" від 01.06.2000 р. № 1768. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1768-14

[8] Закон України "Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам" від 18.05.2004 р. № 1727. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1727-15

[9] Закон України "Про соціальні послуги" від 19.06.2003 р. № 966. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-15

7) соціальний захист окремих категорій громадян (закони України "Про жертви нацистських переслідувань"[1] від 23.03.2000 р. № 1584, "Про соціальний захист дітей війни"[2] від 18.11.2004 р. №2195).

Звичайно, наведена класифікація не включила цілу низку інших законів і підзаконних актів, але їх достатньо, щоб побачити настільки норми Конституції України про право на соціальний захист знайшли своє відображення у законах України. Таким чином, можна дійти висновку, що закріплення в Конституції України права на соціальний захист має великий вплив на розвиток соціального законодавства. Фактично норми Конституції стали орієнтиром для створення соціально-забезпечувальної законодавчої бази. Сьогодні головне завдання Української Держави полягає у наповненні цього законодавства якісним змістом та високими соціальними стандартами: як національними, так і міжнародними.

Закріплення того чи того права в законі ще не є гарантією його втілення в житті. Реалізація ж права відбувається за допомогою правовідносин, які не завжди характеризуються своєю ефективністю та злагодженістю. Залишається актуальною думка В.П. Галаганова, що застосування права відбувається в правовідносинах, оскільки саме тут міра поведінки, що передбачена нормою, персоніфікується і втілюється в конкретних правах і обов'язках сторін правовідносин[3]. Отже, через правозастосування можна побачити ефективність пенсійного законодавства.

Важливу роль у гарантуванні дотримання норм Конституції загалом та соціальних прав зокрема є Конституційний Суд України, що, згідно з ст. 1 Закону України "Про Конституційний Суд України"[4] від 16.10.1996 р. № 422, є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, завданням якого, відповідно до ст. 2 цього ж Закону, є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України. Тобто, Конституційний Суд України є органом, який не допускає звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинного законодавства, зокрема і постанов Кабінету Міністрів України. Загалом за всю свою діяльність, починаючи з 18 жовтня 1996 року, Конституційний

---

[1] Закон України "Про жертви нацистських переслідувань" від 23.03.2000 р. № 1584. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1584-14

[2] Закон України "Про соціальний захист дітей війни" від 18.11.2004 № 2195 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2195-15

[3] *Галаганов В.П.* Правоприменительная деятельность в сфере пенсионного обеспечения: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *В.П. Галаганов*. – М., 1988. – С. 7.

[4] Закон України "Про Конституційний Суд України" від 16.10.1996 р. № 422. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/422/96-вр

Суд України прийняв 18 рішень, які у тій чи тій мірі стосувалися права на соціальний захист. Ці рішення можна класифікувати за предметом спору, а саме: щодо відповідності Конституції положень законів України про бюджет – 6 рішень; про соціальний захист спеціальних категорій громадян (державні службовці, працівники органів внутрішніх спав, прокуратури, військовослужбовці тощо) – 5 рішень; щодо соціального захисту суддів – 4 рішення; щодо питань про нещасні випадки на виробництві та професійні захворювання – 2 рішення; та інші питання: щодо тимчасової непрацездатності – 1 справа, щодо судової підвідомчості соціальних справ – 1 справа, щодо виплати пенсії особам, які постійно проживають за кордоном, – 1 справа.

Погоджуємося з позицією професора О.М. Ярошенка, що юрисдикційна природа Конституційного Суду України не підлягає сумніву. Він виходить за межі формального тлумачення і застосування фундаментальних норм, розвиваючи конституційно-правову доктрину, законодавство, пропонуючи власне розуміння тих чи тих положень Основного Закону[1].

Основна кількість рішень Конституційного Суду України була присвячена конституційності нормам Законів про бюджет. Йдеться про те, що в умовах перманентного дефіциту бюджету держава намагається ухилитися від виконання окремих конституційних соціальних гарантій.

До рішень Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України положень про державний бюджет із соціальних питань можна віднести такі:

1) щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про Державний бюджет України на 2001 рік"[2] (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002;

2) щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про Державний бюджет України на 2004 рік"[3] (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) від 1.12.2004 р. № 20-рп/2004;

3) щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про Державний бюджет України на 2007 рік"[4] (справа про соціальні гарантії громадян) від 9.07.2007 р. № 6-рп/2007;

---

[1] *Ярошенко О.М.* Теоретичні та практичні проблеми джерел трудового права України: моногр. / *О.М. Ярошенко*. – Харків: СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006 – С. 228.

[2] Рішення Конституційного Суду України від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02

[3] Рішення Конституційного Суду України від 1.12.2004 р. № 20-рп/2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-04

[4] Рішення Конституційного Суду України від 9.07.2007 р. № 6-рп/2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07

4) щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про Державний бюджет України на 2008 рік"[1] (справа щодо предмету та змісту закону про Державний бюджет України) від 22.05.2008 р. № 10-рп/2008.

Таким чином, можна визначити значний вплив конституційної юстиції на розвиток соціально-забезпечувального загалом та пенсійно-забезпечувального законодавства зокрема, про що вже йшлося у науковій періодиці[2].

П.М. Рабінович та І.М. Панькевич, досліджуючи питання про межі захисту соціальних прав людини Конституційним Судом України, вказують, що в загальній теорії прав людини виокремлюють, зазвичай, такі варіанти вирішення питання про можливості правообмеження:

1) принципову допустимість звуження змісту та обсягу таких прав і свобод під час прийняття нових законів або внесенні змін до чинних законів;

2) недопустимість звуження змісту та обсягу існуючих (зокрема соціальних) прав і свобод людини та громадянина під час прийняття нових законів або внесенні змін до чинних законів;

3) виключну – строкову (тимчасову) допустимість звуження змісту та обсягу таких прав і свобод[3].

Аналізуючи викладену позицію, С.О. Верланов вказує, що Конституційний Суд України у своїй діяльності вдається і до другого, і до третього варіантів правообмеження. Втім, стосовно такої практики можна вказати й на декілька дискусійних моментів. Так, першим – принциповим – питанням, на яке має відповісти КСУ при розгляді правообмеження – це які конституційні принципи та норми уможливлюють обмеження певного права та до якої межі? Стосовно цього питання доцільно звернути увагу на таке. Згідно зі ст. 21 Конституції України права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, а відповідно до ст. 22 права і свободи не є вичерпними, гарантуються і не можуть бути скасовані. Під час прийняття нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод (зокрема і в галузі соціальних прав людини).

---

[1] Рішення Конституційного Суду України від 22.05.2008 р. № 10-рп/2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08

[2] *Шумило М.М.* Конституційна юстиція і соціальний захист: становлення та тенденції розвитку / *М.М. Шумило* // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 7 (липень), – С. 65–72.

[3] Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти) / *П.М. Рабінович, І.М. Панькевич*. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва і місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія І. Дослідження і реферати / ред. кол.: П.М. Рабінович (гол. ред.) [та ін.] – Л., 2001. – Вип. 3. – 108 с.

Водночас у ст. 64 Основного Закону передбачено, що конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені ст. 24, 25, 27–29, 40, 47, 51, 52, 55–63 Конституції.

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються права і свободи людини та громадянина, гарантії цих прав і свобод. Відповідно до ч. 1 ст. 157 Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина.

Права і свободи людини та громадянина за рівнем (засобом) їх закріплення можна розподілити на ті, що визначені: 1) Конституцією України; 2) чинними міжнародними договорами, згода на обов´язковість яких надана Верховною Радою України; 3) законами України.

Однак, незважаючи на всю нібито однозначність у можливостях для правообмеження, які випливають із наведеного, це питання потребує глибокого загальнотеоретичного аналізу з погляду на тлумачення та застосування КСУ ст. 22 Конституції.

С.О. Верланов також вказує на те, що у п. 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання), у якому Суд розтлумачив принцип недопустимості звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод людини, було подано визначення ряду конституційних понять. Так, зміст прав і свобод людини – це умови і засоби, які визначають матеріальні та духовні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Звуження змісту прав і свобод означає зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права. Обсяг прав людини – це кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність та ступінь прояву, виражені в певних одиницях виміру. Звуження обсягу прав і свобод – це зменшення кола суб´єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики[1]. Така позиція є прийнятною і важливою при аналізі конкретних рішень Конституційного Суду України.

[1] *Верланов С.* Соціальні права людини і громадянина у практиці Конституційного Суду України: межі захисту / *С. Верланов* // Право України. – 2010. – № 2. – С. 108–113.

Основним висновком Конституційного Суду України було те, що Закон про Держбюджет встановлює тільки доходи та видатки держави на загальносуспільні потреби, а тому Закон про Держбюджет не може скасовувати чи змінювати обсяг прав і обов'язків, пільг, компенсацій і гарантій, передбачених іншими законами України. У зв'язку з цим зупинення Законом про Державний бюджет України дії інших законів України щодо надання пільг, компенсацій і гарантій, внесення змін до інших законів України, встановлення іншого (додаткового) правового регулювання відносин, ніж передбачено законами України, не відповідає ст. 1, 3, ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 8, ч. 2 ст. 19, ст. 21 – 22, п. 1 ч. 2 ст. 92, чч. 1–3 ст. 95 Конституції України.

Як видно з вищевикладеного, уряд, готуючи проекти законів про державний бюджет, у зв'язку з економічною кризою чи високим дефіцитом самого бюджету, неодноразово намагався звузити зміст і обсяг соціальних прав, які гарантуються громадянам Конституцією України. Конституційний Суд України завжди реагував на такі спроби інших гілок влади негативно і скасовував такі норми законів. Отже, можна зробити висновок, що Суд був на сторожі законних прав та інтересів громадян.

Крім цього, Конституційний Суд України неодноразово вказував на неконституційність діяльності парламенту, який бюджетом на поточний рік зупиняє дію положень законодавчих актів у частині надання соціальних виплат та забезпечення соціальних гарантій. Суд зазначав, що відміна або призупинення положень соціально-забезпечувального законодавства є неконституційним, і норми, якими запроваджуються призупинення, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України свого рішення.

Якщо проаналізовані рішення Конституційного Суду України завжди обмежували виконавчу та законодавчу влади у їхньому намаганні не виконувати державі соціальні гарантії, то останнє рішення Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 4 розділу VII "Прикінцеві положення" Закону України "Про Державний бюджет України на 2011 рік"[1] від 26.12.2011 р. №20-рп/2011 мало протилежний характер. Причиною відходу Конституційного Суду України від своїх попередніх принципів стала економічна криза, хоча у попередні роки вона також була причиною такої антиконституційної діяльності Верховної Ради України. Держбюджетом на 2011 рік Парламент дозволив Кабінету Міністрів України самостійно встановлювати або зменшувати розмір соціальних виплат.

Конституційний Суд України, вирішуючи питання обмеження соціальних прав, що передбачені Конституцією, у мотивувальній частині,

[1] Рішення Конституційного Суду України від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11

посилаючись на положення актів міжнародного права, вказує, що згідно зі ст. 22 Загальної декларації прав людини розміри соціальних виплат і допомоги встановлюються з урахуванням фінансових можливостей держави. Більше того, наводить практику Європейського суду з прав людини у рішенні від 9 жовтня 1979 року у справі "Ейрі проти Ірландії", у якому йдеться про те, що здійснення соціально-економічних прав людини значною мірою залежить від становища в державах, особливо фінансового. Такі положення поширюються й на питання допустимості зменшення соціальних виплат, про що зазначено в рішенні цього суду у справі "Кйартан Асмундсон проти Ісландії" від 12 жовтня 2004 року. Крім цього, Суд робить висновок, що одним із визначальних елементів у регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері є дотримання принципу пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави, а також гарантування права кожного на достатній життєвий рівень.

Таким чином, передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їхнього фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім того, такі заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України, що згідно з ч. 1 ст. 17 Конституції України є найважливішою функцією держави.

На дискусійності такого рішення з позиції доктрини конституційного права наголошує і український науковець, суддя Європейського суду з прав людини (2009–2012), а з березня 2014 р. – суддя Конституційного Суду України професор С.В. Шевчук. На думку вченого, дуже ризикованою є спроба поставити соціально-економічні права, які отримали найвище закріплення на рівні Конституції України та відповідні конституційні гарантії, у пряму залежність від наявності фінансового ресурсу держави та рішень виконавчої влади, оскільки така залежність може дуже швидко перетворити їх на фікцію, і наступним логічним кроком може бути їх вилучення з тексту Конституції України. З іншого боку, конституційні гарантії соціально-економічних прав можуть унеможливити проведення соціальної політики держави, особливо в умовах економічної кризи[1].

Великого резонансу та суперечливих оцінок набуло Рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення окремих положень Конституції України, Бюджетного кодексу України, Кодексу

[1] *Шевчук С.* Конституційний захист соціальних виплат як права власності: порівняльно-правовий аналіз / *С. Шевчук* // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 2/2012. – С. 216–233.

адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України[1] від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012. У конституційному рішенні положення ст. 1, ч. 1, 3 ст. 95 Конституції України у системному зв'язку з положеннями ст. 3, ч. 1 ст. 17, ч. 3 ст. 22, 46, 48 Основного Закону України треба розуміти так, що однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України, виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України. При цьому рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомоги – принципам пропорційності та справедливості.

Крім цього, Суд вказав, що повноваження Кабінету Міністрів України щодо розробки проекту закону про Державний бюджет України та забезпечення виконання відповідного закону пов'язані з його функціями, зокрема щодо реалізації політики у сфері соціального захисту та в інших сферах. Кабінет Міністрів України регулює порядок та розміри соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до Конституції та законів України.

Більше того, Суд зазначив, що суди під час вирішення справ про соціальний захист громадян керуються, зокрема, принципом законності. Цей принцип передбачає застосування судами законів України, а також нормативно-правових актів відповідних органів державної влади, виданих на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, зокрема нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, виданих у межах його компетенції, на основі і на виконання Бюджетного кодексу України, закону про Державний бюджет України на відповідний рік та інших законів України.

Отже, Парламент прийняв, а Конституційний Суд України визнав такими, що відповідають положенням Конституції України положення, які обмежують, призупиняють дії окремих положень законодавства, що гарантують право на соціальне забезпечення, яке визначене Основним Законом держави. Крім цього, Конституційний Суд дозволив Кабінету Міністрів України своїми постановами змінювати ті чи ті розміри соціальних виплат, що передбачені законом про бюджет, тим самим нівелюючи загальні правила щодо юридичної сили нормативно-правових актів, за яким закон має вищу юридичну силу, ніж постанова Кабінету Міністрів України.

[1] Рішення Конституційного Суду України від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12

Таке рішення Конституційного Суду України не було ухвалене одноголосно, частина суддів виклали свої застереження щодо такої правової позиції Конституційного Суду України в окремих думках. Так, судді В.І. Шишкін, П.Б. Стецюк, Д.Д. Лилак, М.А. Маркуш сходяться у тому, що аналізоване рішення має ряд суперечностей.

Цікавим, на нашу думку, є позиція судді В.І. Шишкіна. По-перше, такими "новаціями" спотворено концептуальне спрямування і суть приписів ст. 3 Конституції України щодо зобов'язань держави перед людиною як найвищої соціальної цінності, а не навпаки – людини перед державними органами.

По-друге, таке твердження потребує як мінімум розкриття такої багатоаспектної тези, як "фінансові можливості" на міжгалузевому науковому рівні, а не лише правового аналізу, що, у свою чергу, обумовлює різноманітність у її трактуванні, зокрема поза сферою права і повноваженнями Конституційного Суду України.

По-третє, не менш критичні зауваження викликають положення резолютивної частини рішення щодо юридичної сили підзаконних актів. Таке тлумачення вносить розбалансування в сталу судову практику, яка з прийняттям у 1996 році Конституції України ґрунтувалась на чіткому уявленні про верховенство конституційних приписів. Крім того, Конституційний Суд України фактично вивів статус Кабінету Міністрів України на рівень законодавчого органу, зобов'язавши суди загальної юрисдикції під час розгляду соціальних справ застосовувати безпосередньо положення підзаконних актів, не зважаючи на закон.

О.В. Тищенко констатує, що такі зміни не звужують зміст та обсяг існуючих прав і свобод, а лише змінюють механізм нарахування виплат, їх розмір, що базується на принципі пропорційності і справедливості[1].

Однак прийняте рішення є обов'язковим до виконання на території України, остаточним і не може бути оскаржене. Хоча, на нашу думку, таке рішення завдало значної шкоди системі захисту прав людини загалом та реалізацією державою своїх зобов'язань у частині права на соціальний захист зокрема.

Заслуговує на увагу позиція професора В.Г. Ротаня, що при застосуванні ч. 3 ст. 22 Конституції України треба враховувати різницю між громадянськими і політичними правами, з одного боку, та економічними, соціальними і культурними правами, з іншого. Стосовно першої групи прав ч. 3 ст. 22 Конституції має застосовуватися в основному (звичайно, з урахуванням принципу верховентсва права). Права соціальні, економічні та культурні за логікою речей періодично можуть звужуватися і

[1] *Тищенко О.В.* Право соціального забезпечення України: теоретичні та практичні проблеми формування і розвитку галузі: моногр. / *О.В. Тищенко*. – К.: Прінт Сервіс, 2014. – С. 151.

за змістом, і за обсягом, а невідповідність нормативно-правових актів, зокрема і Конституції України, стану суспільних відносин, реальності не може бути усунена за рахунок суто формальних правових заходів, особливо якщо здійснення цих заходів потребує значних фінансових ресурсів. Наприклад, скасування прав соціального, економічного і культурного змісту певної категорії громадян назавжди чи на певний час – обмеження таких прав є неминучим. По-перше, в міру покращення умов праці, підвищення добробуту та рівня медичного обслуговування населення закономірним буде збільшення віку, досягнення якого дає право на пенсію. Про таку закономірність свідчить досвід країн Західної Європи. Збільшення такого віку є звуженням змісту існуючого права на пенсію, тобто буде суперечити ч. 3 ст. 22 Конституції. Формально-юридично це є неможливим навіть шляхом внесення змін до Конституції, бо у ч. 1 ст. 157 Конституції зазначено: "Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина". По-друге, економіка будь-якої країни не може розвиватися суто поступально. Для розвитку економіки характерна циклічність. У період економічного підйому розумно законодавчими актами підвищувати розміри і заробітної плати, і соціальних виплат. У період економічного спаду справедливо і розумно передбачати зменшення розміру цих виплат. В.Г. Ротань робить загальний висновок, якщо ст. 22 Конституції застосовувати без врахування принципу верховенства права (засад справедливості та розумності, що входять до змісту цього принципу), то підвищення розмірів заробітної плати та соціальних виплат буде визнаватися конституційним, а зменшення їхніх розмірів, обумовлене відсутністю достатніх ресурсів, буде кваліфікуватися як таке, що суперечить Конституції[1].

Порушені питання відображені також у монографічному дослідженні С.М. Синук. Вчена звертає увагу на проблему так званих, тимчасових призупинень соціальних виплат і зазначає, що, за умови дотримання необхідних умов, види соціально-забезпечувального надання можуть бути скасовані, їх виплата – зупинена, а розмір – змінений. Водночас недопустимим є довільне скасування, зупинення соціальних виплат, зміни порядку визначення їхнього розміру та призначення. Приймаючи рішення про скасування соціально-забезпечувального надання, законодавець повинен: (1) завчасно ухвалити закони про вищезазначені зміни; (2) визначити чіткі терміни набуття ними чинності; (3) забезпечити належне та доступне інформування соціально-правоможних осіб

[1] Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумач. правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / *В.Г. Ротань, І.Л. Самсін, А.Г. Ярема* [та ін.]; відп. ред., кер. авт. кол. *В.Г. Ротань.* – Х.: Право, 2013. – С. 581.

про ухвалені зміни; (4) на законодавчому рівні чітко визначити види соціально-забезпечувального надання та суб'єктів, на яких поширюються зміни[1]. Загалом такий підхід С.М. Синчук є достатньо обґрунтованим і з ним варто погодитися.

Заслуговує на увагу позиція С.О. Сільченка, який вказує, що, не дивлячись на винятковий статус рішень Конституційного Суду, все ж таки існує можливість забезпечити державою соціально-економічні права громадянина. Вона пов'язана з можливістю застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також юрисдикцією Європейського суду з прав людини за всіма питаннями щодо тлумачення і застосування Конвенції.

Вчений наводить рішення Європейського суду у справі "Паксас проти Литви", де заявник – колишній президент держави – оскаржив рішення Конституційного Суду Литви, у якому певним чином тлумачилась національна Конституція. Висновки Конституційного Суду стали перепоною у реалізації заявником його "конвенційних" прав. У результаті Європейський суд з прав людини визнав наявність порушення права на вільні вибори, що захищені ст. 3 Першого протоколу до Конвенції, з боку Литви. Таким чином, робить висновок науковець, навіть результати діяльності вищого органу конституційної юрисдикції держави – члена Ради Європи можуть стати предметом аналізу і перевірки Європейським судом з прав людини[2].

Іншим рішенням щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про внесення змін до ст. 43 Закону України "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб" та про офіційне тлумачення положень частини третьої ст. 43, ст. 51, 55, частини третьої ст. 63 Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб"[3] (справа про перерахунок пенсій військовослужбовців) від 14.06.2007 р. № 3-рп/2007 Конституційний Суд України став на захисті та гарантуванні соціальних прав цієї категорії осіб. Цим рішенням Конституційний Суд України встановив, що положення Закону України "Про внесення змін до ст. 43 Закону України "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців,

---

[1] *Синчук С.М.* Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: моногр. / *С.М. Синчук*. – Л.: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 205–208.

[2] *Сильченко С.А.* Правовые позиции Конституционного Суда Украины как ориентиры нормативно-правового регулирования социально-обеспечительных отношений / *С.А. Сильченко* / Сочетание государственного и договорного регулирования в сфере наесного труда и социального обеспечения: матер. VIII Междунар. науч.-практ. конф. – М.: Проспект, 2012. – С. 602–605.

[3] Рішення Конституційного Суду України від 14.06.2007 р. № 3-рп/2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-07

осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб" відповідають Конституції України (є конституційними). У рішенні зазначається: "Встановити, що особи, яким раніше призначено пенсії, відповідно до цього Закону мають право на перерахунок пенсій та виплату 50 відсотків перерахованої пенсії з 1 січня 2005 року, а з 1 січня 2006 року – 100 відсотків перерахованої пенсії".

Своїм Рішенням Конституційний Суд України щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 10 постанови Кабінету Міністрів України "Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян"[1] від 8.09.2009 р. № 19-рп/2009 визнав п. 10 постанови Кабінету Міністрів України – неконституційним, тобто таким, що суперечить Конституції. У п. 10 йшлося, що максимальний розмір пенсій (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, сум індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством), призначених (перерахованих) відповідно до законів, що визначають спеціальне пенсійне забезпечення, не може перевищувати 12 мінімальних розмірів пенсії за віком, встановленої згідно з Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", а пенсії, призначеної (перерахованої) відповідно до Закону України "Про прокуратуру" (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат, встановлених законодавством), – 10 тис. гривень на місяць.

Рішенням щодо офіційного тлумачення положення частини тринадцятої ст. 37 Закону України "Про державну службу" в системному зв'язку з положеннями п. 2 частини першої, другої ст. 40 Кодексу законів про працю України, ст. 21 Закону України "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні"[2] від 26.11.2013 р. № ll-рп/2013 було підтверджено право державного службовця на одноразову грошову допомогу в разі виходу останнього на пенсію до досягнення пенсійного віку.

Окремо потрібно виділити Рішення Конституційного Суду України щодо соціального захисту самих суддів. Серед цих рішень такі: а) щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та офіційного тлумачення положення частини третьої ст. 11 Закону

[1] Рішення Конституційного Суду України від 8.09.2009 р. № 19-рп/2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-09

[2] Рішення Конституційного Суду України від 26.11.2013 р. № ll-рп/2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=227660

України "Про статус суддів"[1] (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005; б) щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про Державний бюджет України на 2011 рік"[2] від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011; в) щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи", ст. 138 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" (справа щодо змін умов виплати пенсій і щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці)[3] від 3.06.2013 р. № 3-рп/2013 та інші рішення, які аналізувалися вище за 2001, 2004, 2008 та 2012 роки. Основними питаннями, які піднімалися у зазначених рішеннях, було збереження наявних прав на соціальний захист суддів та недопущення у майбутньому їх звуження. Аналізуючи розгляд справи стосовно обмеження розмірів і зміни інших умов виплат пенсій та щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці, О.І. Кульчицька резюмує, що рішення Конституційного Суду України є вирішальним у визначенні, чи визнаються в Україні передбачені законами соціальні права як зобов'язання, які держава повинна виконувати, чи їх необхідно розглядати з позиції принципу пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави[4].

Абсолютно справедливим є Рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 частини 1 ст. 49, другого речення ст. 51 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"[5] від 7.10.2009 р. № 25-рп/2009. У конституційному поданні порушене питання про визнання неконституційними окремих положень Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" щодо припинення виплати пенсії пенсіонерам на час постійного проживання за кордоном у разі, якщо Україна не уклала з відповідною державою міжнародний

[1] Рішення Конституційного Суду України від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05

[2] Рішення Конституційного Суду України від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11

[3] Рішення Конституційного Суду України від 3.06.2013 р. № 3-рп/2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-13

[4] *Кульчицька О.І.* До питання підвищення пенсійного віку в Україні / *О.І. Кульчицька* / Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми: тези доп. та наук. повідом. учасн. VI Міжнар. наук.-прак. конфер. / за ред. *В.В. Жернакова*. – Харків, 2012. – С. 412–414.

[5] Рішення Конституційного Суду України від 7.10.2009 р. № 25-рп/2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09

договір з питань пенсійного забезпечення і якщо згода на обов'язковість такого міжнародного договору не надана Верховною Радою України.

У цьому випадку Суд вказав, що оспорюваними нормами Закону конституційне право на соціальний захист поставлене в залежність від факту укладення Україною з відповідною державою міжнародного договору з питань пенсійного забезпечення. Таким чином держава, всупереч конституційним гарантіям соціального захисту для всіх осіб, що мають право на отримання пенсії у старості, на законодавчому рівні позбавила цього права пенсіонерів у тих випадках, коли вони обрали постійним місцем проживання країну, з якою не укладено відповідного договору. Виходячи із правової, соціальної природи пенсій право громадянина на одержання призначеної йому пенсії не може пов'язуватися з такою умовою, як постійне проживання в Україні; держава відповідно до конституційних принципів зобов'язана гарантувати це право незалежно від того, де проживає особа, якій призначена пенсія, – в Україні чи за її межами.

З наведених підстав положення Закону щодо припинення виплати пенсії пенсіонерам на час постійного проживання (перебування) за кордоном у разі, якщо Україна не уклала з відповідною державою міжнародний договір, суперечать приписам Конституції України стосовно утвердження і забезпечення прав і свобод людини, неприпустимості обмеження конституційних прав і свобод, рівності конституційних прав громадян незалежно від місця проживання, гарантування піклування та захисту громадянам України, які перебувають за її межами, права на соціальний захист у старості. Таким чином, Конституційним Судом України визнано такими, що не відповідають Конституції України, відповідні положення як такі, що порушують конституційне право на соціальний захист. Це Рішення до сьогодні не виконується, хоча на таку позицію Конституційного Суду вказано п. 2 Інформаційного листа Вищого адміністративного суду України[1] від 18.02.2014 № 212/11/14-14, який передбачає, що із 7 жовтня 2009 року виплата пенсії громадянам, які виїхали на постійне місце проживання за кордон, регулюється нормами Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", з урахуванням Рішення Конституційного Суду України від 7 жовтня 2009 року № 25-рп/2009.

Свою позицію з порушеного питання висловила і С.М. Сичук, а саме, що навіть цитований вище Інформаційний лист ВАС України не вирішує проблеми. Вчена зазначає, що законодавство України так і не встановило процедури виплати пенсії особі, яка проживає за кордоном за відсутності

[1] Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України від 18.02.2014 р. № 212/11/14-14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/sudovapraktika/inf_list/18_02_2014N212_11_14_14/

необхідного міжнародного договору, та й лист не є обов'язковим для застосування соціально-забезпечувальними суб'єктами. С.М. Синчук вказує на спроби законодавчого врегулювання цього питання і формулює власні пропозиції щодо вдосконалення пенсійного законодавства. Так, пропонується законодавчо визначити, що виплата пенсійного забезпечення не припиняється, а продовжується і здійснюється шляхом: (1) переказу на зазначений соціальним одержувачем банківський рахунок у країні переселення; (2) використання міжнародних платіжних систем; (3) міжнародного поштового переказу. Крім цього, доцільним є вивчення обов'язку соціально-правоможної особи надати Пенсійному фонду України докази того, що вона не отримує пенсії у країні постійного проживання згідно із національним законодавством після шести місяців перебування у ній[1]. Таку ж думку обстоює у монографічному дослідженні О.В. Тищенко, яка бачить вирішення аналізованої проблеми у внесенні змін до чинного пенсійного законодавства[2].

Очевидно, що така дискримінаційна норма через неуважність авторів Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", буде перенесена в сучасне українське законодавство з радянського. Саме в такий спосіб Радянська держава "карала" тих осіб, які емігрували з СРСР.

Схоже рішення свого часу було прийняте Конституційним Судом Російської Федерації від 15.06.1998 р. № 18-П щодо перевірки конституційності низки положень Закону РФ від 02.07.1993 р. "Про виплату пенсій громадянам, які виїжджають на постійне місце проживання за межі РФ". З цього приводу потрібно погодитися з М.Ю. Фьодоровою, що порядок, який встановлюється законодавством щодо реалізації громадянами права на отримання трудової пенсії, не повинен перешкоджати їм у здійсненні інших, гарантованих Конституцією РФ, прав і свобод, зокрема права кожного на вибір місця перебування і проживання, права вільно виїжджати за межі РФ. Реалізація громадянином цих конституційних прав, що належать до загальновизнаних прав, не може слугувати підставою для обмеження його конституційного права на пенсійне забезпечення[3].

Проблема реалізації рішень Конституційного Суду України була порушена в наукових дослідженнях у сфері соціального забезпечення. Професор Т.К. Міронова говорить про те, що Конституційний Суд

---

[1] *Синчук С.М.* Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти. – Цит. праця. – С. 213–214, 350.

[2] *Тищенко О.В.* – Цит. праця. – С. 166–171, 314.

[3] *Федорова М.Ю.* Защита социальных прав граждан органами конституционной юстиции постсоветских государств (на примере Российской Федерации и Украины) / *М.Ю. Федорова* / Теоретичні та практичні проблеми реалізації прав людини у сфері праці і соціального забезпечення: тези допов. та наук. повід. учас. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. *В.В. Жернакова*. – Харків: Кроссроуд, 2010. – С. 441–448.

необхідно наділити правом законодавчої ініціативи[1]. Логічною таку ідею визнає і професор Ю.В. Васильєва[2].

Серед українських вчених, хто детально вивчив проблему реалізації рішень Конституційного Суду України у соціальній сфері є І.М. Ласько. Дослідниця також зазначає, що необхідно надати Конституційному Суду України права законодавчої ініціативи, але лише в частині вдосконалення правових норм, які були предметом розгляду Суду. Буквально це означає, що у випадку визнання Конституційним Судом України неконституційності окремих положень щодо реалізації особами їх прав, він повинен відразу звертатися до органів державної влади щодо усунення прогалин, які виникають у правовому регулюванні внаслідок ухвалення такого рішення Конституційним Судом України.

Найменш затратним та найбільш ефективним способом регулювання прогалин, на думку науковця, може бути надання Конституційному Суду України повноваження заповнювати прогалини. Конституційний Суд України, розглядаючи питання конституційності нормативно-правових актів (або окремих положень) та приймаючи рішення про їх неконституційність, повинен звернути увагу на те, чи не має прогалини у цьому випадку, через яку конституційні права не можуть бути реалізованими. Наприклад, як у випадку, коли було скасовано положення, яким припинялась виплата пенсії особам, які виїжджають за кордон, особи так і не можуть отримати їх, оскільки відсутній механізм перерахунку та виплати цих пенсій. Надання Конституційному Суду України поряд із правом визнавати положення неконституційними також права вказувати у своїх рішеннях механізм їх реалізації, забезпечить виконання положень Конституції України[3]. У своєму авторефераті вчена висловила пропозицію про надання Конституційному Суду права законодавчої ініціативи щодо врегулювання відносин, що були предметом розгляду цього суду[4]. Наведена позиція авторки є слушною і заслуговує на підтримку, оскільки, як показує практика, парламент або ігнорує рішення Конституційному Суду України, або ж виконує їх із значним запізненням.

Одне із ключових рішень Конституційного Суду України стосується відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону

---

[1] *Миронова Т.К.* Реализация решений Конституционного Суда по вопросам обязательного пенсионного страхования / *Т.К. Миронова* // Российская юстиция. – 2008. – № 1. – С. 9–11.

[2] *Васильева Ю.В.* Кодификация российского законодательства о социальном обеспечении: монограф. / *Ю.В. Васильева*. Перм. гос. ун-т. – Пермь, 2009. – С. 139.

[3] *Ласько І.М.* Про виконання рішень Конституційного Суду України про визнання нормативно-правового акту у сфері соціального забезпечення неконституційним / *І.М. Ласько* // Судова апеляція. – № 2. – 2013. – С. 6–14.

[4] *Ласько І.М.* Система джерел права соціального забезпечення: автореф. ... дис. канд. юрид. наук 12.00.05 / *І.М. Лусько.* – К., 2015. – С. 8.

України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами"[1] від 9.09.2010 р. № 19-рп/2010. Суть рішення полягає в тому, що з моменту створення системи адміністративних судів (публічно-правові спори) та з набранням 1 вересня 2005 року чинності Кодексу адміністративного судочинства України всі публічно-правові спори, у яких хоча б однією зі сторін є суб'єкт владних повноважень, віднесені до підсудності адміністративних судів. Такий обсяг предметної підсудності містив і правові спори, пов'язані із соціальними виплатами, якщо відповідачем у справі був будь-який із вказаних органів чи посадовців – суб'єкт владних повноважень.

Законом України від 25 грудня 2008 року № 808–VI до Кодексу адміністративного судочинства України внесені зміни, за якими спори, пов'язані із соціальними виплатами, на підставі нового пункту 3 частини 1 ст. 18 цього Кодексу почали розглядати за підсудністю суди в порядку адміністративного судочинства. Натомість парламент, всупереч логіці прийняв Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами"[2] від 18.02.2010 р. № 1691, за яким справи про спори з приводу призначення, обчислення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням та інших соціальних виплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг, речового майна, пайків або грошової компенсації замість них мали б розглядатися у порядку цивільного судочинства. Своїм Рішенням Конституційний Суд України визнав зміни щодо підсудності соціальних справ цивільному судочинству неконституційними і повернув їх розгляд до адміністративної юстиції.

Про підсудність адміністративним судам справ із питань соціального захисту йдеться також і в постанові Пленуму Вищого адміністративного суду України "Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів"[3] від 20.05.2013 р. № 8.

Як уже зазначалося вище, Конституційний Суд України все частіше у своїх рішеннях посилається на правову позицію Європейського суду з

[1] Рішення Конституційного Суду України від 9.09.2010 р. № 19-рп/2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-10

[2] Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами" від 18.02.2010 р. № 1691. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1691-17

[3] Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України "Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів" від 20.05.2013 р. № 8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008760-13

прав людини. Вбачаємо у цьому позитивний сигнал до гармонізації підходів до розуміння права Конституційним Судом України і Європейським судом з прав людини. Така тенденція простежується і в інших європейських країнах. Як зазначає О.В. Соловйов, Федеральний конституційний суд Німеччини чимдалі більш активно впроваджує Конвенцію і правові позиції Суду у власну практику як "допоміжний тлумачний матеріал" під час застосування Основного закону ФРН. При цьому вважається, що оскільки ФРН є правовою державою, то її конституційний суд не може не поділяти цінностей і поглядів Суду, і це дає змогу йому запозичувати правові позиції Суду при тлумаченні Основного закону, навіть і за відсутності у Конвенції рангу акта конституційного права. Проте вчений зазначає, що на сьогодні Конвенція і рішення Суду мають для Конституційного Суду України більшою мірою методологічне, аніж безпосередньо юридичне значення. Зокрема, Конституційний Суд України досить часто звертається до норм Конвенції та правових позицій при розгляді схожого питання, використовуючи їх як додаткові аргументи при перевірці конституційності правових актів України та у правотлумачній діяльності. Таке явище можна вважати виявом поваги суддів Конституційного Суду України до авторитету Європейського суду з прав людини, їх прихильного ставлення до міжнародного права[1].

Цікавим з позицій компаративістики є порівняння конституційної юстиції Литовської Республіки. Доктор соціальних наук юридичного факультету Вільнюського університету Віда Петралайте (*Vida Petrylaite*), досліджуючи питання конституційної юстиції, вказала, що Конституційний Суд Литви здійснює два види проваджень із соціальних питань: по-перше, розглядаючи конкретні справи, Суд дає конституційну оцінку регламентації окремих частин системи соціального захисту (виплат); по-друге, навіть аналізуючи окремі виплати соціального забезпечення Суд розвиває загальне тлумачення основ системи соціального захисту. Вчена виокремлює два принципи, які були предметом розгляду Конституційним Судом Литви. Перший, принцип охорони власності. У 2002 році Суд прийняв рішення, яким встановив, що людина, яка відповідає умовам, що встановлені законом для отримання пенсії за віком, і кому ця пенсія призначена і виплачується, має право на отримання виплати у відповідному грошовому еквіваленті, тобто право на власність. Другим принципом є солідарність. Конституційний Суд Литви дав досить широкий коментар щодо принципу солідарності, і зазначив, що він означає, що працюючі (ті, хто займається активною економічною діяльністю) і ті, хто отримує страхові доходи осіб, сприяють накопиченню коштів

[1] *Соловйов О.* Реалізація і тлумачення Європейської конвенції з прав людини в Україні: до питання про можливості Конституційного Суду України / *О. Соловйов* // Право України. – 2010. – № 6. – С. 167–174.

соціального страхування, створюючи таким чином передумови для перерахунку виплат тим особам, яким передбачені законом виплати повинні перераховуватися з причини досягнення ними пенсійного віку, наявності інвалідності чи інших передбачених законом причин[1].

Отже, можна зробити висновок, що конституційна юстиція розвивається у трьох напрямках у питанні застосування пенсійного законодавства:

1) щодо підтвердження наявності права, тобто його існування в матеріальних нормах пенсійного законодавства (йдеться про право на пенсію в осіб, які виїжджають на постійне місце проживання за кордон);

2) щодо якісного наповнення права, тобто не тільки про наявність права, а його кількісно-якісні показники (йдеться про питання обмеження максимального розміру пенсії);

3) щодо підсудності пенсійних справ, тобто визначення адміністративної підсудності для справ із захисту пенсійних прав (йдеться про те, що питання підсудності не зразу було чітко визначеним у законодавстві, і тільки Конституційний Суд України визначив остаточну підсудність пенсійних спорів).

Однак можна говорити і про деякі негативні тенденції у конституційній юстиції, на них, зокрема, звертає увагу професор права Інституту вищих правових студій Лондонського університету (*The Institute of Advanced Legal Studies (IALS)*) та Школи права університету Західної Австралії (*The Law School of The University of Western Australia*) Теренс Дейнтіс (*Terence Daintith*). Дослідник вказує, що конституційний порядок Італії ускладнює проведення пенсійних реформ та реформ ринку праці, Німеччина зіткнулася з проблемою у зміні системи вступів до університетів, коли існуюча система втратила економічну конкурентноспроможність, а Португалія була змушена змінити Конституцію для проведення модернізації приватизаційних програм[2]. Йдеться про те, що конституційна юстиція не є "священною" і не може існувати поза загальнонаціональним, економічним, соціальним чи іншими контекстами, у якому перебуває країна. Зрештою, судді КСУ також є громадянами країни, які керуються при тлумаченні норм, окрім норм Конституції, власною правовою свідомістю

---

[1] *Петрилайте В.* Влияние судебной практики Конституционного Суда на развитие теории права социального обеспечения / *В. Петрилайте* // Тенденції розвитку науки трудового права і права соціального забезпечення: зб. наук. праць: матер. І Міжнарод. наук.-прак. конф. / за ред. *М.І. Іншина, Н.М. Хуторян, В.І. Щербини* – Київ. – 2013. – С. 568–575.

[2] *Terence Daintith*. The constitutional protection of economic rights / *Daintith Terence* // Oxford University Press and New York University School of Law, 2004, I CON, Vol. 2, Number 1, 2004, P.88 (pp. 56–90). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icon.oxfordjournals.org/content/2/1/56.full.pdf

та культурою, а отже, можуть допускати помилки. Вважаємо за необхідне не абсолютизувати ні КСУ загалом, ні його діяльність зокрема. Оскільки, якщо виходити із формально-юридичного тлумачення положень ст. 22 Конституції, під час прийняття нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод, то в Україні не можна було б провести жодної реформи в жодній сфері. На жаль, ця норма Конституції навіть у наукових колах доведена абсолютною, а її критика визнається антинародною. Такі погляди, як правило, ґрунтуються на емоційній аргументації, нехтуючи об'єктивними законами як економіки, так і права.

4.2. РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ПІД ЧАС РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПЕНСІЮ

11 вересня 1997 року Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію про захист прав людини та основоположних прав[1] від 4.11.1950 року. Конвенція передбачає існування Європейського суду з прав людини (англ. *European Court of Human Rights*, фр. *Cour européenne des droits de l'homme*) – міжнародний судовий орган, юрисдикція якого поширюється на держави-члени Ради Європи, що ратифікували наведену вище Конвенцію, і вирішує всі питання, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, включаючи міждержавні справи і скарги окремих осіб.

Відповідно до інформаційного листа головам апеляційних адміністративних судів[2] Вищого адміністративного суду України від 18.11.2014 р. № 1601/11/10/14-14 Україна є державою-членом Ради Європи, практика Європейського суду з прав людини є однією з основ правозастосування, тому рішення цього Суду застосовуються як джерело права під час вирішення адміністративних спорів.

Цікавим фактом є те, що у Швейцарській Конфедерації Конвенція у період 1974–2000 рр. доповнювала Федеральну конституцію 1874 року, якій бракувало власного переліку гарантій прав людини[3].

Як слушно зазначає Д.М. Супрун, участь України у правовій системі Конвенції та додержання встановлених нею гарантій не тільки сприяє зростанню авторитету України на міжнародній арені, а отже, й процесам інтеграції у європейську спільноту, але й допомагає державі виявити

---

[1] Конвенція про захист прав людини та основоположних права від 4.11.1950 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

[2] Інформаційний лист головам апеляційних адміністративних судів Вищого адміністративного суду України від 18.11.2014 № 1601/11/10/14-14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/sudovapraktika/inf_list/il18_11_2014_1601_11_10_1

[3] *Nay G.* Auswirkungen der EMRK auf die Grundrechtsordnung und die Verfassungsgerichtsbarkeit in der Schweiz / Giusep Nay. – In: Die Europaische Menschenrechtskonvention und die nationale Grundrechtsordnung: Spannungen und gegenseitige Befruchtung / Christoph A. SpenlJ (Hrsg.). – Basel: Europainstitut der Universitat Basel, 2007. – S. 45–47.

деякі суттєві недоліки побудови і функціонування національної правової системи та вдосконалити окремі її сфери. У цьому контексті Суд як міжнародна судова інстанція, юрисдикція якої є обов'язковою, виступає своєрідним каталізатором процесу реформування та вдосконалення внутрішньої правової системи держави, оскільки саме до нього надходять заяви з метою вирішення питань, які не знайшли свого розв'язання на національному рівні, що, у свою чергу, дозволяє йому робити висновки про найболючіші проблеми національної правової системи[1].

Проте, як слушно зазначає О.В. Соловйов, пряма дія в Україні Конвенції як міжнародного договору неможлива через її несамовиконуваний характер. Наприклад, хоч Конвенція й містить матеріальні приписи, теоретично придатні до застосування в Україні, але вони діють і застосовуються лише у специфічних міжнародних правовідносинах, які виникають між Україною та особами, що перебувають під її суверенною юрисдикцією[2].

Реалізація Конвенції та виконання рішень Суду також визначаються Законом України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини"[3] від 23.02.2006 № 3477. Таким чином, можна говорити, що Конвенція і практика Європейського суду з прав людини утворюють конвенційну систему захисту прав людини.

Практика Європейського суду з прав людини має неабиякий вплив на правозастосування в Україні на різноманітних рівнях. Перш за все – це, звісно, можливість звернутися громадянам України у разі використання усіх національних процедур для захисту порушеного права. Крім цього, спостерігається тенденція до використання рішень Суду у позовних заявах громадян до національних судів, а також посилання національними судами у свої рішеннях та постановах на відповідні рішення Європейського суду з прав людини. Правові позиції Європейського суду з прав людини можна знайти й у рішеннях Конституційного суду України[4], зокрема в

---

[1] *Супрун Д.М.* Основні аспекти входження України в юрисдикційний механізм Європейської конвенції з прав людини. В кн. Євпроейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. *О.Л. Жуковської.* – К.: ВІПОЛ, 2004. – С. 783–784.

[2] *Соловйов О.В.* Міжнародні договори та міжнародно-судова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду): моногр. / *О.В. Соловйов.* – К.: АОК, 2012. – С. 99.

[3] Закон України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23.02.2006 р. № 3477. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15

[4] Рішення Конституційного Суду України "Щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII "Прикінцеві положення" Закону України "Про Державний бюджет України на 2011 рік" від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11

посиланнях на рішення Європейського суду з прав людини від 9 жовтня 1979 року у справі "Ейрі проти Ірландії", про що зазначалося вище.

Питання рішень Європейського суду з прав людини є актуальним і для теорії права загалом та галузевих наук зокрема.

Професор П.М. Рабінович стверджує, що досить тривала (майже сорокарічна) й різнопредметна правозахисна практика Суду продемонструвала неабияку дієвість його рішень. Це простежується переважно за двома напрямами: 1) коригування державою-відповідачем національного законодавства, зумовлене відповідним рішенням Суду; 2) відшкодування нею збитків, завданих потерпілій особі (заявникові). Крім цього, вчений наголошує, що рішення Суду є свідченням обґрунтованості інтерпретації феномена прав людини як явища соціального, "земного" (а не, скажімо, біологічного, психофізіологічного, космічного, "божественного" тощо). Саме такому підходові, до речі, в основному відповідає дефініція, згідно з якою правами людини вважають можливості, що є необхідними для її нормального – за певних конкретно-історичних умов – існування та розвитку, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства і які мають бути загальними та рівними для всіх людей. Діяльність Суду ще раз переконливо демонструє універсальність тих загальних закономірностей соціального пізнання, які найповніше й найчіткіше сформульовано діалектичною гносеологією соціального детермінізму. Ці закономірності витримали випробування у правопідтверджувальній, правотлумачній, правозастосувальній діяльності такої поважної міжнародної структури, як Суд (до його складу входять, як відомо, кваліфіковані професійні юристи з усіх держав – членів Ради Європи)[1].

С.В. Шевчук зауважує, що акти Суду мають нормативні вияви, а його практика є визнаним джерелом права в Україні. Вчений продовжує, що Конвенція в Україні повинна застосовуватися комплексно як сукупність норми права разом із практикою їх застосування[2].

На думку професора В.Г. Ротаня, Європейський суд з прав людини не претендує на здійснення правотворчої функції. Він тільки інтепретує положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, повністю підпорядковуючи свою правотлумачну діяльність змісту Конвенції[3].

---

[1] *Рабінович П.М.* Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад їх обґрунтування / *П.М. Рабінович* // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 1. – С. 358–365.

[2] *Шевчук С.В.* Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / *С.В. Шевчук.* – Х., 2008. – С. 25.

[3] Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумач. правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на

На деяку особливість застосування рішень Суду Верховним Судом України вказує О.В. Соловйов, зокрема схильність останнього до застосування насамперед тих рішень Суду, які винесені у справах щодо України, а також рішень, посилання на які містяться безпосередньо у таких справах. Окрім того, очевидний вплив на формування позицій Верховного Суду України в частині застосування рішень Суду справляє практика Конституційного Суду України. Так, вищий український суд застосовує правові позиції Суду у тій їх частині, в якій вони вже використовувалися у практиці суду конституційної юрисдикції та оминає інші рішення Суду, що є набагато ближчими до обставин справи. Це явище можна вважати своєрідною, так би мовити, "націоналізацією" практики Суду[1].

Заслуговує на увагу позиція української дослідниці права Т.І. Дудаш, яка, аналізуючи юридичну природу рішень Суду, зупиняється на таких аспектах:

1. Правозастосовний характер рішень Суду. Цим рішенням притаманні усі ознаки правозастосовних актів. По-перше, рішення Суду ухвалюються компетентним (уповноваженим на це ст. 32 Конвенції) органом – Судом. По-друге, вони мають публічно-владний характер та забезпечуються міждержавним утворення – Радою Європи, яка через спеціально уповноважений орган (Комітет Міністрів) контролює їх виконання державою-відповідачем у справі та має право застосовувати до останньої санкції юридичного та політичного характеру за невиконання таких актів. По-третє, рішення Суду як правозастосовні акти містять індивідуальне, формально обов´язкове правило поведінки, яке полягає у визнанні наявності чи відсутності порушення Конвенції та, залежно від наслідків порушення, у призначенні справедливої сатисфакції. По-четверте, обов´язкова дія рішень Суду розрахована завжди на персоніфікованих суб´єктів – заявника та державу-відповідача. По-п´яте, рішення Суду регулюють лише конкретні випадки суспільного життя, тому їхня юридична чинність вичерпується фактом реалізації індивідуального припису. По-шосте, рішенням Суду притаманна пряма дія. По-сьоме, вони мають письмову юридичну форму вираження і складаються із трьох основних частин: "Процедура", "Факти", "Питання права". По-восьме, ці рішення є необхідною передумовою належної реалізації порушених прав та свобод, передбачених Конвенцією.

2. Правотлумачний характер рішень Суду. Особливістю правоінтерпретаційної діяльності Суду є те, що її результати містяться у зовнішній

посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / *В.Г. Ротань, І.Л. Самсін, А.Г. Ярема* [та ін.]; відп. ред., кер. авт. кол. *В.Г. Ротань*. – Х.: Право, 2013. – С. 70.

[1] *Соловйов О.В.* Застосування практики Страсбурзького суду як джерела права (за матеріалами рішень і ухвал Верховного Суду України) / *О.В. Соловйов* // Держава і право. – 2010. – Вип. 48. – С. 50–55.

юридичній формі правозастосовного акта – його рішенні. Проте такий правозастосовний акт має водночас і всі ознаки акта інтерпретаційно-правового. По-перше, відповідно до ст. 32 Конвенції таке рішення є юридичним актом компетентного суб´єкта – Суду. По-друге, інтерпретація Конвенції, що міститься у рішенні Суду, є формально обов´язковою для усіх суб´єктів, оскільки лише він має повноваження здійснювати її офіційне тлумачення. По-третє, це рішення містить правила розуміння змісту норм Конвенції, які є досить абстрактними та конкретизуються через їх тлумачення Судом. По-четверте, рішення Суду має письмову юридичну форму вираження. По-п´яте, такі рішення мають юридичну силу, визначену статусом суб´єкта правотлумачення – Суду. По-шосте, правило розуміння змісту норми Конвенції, що міститься у такому рішенні, не виходить за її межі – принаймні декларативно. По-сьоме, рішення Суду самі по собі не створюють нових, не змінюють і не скасовують чинних норм права. По-восьме, правила розуміння змісту таких норм діють лише протягом строку дії Конвенції. По-дев´яте, рішення Суду не мають самостійного значення та діють лише в єдності з її нормами.

Підсумовуючи, Т.І. Дудаш вказує, що юридичну природу рішень Суду можна розглядати як правоконкретизаційний прецедент, а саме, як правозастосовний акт, у якому через правоположення конкретизуються норми Конвенції (з огляду на критерій юридичної природи рішень) і який має прецедентний характер для самого Суду та правотворче значення для правових систем держав – учасниць Конвенції (за критерієм праворегулятивної функції рішень). Рішення Суду мають, так би мовити, змішану юридичну природу. З одного боку, вони поєднують у собі ознаки правозастосовних та інтерпретаційно-правових актів, а з другого – є результатом правозастосовної конкретизації. У будь-якому випадку, вони не є результатом правотворчості.

За праворегулятивною функцією ці рішення є чимось середнім між класичним англо-саксонським прецедентом та континентальною правозастосовною практикою як сталою та послідовною позицією судів з тих чи тих питань правозастосування. Такі рішення містять правові позиції (правоположення), які не є юридичними нормами, але мають відносно обов´язковий характер для самого Суду та правотворче значення для держав – учасниць Ради Європи і формуються у результаті конкретизації норм Конвенції. А відтак рішення Суду у його розумінні, можна вважати "правоконкретизаційними прецедентами"[1].

Відповідно до ст. 17 Закону України Законом України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" Суди в Україні застосовують під час розгляду справ Конвенцію

[1] *Дудуш Т.* Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичний аспект) / *Т. Дудаш* // Право України. – 2010. – № 2. – С. 173–179.

та практику Суду як джерело права. З цього приводу П.М. Рабінович та В.О. Соловйов зауважують, що практику Суду як джерела в Україні складають:

- по-перше, ті правоположення, що відтворені однаковим чином у мотиваційних частинах щонайменше двох його рішень у схожих справах;

- по-друге, практику Суду як джерела права в Україні уособлюють не всі правоположення, сформовані Судом при мотивації своїх рішень, а лише ті з них, які або конкретизують абстрактні матеріальні приписи, або заповнюють прогалини у правовому регулюванні, яке здійснюється Конвенцією[1]. Загалом погоджуємось з саме з таким підходом, але викликає сумнів, що джерелом може визнаватися тільки ті правоположення, які існують у двох і більше рішеннях Суду. Переконані, що така вимога є зайвою і недостатньо обґрунтованою.

Якщо проблемою визначення місця та ролі рішень Європейського суду з прав людини в українській юридичній науці та практиці загалом присвячено достатньо багато праць, то у сфері права соціального забезпечення такі дослідження мають фрагментарний, спорадичний характер. Один із найрозгорнутіших аналізів цієї проблематики здійснила І.М. Ласько. Науковець зазначає, що незважаючи на те, що Конвенція не містить положення, яке передбачає захист права особи на соціальне забезпечення, Судом ухвалено велику кількість справ у сфері соціального забезпечення. Внаслідок цього громадяни України отримали широкий спектр підстав звертатися за захистом своїх порушених прав. Зокрема, ненадання або неналежне надання соціального забезпечення може спричинити порушення положень Конвенції про охорону життя (§ 1 ст. 2), про заборону катування (ст. 3), про дискримінацію (ст. 14), про захист власності (ст. 1 Протоколу 1), а також про право на справедливий суд (§1 ст. 1). У такий спосіб громадяни України мають достатньо можливостей для забезпечення своїх прав у сфері соціального забезпечення у відповідності з європейськими стандартами. Проте суди застосовують під час розгляду справ Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод і практику Суду як "джерело права". На виконання цього законодавчого положення вітчизняні суди посилаються на рішення Суду при розгляді справ. Багато таких прикладів є у сфері соціального забезпечення. Найчастіше національні суди у своїх рішеннях використовують рішення Суду щодо порушення ч. 1 ст. 1 Протоколу № 1 та ч. 1 ст. 6 Конвенції, несправедливого судового розгляду, а саме, незаконної відмови у виплаті соціальних пільг та допомог через відсутність

[1] Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти): моногр. / *П. Рабінович, О. Соловйов*. – К., 2014. – (Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Серія 1: Дослідження та реферати; вип. 28). – С. 166.

фінансування. Інші рішення Суду не знайшли широкого застосування у судовій практиці вітчизняних судів[1].

Для пенсійного забезпечення важливе місце займає рішення Європейського суду з прав людини "Пічкур проти України" (CASE OF PICHKUR v. UKRAINE), заява № 10441/06, Рішення від 7 листопада 2013 року набрало чинності 7 лютого 2014 року[2]. Обставини справи: заявник народився у 1938 році та проживає у м. Бремен, Німеччина. У 1996 році, відпрацювавши сорок років в Україні, заявник вийшов на пенсію і почав отримувати пенсію. З 1999 року заявник доручив своїй матері отримувати його пенсію.

У серпні 2000 року заявник виїхав до Німеччини. Перед своїм від'їздом він мав повідомити місцеве управління Пенсійного фонду України про те, що залишає країну для постійного проживання за кордоном, та отримати шість місячних пенсій наперед, із подальшим припиненням усіх пенсійних виплат протягом всього періоду його перебування за кордоном. Проте заявник не дотримався цього порядку, і його мати продовжувала отримувати пенсію після його від'їзду. Щомісячна сума пенсії заявника змінювалася з 107 грн., що становило приблизно 21 євро на момент переїзду, у лютому 2001 року збільшилася до 365,41 грн. (58 євро), у вересні 2005 року загальна сума отриманої пенсії становила 10 872,40 грн.

23 вересня 2005 року виявивши, що заявник більше не проживає в Україні, управління Пенсійного фонду України в Ленінському районі м. Запоріжжя (у подальшому – управління Пенсійного фонду України) вирішило відповідно до абз. 2 п. 1 ст. 49 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" припинити виплати заявникові пенсії, починаючи з 1 вересня 2005 року, на тій підставі, що він постійно проживає за кордоном.

За позовом управління Пенсійного фонду України 6 квітня 2006 року Ленінський районний суд м. Запоріжжя (у подальшому – районний суд) вирішив, що заявник повинен повернути 10 872,40 грн, які він незаконно отримав після виїзду за кордон. Це рішення було залишено без змін судами вищих інстанцій та набрало законної сили, але залишалося невиконаним.

8 вересня 2008 року Ленінський районний відділ Запорізького міського управління Головного управління Міністерства внутрішніх справ

---

[1] *Ласько І.М.* Рішення Європейського суду з прав людини у сфері соціального забезпечення України / *І.М. Ласько* // Держава і право. – 2013. – Вип. 61. – С. 240–245.

[2] Рішення Європейського суду з прав людини "Пічкур проти України" від 07.11.2013 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minjust.gov.ua%2Ffile%2F37431&ei=eUhzVLSIKsOeywOC04DQBg&usg=AFQjCNFAsM3BWY72A5EjoZn_xdgEIV4dQ&sig2=fsfl7xkLAytluxtVQcSD2Q&bvm=bv.80185997,d.bQ

України в Запорізькій області відмовив у порушенні кримінальної справи щодо заявника за фактом незаконного отримання пенсії в період з 2001 до 2005 року через відсутність складу злочину у його діях.

7 жовтня 2009 року Конституційний Суд України оголосив неконституційними положення, на основі яких заявнику була припинена виплата пенсії (перший випадок в історії конституційної юстиції, що рішення Конституційного Суду України тотожне з рішенням Європейського суду з прав людини – *М.Ш.*).

12 жовтня 2009 року після вищезазначеного рішення Конституційного Суду України заявник звертався до управління Пенсійного фонду України із заявою про поновлення виплати його пенсії. Листом від 10 лютого 2010 року управління Пенсійного фонду України, посилаючись на лист Пенсійного фонду України від 28 грудня 2009 року щодо порядку застосування рішення Конституційного Суду України, повідомило заявникові про те, що вищезазначене рішення Конституційного Суду України застосовується лише до тих, хто виїхав за кордон після 7 жовтня 2009 року, а отже, законних підстав для поновлення виплати заявникові пенсії не було. 3 вересня 2010 року заявник оскаржив до Окружного адміністративного суду міста Києва таке тлумачення управлінням Пенсійного фонду України рішення Конституційного Суду, однак суд залишив позов заявника без розгляду як такий, що був поданий після закінчення встановленого законом строку.

20 жовтня 2009 року заявник звернувся до районного суду щодо перегляду рішення від 6 квітня 2006 року за нововиявленими обставинами, посилаючись на рішення Конституційного Суду України від 7 жовтня 2009 року. 2 грудня 2009 року прокуратура Запорізької області (далі – ПЗО) подала аналогічну заяву до того самого суду, діючи в інтересах заявника. 29 червня 2010 року суд залишив заяви без задоволення на тій підставі, що рішення Конституційного Суду України не мало зворотної дії і не могло кваліфікуватися як нововиявлена обставина. 14 жовтня та 22 листопада 2010 року апеляційний суд Запорізької області та Вищий адміністративний суд залишили рішення суду першої інстанції без змін. 12 лютого 2010 року прокуратура Ленінського району м. Запоріжжя в інтересах заявника подала до районного суду позов до управління Пенсійного фонду України, вимагаючи поновлення виплати заявнику пенсії.

15 квітня 2011 року районний суд ухвалив рішення на користь заявника та зобов'язав управління Пенсійного фонду України поновити виплату заявнику пенсії, починаючи з 7 жовтня 2009 року, тобто з дати винесення рішення Конституційним Судом України.

26 квітня 2011 року управління Пенсійного фонду України оскаржило рішення від 15 квітня 2011 року.

21 червня 2011 року Дніпропетровський апеляційний адміністративний суд залишив рішення від 15 квітня 2011 року без змін.

Після звернення А. Пічкура до Європейського суду з прав людини, який у деталях вивчив Конституцію України, пенсійне законодавство СРСР, що діяло на момент трудової діяльності А. Пічкура, чинне пенсійне законодавство України, а також рішення Конституційного Суду України щодо визнання ст. 51 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" неконституційною. Також Суд встановив, що угоди про соціальне страхування між Україною та Німеччиною немає.

Крім цього, Суд взяв до уваги положення ст. 69 Конвенції Міжнародної організації праці про мінімальні норми соціального забезпечення № 102 1952 року (далі – Конвенція МОП 1952 року), якою передбачено, що виплату допомоги, на яку особа, що підлягає забезпеченню, має право (включаючи виплати за віком), може бути припинено частково або в цілому національним законодавством на весь час відсутності особи на території відповідної держави-члена Організації. Вищезазначене положення відображено у ст. 68 Європейського кодексу соціального забезпечення 1964 року та підпункті "f" п. 1 ст.74 (переглянутого) Європейського кодексу соціального забезпечення 1990 року.

Заявник А. Пічкур скаржився, що його було позбавлено пенсії за віком на підставі його місця проживання у порушення ст. 14 Конвенції в поєднанні зі ст.1 Першого протоколу. По-перше, відповідно до ст. 14 Конвенції "Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою". По-друге, відповідно до ст. 1 Першого протоколу "Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів".

Суд встановив, що у цій справі є два чітко окреслених періоди. Перший період тривав з часу відбуття заявника за кордон 29 серпня 2000 року до прийняття рішення Конституційним Судом України 7 жовтня 2009 року. Другий період розпочався після прийняття вищезазначеного рішення та досі триває. Суд розглядатиме питання прийнятності кожного з цих періодів, починаючи з останнього.

Період з 29 серпня 2000 року до 7 жовтня 2009 року.

(a) Дотримання шестимісячного строку, відведеного для подання заяви

Уряд вважав, що відповідно до чинного на той час законодавства заявник не мав права на пенсію з моменту його виїзду на постійне проживання за кордон у серпні 2000 року. Він мав знати про цей факт, і якщо б він діяв добросовісно, виплата його пенсії мала припинитися у той момент. Уряд дійшов висновку, що шестимісячний строк, відведений для подання цієї заяви, розпочався 29 серпня 2000 року, коли чинний тоді закон мав застосовуватися до заявника. Уряд стверджував, що виплати, отримані заявником з лютого 2001 року (за винятком виплат за шість місяців після його виїзду у вересні 2000 року) до вересня 2005 року, не можуть вважатися пенсією з огляду на те, що згідно з законодавством він не мав права на пенсію.

Заявник не погодився із цим. Він стверджував, що згідно із законодавством лише місцеві управління Пенсійного фонду України мали повноваження припиняти та поновлювати виплату пенсії. У його випадку остаточне рішення про припинення виплати пенсії було постановлено управлінням Пенсійного фонду 29 вересня 2005 року. Заявник також стверджував, що правоохоронні органи перевірили усі твердження про те, що він діяв незаконно, не повідомивши Пенсійний фонд України про свій виїзд за кордон, і не встановили складу злочину у його діях.

Суд повторює, що до його компетенції належить не розгляд *in abstracto* питання відповідності пенсійної системи України положенням Конвенції, але з'ясування *in concreto*, який вплив положення Закону України "Про пенсійне забезпечення" мають на гарантовані ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого протоколу права заявника. В аналогічних попередніх справах проти України Суд брав за початкову точку той момент, коли пенсіонерам ставало відомо про те, що подальша виплата їхньої пенсії припиняється за ст. 92 Закону України "Про пенсійне забезпечення", саме тоді оскаржувані положення починали застосовуватися до них особисто (див. ухвали щодо прийнятності у справах "Дудник та інші проти України" (*Dudnik and Others v. Ukraine*), заяви №№ 9408/05, 10642/05 та 26842/05, від 20 листопада 2007 року, та "Шейдль проти України" (*Sheidl v. Ukraine*), заява № 3460/03, від 25 березня 2008 року).

У цій справі рішення про припинення виплати заявникові пенсії було прийнято 29 вересня 2005 року. Саме з цього моменту відповідні положення національного законодавства почали негативно впливати на нього особисто, і з цього часу він міг вимагати визнання свого статусу потерпілого від порушення його прав, гарантованих Конвенцією. З огляду на те, що законодавством України не передбачено ефективних засобів юридичного захисту осіб для визнання незаконними або скасування норм законодавства, а стверджувані порушення явно походять з норм законодавства (див. ухвалу щодо прийнятності від 3 квітня 2007 року у

справі "Мирошниченко проти України" (*Myroshnychenko v. Ukraine*), заява № 10205/04), саме з цього часу заявник міг небезпідставно стверджувати, що відповідна норма застосовувалась йому на шкоду. Беручи до уваги факт, що ця заява була подана 21 листопада 2005 року, менше ніж через два місяці після прийняття рішення Пенсійним фондом України про припинення виплати йому пенсії, Суд вважає, що заявник дотримався шестимісячного строку, відведеного для подання заяви, і заперечення Уряду з цього приводу мають бути відхилені.

(b) Застосовність ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого протоколу до періоду, про який йдеться

Як зазначалося вище, Уряд стверджував, що на час подій, згідно з чинним законодавством, заявник не мав ані права, ані законних сподівань щодо отримання пенсії в Україні з дати його виїзду за кордон і до дати прийняття рішення Конституційним Судом.

Заявник стверджував, що припинення виплати йому пенсії призвело до дискримінації щодо його права користуватися своїм майном незалежно від місця проживання.

Суд повторює, що ст. 14 Конвенції доповнює інші основні положення Конвенції та протоколів до неї. Вона не існує незалежно, оскільки вона застосовується лише щодо "користування правами та свободами", що гарантуються цими основними положеннями (див., серед багатьох інших джерел, рішення у справі "Захін проти Німеччини" (*Şahin v. Germany*) [ВП], заява № 30943/96, п. 85, ECHR 2003-VIII). Застосування ст. 14 Конвенції не обов'язково означає порушення одного з матеріальних прав, гарантованих Конвенцією. Необхідно, але й також достатньо, щоб обставини справи входили "до сфери застосування" однієї або більше статей Конвенції (див. серед багатьох інших джерел рішення у справах "Гайгусуз проти Австрії" (*Gaygusuz v. Austria*), п. 36, від 16 вересня 1996 року, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-IV, та "Е.Б. проти Франції" (*E.B. v. France*) [ВП], заява № 43546/02, п. 47, ECHR 2008-... та посилання у них).

Таким чином, заборона дискримінації за ст. 14 Конвенції поширюється за межі використання прав та свобод, гарантування яких кожною державою вимагається Конвенцією та протоколами до неї. Вона також застосовується до тих додаткових прав, що входять до загальної сфери застосування будь-якої статті Конвенції, які держави добровільно вирішили гарантувати (див. ухвалу щодо прийнятності у справі "Стек та інші проти Сполученого Королівства" (*Stec and Others v. the United Kingdom*) [ВП], заяви №№ 65731/01 та 65900/01, п. 40, ECHR 2005-X).

Якщо у Договірній державі є чинне законодавство, яким передбачено право на соціальні виплати, обумовлені або не обумовлені попередньою сплатою внесків, це законодавство має вважатися таким, що породжує

майновий інтерес, який підпадає під дію ст. 1 Першого протоколу, для осіб, що відповідають вимогам такого законодавства (там само, п. 54).

Сторони провадження не оскаржували того, що якби заявник продовжив проживати на території України, він і надалі б отримував пенсію. Із цього випливає, що інтереси заявника належать до сфери застосування ст. 1 Першого протоколу та права на майно, яке вона гарантує. Цього достатньо для висновку про застосовність ст. 14 Конвенції.

Суд зазначив, що ця скарга не є явно необґрунтованою у розумінні підпункту "а" п. 3 ст. 35 Конвенції, і що вона не є неприйнятною з будь-яких інших підстав. Тому вона повинна була бути визнаною прийнятною.

Заявник стверджував, що факт дискримінації у його ситуації було встановлено завдяки рішенню Конституційного Суду України від 7 жовтня 2009 року, який визнав такі норми законодавства неконституційними. Незважаючи на те, що рішення Конституційного Суду України не мало зворотної дії, положення Конвенції, включаючи ст. 14 Конвенції, якою забороняється дискримінація, були чинними для України з 11 вересня 1997 року. Тому, починаючи з цієї дати, держава мала діяти відповідно до її обов'язкі і не мала права дискримінувати пенсіонерів.

Відмінність у ставленні є дискримінаційною, якщо вона не має об'єктивного та розумного обґрунтування, іншими словами, якщо вона не переслідує легітимну ціль або якщо немає розумного співвідношення між застосованими засобами та переслідуваною ціллю. Договірна держава користується свободою розсуду при визначенні того, чи та якою мірою відмінності в інших схожих ситуаціях виправдовують різне ставлення (див. рішення від 21 лютого 1997 року у справі "Ван Раалте пороти Нідерландів" (*Van Raalte v. the Netherlands*), § 39, *Reports* 1997-I).

Суд повторює своє обґрунтування у вищенаведеному рішенні у справі "Карсон та інші проти Сполученого Королівства" (*Carson and Others v. United Kingdom*) про те, що виплата соціальних платежів сама по собі не може ставити осіб, які проживають у різних країнах, у відносно схоже становище, оскільки будь-яка система соціального забезпечення, включаючи пенсійне забезпечення, у першу чергу, створена для забезпечення певних мінімальних стандартів рівня життя осіб, що проживають у відповідній країні, та обслуговування їхніх потреб. Важко також зробити якесь правильне порівняння між пенсіонерами, які проживають у відповідній країні, та тими, які проживають деінде, через низку економічних та соціальних відмінностей, що застосовуються залежно від країни (див. вищенаведене рішення у справі "Карсон та інші проти Об'єднаного Королівства" (*Carson and Others v. the United Kingdom*) [ВП], пп. 85 та 86). Суд встановив, що держави мають право укладати взаємні угоди у сфері соціального забезпечення, і той факт, що держава, яка уклала таку угоду з якоюсь країною, не може покласти на цю державу обов'язок надавати

такі самі переваги соціального захисту особам, які проживають у інших країнах (там само, пп. 88 та 89).

Суд вважає, що цю справу потрібно відрізняти від вищезазначеного рішення у справі "Карсон та інші проти Сполученого Королівства" (*Carson and Others v. United Kingdom*), у якому відмінність у поводженні, що оскаржувалася, стосувалася відсутності індексації існуючих пенсій для тих, хто проживає в інших державах, при тому, що ніхто не ставив під сумнів право заявника на отримання пенсії як таке. Проте у цій справі право на отримання пенсії як такого стало залежним від місця проживання заявника, що призвело до ситуації, у якій заявник, пропрацювавши багато років у своїй країні та сплативши внески до системи пенсійного забезпечення, був зовсім позбавлений права на пенсію лише на тій підставі, що він більше не проживає на території України. Дійсно, заявник, який був економічно активним в Україні з 1956 до 1996 року, мав право на отримання пенсії після закінчення трудової діяльності та, як це передбачалося національним законодавством на час події, він знову отримував би свою пенсію після повернення в Україну. Тому Суд робить висновок, що заявник перебував у відносно схожій ситуації із пенсіонерами, які проживали в Україні, щодо самого права на отримання пенсії.

Залишається розглянути, чи може бути виправданою різниця у поводженні, на яку заявник скаржиться. У зв'язку з цим Суд зазначає, що органи влади не надали ніякого обґрунтування позбавлення заявника його пенсії лише через те, що він проживав за кордоном. Дійсно, ані рішення Конституційного Суду України від 7 жовтня 2009 року не вказує на те, що національні органи наводили відповідні причини для виправдання відмінності у ставленні, на яку заявник скаржився, ані Уряд під час провадження в Суді не навів жодних таких обґрунтувань.

Період з 7 жовтня 2009 року.

Після прийняття рішення Конституційним Судом України заявник отримав право вимагати від національних органів поновлення виплати пенсії. Заявник так і зробив, і відповідне провадження тривало у національних судах на час подання зауважень Уряду. Уряд вважав цей період неприйнятним, оскільки заявник не вичерпав існуючі національні засоби юридичного захисту. Заявник зазначив, що він ініціював низку проваджень на національному рівні, але на час подання його зауважень вони були безуспішними. Він вважав, що вичерпав національні засоби юридичного захисту.

Суд зазначає, що із обставин справи випливає, що застосування Пенсійним фондом України рішення Конституційного Суду України, як видається, означає нове розрізнення між пенсіонерами, які виїхали за кордон до та після прийняття рішення Конституційним Судом 7 жовтня 2009 року. Проте таке тлумачення оскаржувалося на національному

рівні. Зокрема, Суд зазначає, що 15 квітня 2011 року Ленінський районний суд м. Запоріжжя ухвалив рішення на користь заявника та вказав, що районне управління Пенсійного фонду України повинне поновити виплату пенсії заявнику, починаючи з 7 жовтня 2009 року, що є датою прийняття рішення Конституційним Судом України. Це рішення було залишено без змін судом апеляційної інстанції, але заявник не повідомив Суд про те, чи оскаржувало його управління Пенсійного фонду України у касаційному порядку. За відсутності будь-якої інформації щодо протилежного, Суд вважатиме, що провадження закінчилося рішенням апеляційного суду, ухваленим на користь заявника, і заявник більше не може вимагати визнання свого статусу потерпілого від стверджуваного порушення упродовж періоду після 7 жовтня 2009 року. Із цього випливає, що ця скарга не відповідає *ratione personae* положенням Конвенції у значенні підпункту "а" п. 3 ст. 35 Конвенції та повинна бути відхилена відповідно до п. 4 ст. 35 Конвенції.

У цьому контексті Суд зазначає, що Уряд не посилався на міркування щодо міжнародного співробітництва з метою обґрунтування поводження з пенсіонерами, які проживають в Україні, в інший спосіб, ніж з тими, які проживають за кордоном. У будь-якому випадку Суду не забороняється визначати на підставі Конвенції більш високі стандарти, ніж ті, що містяться в інших міжнародних юридичних документах. Суд неодноразово повторював, що Конвенція є живим інструментом, який повинен тлумачитися "з огляду на умови сьогодення" (див. рішення від 25 квітня 1978 року у справі "Тайрер проти Сполученого Королівства" (*Tyrer v. the United Kingdom*), п. 31, Series A № 26). Підвищення мобільності населення, більш високі рівні міжнародного співробітництва та інтеграції, а також розвиток банківського обслуговування й інформаційних технологій більше не виправдовують здебільшого технічних обмежень щодо осіб, які отримують соціальні виплати, проживаючи за кордоном, що могли вважатися розумними на початку 1950-их років, коли розроблялася Конвенція МОП 1952 року, яка згадується у п. 26.

Вищезазначених міркувань Суду достатньо для висновку про те, що різниця у поводженні, на яку заявник скаржився, порушувала ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого протоколу.

Європейський суд з прав людини вирішив вважати скаргу заявника щодо періоду з 29 серпня 2000 року до 7 жовтня 2009 року прийнятною, а решту скарг у заяві – неприйнятною.

Крім цього, постановив, що було порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого протоколу.

Суд зазначає, що встановлене у цій справі порушення стосується лише періоду, що передував жовтню 2009 року, і заявник не міг би вимагати виплати пенсії, яку йому не виплатили з вересня 2005 року до жовтня 2009 року, на національному рівні. Хоча, як зазначав Уряд, за-

явник не представив жодних розрахунків, підтверджених документами, він не міг цього зробити без інформації, наданої відповідним органом державної влади. Як вказував заявник, йому відмовили у наданні такої інформації. Суд зазначає, що у цій ситуації матеріальна шкода не може бути точно обчислена, а отже, доцільно провести загальну оцінку завданої йому матеріальної та моральної шкоди (рішення у справах "Б. проти Сполученого Королівства" (*B. v. the United Kingdom*) (стаття 50), від 9 червня 1988 року, пп. 10–12, Series A № 136-D, "Dombo Beheer B.V. проти Нідерландів" (*Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands*), від 27 жовтня 1993 року, п. 40, Series A № 274 та "Comingersoll S.A. проти Португалії" (*Comingersoll S.A. v. Portugal*) [ВП], заява № 35382/97, п. 29, ECHR 2000-IV). За обставин цієї справи Суд вважає за належне присудити заявнику 5 000 євро.

Рішення прийнято одноголосно.

Наведене рішення Європейського суду з прав людини для юридичної практики у сфері захисту права на пенсію є безпрецедентним. Вперше пенсійна справа щодо України була розглянута та по ній прийняте рішення на користь заявника. Цікавою особливістю цього рішення є те, що Європейський суд з прав людини взяв до уваги та детально проаналізував рішення Конституційного Суду України. Врахування позиції національного органу конституційного нормоконтролю є показником того, що не тільки Конституційний Суд України посилається на правові позиції Європейського суду, а що це процес взаємний у питаннях щодо України.

На жаль, питання втілення рішення Конституційного Суду України від 7 жовтня 2009 року про неконституційність норм пенсійного законодавства щодо припинення виплати пенсії особам, що виїхали за кордон залишається відкритим. Верховна Рада України досі не внесла відповідні зміни до пенсійного законодавства. Ігнорування Парламентом Рішень Конституційного Суду України та Європейського Суду з прав людини щодо реалізації особою права на пенсію, яка виїхала за кордон є негативною тенденцією та проявом нігілізму. Фактично, ст. 1 Конституції України у частині визнання України правовою та соціальною державою із норм-цілей зводиться до норм-декларацій.

Однією із найбільших проблем, про які часто йдеться і в наукових дискусіях, і серед юристів-практиків – це виконання рішень національних судів та виконання рішень Європейського суду з прав людини. Про цю проблему окремо зауважує українська дослідниця міжнародного права А.Л. Федорова[1]. Вчена вказує на те, що факти, наведені у справі "Сук

[1] *Федорова А.Л.* Захист соціальних прав в рамках Європейської конвенції з прав людини: наукова доповідь / *А.Л. Федорова*. – К.: ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка. – 2013. – С. 15–16; Захист соціальних прав у рамках Європейської конвенції з прав людини. Значення для України // Право України. – 2012. – № 11–12. – С. 241–258.

проти України", не набули масштабного поширення, українські суди здебільшого задовольняють позови щодо виплати заробітної плати, пенсій, різних видів допомоги та призначають виплати відповідно до чинного законодавства. Основна проблема полягає у невиконанні або тривалому невиконанні винесених рішень. Найбільша кількість рішень Європейського суду з прав людини, прийнятих проти України, стосується саме невиконання рішень національних судів щодо присудження різноманітних видів допомоги та виплат з системи соціального забезпечення, які визнаються Судом як порушення ст. 6 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Протоколу 1. Європейським судом було винесено сотні рішень[1], зокрема "Войтенко проти України", "Тищенко проти України", "Чеча проти України", "Воскобойник проти України", "Стаднюк проти України", "Червонець проти України", "Суд'їн проти України" тощо. У рішенні у справі "Свінтицький та Гончаров проти України" від 4 жовтня 2005 року Суд, нагадуючи свою прецедентну практику, підкреслив, що неможливість для заявника отримати результат виконання рішення суду, винесеного на його/ її користь, складає втручання у право на мирне володіння майном, яке викладене у першому параграфі ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції[2]. Невиконання Україною винесених рішень та відсутність позитивних змін у національній практиці та законодавстві призвели до винесення Європейським судом першого пілотного рішення проти України у справі "Юрій Миколайович Іванов проти України" від 15 жовтня 2009 року[3].

Проблеми виконання пілотного рішення у справі Іванова[4] та групи рішень з аналогічних питань ("групи Жовнір") неодноразово розглядалося на засіданнях Комітету міністрів Ради Європи з питань виконання рішень Європейського суду. Теоретична ймовірність позитивних зрушень виникла з прийняттям 5 червня 2012 року Закону України "Про гарантії держави щодо виконання судових рішень"[5], який набув чинності 1 січня 2013 року. Комітет міністрів вітав прийняття Україною зазначеного Закону вже наступного дня – 6 червня 2012 року. Водночас у прийнятій

---

[1] Дослідження практики Європейського суду з прав людини для визначення Національних стандартів компенсації порушення державою прав людини / *М. Гнатовський, А. Федорова, К. Красовський, О.Власенко.* – К.: Атіка, 2011. – С. 68–71.

[2] Справа "Свінтицький та Гончаров проти України" від 4.10.2005 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_6b/pg_gccmxn.htm

[3] Справа "Юрій Миколайович Іванов проти України" від 15.10.2009 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/execution/Themes/Add_info/UKR-Yuriy%20Nikolayevich%20Ivanov_en.asp

[4] Суд надавав Україні один рік на виконання пілотного рішення у Справі Іванова з моменту набуття ним статусу остаточного.

[5] Закон України "Про гарантії держави щодо виконання судових рішень" від 5.06.2012 р. № 4901. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4901-vi

резолюції Комітет міністрів запросив Україну надати інформацію щодо відповідності положень нового законодавчого механізму конвенційним вимогам, встановленим у пілотному рішенні. Крім того, увагу Комітету привернуло питання ефективного функціонування нового механізму, а саме – наявність бюджетних коштів[1]. Пілотне рішення у справі Іванова та інших, пов'язаних з ним 402 рішень "групи Жовнір", навіть у світлі нового запровадженого механізму виконання судових рішень досі вважаються невиконаними та залишаються на контролі у Комітеті міністрів, незважаючи і на прийняття змін у вересні 2013 р. до зазначеного Закону щодо поширення сфери його застосування до рішень, прийнятих до набуття ним чинності[2].

Чітка позиція Європейського суду з прав людини стосовно необхідності здійснення соціальних виплат будь-якого характеру, які призначено відповідно до положень чинного національного законодавства, незважаючи на відсутність бюджетних ресурсів держави, та постійний тиск з боку Комітету міністрів Ради Європи, як зазначає А.Л. Федорова, сприяли прийняттю нового законодавства в Україні та продовжують впливати на його реформування.

Проте гострі проблеми у сфері виконання рішень ще залишаються в Україні. 24 жовтня 2013 року Європейський суд, посилаючись на своє рішення у справі Іванова, ухвалив рішення у справі "Нечепоренко та інші (249 заявників) проти України"[3] стосовно невиконання рішень українських судів, прийнятих на користь заявників. Сьогодні Секретаріат Європейського суду констатує про реєстрацію більше 500 скарг щомісячно стосовно невиконання або тривалого невиконання рішень національних судів щодо виплат заборгованостей по заробітним платам та виплатам у рамках системи соціального забезпечення[4]. Це свідчить про необхідність прискорення процесу імплементації конвенційних стандартів та продовження реформування українського законодавства[5].

---

[1] Decisions, case 25, 1144th meeting CM 6 June 2012/ Cases against Ukraine. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/Dec(2011)1144/

[2] Закон України "Про внесення змін до деяких законів України щодо виконання судових рішень" від 19.09.2013 № 583. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/583-18

[3] "Necheporenko and others v. Ukraine" no. 72631/10 від 24.10.2013 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-127228#{"itemid":["001-127228"]}

[4] Execution of Judgments of the European Court of Human Rights // Pending cases: current state of execution. Ukraine. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/execution/Reports/pendingCases_en.asp?CaseTitleOrNumber=&StateCode=UKR&SectionCode=

[5] *Федорова А.Л.* Захист соціальних прав в рамках Європейської конвенції з прав людини: наукова доповідь / *А.Л. Федорова*. – К.: ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – С. 17.

А.Л. Федорова актуалізує питання такої негативної тенденції, коли прийняття нового законодавства застосовується до тих правовідносин, які вже виникли. Раніше Європейський суд неодноразово наголошував, що у випадках, коли влада програла справу в національному суді, то її перегляд та скасування у порядку протесту внаслідок прийняття нового законодавства зі зворотнім ефектом також може становити порушення у рамках ст. 6 Конвенції.

У межах ст. 6 Конвенції питання захисту соціальних прав часто поставало в аспекті надмірної тривалості судового розгляду. Європейський суд визнав, що принцип розумної тривалості судового розгляду безпосередньо стосується соціально-економічних прав, а саме, їх захисту як у судовому, так і в позасудовому порядку. У справі "Мосьє проти Франції"[1] заявник намагався добитися збільшення військової пенсії по інвалідності та отримання виплат на допомогу по дому (яка також була передбачена законодавством) у національних судах майже 15 років.

У справі "Ковачев проти Болгарії" від 11 червня 1998 року заявник скаржився на відмову національних судів збільшити йому пенсію по інвалідності у зв'язку з тим, що національне положення про соціальне забезпечення не передбачало можливість оскарження в суді цього питання та надавало виключну юрисдикцію у відповідних випадках адміністративним органам. Безумовно, у зазначеному рішенні також було встановлено порушення статті 6 Конвенції.

Відсутність доступу до апеляційної колегії з метою вирішення питання про надання виплат у зв'язку з хворобою розглядалося Європейським судом у рішенні у справі "Фельдбрюгге проти Нідерландів".

Керуючись вказаною статтею, Суд неодноразово визнавав порушення соціальних прав людини Україною[2]. Так, у справі "Биков проти України"[3] цивільне провадження у різних інстанціях тривало більше 7 років та стосувалося розгляду звернення працівника, який отримав професійне захворювання (рак крові), про сплату відповідної компенсації за втрачене здоров'я. У справі "Свінтицький та Гончаров проти України"[4] заявник понад сім років у національних судах різних інстанцій вимагав від

---

[1] Affaire "Mocie c. France" Requête no 46096/99 8 avril 2003, definitif 08/07/2003. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx#{ "itemid":["001-65559"]}

[2] *Верланов С.О.* Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) / *С.О. Верланов*. – Львів: Край, 2009. – С. 63.

[3] Справа "Биков проти України" Заява № 26675/07, 16.04.2009 р., Остаточне 16.07.2009 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_473

[4] Справа "Свінтицький та Гончаров проти України". Заява № 59312/00, 4.10.2005 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_449

колишнього роботодавця та Пенсійного фонду України перерахування розміру заробітної плати, пенсії та компенсацію недорахованого[1].

Питання захисту права особи на різноманітні виплати в межах системи соціального забезпечення неодноразово поставали перед Європейським судом в рамках ст. 1 Протоколу 1 у поєднанні зі ст. 6 Конвенції, якою закріплено право на справедливий суд. Суд застосовує п. 1 ст. 6 Конвенції по відношенню до справ про певні види соціального забезпечення, які мають "приватноправові" ознаки, що переважають над "публічно-правовими" та можуть бути пов'язані, зокрема, з тим, що спірне право на отримання соціального забезпечення є, на думку Суду, особистим, економічним та індивідуальним правом[2]. Виплати, передбачені системою соціального забезпечення, були одразу розтлумачені Судом як цивільні права та обов'язки у контексті п. 1 ст. 6 Конвенції.

На нашу думку, прийняті судові рішення дадуть новий поштовх для їх застосування національними судами, а також сприятимуть законотворчій діяльності.

Україна не оскаржувала рішення "Пічкур проти України", воно набрало чинності і виконане. Проте правозастосовчі органи в особі управлінь Пенсійного фонду України продовжують припиняти пенсійні виплати пенсіонерам-емігрантам або ж у судовому порядку намагаються стягнути з таких пенсіонерів уже виплачені їм кошти.

Варто зазначити, що Україна не єдина у такому підході, так, як йдеться в аналітичній статті С.О. Чіркова, з країн, які не виплачують пенсію особам, які виїхали на постійне місце проживання за кордон належать: Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Туркменистан, Узбекистан, Естонія. За законодавством Таджикистану, державна пенсія (фінансується з бюджету) не виплачується, проте страхова пенсія за віком та накопичувальна частка виплачуються за новим місцем проживання. Виплата пенсії за кордон також передбачена законодавством Росії, Латвії та Литви. Тільки литовське законодавство ставить вимогою до бажаючих отримувати пенсію за кордон – збереження громадянства Литви[3].

---

[1] Дослідження практики Європейського суду з прав людини для визначення Національних стандартів компенсації порушення державою прав людини / *М. Гнатовський, А. Федорова, К. Красовський, О.Власенко*. – К.: Атіка – 2011. – С. 78, 80.

[2] *Вітказускас Д.* Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини / Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. *О.Л. Жуковської*. – Київ: ВІПЛО, 2002. – С. 204.

[3] *Чирков С.О.* Выплата пенсий в законодательстве государств – бывших республик СССР / *С.О. Чирков* / Международное, российское и зарубежное законодательство о труде и социальном обеспечении: современное состояние (сравнительный анализ): матер. VII Международ. науч.-практ. конф. – М., 2011. – С. 761–768.

Науковий аналіз практики Європейського суду з прав людини можна побачити у монографічному дослідженні С.М. Синчук, яка робить висновок, що, по-перше, захистові у Європейському суді з прав людини підлягає право на призначене, але не виплачене соціально-забезпечувальне надання. По-друге, зазначене право захищається як право власності відповідно до положень ст. 1 Першого Протоколу. У таких випадках вважають, що наявне посягання на право власності особи, зокрема покладення на неї тягаря щодо неможливості розпоряджатися своїм майном. По-третє, затримка у виплаті соціально-забезпечувального надання є порушенням справедливої рівноваги між вимогами загального інтересу і вимогами охорони права соціального одержувача, а також не передбачає гарантій стосовно його виплати у найближчому майбутньому. По-четверте, Суд не бере до уваги посилання соціально зобов'язаного суб'єкта на відсутність у нього коштів для виплати боргу, що ґрунтується на судовому рішенні. Таке посилання є невиправданим[1].

Не дивлячись на всі складності, що виникають при застосуванні рішень Європейського суду з прав людини, простежуються позитивні тенденції.

По-перше, громадяни України все частіше цікавляться практикою Європейського суду і використовують його правові позиції при підготовці позовних заяв до національних судів.

По-друге, з кожним роком зростає авторитет самого Суду серед населення, на жаль, це супроводжується втратою довіри до української судової системи.

По-третє, правові позиції суду використовує Конституційний Суд України, що підтверджує і авторитет самого Європейського суду, і прихильність конституційної юстиції до загальноєвропейської системи цінностей у захисті прав людини.

По-четверте, правові позиції Суду все частіше зустрічаються у рішення суді першої та другої інстанції. Отже, судовий корпус не тільки знає ці рішення, але і почав їх застосовувати на практиці, що, без сумніву, сприяє якості таких рішень.

Крім цього, українські суди все частіше звертаються не тільки до практики Європейського суду з прав людини, але і міжнародних договорів загалом. Про особливості такого застосування йдеться у Постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ "Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя"[2] від 19.12.2014 р. № 13, у якій Ви-

[1] *Синчук С.М.* Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: моногр. / *С.М. Синчук*. – Л.: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 351.

[2] Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ "Про застосування судами міжнародних договорів України

щий спеціалізований суд зазначив, що до загальновизнаних принципів міжнародного права належать, зокрема, принцип поваги до основних прав людини й основних свобод та принцип сумлінного дотримання і добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. Під загальновизнаною нормою міжнародного права судам потрібно розуміти правило поведінки, що приймається і визнається міжнародною спільнотою держав у цілому як юридично обов'язкове.

Про важливість практики Суду заявив і Голова Вищого адміністративного суду О. Нечитайло[1] під час відкриття III Міжнародного форуму з практики Європейського суду з прав людини, який проводився у межах співпраці Координатора проектів ОБСЄ в Україні з Національною школою суддів України, Верховним Судом України та Вищим адміністративним судом України. Крім цього, було відзначено, що позитивною тенденцією є збільшення випадків застосування адміністративними судами практики Європейського суду під час вирішення справ чи прийняття процесуальних рішень. На переконання Голови Вищого адміністративного суду, цьому значно сприяло надання адміністративним судам відповідної методичної допомоги Вищим адміністративним судом України, який постійно аналізує практику Європейського суду та інформує судові інстанції нижчого рівня щодо важливих судових рішень з посиланнями, у яких джерелах можна знайти відповідне рішення. Крім цього, головним завданням суддів є розуміння принципів, які Європейський суд з прав людини висуває як основоположні під час прийняття судових рішень. Тому суддів адміністративних судів під час тематичних навчань спрямовують на необхідність відійти від так званого юридичного позитивістського підходу та застосовувати національне законодавство у світлі принципів судової практики Європейського суду з прав людини.

На нашу думку, становленню України як правової держави могло б також сприяти визнання рішень Європейського суду з прав людини загалом, а не тільки щодо України, преюдиціальними. Крім цього, такий крок ще більше інтегрував би Україну в загальноєвропейську систему цінностей та підходів до розуміння права.

при здійсненні правосуддя" від 19.12.2014 р. № 13. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/postanovi_za_2014_rik.html

[1] *Нечитайло О.* Суддям необхідно знати та активно застосувати практику Європейського суду задля ефективного захисту прав людини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/123284/

4.3. АДМІНІСТРАТИВНА ЮСТИЦІЯ ЯК ІНДИКАТОР ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕНСІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Загальні засади адміністративної юстиції у сфері пенсійного забезпечення

Застосування пенсійного законодавства є однією із головних проблем пенсійного забезпечення, його ефективність можна встановити завдяки емпіричним даним судової практики. Саме вона вказує на найбільш дискусійні проблеми застосування, дає змогу зрозуміти, які положення законодавства містять прогалини чи колізії. З нашого погляду, важливою складовою реформування системи пенсійного забезпечення повинно стати, зокрема, врахування узагальнень судової практики для усунення існуючих проблем. Інколи складається враження, що ми втратили зв'язок між правотворчістю та правозастосуванням.

У цьому сенсі погоджуємось із позицією білоруського дослідника М.П. Капильського, що центральне місце в системі органів, що забезпечують захист прав громадян займає суд[1]. Перманентний стан реформування пенсійного законодавства, постійні зміни до нього, а також велика кількість нормативно-правових актів як законодавчого, так і підзаконного рівнів призводить до того, що виникає низка проблем під час реалізації особами права на пенсію. Негативна тенденція до збільшення нормативно-правових актів, що регулюють ті ж самі відносини, є нічим іншим, як інфляцією законодавства, що ускладнює його ефективне застосування та впливає на його якість. Наслідком цього є збільшення кількості адміністративних позовів щодо захисту пенсійних прав.

Частково можна погодитися із позицією О.В. Єрофєєвої, що порушення, які допускаються у процесі реалізації прав громадян на пенсійне забезпечення, обумовлені, перш за все, складністю пенсійного законодавства, яке з прийняттям кожного нового акта стає все більше недоступним для розуміння навіть фахівцями, не кажучи вже про населення, яке є учасником пенсійних правовідносин[2]. Проте це тільки частина проблеми, оскільки навіть ідеальні закони застосовуються не-

---

[1] *Капыльский М.П.* Охрана прав граждан на пенсионное обеспечение в Республике Беларусь: монограф. / *М.П. Капыльский*. – Минск: РИВШ БГУ. – 2004. – С. 102.

[2] *Ерофеева О.В.* Защита прав граждан на пенсионное обеспечение: моногр. / *О.В. Ерофеева*. – М.: Проспект. – 2013. – С. 4.

ідеальними функціонерами органів спеціальної компетенції. Видається, що робота у напрямку ефективного застосування має проводитися як на законодавчому, так і на освітньому рівнях, чому мало б сприяти узагальнення судової практики.

В Україні, починаючи з 2005 року, впроваджена адміністративна юстиція у спеціалізованому суді. Проте Україна не була піонером у цьому напрямку. Перші адміністративно-процедурні законодавчі акти були прийняті в Австрії (1925 р.), Польщі та Чехо-Словаччині (1928 р.), Югославії (1930 р.), США (1949 р.), Угорщині (1957 р.), Іспанії (1958 р.). Серед країн пострадянського простору першими, хто запровадив адміністративну юстицію, були країни Балтії: Литва, Естонія (1999 р.) та Латвія (2001 р.). У 2000 році адмінюстиція впроваджена у Молдові та Грузії. З усіх країн колишнього Радянського Союзу (15 республік) без адміністративної юстиції залишаються Росія, Білорусь та країни Центральної Азії[1].

Згідно з аналітичними матеріалами щодо стану здійснення адміністративного судочинства у першому півріччі 2013–2014 років[2] до місцевих адміністративних судів (адміністративні справи) у 2013 році надійшло справ усіх категорій – 137 526, у 2014 році – 119 827. Справи зі спорів із приводу адміністрування податків, зборів, платежів, а також контролю за дотриманням вимог податкового законодавства у 2013 році склали 46 173, у 2014 році – 43 129, що у відсотковому співвідношенні від загальної кількості справ складає 34% і 36% відповідно. Справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики, що надійшли до суду, у 2013 році склали 47 354, у 2014 році – 35 301, що у відсотковому співвідношенні від загальної кількості справ, що надійшли на розгляд, складає 34% і 29% відповідно.

Схожі статистичні дані й у Вищого адміністративного суду України (касаційні скарги). Так, надійшло справ усіх категорій у 2013 році – 34 131, у 2014 році – 34 345, з яких справи зі спорів з приводу адміністрування податків, зборів, платежів, а також контролю за дотриманням вимог податкового законодавства у 2013 році склали 11 539, у 2014 році – 12 247, що у відсотковому співвідношенні від загальної кількості справ, що надійшли на розгляд, становить 34% і 36%. Справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики, що надійшли до суду у 2013 році склали 13 804, у 2014 році –

[1] Розвиток адміністративної юстиції в країнах колишнього Радянського Союзу / *Р.О. Куйбіда, В.П. Тимощук*. – К.: Книги для бізнесу. – 2010. – С. 6–9.

[2] Аналітичні матеріали щодо стану здійснення адміністративного судочинства у першому півріччі 2013–2014 років. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/sudovapraktika/statistika/tabl 13 14r/

12 410, що у відсотковому співвідношенні від загальної кількості справ, що надійшли на розгляд, складає 40% і 36%.

Окрім кількісних показників, аналітична довідка вказує і на результативні показники. Місцевими судами розглянуто адміністративних справ по суті із задоволенням позовних вимог зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики у 2013 році – 37 315 із 50 454 розглянутих по суті, у 2014 році – 26 188 із 34 040 розглянутих по суті, що складає 74% та 77% у відсотковому співвідношенні. Наведені дані чітко вказують, що органи спеціальної (соціальної) компетенції, з позовами до яких звертаються пенсіонери, майже у 2/3 випадках застосовують пенсійне законодавство неправильно.

На жаль, чітких даних, який відсоток саме пенсійних справ входять у категорію "Справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики", немає, але можна припустити, що в Україні порушення права особи на пенсію є масовим явищем.

Це підтверджують статистичні дані Пенсійного фонду України. Станом на 01.07.2015 року згідно з інформацією про стан розгляду питань щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій у судовому порядку[1] не закінчено проваджень на початок звітного року 18 716 на суму 82 501 грн., з яких 346 спорів – щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення, 826 – щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій за Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", 16 – щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій науковим працівникам, 54 – щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій прокурорам, 601 – щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій державним службовцям, 500 – щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій на пільгових умовах, 9 – щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій за Законом України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", 1 262 – щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій військовослужбовцям, 32 – щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій суддям, 2 465 – щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій ліквідаторам та постраждалим внаслідок аварії на ЧАЕС, 11 891 – щодо нарахування і виплати підвищень дітям війни.

Подано позовних заяв до органів Пенсійного фонду України з початку року 20 130 на суму 80 070 грн., відмовлено у задоволенні 2 887

[1] Інформація про стан розгляду питань щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій в судовому порядку станом на 01.07.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=95533

(14,3% від загальної кількості розглянутих), задоволено повністю 16 328 (80,8% від загальної кількості розглянутих), зокрема звернуто до негайного виконання 3 274 (20,1% від загальної кількості розглянутих), залишено без розгляду / закрито провадження у 996 справах. Стягнуто з рахунків органів ПФУ за рішенням суду з початку 2015 року 39 252 грн. Оскаржено рішення суду органами ПФУ до апеляційного суду 14 435, що складає 88.4% на суму 64 447 грн. від рішень, які винесені судом першої інстанції, з них задоволено 12,3% від розглянутих.

На підтвердження викладеного наведемо позицію голови Вінницького апеляційного адміністративного суду В. Кузьмишина, який вказує, що поява такого масиву спорів щодо соціальних виплат за різними видами соціального забезпечення досягла критичної межі та паралізувала діяльність адміністративної юстиції. Водночас настановами Європейського суду з прав людини, наданими у пілотних рішеннях, рекомендовано не допускати нагромадження в реєстрі суду справ, у яких йдеться про аналогічні порушення прав, які суд повинен захищати, оскільки це заважає ефективному розгляду інших справ. Більше того, у накопичених "соціальних" справах відсутній правовий спір, а сотні тисяч таких справ є наслідками адміністративної практики органів державної влади[1].

Суддя В. Кузьмишин зауважує, що, усвідомлюючи практичні та юридичні наслідки рішення суду не лише як результат конкретної справи, а й як уособлення основних принципів верховенства права, беручи до уваги висновки Конституційного Суду України, рекомендації Європейського суду з прав людини та напрацьовану практику розгляду таких спорів, Вінницький апеляційний адміністративний суд виступив ініціатором законопроекту щодо вирішення окремих питань, пов'язаних із запровадженням (застосуванням) загальновизнаної усталеної судової практики. Концепція запровадження прецедентних норм могла б спростити правові відносини, які виникають між громадянами та державою під час реалізації їхніх законних прав та інтересів. Окрім того, нормою ст. 244-2 Кодексу адміністративного судочинства України закріплено зобов'язання судів всіх рівнів привести у відповідність з рішеннями Верховного Суду України судову практику. Таким чином, законодавцем практично закріплено прецедентність рішень Верховного Суду України. Вказаний законопроект зареєстровано у Верховній Раді України 28.09.2011 року за № 9222[2].

---

[1] *Кузьмишин В.* Причини виникнення та шляхи розв'язання проблемних питань, пов'язаних із соціальними спорами / *В. Кузьмишин* // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2012. – №1. – С. 26–30.

[2] Проект Закону про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України та Закону України "Про судоустрій і статус суддів" (щодо вдосконалення адміністративного судочинства) від 28.09.2011 р. реєс. номер 9222. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4 1?pf3511=41274

Наголошується також на негативній тенденції, коли допускаючи порушення законодавства, органи державної влади зловживають правом на судовий захист та масово оскаржують в апеляційному порядку рішення судів у "соціальних" спорах, посилаючись на відсутність фінансування, що за своїм характером є або бездіяльністю, або юридично неспроможною дією, та вказує на неналежне ставлення боржника до процесу організації виконання покладених на них завдань та відсутність конструктивної співпраці органів виконавчої влади. Водночас саме на органи державної влади покладається обов'язок відновити порушене право заявника та дбати про зменшення, наскільки це можливо, ризику нових порушень аналогічного характеру[1].

Погоджуючись із викладеними думками, необхідно зазначити, що судова практика з кожним днем набуває все більшої вагомості. Першим позитивним кроком, який сприяв єдності судової практики, було прийняття Закону України "Про доступ до судових рішень"[2] від 22.12.2005 № 3262-IV. Таким чином, громадяни й увесь суддівський корпус отримали доступ до судової практики. Крім цього, громадяни мають можливість прогнозувати судове рішення, якщо ідентичний спір вже розглядався у суді. Проте залишається необхідність здійснювати судами узагальнення по тих чи тих видах спорів. Фактично ці узагальнення є індексом тлумачень нормативно-правових актів, а також рекомендаціями загальноприйнятого застосування законодавства.

Враховуючи такі тенденції, на нашу думку, необхідно порушувати питання про визнання на законодавчому рівні в Україні постанов Пленумів Верховного Суду України та Вищих спеціалізованих судів джерелом права. Вважаємо, що право як регулятор суспільних відносин має передусім сприяти вільному розвитку людини, реалізації нею своїх прав та свобод. Якщо нормативно-правових актів (матеріального права) для цього недостатньо, то ситуацію можна вдосконалити узагальненням судової практики вищими судами. Теоретичні конструкції щодо романо-германської та англо-саксонської систем права в сучасних умовах набувають нового звучання. Однак наголошуємо, що йдеться не про прецедент суддів першої інстанції, як у країнах загального права, а про надання статусу джерела права узагальненням судової практики у формі постанов Пленуму Вищих спеціалізованих та Верховного судів.

Право не є мертвою матерією і потребує свого оновлення, що є природнім, адже одні відносини зникають або змінюються, а інші виникають. Держава повинна зробити усе необхідне для того, щоб її громадяни мали можливість реалізації свого права, а в разі необхідності – і захисту,

---

[1] *Кузьмишин В.* – Цит. праця.

[2] Закон України "Про доступ до судових рішень" від 22.12.2005 р. № 3262. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3262-15

навіть якщо для цього необхідно поступатися класичними уявленнями про право загалом та праворозуміння зокрема.

На нашу думку, першим кроком у напрямку визнання джерелом права стало визнання рішень Європейського суду з прав людини джерелом права. Наступним кроком, має бути визнання рішень Конституційного Суду України, а також постанов пленумів Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів – джерелом права.

Про такі тенденції в праві говорить і професор Н.М. Пархоменко, зокрема про активне взаємопроникнення правових доктрин різних правових систем і, відповідно, сімей; поширення ідей надання суду правотворчих повноважень, тобто закріплення правового прецеденту як джерела права у країнах романо-германської правової сім'ї та визнання в цих країнах окремих рішень конституційних судів правовими прецедентами. У законі все більше вбачають утілення лише загальних принципів, що дає певний простір для їх тлумачення. Отже, судова практика стає самостійним джерелом права[1]. Проте вчена залишається на позиції, що ці процеси можуть розбалансувати систему розподілу влади, що не буде відповідати основним засадам правової, демократичної держави та суперечитиме існуючій сталій практиці державотворення і правотворення, хоча в майбутньому існує можливість входження судового прецеденту до системи джерел права України[2]. Вчена не визнає і вважає передчасним утверджувати визнання судової практики джерелом права, хоч вона і є вагомим чинником правотворчої діяльності законодавчих органів[3]. На нашу думку, такий категоричний підхід у ставленні до джерел права є дискусійним. Н.М. Пархоменко визнає сучасні тенденції, а їх диктують не політичні впливи чи суб'єктивні позиції окремих вчених. Ці тенденції формулює практика, яка, у свою чергу, є волею та позицією громадян. Якщо б не було необхідності руху в бік визнання узагальнень судової практики вищими спеціалізованими судами як джерел права, то її не треба було б здійснювати. Очевидно, варто погодитися, що в сучасних умовах запровадження класичного судового прецеденту є неприйнятним, проте узагальнення судової практики – це інший рівень осмислення і розуміння закону, а не примітивне застосування норми права щодо конкретної ситуації. Необхідно також розуміти, що право не є відірваним від життя, не є чистою матерією, воно змінюється з суспільством і повинно відповідати його вимогам. Якщо ж право ставить суспільство у рамки певних наукових доктрин, то таке право не може виступати

[1] *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми теорії та методології: моногр. / *Н.М. Пархоменко*. – К.: Юридична думка, 2008. – С. 296.

[2] Там само. – С. 315.

[3] Там само. – С. 317.

дзеркалом суспільства, про що свідчать приклади узагальнення, викладені нижче.

Заслуговує на увагу позиція професора В.Г. Ротаня про те, що правоположення, які начебто формулюють суди, – це міраж, який виникає внаслідок того, що фахівці не вміють професійно працювати з нормативними текстами. Правотворчість в Україні не здійснює навіть Верховний Суд України. Його завдання – не правотворчість, бо він не має повноваження змінювати зміст законодавства чи встановлювати таке значення законодавчих положень, які законодавець ніколи в них не закладав. Однакове застосування тих самих норм матеріального права до подібних правовідносин забезпечує Верховний Суд не вольовими, а власне інтелектуальними методами. Верховний Суд України застосовує Конституцію, закони та підзаконні акти, а у відповідних випадках прямо застосовує принцип верховенства права, звертається до аналогії закону і права, але нові правові норми ніколи не створює[1]. Загалом погоджуючись із думкою професора В.Г. Ротаня, необхідно зазначити, що, звісно, функцією постанов Пленуму Верховного Суду України не є їхня правотворчість чи законотворчість. Проте, як слушно зауважує дослідник, Суд використовує аналогію права, або закону чи принцип верховенства права, у випадках, коли на практиці виникають проблеми правозастосування у зв'язку з прогалинами чи колізіями. Видається правильним, що узагальнення судової практики, які можуть бути у формі постанов Пленуму Верховного Суду України або інших Вищих спеціалізованих судів, можна визнавати джерелами права у контексті вдосконалення правозастосування до моменту внесення на підставі такого узагальнення, відповідних змін до чинного законодавства.

Не втратила актуальності позиція В.П. Галагана, що правозастосовчого тлумачення вимагає сама природа пенсійного законодавства, яке складається із сукупності до певної міри абстрактних правил, які в процесі застосування повинні регулювати багатогранність конкретних життєвих ситуацій. Структурний аналіз цього виду юридичної практики показує, що вона складається з трьох видів: праворозяснювального, правоконкретизуючого та правовиконавчого. Ці види практики, відповідно, мають три форми вираження: акти тлумачення, акти конкретизації і правовиконавчі акти[2].

---

[1] Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумач. правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / *В.Г. Ротань, І.Л. Самсін, А.Г. Ярема* [та ін.]; відп. ред., кер. авт. кол. *В.Г. Ротань*. – Х.: Право, 2013. – С. 64.

[2] *Галаганов В.П.* Правоприменительная деятельность в сфере пенсионного обеспечения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *В.П. Галаганов*. – М., 1988. – С. 10–11.

На нашу думку, необхідно погодитися з позицією українського науковця, дослідника судового прецеденту Б.В. Малишева, який чітко розмежовує судовий прецедент і судову практику як різні правові явища. Вчений зауважує, що змістом судової практики є правоположення, які можуть виникати двома шляхами: 1) внаслідок подолання судовими органами прогалин у праві; 2) внаслідок здійснення судовими органами конкретизації норм права[1]. Б.В. Малишев робить висновок, що судову практику та судовий прецедент не можна ототожнювати як рівноцінні правові регулятори: правоположення, з яких складається судова практика, є просто авторитетним приписом юридичного характеру, а *ratio decidendi* судового прецеденту є повноцінною нормою права[2]. Це передусім дозволяє чітко розмежовувати прецедент і судову практику. Науковець з формально-логічного погляду не визнає судову практику як джерело права, проте і не заперечує проти такого правового статусу, якщо це буде закріплено на законодавчому рівні. У своєму докторському монографічному дослідженні Б.В. Малишев вказує, що суд не може здійснювати законотворчу функцію, проте він здійснює правотворчу. За допомогою правотворчої діяльності основні ціннісні стандарти правосуддя, які відповідають принципам справедливості, рівності, свободи та гуманізму, пріоритету природних прав, проникають у систему позитивного права. Судова правотворчість робить правосуддя не індивідуальним регулятором суспільних відносин, а загальним, і вказані стандарти переходять від стану одиничного (вирішений казус) до стану загального (загальнообов'язкове правило для вирішення певного виду казусів). Саме судова правотворчість здатна наповнити право в його конкретних проявах не тільки ідеями, а й конкретним змістом зазначених цінностей, адже завдяки їхньому використанню під час судового розв'язання конкретних правових спорів вони перестають існувати як абстракція, знаходячи своє безпосереднє втілення у правовідносинах[3]. Така позиція вченого заслуговує на увагу і деталізує сутність судової практики. Проте необхідно окремо наголосити, що коли йдеться про визнання судової практики джерелом права, то:

- по-перше, вона на може підміняти чинне законодавство;
- по-друге, використовується винятково в процесі судочинства.

Український вчений, суддя Конституційного Суду України (1996–2003 рр.) М.І. Козюбра зазначає, що прецедентне право як наближене до конкретних життєвих ситуацій може більш адекватно реагувати на динамізм сучасного життя, відображати правові ідеали та загальновизнані

---

[1] *Малишев Б.В.* Судовий прецедент у правовій системі Англії: моногр. / *Б.В. Малишев*. – К.: Праксіс, 2008. – С. 256.

[2] Там само. – С. 263.

[3] *Малишев Б.В.* Правова система (телеологічний вимір): моногр. / *Б.В. Малишев*. – К.: Дакор, 2012. – С. 279–280.

правові цінності, ніж деякі абстрактні норми законодавства, а також про те, що застосування прецеденту в Україні як джерела права – це один зі шляхів до інтеграції вітчизняної правової системи до європейського правового простору[1]. Така позиція вченого заслуговує на особливу увагу в тому сенсі, що абсолютно справедливо говорити, про те, що рішення суду є максимально наближене до життєвих ситуацій. Проте досить дискусійною є ідея впровадження прецедентного права, оскільки наближення української правової системи до європейської полягає у системних змінах та якості законодавства, переорієнтація права з етатиських позицій на антропологічні – не людина для держави, а держава для людини.

Вагомою є також позиція Ю.Ю. Повова про те, що під судовим прецедентом у романо-германській правовій сім'ї розуміють інститут усталеної судової практики (*jurisprudence constante*), який є інструментом правотворчості судів країн континентального права. Суди країни континентального права за усталеним уявленням не можуть прецедентом створювати норми права. Але правотворення не обмежується встановленням текстів норм, а включає і інтерпретацію, тлумачення закону. У країнах англосаксонської і романо-германської правових сімей існує і спільний для них вид прецеденту – так званий переконливий прецедент (*persuasive precedent*): окремі судові рішення, які самі по собі не створюють прецеденту ані в англосаксонському, ані в континентальному значенні, тим не менше з огляду на авторитетність суду, що їх прийняв, істотно впливають на практику інших судів, хоча і не є обов'язковими для них. Зокрема, прецедент, створений судом нижчої інстанції, може мати значення переконливого прецеденту для суду вищої інстанції. Переконливий прецедент може створюватись і рішенням іноземного суду та впливати на практику національного суду, що особливо поширено у країнах загального права. Тому застосування переконливих прецедентів, а також їхня модифікація чи відхилення від них в інших переконливих прецедентах стають першими кроками перед тим, як роль судових рішень у таких справах стає схожою з роллю судових рішень за доктриною *jurisprudence constante*. У країнах континентального права переконливими прецедентами є окремі рішення вищих судів, які створюють підґрунтя для подальшого формування усталеної судової практики[2].

На окрему увагу заслуговує думка професора Ю.В. Васильєвої, яка вказує на те, що необхідно налагодити взаємний рух судових та зако-

---

[1] *Козюбра М.І.* Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів / *М.І. Козюбра* // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – Т. 26. – С. 7.

[2] *Попов Ю.Ю.* Прецедентне право у контексті загальнообов'язковості судових рішень та українські перспективи / *Ю.Ю. Попов* // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 351–363. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP index.htm 2010 3 51.pdf

нодавчих органів назустріч одне одному з метою удосконалення законодавства. Але, на жаль, це не спостерігається: існуюча взаємодія цих органів державної влади далека від досконалості. Це стосується всіх її аспектів, зокрема й організаційних контактів. Реалізація правоположень судової практики в законодавчій діяльності не регламентована і фактично повністю залежить від розсуду законодавця, від його прагнення розвивати демократичні основи законодавства. Дослідниця погоджується із позицією тих вчених (йдеться про статтю М.І. Байтіна[1] – *М.Ш.*), які пропонують говорити не про судовий прецедент у сенсі застосування права, а про "прецедент судового тлумачення" чи про "прецедентне значення актів офіційного казуального тлумачення"[2].

Професор О.М. Ярошенко обстоює позицію, що судді, знаходячись в епіцентрі життєвих проблем, можуть швидко й ефективно прийняти необхідне рішення, що може поновити справедливість, притягти до відповідальності винних, створити передумови для безконфліктного співіснування різних суб'єктів. Надання судовим органам правотворчої функції здатне забезпечити самоналаштування права, його якісне вдосконалення й позбавлення від вантажу дефектів і прогалин[3].

Сучасний білоруський дослідник джерел трудового права К.Л. Томашевський до останніх відносить і судову та арбітражну практику[4]; така позиція є співзвучною і з думками провідних українських вчених.

Очевидно, що говорити про судовий прецедент, як він існує у країнах загального права, у правовій системі України недоречно, проте у зв'язку зі станом, якістю й ефективністю українського законодавства, є необхідність детальніше вивчити судову практику як джерело права, яка, як було зазначено, може долати прогалини та колізії у законодавстві, а також конкретизувати правові норми. Якщо судовий прецедент – це індивідуальне рішення окремого судді, то судова практика – це сукупність рішень щодо вирішення схожих чи тотожних спорів, яка врахувала недоліки законодавства та викристалізувала об'єднуюче рішення щодо застосування тієї чи тієї норми права.

---

[1] *Байтин М.И.* О юридической природе решений Конституционного Суда РФ / *М.И. Байтин* // Государство и право. – 2006. – № 1. – С. 5–11.

[2] *Васильева Ю.В.* Кодификация российского законодательства о социальном обеспечении: монограф. / *Ю.В. Васильева*. Перм. гос. ун-т. – Пермь, 2009. – С. 118–120.

[3] *Ярошенко О.М.* Судова практика як джерело трудового права / *О.М. Ярошенко* / Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського: Матер. наук.-практ. конф./ Відповід. ред. *І.С. Канзафарова*. – О.: Астропринт, 2011. – С. 549–553.

[4] *Томашевський К.Л.* Система источников трудового права в условиях глобализации и интеграции: автореф. дис. ... доктор. юрид. наук: 12.00.05. / *К.Л. Томашевський*. – Минск: Белорус. гос. универ., 2014. – С. 7, 19.

На нашу думку, таки правові інструмети як усталена судова практика та переконливий прецедент повинні не тільки активно обговорюватися науковою спільнотою, але й необхідно порушувати це питання на законодавчому рівні як один із елементів реформи судової системи.

Встановлення у судовому порядку фактів, що мають юридичне значення

Значна частина справ, що мають пряме відношення до пенсійного забезпечення, стосуються встановлення фактів, що мають юридичне значення. Щодо встановлення фактів, які мають юридичне значення, то ще за часів Римської імперії передбачалося, що в окремих випадках особа може звернутися до судді та довести перед державною офіційною особою, що той або той факт дійсно відбувся, але документи про такий факт втрачено. Ці факти назвали юридичними, бо лише за їх наявності в особи виникають юридичні права. Такий вид провадження склався історично і застосовується в усіх судових системах світу в тій чи тій інтерпретації[1]. У цьому сенсі не втратила своєї актуальності постанова Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення"[2] від 31.03.1995 р. № 5 (зі змінами від 25.05.1998 р.). Верховний Суд України сформулював власну правову позицію, яка суттєво сприяє правозастосуванню пенсійного законодавства. Пленум вказує, що в порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, якщо:

- згідно із законом такі факти породжують юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян;

- чинним законодавством не передбачено іншого порядку їх встановлення;

- заявник не має іншої можливості одержати або відновити загублений чи знищений документ, який посвідчує факт, що має юридичне значення;

- встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право.

Йдеться про те, що іншого шляху, як через суд, встановити факти, які мають юридичне значення, не можна.

Під час вирішення питання про підвідомчість справи суди мають право враховувати норми законодавчих актів, якими передбачено

---

[1] *Ясинок М.* Встановлення фактів, що мають юридичне значення / *М. Ясинок* // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 11. – С.172–174.

[2] Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення" від 31.03.95 р. № 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95

несудовий порядок встановлення певних фактів або визначено факти, які в цих правовідносинах можуть підтверджуватися рішенням суду:

- відповідно до Порядку підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1993 року № 637, якщо документи не збереглися, підтвердження трудового стажу провадиться;

- районними (міськими) відділами соціального захисту населення на підставі показань свідків; в інших випадках наявність певного стажу роботи визначається у порядку, передбаченому законодавством, що регулює правовідносини, з якими пов'язана необхідність встановлення цього стажу;

- згідно із Законом "Про охорону праці" і Положенням про розслідування та облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на підприємствах, в установах і організаціях, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1993 року № 623, факт каліцтва та іншого ушкодження здоров'я на виробництві посвідчується актом про нещасний випадок, а в разі відмови власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу, скласти такий акт чи незгоди потерпілого або іншої заінтересованої особи зі змістом акта питання вирішується в порядку, передбаченому законодавством про розгляд трудових спорів.

Таким чином, Пленум Верховного Суду України вказав, що не дивлячись на те, що суди мають право встановлювати юридичні факти, але при цьому вони повинні керуватися або законами, або підзаконними актами, якими керуються сторони правовідносин у позасудовому порядку. Отже, правове регулювання нормативно-правовими актами не нівелюється і не ігнорується, однак за певних обставин встановлення юридичних фактів у позасудовому порядку є неможливим.

Крім цього, для забезпечення правильного і своєчасного розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, у кожній справі після її порушення суддя зобов'язаний провести підготовчі дії, зокрема з'ясувати, які фізичні особи й організації можуть бути заінтересованими у вирішенні справи і підлягають виклику в судове засідання, у необхідних випадках запропонувати заявникові та заінтересованим особам подати додаткові докази на підтвердження заявлених вимог чи заперечень проти них.

Заявники й залучені до участі у справі заінтересовані особи можуть відповідно подавати докази на підтвердження обґрунтованості чи необґрунтованості заяви про встановлення факту, що розглядається судом, брати участь у дослідженні обставин справи, оскаржувати рішення й ухвали, вчиняти інші процесуальні дії, передбачені ЦПК.

Фактично відбувається судовий розгляд, де немає спору, але сторони мають права та обов'язки під час встановлення юридичних фактів, які можуть бути підставою для виникнення в особи права на пенсійне забезпечення.

Постанова Пленуму Верховного Суду України деталізує особливості встановлення юридичних фактів, які мають міжгалузевий характер. Пленум встановив єдиний порядок розгляду справ щодо встановлення родинних відносин, факт яких може мати правовиникаючий, правозмінюючий або правоприпиняючий ефект у сімейному, спадковому чи пенсійному праві.

Йдеться про те, що суд має право розглядати справи про встановлення родинних відносин, коли цей факт безпосередньо породжує юридичні наслідки, наприклад, якщо підтвердження такого факту необхідне заявникові для одержання в органах, що вчиняють нотаріальні дії, свідоцтва про право на спадщину, для оформлення права на пенсію в зв'язку із втратою годувальника.

Верховний Суд України вказує також на те, що не можна відмовити в розгляді заяви про встановлення факту родинних відносин з мотивів, що заявник може вирішити це питання шляхом встановлення неправильності запису в актах громадянського стану.

Особливого значення у солідарній системі пенсійного забезпечення займає пенсія у зв'язку із втратою годувальника, однією із підстав призначення якої є факт перебування на утриманні. Утриманство є правовою категорією і юридичним фактом для виникнення цього виду пенсійного забезпечення, але утриманство має міжгалузеву складову і застосовується у цивільному законодавстві. Складності, які виникають на практиці, призвели до необхідності унормування судової практики щодо встановлення факту утриманства як ключового для цілої низки правовідносин.

Так, судам необхідно мати на увазі, що встановлення факту перебування особи на утриманні померлого має значення для одержання спадщини, призначення пенсії або відшкодування шкоди, якщо допомога, яку було надано, була для заявника постійним і основним джерелом засобів до існування.

Одержання заявником заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів не є підставою для відмови у встановленні факту перебування на утриманні, коли суд встановить, що основним і постійним джерелом засобів до існування для заявника була допомога з боку особи, яка надавала йому утримання. Видана відповідним органом довідка про те, що за його даними особа не перебувала на утриманні померлого, не виключає можливості встановлення в судовому порядку факту перебування на утриманні.

Під час вирішення заяв про встановлення факту перебування на утриманні необхідно враховувати, що:

- за загальним правилом право на пенсію в разі смерті годувальника мають непрацездатні члени сім'ї годувальника, які були на його утриманні;

- для встановлення факту перебування на утриманні з метою оформлення права на спадщину необхідно, щоб утриманець був непрацездатним на день смерті спадкодавця і перебував на утриманні останнього незалежно від родинних чи шлюбних відносин з ним не менше одного року;

- для встановлення факту перебування на утриманні при відшкодуванні шкоди в разі втрати годувальника не має значення, чи знаходився непрацездатний утриманець у родинних чи шлюбних відносинах з годувальником.

Окрім того, що встановлення факту смерті визначається нормами матеріального права, в окремих випадках цей факт можна встановити тільки у судовому порядку. Постанова Пленуму Верховного Суду України визначає, що заяви про встановлення факту смерті особи в певний час приймаються до провадження суду і розглядаються за умови подання заявниками документів про відмову органів реєстрації актів громадянського стану в реєстрації події смерті.

У судовому засіданні обов'язок доказування настання юридичного факту належить заявнику. Заявник зобов'язаний обґрунтувати свою заяву посиланнями на докази, що достовірно свідчать про смерть особи у певний час і за певних обставин. При цьому треба мати на увазі, що встановлення із зазначених підстав факту смерті відрізняється від встановлення факту реєстрації.

На відміну від факту смерті особи, який встановлює суд за умови підтвердження доказами, що ця подія відбулася у певний час та за певних обставин, громадянин може бути оголошений у судовому порядку померлим у разі встановлення обставин, на підставі яких суд робить вірогідне припущення про смерть громадянина, коли немає доказів про факт його смерті. У цих справах суд визнає днем смерті громадянина, оголошеного померлим, день його гаданої смерті, якщо він пропав безвісти за обставин, які загрожували смертю або давали підстави припускати його загибель від нещасного випадку, а в інших випадках днем смерті вважається день набрання законної сили рішення суду про оголошення громадянина померлим.

Наведена постанова Пленуму носить загальний характер, але оскільки враховує низку соціальних питань, то має пряме відношення до застосування пенсійного законодавства.

Встановлення юридичних фактів – це основа процедурно-організаційних відносин у пенсійному забезпеченні. На цій стадії (оформлення пен-

сії) виникає найбільша кількість порушень пенсійного законодавства[1], як правило, з боку управлінь ПФУ. Основна причина такої протиправної діяльності цього органу спеціальної компетенції – неправильне застосування правових норм, про що детально зазначено у підрозділі 5.3 цього монографічного дослідження. Формальний підхід, своє власне, специфічне тлумачення норм права призводить до позбавлення особи права на пенсію. Головною причиною проблем у правозастосуванні є те, що основний обсяг процедурно-організаційних відносин регламентований підзаконними актами різних державних органів, різного часу прийняття, необхідності врахування і застосування під час призначення пенсії пенсійного законодавства, яке вже втратило чинність. У пенсійному законодавстві полягає одна із особливостей і одночасно складностей пенсійного забезпечення. Воно має ретроспективний характер, оскільки під час призначення пенсії встановлюються не тільки юридичні факти, які в конкретний момент виникли (інвалідність, втрата годувальника), але й ті, що формувалися довгі роки – трудовий стаж. Для встановлення наявного трудового стажу, що дає право на призначення пільгової пенсії, під час призначення пенсії за чинним законодавством сам стаж класифікується як загальний чи спеціальний за тим законодавством, яке було чинним у момент набуття спеціального стажу.

На нашу думку, наведена постанова Пленуму щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення, сьогодні потребує свого оновлення та доповнення. Раціональною, як ми вважаємо, буде підготовка окремої спеціалізованої постанови пленуму з порушених питань у сфері пенсійного забезпечення.

Узагальнення судової практики у справах з пенсійного забезпечення наукових (науково-педагогічних працівників)

Пенсійне забезпечення науковців було предметом багатьох наукових досліджень в Україні, значний внесок у розвиток наукового осмислення та обґрунтування цього виду пенсійних відносин зробила професор Н.М. Хуторян у низці наукових статей, а також колективних монографіях "Правове регулювання трудових відносин наукових (науково-педагогічних) працівників"[2], "Правові проблеми пенсійного забезпечення

[1] *Шумило М.М.* Щодо порушення пенсійного законодавства при призначенні пенсії / *М.М. Шумило* / Правничий часопис Дон. нац. ун-ту. – 2010. – № 1 (23). – С. 137–143.

[2] Правове регулювання трудових відносин наукових (науково-педагогічних) працівників: моногр. / відповід. ред. *Н.М. Хуторян*. – К.: Юридична думка, 2005. – 240 с.

в Україні"[1]. Ця проблема також розглядали такі вчені, як Г.С. Гончарова, Б.Є. Баєв, С.О. Сільчеко, Д.С. Тис та ін. Серед досліджень цієї проблематики на дисертаційному рівні згадаємо роботи А.В. Скоробагатька[2] та М.Д. Ждана[3]. Однак без детального аналізу залишається судова практика у справах з пенсійного забезпечення наукових та (науково-педагогічних працівників).

Передусім необхідно зазначити, що неоднорідність правозастосування у цій сфері призвела до здійснення Вищим адміністративним судом України узагальнення судової практики розгляду справ, пов'язаних із перерахунком пенсій деяким категоріям державних службовців та науковим (науково-педагогічним) працівникам[4] від 25.12.2006 р.

Вищий адміністративний суд України формулює такі правові позиції щодо цього виду спеціального пенсійного забезпечення.

Право на пенсію по інвалідності згідно з нормами Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність"[5] від 13.12.1991 р. № 1977-XII мають лише ті особи, які визнані інвалідами, перебуваючи на посаді наукового (науково-педагогічного) працівника, це ж правило залишилося і після прийняття нового Закону України "Про наукову та науково технічну діяльність"[6] від 26.11.2015 р. № 484.

Особам, які на час виходу на пенсію працювали на посадах, що згідно із законодавством не належать до посад державного службовця і вийшли на пенсію до 04.02.2003 р., попередній стаж наукової роботи до стажу державного службовця не зараховується. Пенсіонери із числа наукових працівників, які працювали після призначення пенсії до 01.01.2004 р. на недержавних підприємствах, в установах, організаціях права на перерахунок пенсії виходячи з більш високого заробітку не мають.

---

[1] Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: моногр. / *Н.М. Хуторян, М.М. Шумило, М.П. Стадник* [та ін.]. – К.: Ін Юре, 2012. – 540 с.

[2] *Скоробагатько А.В.* Правове регулювання пенсійного забезпечення наукових працівників: монограф. / *А.В. Скоробагатько*. – О.: Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечнікова. – 136 с.

[3] *Ждан М.Д.* Особливості реалізації права на пенсію науковими (науково-педагогічними) працівниками: дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Микола Дмитрович Ждан*. – Х., 2007. – 182 с.

[4] Узагальнення Вищого адміністративного суду України судової практики розгляду справ, пов'язаних з перерахунком пенсій деяким категоріям державних службовців та науковим (науково-педагогічним) працівникам від 25.12.2006 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0323760-06

[5] Закон України "Про наукову і науково-технічну діяльність" від 13.12.1991 р. № 1977. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1977-12

[6] Закон України "Про наукову і науково-технічну діяльність" від 26.11.2015 р. № 484. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/848-19

Поняття "період до 60 календарних місяців підряд" у контексті визначення суми заробітної плати, яка обраховується відповідно до ч. 2 ст. 23 Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність" та ст. 40 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", з виключенням із розрахунку за вибором особи періоду до 10% страхового стажу, потрібно розуміти так:

- зазначений період має бути не тривалішим за 60 календарних місяців;

- календарні місяці, які складають зазначений період, повинні бути визначені підряд, тобто послідовно один за одним без винятку упродовж певного відрізку часу;

- виключений із розрахунку за вибором особи період має становити не більше ніж 10% тривалості страхового стажу.

Словосполучення "незалежно від перерв" у контексті ч. 1 ст. 40 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" належить виключно страховому стажу, який має особа, тобто для обчислення пенсії враховується заробітна плата (дохід) за визначений у Законі період страхового стажу підряд до 01.07.2000 р., незалежно від того, чи були перерви у зазначеному страховому стажі, і до інших частин вищенаведеної статті застосовуватися не може.

Науковий стаж є складовою страхового стажу. Розрахунок пенсій науковим (науково-педагогічним) працівникам здійснюється з урахуванням саме страхового стажу на підставі ч. 2 ст. 23 Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність" та ст. 40 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", згідно з якими ці працівники мають право на виняток при розрахунку пенсій до 10% періоду страхового стажу за їхнім вибором. Відмови управлінь Пенсійного фонду України виключити такий період страхового стажу є безпідставними.

Одним із перших, хто провів аналіз судової практики щодо вирішення спорів з питань призначення пенсії науковим (науково-педагогічним) працівникам був С.О. Сільченко. Вчений зазначає, що значення окремих рішень вищих спеціалізованих судів, а також Верховного Суду України у формуванні єдиної практики застосування пенсійного законодавства перебільшувати не варто. Науковець стверджує, що під час призначення пенсій спори виникають через відмову органів Пенсійного фонду України включати ті чи ті види винагороди до заробітку, який береться для розрахунку (або перерахунку) наукової пенсії; вказує на неодностайність судової практики щодо цього питання. Так, постановою Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 19 червня 2007 р. у справі № 21-712во06 було встановлено, що ВАСУ за позовами 2-х працівників одного й того ж підприємства до Управління Пенсійного фонду України було прийнято протилежні рішення щодо включення ви-

нагороди за винахід у заробіток для призначення пенсії[1]. З точки зору практики застосування пенсійного законодавства також цікавою є ухвала ВАСУ від 13 лютого 2008 р. по справі № К-4350/06[2]. Відмовляючи позивачеві в задоволенні його касаційної скарги на рішення апеляційного суду Харківської області, колегія суддів ВАСУ дійшла висновку, що за положенням ст. 23 Закону України "Про наукову та науково-технічну діяльність" заробітна плата наукових працівників складається з посадових окладів (ставок), премій, доплати за наукові ступені, вчені звання, надбавки за стаж наукової (науково-педагогічної) роботи та інших надбавок, доплат та винагород за наукову (науково-педагогічну) діяльність, установлених законодавством, і не передбачає можливості включення до їх заробітку, отриманого за виконання робіт за угодами цивільно-правового характеру.

С.О. Сільченко наголошує на тому, що постанови пленумів та узагальнення в Україні носять тільки рекомендаційний характер, проте дослухатися до правових позицій, висловлених вищими судовими інстанціями, очевидно, варто як суддям, так і іншим особам, які застосовують норми права[3].

Найбільш поширеними категоріями справ щодо пенсійного забезпечення науковців є або безпідставна відмова управліннями ПФУ у призначенні цього виду пенсії, або ж призначення, а з часом припинення пенсійних виплат за спеціальним законом ("Про наукову та науково-технічну діяльність") і переведення на загальну систему пенсійного забезпечення.

Першу категорію справ можна ілюструвати постановою Приморського районного суду міста Одеси від 17 вересня 2007 року, справа № 2а-360[4]. Суд встановив, що ОСОБА_1 звернулася до суду з позовом до управління ПФУ Приморського району м. Одеси (далі – ПФУ) про визнання його дій неправомірними та зобов'язання призначити пенсію згідно із Законом України "Про наукову та науково-технічну діяльність".

Свої вимоги позивачка обґрунтовує тим, що з 22 квітня 1992 року вона отримує пенсію за віком, яка призначена управлінням ПФУ. Позивачка неодноразово заверталася до відповідача з заявами про призна-

---

[1] Постанова Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 19.06.2007 р. у справі № 21-712во06. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court. gov.ua/Review/3399599.

[2] Ухвала Вищого адміністративного суду України від 13.02.2008 р. у справі № К-4350/067 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court. gov.ua/Review /21236B6.

[3] *Сільченко С.О.* Деякі аспекти реалізації права на пенсійне забезпечення наукових (науково-педагогічних) правників у судовій практиці / *С.О. Сільченко* // Проблеми законності. – 2011. – № 113. – С. 92–100.

[4] Постанова Приморського районного суду міста Одеси від 17.09.2007 р. Справа № 2а-360. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/4964421

чення пенсії згідно із Законом України "Про наукову та науково-технічну діяльність", але отримувала відмови. Письмову відмову в призначенні пенсії із Законом України "Про наукову та науково-технічну діяльність" управлінням ПФУ надати відмовився.

Згідно з матеріалами справи, серед яких довідка з місця роботи, позивачка займалася в період з 01 листопада 1980 року по 01 січня 2001 року науковою діяльністю, що також підтверджується записами у трудовій книжці позивачки.

Суд постановив, визнати дії управлінням ПФУ Приморського району м. Одеси щодо не призначення ОСОБІ_1 пенсії згідно із Законом України "Про наукову та науково-технічну діяльність" неправомірними та зобов'язав управлінням ПФУ Приморського району м. Одеси призначити ОСОБІ_1 пенсію згідно із Законом України "Про наукову та науково-технічну діяльність".

Постанову із подібним формулюванням 5 липня 2013 року прийняв Франківський районний суд м. Львова Справа № 465/1691/13-а[1].

На жаль, управління ПФУ, у окремих випадках, спотворюють сенс та значення правових норм, застосовуючи їх неправильно. Якщо наведену практику застосування управліннями ПФУ проаналізувати через призму теорії правовідносин у пенсійному забезпеченні, то можна побачити ситуацію, що пенсія призначається не завдяки процедурно-організаційним відносинам, а процесуально-захисним. Управління ПФУ ігнорують пенсійну правоздатність осіб, норми законодавства, чим позбавляють громадян права на отримання спеціальних пенсій. Суд фактично зобов'язує управління ПФУ виконати свої, передбачені законодавством обов'язки, тобто рішення про призначення пенсії приймається не в результаті виконання обов'язку управління ПФУ призначити пенсію під час отримання всіх необхідних юридичних фактів, а через пряму вказівку на виконання рішення суду. Йдеться про те, що за такої протиправної діяльності управління ПФУ керуються не пенсійним законодавством, а постановами суду. Із аналізу наведених судових рішень приходимо до висновку, що управління ПФУ не сприяє реалізації права на пенсію, а навпаки, ускладнює її. Така практика є негативною і повинна бути припинена, про що йтиметься нижче.

Друга категорія справ також показова і має низку прикладів. Так, розглянемо постанову Київського районного суду м. Харкова від 18.12.2013 р., справа № 640/16634/13-а[2]. У січні 1992 року ОСОБІ_1 управлінням

[1] Постанова Франківського районного суду м. Львова від 5.07.2013 р. Справа № 465/1691/13-а. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32218461

[2] Постанова Київського районного суду м. Харкова від 18.12.2013 р. Справа № 640/16634/13-а. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36304307

Пенсійного фонду України в Київському районі м. Харкова було призначено пенсію за віком, у квітні 2002 року призначено наукову пенсію. 24.11.2009 р. було проведено перерахунок та призначено знову пенсію за віком у відповідності до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". 14.01.2013 року ОСОБА_1 звернулась до управління Пенсійного фонду України в Київському районі м. Харкова про призначення їй пенсії у відповідності до Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність", проте пізніше співробітники телефоном з Управління пенсійного фонду України в Київському районі м. Харкова повідомили про відмову в призначенні наукової пенсії, мотивуючи своє рішення відсутністю уточнюючої довідки.

Пенсійна справа № 156114, яка наявна у відповідача, містить всі необхідні документи на підтвердження наукового стажу ОСОБИ_1 у період з 21.10.1968 р., на підставі чого управлінням Пенсійного фонду України в Київському районі м. Харкова з 22.04.2002 року було призначено пенсію з урахуванням довідки – підтвердження науково-технічної діяльності головного спеціаліста технічного відділу інституту "Промзернопроект" № 4158, від 16.04.2002 року. На момент призначення пенсії за віком за нормами Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність" у Відповідача не виникало жодних питань з приводу наданих ОСОБОЮ_1 довідок.

Довідки від 16.04.2002 року та 05.06.2013 року, видані Директором інституту "Промзернопроект" ОСОБІ_2 підтверджують, що в період з 21.10.1968 р. по 17.06.1973 р. ОСОБА_1 працювала на посаді керівника групи будівельного відділу, який був науково-структурним підрозділом інституту "Промзернопроект" та займався науково-технічною діяльністю за основним напрямом діяльності інституту; у період з 18.06.1973 року по 31.12.1991 року ОСОБА_1 також працювала на посадах, які відповідають посаді головного архітектора технічного відділу та в період з 21.10.1968 року по 31.12.1991 рік відповідно до статті 1 Закону України "Про наукову та науково-технічну діяльність" ОСОБА_1 займалась науково-технічною діяльністю, спрямованою на отримання та використання нових знань.

18.09.2013 року ОСОБА_1 отримала відповідь Пенсійного фонду про відмову в призначенні наукової пенсії з посиланням на те, що довідка, яка міститься в пенсійній справі, не містить інформації про статус підрозділів, де працювала ОСОБА_1, як наукових. Проте така інформація спростовується матеріалами справи, у яких містяться дві довідки, видані ОСОБІ_1 із зазначенням статуту підрозділів, у яких вона працювала, та видів наукової та науково-технічної діяльності.

Суд постановив: позов ОСОБИ_1 задовольнити. Визнати протиправними дії управління ПФУ в Київському районі м. Харкова щодо відмови в поновленні ОСОБІ_1 пенсії за віком згідно із Законом України

"Про наукову і науково-технічну діяльність" від 22.09.2006 р. № 190-V. Зобов'язати управління ПФУ в Київському районі м. Харкова призначити з 14.01.2013 р., з моменту подання заяви до Пенсійного фонду ОСОБИ_1, наукову пенсію згідно із Законом України "Про наукову і науково-технічну діяльність" від 22.09.2006 р. № 190-V та провести перерахунок пенсії, виплатити різницю від призначеної та існуючої пенсії. Вказаний перерахунок та виплати проводити з урахуванням фактично виплачених сум.

На жаль, приклад розгляду таких справ не є поодиноким і траплявся і в інших областях України. На підтвердження сказаного, можна навести тотожну постанову Малиновського районного суду м. Одеси від 12 квітня 2013 року, справа № 1519/12704/12[1], якою суд також визнав протиправними дії управління ПФУ і зобов'язав його здійснити перерахунок пенсії та відновити виплати відповідно до положень Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність". Наведені приклади протиправної діяльності управлінь ПФУ виходять за межі адекватного розуміння останніми чинного законодавства, що породжує довільне трактування правових норм під час їхнього застосування. На нашу думку, однією із причин такого вільнодумства управлінь ПФУ загалом та їх працівників зокрема є відсутність будь-якої відповідальності за прийняті рішення. Вважаємо, що відповідальність суб'єктів правовідносин у пенсійному забезпеченні за порушення пенсійного законодавства не повинна бути односторонньою, тобто тільки з боку пенсіонера. Очевидно, що необхідно на рівні теоретичних напрацювань, а в подальшому – і впровадження в життя відповідальності органів державної влади (службовців управління ПФУ) перед пенсіонерами, яким завдана матеріальна шкода. Особа, яка вчинила правопорушення, притягується до відповідного виду відповідальності. Якщо працівник порушує трудову дисципліну або правила внутрішнього трудового розпорядку, то роботодавець має право притягнути його до дисциплінарної відповідальності. Очевидно, що службовці управлінь ПФУ, неправильно застосовуючи норми пенсійного законодавства, повинні нести за це відповідальність, оскільки своїми діями чи бездіяльністю може завдали шкоди (не призначили чи неправильно перерахували пенсію). Можливість притягнення до відповідальності функціонерів управлінь ПФУ до відповідальності значно підвищить рівень надання цього різновиду адміністративних послуг. Вважаємо, що приклади такого волюнтаризму з боку службовців ПФУ за принципом "хотіли призначили, хотіли скасували" є неприпустимим при здійсненні правозастосування у правовій державі.

[1] Постанова Малиновського районного суду м. Одеси від 12.05.2013 р. Справа №1519/12704/12. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30760903

Така позиція викликана тим, що відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" питання відповідальності службовців ПФУ відсутня. Щоправда, ч. 2 ст. 58 цього Закону передбачає відповідальність членів правління ПФУ, ч. 4 ст. 62 голови правління ПФУ, ч. 3 ст. 63 закріплено відповідальність виконавчої дирекції ПФУ згідно із законодавством. Таким чином, відповідальність за протиправну діяльність чи бездіяльність службовців ПФУ, які безпосередньо призначають пенсію, є неврегульованою, що є однією із причин масового порушення пенсійних прав.

З позиції теорії правовідносин можна розподілити таку діяльність управлінь ПФУ на кілька стадій: особа звертається за перерахунком пенсій (процедурно-організаційні відносини), управління ПФУ своїм рішення змінює правове регулювання одних і тих же правовідносин зі спеціального законодавства на загальне, чим провокує виникнення пенсійного спору, а відповідно і виникнення процесуально-захистних відносин, результатом яких є визнання діяльності управлінь ПФУ протиправною, суд зобов'язує останніх повернутися до *status quo* і здійснити ті процедурно-організаційні дії, які повинні були бути здійсненні на стадії звернення за перерахунком пенсії.

На прикладі двох судових рішень спори такої категорії можуть розглядатися від одного до чотирьох років, таким чином особу позбавляють права на отримання спеціальної пенсії. Вважаємо, що посадовці, які порушують Конституцію та законодавство України, мають так само притягуватися до відповідальності, як і інші громадяни, що вчиняють правопорушення.

Узагальнення судової практики у справах з пенсійного забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб

Пенсійне забезпечення військовослужбовців завжди було невід'ємною частиною спеціального пенсійного забезпечення, проте велика кількість нормативно-правових актів, які у тій чи тій формі регулюють ці відносини, призвели до прогалин та колізій, що перешкоджають ефективному та швидкому правозастосуванню.

Особливе місце у під час розгляду цієї категорії справ займає постанова Пленуму Верховного Суду України "Про окремі питання застосування судами України законодавства про пенсійне забезпечення військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової служби), осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб"[1] від 15 квітня 2005 р. № 4.

[1] Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.04.2005 р. № 4. –

У постанові Пленуму вказується, що в окремих випадках суди помилково застосовують чинне законодавство, внаслідок чого виникають питання, що потребують роз'яснення.

Вперше в історії пенсійного забезпечення України Суд вказує на гендерну проблему. Коло осіб, які мають право на пенсію згідно із Законом України "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб"[1] від 9 квітня 1992 р. № 2262-XII, визначено у преамбулі та ст. 4 цього Закону, воно є вичерпним і розширенню не підлягає. Пенсійне забезпечення жінок, прийнятих у добровільному порядку на дійсну військову службу на посади солдатів, матросів, сержантів і старшин, та членів їхніх сімей здійснюється на підставах, встановлених Законом № 2262-XII для військовослужбовців надстрокової служби та військової служби за контрактом і членів їхніх сімей.

На практиці виникають проблеми із призначенням військовослужбовцям пенсії за вислугу років. Відповідно до ст. 1, 2, 12 Закону № 2262-XII право на довічну пенсію за вислугу років набувають військовослужбовці й інші особи, які мають право на пенсію згідно із цим Законом, за наявності на день звільнення зі служби встановленої вислуги 20 років і більше на підставі п. "а" ст. 12 Закону № 2262-XII. Військовослужбовці, які звільняються зі Збройних Сил України у зв'язку з реформуванням останніх, мають право на цю пенсію за наявності 15 років вислуги й за умови, що їм виповнилося 45 років (п. 11 ст. 1 Закону від 15 червня 2004 р. № 1763-IV "Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей"; далі – Закон № 1763-IV). Виняток із цього правила встановлено п. "б" ст. 12 Закону № 2262-XII (у редакції Закону від 4 липня 2002 р. № 51-IV, який набув чинності 6 серпня 2002 р.) для військовослужбовців та осіб, які мають право на пенсію згідно з цим Законом, раніше звільнених зі служби. На підставі цього Закону, починаючи з 6 серпня 2002 р., незалежно від підстав та часу звільнення, їм може бути призначена пенсія за умови, що цим особам виповнилося 45 років (а інвалідам війни – незалежно від віку) і що вони мають загальний трудовий стаж 25 календарних років і більше, з яких не менше 12 календарних років і шести місяців становить військова служба або служба в органах внутрішніх справ чи в державній пожежній охороні.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/44ED1BB65912EFD1C2257B33004E54EC

[1] Закон України "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб" від 9.03.1992 р. № 2262. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2262-12

Військовослужбовцям та особам, які мають право на пенсію згідно із Законом № 2262-XII, пенсії призначаються і виплачуються лише після звільнення їх зі служби. У разі повторного прийняття пенсіонерів із числа військовослужбовців та осіб, котрі отримують пенсію згідно із Законом № 2262-XII, на військову службу до Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань і Державної спеціальної служби транспорту, на службу до органів внутрішніх справ, органів та підрозділів цивільного захисту, податкової міліції, а також кримінально-виконавчої системи України виплата пенсій на час їх служби припиняється. При наступному звільненні цих осіб зі служби виплата їм пенсій здійснюється з урахуванням загальної вислуги років на день останнього звільнення (ч. 2 ст. 2 Закону № 2262-XII).

Пенсії по інвалідності військовослужбовцям та особам, які мають право на пенсію згідно з Законом № 2262-XII, а також членам їхніх сімей у разі втрати годувальника призначаються незалежно від тривалості служби.

Не залишилося поза увагою Суду і питання позбавлення права на спеціальну пенсію. Відповідно до ч. 2 ст. 5 та п "б" ст. 12 Закону № 2262-XII військовослужбовцям і особам, які мають право на пенсію згідно з цим Законом, але були позбавлені військових чи спеціальних звань або звільнені зі служби у зв'язку із засудженням за умисний злочин, вчинений із використанням свого посадового становища, або за вчинення корупційного діяння, та членам їхніх сімей пенсія призначається на загальних підставах, встановлених Законом № 1058-IV.

Правова позиція згаданої вище постанови Пленуму використовується при розгляді справ у Вищому адміністративному суді України. Прикладом може слугувати ухвала цього суду від 20.06.2006 р.[1], де вказується, що у серпні 2005 року ОСОБА_1 звернулася до Корольовського районного суду м. Житомира з позовом до управління Міністерства внутрішніх справ України в Житомирській області про призначення пенсійного забезпечення. Рішенням Корольовського районного суду м. Житомира від 21.10.2005 р. позовні вимоги ОСОБИ_1 було задоволено. Ухвалою апеляційного суду Житомирської області від 26.12.2005 р. апеляційна скарга управління Міністерства внутрішніх справ України в Житомирській області залишена без задоволення, а рішення Корольовського районного суду м. Житомира від 21.10.2005 р. – без змін. У касаційній скарзі управління Міністерства внутрішніх справ України в Житомирській області, не погоджуючись з цими судовими рішеннями, посилається на допущені судами порушення норм матеріального права, просить скасувати рішення Корольовського районного суду м. Житомира

[1] Ухвала Вищого адміністративного суду України від 20.06.2006 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0149760-06

від 21.10.2005 р. та ухвалу апеляційного суду Житомирської області від 26.12.2005 р., постановити нове рішення, яким відмовити ОСОБІ_1 у задоволенні позовних вимог.

Вищий адміністративний суд України з цього приводу зазначив, що Законом не визначено, що *право на отримання пенсії за вислугу років настає при наявності умов*, передбачених п. "б" ст. 12 Закону України "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб" на момент звільнення, *а передбачено лише право на отримання пенсії при настанні цих вимог*.

Крім того, Суд посилається на п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 15.04.2005 № 4 про те, що може бути призначена пенсія військовослужбовцям раніше звільненим зі служби за умов встановлених п. "б" ст. 12 Закону України "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб". Таким чином, Вищий адміністративний суд України касаційну скаргу управління Міністерства внутрішніх справ України в Житомирській області потрібно залишити без задоволення, а судові рішення – без змін.

У контексті правовідносин не зайвим буде наголосити на тому, що під час призначення пенсії військовослужбовцям беруть активну участь як у процедурно-організаційних, так і процесуально-захистих відносинах виступають військові комісаріати. Вони готують усі необхідні для призначення спеціальної пенсії документи.

Проблема застосування законодавства, що пов'язана із соціальними виплатами особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи

Суттєвий внесок у розвиток науки права соціального забезпечення в частині соціального захисту загалом та пенсійного забезпечення зокрема осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, зробила Л.Ю. Малюга[1] й інші українські та іноземні дослідники, серед яких Н.Б. Болотіна, В.Я. Бурак, Л.Ю. Величко, І.В. Гущін, О.Т. Панасюк, Л.П. Гаращенко, І. Ковалів та ін., проте питання правозастосування через призму судової практики вченими не були висвітлені.

Враховуючи актуальність порушеного питання, Вищим адміністративним судом України було підготовлено Довідку[2], завдяки якій можна

[1] *Малюга М.Ю.* Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: моног. / *Л.Ю. Малюга*. – К.: Хай-Тек Прес, 2013. – 264 с.

[2] Довідка Вищого адміністративного суду України про узагальнення та вивчення практики розгляду і вирішення адміністративними судами справ, пов'язаних із соціальними виплатами особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської ката-

побачити стан застосування соціально-забезпечувального законодавства щодо цієї категорії громадян загалом та пенсійного забезпечення зокрема.

Законом України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи"[1], встановлено чіткий перелік пільг, компенсацій та інших державних соціальних гарантій потерпілим внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, зокрема інвалідам-чорнобильцям, ліквідаторам, евакуйованим із зони відчуження та іншим. Загалом цим Законом передбачено надання постраждалим громадянам близько 100 видів пільг, компенсаційних виплат, доплат і допомоги, з яких понад 50 потребують фінансового забезпечення.

В Україні постраждалими внаслідок аварії визнано понад 2 000 000 осіб. Однією з найчисельніших різновидів справ за участі осіб, які постраждати внаслідок Чорнобильської катастрофи, є справи про пенсійне забезпечення цієї категорії громадян.

Неоднозначність законодавства та сумнівна правозастосовна практика ПФУ призвела до великої кількості адміністративних позовів у зв'язку з відмовою здійснити перерахунок раніше призначених державних та додаткових пенсій, виплата яких передбачена ст. 50, 54 Закону "Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", виходячи з мінімальної заробітної плати.

Вирішуючи справи цієї категорії, адміністративні суди формували практику на основі позиції Верховного Суду України. Оцінюючи дії відповідачів у справах цієї категорії, Верховний Суд України звернув увагу на те, що положення Порядку обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 1997 року № 523 (чинного до 23 листопада 2011 року), стосовно критеріїв обчислення розмірів пенсій відповідають положенням ст. 50, 54 Закону "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи". Пунктом 2 постанови Кабінету Міністрів України від 3 січня 2002 року № 1 "Про підвищення розмірів пенсій та інших соціальних виплат окремим категоріям пенсіонерів, фінансування яких здійснюється за рахунок коштів державного бюджету", всупереч положенням ст. 50, 54 зазначеного Закону, Кабінет Міністрів України встановив розміри

строфи від 20.02.2012 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vasu.gov.ua/sudovapraktika/uzagalnennya/dov chernob/

[1] Закон України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 28.02.1991 р. № 796. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/796-12

сум, з яких проводиться розрахунок пенсій, при тому, що ці суми не відповідають розмірам мінімальної пенсії за віком[1].

Судова практика виробила єдиний підхід щодо застосування цих норм (ст. 50, 54). Суди вважають, що застереження з приводу поширення дії ч. 1 ст. 28 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" не є перешкодою для застосування мінімального розміру пенсії за віком для обчислення інших пенсій чи доплат, пов'язаних із мінімальною пенсією за віком, оскільки чинним законодавством не встановлено іншого мінімального розміру пенсії за віком.

У судовій практиці не виникає труднощів щодо застосування ст. 54 "Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", аналіз якої дозволяє дійти висновку, що підставою для перерахунку пенсії є встановлення нового розміру прожиткового мінімуму і перерахунок проводиться з дня встановлення цього мінімуму.

Оскільки новий мінімальний розмір пенсії за віком залежить від нового розміру прожиткового мінімуму, то в разі збільшення розміру прожиткового мінімуму перерахунок пенсії має проводитися виходячи з нового розміру мінімальної пенсії за віком[2].

Існує проблема застосування нормативно-правових актів різної юридичної сили. Так, нарахування особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, виплат у розмірах, встановлених постановою Кабінету Міністрів України "Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян"[3] від 28.05.2008 р. № 530, а не Законом "Про статус і

---

[1] Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України: від 27.05.2008 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/3399604; від 30.09.2008 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/2604857; від 4.11.2008 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/2604857; від 11.11.2008 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/2604855; від 27.01.2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/3429550; від 14.03.2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/14887460; від 24.10.2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19848643. Ухвали Вищого адміністративного суду України: від 13.04.2011 р. у справі № К-9662/08. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/16782965; від 27.04.2011 р. у справі № К-9667/09. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/15927576.

[2] Ухвали Вищого адміністративного суду України: від 15.12.2011 р. у справі № К/9991/56923/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/21003251; від 18.11.2011 р. у справі № К-11275/09-С. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/21008155.

[3] Постанова Кабінету Міністрів України "Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян" від 28.05.2008 р. № 530. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/530-2008-п

соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", до якого зміни не вносилися, стало підставою звернення до суду цих категорій громадян упродовж другої половини 2008 року і до липня 2011 року.

Розглядаючи такі спори, суди надавали пріоритет нормам Закону "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" і задовольняли позови громадян про здійснення перерахунку пенсійних виплат з урахуванням розмірів, визначених у ньому, а не постанові Уряду[1]. У разі наявності суперечностей між нормами законів, що мають однакову юридичну силу, застосуванню підлягає той із них, який прийнято пізніше. Як показує аналіз судової практики, суди визнавали правомірними дії органів Пенсійного фонду України щодо перерахунку пенсій на підставі положень Закону України "Про Державний бюджет України на 2011 рік" та в розмірах, встановлених постановою Кабінету Міністрів України "Про встановлення деяких розмірів виплат, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету"[2] від 6 липня 2011 року № 745. Обґрунтованість такого підходу підтверджено рішеннями Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011[3] та 25 січня 2012 року № 3-рп/2012[4].

Вищий адміністративний суд України звернув увагу на часту зміну законодавчого регулювання питання розмірів соціальних виплат цій категорії осіб, а також вказав на проблему унормування його актами різної юридичної сили. Одночасна дія підзаконних актів, що регулюють одні і ті ж відносини, є основними причинами суддівських помилок.

Водночас у світлі рішень Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 та 25 січня 2012 року № 3-рп/2012 суди під час вирішення справ про соціальний захист громадян керуються, зокрема,

---

[1] Ухвали Вищого адміністративного суду України: від 9.12.2011 р. у справі № К-10888/09. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20893500; від 22.12.2011 р. у справі № К/9991/60879/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20666079; від 22.11.2011 р. у справі № К/9991/15508/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20656294. Київського апеляційного адміністративного суду від 4.01. 2012 у справі № 2-а-14703/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21088174.

[2] Постанови Чорнобаївського районного суду Черкаської області від 6.11.2011 р. у справі № 2-а-8451/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20197248, Пирятинського районного суду Полтавської області від 13.11.2011 р. у справі №2-а-3164/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20701082

[3] Рішення Конституційного Суду України від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11

[4] Рішення Конституційного Суду України 25.01.2012 р. № 3-рп/2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12

принципом законності. Цей принцип передбачає застосування судами законів України, а також нормативно-правових актів відповідних органів державної влади, виданих на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, зокрема нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, виданих у межах його компетенції, на основі й на виконання Бюджетного кодексу України, закону про Державний бюджет України на відповідний рік та інших законів України.

Окремо зазначимо, що для вирішення питання про те, який нормативно-правовий акт застосовувати, науково-консультаційна рада при Вищому адміністративному суді підготувала відповідний експертний висновок[1]. Такі члени ради, як М.І. Цуркан, В.М. Бевзенко, І.П. Голосніченко, А.О. Монаєнко, О.В. Петришин притримуються однакової позиції – вважають, що Кабінет Міністрів України не наділений повноваженнями щодо встановлення розмірів пенсій, а уповноважений визначати порядок їх обчислення відповідно до ч. 7 ст. 54 Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи". Верховна Рада України вже встановила граничні розміри пенсій у цьому Законі. Кабінет Міністрів України як орган виконавчої влади повинен реалізовувати (виконувати) те, що визначено законодавчою владою в Конституції і законах України, а не змінювати їх. А.О. Монаєнко у своєму висновку чітко вказує, що в разі наявності законів і підзаконних нормативно-правових актів, які містять регулятивні норми стосовно однакових або споріднених правовідносин, необхідно керуватися законами, як це передбачає ч. 1 ст. 129 Конституції України, а не підзаконними нормативно-правовими актами України. Крім того, встановлений у ст. 9 КАС України принцип законності пов'язаний з положенням ч. 1 ст. 129 Конституції України. Саме така позиція і знайшла своє відображення у рішенні, яке наведене вище.

Однак не всі акти Уряду, що підлягають застосуванню судами під час розгляду та вирішення справ, що були об'єктом дослідження, містять посилання на законодавчі акти, на виконання яких вони видані. Це може створити підстави для різної судової практики. Тому апеляційним адміністративним судам необхідно періодично узагальнювати практику розгляду місцевими судами справ досліджуваної категорії та вживати відповідних заходів для усунення виявлених недоліків і підвищення рівня правосуддя.

---

[1] Узагальнення висновків членів НКР при ВАСУ щодо визначення пріоритетності акта, що підлягає застосуванню під час розгляду спорів про пенсійне забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи у 2012 році. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/nkr/pravovi vusnovky/nkr pensijne zabez chornob/

Окремі проблемні питання застосування спеціального пенсійного законодавства

Узагальнення судової практики з питань пенсійного забезпечення є надзвичайно важливою функцією Вищого адміністративного суду України. На нашу думку, результат цієї діяльності, здійснений у формі постанов Пленуму, необхідно визнати джерелом права. Цікаво, що проблема джерел права загалом та права соціального забезпечення була детально вивчена плеядою українських та іноземних науковців. У галузі права соціального забезпечення одним із основних досліджень джерел залишається докторська дисертація С.І. Кобзєвої[1]. Зауважимо, що вчена в класичних традиціях розуміння джерел права питання судової практики взагалі ігнорує.

Серед українських дослідників привертає увагу позиція С.В. Кобернюка, який також дотримується думки, що використання в правозастосуванні судової практики, можливість визнання її в сукупності чи окремих рішень (судового прецеденту) самостійним джерелом права, принаймні щодо правових актів, прийнятих Верховним та Конституційним судами України, – є доцільним[2].

Важливе місце у застосуванні пенсійного законодавства в судах, а також у позасудовому порядку займає Оглядовий лист Вищого адміністративного суду України "Про практику застосування законодавства з питань пенсійного забезпечення (за результатами справ, розглянутих Вищим адміністративним судом України у касаційному порядку)"[3] від 14.08.2008 № 1406/100/13-08. Частково цей Оглядовий лист наводився у підрозділі щодо проблеми призначення пенсії на пільгових умовах. Проте у листі розв'язується значно ширший спектр проблем застосування спеціального пенсійного забезпечення.

В Оглядовому листі йдеться, що в порядку інформації та для врахування під час розгляду справ надсилається огляд судової практики Вищого адміністративного суду України застосування законодавства України з питань пенсійного забезпечення. Таким чином, суд сформулював власну правову позицію із неоднозначних питань пенсійного забезпечення:

- допомога на оздоровлення не є складовою заробітної плати, а тому не враховується під час призначення пенсій державним службовцям;

---

[1] *Кобзева С.И.* Источники права социального обеспечения России: моногр. / *С.И. Кобзева*. – М.: Проспект, 2013. – 264 с.

[2] *Кобернюк С.В.* Джерела права соціального забезпечення України:: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *С.В. Кобернюк*. – К., 2014. – С. 10, 14.

[3] Оглядовий лист Вищого адміністративного суду України "Про практику застосування законодавства з питань пенсійного забезпечення (за результатами справ, розглянутих Вищим адміністративним судом України у касаційному порядку)" від 14.08.08 р. № 1406/100/13-08. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v1406760-08

- період роботи на посадах в Інституті підвищення кваліфікації Генеральної прокуратури України включається до стажу роботи, що дає право на пенсію за вислугу років відповідно до Закону України "Про прокуратуру", працівникам, яким присвоєні класні чини;
- посади, перебування на яких дає право на призначення пенсії та виплату грошової допомоги у разі виходу на пенсію відповідно до ст. 24 Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність", містяться у Переліку посад наукових (науково-педагогічних) працівників підприємств, установ, організацій, вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, який затверджується постановою Кабінету Міністрів України;
- винагорода за винахід не включена у Перелік видів оплати праці та інших виплат, на які не нараховується збір на обов'язкове державне пенсійне страхування та які не враховуються при обчисленні середньомісячної заробітної плати для призначення пенсій, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18.05.1998 р. № 697, а тому враховується під час нарахування пенсії;
- Законом України "Про внесення змін до статті 43 Закону України "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб" від 15.06.2004 р. № 1769 премії віднесені до додаткових видів грошового забезпечення, тому лише з моменту набрання чинності зазначеним Законом враховуються під час нарахування пенсій військовослужбовцям;
- за відсутності документів про наявний стаж роботи і неможливість одержання їх внаслідок ліквідації підприємства, установи, організації або відсутності архівних даних трудовий стаж установлюється на підставі показань не менше двох свідків, які б знали заявника по спільній роботі на одному підприємстві, в установі, організації (зокрема колгоспі) або в одній системі і мали документи про свою роботу за час, стосовно якого вони підтверджують роботу заявника.

Наведена позиція Вищого адміністративного суду України є важливим елементом застосування пенсійного законодавства. Крім цього, закцентуємо, що такого роду оглядові та інформаційні листи є однією із форм узагальнення судової практики.

У контексті адміністративної юстиції привертає увагу Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України[1] від 18.02.2014 № 212/11/14-14. Так, для забезпечення однакового застосування законодавства під час розгляду та вирішення адміністративних справ, предметно підсудних місцевим загальним судам як адміністративним судам,

[1] Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України від 18.02.2014 р. № 212/11/14-14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/sudovapraktika/inf list/18 02 2014N212 11 14 14/

Вищий адміністративний суд України надсилає огляд судових рішень, підготовлений за матеріалами судових рішень Вищого адміністративного суду України, ухвалених у касаційному порядку. Отже, правова позиція суду полягає у такому:

1. Наявність заборгованості перед Пенсійним фондом України зі сплати страхових внесків не може бути підставою для відмови у здійсненні перерахунку пенсії, оскільки відповідальність за несплату страхових внесків несе підприємство-страхувальник, у якому працює застрахована особа.

2. Із 7 жовтня 2009 року виплата пенсії громадянам, які виїхали на постійне місце проживання за кордон, регулюється нормами Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", з урахуванням Рішення Конституційного Суду України від 7 жовтня 2009 року № 25-рп/2009.

3. Умовою зарахування часу проходження строкової військової служби до стажу роботи, що дає право на призначення пільгової пенсії, є, зокрема, факт роботи особи на момент призову за професією або обіймання посади, що передбачала право на пенсію на пільгових умовах.

4. В особи, яка звільнилася з військової служби після 11 березня 2000 року, відсутнє право на одержання грошової компенсації замість продовольчих пайків.

5. У разі невиконання боржником без поважних причин у встановлений державним виконавцем строк рішення суду, що зобов'язує боржника вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення, на державного виконавця покладено обов'язок накласти на боржника штраф.

Як бачимо, узагальнення судової практики, оглядові й інформаційні листи сприяють правильному вирішенню спорів у сфері пенсійного забезпечення, тобто сприяють єдності судової практики у застосуванні пенсійного законодавства. Якщо матеріальне право має прогалини, колізії, або ж оціночні поняття, які тлумачаться неправильно, що призводить порушення права особи на пенсію, то тільки суд може вказати, як необхідно застосовувати ті чи ті положення нормативно-правових актів. Узагальнення ж судової практики можна охарактеризувати як **правову артикуляцію духу закону**, а також коригування рішень судів нижчої інстанції, якщо сам закон допускає різночитання.

Особливої уваги в цьому контексті заслуговує думка професора В.М. Бевзенка, який наголошує на тому, що вищі спеціалізовані суди надають методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення й аналізу судової статистики; дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції. Не дивлячись на рекомендаційний характер таких роз'яснень, у переважній

більшості випадків останні враховуються судами нижчих інстанцій під час здійснення судочинства. Такі рішення мають не персоніфікований, а загальний (нормативний) характер, розраховані на багаторазове застосування; вчений відносить їх до джерел адміністративного права[1].

Професор С.Ю. Головіна в аспекті трудового права абсолютно слушно зазначає, що завданням законодавця є своєчасне реагування на виявлені вищими судовими органами недоліки, пробіли і суперечності в трудовому законодавстві та подальша корекція відповідних правових норм. Шанована авторка зазначає, що багато із нині чинних понять і дефініцій трудового права запозичені із постанов Пленумів Верховного Суду РФ різних років, наприклад, поняття переводу, дисциплінарного проступку тощо[2].

Голова Верховного Суду України Я.М. Романюк та начальник управління вивчення й узагальнення судової практики Верховного Суду України І.В. Бейцун зазначають, що якість здійснення судочинства, а отже, й авторитет усієї судової системи України визначається правильним і однаковим застосуванням судами законодавства. Єдність судової практики є однією із фундаментальних засад здійснення судочинства. У провідних демократичних державах її утвердженню та засобам забезпечення надається пріоритетне значення. Застосування судами різних підходів до тлумачення законодавства призводить до невизначеності закону, його суперечливого і довільного застосування. Натомість єдність судової практики має гарантувати стабільність правопорядку, об'єктивність та прогнозованість правосуддя. Вона є однією з визначальних складових єдності судової системи в цілому. Правосуддя здійснюється усіма судовими органами держави: від судів першої інстанції до Верховного Суду України, кожен з яких незалежно від місця в судовій системі є абсолютно самостійним у вирішенні справи. При цьому кожен суддя є носієм судової влади і безпосередньо формує судову практику, яка в умовах недосконалості законодавства у непоодиноких випадках є суперечливою, що негативно впливає на єдність судової системи[3]. Наведений алгоритм є ідеальним у сенсі взаємовпливів законодавства та судової практики, оскільки сьогодні законодавець мало цікавиться судовою практикою.

Я.М. Романюк та І.В. Бейцун зосереджують свою увагу на *принципі*

---

[1] *Бевзенко В.М.* Судові рішення у системі джерел адміністративного. В кн. Загальне адміністративне право: навч. посіб. / за заг. ред. *Р. С. Мельника*. – К.: Ваіте, 2014. – С. 100–102.

[2] *Головина С.Ю.* Современные тенденции в трудовом праве России / *С.В. Головина* / Современные тенденции в развитии трудового права и права социального обеспечения: матер. Междунар.научн.-практ.конф. – М.: Проспект, 2007. – С. 36–37.

[3] *Романюк Я.М., Бейцун І.В.* Правова природа обов'язковості рішень Верховного Суду України та вдосконалення механізму забезпечення єдності судової практики / *Я.М. Романюк, І.В. Бейцун* // Право України. – 2012. – № 11–12. – С. 122–136.

правової визначеності, що має на меті забезпечити учасників правовідносин можливістю точно спрогнозувати результати своїх дій, бути впевненими в незмінності свого правового статусу, набутих прав і обов'язків. Цей принцип передбачає гарантування судового захисту, а також прогнозованість судових рішень, які не будуть змінюватися залежно від юрисдикції, регіону чи інших чинників. Принцип правової визначеності передбачає стабільність правового регулювання та існуючих правовідносин. Основне призначення вищого судового органу держави полягає не просто у здійсненні правосуддя, а в забезпеченні однакового тлумачення і застосування законів усіма судами. Його завдання полягає не лише у виправленні судових помилок, допущених у конкретних справах, а передусім у забезпеченні єдності судової практики[1].

З викладеною позицією варто беззастережно погодитися і поглянути на узагальнення судової практики не просто як системи тлумачень, а й як системи рішень, які треба визнати джерелами права.

Професор С.В. Шевчук також вказує, що єдність судової практики – це одна із основних цінностей правової системи. Рівність суб'єктів перед законом та судом і принцип правової визначеності є також елементами правової держави та вимоги справедливості. Важливо, щоб закони застосовувалися однаково в аналогічних справах та за схожих фактичних обставин, що гарантує стабільність правовідносин та впевненість у правомірності майбутньої поведінки. Ця "впевненість у правовому майбутньому" утворює стан правової безпеки, оскільки за цих умов суб'єкти права мають переконання, що судова система захищає людей від свавілля держави, кваліфіковано та справедливо вирішує конфлікти у приватній сфері[2].

Про важливість єдності судової практики зазначає професор Люциус Вільдхабер (*Luzius Wildhaber*) Голова Європейського суду з прав людини (1998–2007 рр.), на думку якого вирішення аналогічних справ по-різному може призвести до порушення законних очікувань осіб, які звертаються за судовим захистом. Саме єдність судової практики найкращим чином відповідає вимогам передбачуваності, верховенству права й ефективному захисту прав людини[3].

Тотожної позиції дотримується професор Університету ім. Міколаса Ромеріса (Литва) Віргіліус Валанчус[4] (*Virgilijus Valančius*), Голова Верхо-

---

[1] Там само. – С. 122–136.

[2] *Шевчук С.В.* Забезпечення єдності судової практики в умовах існування спеціалізованої юрисдикції / *Шевчук С.В.* // Правові висновки Верховного Суду України. – 2015. – № 1. – С. 12.

[3] *Вильдхабер Л.* Прецидент в Европейском суде по правам человека / *Л. Вильдхабер* // Государство и право. – 2001. – № 12. – С. 5–17.

[4] *Валанчус В.* Навіщо потрібна уніфікована судова практика? / *В. Валанчус* // Право України. – 2012. – № 11–12. – С. 137–143.

вного адміністративного суду Литви (2002–2008 рр.), який вказує, що рівність осіб перед судом і законом, ясність закону та інші принципи правової держави вимагають того, щоб у схожих справах приймалися схожі судові рішення, і щоб, відстежуючи наявні судові рішення, громадяни могли передбачити, чим закінчиться розгляд інших подібних справ. Єдність судової практики є цінністю, якої варто прагнути. Важливість забезпечення єдиної судової практики ілюструють такі аспекти:

- уніфікованість судової практики сприяє рівності осіб;

- сприяє стабільності правової системи, а стабільність, у свою чергу, породжує передбачуваність і водночас забезпечує правову певність для людей, які звертаються до судів за захистом своїх прав;

- постановляючи рішення у справах, суди не просто застосовують правові норми, але й приймають рішення етичного характеру і такі, що стосуються суспільних цінностей. Єдина судова практика показує, яким суспільним цінностям суди віддають перевагу і які суспільні інтереси вважаються найважливішими. Отже, якщо судовій практиці бракуватиме єдності, то громадянам не буде зрозуміло, яким цінностям суди віддають перевагу;

- неоднакова судова практика руйнує авторитет судівництва і не сприяє довірі населення до органів судової влади;

- єдність судової практики допомагає зменшити навантаження на суди, бо коли люди знають, як у судах вирішувались подібні справи, то, наприклад, зможуть зрозуміти безперспективність судового провадження та утриматись від звернення до суду у певних випадках;

- єдина судова практика зменшує вірогідність оскарження судового рішення через передбачуваність позиції суду вищої інстанції щодо обставин по справі.

Обґрунтованою в цьому сенсі є позиція судді Верховного Суду України О.В. Кривенди, що ситуація, яка наразі існує у вітчизняному судочинстві, коли Верховний Суд України, спрямовуючи судову практику у правильне русло, робить відповідний правовий висновок у певній категорії справ, а від початку розгляду цих справ пройшло декілька років і розглянуто десятки тисяч справ, не є ефективною. Водночас процедура преюдиційного запиту (консультаційного висновку) з урахуванням особливостей розгляду справ відповідними юрисдикціями передбачала б надання Верховним Судом України тлумачення норм закону ще до розгляду справи по суті і винесення судового рішення. Забезпечення єдності судової практики має бути своєчасним. І значно ефективніше це відбувається не на основі виправлення Верховним Судом України уже наявних судових помилок, а на етапі можливості їх виникнення. Єдність судової практики є надзвичайно важливою складовою для забезпечення справедливого і прогнозованого правосуддя, тому законодавчі зміни, спрямовані на розширення відповідних повноважень найвищої судової

інстанції країни, є необхідними. Адже коли з'являються тисячі однотипних позовів по всій країні, а суди неоднаково тлумачать одну і ту ж норму права, відбувається неефективне правосуддя, і не лише в сенсі невиправданого завантаження судів. Можливість упередження судових помилок дало б запровадження в українське законодавство певних судових процедур, зокрема, інституту преюдиційного запиту чи консультативного висновку, який успішно працює в європейських країнах[1].

Наведені думки суддів та науковців є важливими і цінними, оскільки саме такий підхід теоретиків та практиків права є запорукою успішних правових реформ загалом та у сфері пенсійного забезпечення зокрема.

Узагальнення судової практики на рівні апеляційних адміністративних судів як механізм удосконалення застосування пенсійного законодавства

Варто зазначити, що набуває поширення розробка методологічних роз'яснень апеляційних адміністративних судів для судів першої інстанції. На нашу думку, така робота є надзвичайно важливою для ефективності здійснення адміністративного судочинства загалом та у справах про пенсійне забезпечення зокрема.

Важливим для аналізу та вивчення є методичні роз'яснення Вінницького апеляційного адміністративного суду від 26 серпня 2011 року із розгляду соціальних спорів за позовами фізичних осіб до органів Пенсійного фонду України щодо визнання неправомірними дій, зобов'язання здійснити перерахунок та виплатити підвищення до пенсії[2].

У роз'ясненнях йдеться, що під час аналізу практики перегляду рішень у визначеній категорії спорів судом звернено увагу на ряд обставин, які при здійсненні правосуддя не враховані судами першої інстанції. Порушення процесуальних норм надалі призводять до недопущення виконання ухвалених рішень в порядку та у строки, передбачені КАС України, що є грубим порушенням соціальних прав громадян і, як наслідок, спонукають позивачів звертатись до апеляційного адміністративного суду зі скаргами.

---

[1] *Кривенда О.В.* Практика надання ВС правових висновків є неефективною / *О.В. Кивенда* // Закон і Бізнес від 04.03.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/114842-praktika nadannya verhovnim sudom pravovih visnovkiv e neefe.html

[2] Методичні роз'яснення Вінницького апеляційного адміністративного суду від 26 серпня 2011 року щодо розгляду соціальних спорів за позовами фізичних осіб до органів Пенсійного фонду України щодо визнання неправомірними дій, зобов'язання здійснити перерахунок та виплатити підвищення до пенсії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vaas.gov.ua/?action=menu&id menu=171&type=1&module=0

Стаття 183-2 КАС України містить спеціальну форму процесуального розгляду у порядку скороченого провадження, яка спрямована на спрощення та пришвидшення розгляду поширених і типових адміністративних справ, до яких віднесені соціальні спори.

Методичними роз'ясненнями, наданими судам першої інстанції Вінницького апеляційного адміністративного округу від 09.03.2011 р. № 1-10/193 та від 08.07.2011р. № 1-10/1153/11, передбачено, що із запровадженням інституту скороченого провадження встановлено ряд відмінностей від звичайних процедур: особливий порядок повідомлення сторін; спеціальні строки розгляду справ; відсутність судових засідань; спеціальні вимоги до постанови суду; особливий порядок оскарження постанови і набрання нею чинності.

У разі недостатності повідомлених позивачем обставин або якщо за результатами розгляду поданого відповідачем заперечення суд прийде до висновку про неможливість ухвалення рішення без проведення судового засідання та виклику осіб, суд розглядає справу за загальними правилами цього Кодексу.

Особливу увагу, з-поміж іншого, судам потрібно звертати і на спеціальні вимоги до постанови суду, передбачені положення п.п. 5, 8 ч. 6 ст. 183-2 КАС України, відповідно до яких у постанові, прийнятій у порядку скороченого провадження, обов'язково зазначається висновок суду про задоволення позову та обов'язок відповідача виконати постанову негайно. Аналогічна норма щодо негайного виконання постанови суду про присудження виплат пенсій, інших періодичних платежів з Державного бюджету України міститься у ст. 256 КАС України, якою передбачено, що негайно виконуються постанови суду, прийняті в скороченому провадженні.

Водночас суд, який прийняв постанову за заявою осіб, що беруть участь у справі або з власної ініціативи, може звернути до негайного виконання постанови у разі стягнення всієї суми боргу при присудженні платежів виплати пенсій, інших періодичних платежів з Державного бюджету України або позабюджетних державних фондів, у межах суми стягнення за один місяць, при присудженні виплат заробітної плати, іншого грошового утримання у відносинах публічної служби – у межах суми стягнення за один місяць в силу ч. 2 ст. 256 КАС України. Порядок розгляду судом заяв про звернення постанови до негайного виконання передбачений ч. 3 ст. 256 КАС України. За наслідками розгляду заяви про звернення постанови до негайного виконання постановляється ухвала суду.

Окрім того, за правилами ст. 168 КАС України суд за заявою особи, яка брала участь у справі, чи з власної ініціативи може прийняти додаткову постанову чи постановити ухвалу, у випадках, передбачених ч. 1 ст. 168 КАС України: якщо щодо однієї із позовних вимог, з приводу якої

досліджувалися докази, чи одного з клопотань не ухвалено рішення; суд, вирішивши питання про право, не визначив способу виконання судового рішення; судом не вирішено питання про судові витрати. Водночас питання про ухвалення додаткового судового рішення може бути заявлено до закінчення строку на виконання судового рішення.

Додатковим судовим рішенням є додаткова постанова чи додаткова ухвала, якими вирішуються окремі правові вимоги, що не вирішені основним рішенням, та за умови, якщо з приводу позовних вимог докази вже були досліджені та (або) вирішені не всі клопотання.

Звідси випливає, що суд першої інстанції, який прийняв постанову суду про присудження виплати пенсій, інших періодичних платежів, не допустивши постанову до негайного виконання, зобов'язаний прийняти додаткове рішення про допущення постанови суду до негайного виконання, витребувавши справу у разі її апеляційного оскарження.

Серед схожих роз'яснень можна навести також Методичні роз'яснення того ж суду від 23 лютого 2012 року стосовно застосування окремих положень чинного законодавства при розгляді адміністративних справ щодо пенсійного забезпечення[1]. Окремо варто зазначити, що ці роз'яснення є публічними і доступними для усіх бажаючих. Вони публікуються на офіційному інтернет-сайті Вінницького апеляційного адміністративного суду, що також опосередковано сприяє підвищенню рівня ефективності судочинства загалом і щодо захисту пенсійних прав зокрема.

Окремі негативні тенденції під час розгляду пенсійних спорів у частині повороту виконання судового рішення

Говорячи про окремі негативні тенденції в адміністративних провадженнях щодо розгляду спорів з пенсійного забезпечення, передусім потрібно звернути увагу на застосування управліннями Пенсійного фонду України такого процесуального механізму, як поворот виконання судового рішення у пенсійних справах.

Відповідно до ст. 265 КАС України питання про поворот виконання судового рішення вирішує суд апеляційної чи касаційної інстанції, якщо, скасувавши судове рішення (визнавши його нечинним або таким, що втратило законну силу), він закриває провадження у справі, залишає позовну заяву без розгляду або відмовляє у задоволенні адміністративного позову чи задовольняє позовні вимоги у меншому розмірі.

[1] Методичні роз'яснення Вінницького апеляційного адміністративного суду від 23 лютого 2012 року стосовно застосування окремих положень чинного законодавства при розгляді адміністративних справ щодо пенсійного забезпечення. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vaas.gov.ua/?action=menu&id menu=171&type=1&module=0

У випадках, наведених вище, суд, ухвалюючи нове судове рішення, повинен зобов'язати позивача повернути відповідачеві безпідставно стягнене з нього за скасованим судовим рішенням або визначити інший спосіб і порядок здійснення повороту виконання.

Якщо питання про поворот виконання судового рішення не було вирішене судом апеляційної чи касаційної інстанції, заява відповідача про поворот виконання розглядається адміністративним судом, у якому знаходиться справа. Заяву про поворот виконання може бути подано протягом одного року з дня виникнення підстав для повороту виконання.

Сьогодні на практиці виникають непоодинокі випадки, коли управління ПФУ намагається з використанням цього процесуального механізму повернути грошові кошти, виплачені пенсіонерам у відповідності до рішень судів першої інстанції (наприклад рішення про перерахунок пенсії працюючим пенсіонерам), після скасування цих рішень судом апеляційної інстанції.

Особливість цього механізму полягає у встановленні *status quo*, тобто поновлення правового становища сторін процесу, до такого, яке існувало до виконання рішення суду. Якщо справа стосується проведення виплат на користь позивача, то у випадку скасування апеляційним судом рішення суду першої інстанції про таку виплату (у відповідності до якого відбувалося проведення цих виплат) позивач зобов'язаний повернути виплачені на його користь кошти. Цей інститут процесуального права має на меті забезпечити інтереси добросовісного боржника, який виконав судове рішення, яке, як згодом виявилося, було помилковим. Проте ст. 266 КАС України також містить вичерпний перелік обставин, за яких поворот є недопустимим, зокрема це стосується категорії справи та добросовісності позивача.

Відповідно до ст. 266 КАС України поворот виконання постанови про відшкодування шкоди, завданої суб'єктом владних повноважень каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, постанови про присудження виплати пенсій чи інших періодичних платежів із Державного бюджету України або позабюджетних державних фондів, а також постанови про присудження виплати заробітної плати чи іншого грошового утримання у відносинах публічної служби допускається, якщо скасована постанова була обґрунтована на повідомлених позивачем свідомо неправдивих відомостях або поданих ним підроблених документах.

Проте ця норма фактично ігнорується управліннями ПФУ, і вони або надсилають листи пенсіонеру з вимогою погасити "безпідставно сплачені кошти" або подають до суду заяву про поворот виконання рішення суду.

Для ілюстрації таких справ щодо повороту виконання судового рішення у пенсійній справі можна навести ухвалу Вінницького апеляційного

адміністративного суду від 6 травня 2014 року Справа № 2а-1690/11/2412[1]. У судовому засіданні суд встановив, що ОСОБА_1 звернулася до Сторожинецького районного суду Чернівецької області з адміністративним позовом до управління Пенсійного фонду України в Сторожинецькому районі Чернівецької області про перерахунок пенсії.

Постановою Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 10 червня 2011 року позов задоволено.

Не погоджуючись з таким рішенням суду, відповідач, посилаючись на неправильне застосування судом першої інстанції норм матеріального права, просив скасувати постанову Сторожинецького районного суду Чернівецької області та прийняти нову, якою відмовити в задоволенні позовних вимог позивачу.

Постановою Вінницького апеляційного адміністративного суду від 05 червня 2013 року рішення Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 10 червня 2011 року скасовано та ухвалено нову постанову.

Управління Пенсійного фонду України в Сторожинецькому районі Чернівецької області звернулося до суду першої інстанції із заявою про поворот виконання постанови суду від 10.06.2011 року.

Ухвалою Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 20 березня 2014 року відмовлено у задоволенні заяви управління Пенсійного фонду України в Сторожинецькому районі Чернівецької області про поворот виконання постанови Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 10.06.2011 року у справі за позовом ОСОБИ_1 до управління Пенсійного фонду України в Сторожинецькому районі Чернівецької області про перерахунок пенсії.

Управління Пенсійного фонду України в Сторожинецькому районі Чернівецької області не погоджуючись з вказаним рішенням, подало апеляційну скаргу, в якій просить скасувати ухвалу Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 20 березня 2014 року та ухвалити нове рішення, яким задовільнити заяву управління Пенсійного фонду України в Сторожинецькому районі Чернівецької області.

Відмовляючи у задоволенні заяви про поворот виконання судового рішення, суд першої інстанції виходив з того, що відповідачем не зазначено обставин, передбачених ст. 266 КАС України, відповідно до яких суд може задовольнити заяву.

В адміністративному судочинстві поворот виконання постанови допускається, якщо скасована постанова була винесена на підставі повідомлених позивачем свідомо неправдивих відомостях або поданих ним підроблених документах.

---

[1] Ухвала Вінницького апеляційного адміністративного суду від 6.05.2014 р. Справа № 2а-1690/11/2412. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vaas.gov.ua/files/file/Docs/court decisions/03 2014/05.../1690.doc

З огляду на сказане, суд першої інстанції обґрунтовано прийняв рішення про відмову в задоволенні заяви про поворот виконання судового рішення, судова ухвала відповідає нормам матеріального і процесуального права, доводи апеляційної скарги не спростовують висновки останньої, а тому колегія суддів не вбачає підстави для її скасування і вважає, що апеляційну скаргу потрібно залишити без задоволення.

Варто зазначити, що судова практика у цьому питанні залишається на боці пенсіонера, про що свідчать інші рішення про відмову в повороті виконання судового рішення управлінням ПФУ. Йдеться про ухвали: Вінницького апеляційного адміністративного суду від 11 червня 2013 року, справа № 2а-78/08/2218[1], від 25 червня 2013 року, справа № 683/571/13-а[2], Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська 26 березня 2012 року, справа № 412/3717/20112[3] та від 17 січня 2014 року, справа № 2а/4143/2011[4], Шевченківського районного суду Харківської області 24 лютого 2014 року, справа № 637/184/14-а[5], Срібнянського районного суду Чернігівської області 29 грудня 2011 року, справа № 6-а-12/2011[6] та ін.

Термінологічні аспекти в застосуванні пенсійного законодавства у процедурних та процесуальних відносинах у пенсійному забезпеченні

Широкий спектр наукових досліджень пенсійного забезпечення різноманітними гуманітарними та суспільними науками, до яких, окрім права можна віднести економічні дослідження пенсії, а також соціологію, філософію та ін. призводить до виникнення властиво пенсійно-правової термінології, канцеляризмів. Розвиток пенсійного законодавства, а також

---

[1] Ухвала Вінницького апеляційного адміністративного суду від 11.06.2013 р. Справа № 2а-78/08/2218. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vaas.gov.ua/files/file/Docs/court decisions/2013.07.15/bez.../78.doc

[2] Ухвала Вінницького апеляційного адміністративного суду від 25.06.2013 р. Справа № 683/571/13-а. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vaas.gov.ua/files/file/Docs/court decisions/2013.07.30/.../571.doc

[3] Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 26.03.2012 р. Справа № 412/3717/20112. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cases.legal/uk/act-uk1-28821744.html

[4] Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 17.01. 2014 р. Справа № 2а/4143/2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36692552

[5] Ухвала Шевченківського районного суду Харківської області 24.02.2014 р. Справа № 637/184/14-а. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37306523

[6] Ухвала Срібнянського районного суду Чернігівської області 29.12.2011 р. Справа № 6-а-12/2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20460036

теоретичні дослідження сприяють виникненню та укріпленню спеціального понятійно-категоріального апарату. Ці тенденції також є однією із ознак становлення та утвердження окремої галузі права – пенсійного права.

Виправданою є теза професора М.І. Панова, що правові категорії й поняття відображають певний рівень (зріз) знань (інформації) в галузі державно-правових явищ незалежно від того, чи включені вони в позитивне право – в закони чи підзаконні нормативно-правові акти. Ці наукові нормативно-правові утворення як результат наукового пізнання, безумовно, передують їх офіційному (нормативному) визнанню й закріпленню у правовій матерії у процесі правотворення. Тому викликає сумнів обґрунтованість твердження, що вони вважаються правовими тільки за допомогою правових норм, що в галузі права визнаються ("мають авторитет") лише ті поняття, які встановлені законодавством[1]. Така позиція призводить до ігнорування активної ролі правової науки (а також юридичної практики) у розробці її понятійного апарату, не відображає її активного впливу на правотворчість, а тому з нею погодитися неможливо. Вчений зазначає, що є всі підстави стверджувати: *чим глибше й детальніше розроблені (сформовані) правові поняття й категорії юридичної науки, тим досконаліше саме позитивне право як таке, тим точніше і якісніше воно здатне регулювати відповідні суспільні відносини*. Ось чому проблема формування понять і категорій правової доктрини є найважливішим її завданням і власним призначенням[2].

Сьогодні актуальності набувають питання термінології, які або не порушувалися взагалі, або були досліджені побіжно, без належного системного аналізу. До таких термінів, зокрема, належить словосполучення "пенсійна справа". Відомо, що саме пенсійна справа є основним матеріальним носієм і під час реалізації, і під час захисту права на пенсію.

Отже, існує необхідність детального вивчення та характеристики понять пенсійного забезпечення, без яких воно буде неповноцінним. Враховуючи результати сучасних наукових пошуків у сфері правовідносин у пенсійному забезпеченні, серед них можна виділити: пенсійно-страхові, процедурно-організаційні, пенсійно-забезпечувальні, процесуально-захисні, виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини[3]. Поняття "пенсійна справа" використовується тільки у двох видах правовідносин: у

[1] *Жеребкин В.Е.* Содержание понятий права (логико-юридический анализ): автореф. дис. ... д-ра юрид.наук / *В.Е. Жеребкин*. – Харьков, 1980. – С. 28–30.

[2] *Панов М.І.* Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки / *М.І. Панов* // Проблеми законності. – 2014. – Вип. 126. – С. 3–13.

[3] *Шумило М.М.* Правовідносини в пенсійному забезпеченні / *М.М. Шумило* // Правова держава. – 2012. – Вип. 23. – С. 313–319.

процедурно-організаційних та процесуально-захисних, які мають абсолютно різне змістовне та функціональне навантаження.

Пенсійна справа у процедурно-організаційних правовідносинах пенсійного забезпечення.

Процедурно-організаційні правовідносини в пенсійному забезпеченні – це відносно самостійне коло суспільних відносин організаційного характеру, що чітко регламентовані, метою яких є реалізація правоздатною особою права на пенсійне забезпечення, а саме: встановлення й оформлення у визначеному порядку юридичних фактів, результатом чого є прийняття органами спеціальної компетенції рішення про призначення пенсії.

Жодним спеціальним пенсійним нормативно-правовим актом України (пенсійні закони й акти Пенсійного фонду України, далі – ПФУ) не дано визначення поняттю "пенсійна справа". Однак цей термін не тільки існує, але й використовується законодавцем, а також органами спеціальної компетенції, які застосовують пенсійне законодавство.

Варто зазначити, що ще у ст. 98 Закону України "Про пенсійне забезпечення"[1] від 05.11.1991 р. № 1788 вживається це поняття, а саме: перерахунок пенсії провадиться на підставі документів про вік, стаж, заробіток та інших, наявних на час перерахунку в пенсійній справі, а також додаткових документів, поданих пенсіонером на час перерахунку. Загалом у Законі двічі використовується поняття "пенсійна справа".

Термін "пенсійна справа" є також у Законі України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"[2] від 09.07.2003 № 1058. У ст. 43 цього Закону йдеться про перерахунок призначених до набрання чинності згаданого Закону. Частина 2 передбачає, що "для перерахунку пенсій ... враховується заробітна плата (дохід), з якої було раніше обчислено пенсію, за документами, наявними в пенсійній справі...". Загалом у Законі поняття "пенсійна справа" використовується тричі.

Варто відзначити, що досліджуване поняття використовується при правотворчій діяльності непрофільних (не соціальної компетенції) органів державної влади. Так, відповідно до п. 680 Переліку типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів[3], затвердженого наказом

[1] Закон України "Про пенсійне забезпечення" від 05.11.1991 р. № 1788. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1788-12/page?text=%F1%EF%F0%E0%E2

[2] Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р. № 1058. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/page?text=%F1%EF%F0%E0%E2

[3] Наказ Міністерства юстиції України "Про затвердження Переліку типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого

Міністерства юстиції України 12.04.2012 № 578/5, йдеться, що строк зберігання пенсійних справ становить 25 років після припинення виплати пенсії.

Поняття "пенсійна справа" використовується, і, як не дивно, йому дається визначення в Інструкції з організації роботи із соціального забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та членів їх сімей у Міністерстві оборони України[1], затвердженій наказом Міністра оборони України від 15.02.2010 р. № 61. Так, пенсійна справа – справа, яка оформлюється органом, що призначає пенсію, і за якою здійснюються виплата та перерахунки пенсії. Також в Інструкції визначені й інші поняття: "особово-пенсійна справа" – справа, яка містить особову справу, розрахунок вислуги років (страховий стаж) військовослужбовця на пенсію, копії документів, що були підставою для призначення пенсії, надісланих до органів, що призначають пенсії, копії довідок, які були підставою для здійснення перерахунків пенсій, копії посвідчень, що дають право на пільги, а також листування з пенсіонером та іншими органами з питань соціального забезпечення особи, на яку заведено цю справу. Особово-пенсійні справи зберігаються в обласному військовому комісаріаті. Припинена особово-пенсійна справа – справа, за якою виплата пенсії органом, що призначає пенсію, припинена у зв'язку зі смертю одержувача пенсії чи визнанням його працездатним, переходом на інший вид пенсії.

Спеціальним нормативно-правовим актом, у якому найчастіше використовується поняття "пенсійна справа", є постанова ПФУ "Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"[2] від 25.11.2005 р. № 22-1. Наведена постанова неодноразово, всього 20 разів, використовує поняття "пенсійна справа", але не дає йому визначення.

На нашу думку, порушене питання має як практичну, так і теоретичну складову, що тісно між собою пов'язані. Йдеться про те, що пенсійна справа, є формалізованим, матеріалізованим юридичним складом

самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів" 12.04.2012 р. № 578/5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0571-12

[1] Наказ Міністра оборони України "Про затвердження Інструкції з організації роботи із соціального забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та членів їх сімей у Міністерстві оборони України" від 15.02.2010 р. № 61. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0212-10

[2] Постанова Пенсійного фонду України "Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 25.11.2005 р. № 22–1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1566-05

процедурно-організаційних правовідносин. Саме в пенсійній справі акумулюються перелік документів, якими підтверджуються спеціальна правосуб'єктність пенсіонера. Таким чином, пенсійна справа – це сукупність документів, які підтверджують право особи на пенсію і які є підставою для її призначення, перерахунку, призупинення та поновлення або ж припинення виплат. У цьому контексті необхідно розділяти юридичні факти та їх фіксацію. Юридичні факти у пенсійному забезпеченні – це певні обставини, які підтверджують правоздатність особи як учасника правовідносин із пенсійного забезпечення. Проте ці факти мають бути належним чином зафіксовані. Йдеться про відтворення тих чи тих юридичних фактів у документах, які мають чітко визначений порядок оформлення (інвалідність, втрата годувальника, спеціальний стаж тощо). Ці документи самі по собі не є юридичними фактами, а тільки їх матеріальними носіями. За умови протиправної діяльності, ці документи можуть бути сфальшовані або ж навпаки, за умови бездіяльності посадових осіб, юридичні факти належним чином не зафіксовані. Отже, можна зробити висновок, що документ чи первинний документ, які містять інформацію про пенсійну правоздатність особи, є матеріальним відображенням юридичного факту. Оскільки будь-які правовідносини можуть виникнути, змінитися припинитися тільки за наявності юридичного складу як сукупності всіх юридичних фактів, то пенсійну справу можна розглядати як матеріалізований юридичний склад.

Для кращого розуміння теоретичної конструкції процедурно-організаційних відносин у пенсійному забезпеченні необхідно зупинитися на питанні, що є об'єктом цих відносин. Потрібно зазначити, що в юридичній науці поширена думка про те, що об'єкт матеріально-забезпечувальних, процедурних-організаційних та процесуальних-захисних відносин у пенсійному забезпеченні різний. На різноманітність об'єктів цих правовідносин вказав ще професор В.С. Андрєєв, який зазначав, що під час виникнення пенсійних правовідносин (матеріально-забезпечувальних) ще немає реального об'єкта. Грошова сума, на яку претендує особа, ще не виділена із загальної грошової маси відповідного фонду у конкретну пенсію[1]. Відповідно, ця майбутня грошова сума (пенсія) не може бути об'єктом процедурних правовідносин. Така ситуація призвела до виникнення двох позицій. Прихильники першої (Р.І. Іванова[2], Б.І. Сташків[3] та ін.) до об'єктів процедурних правовідносин відносили дії та результати дій. Близька до наведеної позиції і думка І.М. Сироти, який зазначає,

[1] *Андреев В.С.* Социальное обеспечение в СССР: правовые вопросы. / *В.С. Андреев*. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 120.

[2] *Иванова Р.И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР: моногр. / *Р.И. Иванова*. – М.: Изд. МГУ, 1986. – С. 118.

[3] *Сташків Б.І.* Теорія права соціального забезпечення: навч. посіб. / *Б.І. Сташків*. – К.: Знання, 2005. – С. 289.

що об'єктом процедурних правовідносин є повний юридичний склад, що свідчить про пенсійну правосуб'єктність[1]. Друга позиція вчених (В.С. Андрєєв, А.Д. Зайкін) полягає у тому, що під об'єктами процедурних та процесуальних правовідносин вони розуміють юридично значущі обставини та оспорюване право[2]. Метою процедурно-організаційних відносин є встановлення обставин, що сприяють у виникненні матеріально-забезпечувальних відносин. Тому результатом буде не сама по собі дія (вона є тільки засобом досягнення результату), а встановлення факту, що має юридичне значення. Про те ж саме йдеться й у процесуально-захисних відносинах, де важлива не процедура розгляду скарги, а визнання права[3].

Представники Львівської школи права соціального забезпечення (проф. П.Д. Пилипенко, доц. С.М. Синчук) вказують, що саме результат діяльності компетентних органів, що фіксуються у відповідному рішенні та який у подальшому стає юридично значимим фактом, необхідним для виникнення матеріальних соціально-забезпечувальних правовідносин, є об'єктом процедурних правовідносин. Вчені наголошують, що обов'язок компетентного правозастосовчого органу розглянути заяву із доданими до неї документами та прийняти відповідне рішення – встановити юридичний факт або ж зафіксувати наявність повного юридичного складу з призначення конкретного виду соціального забезпечення[4].

Про те, що об'єктом процедурних правовідносин є рішення про встановлення юридичного факту, спеціального галузевого правового статусу, призначення, виплату, перерахунок соціального забезпечення тощо, зазначає і Г.П. Чернявська[5].

Привертає увагу думка В.М. Толкунової та Д.І. Рогачьова про те, що за цільовим призначенням усі процедурні правовідносини можна класифікувати на два види:

1) правовідносини щодо встановлення якогось конкретного юридичного факту, який має значення для певного виду права на соціальне забезпечення;

2) правовідносини щодо встановлення права на цей вид соціального забезпечення і прийняття рішення про призначення пенсії, допомоги чи послуги.

---

[1] *Сирота И.М.* Право социального обеспечения в Украине: учеб. / *І.М. Сирота*. – изд. 3-е, перераб. и допол. – Х.: Одиссей, ОНЮА, 2002. – С. 114.

[2] *Андреев В.С.* – Цит. праця. – С. 119.

[3] Советское право социального обеспечения: учеб. пособ. / под ред. *А.Д. Зайкина*. – М.: Изд. МГУ, 1982. – С. 61.

[4] *П.Д. Пилипенко, С.М. Синчук*. Розділ 4. Правовідносини соціального забезпечення. В кн. Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / за ред. *П.Д. Пилипенка*. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Ін Юре, 2010. – С. 155.

[5] *Чернявська Г.П.* Процедурні правовідносини соціального забезпечення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Г.П. Чернявська*. – Київ, 2014. – С. 9.

Відповідно, об'єктом першого виду процедурних првовідносин є встановлення конкретного виду юридичного факту, об'єктом другого виду є призначення певного виду соціального забезпечення[1].

Враховуючи специфіку процедурно-організаційних правовідносин і специфіку його об'єкта, яким, власне, і є встановлення юридичних фактів, то можна говорити про те, що пенсійна справа – це матеріалізований об'єкт процедурно-організаційних правовідносин у пенсійному забезпеченні, яка є підставою для призначення (прийняття рішення) відповідного виду пенсії.

Якщо ж справа щодо призначення пенсії є неповною, а факти в ній дефектними, вона не може називатися "пенсійною справою".

По-іншому можна трактувати *поняття "пенсійна справа" через призму процесуально-захисних правовідносин у пенсійному забезпеченні*, під якими потрібно розуміти суспільні відносини, регламентовані процесуальним законодавством з метою захисту та відновлення порушеного права особи на пенсійне забезпечення.

Це факультативний різновид правовідносин у пенсійному забезпеченні, який виникає тільки за умови порушення пенсійного законодавства, а також розгляду такого спору у порядку адміністративного провадження. Проте якщо термін "пенсійна справа" у процедурно-організаційних правовідносинах частково регламентований і використовується у нормативно-правових актах, то у процесуально-захисних жодного разу не згадується ні в нормативно-правових актах, ні в узагальненнях судової практики.

Пунктом 4 ч. 1 ст. 18 Кодексу адміністративного судочинства України[2] від 6 липня 2005 р. № 2747 передбачено, що всі адміністративні справи щодо спорів фізичних осіб з суб'єктами владних повноважень з приводу обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг належать до предмету підсудності адміністративних судів. Про підсудність пенсійних справ адміністративним судам йдеться також у п. 16 постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України "Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів"[3]

---

[1] *Толкунова В.Н., Рогачев Д.И.* Правоотношения по социальному обеспечению. В кн.: Право социального обеспечения России: учеб. / под ред. *К.Н. Гусова*. – М.: Проспект, 2009. – С. 154–155.

[2] Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2747-15?nreg=2747-15&find=1&text=%EF%E5%ED%F1&x=10&y=5#w11

[3] Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України "Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів" від 20.05.2013 р. № 87. – [Електронний

від 20.05.2013 р. № 8. У випадку виникнення спору щодо недержавного пенсійного забезпечення чи грубого порушення пенсійного законодавства підсудність такого роду справ відноситься до судів загальної юрисдикції. Крім цього, як свідчать статистичні дані, відсоток звернень до адміністративних судів з позовами у сфері соціального забезпечення є другим за кількістю після податкових спорів, про що йшлося вище.

Враховуючи те, що кількість пенсійних спорів досить значна, необхідність виділити їх серед інших адміністративних спорів вже об'єктивно назріла. Проте навіть в узагальненні судової практики щодо пенсійних спорів, які наведені вище, жодного разу не використовуються поняття "пенсійний спір" або "пенсійна справа". Узагальнення Вищого адміністративного суду України та постанови Пленуму ВСУ уникають терміна "пенсійні справи", хоча за своєю суттю узагальнюють їхні окремі аспекти. Безумовно, після додання терміна "пенсійна справа" до чинного законодавства проблеми правозастосування пенсійного забезпечення не вирішаться автоматично. Проте це дозволить бачити точну цифру пенсійних справ у судах першої інстанції, апеляції та касації. Вивчення ж цих конкретних справ може сприяти узагальненням судової практики саме зі спорів, що виникають при захисті права на пенсію.

Статею 3 КАС України визначено, що справа адміністративної юрисдикції (далі – адміністративна справа) – переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір, у якому хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень.

З позиції теорії правовідносин можна сказати, що пенсійна справа, як і у процедурно-організаційних правовідносинах, так і процесуально-захисних, є нічим іншим, як матеріалізованим об'єктом судового розгляду, оскільки містить у собі первинні документи, що підтверджують пенсійну правоздатність.

На нашу думку, необхідно не тільки на теоретичному рівні виділяти категорії проваджень щодо пенсійного забезпечення, але і на законодавчому. Це зумовлено тим, що йдеться про реалізацію одного з найголовніших соціальних прав людини – права на пенсійне забезпечення.

Таким чином, пенсійна справа у процедурно-захисних правовідносинах в пенсійному забезпеченні – це різновид адміністративної справи, що розглядається у судовому порядку щодо реалізації порушеного права на пенсійне забезпечення.

ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v000876013?nreg=v000876013&find=1&text=% EF%E5%ED%F1&x=8&y=6

ВИСНОВКИ

Правовідносини у пенсійному забезпеченні України – це комплексна наукова проблема, яка була всебічно досліджена із застосуванням соціологічного підходу та широкого інструментарію методів юридичної науки. Внаслідок проведення наукового пошуку ми прийшли до таких висновків:

1. Історико-правовий аналіз вчення про правовідносини дав можливість визначити основні етапи його розвитку.

Етап становлення вчення про правовідносини (друга половина XIX ст. до 1917 р.) – вчені-правники починають розробляти конструкцію юридичних відносин. Плюралізм у дослідженні правових явищ сприяє виникненню різних типів праворозуміння, а відповідно, і підходів до правовідносин. Фактично вперше відбуваються спроби перенести розгляд правовідносин із виключно правозастосовчої площини в теоретичну.

Ранньорадянський етап (починаючи з 1917 р. до середини 1930-х рр. XX ст.) – характеризується революційністю у підходах до права, спробою створити нове право: революційне, пролетарське, соціалістичне. Швидкість впровадження нового права з теорії в практику пояснюється тим, що автори нових правових конструкцій є одночасно тими, хто їх впроваджує. Різноманітність у підходах до праворозуміння зумовлює різність підходів і до правовідносин.

Етап сталінського легізму (остаточно закріпився 1938 р. до середини 1950-х рр.) – характеризується закріпленням на державному рівні єдиноправильного розуміння права, ліквідація будь-якого вільнодумства чи дискусії у теорії права. Пануючим визнається позитивістський підхід сталінського зразка, який під правом вбачав тільки те, що визначено законом.

Етап формування теорії "чистих" правовідносин у праві (починаючи з кінця 1950-х рр. до другої половин 1970-х рр.) – результати XX з'їзду КПРС зумовили не тільки суспільно-економічні наслідки, але і вплинули на розвиток вчення про правовідносини та підходи до права. На цьому етапі науковці роблять перші спроби переглянути "аксіоми" сталінського легізму, паралельно розпочинається процес синтезу й аналізу правовідносин у цілому та їх структурних елементів окремо, але в межах позитивіського підходу. Кристалізується вчення про "чисті" правовідносини, суть якого полягала у створенні теорії правовідносин без прив'язки до будь-якої галузі права.

Етап трансформації методологічних підходів до вивчення правовідносин (з початку 1980-х рр. до початку 1990-х рр.) – завершується теоретичне опрацювання доктрини щодо правовідносин, сформована та загальновизнана концепція самого правовідношення, виокремлені й описані його елементи. Розпочинається дослідження правовідносин із застосуванням іншої, окрім юридичної, методології, а саме: філософії, соціології, логіки та ін., що дає можливість отримати нові результати. Йдеться про перехід від формально-юридичного вивчення правовідносин до вивчення останніх із застосуванням методологічного інструментарію інших суспільних наук.

Етап пострадянських наукових підходів у вивченні та визначенні правовідносин (з середини 1990-х рр. до середини 2000-х рр.) – характерними особливостями цього етапу є зміна підходів до вивчення права загалом та правовідносин зокрема. Відбувається домінування природно-правового підходу до права. "Чисті" правовідносини сходять з першочергових проблем теорії права, наукові дослідження правовідносин зміщуються у галузеві, підгалузеві правовідносини із широким застосуванням вчення про правовідносини. Поступовий відхід від позитивіського бачення правовідносин і переорієнтація правовідносин з "управління" суспільними відносинами на "регулювання" суспільних відносин.

Євроінтеграційний етап (починаючи з середини 2000-х рр. до сьогодення) – ключовими ознаками цього етапу є ратифікація Конвенції про захист прав людини й основоположних прав та прийняття Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини", ратифікація Європейської соціальної хартії. Знаковою і найбільш яскравою ознакою цього етапу є підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у 2014 році, що дає змогу перейти від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції. Відповідно, Україна розпочинає процес реформування правової системи загалом та правовідносин зокрема, на принципах європейського права та європейських стандартів, засадничим наслідком цих процесів є деімперативізація правових відносин.

2. Ознайомившись із генезою соціального забезпечення в широкому розумінні, тобто не тільки досліджуючи нормативно-правові акти, зроблено висновок, що еволюціонуючи, відносини з утримання та взаємодопомоги проходять кілька етапів свого розвитку: відносини утримання членів сім'ї у різних формах: звичай – релігійна норма – правова норма (римське право) – релігійна норма християнського, мусульманського зразка (Середньовіччя) – правова норма з формуванням загальних принципів взаємодопомоги та утриманства (Новий час) – правова норма в сучасному розумінні (соціальні реформи кінця XIX ст.). Як видно із викладеного, соціальне забезпечення має давнє походження і не обмежується виключно нормативним регулюванням.

3. Обґрунтовано доведено, що соціальне страхування вперше з'являється саме на засадах добровільності. Первинні організаційні форми останнього можна спостерігати починаючи з XIII ст. у Німеччині, з XIV ст. – в Австрії. Перші ж приклади приватного пенсійного страхування розпочинаються у XVIII ст. в Італії. На території Наддніпрянської України, Буковини та Галичини перші приватні форми соціального загалом та пенсійного страхування зокрема виникають у другій половині XIX ст., хоча здебільшого вони носили професійний характер. Первинність приватної форми соціального страхування руйнує усталену в теорії права соціального забезпечення тезу, що соціальне страхування може регулюватися виключно імперативним методом. Очевидно, що такий історичний досвід говорить про те, що право соціального забезпечення ще не використало потенціал диспозитивного методу при регулюванні відповідних відносин і це є одним із перспективних напрямків розвитку соціального законодавства загалом та пенсійного законодавства зокрема.

4. Удосконалено класифікацію етапів розвитку "держави добробуту" в Західній Європі, яка була розроблена німецьким вченим Єнсом Альбером, який виділяв 5 етапів: 1 етап – передісторія (1600–1800 рр.): центральною ідеєю "держави добробуту" був політичний контроль над бідними; 2 етап – початок (1800–1914 рр.): центральною ідеєю було соціальне страхування для інтегрованих працівників, які об'єднані в профспілки; 3 етап – розширення (1918–1960 рр.): головною ідеєю були соціальні послуги як елемент громадянства; 4 етап – пришвидшення (1960–1975 рр.): головна мета – покращення якості життя; 5 етап сповільнення (1975 – н.д.). Оскільки наведена етапізація була розроблена у 80-х роках XX ст., автором запропоновано сучасний, 6 етап розвитку "держави добробуту", який можна визначити як збереження досягнень у соціальній сфері, зокрема за рахунок перепокладання соціальних обов'язків з держави на роботодавця або особу. Окремо робимо висновок, що Україна проходить період, коли ознаки і 4 етапу (пришвидшення), і 5 етапу (сповільнення), і сучасного 6 етапу (збереження та перепокладання) відбуваються одночасно і враховуються при реформуванні соціальної сфери загалом та пенсійного забезпечення зокрема.

5. Пенсійне законодавство як система правових норм, що покликана гарантувати соціальний захист на випадок втрати особою тимчасово або постійно працездатності, розвивалася не спорадично і не випадково, а поступово. Дослідивши ці процеси через призму соціологічного підходу, зроблено висновок, що соціальне забезпечення загалом та пенсійне забезпечення зокрема були зумовлені об'єктивними обставинами, які у другій половині XIX ст. призвели до появи перших соціальних законів. До таких обставин відносимо:

– *демографічний фактор*, йдеться про підвищення рівня тривалості

життя. Раніше питання старіння населення в Європі не було актуальним, оскільки до XVII ст. тривалість життя в Європі досягла 37,7 років, у XIX ст. – 40 років. Значний ріст тривалості життя був відзначений у 1820-х роках і показав, що середньостатистичний європеєць живе 37 років. У 1900 році строк життя збільшився до 46 років. Отже, і проблеми осіб похилого віку не було. Для прикладу, населення Німецької імперії збільшилося з 41,6 млн у 1873 р. до 52 млн у 1895 р.;

– *індустріалізація виробництва в Європі* і як наслідок *виникнення* нового соціального прошарку – *робітничого класу*. Крім цього, індустріалізація включає також і *економічний ріст* (підвищення рівня добробуту), *приріст населення* (особливо старшого віку і в містах), *розвиток розподілу праці*, *формування безземельного робочого класу*, *зміна форм сімейного та суспільного життя*. Соціальна структура суспільства на кінець XIX ст. у Німеччині була такою: 67,5% населення складав робітничий клас;

– *урбанізація Європи* була наслідком індустріалізації, яка вплинула на соціальні процеси. Необхідно також згадати про аграрну революцію, в результаті якої частина сільського населення, яка не змогла зберегти свої господарства чи стати орендарем, перетворилася на вільну найману робочу силу. У ситуації, що склалася, були тільки два шляхи: або бути безземельними, з низьким рівнем доходу працівниками сільського господарства, або мігрувати в міста в пошуках роботи в промисловості. Таким чином, якщо у Німецькій імперії в 1871 р. в містах проживало 4,8% населення, то в 1910 – уже 21,3%;

– *проголошення загального виборчого права у Європі* (у Німеччині це було передбачено конституцією 1871 р.). Хоча вибори не мають прямого стосунку до соціальних реформ, але опосередковано суттєво впливали на останні. На думку автора, запровадження загального виборчого права та модернізація виборних інститутів, де вони вже існували, суттєво вплинули і на активне, і на пасивне виборче право. Новий робітничий клас на соціальних гаслах обирав до парламентів тих осіб, які вимагали проведення соціальних реформ, таким чином соціальні питання отримали політичне забарвлення. Саме недопущення соціального загострення й остерігання проходження до парламенту соціалістів змусили Бісмарка провести першу в Європі соціальну реформу і прийняти перші соціальні закони.

6. Обґрунтовано, що несправедливе пенсійне забезпечення не тільки порушує право на пенсію, але й інші конституційні права, серед яких: (а) порушує право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 22); (б) містить цілу низку дискримінаційних положень, що призводить до необґрунтованої диференціації, системи пільг та привілеїв, чим порушується принцип рівності (ст. 24); (в) порушується право на повагу до своєї гідності (ст. 28); (г) обмежує свободу пересування (ст. 33); (ґ) порушується право на соціальний захист (ст. 46); (д) порушується право володіти,

користуватися і розпоряджатися своєю власністю (ст. 41); (е) порушується право на достатній життєвий рівень (ст. 48); (є) порушується право на охорону здоров'я (ст. 49).

7. Доведено економічну сутність пенсії як соціально правової категорії. Йдеться про те, що економіка є основою пенсійного забезпечення і помилково вважати, що економічну реформу в пенсійному забезпеченні проводять юристи. Їх функція викласти економічні формули в правовій нормі. Очевидними стають причини динамічності пенсійного законодавства, оскільки економічний розвиток безпосередньо впливає на пенсійну систему. Перехід економіки від адміністративно-планової до ринкової, економічні кризи, глобальні економічні процеси – усе це відображається на пенсійному забезпеченні загалом та правовідносинах зокрема. Пенсійні реформи можуть відбуватися у двох формах: шляхом часткових законодавчих змін пенсійного законодавства, щоб наблизити пенсійне забезпечення до економічного становища або ж кардинальним реформуванням пенсійного забезпечення з метою ефективного функціонування в нових економічних умовах.

8. Аргументовано підтверджено позицію про необхідність переходу від патерналістичної моделі держави до неопатерналістичної. Загальносвітовою тенденцією, яку можна спостерігати і в Україні, є відхід від концепції патерналістичної соціальної держави, за якої основний тягар щодо соціального захисту лежить на державі. Ця тенденція неминуча, хоча досить повільно, але держава відходить від патерналізму, що трактується як матеріальне забезпечення всіх без винятку громадян, які перебувають у скруті у формі прямих виплат з державного бюджету. Сьогодні в Україні можна спостерігати зародження неопатерналістичної держави, в умовах якої соціальна функція здійснюється шляхом більш широкого застосування і з розширенням методів реалізації соціальної політики, в основі яких попередження соціальних ризиків. Неопатерналістична держава – це модель активного сприяння громадянам забезпечувати самим себе через страхові механізми. Пропонуємо вибудовувати сучасну соціальну модель, яка базуватиметься на принципі самозабезпечення громадян, де держава відіграє роль адміністратора у процесах загальнообов'язкового соціального (пенсійного) страхування, створює умови для ефективного розвитку та діяльності приватного соціального (пенсійного) страхування і тільки в окремих випадках здійснює соціальних захист громадян, які цього потребують із об'єктивних причин. Йдеться про створення економіко-правових механізмів, за яких громадяни зможуть реалізовувати своє право на пенсію чи інший вид соціального забезпечення, спираючись на страховий стаж. Держава не виконує функцію "піклувальника", а через органи спеціальної компетенції акумулює, інвестує соціальні внески і за наявності соціального ризику забезпечує осіб їх страховими випла-

тами у формі пенсій, фактично виконуючи функцію адміністрування акумульованих коштів.

9. Аналіз сучасного пенсійного законодавства уможливив зробити висновок, що пенсійне забезпечення у найближчій перспективі буде під впливом таких тенденцій, як: (1) пошук балансу інтересів держави та суспільства; (2) зміна режиму привілеїв для еліт на режим рівних прав для всіх; (3) перехід від патерналістичної держави до неопатерналістичної; (4) запровадження європейських стандартів пенсійного забезпечення; (5) конвергенція публічного та приватного правового регулювання у пенсійному забезпеченні; (6) дерегуляція соціальної сфери загалом та пенсійного забезпечення зокрема; (7) інформатизації пенсійної системи.

10. Проведено чітке розмежування понять "пенсійні правовідносини" та "правовідносини у пенсійному забезпеченні". Доведено, що пенсійні (пенсійно-забезпечувальні) правовідносини є одним, хоча і ключовим, елементом правовідносин у пенсійному забезпеченні, які також в себе включають: соціально-страхові, процедурно-організаційні, процесуально-захисні, виконавчі (постпроцесуальні) відносини. Доведено, що пенсійні (матеріально-забезпечувальні) правовідносини не є самодостаніми. Йдеться про те, що вони передбачають право на отримання пенсії, натомість страхування, процедуру призначення, призупинення тощо, а також процес захисту цього права здійснюються через інші правовідносини.

11. У роботі розроблено *концепцію комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні* на противагу домінуючій у науці ідеї комплексного пенсійного правовідношення. Основними ознаками оновлення теорії правовідносин у пенсійному забезпеченні є те, що відбулися запровадження пенсійно-страхових механізмів, відмова від принципу аліментарності пенсійного забезпечення, часткового роздержавлення пенсійної системи, можливості захисту пенсійних прав у суді тощо. Крім цього, правовій конструкції пенсійного правовідношення відводилося і продовжує відводитися місце тільки забезпечення. Виділяються дві групи правовідносин: основні та додаткові.

Основними правовідносинам у пенсійному забезпеченні є комплекс правовідносин різної галузевої приналежності, що поєднують імперативний та диспозитивний методи правового регулювання, які є базовими та без яких не може виникнути право на пенсію, а в разі його виникнення не може бути реалізованим.

До основних належать: (а) пенсійно-страхові правовідносин, головним завданням яких є забезпечення права на пенсію; (б) процедурно-організаціні правовідносини (покликані сприяти у реалізації права на пенсію); (в) пенсійно-забезпечувальні правовідносини (безпосереднє здійснення права на пенсію).

Додаткові правовідносини в пенсійному забезпеченні необхідно розуміти як комплекс правовідносин, що є необов'язковими, не можуть існувати автономно від основних правовідносин і виникають тільки тоді, коли особа не може реалізувати право на пенсію за допомогою основних правовідносин. Кінцевою метою додаткових правовідносин, як і основних, є реалізація особою права на пенсію.

До додаткових належать ті правовідносини, які виникають тільки за умови наявності спору між особою та пенсійним фондом, тобто у разі порушення права на пенсію. Серед таких правовідносин виділяють: (а) процесуально-захисні (захист порушеного права в суді); (б) виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини (виконання рішення суду та відновлення порушеного права).

12. На підставі концепції комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні аргументовано доведено, що необхідно досліджувати ці правовідносинин через призму застосування правових норм, які можна назвати пенсійним процесом від моменту забезпечення права, яким є пенсійне страхування, підтвердження пенсійної правоздатності через встановлену процедуру, здійснення права через початок пенсійної виплати. Якщо ж на якійсь стадії виникають складності або порушується право, то можливі додаткові стадії у формі захисту права на пенсію в судовому порядку та відновлення порушеного права шляхом виконання рішення суду.

Пенсійний процес – це комплекс правовідносин у пенсійному забезпеченні, які вибудувані у логічній послідовності з метою реалізації права на пенсію, є самостійними стадіями та включають у себе пенсійне страхування, підтвердження пенсійної правоздатності, виплату пенсії, а в разі необхідності – захист права на пенсію та його відновлення.

13. Дано авторське визначення *пенсійно-страховим правовідносинам*, які слід розуміти як суспільні відносини, що мають міжгалузевий характер, здійснюються на засадах обов'язковості та добровільності, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків соціально-страхових випадків у майбутньому шляхом отримання пенсії, у порядку, встановленому пенсійним законодавством.

14. *Процедурно-організаційні правовідносини у пенсійному забезпеченні* автор розуміє як відносно самостійне коло відносин організаційного характеру, метою яких є реалізація правоздатною особою права на пенсійне забезпечення, а саме: встановлення й оформлення у визначеному порядку юридичних фактів і подання документів до органів спеціальної компетенції.

15. *Пенсійно-забезпечувальні правовідносини* визначаються як основний вид правовідносин у пенсійному забезпеченні майнового характеру, що спрямовані на отримання визначеного виду пенсійного забезпечення правоздатними особами для реалізації своїх прав та свобод.

16. У роботі обстоюємо думку, що до правовідносин у пенсійному забезпеченні необхідно зараховувати також *процесуально-захисні правовідносини,* під якими необхідно розуміти суспільні відносини, регламентовані процесуальним законодавством, які є додатковими та виникають із метою захисту права особи на пенсійне забезпечення загалом або ж порушення правових процедур, що унеможливлюють реалізацію особою права на пенсію.

17. Уперше в науці права соціального забезпечення пропонуємо до комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні включити *виконавчі (постпроцесуальні) правовідносини*. Під останніми слід розуміти додаткові суспільні відносини, регламентовані виконавчим законодавством, метою яких є виконання рішення суду в пенсійній справі та відновлення порушеного права на пенсію. Враховуючи високий рівень невиконаних рішень суду у соціальній сфері, це питання набуло особливої актуальності.

18. Вперше на теоретичному рівні правовідносини в пенсійному забезпеченні проаналізовано через призму теорії систем, що дозволило розглядати окремий вид пенсійного забезпечення як систему (мікросистема) та систему пенсійних правовідносин (макросистему).

19. Обґрунтовано поняття пенсійного правовідношення як системи, елемента системи вищого рівня (системи пенсійних правовідносин), яка об'єднує взаємозалежні та взаємопов'язані суб'єкти і метою якої є реалізація права на пенсію.

20. Сформульовано визначення системи пенсійних правовідносин, під якою розуміємо різновид складної, багаторівневої, взаємозалежної та взаємопов'язаної соціально-правової системи, елементами якої є пенсійні правовідносини як системи нижчого рівня, метою яких є реалізація правоздатною особою права на певний вид пенсії.

21. Правові зв'язки у пенсійній системі України класифіковано залежно від того, яку комунікаційну функцію вони виконують, крім цього будь-яка система – це передусім зв'язки з її елементами.

Виділено:

- *внутрішньосистемні правові зв'язки* – йдеться про зв'язки на рівні одиничного пенсійного правовідношення (за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника). Вони в межах одного правовідношення пов'язують суб'єктів останнього між собою і не виходять за його межі;

- *міжсистемні правові зв'язки* – ті правові зв'язки, які існують між правовідносинами як системами. Детально такі правові зв'язки було проаналізовано на прикладі правових зв'язків пенсійних правовідносини за віком як системи, пенсійних правовідносин по інвалідності як системи та пенсійних правовідносин у зв'язку із втратою годувальника як системи. Йдеться про спільність для цих правовідносин страхового та трудового стажу, залежність розміру пенсії тощо;

- *зовнішньосистемні правові зв'язки* – це ті правові зв'язки, які виникають не просто між правовідносинами як системами, а ті, що виникають між системами вищого рівня і виходять за межі триелементності пенсійних систем. Йдеться про правові зв'язки між загальною системою пенсійного забезпечення та спеціальною системою пенсійного забезпечення. Цей правовий зв'язок, знову ж таки, не відбувається між системами як такими, а між їхніми елементами – системи нижчого рівня.

22. Засадничим для формулювання системи правовідносин у пенсійному забезпеченні є визначення критеріїв, того що дозволяє цій системі бути логічною та послідовною. Такими критеріями є *функції правовідносин* (функціональний аспект) та *їхнє місце в часі* (темпоральний аспект).

Функції правовідносин як критерій системи правовідносин у пенсійному забезпеченні можна розділити на такі: (а) правозабезпечувальну функцію для пенсійно-страхових правовідносин; (б) організаційно-супровідну функцію для процедурно-організаційних правовідносин; (в) пенсійно-забезпечувальну функцію під час здійснення пенсійних виплат; (г) захисну функцію, що властива процесуально-захисним правовідносинам; (г) відновлювальну функцію, яка передбачає відновлення права на пенсію, яке було порушене, для виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин.

Часовий (темпоральний) критерій полягає в тому, що правовідносини у пенсійному забезпеченні вибудувані за принципом *"a principio usque ad finem"* (від початку до кінця), тобто від моменту страхування і до моменту здійснення пенсійної виплати. Саме тому можна простежити логічний ряд основних правовідносин: (1) пенсійно-страхові; (2) процедурно-організаційні; (3) пенсійно-забезпечувальні. Якщо ж для реалізації права на пенсію виникають перешкоди, то право на пенсію порушується, відповідно, залежно від причин, наведений логічний ряд може бути продовжений такими правовідносинами: (4) процесуально-захисними; (5) виконавчими (постпроцесуальними); (3) пенсійно-забезпечувальними.

23. Дано авторську дефініцію пенсійному страхуванню як особливому виду соціально-економічного, особистого страхування, що базується на засадах загальнообов'язковості та добровільності, об'єктом якого є пенсійно-страховий випадок, настання якого дає право особі на отримання пенсійної виплати.

24. Важливо зазначити, що визначальним аспектом концепції комплексу правовідносин у пенсійному забезпеченні є мета кожного правовідношення окремо та мета комплексу правовідносин загалом. Отже, комплексові правовідносин у пенсійному забезпеченні властива одна об'єднуюча мета – реалізація особою права на пенсію у повному обсязі. Якщо ж говорити про мету правовідносин у пенсійному забезпеченні окремо, то можна побачити, що крім загальної, об'єднавчої мети, їм

притаманна окрема, чітко визначена мета, яка властива тільки тому чи тому виду правовідносин у пенсійному забезпеченні.

Таким чином, визначаємо мету різних видів правовідносин у пенсійному забезпеченні:

– для пенсійно-страхових правовідносин – це не реалізація права на пенсію, а його забезпечення через пенсійно-страховий механізм, незалежно від методу правового регулювання, для того щоб у майбутньому особа могла реалізувати це право;

– для процедурно-організаційних правовідносин – позитивне рішення пенсійного фонду або ж інших установ, які підтверджують пенсійну правоздатність особи;

– для пенсійно-забезпечувальних правовідносин – початок здійснення пенсійних виплат пенсійним фондом;

– для процесуально-захисних правовідносин – захист порушеного права на пенсію;

– для виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин – виконання рішення суду і тим самим відновленням порушеного права на пенсію.

25. Порівнюючи сучасну солідарну пенсійну систему та солідарну систему радянського зразка, можна спостерігати суттєві відмінності. Якщо солідарній пенсійній системі радянського зразка був притаманний нерозривний зв'язок пенсії та праці (щодо укладання трудового договору), то сьогодні суб'єкти можуть сплачувати страхові внески, не перебуваючи у трудових відносинах. Сучасна солідарна система звільнилася від принципу аліментарності, що дозволило перевести на страхову основу пенсійну систему України.

26. Детально дослідивши місце імперативного методу в регулюванні пенсійних відносин, узагальнивши думки вчених, можна сформувати певну квінтесенцію щодо обов'язкових пенсійно-страхових, процедурно-організаційних, пенсійно-забезпечувальних правовідносин у солідарній пенсійній системі, а саме те, що їх радше треба розглядати як законовідносини, бо вони від моменту виникнення до моменту закінчення прописані в законі.

27. Наочно доведено, що загальнообов'язкове державне пенсійне страхування у солідарній системі – це публічно-правові відносини. Вони об'єднують елементи оподаткування і страхування. Домінуючий метод правового регулювання, який застосовується до них, – це імперативний метод, що вказує на неоднорідність правовідносин у пенсійному забезпеченні. Єдиним, об'єднуючим елементом є мета правовідносин – реалізація права на пенсію.

28. Важливим аспектом, яким пронизано дослідження правовідносин у пенсійному забезпеченні, є *момент їхнього виникнення* та *момент їхнього припинення*. Це зумовлено тим, що кожному правовідношенню

притаманні свої часові межі та припинення одного є підставою для виникнення іншого.

Моментом виникнення пенсійно-страхових відносин у солідарній пенсійній системі є початок відрахування із заробітної плати працівника пенсійно-страхових внесків, а також здійснення роботодавцем відповідних пенсійно-страхових внесків на персоніфікований рахунок. *Моментом припинення пенсійно-страхових правовідносин у солідарній системі* є настання пенсійно-страхового випадку, що є підставою виникнення процедурно-організаційних правовідносин.

Моментом виникнення процедурно-організаційних правовідносин щодо підтвердження пенсійної правоздатності є момент звернення особи до пенсійного фонду. *Моментом припинення* процедурно-організаційних правовідносин щодо підтвердження пенсійної правоздатності є призначення того виду пенсії, за отриманням якого особа зверталася до ПФУ.

Момент виникнення пенсійно-забезпечувальних відносин має низку особливостей і залежить від виду пенсійного забезпечення (пенсія за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника, за вислугу років), що і зумовлює диференціацію моменту виникнення. Це ж стосується і моменту припинення цих правовідносин, оскільки він теж залежить від виду пенсійної виплати.

Момент виникнення процесуально-захисних правовідносин у солідарній пенсійній системі буде починатися з моменту подання/реєстрації або надсиланням рекомендованим листом позовної заяви, незалежно від того, на якій стадії пенсійного процесу порушене право (пенсійне страхування, оформлення пенсії, виплата пенсії) і на якому рівні пенсійної системи виникло порушення права. *Момент припинення* процесуально-захисних правовідносин у солідарній пенсійній системі – це набрання законної сили рішення суду в адміністративній (пенсійній) справі.

Момент виникнення виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні залежить від резулятивної частини рішення суду. *Момент припинення* виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин у пенсійному забезпеченні є однаковим для усіх категорій справ. Факт виконання може мати дві форми: (1) матеріальну – початок виплати пенсії або виплати її у більшому розмірі тощо; (2) формальну – врахування чи визнання того чи того факту таким, що має юридичне значення і є підставою для підтвердження пенсійної правоздатності особи (підтвердження спеціального чи страхового стажу, факту утриманства, визнання незаконною відмову у проведенні перерахунку пенсії тощо).

29. Детальний аналіз проекту закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій" (реєстр. номер № 2767) викликав

сумнів щодо необхідності виокремлення окремої категорії суб'єктів, а саме: народних депутатів, їхніх помічників-консультантів, посадових осіб органів місцевого самоврядування, оскільки ця діяльність може обмежитися тільки одним строком перебування в парламенті чи в міських/обласних радах. На нашу думку, на час повноважень народного депутата, зайнятості на посаді помічника-консультанта чи роботи в органах місцевого самоврядування достатньо цей період зараховувати як стаж державної служби і окремо не виділяти цього суб'єкта. Таким чином, пропонуємо пункти г. д. і е. ч. 5 ст. 115 проекту Закону – виключити.

30. Детальний аналіз чинного законодавства і тенденцій, які простежуються під час реформування пенсійної системи, викликає сумнів існування спеціального пенсійного забезпечення для наукових та науково-педагогічних працівників, яке збереглося і в новій редакції Закону України "Про наукову та науково-технічну діяльність" від 26.11.2015 р. № 848. На нашу думку, спеціальне пенсійне забезпечення має зберегтися тільки для військовослужбовців, як це передбачено Конституцією України, та для осіб, що працюють на посадах та професіях, які є важкими та з шкідливими умовами. Таким чином, пропонуємо ст. 37 Закону України "Про наукову та науково-технічну діяльність" – виключити.

31. В Україні сьогодні існує суто технічна проблема у пенсійно-страхових правовідносинах, яка вимагає свого нагального вирішення. Йдеться про те, що у зв'язку із набранням чинності з 1 січня 2011 року Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування"[1] від 08.07.2010 р. № 2464, а також Інструкції "Про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування"[2], затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 20.04.2015 р. № 449, суми єдиного внеску сплачуються платниками на рахунки територіальних органів Державної фіскальної служби України. Таким чином, ПФУ фактично втратив контроль над акумульованими коштами, оскільки щоб здійснити пенсійні виплати, платник повинен обґрунтовувати цю необхідність перед Державним казначейством, яке потім дає дозвіл на те, щоб перерахувати кошти на рахунки ПФУ, з яких, власне, і здійснюються пенсійні виплати. Звідси виникають дві проблеми:

[1] Законом України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 08.07.2010 р. № 2464. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2464-17

[2] Інструкція про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, затверджена наказом Міністерства фінансів України від 20.04.2015 р. № 449. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0508-15/page

- можливі затримки із виплатою пенсії, оскільки для того, щоб їх виплатити, необхідне погодження та перерахунок коштів на рахунки ПФУ;

- послаблюється контроль ПФУ за правильністю сплати роботодавцями єдиного соціального внеску, що згодом може відобразитися на розмірі пенсії.

Викладене дає можливість зробити висновок про необхідність повернення сплати єдиного соціального внеску на рахунки ПФУ за межами Державної фіскальної служби, що буде додатковою гарантією якісного обліку застрахованих осіб.

32. На підставі узагальнення поглядів дослідників сформульовано авторську позицію щодо процедурно-організаційних правовідносин. Якщо розглядати процедурно-організаційні правовідносини у пенсійному забезпеченні, то останні визначаються процедурними нормами пенсійного законодавства. Звідси можна зробити висновок, що пенсійному законодавству притаманна автономна система правових норм процедурного характеру. Йдеться про те, що процедурні норми, які передбачені пенсійним законодавством, не пов'язані з процедурними нормами інших видів соціального забезпечення. Це зумовлено низкою обставин, одна з яких – значний обсяг самого пенсійного законодавства і його автономність у системі соціально-забезпечувального законодавства. Процедурні норми містяться як у пенсійних законах, так і в підзаконних актах (положеннях, інструкціях, порядках) – це вже сформований комплексний процедурно-правовий інститут, який сьогодні потребує своєї систематизації та, до певної міри, узагальнення, зокрема шляхом кодифікації пенсійного законодавства.

Окремі вчені вказують на виключно вольовий характер процедурних правовідносин – така характеристика є виправданою тільки в деяких випадках (призначення пенсії, добровільне пенсійне страхування), в інших – це імперативна норма, яка чітко регламентує дії сторін, а отже, теза про вольовий характер відносин не є універсальною для усіх пенсійних процедур. Крім цього, деякі дослідники вбачають у процедурних правовідносинах виключно аспект реалізації права на пенсію. Така позиція є вузьким розумінням процедури в пенсійному забезпеченні, оскільки реалізація (встановлення юридичних фактів та фіксація соціальних ризиків) – це тільки одна із стадій пенсійного забезпечення, якій передують страхуванню, а в подальшому можуть виникати відносини забезпечення та припинення пенсійних виплат.

33. Правосуб'єктність сторін у пенсійному забезпеченні залежно від правовідносин може бути різною. Питання правосуб'єктності ПФУ чи недержавного пенсійного фонду визначається законодавством та відповідними положеннями чи статутами цих фондів. Проте ключовим суб'єктом цих правовідносин у пенсійному забезпеченні є особа. У монографічному

дослідженні аргументовано доведено, що з усього комплексу правовідносин тільки у пенсійно-страхових особі необхідно мати правоздатність та дієздатність, тобто бути правосуб'єктною. Натомість в інших правовідносинах, зокрема процедурно-організаційних, пенсійно-забезпечувальних у разі порушення права на пенсію процесуально-захисних та виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин особі достатньо бути правоздатною. Таким чином, можна стверджувати про примат пенсійної правоздатності у пенсійному забезпеченні над дієздатністю.

34. Окремо досліджено термінологічний аспект правозастосування, зокрема використання терміна "пенсійна справа". Встановлено, що цей термін використовується тільки у двох видах пенсійних правовідносин: процедурно-організаційних та процесуально-захисних. Пенсійна справа у процедурно-організаційних відносинах є матеріалізованим юридичним складом, який виступає у цих відносинах об'єктом. У процесуально-захисних відносинах під пенсійною справою потрібно розуміти всі матеріали, які перебувають на розгляді в суді, є задокументованими юридичними фактами, які або взяли, або не взяли до уваги управління ПФУ під час призначення правоздатній особі пенсії.

Враховуючи специфіку процедурно-організаційних правовідносин і специфіку його об'єкта, яким, власне, і є встановлення юридичних фактів, то можна говорити про те, що пенсійна справа – це матеріалізований об'єкт процедурно-організаційних правовідносин у пенсійному забезпеченні, що є підставою для призначення (прийняття рішення) відповідного виду пенсії.

35. Однією із ключових проблем, які виникають на стадії підтвердження правоздатності й обчислення розміру пенсії, є тотальна недовіра до ПФУ, які здійснюють цю діяльність. Крім цього, це породжує не просто невдоволення пенсійною системою, а характеризує її ще і як закриту. Прозорість процедур полягає у відкритості доступу до можливості громадян самостійно здійснювати якщо не точний, то приблизний обрахунок пенсії. Йдеться про розміщення на офіційному сайті ПФУ так званого "пенсійного калькулятора", який буде максимально простим і зрозумілим у користуванні. Сьогодні на офіційному сайті ПФУ такий калькулятор є, проте скористатися ним дуже складно. На нашу думку, ця проблема повинна бути розв'язаною і доступ до персоніфікованого пенсійного рахунку у застрахованих осіб повинен бути відкритим. Недовіру до ПФУ породжує також і те, що органи ПФУ відмовляються повідомляти про орієнтовний розмір пенсії, якщо особа ще не досягла пенсійного віку. Усунення цих проблем сприятиме зменшенню спорів щодо призначення пенсії.

Отже, пропонуємо доповнити ст. 16 "Права та обов'язки застрахованої особи" Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" новим пунктом у такому формулюванні: "отри-

мувати безоплатно відомості, внесені до її персональної облікової картки з системи персоніфікованого обліку щодо попереднього розміру пенсії громадян".

35. Сучасний світ уже не можна уявити без інформаційних технологій, на жаль, ПФУ у цьому сенсі залишився у XX ст. Подача документів для оформлення пенсії і сьогодні відбувається за класичною схемою, тобто особисто. Крім цього, мала гарантія того, що особі, яка оформляє пенсію, вдасться обмежитися кількома відвідинами ПФУ, втрата часу в принизливих чергах в умовах європейської держави є неприпустимою. Враховуючи сучасний стан технологій, на нашу думку, необхідно запровадити альтернативу особистій подачі документів і надати можливість потенційним пенсіонерам подавати документи в електронному вигляді та заповнені заяви на сайті ПФУ чи його районного управління. Таким чином, пропонуємо подавати документи для призначення пенсії як у електронній формі, так і особисто, звідси верифікація пенсійної правоздатності повинна відбуватися у двох таких формах. Переконані, що з часом електронна форма переважатиме над особистим прийомом. Коли призначення пенсії відбудеться, то тільки тоді особа зобов'язана з'явитися в ПФУ особисто, щоб забрати пенсійне посвідчення. Така альтернатива є викликом часу і має такі характеристики: (1) зручність у користуванні для потенційних пенсіонерів; (2) відсутність необхідності стояти в чергах; (3) оптимізація роботи самих працівників ПФУ.

Отже, пропонуємо пп. 1.1. п. 1 постанови правління Пенсійного фонду України "Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"[1] від 25.11.2005 р. № 22–1 доповнити словами "*або в електронній формі на офіційному сайті управління Пенсійного фонду*" та викласти у такій редакції: "*Заява про призначення пенсії непрацюючим особам, а також членам сім'ї у зв'язку з втратою годувальника подається заявником особисто або через представника, який діє на підставі виданої йому довіреності, посвідченої нотаріально, безпосередньо до управління Пенсійного фонду України в районі, місті, районі у місті, а також у місті та районі (далі – орган, що призначає пенсію) за місцем проживання (реєстрації), або в електронній формі на офіційному сайті управління Пенсійного фонду України*".

36. Найпоширенішим випадком припинення виплати пенсії є смерть особи пенсіонера. Проте недосконаліть правового регулювання, а також фактична відсутність електронної системи обліку (єдиного реєстру)

[1] Постанова правління Пенсійного фонду України "Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 25.11.2005 р. № 22–1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1566-05

пенсіонерів, пенсійних справ призводить до суттєвих порушень. Усі ці фактори оголили низку проблем у сфері застосування пенсійного законодавства. Йдеться про недосконалість процедури припинення виплати пенсії. Після смерті особи, як правило, члени сім'ї або законні представники померлого пенсіонера подають медичну довідку про констатацію смерті особи до районних відділів органів РАЦС, які видають довідку про смерть особи. На підставі цього документа виплачується допомога на поховання, залишок (неотриманої) пенсії, пенсійна справа закривається і надсилається до архіву. Проте існують випадки, коли члени сім'ї не подають відповідні відомості до ПФУ і той продовжує виплачувати пенсію померлому пенсіонеру або ж коли службовці ПФУ, зловживаючи службовим становищем, не закривають пенсійних справ і самі отримують пенсію померлих, до незаконних дій можуть вдаватися і представники пошти.

Наведене вище дає можливість зробити висновок про неефективність використання коштів солідарної пенсійної системи і вказує на необхідність впровадження низки змін: (а) створення єдиного реєстру пенсіонерів і пенсійних справ; (б) налагодження співпраці з органами РАГСу про обмін даними про померлих; (в) посилення відповідальності осіб, які отримують пенсію таким чином; (г) посилення відповідальності посадових осіб, які допустили продовження виплати пенсії після смерті пенсіонера; (г) поступовий перехід на отримання пенсії на банківські картки; (д) закріплення обов'язку членів сімей померлого або його законних представників подавати відповідну інформацію до ПФУ.

На нашу думку, на рівні закону необхідно закріпити обов'язок членів сім'ї померлого або його законних представників повідомляти про смерть пенсіонера. Сьогодні ця процедура не є імперативною. Переконані, що невиконання цього обов'язку повинно тягти за собою адміністративну відповідальність і обов'язкове стягнення з особи незаконно отриманих пенсійних виплат померлого пенсіонера.

37. Комплекс правовідносин у пенсійному забезпеченні актуалізує питання його суб'єктного складу. У роботі наведено приклади того, що кожному виду правовідносин притаманний окремий суб'єктний склад. Для пенсійно-страхових – це застрахована особа, ПФУ, в окремих випадках –роботодавець. Для процедурно-організаційних – це заявник, ПФУ, РАЦС, ЖЕК, МСЕК залежно від виду пенсії. Для пенсійно-забезпечувальних – це пенсіонер ПФУ, накопичувальний фонд, недержавний пенсійний форд, професійний пенсійний фонд. У випадку порушення права особи на пенсію до суб'єктів долучається суд та державні виконавці. Викладене дає можливість зробити висновок про те, що тільки особа є стабільним суб'єктом, тобто учасником усіх без винятку правовідносин у пенсійному забезпеченні.

38. Ключовим акцентом дослідження пенсії як об'єкта правовідносин у пенсійному забезпеченні є те, що сьогодні ставлення до останньої змінюється, оскільки з правової позиції пенсія починає сприйматися як майно, а пенсіонер як власник цього майна, навіть якщо пенсія ще не виплачена. Такий підхід багато в чому розставляє акценти і повертає пенсію як соціальну виплату в контекст майна, власності особи, що є обґрунтованим. Необхідно також наголосити на тому, що в цьому проявляється особливість пенсійних правовідносин, що незалежно від методу правового регулювання (імперативний у солідарній та накопичувальній пенсійних системах і диспозитивний у недержавному пенсійному забезпеченні) та виду пенсії об'єктом пенсійно-забезпечувальних відносин є майнове благо, майно, власність пенсіонера, яке має приватно-правові ознаки.

39. З'ясовано й уточнено низку проблемних аспектів, які виникли під час дослідження пенсійного забезпечення у зв'язку із втратою годувальника. У роботі доведено, що отримання повної цивільної дієздатності (емансипація) шляхом працевлаштування та початок підприємницької діяльності не є підставою для припинення виплати пенсії особі у зв'язку із втратою годувальника, проте є підставою для ПФУ перевірити факт утриманства, тобто те, чи дохід працевлаштованого є достатнім для самостійного матеріального забезпечення. У такому разі ПФУ звертається до суду в порядку окремого провадження, а суд на підставі п. 2 ч. 2 ст. 234 Цивільного процесуального кодексу України може припинити виплату пенсії.

40. До автоматичної втрати права на пенсію у зв'язку із втратою годувальника, тобто припинення пенсійно-забезпечувальних правовідносин можуть спричинити: факти повторного одруження одного із подружжя (вдови/вдівця), а також одруження неповнолітньої особи, до досягнення повноліття, наслідком чого є набуття повної цивільної дієздатності шляхом емансипації.

41. Не погоджуючись із постановою Колегії суддів судової палати з розгляду адміністративних справ Верховного Суду України, на підставі якої особам, які спільно проживають, відмовлено в отриманні права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника на рівні із чоловіком/дружиною, що перебувають у шлюбі, пропонуємо п. 2 ч. 2 ст. 36 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" доповнити словами "*або особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом*" і викласти у такій редакції: "*чоловік (дружина) або особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, батько, мати, якщо вони є інвалідами або досягли пенсійного віку, передбаченого статтею 26 цього Закону*".

42. Комплексність пенсійної системи, гармонійне поєднання імперативного та диспозитивного методу правового регулювання призвело до того, що право на пенсію залежно від рівня пенсійної системи можна

захищати як в адміністративному суді, так і суді загальної юрисдикції. Йдеться про те, що пенсійні спори, які виникають у солідарній системі, розглядаються адміністративними судами в порядку адміністративного процесу. Пенсійні спори, які будуть виникати у накопичувальній пенсійній системі другого рівня, не дивлячись на обов'язковість здійснення страхових внесків, повинні розглядатися у судах загальної юрисдикції у порядку, визначеному Цивільним процесуальним кодексом. Це ж стосується і спорів, що виникають у недержавній пенсійній системі, яка вибудувана на приватно-правових началах. Усе це є наглядним втіленням європеїзації пенсійного системи України і розглядаються у судах загальної юрисдикції у межах цивільного процесуального права.

43. Дано авторське визначення *пенсійного спору* як публічно-правового спору, який характеризується як розбіжності, що виникли між суб'єктами на стадії пенсійно-страхових, процедурно-організаційних та пенсійно-забезпечувальних правовідносин у пенсійному забезпеченні.

44. Здійснено класифікацію пенсійних спорів на підставі загального розуміння пенсійного забезпечення як процесу, який має свої стадії. Тому в основу класифікації покладений стадійний критерій, тобто пенсійні спори класифікуються залежно від стадій, на яких вони можуть виникати.

Таким чином, пенсійні спори можна класифікувати так:

1) ті, що виникають на стадії пенсійно-страхових відносин –*забезпечення права на пенсію*;

2) ті, що виникають на стадії процедурно-організаційних відносин –*здійснення права на пенсію*;

3) ті, що виникають на стадії пенсійно-забезпечувальних відносин – *виплата пенсії*;

4) ті, що виникають на стадії виконавчих (постпроцесуальних) відносин, тобто на стадії *виконання судового рішення*.

45. Аналіз процесуально-захисних правовідносин у солідарній системі дозволив зробити висновок, що судовий порядок не тільки сприяє відновленню права, але і повинен бути дієвим механізмом притягнення до відповідальності працівників ПФУ, а також відшкодування не тільки матеріальної шкоди (виплата недоотриманих коштів), але й моральної шкоди. У дослідженні зазначається, що українське пенсійне законодавство містить норми про відповідальність ПФУ та її органів, однак особи, які допускають порушення пенсійного законодавства до жодної відповідальності не притягуються. Судова практика, як правило, обмежується відновленням права особи на пенсію, проте залишає без покарання посадовців ПФУ, що має негативний вплив на подальше правозастосування цим органом та деморалізацію його працівників. Службові особи продовжують порушувати пенсійне законодавство, оскільки їхня протиправна діяльність є безкарною. На нашу думку, судам необхідно

не просто відновлювати порушене право, але і притягувати у судовому процесі до відповідальності тих посадовців, які допустили порушення права на пенсію.

46. На підставі узагальнення поглядів науковців щодо вирішення питання про відповідальність ПФУ та його посадових осіб перед громадянином, доцільно розділ XIV Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" ст. 107 доповнити ч. 4 у такій редакції: *"посадові особи Пенсійного фонду, які у процесі призначення, надання, перерахунку пенсії порушили пенсійне законодавство, що буде доведено у суді, притягуються до дисциплінарної відповідальності відповідно до статуту ПФУ та трудового законодавства України"*.

47. Враховуючи той факт, що запровадження другого рівня пенсійної системи ще не відбулося, проте залишається на часі, вперше формулюємо висновок, що спори, які виникатимуть на другому рівні пенсійної системи, незалежно від того, чи це стадія пенсійного страхування, чи укладання договору страхування довічної пенсії, чи отримання пенсійних виплат, будуть розглядатися у судах загальної юрисдикції та в порядку, що визначений Цивільним процесуальним кодексом.

48. Особливістю виконавчих (постпроцесуальних) правовідносин є те, що для пенсійного забезпечення вони є факультативними і виникають тільки за наявності процесуально-захисних правовідносин. Це важлива ознака, яка відрізняє ці та процесуально-захисні правовідносини від інших, які є в пенсійному забезпеченні. Як наголошувалося раніше, якщо на якійсь із стадій пенсійного процесу виникає спір, то ці правовідносини зупиняються, їх рух може бути відновлений тільки за рішенням суду, яке повинне бути виконано відповідно до норм виконавчого законодавства.

49. На підставі аналізу рішення Конституційного Суду України із соціальних та пенсійних справ зроблено висновок, що конституційна юстиція розвивається у контексті застосування пенсійного законодавства у трьох напрямках: (а) щодо підтвердження наявності права – тобто його існування в матеріальних нормах пенсійного законодавства (йдеться про право на пенсію в осіб, які виїжджають на постійне місце проживання за кордон); (б) щодо якісного наповнення права – тобто не тільки про наявність права, а його кількісно-якісні показники (йдеться про питання обмеження максимального розміру пенсії); (в) щодо підсудності пенсійних справ – тобто визначення адміністративної підсудності для справ із захисту пенсійних прав (йдеться про те, що питання підсудності не зразу було чітко визначеним у законодавстві і тільки Конституційний Суд України визначив остаточну підсудність пенсійних спорів).

50. Важливим у контексті євроінтеграційних процесів в Україні є вивчення практики Європейського суду з прав людини з соціальних та пенсійних справ як щодо України, так і щодо інших країн. Не беручи до

уваги складності, що виникають при застосуванні рішень Європейського суду з прав людини, простежуються позитивні тенденції. Загалом можна виділити такі: (а) громадяни України все частіше цікавляться практикою Європейського суду і використовують його правові позиції при підготовці позовних заяв до національних судів; (б) з кожним роком зростає авторитет самого Суду серед населення, на жаль, це супроводжується втратою довіри до української судової системи; (в) правові позиції суду використовує Конституційний Суд України, що підтверджує і авторитет самого Європейського суду, і прихильність конституційної юстиції до загальноєвропейської системи цінностей у захисті прав людини; (г) правові позиції Суду все частіше зустрічаються у рішеннях судів першої та другої інстанції. Отже, судовий корпус не тільки знає ці рішення, але і почав їх застосовувати на практиці, що, без сумніву, сприяє якості таких рішень.

51. На нашу думку, становленню України як європейської правової держави могло б також сприяти визнання усіх рішень Європейського суду з прав людини джерелом права, а не тільки тих, які винесені щодо України, тобто надати їм статусу – преюдицій. Такий крок ще більше інтегрував би правову систему Україну в загальноєвропейську систему цінностей та підходів до розуміння права.

52. Дослідження узагальнень судової практики, оглядових та інформаційних листів дало можливість зробити висновок, що ця форма діяльності судової системи сприяє правильному вирішенню спорів у сфері пенсійного забезпечення та спрямована на утвердження єдності судової практики у застосуванні пенсійного законодавства. Якщо матеріальне право має прогалини чи колізії, або ж оціночні поняття, які тлумачаться неправильно, що призводить порушення права особи на пенсію, то тільки суд може вказати, як необхідно застосовувати ті чи ті положення нормативно-правових актів. Узагальнення судової практики можна охарактеризувати як правову артикуляцію духу закону, а також корегування рішень судів нижчої інстанції, якщо сам закон допускає різночитання.

53. Окремим позитивним аспектом сучасного правозастосування є поширення розробки методологічних роз'яснень апеляційних адміністративних судів для судів першої інстанції. На нашу думку, така робота є надзвичайно важливою для ефективності здійснення адміністративного судочинства загалом та у справах про пенсійне забезпечення зокрема. У роз'ясненнях йдеться, що під час аналізу практики перегляду рішень у визначеній категорії спорів судом звернено увагу на ряд обставин, які при здійсненні правосуддя не враховані судами першої інстанції. Порушення процесуальних норм надалі призводять до недопущення виконання ухвалених рішень у порядку та у строки, передбачені КАС України, що є грубим порушенням соціальних прав громадян і – як на-

слідок – спонукають позивачів звертатись до апеляційного адміністративного суду зі скаргами. Окремо варто зазначити, що ці роз'яснення є публічними і доступними для усіх бажаючих. Вони публікуються на офіційному інтернет-сайті відповідного апеляційного адміністративного суду, що також опосередковано сприяє підвищенню рівня ефективності судочинства загалом і щодо захисту пенсійних прав зокрема.

54. Застосування пенсійного законодавства при реалізації права на пенсію здійснюється у двох площинах: позасудовій та судовій. Адміністративна юстиція у контексті правозастосування виконує кілька важливих функцій. Безпосередньою функцією, звісно, виступає вирішення пенсійних спорів. Опосередкована функція, умовно її можна назвати статистичною, – це фіксація показників ефективності застосування пенсійного законодавства, що вказує на проблеми, які спричиняють неправильне правозастосування.

55. Кількість звернень громадянами до адміністративного суду для захисту своїх пенсійних прав говорить про те, що за звичайних умов особа позбавлена можливості реалізувати своє право на пенсію. Завдяки адміністративній юстиції ми можемо не тільки отримати показник неефективності та якості законодавства, але і побачити причини цієї неефективності. У цьому контексті судова практика є безцінним джерелом для вдосконалення пенсійного законодавства.

56. Проаналізовано та детально вивчено позитивну практику захисту судами пенсіонерів у частині розгляду справ щодо повороту виконання судового рішення у пенсійній справі. Натомість як негативну тенденцію необхідно виокремити діяльність управлінь ПФУ, які з такими протиправними позовами звертаються до суду, що є свідченням зловживання ПФУ своїми процесуальними правами і йде у розріз із їхньою основною функцією – сприяти реалізації особою права на пенсію.

57. Зроблено висновок, що при здійсненні наступних кроків у напрямку реформування пенсійного забезпечення є необхідність у врахуванні тих напрацювань, які дала судова практика. Остання не тільки вказала на колізії та прогалини, які необхідно ліквідувати, але і на те, як саме. Тобто, фактично сформулювала, як необхідно застосовувати ту чи ту норму. Врахування правових позицій суду значно зменшить відсоток пенсійних спорів в адміністративних судах.

58. Обґрунтовано положення щодо надання постановам пленуму Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів статусу *джерела права*. Вказано, що такий статус вони отримують тільки в процесі здійснення правосуддя, тобто такого роду джерела не можуть підміняти закон і бути застосовані, наприклад, при призначенні чи перерахунку пенсії.

СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Література

1. *Авдей А.Г., Гущин И.В.* Методы социального права как новой, формулирующейся отрасли права Республики Беларусь / *А.Г. Авдей, И.В. Гущин* // Сочетание государственного и договорного регулирования в сфере наемного труда и социального обеспечения: матер. VIII Междунар. науч.-практ. конф. – Минск, 2012. – С. 514–517.
2. *Аверьянов А.Н.* Системное познание мира: методологические проблемы / *Н.А. Аверьянов*. – М.: Политиздат, 1985. – 263 с.
3. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / автор-упорядник *В.П. Тимощук*. – К.: Факт, 2003. – 496 с.
4. Адміністративне право України. Академ. курс: підруч. у 2-х т. – Т. 1. Загальна частина / Ред. колегія: *В.Б. Авер'янов*. (голова). – К.: Юридична думка, 2004. – 584 с.
5. *Азарова Е.Г.* Судебная защита пенсионных прав: науч.практ. пособ. / *Е.Г. Азарова*. – М.: Ин-т зак-ва и сравнит. правовед. при Правительстве РФ, 2009. – 408 с.
6. *Азарова Е.Г.* Разрешение пенсионных споров граждан государств СНГ / *Е.Г. Азарова* // Комментарий судебной практики. – 2010. – Вып. 15. – С. 94–113.
7. *Аквинский Фома*. Сумма теологии. Часть III. Вопросы 90–114 / Фома Аквинский. – К.: Ника-Центр, 2010. – 432 с.
8. Актуальні проблеми теорії трудового права і права соціального забезпечення: моногр. / за ред. *Г.І. Чанишевої*. – О.: Фенікс, 2015. – 332 с.
9. Акоф Р.Л. Системы, организации и междисциплинарные исследования / Исследования по общей теории систем: сб. переводов / Общ. ред. *В.И. Садовский, Э.Г. Юдин*. – М.: Прогресс, 1969. – С. 143–164.
10. Актуальные проблемы теории государства и права: учеб. пособ. / *М.М. Рассолов, В.П. Малахов, А.А. Іванов*. – 2-е изд. – М.: Изд. ЮНИТИ-ДАНА, Закон і право, 2011. – 447 с.
11. *Александров Н.Г.* Законность и правоотношения в советском обществе / *Н.Г. Александров*. – М.: Госюриздат, 1955. – 176 с.
12. *Александров Н.Г.* Юридическая норма и правоотношение. Доклад / *Н.Г. Александров*. – М.: Моск. юрид. инт, 1947. – 27 с.
13. *Алексеев С.С.* Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / *С.С. Алексеев*. – М.: Юрид. лит., 1966. – 187 с.

14. *Алексеев С.С.* Проблемы теории права: основные вопросы общей теории социалистического права. Курс лекций в 2-х т. – Т. 1. / *С.С. Алексеев*. – Свердловск: Изд. Свердл. юрид. ин-та, 1972. – 396 с.
15. *Алексеев С.С.* Общая теория права: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. / *С.С. Алексеев*. – М.: Проспект, 2009. – 576 с.
16. *Андреев В.С.* Право социального обеспечения в СССР: учеб. / *В.С. Андреев*. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Юрид. лит., 1987. – 349 с.
17. *Андреев В.С.* Научные труды. В 2х т. – Т. 2 / *В.С. Андреев*. – М.: Изд. центр юр. ун-та имени О.Е. Кутафина (МГЮА), 2013. – 528 с.
18. *Андреев В.С.* Социальное обеспечение в СССР: правовые вопросы / *В.С. Андреев*. – М.: Юрид. лит., 1971. – 256 с.
19. *Андреев В.С.* Правоотношения по государственному социальному страхованию в СССР / *В.С. Андреев*. – М.: МГУ, 1962. – 232 с.
20. *Андреев В.С.* Право граждан СССР на материальное обеспечение в старости и нетрудоспособности и его юридические гарантии : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.05 / *С. В. Андреев*. – М., 1966. – 40 с.
21. *Анисимов П.В.* Особенности понятия "правозащитные отношения" / *П.В. Анисимов* // Российский судья. – 2004. – № 12. – С. 33–36.
22. *Анохин П.К.* Философские аспекты теории функциональной системы: избранные труды / *П.К. Анохин*. – М.: Наука, 1978. – 400 с.
23. *Антипьева Н.В.* Проблемы правового регулирования социального обеспечения военнослужащих: моногр. / *Н.В. Антипьева*. – Омск: Изд. Омск. гос. ун-т, 2009. – 383 с.
24. *Антропов В.В.* Экономические модели социальной защиты населения в государствах ЕС: автореф. дис. ... докт. экон. наук : 08.00.14 / *В.В. Антропов*. – М., 2007. – 48 с.
25. *Аракчеев В.С.* Процедурные нормы в сфере трудовых правоотношений / *В.С. Аракчеев* // Проблемы повышения эффективности правового регулирования на современном этапе. Труды Томск. ун-та. – 1976. – Вып. 1. – С. 143–145.
26. *Аржанов М.А.* К двадцатилетию книги "Государство и революция" / *М.А. Аржанов* // Советское государство. – 1937. – № 5. – С. 40–46.
27. *Астрахан Е.И.* Некоторые вопросы пенсионного правоотношения по советскому трудовому праву / *Е.И. Астрахан* // Ученые записки. – Вып. 14. Всесоюзный институт юридических наук (ВИЮН), 1962. – С. 151–183.
28. *Ачаркан В.А.* Государственные пенсии / *В.А. Ачаркан*. – М.: Юрид. лит., 1967. – 168 с.
29. *Байтин М.И.* О юридической природе решений Конституционного Суда РФ / *М.И. Байтин* // Государство и право. – 2006. – № 1. – С. 5–11.
30. *Балаклицький І.І.* Роль права як загальносоціального феномена в розвитку сучасної держави / *І.І. Балаклицький* // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 76–82.
31. *Балика Г.О.* Адміністративноправовий статус Пенсійного фонду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / *Г.О. Балика*. Класичний приват. ун-т. – Запоріжжя, 2015. – 21 с.

32. *Барышникова Т.Ю.* Процессуальные и процедурные правоотношения в праве социального обеспечения / *Т.Ю. Барышникова* // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова: Актуальные проблемы юридического процесса. – 2010. – Вып. 14. – С. 317–327.
33. *Бачинин В.А.* Моральноправовая философия / *В.А. Бачинин*. – Х.: Консум, 2000. – 208 с.
34. *Белоусов А.Л.* Социальная функция немецкого государства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / *А.Л. Белоусов*. – Гродно, 2002. – 20 с.
35. *Бекбаев Е.З.* Проблема начала в теоретическом познании правовой системы (попытка обоснования): моногр. / *Е.З. Бекбаев*. – Астана, 2008. – 296 с.
36. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права / *Ж.-Л. Бержель* / Под. общ. ред. *В.И. Даниленко*. Пер. с фр. Г. В. Чуршукова. – М.: Изд. дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
37. *Берталанфи Л.* Общая теория систем – критический обзор / Исследования по общей теории систем: сб. переводов / Общ. ред. *В. И. Садовский, Э. Г. Юдин*. – М.: Прогресс, 1969. – С. 23–82.
38. *Берталанфи Л. фон*. Общая теория систем – обзор проблем и результатов / *Л. фон. Берталанфи* // Системные исследования: Ежегодник. – 1969. – С. 30–54.
39. *Беседкина Н.И.* Семья как субъект частноправовых и объект публичноправовых отношений / *Н.И. Беседкина* / Актуальные проблемы теории и практики гражданского права: тез. докл. Междунар. науч.-практ. конф. (заочная) (17-18 января 2013 г.). – М., 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: edu.law-books.ru/17-18-13/17-18-13-6.doc
40. *Білова О.В.* Судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративних справах / *О.В. Білова* / Сучасна адміністративноправова доктрина захисту прав людини: тези доп. та наук. повідомл. учасн. наук.-практ. конф. – Х.: Право, 2015. – С. 122–125.
41. *Бичикашвили П.* Проблемы и перспективы развития обязательного страхования / *П. Бичикашвили* // Хозяйство и право. – 1995. – № 3. – С. 45–51.
42. *Благодир А.Л.* Правовое регулирование социального обслуживания граждан: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / *А.Л. Благодир*. – М., 2002. – 22 с.
43. *Благодир А.Л.* Право социального обеспечения: система отрасли: моногр. / *А.Л. Благодир*. Инт (филиал) МГЮА им. О.Е. Кутафина в г. Кирове, 2011. – 185 с.
44. *Благодир А.Л.* Право социального обеспечения: система законодательства: моногр. / *А.Л. Благодир*. Ин-т (филиал) МГЮА им. О.Е. Кутафина в г. Кирове. – Киров: ВятГГУ, 2012. – 91 с.
45. *Благодир А.Л.* Право социального обеспечения: система законодательства, отрасли и науки: моногр. / *А.Л. Благодир*. – Киров.: Изд. ВятГГУ, 2014. – 397 с.

46. *Бобровник С.В.* Компроміс і конфлікт в праві: антропологокомунікативний підхід до аналізу: моногр. / *С.В. Бобровник*. – К.: Юридична думка, 2011. – 384 с.
47. *Богініч О.Л.* Релігійні норми в системі нормативного регулювання суспільних відносин / *О.Л. Богініч* // Держава і право. – 2010. – Вип. 47. – С. 21–26.
48. *Богославець С.В.* Недержавне пенсійне забезпечення як один із напрямів реалізації соціальної функції держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / *С.В. Богославець*. – Луганськ, 2009. – 21 с.
49. *Божко В.М.* Генеза правового регулювання оплати праці: моногр. / *В.М. Божко*. Полтав. нац. унт ім. Юрія Кондратюка. – Полтава, 2010. – 400 с.
50. *Болотіна Н.Б.* Право людини на соціальній захист в Україні / *Н.Б. Болотіна*. – К.: Знання, 2010. – 107 с.
51. *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: моногр. / Н. Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – 381 с.
52. *Болотіна Н.Б.* Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять / *Н.Б. Болотіна* // Право України. – 2000. – № 4. – С. 35–39.
53. *Бомбергер І.Л.* Спеціальні пенсії за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Бомбергер Інна Леонідівна*. – Львів, 2015. – 205 с.
54. *Братусь С.М.* Рецензия: Н.Г. Александров Законность и правоотношения в советском обществе, Гоюриздат, М., 1955, 175 с. / *С.М. Братусь* // Советское государство и право. – 1956. – № 10. – С. 130–134.
55. *Бринцев О.В.* Розмежування компетенції адміністративних і господарських судів: проблеми та перспективи / *О.В. Бринцев*. – Х.: Право, 2007. – 64 с.
56. *Бурдоносова М.А.* Взаємозв'язок правового нігілізму та правового ідеалізму як форм деформації правової свідомості / *М.А. Бурдоносова* // Держава і право. – 2013. – Вип. 62. – С. 16–24.
57. *Бурдоносова М.А.* Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / *М.А.* Будроносова – К. – 2011. – 20 с.
58. *Бурлай Е.В.* Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе / *Е.В. Бурлай*. – К.: Наук. думка, 1987. – 91 с.
59. *Бутакова Н.А.* Правоотношения в структуре правовой действительности : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / *Н.А. Бутакова*. – СПб, 2006. – 22 с.
60. *Бутенко Е.И.* О соотношении понятий "процедура" и "процесс" на современном этапе развития юридической науки / *Е.И. Бутенко* / Право третьего тысячелетия: матер. I Междунар. заоч. научпрактич. конф. (17 апр. 2009 г., г. Ставрополь). – Вып. I. – Ставрополь, 2009. – С. 57–61.
61. *Бутнев В.В.* Механизм защиты субъективных прав / *В.В. Бутнев* // LEX RUSSICA. – 2014. – № 3. – С. 274-283.

62. *Вален Я., Месле Ф., Адамець С., Пирожков С.* Нова оцінка втрат населення протягом криз 1930-х та 1940-х років / *Я. Вален, Ф. Месле, С. Адамець, С. Пирожков* // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 5. – С. 7–29.
63. *Варламова Н.В.* Правоотношения: философский и юридический подходы / *Н.В. Варламова* // Правоведение. – 1991. – № 4. – С. 44–54
64. *Васильев А.В.* Теория права и государства: курс лекций / *А.В. Васильев*. – М.: Флинта, МПСИ, 2006. – 200 с.
65. *Васильев А.М.* Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / *А.М. Васильев*. – М.: Юрид. лит., 1976. – 264 с.
66. *Васильев А.М.* О правоприменении и процессуальном праве / *А.М. Васильев* // Проблемы соотношения материального и процессуального права : сб. науч. тр./ Всесоюзн. юридич. заоч. инт. – М.: ВЮЗИ. – 1980. – С. 4–14.
67. *Васильева Ю.В.* Кодификация российского законодательства о социальном обеспечении: монограф. / *Ю.В. Васильева*. – Пермь: Перм. гос. ун-т., 2009. – 364 с.
68. *Васильева Ю.В.* Пенсионное право Российской Федерации: учеб. пособ. по спецкурсу: – 2-е изд., доп. и испр. / *Ю.В. Васильева*. – Пермь: Перм. гос. нац. иссл. ун-т, 2012. – 348 с.
69. Введение в теорию государственноправовой организации социальных систем: моногр. / Под общ. ред. *Е.Б. Кубко*. – К.: Юринком, 1997. – 192 с.
70. Великий юридичний енциклопедичний словник / За ред. акад. НАН України *Ю.С. Шемшученка*. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К.: Юридична думка, 2012. – 1020 с.
71. *Венгеров А.Б.* Теория государства и права: учеб. / *А. Б. Венгеров*. – 8-е изд., стер. – М.: ОмегаЛ, 2011. – 607 с.
72. *Венедіктов С.В.* Правове регулювання трудових відносин: вітчизняний та зарубіжний досвід / *С.В. Венедіктов*. – К.: Алерта, 2012. – 368 с.
73. *Венедіктов С.В.* Особенности правового регулирования трудовых отношений в Соединенном королевстве Великобритания и Северная Ирландия / *С.В. Венедіктов* / Парадигма трудового и социального права в эпоху построения постиндустриального общества: сб. науч. труд. по итогам III международ. науч.-практич. конф. – Минск, 2015. – С. 29–32.
74. *Венедіктова І.В.* Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві: моногр. / *І.В. Венедіктова*. – Х.: Нове Слово, 2011. – 260 с.
75. *Венецька М.В.* Проблеми удосконалення правового регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів / *М.В. Венецька* // Правова держава. – 2010. – Вип. 21. – С. 237–245.
76. *Верланов С.О.* Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) : моногр. / *С.О. Верланов*. – Л.: Край, 2009. – 196 с.

77. *Верланов С.* Соціальні права людини і громадянина у практиці Конституційного Суду України: межі захисту / *С. Верланов* // Право України. – 2010. – № 2. – С. 108–113
78. *Ветютнев Ю.Ю.* О возможностях сравнения юридической процедуры и ритуала / *Ю.Ю. Ветютнев* / Проблеми теорії та історії держави і права: зб. статтей / за ред. *Ю.С. Шемшученка, О.К. Маріна, І.С. Гриценка*; упор. *О.В. Кресін, І.М. Ситар*. – К.; Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 89–91.
79. *Вєннікова В.В.* Проблеми розгляду та вирішення спорів у сфері соціального забезпечення / *В.В. Вєннікова* // Збірник праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Серія "ПРАВО". – 2012. – Вип. 19. – С. 122–130.
80. *Вишновецька С.В.* Методологія науки трудового права: моногр. / *С.В. Вишновецька*. – К.: Ніка-Центр, 2014. – 332 с.
81. *Вышинский А.Я.* Положение на правовом фронте / *А.Я. Вишинский* // Советское государство. – 1937. – № 34. – С. 134–136.
82. *Вышинський А.Я.* Двадцать лет Советского государства / *А.Я. Вишинский* // Советское государство. – 1937. – № 5. – С. 20–29.
83. *Вышинский А.Я.* Вопросы теории государства и права / *А.Я. Вышинский*. – М. : Гос. издат. юрид. лит. – 1949. – 418 с.
84. Відшкодування в позасудовому порядку шкоди, завданої державою або органами влади / *М.С. Демкова, С.С. Коба, І.О. Лавриненко, Д.Я. Український*. – К.: КонусЮ, 2007. – 260 с.
85. *Вітка Ю.В.* Недержавні пенсійні фонди: особливості цивільноправового статусу: моногр. / *Ю.В. Вітка*. – К.: "ВПК "ЕкспресПоліграф", 2010. – 220 с.
86. *Власова О.В.* Достоинство человека как нравственноправовая ценность: общетеоретическое исследование: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. : 12.00.01 / *О.В. Власова*. – Саратов, 2011. – 56 с.
87. *Волк И.В.* Право, время и пространство: теоретический аспект: автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / *И. В. Волк*. – М., 2004. – 20 с.
88. *Вопленко Н.Н.* Правовые отношения: понятие и классификация / *Н.Н. Вопленко* // Вестник Волгоградского государственного университета. – Серия 5. – 2004. – Вып. 6.– С. 76–89.
89. Вопросы теории права / *О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский*. – М.: Юрид. лит., 1961. – 378 с.
90. *Вороніна М.А.* Теорія правового регулювання економічних відносин у системі наукового знання / *М.А. Вороніна* // Вісник Академії правових наук України. – 2000. № 3. – С. 3–10.
91. *Воронов Г.Р.* Проблемы теории права в трудах Л.С. Явича: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / *Г.Р. Воронов*. – Саратов. – 2011. – 28 с.
92. Всемирная энциклопедия: Философия / глав. науч. ред. *А.А. Грицанов*. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
93. Вступ до теорії правових систем / За заг. ред. *О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко*: моногр. – К.: Юридична думка, 2006. – 432 с.

94. *Гаврилюк Р.А.* Методологическая традиция доктрины естественного права: моногр. / *Р.А. Гаврилюк*. – Черновцы: Черновиц. нац. ун-т, 2012. – 788 с.
95. *Галаганов В.П.* Правоприменительная деятельность в сфере пенсионного обеспечения: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *В.П. Галаганов*. – М., 1988. – 20 с.
96. *Галаганов В.П.* Право социального обеспечения: учеб. / *В.П. Галаганов*. – М.: КНОРУС, 2010. – 512 с.
97. *Гаращенко Л.П.* Сравнительноправовой метод исследования источников трудового права (сущность и значение) / *Л.П. Гаращенко* // Трудовое право в России и за рубежом. – 2011. – № 2. – С. 10–12.
98. *Гаращенко Л.П.* Умови трудового договору за законодавством України і Франції: порівняльний аналіз / *Л.П. Гаращенко* / Зближення національних правових систем та їхня взаємодія з міжнародним правом: матер. круглого столу. – О.: Астропринт, 2012. – С. 92–96.
99. *Гаращенко Л.П.* Строковий трудовий договір за законодавством Італії / *Л.П. Гаращенко* / Поняття та категорії юридичної науки: матер. V міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. *Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила*. – К.: Ніка-Центр, 2014. – С. 204–208.
100. *Гаращенко Л.П.* Дистанційна робота за законодавством Бельгії / *Л.П. Гаращенко* / Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи: матер. круглого столу до 17-річниці Конституції України. – К.: "НВП Інтерсервіс", 2013. – С. 46–52.
101. *Гаращенко Л.П.* Трудовий договір за законодавством Об'єднаних Арабських Еміратів / *Л.П. Гаращенко* / Юридична наука і практика: виклики часу матер. міжнарод. наук.практ. конф. – К.: Нац. авіац. унт, 2015. – С. 189–193.
102. Гармонізація трудового законодавства України із законодавством Європейського Союзу: моногр. *Н.М. Хуторян, О.В. Баранюк, Л.П. Гаращенко*; відп. ред. *Н.М. Хуторян*. – К.: Юридична думка, 2008. – 304 с.
103. *Гегель.* Политические произведения / Ред. кол. *Д.А. Керимов, Л.С. Мамут, В.С. Нерсесянц*. – М.: Наука, 1978. – 348 с.
104. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. Пер. с нем.: Б.Г. Столпнера, М.И. Левиной. Ред. и сост. *Д.А. Керимов* и *В.С. Нерсесянц*; Авт. вступ. ст. и примеч. *В.С. Нерсесянц*. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
105. *Глухарева Л.И.* Правовое общение и правоотношение в системе социальноправовых связей / *Л.И. Глухарева* // Вестник Российского государственного гуманитарного ун-та. Юридические науки. – 2013. – №. 3.– С. 13–22.
106. *Головина С. Ю.* Понятийный аппарат трудового права: моногр. / *С.Ю. Головина*. – Екатеринбург: Изд. УрГЮА, 1997. – 180 с.
107. *Головина С.Ю.* Формирование понятийного аппарата трудового права / *С.Ю. Головина* // Государство и право. – 1998. – № 8. – С. 82–89.
108. *Горбатенко О.В.* Правовіносини із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *О.В. Горбатенко.* – О., 2011. – 20 с.

109. *Горшенев В.М.* Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / *В.М. Горшенев*. – М.: Юрид. лит. – 1972. – 258 с.
110. *Гревцов Ю.И.* Содержание и форма правоотношений / *Ю.И. Гревцов* // Советское государство и право. – 1980. – № 6. – С. 117–122.
111. *Гревцов Ю.И.* Проблемы теории правового отношения / *Ю.И. Гревцов*. – Л. : Изд. ЛГУ. – 1981. – 83 с.
112. *Гревцов Ю.И.* Правовое отношение: основные взаимосвязи / *Ю.И. Гревцов* // Советское государство и право. – 1985. – № 1. – С. 12–19.
113. *Гревцов Ю.И.* Правовые отношения и осуществление права / *Ю.И. Гревцов*. – Л.: Изд. ЛГУ, 1987. – 127 с.
114. *Губар О.Є.* Соціальне страхування у забезпеченні суспільного добробуту / *О.Є. Губар* // Фінанси України. – 2002. – № 8. – С. 130–136.
115. *Гуменюк І.О.* Правові основи становлення соціального страхування в Україні : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *І.О. Гуменюк*. – Харків, 2001. – 19 с.
116. *Гурвич М.А.* Гражданские процессуальные правоотношения и процессуальные действия / *М.А. Гурвич* // Труды ВЮЗИ. – 1965. – Т. 4. – С. 93–95.
117. *Гущин А.И.* Право граждан Республики Беларусь на социальное обеспечение и его гарантии / *А.И. Гущин*. – Минск: Тесей, 2008. – 136 с.
118. *Гьофе О.* Демократія в епоху глобалізації / *О. Гьофе*. Пер. з нім. Л.А. Ситніченко, О.Ж. Лозінська. – К. : ППС2002, 2007. – 436 с.
119. *Гьоффе О.* Трансцендентальний обмін – фігура легітимації прав людини? / *О. Гьоффе* / Філософія прав людини / За ред. *Ш. Госепата* та *Ґ. Ломанна*; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 320 с.
120. *Гьоффе О.* Розум і право. Складові інтелектуального правового дискурсу / *О. Гьоффе*. Пер. з нім. Л.А. Ситниченко, М.Д. Култаєвої. – К.: Альтапрес, 2003. – 264 с.
121. *Демидов А.Б.* Философия и методология наук: курс лекций / *А.Б. Демидов*. – Витебск: Изд. УО "ВГУ им. П.М. Машерова", 2006. – 94 с.
122. *Дернбург Г.* Пандекты. В 3 т. – Т. 1. Общая часть / *Г. Дернбург*. Пер. Г. фон Рехенберг. Под ред. *П. Соколовскаго*. – М.: Университетская типография. – 1906. – 197 с.
123. *Долголева И.А.* Правовое регулирование профессионального пенсионного страхования в Республике Белорусь: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / *И.А. Долголева*. – Минск, 2012. – 28 с.
124. *Додин Е.В.* Доказательства в административном процессе / *Е.В. Додин*. – М.: Юрид. лит. – 1973. – 192 с.
125. Дослідження практики Європейського суду з прав людини для визначення Національних стандартів компенсації порушення державою прав людини / *М. Гнатовський, А. Федорова, К. Красовський, О.Власенко.* – К.: Атіка, 2011. – 184 с.
126. *Дробот Ж.А.* Правове регулювання пенсійного страхування у разі втрати

годувальника: моногр. / *Ж.А. Дробот*. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2011. – 194 с.
127. *Дудаш Т.І.* Праворозуміння крізь призму герменевтики: моногр. / *Т.І. Дудаш*. – Львів.: Край, 2010. – 248 с.
128. *Дудаш Т.* Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичний аспект) / *Т. Дудаш* // Право України. – 2010. № 2. – С. 173–179.
129. *Дудин А.П.* Диалектика правоотношения / *А.П. Дудин*. – Саратов. : Изд. Сарат. ун-та, – 1983. – 121 с.
130. *Дудин А.П.* Объект правоотношения. (вопросы теории) / *А.П. Дудин*. – Саратов : Изд. Саратовского у-та, 1980. – 80 с.
131. *Дудка Г.І.* Вдосконалення мови закону – шлях підвищення його якості / *Г.І. Дудка* // Держава і право. – 2007. – Вип. 36. – С. 67–70.
132. *Дудник І.М.* Всту до загальної теорії систем: навч. посіб. / *І.М. Дудник*. – Полтава, 2010. – 129 с.
133. *Евстратов А.М.* Правосознание и правовая культура в период формирования Советского государства в 1920-1930-е годы (Историкотеоретическое исследование) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / *Андрей Матвеевич Евстратов*. СПб., 2001. – 374 с.
134. *Ерліх Є.* Вільне право знаходження та вільне правознавство / *Є. Ерліх* // Проблеми філософії права. – 2005. – № 1-2. – К.; Чернівці. – Т. ІІІ. – С. 172–174.
135. Энциклика Папы Льва XIII "Rerum novarum" по социальной проблеме о положении рабочих от 15 мая 1891 г. / Энциклики Его Святейшиства Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К.: Инт праксеологии, 1993. – 279 с.
136. Энциклика Папы Иоана Павла II "*Centesimus annus*" в сотую годовщину энциклики "*Rerum novarum*" от 1 мая 1991 г. / Энциклики Его Святейшиства Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К.: Инт праксеологии, 1993. – 279 с.
137. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. *О.Л. Жуковської*. – К.: ВІПОЛ, 2004. – 960 с.
138. *Елисейкин П.Ф.* Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе (его понятие, место и значение): автореф. дис. ... докт. юрид. наук / *П.Ф. Елисейкин*. – Л., 1974. – 39 с.
139. *Єрмоленко Д.О.* Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / *Дмитро Олександрович Єрмоленко*. – Харків, 2002. – 175 с.
140. *Ерофеева О.В.* Защита прав граждан на пенсионное обеспечение: моногр. / *О.В. Ерофеева*. – М.: Проспект, 2013. – 176 с.
141. *Ерофеева О.В.* О применении судами норм международного права при разрешении пенсионных споров / *О.В. Ерофеева* / Сочетание государ-

ственного и договорного регулирования в сфере наесного труда и социального обеспечения: матер. VIII Междунар. науч.практ. конф. – М., 2012. – С. 553–556.
142. *Жарський Т.* Свавілля влади, або як законно не виконувати рішення судів / *Т. Жарський* / Центр суддівський студій – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.judges.org.ua/dig7439.htm
143. *Ждан М.Д.* Особливості реалізації права на пенсію науковими (науковопедагогічними) працівниками: дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Микола Дмитрович Ждан*. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2007. – 182 с.
144. *Жильцов М.А.* Дефекты трудового права: моногр. / *М.А. Жильцов*. – Екатеринбург: Изд. УГТУУПИ, 2010. – 312 с.
145. Загальна теорія держави та права: підруч. / *М.С. Кельман, О.Г. Мурашин* – К.: Кондор, 2005. – 609 с.
146. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / *А. М. Колодій* [та ін.]; ред. *В. В. Копєйчиков*. – Стер. вид. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 312 с.
147. Загальна теорія держави і права / *М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова* [та ін.]; За ред. *М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина*. – Х.: Право, 2002. – 432 с.
148. Загальна теорія держави і права: підруч. / *М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко* [та ін.]. За ред. *М. В. Цвіка, О. В. Петришина*. – Х.: Право, 2009. – 584 с.
149. *Зайкин А.Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению: монография / *А.Д. Зайкин*. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1974. – 191 с.
150. *Залєтов О.М.* Пенсійний захист населення: глобальна проблема XXI століття / *О.М. Залєтов* // Страхова справа. – 2006. – №3. – С. 12–17.
151. Законные интересы как правовая категория / *А.В. Малько, В.В. Субочев*. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 359 с.
152. *Зандер М.* Завдання соціального судочинства у Федеративній Республіці Німеччина / *М. Зандер* // Адміністративне право і процес. – 2014. – № 2 (8). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://applaw.knu.ua/index.php/arkhivnomeriv/282014/item/309zavdannyasotsialnohosudochynstvaufederatyvniyrespublitsinimechchynazanderm
153. *Занфірова Т.А.* Аксіологічно-нормативні засади філософії трудового права: моногр. / *Т.А. Занфірова*. – Запоріжжя: КПУ, 2010. – 300 с.
154. *Занфірова Т.А.* Правовідносини як форма суспільних відносин / *Т.А. Занфірова* // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія "Правознавство". – 2010. – № 533. – С. 78–83.
155. *Зарицький М.С.* Актуальні проблеми українського термінознавства: підручник / *М.С. Зарицький*. – К.: ІВЦ "Вид-во "Політехніка", 2004. – 128 с.
156. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти): моногр. / *П. Рабінович, О. Соловйов*. – К., 2014. – 208 с.
157. *Захаров М.Л.* Социальное страхование в России: прошлое, настоящее

и перспективы развития (трудовые пенсии, пособия, выплаты пострадавшим на производстве): моногр. / *М.Л. Захаров*. – М.: Проспект, – 2013. – 312 с.

158. *Захаров М.Л.* Основные критерии дифференциации условий и норм пенсионного обеспечения в Российской Федерации / *М.Л. Захаров* / Проблемы дифференциации в правовом регулировании отношений в сфере труда и социального обеспечения : матер. V науч.-практ. конф. / под ред. *К.Н. Гусова*. – М., 2009. – С. 412–420.
159. *Зеленина А.Ю.* Нормативная основа права социального обеспечения: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *А. Ю. Зеленина*. – СПб, 2013. – 30 с.
160. *Зеленина Ю.А.* Правовое регулирование процедур в праве социального обеспечения / *А.Ю. Зеленина* // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 357. – С. 126–129.
161. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти) / *П.М. Рабінович, І.М. Панькевич*. – Львів, 2001. – Вип. 3. – 108 с.
162. *Иванкина Т.В.* Вопросы защиты трудовых прав в свете новой кодификации трудового законодательства / *Т.В. Иванкина* / Матер. Всероссийской науч. практ. конф. в области трудового права и права социального обеспечения. – М., 2003. – С. 91–92.
163. *Иванов А.А.* Теория государства и права: учеб. пособ. / *А.А. Иванов*. Под ред. *В.П. Малахова*. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: ЮНИТИДАНА: Закон и право, 2009. – 351 с.
164. *Иванова Р.И.* Социальное обеспечение в государственно организованном обществе: генезис, развитие и функционирование (правовой аспект): автореф. ... докт. юрид. наук: 12.00.05 / *Р.И. Иванова*. – М. – 1987. – 51 с.
165. *Иванова Р.И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР: моногр. / *Р.И. Иванова*. – М.: Изд. МГУ. – 1986. – 174 с.
166. Исполнение как стадия юридического процесса: моногр. / *А.В. Павлушина, А.Е. Мурзин*. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 168 с.
167. *Ильин И.А.* Теория государства и права (Русское юридическое наследие) / *И.А. Ильин*. Под ред. *В.А. Томсинова*. – М.: Зерцало, 2003. – 400 с.
168. *Иосифиди Д.Г.* Право социального обеспечения Российской Федерации: учеб. / *Д.И. Иосифиди*. Под ред. проф. *А.И. Бобылева*. – М.: Право и государство, 2003. – 479 с.
169. *Истомина Е.А.* Пенсионное обеспечение в России и во Франции (правовые вопросы): моногр. / *Е.А. Истомина*. – Екатеринбург, 2008. – 164 с.
170. *Иоффе О.С.* Правоотношение по советскому гражданскому праву / *О.С. Иоффе*. – Л.: Изд. ЛГУ, 1949. –144 с.
171. *Иоффе О.С.* Спорные вопросы учения о правоотношении / *О.С. Иоффе* // Очерки по гражданскому праву: сб. статей / Ленингр. гос. унт. Отв. ред. О. С. Иоффе. – Л.: Изд. ЛГУ, 1957. – С. 21–64.

172. История Германии: учеб. пособ. в 3 тт. – Т. 2 : От создания Германской империи до начала XXI века / отв. ред. *Ю.В. Галактонов*. Под общ. ред. *Б. Бонвеча, Ю.В. Галактонова*. – М.: КДУ, 2008. – 672 с.
173. *Капыльский М.П.* Охрана прав граждан на пенсионное обеспечение в Республике Беларусь: моногр. / *М.П. Капыльский*. – Минск: РИВШ БГУ. – 2004. – 135 с.
174. *Каптар Г.Г.* Пенсійне страхування у солідарній системі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / *Г.Г. Каптар* – К., 2015. – 20 с.
175. *Карась А.Г.* Принципи теорії економічного аналізу права / *А.Г. Карась* // Держава і право. – 2007. – Вип. 36. – С.129–137.
176. *Карбонье Ж.* Юридическая социология / *Ж. Карбонье*. Пер. с фр. В.А. Туванова. – М.: Прогресс, 1986. – 352 с.
177. *Карташов В.Н.* Энтропия правовых отношений и некоторые пути повышения их организованости (проблемы теории, методологии и практики) / *В.Н. Карташов* // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова, 2007. – Вып. 11. – С. 318–326.
178. *Катрашов В.Н.* Введение в общую теорию правовой системы общества: Текст лекций. В 2-х час. – Ч.1. / *В.Н. Карташов*. – Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1995. – 137 с.
179. *Катриченко Т.* Пенсійна реформа під диктовку? / *Т. Катриченко* // Електрон. версія журн. "Главред" від 15.12.2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavred.info/archive/2010/12/15/1128255.html
180. *Бендукідзе Каха*. Вибране з виступу в Київській школі економіки / Ліга. Бізнес від 29.07.2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biz.liga.net/all/all/stati/2801657bendukidzevashparlamentbezumnyypoteryano5mesyatsevdlyareform.htm
181. *Кельзен Г.* Чисте правознавство; з доп.: Проблеми справедливості / *Г. Кельзен*. Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
182. *Кекес Дж.* Засадничі цінності лібералізму / Лібералізм: антологія. 2-ге вид. (перероб.) / упор. *О. Проценко, В. Лісовий*. – К.: Смолоскип. – 2009. – 1128 с.
183. *Керимов Д.А.* Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. – 5-е изд. / *Д.А. Керимов*. – М.: СГУ, 2009. – 521 с.
184. *Керимов Д.А.* Философские основания политикоправовых исследований / *Д.А. Керимов*. – М.: Мысль, 1986. – 332 с.
185. *Кечекьян С.Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе / *С.Ф. Кечекьян*. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 181 с.
186. *Кечекьян С.Ф.* Нормы права и правоотношения / С.Ф. *Кечекьян* // Советское государство и право. – 1955. – № 2. – С. 23–32.
187. *Кисіль Л.Н.* Механізми державного управління пенсійним забезпеченням громадян України: автореф. дис ... канд. наук з держ. управлін.: 25.00.02 / *Л.Н. Кисіль*. – Донецьк, 2012. – 20 с.
188. *Кистяковский Б.А.* Право как социальное явление / *Б.А. Кистяковский* // Вопросы права, 1911. – Кн.VIII (4). – С. 1–17.

189. *Кинашенко И.А.* Военнопенсионное правоотношение и его элементы. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.voennoepravo.ru/files/Кинашенко.doc
190. *Клапків М.С.* З історії зародження національного страхового ринку / *М.С. Клапків* // Фінанси України. – 1998. – № 1. – С. 81–94.
191. *Кобзева С.И.* Источники права социального обеспечения России: моногр. / *С.И. Кобзева*. – М.: Проспект, 2013. – 264 с.
192. *Кобернюк С.В.* Джерела права соціального забезпечення України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук за спец. 12.00.05 / *С.В. Кобернюк*. – Київ. нац. унт. ім. Т. Шевченка, 2014. – 18 с.
193. *Коваль О.П.* Ризики, загрози, пріоритети та наслідки реформування пенсійної системи України: аналіт. доп. / *О.П. Коваль*; за ред. *Я.А. Жаліла*. – К.: НІСД, 2012. – 112 с.
194. *Коваль О.П.* Пенсійний вік: іноземний досвід та вітчизняні реалії: аналіт. доп. / *О.П. Коваль*. – К.: НІСД, 2014. – 56 с.
195. *Козлов Ю.М.* Административные правоотношения / *Ю.М. Козлов*. – М.: Юрид. лит., – 1976. – 184 с.
196. *Козюбра М.І.* Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів / *М.І. Козюбра* // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – Т. 26. – С. 3–8.
197. Комментарий законодательства о пенсионном обеспечении граждан, проходивших военную службу, и членов их семей / *Г.А. Золотухин, А.В. Копытов*. – М.: За права военнослужащих, 2000. – 306 с.
198. *Комоцкая И.А.* Досрочный период выхода на профессиональную пенсию / *И.А. Комоцкая* / Правовая политика Республики Беларусь: современное состояние и перспективы развития: сб. матер. Междунар. науч. практ. конф. / под ред. *В.И. Семенкова*. – Минск: Ин-т радиологии, 2013. – С. 254–256.
199. Компендіум соціальної доктрини церкви / Пер. з іт. О. Живиця. – К.: Кайрос, – 2004. – 549 с.
200. Контрразведывательный словарь. – М.: Научноиздательский отдел ВШКГБ им. Ф.Э. Дзержинско, – 1972. – 371 с.
201. *Коростелева Ю.А.* Особенности рассмотрения отдельных категорий дел, связанных с защитой права граждан на социальное обеспечение: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / *Ю.А. Коростелева*. – Екатеринбург, 2004. – 28 с.
202. *Коркунов Н.М.* Лекции по общей теории права. – 2-е изд. / *Н.М. Коркунов*. – СПб.: Кн. магазин А.Ф. Цинзерлинга, 1890 (Тип. литогр. В.А. Тиханова). – 319 с.
203. *Коркунов Н.М.* Лекции по общей теории права. – 2-е изд. / Предисловие д-ра юрид. наук, проф. *И.Ю. Козлихина*. – СПб.: Изд. "Юридический центр Пресс", 2004. – 430 с.
204. *Коробенко Н.П.* Пенсійне забезпечення по інвалідності у солідарній системі України: моногр. / *Н.П. Коробенко*. – К.: Вид-во Акад. праці і соц. відносин федер. проф. спілок України, 2011. – 172 с.

205. *Коровкин В.В.* Пенсионная система индивидуальной капитализации в теории и на практике / *В.В. Коровкин*. – М.: ИНФРАМ, 2011. – 496 с.
206. *Королев Ю.А.* Семья как субъект права / *Ю.А. Королев* // Журнал российского права. – 2000. – № 10. – С. 61–66.
207. *Костенко О.М.* Перспективи "натураістичної" юриспруденції для забезпечення правопорядку в Україні / *О.М. Костенко* / Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку: матер. Міжнар. наук. конф. до 60-річчя Ін-ту держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України. 1949-2009 / За ред. *Ю.С. Шемшученка*. – К.: Юридична думка, 2009. – С. 72–82.
208. *Коцюба О.П.* До історії методології приватного права / Методологія приватного права: зб. наук. праць за матер. наук. практ. конфер. / Редкол.: *О.Д. Крупчан* (голова) [та ін.] – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 45–54.
209. *Кравчук Т.В.* Пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника у солідарній пенсійній системі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Т.В. Кравчук*. – Одеса, 2008. – 20 с.
210. *Кравчук Т.В.* Пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника у солідарній системі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Тетяна Володимирівна Кравчук*. – К., 2008. – 212 с.
211. *Красвачиков А.А.* Гражданские организационноправовые отношения / *А.А. Красвачиков* // Советское государство и право. – 1966. – № 10. – С. 56–57.
212. *Красильникова Т.В.* Пенсионные правоотношения и общие основания их возникновения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.713 / *Т.В. Красильникова*. – Свердловск, 1978. – 22 с.
213. *Краснов Є.В.* Основні трудові права: міжнародні стандарти і законодавство України: моногр. / *Є.В. Краснов*. – Одеса: Фенікс, 2012. – 178 с.
214. *Крестовська Н.М.* Дискрипція та наратив в системі методології історикоправової науки / *Н.М. Крестовська* / Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції: тези ІІ міжнар. наук.-практ. конфер. пам'яті проф. О.В. Сурілова / заг ред. *Ю.М. Оборотов*. – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 55–57.
215. Курс порівняльного трудового права: підруч. У 2х томах / *М.І. Іншин, Р.А. Мацюк, А.М. Соцький, В.І. Щербина /* за ред. *Р.А. Мацюка*. – 2-ге вид., змін. і доп. – Харків: Діса плюс, 2015. – Т. 1. – 1056 с. + Т. 2. – 744 с.
216. Курс права социального обеспечения / *М.В. Лушникова, А.М. Лушников*. – 2-е изд., доп. – М.: Юстицинформ, 2009. – 656 с.
217. *Крыжановский А.Ф.* Правовые отношения в контексте теории современного правопорядка / *А.Ф. Крыжановский* // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2011. – Вип. 1. – С. 6–10.
218. Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації "пенсійного портфеля" : аналіт. доп. / *О.М. Пищуліна, О.П. Коваль, А.М. Авчухова*. – К.: НІСД, 2010. – 104 с.
219. *Крыленко Н. В.* Беседы о праве и государстве : лекции, читанные на курсах секретарей укомов при ЦК РКП (б.) / *Н. В. Крыленко*. – М.: Красная новь, 1924. – 184 с.

220. *Кудрявцев В.Н.* Право и поведение / *В.Н. Кудрявцев*. – М.: Юрид. лит., – 1978. – 191 с.
221. *Кудрявцев В.Н.* Правовое поведение: норма и патология / *В.Н. Кудрявцев*. – М.: Наука, 1982. – 287 с.
222. *Кузьмина, Т.М.* Советское право социального обеспечения / *Т.М. Кузьмина*. – Саратов: Изд. Саратовского ун-та, 1982. – 127 с.
223. *Кузьмишин В.* Причини виникнення та шляхи розв'язання проблемних питань, пов'язаних із соціальними спорами / *В. Кузьмишин* // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2012. – №1. – С. 26–30.
224. *Кульчицька О.І.* Суб'єкти права соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Кульчицька Олена Іванівна*. – Львів, 2007. – 188 с.
225. *Кульчицька О.І.* Еволюція наукових поглядів на визначення суб'єкта права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника / *О.І. Кульчицька /* Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: зб. наук. праць. матер. І Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. *М.І. Іншина*, *Н.М. Хуторян*, *В.І. Щербини*. – К.: Ніка-Центр, 2013. – С. 523–527.
226. *Кульчицька О.І.* До питання підвищення пенсійного віку в Україні / *О.І. Кульчицька* / Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми: тези доп. та наук. повід. учасн. VI Міжнарод. наук.-прак. конфер. / за ред. *В.В. Жернакова*. – Харків, 2012. – С. 412–414.
227. *Кульчицкая Е.И.* О признании семьи субъектом права социального обеспечения / *Е.И. Кульчицкая* / Пути реализации в России программы достойного труда и достойного социального обеспечения: матер. VII Международ. науч.-практ. конф. – М., 2013. – С. 637–642.
228. *Курский Д.И.* На путях развития советского права. Статьи и речи: 1919-1926 гг. – М.: Юрид. изд. НКЮ РСФСР, 1927. – 118 с.
229. *Кучерявенко М.П.* Податкові процедури: правова природа і класифікація: моногр. / *М.П. Кучерявенко*. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 460 с.
230. *Кучинский В.А.* Современное учение о правовых отношениях / *В.А. Кучинский*. – Минск: "Интегралполиграф", 2008. – 320 с.
231. *Кучинский В.А.* Правоотношение – индивидуализированная связь субъектов права / Современные проблемы правовых отношений: сб. науч. труд. / под ред. *В.А. Кучинского, Э.А. Саркисовой*. – Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2008. – 213 с.
232. *Лаврів О.Я.* Система принципів трудового права України: моногр. / *О.Я. Лаврів*. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. ун-у ім. Василя Стефаника, 2008. – 216 с.
233. *Лавріненко О.В.* Право соціального забезпечення України: курс лекцій : у 2 ч. – Ч. 1. / *О.В. Лавріненко*. – Донецьк: Вебер (Донецька філія), 2007. – 390 с.
234. *Ледях И.А.* Социальное государство и права человека (из опыта западных стран) / *И.А. Ледях* // Социальное государство и защита прав человека. – 1994. – № 11. – С. 22–33.

235. *Ласько І.М.* Система джерел права соціального забезпечення: автореф. ... дис. канд. юрид. наук 12.00.05 / *І.М. Ласько.* – Київ, 2015. – 16 с.
236. *Ласько І.М.* Про виконання рішень Конституційного Суду України про визнання нормативноправового акту у сфері соціального забезпечення неконституційним / *І.М. Ласько //* Судова апеляція. – 2013. – № 2. – С. 6–14.
237. *Ласько І.М.* Рішення Європейського суду з прав людини у сфері соціального забезпечення України / *І.М. Ласько* // Держава і право. – 2013. – Вип. 61. – С. 240–245.
238. Лекции по общей теории права и теории государства: учеб. / *В.Н. Протасов, Н.В. Протасова*. – М.: Изд. дом "Городец", 2010. – 752 с.
239. *Лібанов М.О.* Правове регулювання професійних пенсій в Україні : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / *М.О. Лібанов*. – К., 2010. – 20 с.
240. *Лившиц Р.З.* Теория права: учеб. / *Р.З. Лившиц*. – 2-е изд. – М.: Изд. БЕК, 2001. – 224 с.
241. *Лисюк І.І.* Соціальні норми у державно організованому суспільстві / *І.І. Лисюк* // Держава і право. – 2011. – Вип. 53. – С. 77–84.
242. *Лукьянова Е.Г.* Теория процессуального права / *Е.Г. Лукьянова*. – М.: Норма, 2003. – 240 с.
243. *Луман Н.* Поняття цілі і системна раціональність: щодо функцій цілей у раціональних системах / *Н. Луман*. Пер. з нім. М. Бойченка і В. Кебеладзе. – К.: Дух і Літера, 2011. – 336 с.
244. *Луць Л.А.* Загальна теорія держави та права: навч.метод. посіб. / *Л.А. Луць*. – К.: Атіка, 2007. – 412 с.
245. *Лученко Д.В.* Адміністративне оскарження як механізм захисту прав людини: окремі проблеми розвитку / *Д.В. Лученко* / Сучасна адміністративноправова доктрина захисту прав людини: тези доп. та наук. повідом. учасн. наук.-практ. конф. – Х.: Право, 2015. – С. 33–37.
246. *Лушников А.М.* Теория государства и права. Базовый курс: учеб. пособ. / *А.М. Лушников*. – М.: Юрлитинформ, 2003. – 272 с.
247. *Львова О.Л.* Вплив релігії та церкви на реалізацію принципу верховенства права в Україні (в контексті права на життя) / *О.Л. Львова* // Держава і право. – 2008. – Вип. 40. – С. 74–81.
248. *Лютов Н.Л.* Эффективность норм международного трудового права: моногр. / *Н.Л. Лютов*. – М.: Проспект, 2014. – 328 с.
249. *Лысенков А.В.* Сравнительный анализ подходов к пониманию сущности права в советской юридической науке (50-80-е гг. XX в.) : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / *А.В. Лысенков*. – Владимир. – 2007. – 24 с.
250. *Магазинер Я.М.* Избранные труды по общей теории права / *Я.М. Магазинер* / Отв. ред. д.ю.н., проф. *А.К. Краснов*. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 352 с.
251. *Майданик Р.А.* Природа довірчої власності як особливого об'єкта цивільних прав за законодавством України / *А.Р. Майданик* // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 8. – С. 16–25.

252. *Майданик Р.А.* Цивільне право: Загальна частина. – Т. І. – Вступ у цивільне право / *Р.А. Майданик*. – К.: Алерта, 2012. – 472 с.
253. *Майданюк І.З.* Концептуальні засади природного права в історії філософії країни (від джерел до професійної філософії): моногр. / *І.З. Майданюк*. – К.: ПАРАПАН, 2011. – 268 с.
254. *Максимовский В.И.* Управление социальным обеспечением: моногр. / *В.И. Максимовский*. – М.: Юрид. лит., 1974. – 167 с.
255. *Максимовский В.И.* Управление социальным обеспечением в СССР: автореф. дис ... канд. юрид. наук: № 711 / *В.И. Максимовский*. – М., 1969. – 20 с.
256. *Малишев Б.В.* Судовий прецедент у правовій системі Англії: моногр. / *Б.В. Малишев*. – К.: Праксіс, 2008. – 344 с.
257. *Малишев Б.В.* Правова система (телеологічний вимір): моногр. / *Б.В. Малишев*. – К.: "ВД "Дакор", 2012. – 364 с.
258. *Малюга М.Ю.* Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: моногр. / *Л.Ю. Малюга*. – К.: Хай-Тек Прес, 2013. – 264 с.
259. *Мальцев Г.В.* Социальные основания права / *Г.В. Мальцев*. – М.: Норма, 2007. – 800 с.
260. *Мальцев Г.В.* Нравственные основания права / *Г.В. Мальцев*. – 2-е изд. – М.: Изд. СГУ, 2009. – 552 с.
261. *Маматказин И.Р.* Социальностраховые правоотношения как элемент системы гарантий свободы труда / *И.Р. Маматказин* // Вестник Пермского университета. – 2013. – Вып. 3 (21). – С. 139–143.
262. *Маматказин І.Р.* Процедурные правоотношения, возникающие в России в связи с действием: Закона о государственных пенсиях: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.05 – Трудовое право; право социального обеспечения / *Илья Робертович Маматказин*. – Пермь, 2000. – 162 с.
263. *Марченко М.Н.* Теория государства и права: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Проспект, 2004. – 640 с.
264. *Марышев А.К.* О понятии правового общения / А.К. Марышев // Правоведение. – 1991. – № 5. – С. 33–40.
265. *Маслов С.С.* Понятие и виды юридической ответственности субъектов правоотношений по социальному обеспечению : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *С.С. Маслов*. – М., 2007. – 37 с.
266. *Матузов Н.И.* Правовая система и личность / *Н.И. Матузов*. – Саратов: Изд. Сарат. ун-та, 1987. – 294 с.
267. *Мачульская Е.Е.* Право социального обеспечения: учеб. / *Е.Е. Мачульская*. – 2е изд., перераб. и доп. – М.: Изд. Юрайт, 2011. – 575 с.
268. *Мачульская Е.Е.* Конституционные основы социального обеспечения / *Е.Е. Мачульская* / Конституционные основы трудового права и права социального обеспечения : состояние и перспективы: матер. XIV Междунар. науч.-практ. конфер. юр. факультета МГУ им. М.В. Ломоносова под ред. проф. *А.М. Куренного*, – М., 2013. – С. 25–31.
269. *Машков А.* Проблеми теорії держави і права. Основи: курс лекцій / *А. Машков*. – К.: К.І.С., 2008. – 470 с.

270. *Машков А.Д.* Проблеми теорії держави і права: співвідношення та межі / *А.Д. Машков*. – К.: К.І.С., 2011. – 344 с.
271. *Машков А.Д.* Теорія держави і права: підруч. / *А.Д. Машков*. – К.: ВД "Дакор", 2015. – 492 с.
272. Международные и российские нормы пенсионного обеспечения: сравнительный анализ / ответ. ред. *Э.Г. Тучкова, Ю.В. Васильева*. – М.: Проспект, 2013. – 440 с.
273. Международные трудовые стандарты и российское трудовое законодательство: моногр. / *Н.Л. Лютов, Е.С. Гарасимова*. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Центр социальнотрудовых прав, 2015. – 190 с.
274. *Межибовская И.В.* Договор как основа накопительной пенсионной системы в Республике Казахстан / *И.В. Межибовська* / Сочетание государственного и договорного регулирования в сфере наесного труда и социального обеспечения: матер. VIII Междунар. науч.-практ. конф. – М., 2012. – С. 577–582.
275. *Мелешко Х.Т.* Некоторые вопросы правового регулирования пенсионного обеспечения / *Х.Т. Мелешко* / Парадигма трудового и социального права в эпоху построения постиндустриального общества: сб. науч. труд. по итогам III международ. науч.-практич. конф. – Минск, 2015. – С. 234–237.
276. *Мельник М.І.* Правова соціологія – новий якісний рівень соціології права / *М.І. Мельник* // Держава і право. – 2002. – Вип. 16. – С. 3-5.
277. *Мельников Ю.И.* Природа и содержание норм процессуального права в социалистическом обществе / *Ю.И. Мельников*. – Ярославль, 1976. – 211 с.
278. *Мельничук О.А.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. XX ст.) / *О.А. Мельничук*. – Вінниця: "Едельвейс і К", 2009. – 372 с.
279. Методологія приватного права: зб. наук. праць за матер. наук.-практ. конфер. / Редкол.: *О.Д. Крупчан* (голова) [та ін.] – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 480 с.
280. Мертві душі на Донеччині. Працівники держзакладу отримували пенсію за померлого інваліда / newsper.net від 09.01.2014 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newsper.net/ua/article/region/3/theme/18?id=4461726&date=20140109
281. *Миколенко О.І.* Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України : автореф. дис ... докт. юрид. наук: 12.00.07 / *О.І. Миколенко*. – Запоріжжя, 2011. – 40 с.
282. *Михайлова І.Ю.* Правове регулювання пенсійного забезпечення за віком у солідарній системі України: моногр. / *І.М. Михайлова*. – Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2013. – 187 с.
283. Міжнародноправові зобов'язанання держав у сфері становлення альтернативних форм соціального страхування: моногр. / *М.О. Баймуратов, О.С. Савич*. – Одеса: Фенікс, 2009. – 280 с.
284. *Міма І.В.* Релігійні норми та їх місце в системі соціальноправового регулювання суспільних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / *І.В. Міма*. – К., 2008. – 20 с.

285. *Миронова Т.К.* Право и социальная защита / *Т.К. Миронова*. – М.: Права человека, 2006. – 312 с.
286. Міністерство юстиції України. Від сьогодні в Україні працюватимуть центри з надання безоплатної правової допомоги. 01.07.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://minjust.gov.ua/ua/news/47371
287. *Миронова Т.К.* Реализация решений Конституционного Суда по вопросам обязательного пенсионного страхования / *Т.К. Миронова* // Российская юстиция. – 2008. – № 1. – С. 9–11.
288. *Морозова Л.А.* Теория государства и права: учеб. / *Л.А. Морозова*. – М.: Юрист, 2002. – 414 с.
289. Москаленко О.В. Основні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування в умовах ринкової економіки: моногр. / О.В. Москаленко. – Х.: Юрайт, 2012. – 400 с.
290. *Мудриєвська Л.М.* Державноправові погляди Ф.В. Тарановського: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / *Л.М. Мудриєвська*. – К. – 2010. – 20 с.
291. *Муромцев С.А.* Определение и основное разделение права / *С.А. Муромцев* / Вступит. статья, коммент. д.ю.н., проф. *Ю.И. Гревцова*. 2-е изд., доп. – СПб.: Изд. дом С.Петерб. гос. ун-та, Изд. юрид. фак. СПбГУ, 2004. – 224 с.
292. *Муромцев С.* Определение и основное разделение права / *С. Муромцев*. – М.: Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1879. – 250 с.
293. *Назаров Б.Л.* Социалистическое право в системе социальных связей / *Б.Л. Назаров*. – М.: Юрид. лит., 1976. – 312 с.
294. *Невалінний М.* Визначення поняття сім'ї та членів сім'ї потерпілого / *М. Невалінний* // Право України. – 1996. – № 8. – С. 52–53.
295. *Нерсесянц В. С.* Право и закон. Из истории политических учений / *В.С. Нерсесянц*. – М.: Наука, 1983. – 366 с.
296. *Нерсесянц В.С.* Право и закон. Из истории политических учений / *В.С. Нерсесянц*. – М.: Наука, 1983. – 366 с.
297. *Нерсесянц В.С.* Философия права: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. / *В.С. Нерсесянц*. – М. : Норма, 2009. – 848 с.
298. Нерсесянц В.С. Философия права: учеб. / *Нерсесянц В.С.* – М.: Норма, 2010. – 552 с.
299. *Нечитайло О.* Адмінсправи "проходять" всі інстанції через ігнорування правових позицій / *О. Нечитайло* // Закон і бізнес від 18.09.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/118699adminspravi_prohodyat_vsi_instancii_cherez_ignoruvannya_prav.html
300. *Нечитайло О.* Суддям необхідно знати та активно застосувати практику Європейського суду задля ефективного захисту прав людини. – [Едектронняй ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/123284/
301. *Николина К.В.* Юридична процедура: поняття, ознаки, види, місце в системі правових категорій: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *К.В. Николина*. – К., 2011. – 19 с.
302. *Новиков В.Д.* Субъекты права на пенсию по случаю потери кормильца /

В.Д. Новиков // Социалистическая законность. – 1976. – № 5. – С. 68–69.
303. *Новиков В.Д.* Концептуальные вопросы пенсионного обеспечения при потере кормильца / *В.Д. Новиков //* Вопросы социального обеспечения: сб. науч. трудов. – 1975. – Вып. 18. – С. 48–55.
304. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумач. правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / *В.Г. Ротань, І.Л. Самсін, А.Г. Ярема* [та ін.]; відп. ред., кер. авт. кол. *В.Г. Ротань*. – Х.: Право, 2013. – 752 с.
305. *Ногина О.А.* Государственные внебюджетные фонды в составе бюджетной системы России: проблемы правового регулирования / *О.А. Ногина*. – М.: Статут, 2012. – 462 с.
306. Нормотворення в юридичних клініках: навч. посіб. / *Н.О. Стьопіна, Т.В. Грушкевич, Д.А. Монастирський*. – Хмельницький : ПП Петришин Г.М., 2006. – 156 с.
307. *Оборотов І.Г.* Темпоральні грані права: моногр. / *І.Г. Оборотов*. – Миколаїв: ТОВ "Фірма "Іліон", 2009. – 230 с.
308. Общая теория государства и права: учеб. / *А.Ф. Вишневский, Н.А. Горбаток, В.А. Кучинский*; под ред. *В.А. Кучинского* ; М-во внутр. дел Респ. Беларусь, Акад. Мин. внутр. дел Респ. Беларусь. – Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2013. – 478 с.
309. Общая теория права и государства: учеб. / Под ред. *В.В. Лазарева*. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.
310. Общественные отношения. Вопросы общей теории права / Под ред. *П.А. Рачкова*. – М.: Изд. МГУ, 1981. – 200 с.
311. *Одессер С.В.* Социальное государство / *С.В. Одессер* // География. 115.09.2006, № 17 (816). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (http://geo.1september.ru/view_article.php?id=200601704).
312. *Одинцова М.И.* Экономика права: учеб. пособ. / *М.И. Одинцова*. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 281 с.
313. *Окіншевич Л.* Вступ до науки про право і державу: підруч. / *Л. Окіншевич*. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. – 223 с.
314. *Оклей І.В.* Правове регулювання пенсійного забезпечення та надання соціальних послуг в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Іляна Вікторівна Оклей* – Харків, 2008. – 227 с.
315. *Оніщенко Н.М.* Правова система: проблеми теорії: моногр. / *Н.М. Оніщенко*. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
316. *Оніщенко Н.М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: моногр. / *Н.М. Оніщенко* / Відп. ред. *Ю.С. Шемшученко*. – К.: Юридична думка, 2008. – 320 с.
317. *Онішенко Н.М.* Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: моногр. / за заг. ред. *Н.М. Оніщенко*. – К.: Юридична думка, 2009. – 216 с.

318. *Оніщенко Н.М.* Проблеми розвитку національної правової системи / *Н.М. Оніщенко* // Правова держава.– 2009. – Вип. 20. – С. 81–88.
319. *Оноре Т.* Про право: короткий вступ / *Т. Оноре*. Пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 2004. – 124 с.
320. *Осипян А.Л.* Экономика государства. – 2-е изд., перераб. и доп. / *А.Л. Осипян*. – М.: Юрайт. – 2011. – 575 с.
321. Основные правовые системы современности / *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Междунар. отношения, 1996. – 400 с.
322. *Палиенко Н.И.* Учение о существе права и правовой связанности государства / *Н.И. Палиенко*. – Харьков: Тип. и лит. М. Зильберберг и с-вья, 1908. – 351 с.
323. *Панасюк О.Т.* Аксіологічні аспекти трудового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / *О.Т. Панасюк*. – К., 1994. – 24 с.
324. *Панов М.* Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти / *М. Панов* // Вісник Академії правових наук. – 2003. – № 3. – С. 54–67.
325. *Панов М.І.* Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки / *М.І. Панов* // Проблеми законності. – 2014. – Вип. 126. – С. 3–13.
326. *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми теорії та методології: моногр. / *Н.М. Пархоменко*. – К.: Юридична думка, 2008. – 336 с.
327. *Пашуканис Е.Б.* Общая теория права и марксизм. – 2-е изд. – М.: Соц. акад.,1926. – 245 с.
328. *Педько Ю.С.* Становлення адміністративної юстиції в Україні: моногр. / *Ю.С. Педько*. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 208 с.
329. *Педько Ю.С.* Поняття адміністративноюстиціного процесу / *Ю.С. Педько* // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 13–14. – С. 481–487.
330. *Передерин В.С.* Процедурно-процессуальный правовой механизм обеспечения трудовых прав наемных работников / *В.С. Передерин*. – Воронеж: Изд. Воронеж. гос. ун-та, 2000. – 288 с.
331. *Петражицкий Л.И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – В 2-х т. – Т. 1 / *Л. И. Петражицкий*. – СПб: Типография СПб акц. общ. “Слово”, 1907. – 656 с.
332. *Петражицький Л.Й.* Вибрані праці: У 2 кн. Кн. 2 / уклад. *І.С. Гриценко, В.А. Короткий*; за ред. І.С. *Гриценка*. – К.: Либідь, 2011. – 544 с.
333. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації : моногр. / за ред. *Е.М. Лібанової*. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с.
334. Пенсійні правовідносини в Україні: моногр. / *Н.М. Хуторян, Я.В. Сімутіна, М.П. Стадник, А.А. Ширант, М.М. Шумило*. – К.: Юридична думка, 2013. – 276 с.
335. Пенсионная реформа в России: причины, содержание, прогнозы / под ред. *М.Э. Дмитриева и Д.Я. Травина*. – СПб.: Норма, 1998. – 254 с.

336. Пенсионный кодекс Российской Федерации / *М.Л. Захаров, Э.Г. Тучкова, В.Б. Савостьянова*. – М.: Проект, Р. Валент, 2008. – 176 с.
337. *Петрилайте В.* Влияние судебной практики Конституционного Суда на развитие теории права социального обеспечения / *В. Петрилайте* // Тенденції розвитку науки трудового права і права соціального забезпечення: зб. наук. праць. матер. І міжнарод. наук.-практ. конференції. За ред. *М.І. Іншина, Н.М. Хуторян, В.І. Щербини* – К. – 2013. – С. 568–575.
338. *Петришин О.В.* Проблема соціалізації юридичних знань / *О.В. Петришин* // Юридична наука: сучаний стан та перспективи розвитку: матер. міжнар. наук. конф. до 60-річчя Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 1949-2009 / За ред. акад. НАН України *Ю.С. Шемшученка*. – К., 2009. – С. 17–25.
339. *Петришин О.В.* Соціальне і юридичне в природі права / *О.В. Петришин* // Щорічник українського права. – 2009. – № 1. – С. 23–36.
340. *Пилипенко П.Д.* Проблеми теорії трудового права: моногр. / *П.Д. Пилипенко*. – Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 1999. – 214 с.
341. Пионтковский А.А. К вопросу об изучении общенародного права / *А.А. Пионтковский* // Сов. государство и право, 1962. – № 11. – С. 15–25.
342. Пирсон К. Страны поздней индустриализации и развитие государства всеобщего благосостояния / *К. Пирсон* // SPERO: Социальная политика: экспертиза, рекомендации, обзоры. – 2010. – № 12. – С. 54–59.
343. *Пищуліна О.М.* Історична ретроспектива та сучасність поняття "соціальна держава" / *О.М. Пищуліна* // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12). – С. 136–142.
344. *Подорожна Т.С.* Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: моногр. / *Т.С. Подорожна*. – Львів: ПАІС, 2009. – 196 с.
345. *Познер Р.* Економічний аналіз права / *Р. Познер.* Пер. з анг. С. Савченка. – Х.: 2003. – 862 с.
346. *Познер Р.* О применении экономической теории и злоупотреблении ею при анализе права / *Р. Познер* // Истоки. Экономика в контексте истории и культуры: альманах. – 2004. – №5. – С. 312–348.
347. *Познер Р.* Проблеми юриспруденції / *Р. Познер.* Пер. з анг. С. Савченко. – Х.: Акта., 2004. – 487 с.
348. *Полищук Н.И.* Эволюция и состояние теоретической модели взаимодействия нормы права, правоотношения и юридического факта: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01; 12.00.08 / *Н.И. Полищук*. – М. – 2008. – 56 с.
349. *Поляков А.В.* Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: / *А.В. Поляков*. – СПб.: Изд. дом С-Петерб. гос. ун-та, 2004. – 864 с.
350. *Поляков А.В.* Общая теория права: курс лекц. – СПб.: Изд. "Юридический центр Пресс", 2001. – 642 с.
351. *Полящук Н.А.* Соотношение права и экономики на современном

этапе / *Н.А. Полящук* / Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь: матер. Междунар. науч.-практ. конф. / редкол.: *И.Н. Колядко* (гл. ред.) [и др.] – Минск: Позитив-центр, 2010. – С. 49–50.

352. *Пономаренко О.М.* До питання про можливість визначення сім'ї суб'єктом права соціального забезпечення / *О.М. Пономаренко* // Вісник Хмельницького ін-ту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С.134–139.
353. *Попов Ю.Ю.* Прецедентне право у контексті загальнообов'язковості судових рішень та українські перспективи / *Ю.Ю. Попов* // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 351–363. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP index.htm 2010 3 51.pdf
354. *Постовалова Т.А.* Курс права социального обеспечения Республики Беларусь / *Т.А. Постовалова*. – Минск: Тесей, 2008. – 512 с.
355. *Постовалова Т.А.* Социальное право Европейского Союза: теория и практика: моногр. / *Т.А. Постовалова*. – М.: Проспект, 2016. – 384 с.
356. Правда руська. Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. *С. Юшков*. – К.: ВУАН, 1935. – Редакція IV. – С. 137–144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, №240, Новгородський 1-й літопис XV ст.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm
357. Право соціального забезпечення: підруч. / *О.М. Ярошенко, Г.О. Барабаш, Н.М. Вапнярчук* [та ін.]; за ред. *О.М. Ярошенка*. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2015. – 458 с.
358. Право социального обеспечения: учеб. / под ред. *В. Ш. Шайхатдинова*. – М.: Изд. Юрайт ; ИД Юрайт, 2012. – 469 с.
359. Право социального обеспечения: учеб-метод. компелекс. В 2-х ч. Ч. 1: Общая часть / *И.В. Гущин* [и др.] ; под общ. ред. *И.В. Гущина*. – Гродно: ГрГУ, 2011. – 418 с.
360. Право соціального забезпечення України: підруч. / *П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук* [та ін.]; за ред. *П.Д. Пилипенка*. – 3-тє вид. перероб. і доп. – К.: Ін Юре, 2010. – 504 с.
361. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / *Л.І. Лазор, М.І. Іншин, С.М. Прилипко* [та ін.]; за заг.ред. *С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко*. – Х.: ФІНН, 2009. – 434 с.
362. Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / за заг ред. *Т.А. Занфірової, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка*. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Х.: ФІНН, 2012. – 640 с.
363. Право социального обеспечения : учеб. пособ. / под ред. *Х.Т. Мелешко*. – Минск: Амалфея, 2013. – 544 с.
364. Право социального обеспечения России: учеб. / *М.Л. Захаров, Є.Г. Тучкова*. – 2-е изд., испр. и перераб. – М.: Изд. БЕК, 2002. – 560 с.
365. Право социального обеспечения России: учеб. / *М.О. Буянова, К.Н. Гусов* [и др.]; отв. ред. К.Н. *Гусов*. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2009. – 640 с.

366. Право социального обеспечения России: учеб. / *М.О. Буянова, К.Н. Гусов, Ф.О. Дзгоева* [и др.]; отв. ред. *К.Н. Гусов*. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – 635 с.
367. Право социального обеспечения: учебник / *Е.Н. Доброхотова, Т.В. Иванкина, М.Ю. Лаврикова* [и др.]; под ред. *М.В. Филипповой*. – М.: Юристъ, 2006. – 446 с.
368. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941). За ред. *О.М. Мироненка, І.Б. Усенка*. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
369. Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні : моногр. / *Н.М. Хуторян, М.М. Шумило, М.П. Стадник* [та ін.]. К.: Ін Юре, 2012. – 540 с.
370. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект: моногр. / *В.В. Андріїв, О.В. Москаленко, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко*. – Х.: ФІНН, 2011. – 280 с.
371. Правове регулювання трудових відносин наукових (науково-педагогічних) працівників: моногр. / Відповід. ред. *Н.М. Хуторян*. – К.: Юридична думка, 2005. – 240 с.
372. Правовое регулирование социальной защиты инвалидов в Республике Беларусь / под общ. ред. *С.М. Сивца*. – Минск: Институт радиологии, 2014. – 348 с.
373. Предмет и метод советского права социального обеспечения: моногр. / *Р.И. Иванова, В.А. Тарасова*. – М.: Изд. МГУ, 1983. – 168 с.
374. *Прийменко О.С.* Правове регулювання відносин, що виникають у разі втрати годувальника (в солідарній системі): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *О.С. Прийменко*. – К., 2013. – 20 с.
375. *Прилипко С.М.* Проблеми теорії права соціального забезпечення: моногр. / *С.М. Прилипко*. – Х.: Берека-Нова, 2006. – 264 с.
376. *Прилипко С.М.* До питання соціальних прав людини / *С.М. Прилипко* // Держава і право. – 2008. – Вип. 40. – С. 271–277.
377. *Прилипко С.М.* Соціальне забезпечення як основний напрям соціальної політики / *С.М. Прилипко* // Правова держава. – 2008. – Вип. 19. – С. 260–267.
378. *Прилипко С.М.* Юридична природа та сутність загальнообов'язкового державного соціального страхування / *С.М. Прилипко* // Правова держава. – 2004. – Вип. 15. – С. 216–229.
379. *Прилуцький С.В.* Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава): моногр. / *С.В. Прилуцький*. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. – 317 с.
380. *Прилуцький С.В.* Нариси до концепції реформи судової влади України / *С.В. Прилуцький* // Міждисциплінарні гуманітарні студії. – Серія: Правничі науки. (електронний журнал). – 2015. – №2. – С. 5–12. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://idpnan.org.ua/ua/vidavnicha_dijalnist/mijdisciplinarni_gumanitarni_studiii.html
381. Проблемы теории государства и права: учеб. / Под ред. *В.М. Сырых*. – М.: Эксмо, 2008. – 528 с.

382. Проблемы общей теории права и государства: учеб. / Под ред. *В.С. Нерсесянца*. – М: НОРМА-ИНФРА, 1999. – 552 с.
383. *Протасов В.Н.* Провотношение как система: моногр. / *В.Н. Протасов*. – М.: Юрид. лит., 1991. – 142 с.
384. *Протасов В.Н.* Основы общеправовой процессуальной теории / *В.Н. Протасов*. – М.: Юрид. лит., 1991. – 144 с.
385. *Протасов В.Н.* Юридическая процедура: моногр. / *В.Н. Протасов*. – М.: Юрид. лит., 1991. – 79 с.
386. *Е.Е. Протопопов*. Политикоправовые взгляды Е. Б. Пашуканиса : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / *Е. Е. Протопопов*. – М, 2007. – 22 с.
387. *Протопопов Е.Е.* Меновая теория права / *Е.Е. Протопопов* // Актуальные проблемы российского права. – 2007. – № 1 (4). – С. 21–23.
388. *Процевський О.І.* Методологічні засади трудового права : моногр. / *О.І. Процевський*. – Х.: ХНАДУ, 2014. – 260 с.
389. *Процевский А.И.* Метод правового регулирования трудовых отношений / *А.И. Процевский*. – М.: Юридическая литература, 1972. – 287 с.
390. *Пушняк О.В.* Категорія "час" у правовому вимірі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *О.В. Пушняк*. – Х., 2005. – 23 с.
391. *Рабінович П.М.* Основоположні права людини: соціальноантропна сутність, змістовна класифікація / *П. М. Рабінович* // Право України. – 2010. – № 2. – С. 18–23.
392. *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. – 2-ге вид./ *П. М. Рабінович*. К.: Слов'яни, 1994. – 235 с.
393. *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. – вид. 9-е, зі змін. / *П. М. Рабінович*.– Львів: Край, 2007. – 192 с.
394. *Рабінович П.М.* Основоположні права людини: соціальноантропна сутність, змістовна класифікація / *П.М. Рабінович* // Право України. – 2010. – № 2. – С. 18–23.
395. *Рабінович П.М.* Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуальнометодологічних засад їх обґрунтування / *П.М. Рабінович* // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 1. – С. 358–365.
396. *Рабінович С.П.* Права людини і соціальна доктрина католицької церкви / *С.П. Рабінович* // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – №1. – С. 154–167.
397. *Радбрух Ґ.* Філософія права / *Ґ. Радбурх*. Пер. з нім. Є. Причепія, В. Приходько. – К.: Тандем, 2006. – 316 с.
398. *Рассел Джей*. Социальная помощь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krotov.info/spravki/essays/16_p/pomosch_soz.html
399. *Регельсбергер Ф.* Общее учение о праве / *Ф. Регельсбергер*. Под ред.: *Ю.С. Гамбарова*. Пер. с нем. И.А. Базанов. – М.: Т-во И.Д. Сытина, 1897. – 312 с.
400. *Резцов Л.* Правоотношение и правонорма (Теория Е. Пашуканиса, как рецидив буржуазноправового индивидуализма) / *Л. Резцов* // Советское государство и революция права. – 1930. – № 89. – С. 168–180.

401. *Рейснер М.А.* Право, наше право, чужое право, общее право / *М.А. Рейснер*. – Л. – М.: Тип. раб. изд. "Прибой",1925. – 276 с.
402. *Рогачев Д.И.* Метод права социального обеспечения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Д.И.Рогачев*. – М.: 2002. – 197 с.
403. *Родионова О.В.* Социальная функция современного государства: моногр. / *О.В. Родионова*. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 232 с.
404. Розвиток адміністративної юстиції в країнах колишнього Радянського Союзу / *Р.О. Куйбіда, В.П. Тимощук*. – К.: Книги для бізнесу, 2010. – 144 с.
405. *Роик В.Д.* Второй демографический переход – важнейший вызов для пенсионного страхования и социальной политики государств в XXI в. / *В.Д. Роик* // Человек и труд. – 2011. – № 1/2011. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://chelt.ru/new/?p=808
406. *Роик В.Д.* Пенсионная система России: вызовы XXI века и пути модернизации / *В.Д. Роик*. – СПб. : Питер, 2012. – 256 с.
407. *Роик В.Д.* Обязательное пенсионное страхование: теория и практика организации в России / *В. Д. Роик*. – М.: "Onebook.ru", 2013. – 332 с.
408. *Роик В.Д.* Пенсионная реформа: нужна концепция социального контракта поколений россиян для XXI века / *В.Д. Роик* // ЭКО. – 2012. – № 2. – С. 58–71.
409. *Рошканюк В.М.* Процедурні та процесуальні правовідносини у праві соціального забезпечення / *В.М. Рошканюк* // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право". – 2014. – Вип. 25. – С. 107–110.
410. *Роулз Дж.* Теорія справедливості / *Дж. Роулз*. Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 822 с.
411. *Рудик В.А.* Юридичні гарантії права людини на соціальний захист в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *В.А. Рудик*. – Х., 2007. – 24 с.
412. Русско-французский юридический словарь / *Г.И. Мачковский*. – 2-е изд., стереотип. – М.: РУССО, 2001. – 576 с.
413. *Садовский В.Н., Юдин Э.Г.* Задачи, методы и приложения общей теории систем / Исследования по общей теории систем: сб. переводов / Общ. ред. *В. И. Садовский, Э. Г. Юдин*. – М.: Прогресс, 1969. – С. 3–22.
414. *Сафаралиев Р.Р.* Спор в системе процессуального и процедурного правоотношения по социальному обеспечению / *Р.Р. Сафаралиев* // Гражданин и право. – 2008. – № 10. – С. 89–94.
415. *Сафаралиев Р.Р. оглы, Исмаилов И.И.* Виды и значение классификации споров по вопросам социального обеспечения / *Р.Р. оглы Сафаралиев, И.И. Исмаилов* // Трудовое право. – 2009. – № 8. – С. 117–120.
416. *Сахипов М.С.* Правовое регулирование пенсионного обеспечения колхозников / *М.С. Сахипов*. – Алма-Ата: Акад. наук КазССР, 1966. – 146 с.
417. СБУ викрила схему оформлення пенсій псевдопереселенцям / Galinfo від 08.04.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/183268.html

418. *Севрюкова Г.А.* Социальнополитическая стабильность как условие обеспечения жизненно важных интересов российского общества (на материалах Центрального региона Российской Федерации) : автореф. дис. ...канд. социол. наук : 22.00.05 / *Г.А. Севрюкова*. – М., 2000. – 22 с.
419. *Седельникова М.Г.* Методологические аспекты совершенствования законодательства о социальном обеспечении // Трудовое право России и за рубежом. – 2011. – № 2. – С. 35–37.
420. *Седельникова М.Г.* Правовое регулирование пенсионного страхования в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *М.Г. Седельникова*. – Омск, 2000. – 22 с.
421. *Селезнева И.Г.* Социальная политика в системе стабилизации общественных отношений : автореф. дис. ...канд. социол. наук : 22.00.04 / *И.Г. Селезнева*. – Волгоград, 2007. – 22 с.
422. *Сердюк І.А.* Основи теорії правоохоронних відносин: моногр. / *І.А. Сердюк*. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. – 196 с.
423. *Серебрякова Е.А.* Правовые аспекты рассмотрения споров по вопросам социального обеспечения: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *Елена Алексеевна Серебрякова*; Ин-т государства и права РАН. – М., 2002. – 231 с.
424. *Середа О.О.* Процедурні норми в нормативноправових актах України / *О.О. Середа* // Держава і право. – 2006. – Вип. 32. – С. 46–52.
425. *Сивак С.М.* Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *С.М. Сивак*. – К., 1999. – 16 с.
426. *Сивак С.М.* Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Світлана Миколаївна Сивак*. – Львів, 1999. – 170 с.
427. *Синчук С.М.* Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, об'єкти, об'єкти: многраф. / *С.М. Синчук*. – Л.: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 422 с.
428. *Синчук С.М.* Соціально-страхові правовідносини як різновид правовідносин соціального забезпечення / *С.М. Синчук* // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 266–276.
429. *Синчук С.М.* Юридична своєрідність соціального страхового внеску / *С.М. Синчук* / Теоретичні та практичні проблеми реалізації прав людини у сфері праці і соціального забезпечення: тези доп. ІІ міжнар. наук.-практ. конф. / За ред. *В.В. Жернакова*. – Х.: Кроссроуд, 2010. – С. 479–481.
430. *Синчук С.М.* Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення / *С.М. Синчук* // Право України. – 2003. – № 3. – С. 55–59
431. *Синчук С.М.* Проблеми законодавчого закріплення поняття непрацездатності / *С.М. Синчук* // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 372–377.
432. *Сынчук С.Н.* Объекты процедурных правоотношений социального обес-

печения / *С.М. Синчук*. Competitivitatea capitalului uman pe piaţa muncii în condiţiile dezvoltării regionale şi a integrării europene. The competitiveness of human capital on labor market in terms of regional development and european integration: Materialele Conf. Şt.Practice Intern., 22–23 mai 2013, Bălţi / col. red.: Irina Movilă [et al.]. – Bălţi. – С. 135–140.
433. *Сирота І.М.* Право соціального забезпечення в Україні: підруч. / *І.М. Сирота*. – Х.: "Одіссей", 2001. – 384 с.
434. *Сирота И.М.* Право социального обеспечения Украины: учеб. / *И.М. Сирота*. – 6-е изд. – Х.: Одиссей, 2006. – 432 с.
435. *Сирота І.М.* Право соціального забезпечення в Україні: підруч. – 7-е вид., перероб. і доп. / *І.М. Сирота*.– Х.: Одіссей, 2007. – 408 с.
436. *Сирота І.М.* Право пенсійного забезпечення України: курс лекцій / *І.М. Сирота*. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 288 с.
437. *Сирота І.М.* Процедурний порядок і умови реалізації права на пенсійне забезпечення в солідарній системі / *І.М. Сирота* / Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: матеріали Міжнарод. наук.практ. конференц. у 2 т. – Т.1 / відп. ред. *М.В. Афанасьева*. – О., 2015. – С. 546–549.
438. *Сільченко С.О.* Правове регулювання відносин соціального страхування: проблеми галузевої належності / *С.О. Сільченко* // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 4. – С. 164–166.
439. *Сільченко С.О.* Механізм правового регулювання соціального страхування: теоретичні аспекти / *С.О. Сільченко* // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 288–294.
440. *Сільченко С.О.* Деякі аспекти реалізації права на пенсійне забезпечення наукових (науковопедагогічних) правників у судовій практиці / *С.О. Сільченко* // Проблеми законності. – 2011. – № 113. – С. 92–100.
441. *Сильченко С.А.* Правовые позиции Конституционного Суда Украины как ориентиры нормативноправового регулирования социальнообеспечительных отношений / *С.А Сильченко /* Сочетание государственного и договорного регулирования в сфере наесного труда и социального обеспечения: матер. VIII Междунар. науч.-практ. конф. – М.: Проспект МГЮА, 2012. – С. 602–605.
442. *Сільченко С.О.* Окремі питання теорії правовідносин соціального страхування / *С.О. Сільченко* / Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: зб. наук. праць: матер. І Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. *М.І. Іншина, Н.М. Хуторян, В.І. Щербини*. – К.: Ніка-Центр, 2013. – С. 605–609.
443. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: підруч. / *О.Ф. Скакун*. Пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.
444. *Скобелкин В.Н.* Нормы нематериального характера в трудовом праве / *В.Н. Скобелкин* // Вопросы теории и практики гражданскоправового регулирования. – Томск, 1982. – С. 102–109.
445. *Скобелкин В.Н.* Процессуальные нормы и правоотношения в советском трудовом праве / *В.Н. Скобелкин* // Юридические гарантии применения

права и режим социалистической законности: межвузов. темат. сб. – Изд. Ярославского ун-та. – 1976. – С. 73–74.
446. *Скоробагатько А.В.* Правове регулювання пенсійного забезпечення наукових працівників: моногр. / *А.В. Скоробагатько*. – О.: ОНУ ім. І.І. Мечнікова, 2006. – 136 с.
447. *Смелянська Я.* Київський адміністративний суд частково задовольнив позов луганських пенсіонерів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Інформаційний портал Харківської правозахисної групи "Права людини в Україні" від 12.02.15 http://khpg.org/index.php?id=1423754158
448. Советское право социального обеспечения: учеб. пособ.: под ред. *Зайкина А.Д.* – М.: Изд. МГУ, 1982. – 264 с.
449. Советское право социального обеспечения: учеб. пособ. / Под. ред. *П.М. Маргиева*. – М. : Юрид. лит. – 1989. – 400 с.
450. Словаръ української мови. У 2 т.: наукове видання / упорядкував з додатком власного матеріалу *Борис Грінченко* [репринт. вид. друк. за виданням 1907 року]. – К.: Довіра, УНВЦ "Рідна мова", 1997. – Т.1: А-Ж. – 927 с.
451. Словник іншомовних слів / за ред. *О.С. Мельничука*. – К.: УРЕ, 1977. – 775 с.
452. Словник москвсько-український: репринт / *В. Дубровський* / Інститут української мови НАН України. – К.: КММ, 2013. – 464 с.
453. *Соловйов О.В.* Міжнародні договори та міжнародносудова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду) : моногр. / *О.В. Соловйов*. – К.: АОК, 2012. – 164 с.
454. *Соловйов О.* Реалізація і тлумачення Європейської конвенції з прав людини в Україні: до питання про можливості Конституційного Суду України / *О. Соловйов* // Право України. – 2010. – № 6. – С. 167–174.
455. *Соловйов О.В.* Застосування практики Страсбурзького суду як джерела права (за матеріалами рішень і ухвал Верховного Суду України) / *О.В. Соловйов* // Держава і право. – 2010. – Вип. 48. – С. 50–55.
456. *Соловьев А.К.* Пенсионное страхование: учеб. пособ. / *А.К. Соловьев*. – М.: Норма, 2011. – 400 с.
457. *Соловьев А.К.* Солидарностраховые принципы формирования пенсионных прав / *А.К. Соловьев* / Пути развития в России программы достойного труда и достойного социального обеспечения: матер. IX Междунар. науч.-практ. конф. – М., 2013. – С. 704–710.
458. *Солодовниченко Т.А.* Элементы субъективного юридического права и юридической обязанности / *Т.А. Солодовниченко* // Вестник Омского университета. – Серия "Право". – 2015. – № 1 (42). – С. 20–23.
459. *Сорокин В.Д.* Правовое регулирование: предмет, метод, процесс (макроуровень): моногр. / *В.Д. Сорокин*. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 661 с.
460. *Сорокина В.В.* Процессуальная форма юридической деятельности в со-

временной России: вопросы теории и практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *В.В. Сорокина*. – Саратов, 2009. – 28 с.
461. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. *В.М. Гейця* [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
462. Соціологія права: навч. посіб. / В.*Д. Воднік, Ю.І. Золотарьова, Г.П. Клімова, Н.П. Осипова, О.В. Сердюк*; за ред. *Н.П. Осипової*. – Х.: Право, 2007. – 232 с.
463. *Средкова К.* Осигурително право: учеб. / *К. Средкова*. 4-то прераб. и доп. – София: Сиби, 2012. – 663 с.
464. *Стальгевич А.К.* Некоторые вопросы теории социалистических правовых отношений / *А. К. Стальгевич* // Советское государство и право. – 1957. – № 2. – С. 23-31.
465. *Стаховська Н.М*. Відносини в праві соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Наталя Миколаївна Стаховська*. – К., 2000. – 203 с.
466. *Сташків Б.І.* Юридичні факти в праві соціального забезпечення: моногр. / *Б.І. Сташків*. – Чернігів, 2008. – 260 с.
467. *Сташків Б.І.* Теорія права соціального забезпечення: навч. посіб. / *Б.І. Сташків*. – К.: Знання, 2005. – 405 с.
468. *Сташків Б.І.* Судовий захист конституційного права на соціальне забезпечення / *Б.І. Сташків* // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 13-14. – С. 593–597.
469. *Сташків Б.І.* Судовий захист – соціальним правам громадян / *Б.І. Сташків* // Право України. – 1996. – № 10. – С. 30–33.
470. *Сташків Б.І.* Суб'єкти права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника / *Б.І. Сташків* // Теоретичні та практичні проблеми трудового та пенсійного права: матер. наук.–практ. семінару / за ред. *Л.П. Шумної*. – Чернігів: Вид. "Черінівські обереги", 2007. – С. 43–44.
471. *Стичинський Б.* Щодо галузевої належності інституту недержавного пенсійного забезпечення / *Б. Стичинський* // Право України. – 2003. – № 8. – С. 93–97.
472. *Строгович М.С.* Вопросы теории правоотношений / *М.С. Строгович* // Советское государство и право. – 1964. – № 6. – С. 51–61.
473. *Стучка П.И.* Революционная роль права и государства: Общее учение о праве. Общее учение о праве и о государстве. – Ч. 1 / *П.И. Стучка*. – М.: Госиздат, 1921. – 125 с.
474. *Субботенко В.К.* Право на пенсию и процедурные правоотношения: дис. ... канд. юрид. наук: спец.: 12.00.05 / *Вера Константиновна Субботенко*. – М., 1975. – 170 с.
475. *Субботенко В.К.* Процедурные правоотношения в социальном обеспечении: моногр. / *В.К. Субботенко*. – Томск: Изд. Томск. гос. унт, 1980. – 197 с.
476. Суб'єкти цивільного права: многраф. / за заг. ред. *Я.М. Шевченко*. – Х.: Харків юридичний, 2009. – 632 с.

477. *Сунєгін С.О.* Моральні засади правовідносин: вступ до проблеми / *С.О. Сунєгін* // Альманах права. Правовий світогляд: людина і право. – 2014. – Вип. 5. – С. 333–339.
478. *Сурилов А.В.* Теория государства и права: учеб. пособ. / *А.В. Сурилов*. – К.; О.: Выща школа, 1989. – 439 с.
479. *Тарановський Ф.В.* Учебник энциклопедии права / *Ф.В. Тарановский*. – Юрьев: Тип. К. Маттисенна, 1917. – 537 с.
480. *Тарасов Н.Н.* К вопросу о юридических понятиях и дефинициях / *Н.Н. Тарасов* / Законодательная дефиниция: логикогносеологические, политикоюридические, моральнопсихологические и практические проблемы: матер. Междунар. "круглого стола" (Черновцы) / Под ред. *В.М. Баранова*, *П.С. Пацуркивского, Г.О. Матюшкина*. – Нижний Новгород: Нижегод. исслед. науч.приклад. центр "Юридическая техника", 2007. – 1456 с.
481. *Тарасова В.А.* Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении: моногр. / *В.А. Тарасова*. – М.: Юрид. лит., 1978. – 119 с.
482. *Тарасова В.А.* Юридические факты в области пенсионного обеспечения: моногр. / *В.А. Тарасова*. – М. Изд. МГУ, 1974. – 108 с.
483. *Тарасова В.А.* Процедурная форма деятельности органов социального обеспечения / *В.А. Тарасова* // Советское государство и право. – 1973. – № 11. – С. 111–115.
484. *Татаренко Г.В.* Договірне регулювання пенсійного забезпечення в Україні: моногр. / *Г.В. Татаренко*. – Луганськ: Література, 2011. – 220 с.
485. *Ташев Р.* Обща теория на правото: основни правни понятия / *Р. Ташев*. 4-то изд. – София: Сиби, 2010. – 463 с.
486. *Тенилова Т.Л.* Время в праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Татьяна Львовна Тенилова*. – Нижний Новгород, 1999. – 210 с.
487. Теорія держави і права: академ. курс. / За ред. *О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко*. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
488. Теория государства и права: учеб. / *Н. И. Летушева, М. В. Летушева*. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2008. – 208 с.
489. Теория государства и права: учеб. / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – 3-е изд. – М.: Дело, АНХ, 2009. – 528 с.
490. Теория права социального обеспечения: прошлое и настоящее: учеб. пособ. / *А.М. Лушников, М.В. Лушникова, Т.Ю. Барышникова*. – Ярославль: ЯрГУ, 2008. – 288 с.
491. *Тименко Л.О.* Лексика офіційноділового стилю в історії української мови (1917-1933 рр.): моногр. / *Л.О. Тименко*. – К.: Ін-т української мови НАН України; Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – 184 с.
492. *Тимчук Д.* "Самая гуманная в Европе": миф о пенсионной реформе / *Д. Тимчук* // Електронний журн. "Флот 2017" від 18.07.2011 [Електронний ресурс]. – Режим. доступу: http://www.flot2017.com/item/editorial/40202
493. *Тихоновский Ф.И.* Понимание права в советской юридической науке (1917-1938 гг.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Ф.И. Тихоновский*. – М., 2009. – 23 с.

494. *Тищенко О.В.* Право соціального забезпечення України: теоретичні та практичні проблеми формування та розвитку галузі: моногр. / *О.В. Тищенко.* – К.: ДП "Прінт Сервіс", 2014. – 394 с.
495. *Такченко Л.Г.* Демографічні маркери пенсійного віку / *Л.Г. Ткаченко* // "Дзеркало тижня. Україна", № 27, 10 серпня 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/demografichni_markeri__pensiynogo_viku106798.html
496. *Ткаченко Ю.Г.* Методологические вопросы теории правоотношений / *Ю.Г. Ткаченко*. – М.: Юрид. лит., 1980. – 176 с.
497. *Толстой Ю.К.* К теории правоотношения / *Ю.К. Толстой*. – Л.: Изд. Ленинград. у-та, 1959. – 81 с.
498. *Толстой Ю.К.* Еще раз о правоотношении / *Ю.К. Толстой* // Правоведение. – 1969. – № 1. – С. 32–36.
499. *Томашевский К.Л.* Очерки трудового права. История, философия, проблемы систем и источников / *К.Л. Томашевский*; науч. ред. *О.С. Курылева*. – Минск.: Изд. Центр БГУ, 2009. – 335 с.
500. *Томашевський К.Л.* Система источников трудового права Беларуси (история, теория и практика): моногр. / *К.Л. Томашевский*. – Минск: Амалфея: Международ. ун-т МИТСО, 2013. – 460 с.
501. *Томашевський К.Л.* Система источников трудового права в условиях глобализации и интеграции: автореф. дис. ... доктор. юрид. наук по спец. 12.00.05 / *К.Л. Томашекий*. – Минск, Белорус. гос. универ., 2014. – 52 с.
502. *Трубецкой Е.Н.* Лекции по энциклопедии права / *Е.Н. Трубецкой*. – М.: Тип. И.А. Мамонтова, 1917. – 227 с.
503. *Трубич С.Ю.*, *Швець В.Є.* Формування системи соціального страхування / *С.Ю. Трубич*, *В.Є. Швець* // Фінанси України. – 2000. – № 2. – С. 110–114.
504. *Тучкова Э.Г.* К вопросу о критериях дифференциации в социальном обеспечении / *Э.Г. Тучкова* / Проблемы дифференциации в правовом регулировании отношений в сфере труда и социального обеспечения: матер. V Междунар. науч.-практ. конф. / Под. ред. *К.Н. Гусова*. – М., 2009. – С. 401-412.
505. *Тучкова Э.Г.* Общие вопросы советского пенсионного права: учеб. пособ. / *Э.Г. Тучкова*. – М.: ВЮЗИ, 1986. – 79 с.
506. *Уайтхаус Э.* Пенсионная панорама. Пенсионные системы 53 стран. / *Э. Уайтхаус* / Пер. с англ. Д.И. Артемьева [и др.] – М.: Весь мир, 2008. – 224 с.
507. *Удовика Л.Г.* Методологические проблемы общей теории права и философии права / *Л.Г. Удовика* // Держава і право. – 2002. – Вип. 16. – С. 35-40.
508. *Устинов С.О.* Зміст правовідносин у сфері соціального забезпечення в умовах ринкової економіки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 / *С.О. Устинов*, Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2011. – 20 с.

509. *Федоренко А.В.* Правові засади упровадження накопичувальної системи пенсійного страхування / *А.В. Федоренко* / Тенденції розвитку науки трудового права і права соціального забезпечення: зб. наук. праць., матер. І Міжнарод. наук.-прак. конфер. / За ред. *М.І. Іншина, Н.М. Хуторян, В.І. Щербини*. – К.: Ніка-Центр, 2013. – С. 638–644.
510. *Федоренко А.* Сім міфів пенсійної реформ / *А. Федоренко* // Електронний журн. "News finance ua" від 24.03.2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/~/2/0/all/2011/03/24/232392
511. *Федорова А.Л.* Захист соціальних прав в рамках Європейської конвенції з прав людини: наукова доповідь / *А.Л. Федорова*. – К.: ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – 43 с.
512. *Федорова А.Л.* Захист соціальних прав у рамках Європейської конвенції з прав людини. Значення для України / *А.Л. Федорова*. // Право України. – 2012. – № 11-12. – С. 241-258.
513. *Федорова М.Ю.* Социальное страхование как организационноправовая форма социальной защиты населения: моногр. / *М.Ю. Федорова*. – Омск.: Омский гос. ун-т, 2000. – 495 с.
514. *Федорова М.Ю.* Теоретические проблемы правового регулирования социального страхования : монограф. / *М.Ю. Федорова*. – Омск.: Омский гос. ун-т, 2003. – 382 с.
515. *Федорова М.Ю.* Гарантии реализации права граждан на социальное обеспечение: понятие и виды / *М.Ю. Федорова* / Гарантии реализации прав граждан в сфере труда и социального обеспечения. Практика применения трудового законодательства и законодательства о социальном обеспечении: матер. Междунар. науч.-практ. конф. / Под ред. *К.Н. Гусова*. – М., 2006. – С. 576-581.
516. *Федорова М.Ю.* Защита социальных прав граждан органами конституционной юстиции постсоветских государств (на примере Российской Федерации и Украины) / *М.Ю. Федорова* / Теоретичні та практичні проблеми реалізації прав людини у сфері праці і соціального забезпечення: тези допов. та наук. повід. учасн. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. *В.В. Жернакова*. – Х.: Кроссроуд, 2010. – С. 441–448.
517. Философия и методология науки: учеб. пособ. / под ред. *А.И. Зеленкова*. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2011. – 479 с.
518. *Фирсов М.В.* История социальной работы в России: учеб. пособ. / *М.В. Фирсов*. – М.: Гуманитар. изд. центр "ВЛАДОС" – 1999. – 256 с.
519. *Фогель Я.М.* Право на пенсию и его гарантии: моногр. / *Я.М. Фогель*. – М.: Юрид. лит., 1972. – 180 с.
520. *Фуллер Лон Л.* Мораль права / *Лон Л. Фуллер*. – К.: Сфера, 1999. – 232 с.
521. *Халфина Р.О.* Методологический аспект теории правоотношения / *Р.О. Халфина* // Советское государство и право. – 1971. – № 10. – С. 20–27.
522. *Халфина Р.О.* Обще учение о правоотношении / *Р.О. Халфина*. – М.: Юрид. лит. – 1974. – 340 с.

523. *Харт Г.* Концепція права / *Г. Харт*. – К.: Атіка, 1998. – 405 с.
524. *Хома Н.М.* Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: моногр. / *Н.М. Хома*. – К.: Юридична думка, 2012. – 592 с.
525. *Хочоян А.Г.* Основные направления правопонимания в советской юридической науке 20-х – 30-х гг. 20 в.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / *А.Г. Хочоян*. – Саратов, 2009. – 28 с.
526. *Худяков А.И.* Теория страхования / *А.И. Худяков*. – М. Статут, 2010. – 656 с.
527. *Хуторян Н.М.* Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: моногр. / *Н.М. Хуторян*. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 264 с.
528. *Хуторян Н.М.* Нова пенсійна реформа чи наступ на пенсійні права громадян України? / *Н.М. Хуторян* // Правова держава. – 2011. – Вип. 22. – С. 311–316.
529. *Хуторян Н.М.* Нова пенсійна реформа в період незалежності України: проблемні питання / *Н.М. Хуторян* // Право України. – 2012. – № 6. – С. 33–39.
530. *Хуторян Н.М.* Зміст пенсійних правовідносин / *Н.М. Хуторян* / Тенденції розвитку науки трудового права і права соціального забезпеченн: зб. наук. праць: матер. І Міжнарод. наук.-прак. конф. / За ред. *М.І. Іншина, Н.М. Хуторян, В.І. Щербини*. – К., 2013. – С. 648–657.
531. *Цвік М.В.* Проблеми сучасного праворозуміння / *М.В. Цвік* // Щорічник українського права. – 2009. – № 1. – С. 37–47.
532. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 2: Фізична особа. – Серія "Коментарі та аналітика". – Х.: Страйд, 2009. – 296 с.
533. Цивільне право України: підруч. / *Є.О. Харитонов, О.В. Старцев*. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: Істина, 2007. – 816 с.
534. *Циппеліус Р.* Філософія права: підруч. / *Р. Циппеліус*. Пер. з нім. Є.М. Причепій, Л.А. Сотниченко, С.В. Пролеев. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
535. *Циппеліус Р.* Юридична методологія / *Р. Циппеліус*. Пер. з нім. Р. Корнут. – К.: Реферат, 2004. – 176 с.
536. *Цомплак К.* Гідність людини: сутність, зміст і передумови існування / *К. Цомплак* // Публічне право. – 2012. – № 4 (8). – С. 14–22.
537. *Чанишева Г.І.* Спеціалізована трудова юстиція у країнах Європи: досвід для України / *Г.І. Чанишева* // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 2. – С. 75–82.
538. *Червонюк В.И.* Теория государства и права: учеб. пособ. / *В.И. Червонюк*. – М.: ИНФРАМ, 2003. – 256 с.
539. *Чернявська Г.П.* Процедурні правовідносини соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.05 / *Галина Павлівна Чернявська*. – Львів, 2014. – 215 с.
540. *Чернявська Г.П.* Процедурні правовідносини соціального забезпечення:

автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / *Г.П. Чернявська*. – К., 2014. – 19 с.
541. *Чернявська Г.П.* Поняття, правові ознаки та види представництва під час реалізації права на соціальне забезпечення / *Г.П. Чернявська* // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 289-298.
542. *Чигир В.Ф.* Избранные труды / *В.Ф. Чигир*. – Минск: Ред. журнала: "Промышленно-торговое право", 2014. – 560 с.
543. *Чикалова И.Р.* У истоков социальной политики государств Западной Европы / *И.Р. Чикалова* // Журнал исследований социальной политики. – 2006. – Т. 4. – № 4. – С. 501–525.
544. *Чирков С.О.* Выплата пенсий в законодательстве государств – бывших республик СССР / *С.О. Чирков* / Международное, российское и зарубежное законодательство о труде и социальном обеспечении: современное состояние (сравнительный анализ): матер. VII Международ. науч.-практ. конф. / под ред. *К.Н. Гусова*. – М. 2011. – С. 761–768.
545. *Чулінда Л.І.* Юридиколінгвістичне тлумачення текстів нормативноправових актів: моногр. / *Л.І. Чулінда*. – К.: Атіка, 2006. – 152 с.
546. *Чхиквадзе В.М., Ямпольская Ц.А.* О системе советского права / *В.М. Чхиквадзе, Ц.А. Ямпольская* // Советское государство и правою. – 1967. – № 9. – С. 32–40.
547. *Шавишвили Д.Ф.* О реформе социального обеспечения (тезисы научного доклада) / *Д.Ф. Шавишвили*. – М.: Ин-т экономики РАН. – 2011. – 18 с.
548. *Шавишвили Д.В.* О социальных последствиях реформирования пенсионного обеспечения / *Шавишвили Д.В.* // Журнал новой экономической ассоциации. – 2012. – № 3 (15). – С. 191–193.
549. *Шайхатдинов В.Ш.* Право социального обеспечения Российской Федерации: альбом схем / *В.Ш. Шайхатдинов*. – Екатеринбург: УрГАС, 1998. – 63 с.
550. *Шарпатий В.Г.* Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки XX ст.): моногр. / *В.Г. Шарпатий*. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.
551. *Шахов В.В.* Страхование: учеб. / *В.В. Шахов*. – М.: ЮНИТИ, 2003. – 311 с.
552. *Шевченко О.М.* Історичний метод пізнання права (до методології питання): Методологія приватного права: зб. наук. праць за матер. наук.-практ. конфер. / Редкол.: *О.Д. Крупчан* (голова) [та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 370–372.
553. *Шевчук С.В.* Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис. ... докт. юрид. наук / *С.В. Шевчук*. – Х., 2008. – 38 с.
554. *Шевчук С.* Конституційний захист соціальних виплат як права власності: порівняльноправовий аналіз / *С. Шевчук* // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 2. – С. 216–233
555. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права: Философия права. Часть те-

оретическая. Т. 1: Вып. 14 / *Г.Ф. Шершеневич*. – М.: Бр. Башмаковы, 1910. – 839 с.
556. *Шестерякова И.В.* Международные трудовые нормы и трудовое право России: их соотношение и колизии: моногр. / *И.В. Шестерякова*. – Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 2011. – 288 с.
557. *Шлапко Т.В.* Проблеми правового регулювання пенсій по інвалідності за солідарною системою України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.05 / *Т.В. Шлапко* – К., 2014. – 20 с.
558. *Шимон С.І.* Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин: моногр. / *С.І. Шимон*. – К.: Юрінком Інтер, 2014. – 664 с.
559. *Шмаков А.В.* Экономический анализ права: учеб. пособ. – Ч.1 / *А.В. Шмаков*. – Новосибирск: Изд. НГТУ, 2005. – 136 с.
560. *Шумило М.М.* Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців: моногр. / *М.М. Шумило*. – К: Ніка-Центр, 2010. – 272 с.
561. *Шумило М.М.* Аксиоматический метод и правовые аксиомы при исследовании проблем социального обеспечения / *М.М. Шумило* // Трудовое право России и за рубежом. – 2011. – № 2. – С. 37–41.
562. *Шумило М.М.* Криза джерел права соціального забезпечення як причина кодифікації пенсійного законодавства / *М.М. Шумило* // Держава і право. – 2010. – Вип. 49. – С. 281–286.
563. *Шумило М.М.* Конституційна юстиція і соціальний захист: становлення та тенденції розвитку / *М.М. Шумило* // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 7. – С. 65–72.
564. *Шумило М.М.* Нарушение пенсионного законодательства на этапе процедурных пенсионных правоотношений должностными лицами органов специальной компетенции / *М.М. Шумило* // Социальное и пенсионное право. – 2010. – №2. – С 13–16.
565. *Шумило М.М.* Пенсійна реформа 2011 року: критичний аналіз / *М.М. Шумило* // Судова практика. Науково-практичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 24–32.
566. *Шумило М.М.* Щодо порушення пенсійного законодавства при призначенні пенсії / *М.М. Шумило* / Правничий часопис Донецьк. нац. ун-ту. – 2010. – № 1 (23). – С. 137–143.
567. *Шумило М.М.* Підстави виникнення пенсійних правовідносин / *М.М. Шумило* // Юридична наука. – 2011. – № 1(1). – С.135–138.
568. *Шумило М.М.* Пенсійний вік як юридичний факт в пенсійному забезпеченні / *М.М. Шумило* // Вісник Одеського нац. ун-ту ім. І. Мечнікова. – Серія "Правознавство". – 2011. – Т. 16. – Вип. 15. – С. 147–154.
569. *Шумило М.М.* Правовідносини в пенсійному забезпеченні / *М.М. Шумило* // Правова держава. – 2012. – Вип. 23. – С. 313–319.
570. *Шумило М.М.* Пенсійне правовідношення як система / *М.М. Шумило* // Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія право. – 2013. – Вип. 22. – Част. 1. – Том 2. – С. 63–68.
571. *Шумило М.М.* Пенсійні правовідносини крізь призму теорії систем (вступ до проблеми) / *М.М. Шумило* // Вісник Одеського нац. ун-ту

ім. І. Мечнікова. – Серія "Правознавство". – 2013. – Т. 18. – Вип. 1(18). – С. 51-58.
572. *Шумило М.М.* Система пенсійних правовідносин у солідарній пенсійній системі України / *М.М. Шумило* // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Серія Правознавство. – 2013. – № 660. – С. 81–86.
573. *Шумило М.М.* Соціально-економічні фактори як передумова виникнення пенсійної системи / *М.М. Шумило* // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2014. – № 59. – С. 299–304.
574. *Шумило М.М.* Темпоральні межі правовідносин у пенсійному забезпеченні / *М.М. Шумило* // Альманах права. Правовий світогляд: людина і право. – 2014. – Вип. 5. – С. 555–559.
575. *Шумило М.М.* Правовідносини в пенсійному забезпеченні: функціональний аспект / *М.М. Шумило* // Публічне право. – 2014. – № 3 (15). – С. 130–136.
576. *Шумило М.М.* Розвиток вчення про правовідношення у сучасній українській юридичній науці / *М.М. Шумило* // Держава та регіони. – Серія право. – 2014. – № 3. – С. 13–17.
577. *Шумило М.М.* Окремі питання термінології при дослідженні правовідносин у пенсійному забезпеченні / *М.М. Шумило* // Правова держава. – 2015. – № 26. – С. 275–282.
578. *Шумило М.М.* Адміністративна юстиція у сфері пенсійного забезпечення: проблеми теорії / *М.М. Шумило* // Судова апеляція. – 2015. – №2(39). – С. 14–22.
579. *Шумило М.М.* Процедурно-організаційні правовідносини в пенсійному забезпеченні: поняття і види / *М.М. Шумило* // Держава і право. – 2015. – Вип. 68. – С. 305–317.
580. *Шумило М.М.* Рішення Європейського суду з прав людини у сфері пенсійного забезпечення як елемент правової інтеграції України до Європейського Союзу / *М.М. Шумило* // Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні. – 2015. – Вип. 6. – С. 561–567.
581. *Шумило М.М.* Поняття та види процедурно-організаційних правовідносин як стадії пенсійного процесу / *М.М. Шумило* // Держава і право. – 2015. – Вип. 69. – С. 282–293.
582. *Шумило М.М.* Процесуально-захисні правовідносини як механізм юрисдикційного захисту права на пенсію: теоретичні питання / М.М. Шумило // Судова апеляція. – 2015. – №3 (40). – С. 141–149.
583. *Шумило М.М.* Теоретичні аспекти пенсійно-страхових правовідносин як стадії пенсійного процесу / *М.М. Шумило* // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 56. – С. 258–266.
584. *Шумило М.М.* Реформирование пенсионной системы Украины: достижения и тенденции / *М.М. Шумило* // Трудовое и социальное право (Минск). – 2015. – № 3. – С. 29–33.
585. *Шумило М.М.* Пенсионные правоотношения как механизм реализации конституционного права на пенсию / *М.М. Шумило* // Трудовое право Росси и за рубежом. – 2014. – № 1. – С. 46–48.

586. *Шумило М.М.* Пенсионната система на Украйна: проблеми на реформата / *М.М. Шумило* // Съвременно право (Болгария). – 2012. – № 5. – С. 15–22.
587. *Шумило М.М.* Современное состояние пенсионного законодательства в Украине / *М.М. Шумило* // Социальное и пенсионное право. – 2011. – № 4. – С. 38–40.
588. *Шумило М.М.* Сущность пенсионных правоотношений / *М.М. Шумило* // Вестник Пермского ун-та: юридические науки. – 2013. – Вып. 3 (21). – С. 204–211.
589. *Шумило М.М.* Пенсійні правовідносини та правовідносини в пенсійному забезпеченні: співвідношення понять / *М.М. Шумило* / Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми: тези доп. та наук. повід. учасників VI Міжнар. наук.-прак. конф. / За ред. *В.В. Жернакова*. – Х., 2012. – С. 454–458.
590. *Шумило М.М.* Процедурні правовідносини у пенсійному забезпеченні / *М.М. Шумило* / Актуальні проблеми регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: тези доп. та наук. повід. учасників III Міжнар. наук.-практ. конф. / За ред. *В.В. Жернакова*, – Х., 2011. – С. 482–486.
591. *Шумна Л.П.* Судовий порядок оскарження медикосоціальної експертної комісії (МСЕК) / *Л.П. Шумна* // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 13-14. – С. 600–603.
592. *Шупицкая О.Н.* Судебная защита права на социальное обеспечение в Республике Беларусь / *О.Н. Шупицкая* / Парадигма трудового права и права социального обеспечения в эпоху постиндустриального общества: сб. науч. трудов по итог. III Междунар. науч.-практ. конфер. / редкол.: *К.Л. Томашевский*. – Минск: МУ "МИТСО", 2015. – С. 266–269.
593. *Юдин П.О.* Против путаницы, пошлости и ревизионизма / *О.П. Юдин* // Правда, 1937. 20 января.
594. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. *Ю.С. Шумшученко* (голова редкол.) [та ін.]. – Т. 3: К-М. – К.: "Укр. енцикл.", 2001. – 792 с.
595. *Ющик А.И.* Диалектика права: моногр. В 2-х кн. – Кн. 1. Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). – Ч. 1. / *А.И. Ющик*. – К.: Ін Юре, 2013. – 456 с.
596. *Ющенко Н.В.* Государственноправовые взгляды С. А. Муромцева: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / *Наталья Валерьевна Ющенко*. – СПб. – 2002. – 204 с.
597. *Яблокова И.А.* Совершенствование процедурно-процессуальных норм в праве социального обеспечения / *И.А. Яблокова* // Социальное и пенсионное право. – 2011. – № 2. – С. 2–3.
598. *Явич Л.С.* Право регулятор общественных отношений / *Л.С. Явич* // Правоведение. – 1958. – № 2. – С. 19–25.
599. *Явич Л.С.* Общая теория права / *Л.С. Явич*. – Л.: Изд. ЛГУ, 1976. – 286 с.
600. *Явич Л.С.* Право и общественные отношения. (Основные аспекты содержания и формы советского права) / *Л.С. Явич*. – М.: Юрид. лит., 1971. – 152 с.

601. *Явич Л.С.* Социализм: право и общественный прогресс / *Л.С. Явич* – М.: Юрид. лит., 1990. – 271 с.
602. *Явич Л.С.* Сущность права. Социальнофилософское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / *Л.С. Явич*. – Л.: Изд. ЛГУ, 1985. – 207 с.
603. *Якимів А.І.* Формування і розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні / *А.І. Якимів*. – Львів: Афіша, 2003. – 448 с.
604. *Ямпольская Ц.А.* О правовой норме и правовом отношении / *Ц.А. Ямпольская* // Советское государство и право. – 1951. – № 9. – С. 34–45.
605. *Ярошенко І.С.* Право соціального забезпечення: навч. посіб. / *І.С. Ярошенко*. – К.: КНЕУ, 2005. – 232 с.
606. *Ярошенко О.М.* Теоретичні та практичні проблеми джерел трудового права України: моногр. – Х.: СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 456 с.
607. *Ярошенко О.М.* Судова практика я джерело трудового права / *О.М. Ярошенко* / Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського: матер. наук.-практ. конфер. / Відповід. ред. *І.С. Канзафарова*. – О.: Астропринт, 2011. – С. 549–553.
608. *Ясинок М.* Встановлення фактів, що мають юридичне значення / *М. Ясинок* // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – №11. – С.172–174.
609. *Ясперс К.* Истоки истории и ее смысл / К. Ясперс / Пер. с нем. О. Кислюк, Р. Осадчук. – 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
610. 50 тисяч греків отримували пенсії за померлих родичів / finance.ua від 15.01.2013 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/news/~/294824
611. *Alber J.* Continuities and Changes in the Idea of the Welfare State // Politics and Society. Vol. 16, № 4, Dec. 1988, pp. 451–468. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pas.sagepub.com/content/16/4/451.citation
612. *Daintith Terence*. The constitutional protection of economic rights // Oxford University Press and New York University School of Law, 2004, I CON, Vol. 2, Number 1, 2004, pp. 56–90. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icon.oxfordjournals.org/content/2/1/56.full.pdf
613. *Nay G.* Auswirkungen der EMRK auf die Grundrechtsordnung und die Verfassungsgerichtsbarkeit in der Schweiz / Giusep Nay. – In : Die Europaische Menschenrechtskonvention und die nationale Grundrechtsordnung : Spannungen und gegenseitige Befruchtung / Christoph A. SpenlJ (Hrsg.). – Basel : Europainstitut der Universitat Basel, 2007. – S. 45–47.
614. *Pacud R.* Stosunki prawne ubezpieczenia emerytalnego. – Warszawa: Wolters Kluwer SA. – 450 s.
615. *Podlech A.* Rechtslinguistik / A. Podlech // Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften [Hrsg. D. Grimm]. –. München, 1976. – Bd. 2. – S. 105–116.
616. Socjologia prawa : główne problemy i postacie / red. *Andrzej Kojder, Zbigniew Cywiński*. Wyd. 2. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015. – 600 s.

617. *Sanandaji Nima*. The dutch rethink the welfare state (11/02/2013) // – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// http://www.newgeography.com/content/004028-the-dutch-rethink-welfare-state

Міжнародно-правові акти

618. Конвенція Ради Європи "Про захист прав людини та основоположних прав" від 4.11.1950 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
619. Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. № 163. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_062
620. Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий) у ред. від 06.11.1990 р. м. Рим (ETS № 139) / Акти європейського права із соціальних питань / заг. ред. *В.М. Литвина*. – К.: Парламент. вид-во, 2005. – 542 с.
621. Конвенція МОП № 36 "Про обов'язкове страхування за віком працівників у сільському господарстві" від 29.06.1933 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_199
622. Конвенція МОП № 37 "Про обов'язкове страхування по інвалідності працівників промислових та торговельних підприємств, осіб вільних професій, надомників і домашніх служників" від 29.06.1933 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_201
623. Конвенція МОП № 38 "Про обов'язкове страхування на випадок інвалідності працівників у сільському господарстві" від 29.06.1933 р.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_202
624. Конвенція МОП № 39 "Про обов'язкове страхування на випадок втрати годувальника працівників промислових і торговельних підприємств, осіб вільних професій, працівників-надомників і домашніх служників" від 29.06.1933 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_178
625. Конвенція МОП № 40 "Про обов'язкове страхування на випадок втрати годувальника працівників агропромислового комплексу" від 29.06.1933 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_179
626. Конвенції МОП № 102 "Про мінімальні норми соціального забезпечення" від 25.04.1955 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_011
627. Конвенція МОП № 35 "Про обов'язкове страхування по старості працівників промислових і торговельних підприємств, осіб вільних професій, а також надомників і домашніх служників" від 29.06.1967 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_198
628. Угода про гарантії громадян держав-учасниць СНД в галузі пенсійного забезпечення від 13.03.1992 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_107

Нормативно-правові акти

629. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр
630. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10
631. Кримінального кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14
632. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14
633. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15
634. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15
635. Цивільно-процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?nreg=1618-15&find=1&text=%EE%EA%F0%E5%EC%E5&x=-774&y=-13812#w11
636. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2747-15?nreg=274715&find=1&text=%EF%E5%ED%F1&x=10&y=5#w11
637. Закон України "Про пенсійне забезпечення" від 05.11.1991 р. № 1788. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1788-12/page?text=%F1%EF%F0%E0%E2
638. Закон України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 28.02.1991 р. № 796. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/796-12
639. Закон України "Про наукову і науково-технічну діяльність" від 13.12.1991 р. № 1977. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1977-12
640. Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" від 21.11.1992 р. № 2811. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2811-12
641. Закон України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" від 09.04.1992 р. № 2262. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2262-12
642. Закон України "Про страхування" від 07.03.1996 р. № 85. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр
643. Закон України "Про звернення громадян" від 02.10.1996 р. № 393. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр
644. Закон України "Про Конституційний Суд України" від 16.10.1996 р.

№ 422. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/422/96-вр
645. Закон України "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування" від 26.06.1997 р. № 400. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/400/97-вр
646. Закон України "Про державну виконавчу службу" від 24.03.1998 р. № 202 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/202/98-вр
647. Закон України "Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 14.01.1998 р. №16. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/16/98-вр
648. Закон України "Про виконавче провадження" від 21.04.1999 р. № 606. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/606-14
649. Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" від 23.09.1999 р. № 1005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1105-14
650. Закон України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" від 05.10.2000 р. № 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2017-14
651. Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" від 02.03.2000 р. № 1533. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1533-14
652. Закон України "Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам" від 16.11.2000 р. № 2109. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2109-14
653. Закон України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям" від 01.06.2000 р. № 1768. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1768-14
654. Закон України "Про жертви нацистських переслідувань" від 23.03.2000 р. № 1584. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1584-14
655. Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням" від 18.01.2001 р. № 2240. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2240-14
656. Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9.07.2003 р., № 1058. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1058-15&p=1318515516057464
657. Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 9.07.2003 р. № 1057. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1057-15
658. Закон України "Про соціальні послуги" від 19.06.2003 р. № 966. –

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-15
659. Закон України "Про електронні документи та електронний документообіг" від 22.05.2003 р. № 851. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851-15
660. Закон України "Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам" від 18.05.2004 р. № 1727. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1727-15
661. Закон України "Про соціальний захист дітей війни" від 18.11.2004 р. № 2195. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2195-15
662. Закон України "Про доступ до судових рішень" від 22.12.2005 р. № 3262. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3262-15
663. Закон України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" від 13.01.2005 р. № 2342. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2342-15
664. Закону України "Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей" від 02.06.2005 р. № 2623. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2623-15
665. Закон України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23.02.2006 р. № 3477. – [Едектронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15
666. Закон України "Про підвищення престижності шахтарської праці" від 02.09.2008 р. № 345. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/345-17
667. Закон України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 08.07.2010 р., № 2464. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2464-17
668. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами" від 18.02.2010 р. № 1691. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1691-17
669. Закон України "Про безоплатну правову допомогу" від 02.06.2011 р. № 3460. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-17
670. Закон України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи" від 8.07.2011 р. № 3668 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 71.
671. Закон України "Про гарантії держави щодо виконання судових рішень" від 05.06.2012 р. № 4901. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4901-17
672. Закон України "Про внесення змін до деяких законів України щодо виконання судових рішень" від 19.09.2013 р. № 583. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/583-18

673. Закон України "Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України (щодо податкової реформи)" від 28.12.2014 р. № 71. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-19
674. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України" від 24.12.2015 р. № 911. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/911-19
675. Закон України "Про наукову і науково-технічну діяльність" від 26.11.2015 р. № 484. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/848-1
676. Закон Ізраїля "Про трудові суди" 1969 р. / חוק בתי דין לעבודה, התשכ"ט-1969 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elyon1.court.gov.il/heb/avoda/Avoda/mavo.htm
677. Закон Республики Беларусь "О профессиональном пенсионном страховании" от 05.01.2008 г. № 322. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h10800322&p2=%7BNRPA%7D
678. Постанова Кабінету Міністрів "Про затвердження Списків виробництв, робіт, цехів, професій і посад, зайнятість працівників в яких дає право на щорічні додаткові відпустки за роботу із шкідливими і важкими умовами праці та за особливий характер праці" від 17.11.1997 р. № 1290. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1290-97-п
679. Постанова Кабінету Міністрів України "Про заходи щодо виконання статті 3 Указу Президента України від 4.07.1998 р. № 734" від 30.08.1999 р., № 1596 [Елетронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1596-99-%EF
680. Постанова Кабінету Міністрів України "Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян" від 28.05.2008 р. № 530 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/530-2008-п
681. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про медико-соціальну експертизу" від 3.12.2009 р. № 1317. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-п
682. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України" від 23.07.2014 р. № 280. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-п
683. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку виплати пенсії та надання соціальних послуг громадянам України, які проживають на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя" від 2 липня 2014 р. № 234. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/234-2014-п
684. Постанова Кабінету Міністрів України "Деякі питання фінансування бюджетних установ, здійснення соціальних виплат населенню та надання фінансової підтримки окремим підприємствам і організаціям Донецької та Луганської областей" від 7.11.2014 р. № 595. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/595-2014-п

685. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, затверджений” від 01.10.2014 р. № 509. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-п
686. Постанова Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України” від 29.07.2015 р. № 529. – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248378838
687. Наказ Міністерства фінансів України “Про затвердження Інструкції про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” від 20.04.2015 р. № 449. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0508-15/page
688. Наказ Міністерства юстиції України “Про затвердження Переліку типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів” 12.04.2012 р. № 578/5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0571-12
689. Наказ Міністерства оборони України “Про затвердження Інструкції з організації роботи із соціального забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та членів їх сімей у Міністерстві оборони України” від 15.02.2010 р. № 61. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0212-10
690. Наказ Міністерства охорони здоров’я України “Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності” від 05.09.2011 р. № 561. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11
691. Розпорядження Президента України “Про уповноваження П. Розенка на підписання Європейського кодексу соціального забезпечення” від 25.12.2015 р. №819/2015-рп. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/8192015-гр-19686
692. Постанова правління Пенсійного фонду України “Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення пільгової пенсії та перерахування підприємствами та організаціями коштів на її виплату відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18.07.2007р. № 937” від 25.01.2004 р. № 4-1 // Офіц. вісн. України. – 2008 г. – № 14. – Ст. 344.
693. Постанова правління Пенсійного фонду України “Порядок обліку, зберігання, оформлення та видачі пенсійних посвідчень в ПФУ та його органах” від 25.03.2004 р., № 4–1 // Офіц. вісн. України. – 2004 р. – № 14. – Ст. 1020.
694. Постанова правління Пенсійного фонду України “Про затвердження Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове

державне пенсійне страхування" від 25.11.2005 р. № 22–1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1566-05
695. Постанова правління Пенсійного фонду України "Про затвердження Інструкції про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від від 27.09.2010 р. № 21–5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0994-10
696. Постанова правління Пенсійного фонду Ураїни "Про затвердження Порядку надання органами Пенсійного фонду України послуг в електронному вигляді" від 07.09.2012 р. № 16-1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1565-12
697. Лист-відповідь Прем'єр-міністра України від 05/06/2013 р. № 7442/0/2-13 на запит народного депутата України І.М. Мірошниченка від 17.05.2013 р. № 11/10-525
698. Проект Закону "Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України та Закону України "Про судоустрій і статус суддів" (щодо вдосконалення адміністративного судочинства)" від 28.09.2011 р. реєстр. номер 9222. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4 1?pf3511=41274
699. Проект Закону "Про внесення змін до деяких законів України щодо пенсійного забезпечення окремих категорій осіб" від 18.12.2012 р. реєстр. номер 1118. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45202
700. Проект закону "Про виконання рішень судів з питань соціального захисту громадян України" від 29.07.2013 реєстр. номер 3035. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47981
701. Проект Закону "Про внесення змін до деяких законів України (щодо пільгового пенсійного забезпечення окремих категорій осіб)" від 04.07.2013 h& реєстр. номер 2531a. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47785
702. Проект закону "Про внесення змін до Закону України "Про звернення громадян" щодо електронного звернення та електронної петиції" від 03.03.2015 р. реєстр. номер. 2299 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54267
703. Проект закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій" від 30.04.2015 р. реєст. номе 2767. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10009&num_s=2&num=2767&date1=&date2=&name_zp=&out_type=&id=
704. Статут Великого князя київського Володимира Святославовича 996 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cyclop.com.ua/content/view/1352/58/1/1/
705. Декрет РНК УСРР "Про забезпечення червоноармійців та їх сімей" від 25.02.1919 р. // Известия. – 1919. – № 53, (25 февраля).

Рішення Конституційного Суду України

706. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей", частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України "Про міліцію" та частини шостої статті 22 Закону України "Про пожежну безпеку" (справа про офіційне тлумачення терміна "член сім'ї") від 03.06.1999 р. №5-рп/99. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99
707. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України "Про Державний бюджет України на 2001 рік" та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України "Про Державний бюджет України на 2001 рік" і підпункту 1 пункту 1 Закону України "Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів" (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02
708. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 44, 47, 78, 80 Закону України "Про Державний бюджет України на 2004 рік" та конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 78 Закону України "Про Державний бюджет України на 2004 рік" (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) від 1.12.2004 р. № 20-рп/2004 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-04
709. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV "Прикінцеві положення" Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України "Про статус суддів" (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05
710. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої

статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України "Про Державний бюджет України на 2007 рік" (справа про соціальні гарантії громадян) від 9.07.2007 р. № 6-рп/2007 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07

711. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 і 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) першого речення пункту 2 розділу II "Прикінцеві положення" Закону України "Про внесення змін до статті 43 Закону України "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб" та про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 43, статей 51, 55, частини третьої статті 63 Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб", а також за конституційними зверненнями Комітету по захисту прав військовослужбовців та працівників Міністерства внутрішніх справ України і Служби безпеки України "За справедливість", Партії розбудови, правозахисту недержавних організацій України "Партія правозахисту", Української спілки ветеранів Афганістану, громадян Токаря Степана Семеновича, Іорданова Пилипа Феодосійовича про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 43, статей 51, 55, частини третьої статті 63 Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" (справа про перерахунок пенсій військовослужбовців) від 14.06.2007 р. № 3-рп/2007– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-07
712. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України "Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України" і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1-4, 6-22, 24-100 розділу II Закону України "Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України" (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) від 22.05.2008 р. № 10-рп/2008 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08
713. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень п. 2 ч. 1 ст. 49, другого речення ст. 51 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 07.10.2009 р. № 25-рп/2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09
714. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним по-

данням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 10 Постанови Кабінету Міністрів України "Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян" від 8.09.2009 р. № 19-рп/2009 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-09

715. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами" від 9.09.2010 р. № 19-рп/2010 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-10
716. Рішення Конституційного Суду України "Щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII „Прикінцеві положення" Закону України "Про Державний бюджет України на 2011 рік" від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11
717. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень ст. 1, ч. 1, 2, 3 ст. 95, ч. 2 ст. 96, пп. 2, 3, 6 ст. 116, ч. 2 ст. 124, ч. 1 ст. 129 Конституції України, п. 5 ч. 1 ст. 4 Бюджетного кодексу України, п. 2 ч. 1 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012р. № 3-рп/2012. – [Електроннний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p71012/print1349685149311552
718. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Пастух Зінаїди Іванівни щодо офіційного тлумачення положення частини тринадцятої статті 37 Закону України „Про державну службу" в системному зв'язку з положеннями пункту 2 частини першої, частини другої статті 40 Кодексу законів про працю України, статті 21 Закону України „Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні" від 26.11.2013 р. № ll-рп/2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=227660
719. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 2, абзацу другого пункту 2 розділу II „Прикінцеві та перехідні положення" Закону України „Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи", статті 138 Закону України „Про судоустрій і статус суддів" (справа щодо змін умов виплати пенсій і щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці) від 3.06.2013 р. № 3-рп/2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-13

Акти судової влади (судова практика)

720. Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення" від 31.03.95 р. № 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95
721. Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про окремі питання застосування судами України законодавства про пенсійне забезпечення військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової служби), осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб від 15.04.2005 р. № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/44ED1BB65912EFD1C2257B33004E54EC
722. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 19.06.2007 р. у справі № 21-712во06. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court. gov.ua/Review/3399599.
723. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 27.05.2008 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/3399604
724. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 30.09.2008 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/2604857
725. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 11.11.2008 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/2604855
726. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 27.01.2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/3429550
727. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 15.05.2015 р. №667/4594/14-а // Закон і бізнес. від 04.07—10.07.2015 р. – №27 (1221). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/117274-verhovniy_sud_zrobiv_visnovok_schodo_nevikonannya_rishennya_.html
728. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 10. 03.2015 року №21-615а14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/149265835E724735C2257E2A0038E78D
729. Постанова Верховного Суду України від 14.03.2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/14887460
730. Постанова Верховного Суду України від 24.10.2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/ 19848643
731. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ "Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя" від 19.12.2014 р. № 13. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/postanovi_za_2014_rik.html

732. Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України "Про судове рішення в адміністративній справі" від 20.05.2013 р. № 7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13
733. Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України "Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів" від 20.05.2013 № 8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0008760-13
734. Узагальнення Вищого адміністративного суду України судової практики розгляду справ, пов'язаних з перерахунком пенсій деяким категоріям державних службовців та науковим (науково-педагогічним) працівникам від 25.12.2006 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0323760-06
735. Узагальнення висновків членів науково-консультаційної ради при Вищому адміністративному суді України щодо визначення пріоритетності акта, що підлягає застосуванню під час розгляду спорів про пенсійне забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи за 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/nkr/pravovi vusnovky/nkr pensijne zabez chornob/
736. Оглядовий лист Вищого адміністративного суду України "Про практику застосування законодавства з питань пенсійного забезпечення (за результатами справ, розглянутих Вищим адміністративним судом України у касаційному порядку)" від 14.08.08 р. № 1406/100/13-08. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v1406760-08
737. Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України від 18.02.2014 р. № 212/11/14-14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/sudovapraktika/inf_list/18_02_2014N212_11_14_14/
738. Інформаційний лист головам апеляційних адміністративних судів Вищого адміністративного суду України від 18.11.2014 р. № 1601/11/10/14-14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/sudovapraktika/inf_list/il18_11_2014_1601_11_10_1
739. Довідка Вищого адміністративного суду України про узагальнення та вивчення практики розгляду і вирішення адміністративними судами справ, пов'язаних із соціальними виплатами особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи від 20.02.2012 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vasu.gov.ua/sudovapraktika/uzagalnennya/dov chernob/
740. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 20.06.2006 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0149760-06
741. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 13.02.2008 р. у справі № К-4350/06. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review /21236B6.
742. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 13.04.2011 р. у справі № К-9662/08. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/16782965

743. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 27.04.2011 р. у справі № К-9667/09. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/15927576
744. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 15.12.2011 р. у справі № К/9991/56923/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/21003251
745. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 18.11.2011 р. у справі № К-11275/09-С К-11275/09-С. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/21008155.
746. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 9.12.2011 р. у справі № К-10888/09. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20893500
747. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 22.12.2011 р. у справі № К/9991/60879/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20666079
748. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 22.11.2011 р. у справі № К/9991/15508/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20656294
749. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду від 4.01. 2012 у справі № 2--14703/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21088174
750. Ухвала Вінницького апеляційного адміністративного суду від 6.05.2014 р. у справі № 2а-1690/11/2412. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: vaas.gov.ua/files/file/Docs/court decisions/03 2014/05.../1690.doc
751. Ухвала Вінницького апеляційного адміністративного суду від 11.06.2013 р. у справі № 2а-78/08/2218. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vaas.gov.ua/files/file/Docs/court decisions/2013.07.15/bez.../78.doc
752. Ухвала Вінницького апеляційного адміністративного суду від 25.06.2013 р. у справі № 683/571/13-а. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: vaas.gov.ua/files/file/Docs/court decisions/2013.07.30/.../571.doc
753. Постанова Приморського районного суду міста Одеси від 17.09.2007 р. у справі № 2а-360. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/4964421
754. Постанова Франківського районного суду м. Львова від 5.07.2013 р. у справі № 465/1691/13-а. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32218461
755. Постанова Київського районного суду м. Харкова від 18.12.2013 р. у справі № 640/16634/13-а. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36304307
756. Постанова Малиновського районного суду м. Одеси від 12.05.2013 р. у справі №1519/12704/12. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30760903
757. Постанови Чорнобаївського районного суду Черкаської області від 6.11.2011 р. у справі № 2-а-8451/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20197248
758. Пирятинського районного суду Полтавської області від 13.11.2011 р. у

справі №2-а-3164/11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20701082
759. Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 26.03.2012 р. у справі № 412/3717/20112. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа :https://cases.legal/uk/act-uk1-28821744.html
760. Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 17.01. 2014 р. у справі № 2а/4143/2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36692552
761. Ухвала Шевченківського районного суду Харківської області 24.02.2014 р. у справі № 637/184/14-а. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37306523
762. Ухвала Срібнянського районного суду Чернігівської області 29.12.2011 р. у справі № 6-а-12/2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20460036
763. Постанова Енергодарського міського суду Запорізької області від 26.06.2013 р. № 2-а/316/43/13 2947. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/32046571
764. Методичні роз'яснення Вінницького апеляційного адміністративного суду від 26 серпня 2011 року щодо розгляду соціальних спорів за позовами фізичних осіб до органів Пенсійного фонду України щодо визнання неправомірними дій, зобов'язання здійснити перерахунок та виплатити підвищення до пенсії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vaas.gov.ua/?action=menu&id menu=171&type=1&module=0
765. Методичні роз'яснення Вінницького апеляційного адміністративного суду від 23 лютого 2012 року стосовно застосування окремих положень чинного законодавства при розгляді адміністративних справ щодо пенсійного забезпечення. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vaas.gov.ua/?action=menu&id menu=171&type=1&module=0

Рішення Європейського суду з прав людини

766. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Пічкур проти України" (Заява № 10441/06) від 07.11.2013 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_984
767. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Юрій Миколайович Іванов проти України" (Заява № 40450/04) 15.10.2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_479
768. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Харук та інші проти України" (Заява № 703/05 та 115 інших заяв) від 26.07.2012 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_799
769. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Свінтицький та Гончаров проти України" (Заява № 59312/00) від 4.10.2005 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_6b/pg_gccmxn.htm
770. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Биков проти Укра-

їни" (Заява № 26675/07) від 16.04.2009 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_473
771. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Нечепоренко та інші проти України" (Заява № 72631/10 та 249 інших заяв) від 24.10.2013 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: old.minjust.gov.ua/file/37348
772. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Affaire "Mocie c. France" Requête no 46096/99 8 avril 2003, definitif 08/07/2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx#{ "itemid":["001-65559"]}
773. Execution of Judgments of the European Court of Human Rights // Pending cases: current state of execution. Ukraine. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/execution/Reports/pendingCases_en.asp?CaseTitleOrNumber=&StateCode=UKR&SectionCode=

Аналітичні та статистичні матеріали

774. Аналітичні матеріали щодо стану здійснення адміністративного судочинства у першому півріччі 2013-2014 років. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vasu.gov.ua/sudovapraktika/statistika/tabl 13 14r/
775. Державний комітет статистики України: Чисельність населення на 1 жовтня 2012 року та середня чисельність за січеньвересень 2012 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/
776. Доповідь Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна "Охорона здоров'я, захворюваність, смертність і розвиток" на заседанні Комиссії по народонаселенню і развитку Економічної і Соціальної Ради ООН 12–16 квітня 2010 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://daccessddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/222/26/PDF/N1022226.pdf?OpenElement
777. Інформація про стан і розвиток недержавного пенсійного забезпечення України Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг станом на 31.03.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nfp.gov.ua/content/stanirozvitoknpz.html
778. Інформація про стан розгляду питань щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій в судовому порядку станом на 01.07.2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=95533
779. Міжнародний досвід розгляду судами спорів з пенсійних питань / Проект розвитку фінансового сектору USAID/FINREPII, 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.finrep.kiev.ua/download/pensref_seminar_for_judges_apr2012_3.pdf
780. Міжнародний рейтинг "Global Age Watch Index" / Global Age Watch Index at a glance 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.helpage.org/globalagewatch/populationageingdata/infographic/
781. Пенсійне забезпечення: міжнародний досвід / Проект USAID, 2011. – лютий – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pension.kiev.ua/files/pensprovision_international_experience_feb2011_ua.pdf

782. Рекомендації щодо подальшого реформування пенсійної системи в Україні з метою забезпечення її фінансової стабільності, розроблені Програмою розвитку фінансового сектору (USAID/FINREPII). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/download/proposal_finrep2_on_pension_reform_dec2014_ua.pdf
783. Розподіл пенсіонерів по категоріях та розмірах призначених пенсій (станом на 01.12.2015 року). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=234132
784. Розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій на 1 грудня 2015 р. (Форма 5 ПФ). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua
785. The end of retirement. Demography means virtually all of us will have to work longer. That need not be a bad thing. // The Economist. Jun 25th 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economist.com/node/13900145
786. United Nations Department of Economic and Social Affairs. The 2010 Revision of the World Population Prospects. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://esa.un.org/wpp/index.htm

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ШУМИЛО Михайло Миколайович

ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Редактор Г.В. Сікора
Оригінал-макет О.В. Гашенко

Підписано до друку 9.02.2016. Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 42,50. Тираж 400 пр. Зам. № 78.

ТОВ НВП «Ніка-Центр». 03680, Київ, вул. Кржижановського, 4.
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail: psyhea9@gmail.com; www.nika-centre.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано у ТОВ «Друкарня «Рута».
м. Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 11.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №4060 від 29.04.2011